

NYELVTUDOMÁNYI
KÖZLEMÉNYEK

A
MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTI
LAKÓ GYÖRGY

BUDAPEST, 1961

NYELVTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:
BEKE ÖDÖN, HAJDÚ PÉTER, JUHÁSZ JÓZSEF,
LAKÓ GYÖRGY, TAMÁS LAJOS

FELELŐS SZERKESZTŐ
LAKÓ GYÖRGY

TECHNIKAI SZERKESZTŐ:
RADANOVICS KÁROLY

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
Budapest V., Szalay utca 10—14. V. emelet

Előfizetés: a Posta Központi Hirlap Iroda Vállalatnál, Budapest V., József nádor tér 1.
Táv. b.: 180—850. Előfizetési díj: 28.— Ft. Csekk számlaszám: 61.257.

Külföldön a „Kultúra” Könyv és Hirlap Külkereskedelmi Vállalat bizományosai
veszik át az előfizetéseket.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai
Kiadó Terjesztési Osztályán (Budapest V., Alkotmány utca 21.).

Munkatársainkhoz!

Kérjük munkatársainkat, hogy a szerkesztőség és a nyomda munkájának meg-
könnyítése érdekében vegyék figyelembe a következőket:

1. A kéziratokat szabványos papírlap egyik oldalára gépeljék.
2. Egy lapra legfeljebb 30 sort, soronként legfeljebb 60 betűt írjanak.
3. A kézirat szövegében a következő jelzéseket használják: — (nyelvi adatok jelölésére), - - - ritkított (értelmi kiemelésre), ——— félkövér (alcímek betűtípusaként), ——— kapitálchen (a szerzők nevének kiemelésére).
4. A kézirat géppel írott szövegében az utólagos javításokat, a fonetikai jeleket tintával írják.
5. A folyóiratok és sorozatok kötetszámát római számmal írják. A kötetszám és lapszám közé vesszőt tegyenek.

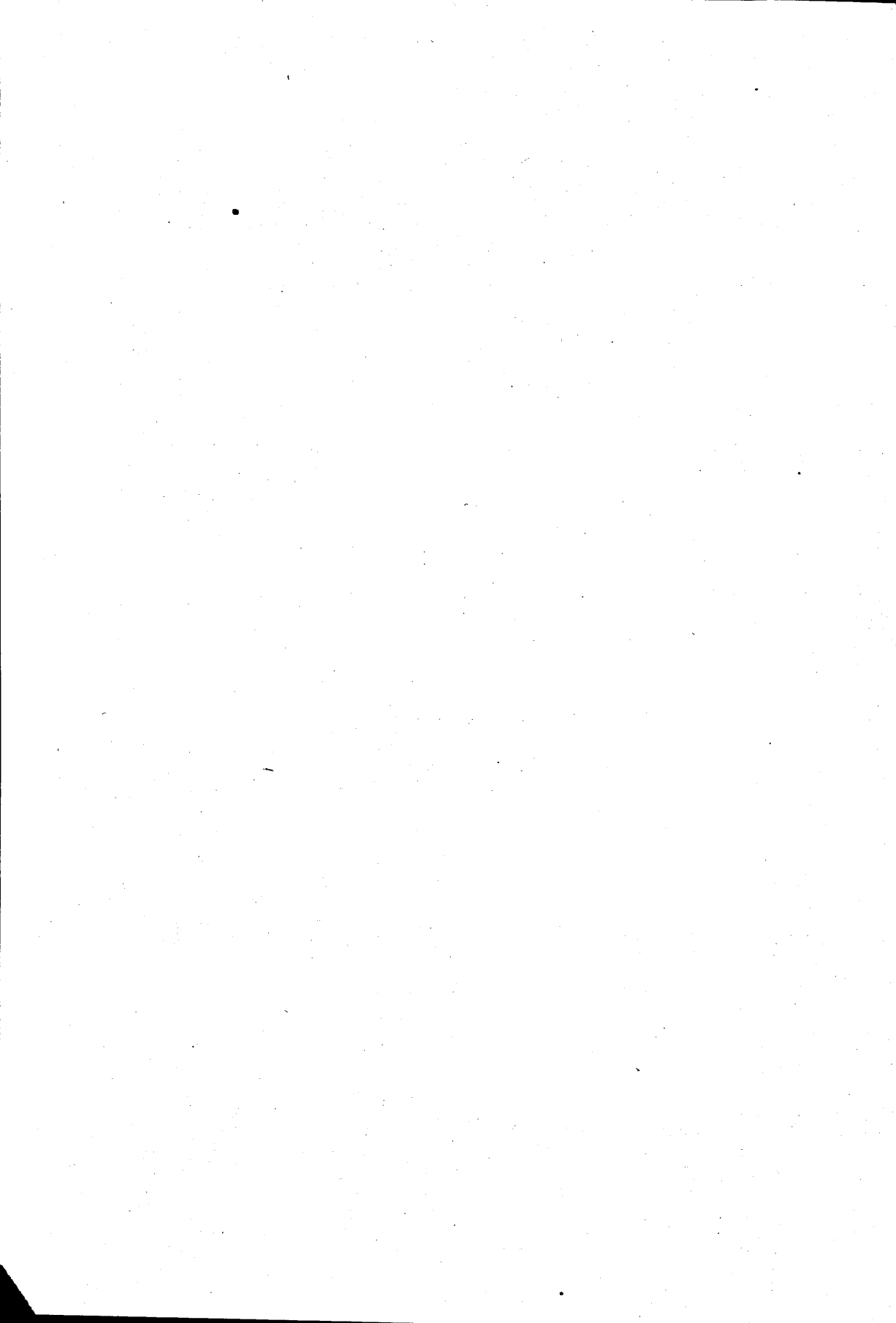
NYELVTUDOMÁNYI
KÖZLEMÉNYEK

A
MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTI
LAKÓ GYÖRGY

HATVANHARMADIK KÖTET

BUDAPEST
1961

Hunfalvy Pál életéből

(Születésének 150. évfordulójára)

1. Hunfalvy Pál tudományos pályafutásának egyes állomásait elég jól ismerjük. De kevés az, amit Hunfalvyról, az emberről tudunk.

Három szűkös forrás áll rendelkezésünkre. Közülük kettőt a Hunfalvy félszázados akadémiai tagságának emlékére 1891-ben kiadott Hunfalvy-Album tár elénk. FRAKNÓI VILMOS a szerzője a „Hunfalvy Pál életéből. A pálya kezdete” (I—XV) című tanulmánynak. Megtudjuk belőle, hogy Hunfalvy ugyanakkor, amikor megválasztották a késmárki főiskola igazgatójává — az 1846—47. tanévben —, feleségül vette Röck István tekintélyes pesti iparos leányát, a szabadságharc összeomlása után nem gondolt külföldre való menekülésre, hanem Békéscsabára, neje rokonaihoz vonult. A tétlen élet unalmát azonban nem viselhette el, ezért kevés idő múlva Pestre ment, kiteve magát az üldözés veszélyének. Ezt szerencsésen elkerülte (XII). Hunfalvy közlésére hivatkozva pedig azt mondja FRAKNÓI, hogy a függetlenségi harc tragikus kimenetele után mint bújosos feledést és szórakozást új foglalkozásban keresvén, Toldy Ferenc-től finn grammatikát kért és kapott (XIV).

SIMONYI ZSIGMONDTÓL (XVII—XX) származik a másik értekezés: „Hunfalvy Pál mint nyelvész”. Ebben SIMONYI (XVII) részben megismétli azt, amit FRAKNÓI a bújosásról elmondott. Tárgyunkhoz tartozó új adatokat egyebekben sem kapunk tőle.

A harmadik értekezés, „Hunfalvy Pál emlékezete” (MNY. VI, 1—12), szerzője SZILY KÁLMÁN. Hunfalvy születésének századik évfordulója alkalmából olvasta föl a szerző a Magyar Nyelvtudományi Társaság közgyűlésén. SZILY (4) is elmondja: Hunfalvy, mint bújosos, feledést és szórakozást keresett, s kérésére Toldy finn grammatikát küldött neki. Bújosása azonban nem tartott sokáig: nagy meglepetésére már 1850 nyarán kegyelmet kapott. A továbbiakban (11) e. k. ezt írja Szily: „... mennyi szerénység, mennyi bölcsesség e pár [halála előtt két nappal mondott] szóban! ... Ilyennek ismertük őt az Akadémiában, különösen pedig azok, akik az ő szorosabb köréhez tartoztak s kiket az akadémiai osztályülések után magához meg szokott hívni barátságos vacsorára. A 80-as években, mikor már én is e körhöz tartoztam, Budenz, Fraknói, Greguss Ágost, Gyulai Pál, Heinrich Gusztáv, Keleti Károly és Szabó József voltak a rendes vendégek. A házi asszony keresetlen szívessége s a házi gazda csendes, derült kedélye, nyugodt bölcsesége s oly tanulságos társalgása felejthetetlené tették mindannyiunknak a náluk töltött estét¹ ... ha bán-

¹ Toldy Ferenchez intézett 1858. november 13-i levelében írja Hunfalvy (Akad. Kézirat.: M. Irod. lev. 70): „Kérlek, légy szíves minden hétfőn, az akad. ülés után

totta is valami, rendszerint tudott magán és indulatain uralkodni” (11, 12). MUNKÁCSI BERNÁT (Hunfalvy Pál emlék., 12) és ZSIRAI MIKLÓS (FgrRok. 523) szintén megemlékszik Hunfalvy bujdosásáról.

Fölolvasásában (8) SZILY foglalkozik Hunfalvy kézirati hagyatékával is. Megállapítja, hogy hátrahagyott iratai, melyeket az Akadémia könyvtárában őrzünk, arról tanúskodnak, hogy Hunfalvy — nem úgy, mint Kazinczy vagy Toldy — semmi súlyt nem vetett levelezésének megőrzésére. A hozzá intézett levelekből csak azok maradtak meg, amelyek valami véletlenségből elkerülhették az enyészetet. Pl. Schott Vilmosmal — mint az egyik értekezéséből kitűnik — már 1851-ben levelezésben állott, mindebből azonban nem őrzött meg semmit. Finn tudósokkal is sűrű levelezést folytatott, de csak egy-két levél maradt meg pl. Almbergtől, Blomstedtől, Koskintől és Rosendaltól, s ezeknek is a legnagyobb része a Hunfalvy finnországi utazása utáni időkből való. Ámde már négy hónappal később, 1910 májusában (MNY. VI, 232), Sz. K. jegyű kis cikkében bejelenti Szily, hogy a Tátra-Múzeum Egylet alelnöke és múzeumi őre, dr. Daitz Ede, „értésít bennünket”, — nyilván a Nyelvtudományi Társaságot — „miről előbb nem volt tudomásunk”: Hunfalvy kézirati hagyatéka az ottani Tátra-Múzeumban van kilenc csoportban elhelyezve.

Az elmondottak szerint a Hunfalvy-házaspárról a múlt század nyolcvanas éveiben állandó érintkezésben álló kör nyolc tagja közül Budenz, akitől a legtöbb fölvilágosítást remélhettük, már négy hónappal atyai barátjának halála után elköltözött az élők sorából. Greguss még Hunfalvy előtt, Keleti egy évvel, Szabó három évvel Hunfalvy után húnyt el. GYULAITÓL nem ismerünk mást, mint a ravatalnál tartott gyászbeszédet. Arról nincs tudomásunk, hogy HEINRICH foglalkozott volna Hunfalvy életével. Ebből a körből tehát csak az ismertetett két megemlékezés, FRAKNÓÉ és SZILYÉ származik.

Mi a magyarázata ennek a jelenségnek? Az talán, hogy élete késői szakaszában Hunfalvy követte az öregedő Goethét az elzárkózásnak a formájában, és — a társadalmi érintkezés fenntartása mellett — azt vallotta: maga körül „die Mauer wieder höher zu ziehen”? Nem lehetetlen, hogy így történt, s hogy a kör tagjaival való barátságos összejövetelek a „falon kívül” zajlottak le. Az a tény, hogy FRAKNÓI,¹ GYULAI és SZILY nem tudott Hunfalvynak egyebek közt mintegy nyolcszáz levelet magában foglaló kézirati gyűjteményéről, e mellett a föltevés mellett szól. De arra is bajos magyarázatot találni, miért nem részesült figyelemben Hunfalvy hagyatéka a Tátra-Múzeum vezetőjének fölvilágosító közlése után. Pedig történészek újabb megállapítása szerint egybekkel együtt a levélananyag történeti kútfő értékű.

2. Hunfalvy Pál szülei: Hunsdorfer János és Weszter Mária (Munkácsi, i. m. 5) .1842-ben még éltek. Eddigi ismereteink szerint a Hunsdorfer házaspárnak két gyermeke volt: Pál és János. Az írások azonban még két testvérrel adnak hírt. Az egyik: Zsuzsanna. Egy „Susana Sacher (?) geborne Hunsdorfer” aláírású, hely és kelet nélküli, tegező formában írt tizenegy soros levél² megszólítása: „Lieber Herr Bruder!”. A levelet leánya viszi Pálhoz. A befejező

hozzám jönni, mint tavaly, — úgy sem találkozhatunk egyébkor.” — Az említettek közül ennek a korábbi körnek — koruknál és egyéb okoknál fogva — csak Szabó, Greguss és Keleti lehettek tagjai.

² Csak azoknak a leveleknek a lelőhelyét jelölöm, amelyek nem a Tátra-Múzeum anyagából valók.

rész: „Ich verbleibe Deine Dich liebende Schwester . . .” E testvér élete folyásáról és leánya sorsáról egyelőre nem tudunk semmit.

A másik testvérről, azaz már csak elhalálozásáról, Hunfalvynak Toldyhoz intézett levele (Késmárk, 1845. július (?) 10; Akad., i. h.) tájékoztat. Megelőzőleg értesítette Toldyt (Késmárk, 1845. április 12; Akad., i. h.), hogy elfogadja a följánlott könyvtárosi állást, és „a három száz forint fizetéssel megelégszem pro hic et nunc . . .”. Most ezzel összefüggésben írja a július 10-i levélben: „Különben én már e' télen lemondandó valék, de bátyám halála tett változást szándékomban . . .”. Ennek a testvérnek nem ismerjük a nevét.

De többen viselték még a Hunfalvy nevet. Ifjabbik Hunfalvy János ([Szepes-] Szombath(!), 1862. március 7.) „Lieber Herr Onkel”-nak szólítja Hunfalvyt. A fiatal Hunfalvy János ekkor már huszadik évén túl lehetett, s egyebek közt ezt írja nagybátyjának: „Das Glück des Lebens ist ja in der eigenen Brust begründet”. Az idősebbik Hunfalvy János az 1852—53. esztendő-t Újbecsén töltötte mint nevelő. Egy innen kelt évjelölés nélkül való június 5-i levélben közli Pállal: „. . . felküldöm . . . egyúttal a János öcsénknek ígért órá-t . . .”

Hunfalvy Andor Budáról keltezett március 7-i levelében (az évszám hiányzik) „Édes bátyám”-nak nevezi Hunfalvy Pált. Beszámol jogi tanulmányairól, a „tudorságra” készül, s megjegyzi: „Öcsém János meglátogathatna”. Andor és János tehát tesvérek voltak. De kinek a fiai? Talán Pálnak 1845-ben elhunyt bátyjé? Andor arról is beszél, hogy „gyárunk előtt megakadnak a' sárban a' szekerek”. De nem tudjuk, ki volt a tulajdonosa és a vezetője ennek a gyárnak. Ebben a levélben említést tesz a házban lakó Werthneréről, tehát nem János nagybátyjának budai házában lakott.³

Egy „Tisztelt nagybátyám!” megszólítású és „kegyednek tisztelő unoka-húga Erzsi” aláírású levélben (Pest, 1861. március 22.) a sorok írója hírt ad róla, hogy most járul először az Úr asztalához. Bocsánatot kér, ha tudtán és akaratán kívül megsértette volna nagybátyját. Vajon Erzsi a két fiúnak, Andornak és Jánosnak a húga volt-e, vagy pedig Hunfalvyné családjának a tagja?

Hunfalvy János elhalálozását 1888. december 6-án fia Géza és Géza kis leánya, Livia, Hunfalvy Pál és neje, Röck Karolina, továbbá — a rokonsági fok megjelölése nélkül — Jászay Antal, három férjezett leánya és három veje „az összes rokonság nevében is” jelenti be. Valószínű, hogy Jászay Antal testvére volt az 1878-ban elhalt Hunfalvy Jánosnénak, leánykori nevén Schmidt Herminának (Szinyeyi, Mírók), vagy pedig Schmidt Hermina leánytestvérének a férje.

A Hunfalvy Pál elhunytáról szóló 1891. november 30-i gyászjelentést két családtag adta ki: „Hunfalvy Pálné szül. Röck Karolina mint hitvestársa és Hunfalvy Géza mint unokaöcs saját és az összes rokonság nevében . . .”.

Marcz (?) János (Eperjes, 1852. április 5.) ezt írja Hunfalvy Pálnak: „. . . von dem erfolgten Hinscheiden eines uns allen theuern Hauptes, Ihres geschätzten Schwagers weil. Prof. A. . . .”. (A névnek csak az első betűje olvasható.) Az „Ipar Czím-tár”-nak 1847-re szóló kiadása szerint (360) a modori evang. gimnáziumnak Albrecht Dániel volt az egyik tanára. Talán azonos a

³ Az „Adress-Kalender von Pest, Ofen und Alt-Ofen für das Jahr 1867” szerint (korábbihoz nem juthattam hozzá) csak ketten viselik a Hunfalvy nevet: Pál és János.

levélben említett „Prof. A...”-val? Az elhúnytról nincs több adatunk. Ha a „Schwager” szó szabatosan jelöli a rokonság fokát, ebben az esetben két leánytestvére volt Hunfalvynak.

Más távolabbi rokonokkal is találkozunk az írások között. Hollerung (vagy Hotterung) Károly (Modern [= Modor], 1888. december 15.) „Hochverehrter Herr Onkel”-nak szólítja Hunfalvyt, az aláírás „Ihr ergebener Nef-fe...” A levélíró talán a Röck családhoz tartozott. — Rombauer Emil,⁴ a brassói főreáliskola igazgatója (Brassó, 1890. május 20.) levelének pedig „Kedves Pali bácsi!” a megszólítása.

Hunfalvyné atyja, id. Röck István (1773—1850), szita- és rostagyáros volt; 1804-ben helyezte át műhelyét Pestre. A levelek Hunfalvyné két nős testvérbátyját, Istvánt (1813—1882) és Henriket (?—?) említik. Külföldi levélírók megemlékeznek Hunfalvyné két fiatal unokahúgáról, Röck Lujzáról és Pauláról is. A harmadik nemzedéket képviseli továbbá Röck István (1847—1916) gépgyáros. — Reök Iván (Szeged, 1891. december 3.) „Mélyentisztelt Lini néném!”-nek nevezi Hunfalvynét, aláírása pedig „szerető öccse Reök Iván”.

Ennyit a Hunfalvy—Röck családról.

3. FRAKNÓI (i. h. VI) szerint nagy hatással volt Hunfalvyra az a lehetőség, hogy ha elfogadja a Podmaniczky-családtól följánlott nevelői állást, részt a fővárosban, részint a család aszói birtokán tölthet néhány esztendő.

Ez nem egészen így alakult. Podmaniczky Frigyes Naplótöredékek című, az 1824-től 1888-ig terjedő időszakot felölelő négykötetes munkája szerint (I, 101) 1833 szeptemberében meghalt atyjának az volt mintegy utolsó tette, hogy Hunfalvy Pált szerezte meg nevelőül két fia: Frigyes és Ármin mellé. Halála után az özvegy, tanácsadói ajánlására, így határozott (I, 114): A két fiú, nevelőjüktől kísérve egy tősgyökeres magyar városban — az akkori szokás szerint — nyilvános iskolába járjon. Ezért esett a választás Miskolcra. Podmaniczkykné abba is igen szívesen beleegyezett, hogy a nevelő testvéröccse, János együtt neveltessék a két fiúval, mert jó hatást várt tőle — s ebben nem csalódott — fiaira. Hunfalvy második miskolci tartózkodása négy évig, 1834-től 1838-ig, tartott, azért nem tovább, mert a gimnáziumnak csak négy osztálya volt. 1838-ban tehát a Podmaniczky fiúk nevelőjükkal Pestre kerültek.

Hunfalvy 1838-ban hites ügyvédi oklevelet szerzett (SZINNYEI, Mírók). Hellebrandt Árpád bibliográfiája (Hunfalvy Album, 253) megemlíti a következő, 1843-ban megjelent nyomtatványt: Beszéd, melyet a késmárki ev. lyceumban történytantói hivatalba igtatásakor 1842. Tizenegyedhó 23-dikán mondott Hunfalvy Pál hites ügyvéd, s a magyar T. Társaság lev. tagja. Ezt a kiadványt nem láthattam. A már említett Ipar Czimtár (250) szintén föltünteteti Hunfalvy ügyvédi mivoltát. A Hunfalvyval foglalkozó egyéb munkák nem emlékeznek meg az ügyvédi oklevélről.

A miskolci tartózkodás időszakába esik a kéziratgyűjtemény legkorábbi levele. Horn J. írta (1837. áprili 5., helymegjelölés nélkül), egyéb bajok mellett hangsúlyozva azt a balsorsnak érzett állapotát, hogy zsidó szülőknek a gyermeke. A német nyelvű levélnek külső címzése különös módon francia, s így

⁴ A levélíró Rombauer János festőművész családjához tartozhatott. Rombauer János 1782-ben Lőcsén született és 1849-ben Eperjesen halt meg.

szól: „Monsieur Monsieur de Unsдорfer⁵ (!) homme très savant à Miskoltz”. Többet aztán nem találkozunk Hornnal.

Pesten — és időnként Aszódon — szintén négy évet töltött Hunfalvy (Podmaniczky i. m. I, 228, 290). Aszódi tartózkodásáról csupáncsak a már említett, Toldyhoz intézett egy levél (Aszód, 1842. június 6.; Akad., i. h.) ad hírt.

1842-ben meghívást kapott Hunfalvy a késmárki liceum jogi tanszékére. A meghívás kihatásáról így nyilatkozik Podmaniczky Frigyes (I, 290, 293, 295): „Valamint édes anyám, úgy mi is, annyira szerettük Hunfalvyt, s annyira ragaszkodtunk hozzája, hogy minden habozás nélkül, kéréseink által támogatva, édes anyánk elhatározta: hogy felhagyva minden eddig táplált pium desideriumokkal, Hunfalvyt fogjuk követni oda . . . Így jutánk Késmárkra. . .” — Pedig a fővárosi élet bizonyára nagy vonzóerőt gyakorolt a tizennyolc éves Podmaniczkyra. Késmárkon 1 évig jogászokodott Podmaniczky Frigyes. — Később így emlékszik meg nevelőjéről (I, 315): „Nevelőmtől azóta soha meg nem váltam, öreg koromig tanácsadóm s barátom és a mi mindennél többet bizonyít, a kettőnk között fennálló viszony mellett, jóakaróm maradt. A ki némi emberismerettel bír, kénytelen lesz bevallani, hogy 54 év hosszú 'próba-idő'”.

Jelle mrajza ez Hunfalvynak, az embernek!

4. Némi kiegészítést kívánnak a Hunfalvy házasságkötésére vonatkozó adatok is.

FRAKNÓI (i. h. XI) szerint ugyanakkor, amikor az az öröm érte, hogy tanári munkásságának osztályosává tehetette testvérét — vagyis az 1846—47. tanév elején —, abban a szerencsében is részesült, hogy méltó élettársat nyert Röck István leányában, Karolinában. Ennek megfelelőleg aztán Munkácsi (i. m. II) megállapítja, hogy Hunfalvy 1846-ban kötött házasságot.

Hunfalvy Toldy Ferenchez intézett több levelében (Akad., i. h.) érinti a házasság kérdését. 1843. március 4-én ezt írja: „. . . dolgom van sok, egészségem meglehetősen, jövedelmem szűk, időm hamar múló: únalman nincs, mátkám sincs; amaz reményilem nem egy könnyen érhet, ez úgy hiszem nehezen lesz. . .”. Ekkor még úgy látszik, nem gondolhatott a házasságra. Négy évvel később, 1847. január 17-én azonban közli Toldyval: „Vőlegény vagyok; azon lány, kit én kis korától fogva mintegy magamnak kiválasztottam volt, kire többé nem számoltam, sőt kitől azon évben midőn Pozsonyban valék, úgy látszott, örökre elszakadtam, azon lány mátkám lett”. FRAKNÓI (i. h. XI) szerint nevelő korában, vagyis 1843 előtt ismerte meg Röck Karolinát Hunfalvy. 1847. november 24-én pedig jelenti Toldynak: „. . . én nőt vettem, s vele felső Italián keresztül és a' gyönyörű Helvetia hegyeit megmászva jöttem ide Késmárkra. . .”. A házasságkötés ezek szerint 1847 őszen történt.

5. 1847 őszen került tehát Röck Karolina Késmárkra. Az ifjú pár késmárki tartózkodása azonban rövid tartamú volt. 1848-ban Szepesszombat város egyhangúlag országgyűlési képviselőjévé választotta Hunfalvyt. Naplójának tanúsága szerint legkésőbb 1848. július 2-ától kezdve Pesten tartózkodott. Fiatal hitvese elkísérte.

⁵ Hunsdorfer Pál és János 1842. február 17-én kapott az Udvari Cancelláriától engedélyt a vezetéknevüknek „Hunfalvi”-ra való változtatásra (Szily, i. h. 2).

Megkezdődött Hunfalvy életének új, izgalmas eseményekben bővelkedő szakasza.

Az országgyűlés 1849. január elején Pestről Debrecenbe menekült. Vele ment Hunfalvy is.

És most indulnak el Hunfalvy levelei Pesten maradt feleségéhez. Ezek az irások híven érzékeltetik két kitűnő ember lelki és szellemi egybeötövzött-ségét.

A január 9-i, „Édes kedvesem!” megszólítású levél beszámol a politikai eseményekről, beszél Görgeiről és Windischgrätzről, s kijelenti: „Én elhatároztam, hogy ha az országgyűlés innen is kénytelen volna elmenni, azt többé nem követem. Már itt is kevesen vagyunk, hogy inkább szánakozást mint tiszteletet gerjesztünk a közönségben”. — Január 13-i, hetedfél lapra terjedő levelében írja „Édes kedves Linikém!”-nek: „Egyébiránt hazám sorsa felett aggódom. Istenem, mi lesz belőle! . . . A történelem fog egyszer ítélni s reménylem, igazságosan fog ítélni”. Utóiratként pedig: „Je vous salve mille fois, mon ange”. Megemlíti azt is, hogy eltiltották a közlekedést Debrecenrel. — 1849. január 25.: „. . . Hazánk eltipratik: de a' győzelem nem lesz a győzőké, kiket meg a' jövendő fog eltiporni . . . Fék van tollamon. Mert ha egyszer annak a bizonyos Linikének tarkát barkát tudtak írni, mennyit nem tudnék most . . . írni . . .”. — Március 18-án értesíti sógorát: „Meine Frau ist den 15-ten dieses Abends vor 5 Uhr glücklich angekommen. Sie kam über Tokay, ohne irgend den geringsten Anstand zu finden. Sie hat mich freudigst überrascht . . .”. — Ezt a nagyszerű asszonyt tehát nem riasztották vissza a veszedelmek: urához sietett. Hogy Hunfalvyné meddig időzött Debrecenben, nem tudjuk, május 26-án azonban még onnan ír bátyjának. Levelét Hunfalvy folytatja így: „Sie [ti. a magyarok] haben alles versucht und welche Antwort erhielten sie? 'Mit Rebellen unterhandelt man nicht! — u. unbedingt Unterwerfung!' So spricht man nur zu einem Hunde. Die österr. Regierung war der Rebell, sie hat Wort u. Treue gebrochen — nun denn, so mussten wir sie hinauswerfen aus dem Lande, wie einen Hund, der wüthend geworden.” — Egy Debrecenből apósa címére küldött kelet nélküli levél francia nyelvű.

Azt az elhatározását, hogy nem megy az országgyűléssel, ha annak el kell hagynia Debrecen, később megváltoztatta. Naplója szerint Szegedre utaztában 1849. július 6-án Pesten, 11-én Tázlárpusztán járt. 15-étől kezdve 25-e utánig Szegeden, augusztus 1-től kezdve meg Aradon időzött. Augusztus 8-án azonban már Békéscsabán volt. Az augusztus 10-i terjedelmes levelet innen küldi feleségének. Ezt írja egyebek közt: „Tegnap előtt érkeztem ide . . . Szegeden nagy zavar volt: a' város nem volt előre értesítve a' kormány és a' képviselők eljöveteléről . . . Aradra mentünk, az annyit szenvedett Aradra”. Beszámol az eseményekről, Kossuthral, Görgeivel, Perczellel, Madarással, Táncsicsal stb. foglalkozik. Megemlíti, hogy Steinerék — nyilván ők Hunfalvyné rokonai — szívesen fogadták, Steinerné sokszor köszönti. Aláírás: „ton amant P.” Egy nappal később utóiratként fűzi a levélhez: „Meddig lehetek itt, nem tudom, mert az oroszok erre is vonulhatnak, s én nem akarom, hogy miattam bajba essenek Steinerék . . . Légy felőlem, kis szerelmes Mimim, nyugodtan, tudod, én szerencsés szoktam lenni . . .”. — E tragikus napok utolsó levelét augusztus 18-án, Csabáról küldte „Ma mie!”-nek. Ezt írja benne: „Szegény hazánk sorsa el van döntve . . . 12-kén lemondott Kossuth, s Görgei lett dictator. De Görgei 13-kán megadta magát az oroszoknak, s így finita é la comedia . . . Én holnap reggel elindulok innen . . .”.

Néhány német és francia levél kivételével magyarul levelezett a családdal Hunfalvy.

6. A bevezetésben említettem volt Hunfalvy bujdosásának tényként való megrögzítését FRAKNÓI részéről. SIMONYI, SZILY, MUNKÁCSI és ZSIRAI átveszi FRAKNÓI megállapítását, Szily ki is bővíti új adattal. Ennélfogva csupán FRAKNÓI és SZILY kijelentéseihez kell állást foglalnunk.

FRAKNÓI szerint (i. h. XII) Hunfalvy nem gondolt arra, hogy külföldre meneküljön, hanem felesége rokonaihoz Békéscsabára vonult. Majd Hunfalvyra hivatkozva jelenti ki FRAKNÓI (i. h. XIV), hogy, mint bujdosó, feledést és szórakozást a finn nyelvvel való foglalkozásban keresett. Megelőzőleg azonban azt mondja (i. h. XII): nem viselhetvén el a tétlen élet unalmát, kevé s idő múlva Pestre ment, kitéve magát az üldöztetés veszélyének. Arról nem nyilatkozik FRAKNÓI, meddig és hol bújdosott Hunfalvy.

Mielőtt azonban tovább mennénk, rá kell mutatnom Fraknói előadásának belső ellentmondására: egyfelől, úgymond, új foglalkozásban keresett és talált feledést és szórakozást Hunfalvy, másfelől pedig, mert nem viselhetette el a tétlen élet unalmát, kevés idő múlva Pestre ment. És ennek az ellentétes két elhatározásnak tizenegy nap alatt kellett megvalósulnia.

De lássuk, mit mond a kérdésről a legilletékesebb forrás: maga Hunfalvy. Szóaltassuk meg a szabadságharcról vezetett naplójának ide vonatkozó részeit.

A már ismertetett naplórészletek szerint Arad után augusztus 8-tól 19-ig tartózkodott Hunfalvy Békéscsabán. Hagyjuk egyelőre figyelmen kívül a csabai tartózkodás jellegét. De kérдем: minősíthető-e egyáltalán egy tizenegynapos időtartam bujdosásnak? Nem az fejezi-e ki inkább a valóságot, hogy az Aradról elmenekültek közül ő Csabára, felesége rokonaihoz ment, s ott töltött tizenegy napot? Ő maga írja feleségének az idézett augusztus 11-i levelében: A cári csapatok Csaba felé is vonulhatnak, és ő nem akarja, hogy Steinerék ő miatta bajba essenek, ezért nem tudja, meddig marad Csabán. Ezt úgy is lehet értelmezni, hogy csabai tartózkodását nem tartotta bujdosásnak Hunfalvy. Csabáról Pestre utazott, igaz Szarvastól kezdve az ott Hámori Pál névre szerzett útlevelemmel, s augusztus 25-én már Pesten volt. Mivel Csabáról 19-én indult el, utazása hat napig tartott. Ehhez hozzátehetjük azt a néhány napot, amely alatt, Pestre érkezve, nem hagyta el a Rök-család Szervita téri házát. De az utazás és a Szervita téri visszavonultság kis ideje sem nevezhető bujdosásnak.

Pestről szól aztán az alábbi naplóbejegyzés: „Más nap ezen iratot adták nekem: 'Vom k.k. Milit. Stadtkommando zu Pest. Dem gewesenen Repräsentanten beim ungr. Landtag H. Paul Hunfalvi (így) wird hiemit die Bewilligung erteilt sich in Pest aufhalten zu dürfen, derselbe hat jedoch auf jedesmalige Aufforderung der Behörden zu erscheinen. Pest am 4. Septem[ber] 1849. Heyntzel m. p.'". Hogy ennek a tartózkodási engedélynek a birokában Hunfalvy bujdosásra határozta volna el magát, erre nincs semmi adat, de semmi okot sem találunk rá.

A bujdosás tartamának értékelésében ellentét mutatkozik FRAKNÓI és SZILY között. FRAKNÓI szerint a bujdosás egészen rövid idejű volt. Ezzel szemben SZILY azt mondja, hogy már 1850 nyarán kegyelmet kapott Hunfalvy. Vagyis SZILY az egy évig tartó bujdosást tartja rövidnek. Arról SZILY sem tájékoztat bennünket, hol töltötte Hunfalvy ezt az esztendőt.

Szily megállapítását egy olyan adatra alapítja, amelyet Fraknói nem ismert. Ez Hunfalvynak 1850. július 13-án Késmárkról Toldyhoz intézett levele. A levél egy részét így idézi SZILY (i. h. 4): „Nem gondoltam — írja Toldynak — hogy ez [ti. a kegyelem] oly hamar és ekként történjék”⁶

SZILY idézetéből arra is lehet következtetni, hogy Hunfalvy egyénileg kapott amnesztiát. Az idézett azonban — a kisebb hibákat figyelmen kívül hagyva — csonka: hiányzik a mondat első fele, s ez okozza a félreértés lehetőségét. A hivatkozott 1850. július 13-i levél (Akad., i. h.) idevágó mondata a maga egészében ugyanis így szól: „Tudósításod a' volt képviselők sorsának eldöntéséről két okból lepett meg, mert nem gondoltam, hogy az oly hamar és akként történjék.”

Nyilvánvaló tehát: Hunfalvy nem egyénileg kapott kegyelmet, hanem sorsa a többi képviselő sorsával együtt dőlt el. A korabeli újságokat vizsgálva meg is találjuk az erről szóló határozatot. A Magyar Hirlap 1850. július 25-i számának „Hivatalos rész” című rovatában ugyanis azt olvassuk, hogy Ferenc József „... a minisztertanács előterjesztésére legkegyelmesebben megparancsolni méltóztatott, hogy a magyar országgyűlési képviselők s forradalmi kormánybiztosok közül [!] kevésbé terhelt 209 egyén ellen folyamatban levő haditörvényszéki eljárás azonnal megszüntessék.” Ennek az újságnak 1850. július 28-i száma meg közlésezi a 209 „egyén” névsorát. Minő díszes neveket tár elének ez a jegyzék! Fölsorakoztatják benne Hunfalvy Pál mellett a többi közt Kazinczy Gábort, Nagy Ignácot, Ordódy Pált, Szász Károlyt, Tanárky Gedeont és — Vörösmarty Mihályt.⁷

1850 tavaszán Késmárkon tartózkodott Hunfalvy. Úgy látszik, 1849 őszén ment vissza Pestről Késmárkra, korábbi állandó lakhelyére. Felesége is vele mehetett, mert 1850-ből nem találunk hozzá intézett leveleket. 1850. április 6-án írja Toldynak (Akad., i. h.): „... még nem tartozom azok közé, kik szabadon járhatnak kelhetnek. Nincs útlevelem...”

De ha lehettek kételyek a bujdosás dolgában, teljesen eloszlatja őket a „k. k. Militärdistriktskommando in Kasehau” 1850. június 29-i átírata „An den k. k. Magistrat der freien Stadt Kásmark”. Ez közli a Hunfalvyné bútoraira fennálló zárlat megszüntetését: „Infolge eines durch den gewesenenen Herrn Professor und Landtagsdeputirten Paul Hunfalvi [!] beim Militärdistrikts Kommando vorgeweisenenen Bescheides des Pester Militär-Distriktes vom 17. Aptil d. J. ...”. Vagyis Hunfalvy személyesen mutatta be a pesti katonai parancsnokságnak 1850. április 17-i határozatát, amelyet persze nem szerezhetett volna meg, ha bujdosásban lett volna. A „gewesener Herr Professor” egyébként azt jelenti, hogy Hunfalvy nem foglalhatta el újra a késmárki főiskola igazgatói állását.

Hunfalvy egyénisége mindenképpen ellenkezik azzal a föltevással, hogy tőle ered a csabai és az azt követő napoknak bujdosássá való minősítése. FRAKNÓI valamiképpen félreérthette és helytelenül foglalta egybe a Hunfalvytól közölt részleteket. Ám Hunfalvy nem igazíthatta ki Fraknói értelmezését,

⁶ Az idézet második mondatát elhagytam, mivel nem befolyásolja a bujdosás kérdésének eldöntését.

⁷ A Toldynak szóló július 13-i levélnek 16-i utóiratában ezt írja Hunfalvy: „Vártam az ítéletek vagy határozatok hivatalos közlését, de mind eddig hiába. Nem tudok egész Késmárk városában a' hivatalos pesti lapokra akadni — nem járatják, ennyire rájuk úntak!?” — Pesten alkalmasint már július elején tudtak az amnesztiáról; hivatalosan azonban csak július 25-én tették közzé.

mert a jubileumi album megjelenésekor már nem volt az élők sorában. — Szily meg, két évtizeddel később, nyilván Hunfalvynak Toldyhoz intézett levelét értette félre.

7. A házaspárnak föltehetőleg 1849. őszén bekövetkezett visszatérése Késmárkra csak rövid ott tartózkodást jelentett. Teleki József már 1851. június 27-én Szirákról kelt levelével értesíti Hunfalvyt, hogy kinevezte az Akadémia könyvtárosává. Hunfalvyék tehát 1851-ben Pestre költöztek.

A családi jellegű írásoknak ebben a második sorozatában a legkorábbi levél 1860-ból (vagy 1861-ből?), a legkésőbbi 1883-ból való. Nem sokat lehettek egymástól távol a házastársak — különösen 1860-ig nem —, mert a szabadságharc utáni korszakból aránylag kevés levél maradt ránk.

A levelek tekintélyes része az 1860–65-i esztendőkre esik, és szinte egyegyedül a politikával, az országgyűlési választásokkal foglalkozik. Tudjuk, Hunfalvyt 1861-ben — akárcsak 1848-ban — a szepesszombati, 1865-ben a késmárki kerület választotta képviselőjévé.

Egy hely és kelet nélküli, valószínűleg 1861-ből való levélben, amelynek „Kedves Linim és öcsém” a címe, kijelenti: „... a tömegre építeni annyi, mint tengeren járni”. — Szepesszombatról (1861. április 12.) úti tervéről ír feleségének. Aláírása: „Votre fori”.

Sok zavart idézett elő a bécsi Wanderer című újságnak (nem juthattam hozzá) egy Hunfalvyról terjesztett híresztelése. Hárman is figyelmeztették rá Hunfalvyt. Egy Lócséről való, kelet nélküli levélben közli az „alte Freundin Julie”: „... die hiesigen Exaltados von einem Misstrauensvotum gegen Sie diskurieren”, mert a Wanderer „Sie als den einzigen Deputierten bezeichnen, der in Ofen den Landtag abzuhalten sich bereit erklärte”. — Szopko János (Georgenberg [= Szepesszombat], 1861. április 17.) tegező levelében szintén a Wanderer-rel foglalkozik, amely szerint „... eine Stimme [ti. Hunfalvyé] für Ofen als Landtagsort” nyilatkozott. Ajánlja: cáfolja meg Hunfalvy a lapoknak ezt a hírért. — Demian A. Gyula (Késmárk, 1861. április 13.) Hunfalvy Jánosnak ír németül ebben az ügyben.

Eperjesről (1861. április 26.) szól Hunfalvynak a feleségéhez intézett következő levele: „Kedves babám!... Hanem szinte szerencsétlenség ért. Kineveztek innen küldöttséget Bécsbe, s közte engemet is”. Külső címe: Madame Charlotte Hunfalvy, egy Pestről kelt [1861] augusztus 23-i levélé pedig: Hunfalvy Sarolta asszonyságnak⁸ — A „Kedves Mim!” megszólítású levélben (Pest, 1861. július 6.) közli: „A gőzösen (!) elterjed vala a' hír, hogy Bécsben nem fogadták el feliratunkat...”. Egy hónappal később (Pest, 1861. augusztus 8.) pedig: „Ma nevezetes nap volt az országgyűlésen; Deáknak újabb feliratát elolvasása után elfogadtuk.” Aláírás: „Szerető ford. Pál”. — Az 1861-ből (Pest, é. n. augusztus 23.) való utolsó levelében, ezt írja: „... az országgyűlés el van oszlatva; ma olvassuk, hogy a' Császár egy piszkos tudósítást adott róla a bécsi reichsrathba. Egye meg a' fene, nem akarnak megokosodni.” Fölötte erős lehetett Hunfalvy fölháborodása, ha a feleségéhez intézett levélben — az ő mértékével mérve — ilyen drasztikus kifejezéseket használt.

⁸ A francia *Charlotte* > m. *Sarolta* és a német *Karoline* > m. *Karolina* végső forrása a német *Karl* férfinév.

Az 1865-i választásokkal két értesítés foglalkozik. Az elsőben (Pest, 1865. október 6.) a választási kilátásokat tárgyalja „Szerető Forid”. A másodikban (Késmárk, 1865, hó és nap megjelölése nélkül) a Deutsch-Oesterreichischer Telegraphen-Verein által közvetített sürgöny jelenti: „Wahl günstig. Am 3. Dezember treffe in Pesth ein”.

Látjuk, minő részletességgel avatta be Lini asszonyt Hunfalvy az ország politikai ügyeibe is.

Az 1867-i kiegyezéssel megszűnnek a politikai vonatkozású közlések a feleségéhez intézett leveleiben. Előtérbe lépnek életük egyéb megnyilvánulásai, sokszor derűs, kedves, humoros formában. Anyagi kérdések is fölvetődnek.

Egyik leveléből (Tiszaföldvár, 1871. június 5.) való ez a részlet: „Múlt vasárnap vig akadémiái ebéd volt . . . A kis Mari jól van, hizott, rettentő szeplős. A Gazdáné dícséri pontosságát.” — Egerből (1874. március 17.) jelenti Hunfalvy, hogy „. . . az egi szép és nem szép világ együtt volt [a hangversenyen]”.

A következő levelek mind Budapestről keltezettek. — 1874. július 10.: „Itt nálunk már kezdik az Akadémia tetejét csinálni . . . Schottéktól épen most veszek levelet. Kérdik, hogy nálunk van-e Paula?”. — 1874. június 14.: „Én, ki késő koromban nem tudok nagyobb féle irodalmi munkáktól szabadulni fősvénykedni vagyok kénytelen az idővel . . . Ha meglesz az osztják grammatika . . . , Magyarország Ethnographiájához fogok . . . ti ott úgy vagytok, mint az evangéliumban a' liliomok, kell is, hogy úgy legyetek.” — 1874. június 22.: „Egy igen furcsa, de jó kedvű, egészséges öreg ember [a krompachi nyug. lelkész], a'ki bizonyosan a'halált is rá tudná szedni . . . Jó, hogy ilyen emberek is vannak.” — 1874. július 5.: „Csak 100 for. küldtem, nem sejtve, hogy már szorultságban vagytok. Se baj, ott hagylak zálogban, míg kiváltalak.” — 1874. július 6.: „Most igazán a' tollam keresetéből élünk, 1 ívért 30 forintot fizet most az akadémia”. — 1879. június 29.: „. . . vesd ki fejedből a földvári gondokat: légy jó keresztyén. Az evangéliom azt mondja: elég minden napnak a' maga gondja”. — 1883. március 1. (egy baráti összejövetel alkalmából): „De azért ne félj, hogy nagy költséget teszünk”. — Az utolsó levél francia nyelvű (hely és kelet nélkül). A megszólítás: „Ma chere!”. Az aláírás: „Votre ami Paul.”

Emlékezzünk meg Hunfalvyék pesti otthonairól is. Három helyütt laktak: a belvárosi Szervita tér 7. sz. alatt, a Röck-féle ház II. emeletén (1853-ból, 1856-ból és 1862-ből van rá adatunk), 1865-től kezdve meg az Akadémia új épületében. Hunfalvynak egy 1861. április 26-án kelt, feleségének szóló levele a Kalap utca⁹, Járay-ház címzést viseli. Mely okból és mikortól kezdve tartózkodtak legkésőbb 1862-ig a Kalap utcában, hogy onnan visszatérjenek a Röck házba, nem tudjuk.

8. A két testvér, Pál és János igen meghitt viszonyban állt egymással. Tudjuk, Pál nevelője volt a két Podmaniczky-fiúnak, s János velük együtt nevelkedett négy évig. Tujuk azt is, hogy német egyetemek látogatását Pál tette lehetővé János számára. Tanulmányai befejezése után pedig ugyancsak Pál szerzett neki tanári állást a késmárki főiskolán. A szabadságharcban való

⁹ A mostani Irányi utca neve 1897-ig Kalap utca volt. 1790 után egy ideig Pléhalap utcának és Bádokalap utcának (Blecherne Hutgasse) is nevezték egy „Bádokalaphoz” nevű kocsmáról (SCHMALL, Buda-Pest utcai és terei).

részvétel miatt János — valószínűleg 1851-ben — több hónapi börtönbüntetést szenvedett. Lini asszonynak írja (Pest, [1851.] augusztus 29.): „Pál szívesen fogadott 's gyöngédséggel van irántam”. Nyilván ez volt a két testvér első találkozása a kiszabadulás után. Továbbá: „Igaz több fizetésem lesz Becsén, s én akárhol tudok megférni, s bármily kellemetlen viszonyok elől könyveim közé menekülök”. Aláírás: Szerető süvöd H. J.”¹⁰

Hunfalvy János két esztendővel nevelősködött Újbecsén, későbbi nevén Törökbecsén a Leiningen családnál. Igen becsesek az innen 1852—53-ban Pálhoz intézett levelei. De mivel inkább Jánosra, mint bátyjára jellemzők, ezért csak néhány rövid kivonatot ismertetek belőlük.

Első levelében (h. n., 1852. február 12.) megjegyzi: „A történelmi könyvek hiányosak. Rendszerint csak a zajt ütő külső eseményeket rajzolják”. — Az év végén (Újbecse, 1852. december 21.) tudatja bátyjával: nem megy vissza Késmárkra. — A következő év elején (Újbecse, 1853. február 12. [?]) Schottról, Lönnrotról, Jerneyről, a finn kérdésről ír. Üdvözli Röckkéket. — Ellentétben Pállal nem kedveli a nevelőséget. Így eredménytelen maradt Sréter Horácnak (Surány, 1853. július 28.) az az óhaja, hogy Pál nyerje meg Jánost nevelőnek gyermekei mellé. — Egyik levelében (Újbecse, 1853. június 2.) eképpen vélekedik János: „Eperjesen ugyan lehetett volna talán arra is kilátásom, hogy megházasodhatom, ha biztosíthatna valaki arról, hogy onnan el nem fognak zavarni”. Majd kérdezi, lehet-e Pesten kilátása talán nevelőség nélkül is. — A következő hónapban (Újbecse, 1853. július 12.) írja: „... mert ha lehetne, mégis szeretnék akkor már megházasodni, 33 éves lévén már”. — Végül (Újbecse, 1853. augusztus 30.) értesíti bátyját: Útlevele még nem jött meg. Passierscheint kér, s a Szepességbe megy.

Hunfalvy János 1853 végén Pesten telepedett le, így a levelezés helyébe a személyes érintkezés lépett.

9. Most pedig ismerkedjünk meg Hunfalvynak azzal a működési körével amelyről eddig nem volt tudomásunk, s amely igen-igen messze esik tudományos munkásságának területétől. Ez a működési kör a mezőgazdaság.

Hunfalvyék birtokkal rendelkeztek Jásznagykunszolnok megyében, a Tiszaföldvár melletti Homokpusztán. A birtok aligha volt 50—70 holdnál nagyobb. Szép lakóház is tartozott hozzá. Valószínűleg a Röck-család szerezte.

Az első hírt a birtokról Simanyavszky Péter tiszaföldvári lakos 1854—55. évi leveleiből merítjük. Az 1855. október 22-i levélben megjegyzi Simanyavszky, hogy ő Hunfalvy birtokát hat évre haszonbérbe vette. Hogy mikor kezdődött, illetve meddig tartott a bérlet, nem tudjuk, de Zvannyi Lajos szarvasi ev. néptanító 1858. november 13-án közli Hunfalvyval: a szarvasi gyümölcsös kertben vannak mindenféle nemesített gyümölcsös fák. Ez az értesítés talán a birtok saját kezelésébe vételének az előjele. Az alább ismertetett följegyzésekből és levelekből azonban kétségtelenül kitűnik, hogy 1860-tól esetleg 1859-től kezdve a birtokon már Hunfalvy maga gazdálkodott.

A bérbeadás célja az lehetett, hogy tartama alatt elsajátíthassa Hunfalvy azokat az ismereteket, amelyekre szükség volt, ha maga akart gazdálkodni az

¹⁰ Jellemző a levélíróra a régies *süvöd* szó használata. A NySz. is csak három adatot mutat ki. A Nagyszótár anyagában három történelmi vonatkozású, 1854—1882-i értekezésben, egy 1884-i dolgozatban és Arany Jánosnak 1858-ban sógorához, Ercsey Sándorhoz intézett levelében fordul elő, az utóbbiban így: „Titeket... édes Sándorkám, öllelek. Szerető süved és hüved Arany János”.

új szerzeményen. Ez, amint látni fogjuk teljes mértékben sikerült neki: szakértő lett a gazdaság minden dolgában, a vetéstől kezdve a tehenek elléséig. Ez, ismerve Hunfalvy rendkívüli alaposágát és már megelőzőleg a nyelvészet terén mutatott fogékonyságát, semmiképpen nem meglepő.

1859. május 2-i keletű följegyzése egy aratási szerződés mintáját mutatja be. 1862-ben és 1883-ban is találkozunk ilyen természetű jegyzetekkel. Az egyik pl. a különféle takarmányok sőtartalmát vizsgálja részletesen.

A legfontosabbak azonban a „János Gazda!” megszólítású levelek. Egyik-másik levél külső címzéséből megtudjuk, hogy János gazda családi neve Kifut János. A neki szóló levelekből mindössze mintegy harminc maradt meg, közülük egy 1861-ből, három 1869-ből, a többi 1881–83-ból való.

Ezekből a levelekből is csak rövid jellemző részleteket adhatunk. A megszólítást már ismerjük. A szokásos aláírás: „Isten áldja meg Hunfalvy Pál.” (A pont sosem hiányzik az aláírása után.) — Hunfalvyné szintén élénk részt vett a gazdaság levelezésében, s befejezni ilyen formán szokta írásait: „Isten áldja és tartsa jó egészségben. H. L.”

A levelek azt mutatják, hogy János gazda igen értelmes, Hunfalvyékhoz nagy hűséggel ragaszkodó ember volt. De szemléltetik azt is, milyen sokra becsülte Hunfalvy az ő János gazdáját, aki az ő irányításával hibátlanul végezte a gazdaság dolgait.

Az első levélben (1861. november 13.) egyéb gazdasági kérdések mellett azt írja Hunfalvy, hogy a pesti vaj csaknem olyan jó, mint a földvári.

Különösen jellemzők János gazdára és a megbeesülésére, amelyben részes volt, Hunfalvynak a balti útjáról küldött levelei. Az elsőben (Reval, 1869. július 9.) a repce eladásról és a gabonaárak alakulásáról ír. Majd az észtországi viszonyokról tájékoztatja János gazdát: Észtországban csak rozs, árpa, zab, krumpli terem; erős, zömök lovak vannak arra; az emberek nagyon szorgalmasak, írni, olvasni mindenki tud. — A következő levél Finnországból kelt (Helsinki, 1869. július 23.): Takarmány dolgában rossz a helyzet, az élet pedig nagyon középszerű; a tisztaság Finnországban esodálatos. Ír a továbbiakban az otthoni dolgokról, a lóvásárlásról, a cséplésről. — Az utolsó levél a sorban Dániából való (Koppenhága, 1869. szeptember 2.). Tájékoztatja János gazdát a dán fővárosról, és megjegyzi, hogy most már igazán hazafelé tartanak.

Egy kelet nélküli, valószínűleg 1861 végéről szóló levélben így intézkedik Hunfalvy: „A külső táblába, úgy gondolom én, vessünk 10 holdat árpával . . . Marad zab alá a' külső táblából 15 hold. Mit vessünk a' 8 holdba, a' melly a' fekete ugarból . . . Most kevés pénzem van az idén.” (Hunfalvyné írása.) — 1882. február 16.: „Hogy adhat-e malaczkot a' nálunk dolgozó embereknek, hogy annak idején árukat ledolgozzák, arra azt felelem, hogy az asszony nyilatkozik majd a' disznó-dolgoiban.” — 1882. március 2.: „Az utolsó rövid levélben megírtam, hogyan kell a' tehenekkel bánni, hogy alkalmasabb időre essék az ellésök.” „Az asszony” megjegyzi még: Az úr egy idő óta nem volt egészen jól. — 1882. március 10.: A két mustra ökröt próbálja meg a gazda a földvári, illetve a cibaki vásáron eladni. Befejezésül: „Ezzel kívánok mindkettőjöknek jó egészséget, jó időt, jó tavaszt, jó vásárt, szóval minden jót.” — 1882. szeptember 22.: „Szolnokon Barta Jánosnál megrendeltem a' 42 ezer zsindelyt s a' szükséges egyéb fát, a' mint összejegyeztük . . . A levelet így címezzé: Hunfalvy Pálnak, Rombauer Tivadar tengerészeti kapitány úrnak leveleivel, Polában, Istriában.” (Rombauer Tivadar — a korábban említett Rombauer Emil brassói reáliskolai igazgatóval együtt — Hunfalvy rokon-

ságához tartozott). — 1882. október 11.: A' mint egy levelező lapon már Keszthelyről megírtam...". A hetvenharmadik életévében levő Hunfalvy tehát három hét leforgása alatt Pólában és Keszthelyen járt. — 1882. december 14.: „Utána kell járni, mert a faluba be-be kell mennie... Hogy vajjon kapa alá ereszthetünk-e 50 holdat, az attól függ... Bár lehetne vagy 20 holdat a szénának szánni!” — 1883. február 7.: Úgy látszik, nem sikerült az előző évben a mustra ökröket a földvári, illetve a cibaki vásáron eladni, mert most azt írja Hunfalvy: „Tehát a' Sz. Mártoni vásárra hajtsa el a két öreg ökröt.” — 1883. február 20.: „... bevessük-e kukoriczával az 50 holdat mind... A földvállatóknak adja ki csövekben a csinkvántit...”¹¹ — 1883. február 28.: „Hogy mint nyesse a bokrokat vagy a fákat, azt az asszony csak a jövő héten írhatja meg; most látogatóban van nénénél Magyar Óváratt.” — 1883. április 22.: „... Kovács Gyula úrral szerződtem a' cséplésre nézve.”

Mivel mindkét házastárs foglalkozott a gazdasággal, természetesen levélben is tárgyalták egymás közt a gazdaság ügyeit, ha távol voltak egymástól. A gazdálkodás kezdeti idejéből szól az alábbi levél (Késmárk, 1861, március 5.): „Kedves Mimim!... Földvára érvén, ott mindent meglehetősen jó rendben találék... János, úgy látszik, iparkodik, és talán azért voltak kis panaszai is.” Aláírás: „Votre ferí”. (Bizonyára úgy utazott Tiszaföldvarról Késmárkra Hunfalvy, hogy közben nem találkozott Lini asszonnal). — (Tiszaföldvár, 1871. június 5.). Lini asszony Hegyeshalomból írt, a Bécs közelében levő Mödlingbe utazik. Az ural jelenti neki: „Tegnap és ma bejártam már eléggé a' földet... Azért írom meg, mert Te aggódtál a' kukoricza miatt... ide is fogok szaladni, hogy a' kőművessel alkudozzam a' kastély kivakolására és a' cselédház aláfalazására.” — Jóleső az a kedves, meleg hang, amelyet a Hunfalvy-házaspár a gazda irányában használt, családi dolgokat is közölve vele. Lini asszony szerezhette meg elhalt férjének megőrzött leveleit János gazdától. — Föltűnő, hogy János gazdától egyetlenegy levél sem található a kéziratok között.

Ime: Hunfalvy Pál, a gazdász és — az ember.

10. 1851-ben történt Pestre költözésétől kezdve Hunfalvy állandóan bővülő kapcsolatokat tartott fenn a tudománynak mind hazai, mind külföldi képviselőivel. Ezek az összeköttetések nem ragaszkodtak mereven a tudományos életben szokásos keretekhez és formákhoz. Emberi vonásokkal gazdagodva elég sokszor meghitt barátsággá fejlődtek. Hunfalvy igyekezett ilyen tartalommal telített kapcsolatokat létrehozni. A konvencionális udvariasság helyébe nála a lényéből fakadó meleg vendégszeretet lépett. Ebben volt részük azoknak a Magyarországra ellátogató tudósoknak és hozzátartozóiknak, akiket meghívott pesti otthonába és homokpusztai birtokára. Ezeknek a kötelékeknek a kialakítását természetesen csak azért lehetett megvalósítani, mert Lini asszonyban is megvolt rá a hajlam és a képesség. A személyes érintkezést aztán levelezés, fényképeser követte. Többen Hunfalvynéval külön is leveleztek, pl. Schott felesége és Wiedemann. Ebbe a körbe belevonták Lini asszony két unokahúgát, Röck Lujzát és Paulát is. Az 1868. évi Balti-tengeri utazás — Lini asszony, Röck Lujza és Paula is részt vett benne — nagyban előmozdította az ilyen összeköttetések kifejlődését.

¹¹ A földvállató szabatos jelentésére nem találtam adatot. A *cinquantino* kukorica olasz származású; rövid a tenyészideje, ezért másodterménynek is alkalmas.

Torkos Sándor, az Akadémia levelező tagja (Szombathely, 1855. december 24.) megköszöni Hunfalvynak azt az ajánlását, hogy levelezésbe lép vele. Levelét így fejezi be: „... a' Tekintetes Asszonyságnak is kezeit csókolva...”. — Fábíán István, ugyancsak levelező tagja az Akadémiának, kérdi (Sopronszéplak, 1857. január 8.): Miért hagyta ott Török János Bécset és a Magyar Sajtót, s mibe kezd újra Pesten? A kaméleon színe egyre változik. Üdvözli Hunfalvynét is. — Riedl Szende egy hely és kelet nélküli, de Pestről küldött és valószínűleg 1858-ból való német nyelvű levélben sajnálkozását fejezi ki amiatt, hogy közbejött akadályok folytán nem töltheti az estét Hunfalvy családi körében.

Ujfalvy Károly Ödön, az Akadémia kültagja (Párizs, 1874. november 21.): „... nóm szívesen üdvözli...”. — Duka Tivadar, az Akadémia tiszteleti tagja (London, 1884. december 26.): „... magamat a Nagyságos Asszony és a tisztelt Tanár úr kegyeibe a jövőre is ajánlhassam...”.

Schott Elise, Schott Vilmos felesége (Berlin, 1872. november 25.) írja Lini asszonynak: „Verehrte theure Freundin!... die glückliche Verbindung der liebenswürdigen Louise Röck... Nächstens wird mein Wilhelm den Brief Ihres Herrn Gemahls beantworten, jetzt steckt er dick in sich angehäuften Arbeiten.” (Schottné itt Röck Lujza férjhezmenéséhez gratulál).

Donner Ottónak Helsinkiből kelt levelei német nyelvűek. — 1869. augusztus 7.: Sajnálja, hogy vele és családjával nem mehetett Tammerforsba. Fényképét küldi, s kéri Hunfalvy, Hunfalvyné és a kisasszonyok fényképét. — 1872. november 12.: Magyarországról való elutazásáról beszél. — 1874. szeptember 30.: „... so lenken doch die Gedanken so gern den schon bekannten Weg nach Pest und Homok puszta ein.” — 1879. február 12.: Megemlíti, hogy több ízben élvezett nálunk vendégszeretetet.

Krohn Julius (Helsinki, é. n. június 27.): „Mit der Bitte Ihrer lieben Frau Gemahlin und Ihren Fräulein Nichten meine herzlichsten Grüsse zu vermitteln.”

Bergbom Emilia Hunfalvynénak (Helsinki, 1869. november 14.): Üdvözli Hunfalvynét, Hunfalvyt, Paulát és Lujzát. — Björkman Amália Hunfalvynénak (hely és kelet nélkül): Megköszöni a Magyarországon kellemesen eltöltött időt. (Ez a két levél is német nyelvű).

Blomstedt Jenny írja Hunfalvynénak (1867. január 29., a helynév nem olvasható világosan): „Meine liebe theure Freundinn!... nie werde ich Ungarn und besonders Ihre liebevolle Familie vergessen... Doch erst müssen Sie, das heisst Herr Hunfalvy mit Frau und Luisa Röck zu uns in Finnland kommen.”

Marzer Ludw. (Dorpat, 1879. október 20.): Köszöni Hunfalvy fényképét. A szegedi árvízkatasztrófa utalva írja: „Darf ich die inliegende Summe von armen Szegediner Landsleuten zu übermitteln.”

Jansen kisasszony (Dorpat, 1870. október 15.) kimerítő levelet küld, mivel atyja akadályozva van az írásban: „Sie dürfen nicht gar zu schlimm denken von der Höflichkeit meines Vaters... wenn ich — Ihrem auszeichnenden Wunsche gemäss — ganz leiste meine Photographie mit hineinschiebe... Mennyi kedvesség ebben a néhány sorban... ”

Thorsen E. M. (Koppenhága, 1859. augusztus 2.): „Hochverehrter Herr und Freund!... während meines Pester Aufenthaltes... Ich mache immer grössere Fortschritte im Ungarischen.”

Lindström Károly Ádám, az egyik vezető stockholmi napilap főszerkesztője hely és kelet nélküli levélben köszöni meg azt a kedvességet, „... mit welchem Sie den Fremden in Ihr Haus empfangen haben.” A levél 1865 előtti-nek látszik, s tartalmából kitűnik, hogy Lindström jeruzsálemi tanulmányútjáról küldi. — (Stockholm, 1865. október 19.): „Ich und meine ungarische Frau...”. — (Stockholm, 1870. április 14.): Lindström és felesége közösen ír Hunfalvynénak: „Liebe Geehrteste Frau v. Hunfalvy!” Köszönik a fényképeket, a kis Pauláét is.

Schiefner Antal, a szentpétervári nyelvész tiróli nyaralásából ír (Klobenheim auf dem Ritten, 1872. július 26.): „Ich lass während der Zeit Arany's Eredeti népmesék durch... Meine Frau sendet den lieben Ihrigen die herzlichsten Grüsse.”

Wiedemann leveleiből négyet idézek; Szentpétervárról vannak keltezve. — 1872. szeptember 8.: Hunfalvynénak szól; megköszöni Hunfalvyék vendégszeretét. — 1873. szeptember 3.: „Wie gern hätte ich Sie nach Tisza-Földvár begleitet!” — 1878. október 30.: „Könnte ich doch ein Mal im Erzherzog Stephan wohnen und mit Ihnen eine Fahrt nach Homok-puszta machen. Aber ich muss mir diese Sehnsucht schon vergehen lassen wegen zu wenig Geld und zu viel Jahre”. (Hetvenhárom éves volt.) — 1880. január 22.: „Der Tod unseres lieben Freundes Schiefner... und da er, obgleich ein Petersburger, doch kein Vollblutrusse ist, so wird ihm bei der hier herrschenden nationalen Marotte...”.

Patterson Artúr — 1886-tól 1899-ig az angol nyelv és irodalom tanára a budapesti egyetemen — írja (London, 1883. június 3.): „... My best compliments to Madame Hunfalvy”. — Rost Reinhold (London, 1884. június 20.): „Mein verehrter Freund, in angenehmer Erinnerung an die Tage, die ich noch vorigen September in Ihrer Gesellschaft zugebracht habe...”. Kéri Hunfalvy fényképét.

Marre Aristide (Párizs, 1883. november 19.): Említi Hunfalvynét francia nyelvű levelében.

Homokpuszta... Kicsendül a vendéglátók vonzó ereje ezekből a levelekből azokra a külföldi tudósokra és más személyiségekre, akik a múlt század hatvanas-hetvenes éveiben szép számban látogattak el hazánkba.

II. A külföld számára a múlt század hatvanas éveinek elején az élő magyar nyelvészet még körülbelül egyértelmű volt Hunfalvy Pál nevével. Ezért nem meglepő, hogy oroszországi nyelvészkedő műkedvelők is Hunfalvyhoz fordultak kérdéseikkel és kéréseikkel. Két ilyen levélíróval találkozunk.

Az egyik Lubicz-Romanovicz Irma. Magyar nyelvű leveleiből az eredeti alakban idézek részleteket. — (1863. január 21., a hely olvashatatlan): „... előre bocsájtva, hogy a kérdező ereiben szintén magyar vér buzog... azért mindent ami szeretet hozza [!], s' nemzetét érdekli, figyelemmel kísér!...” Magyar földrajzi művet akar oroszra fordítani. A finn—magyar rokonsággal is foglalkozik hosszú levelében. — (Bécs, 1863. június 15.): „Shakspeare (!), gondolom a magyarra le van már fordítva? s így nem lenne tán egészen érdeknélküli egy kis kalandját közzé tenni.” Arany János Koszorújára gondol a közzétételt illetőleg. — (Szentpétervár, 1864. január 21.): Deskó úr Hunfalvy üdvözlését hozta. Kéri Hunfalvyt, hogy fordítását „Arany úrnak” kézbesítse. Várja Reguly földolgozását. — (Szentpétervár, 1864. március 17.): Várja a Reguly-művet. „Chakspeare (!) közelgető ünnepélyére... nagyon helyes al-

kalom lenne, ha Arany ur a kis kalandot ezen ünnepélyre közleni! (így)". — A messze idegenbe szakadt lelkes magyar asszony óhaja nem teljesülhetett. Nem jelent meg a Koszoróban a Shakespeare születése négyszázadik évfordulójának ünneplésére szánt „kis kaland”.

A másik levélíró Deskó András, „... az Orosz Czár kollegiális Tanácsosa ... a' Pleszkói sajtó cenzora ...”. — (Pleszkov, 1864. március 6.): Húsz éve távol van magyar hazájától. A csuvasokra vonatkozó munka fordításával foglalkozik. Érdekesen tájékoztat bennünket Lubicz-Romanovicz asszonyról. Azt írja, Pétervárt jártában meglátogatta; mintegy harminc éves, somogyi születésű, s nem tud oroszul. — A következő, hely és kelet nélküli levélben közli Deskó: Magyarországon járt, ellátogatott szülőföldjére, Ung—Bereg vidékére. Tudósítást küld majd a cseremiszekről és a finnekről. — Lubicz-Romanovicz asszony idézett 1864. január 21-i levelében azt írja, hogy Deskó Hunfalvy üdvözlését hozta. Mikor találkozhatott Deskó Hunfalvyval, vagy mikor kérhette Hunfalvy levélben, hogy közvetítse üdvözlését? Deskó 1864. március 6-i leveléből ugyanis arra lehet következtetni, hogy ez az első kapcsolata Hunfalvyval.

12. Támogatásért is nem kevesen fordultak Hunfalvyhoz. S nem hiába. Szemléltetésül néhány esetet említek meg.

Vass József kolozsvári piarista tanár, 1858-tól kezdve az Akadémia levelező tagja „Nemes Hazafi, Mélyen tisztelt Uram!” megszólítású 1857. szeptember 16-i levelében értesíti Hunfalvyt, hogy három Göttingába készülő fiatal „egységihívó” pap, név szerint Buzogány Áron, Ferencz József és Marossy föl fogja keresni. Kéri Hunfalvyt, legyen segítségükre. — Mint ismeretes, a három unitárius pap Göttingában Budenz baráti köréhez tartozott.

Weber Fanny (Késmárk, 1862. február 19.) megköszöni, hogy eljárt nyugdíja ügyében, jóllehet alig ismerte őt Hunfalvy. Megjegyzi, „dass in unserem theuren Vaterlande die Armuth des Lehrstandes zu gross ist . . .”

Akadtt aztán teljesíthetetlen kívánság is. Hörk József, az eperjesi jogakadémia fiatal tanára arra kérte Hunfalvyt (Eperjes, 1887. február 18.), ajánlja őt az Akadémia levelező tagjául.

De Hunfalvy segítő készsége nem merült ki erkölcsi támogatásban. Fele-ségének írja (Budapest, 1874. június 10.): „A' „budget” dolga ne aggasszon nagyon; hisz kerül kerül lehető összegre, kerül ha itt is ad, ott is ad az ember, a' hol nehéz nem adni, vagy a' hol szívesen ad.”

Segítette nyilván a tiszaföldvári árvákat is. Erre következtethetünk Lapu Gábor leveléből (Tiszaföldvár, 1886. március 13.).

Alighanem anyagi segítségre utalást jelentenek Jakab Eleknek, a maros-zéki születésű derék történésznek, az Országos Levéltár nyug. levéltárosának és az Akadémia rendes tagjának „Buda-Pest”-ről keltezett 1890. március 20-i sorai. Jakab ismert volt fukar természetéről és panaszokban nem fukar szokásáról. Levelében írja: „Köztünk legyen mondva, a hűsvétra egy krajezár-nak ura nem vagyok.”

A Felkai Tátra-Múzeum Egylet nevében Scherfel V. Aurél egyleti igazgató 1891. december 4-én részvétnyilatkozatot küld Hunfalvy Pál özvegyé-nek. Kiemeli, hogy Hunfalvy alapító tagja és nagy jótévéje volt az egyletnek. — Scherfel Aurél (1835—1895) volt a Tátra-Múzeum megteremtője és tizen-négy évig igazgatója. A maga dolgaiban is többször fordult támogatásért Hunfalvyhoz.

Ez a magyarázata annak, miért a Tátra-Múzeumban helyezte el Hunfalvy Pálné az elhúnyt kézirati hagyatékát.

Hunfalvyné leveleiből csak a János gazdának küldöttek vannak meg a gyűjteményben. Hiányzanak a hitvestársához intézett levelek. De bármennyire sajnálhatjuk is hiányukat, megértjük, hogy érzelmi okokból kiemelte és visszatartotta őket Hunfalvyné. Talán egyszer még előkerülnek Lini asszony írásai is.

Végezetül emlékezzünk meg Hunfalvynak egy alapítványáról. A pozsonyi ev. liceum igazgatója, Schneller István köszönetét fejezi ki az özvegyhez intézett levelében (Pozsony, 1892. február 18.) az elhúnyt 12 000 forintos alapítványáért. — Figyelembe véve a hivatalos átszámítási kulcsokat, az akkori 12 000 forint mai 97 000 forintnak felel meg.

13. Hunfalvy lelki alkatának egyik alapvonása a szerénység. Láttuk, „az asszony”-nak nevezi feleségét a János gazdához intézett levelekben, Hunfalvyné pedig „az úr”-nak az urát. Szerénységének folyománya lehetett az is, hogy általában kevésbé ismerték az őt megillető címeket, — ő maga nem használta őket — úgyhogy még Trefort Ágost oktatásügyi miniszter is tévedés áldozata lett: olyan címet adott neki, amely nem illette meg. 1886. június 15-i átiratában ugyanis egyetemi tanárnak nevezi.

Pályafutását a kitüntetések tekintélyes sora kísérte. Nem a kitüntetések, hanem Hunfalvynak a kortársak részéről való értékelése az, amire rá akarok mutatni, mert hiszen ez az értékelés a kitüntetésekben is tükröződik.

Hunfalvy megkapta a királyi tanácsosi címet. 1885-ben pedig, amikor végrehajtották a főrendiház igen szerény méretű reformját, az elsőnek kivenezett harminc élethossziglani főrend között ott találjuk Hunfalvy Pál nevét Gyulai Páléval együtt.

A budapesti egyetem, újjáalakításának századik évfordulója alkalmából, „tiszt. tudorává kreálta” Hunfalvyt, Arany Jánossal egyidőben. Erről szól Margó Tivadar rektor 1880. május 13-i értesítése.

Alighanem a legbecsesebb kitüntetések egyikének tartotta Hunfalvy azt a születése hetvenedik évfordulóján — a hely megnevezése nélkül — hozzá intézett üdvözlőt, amelynek aláírása a név helyett: „Egy ismeretlen, de őszinte tisztelője”.

Két levelet kívánok még megemlíteni. Az egyiket Szabó István (1801—1892) pilisi plébános, az Akadémiának 1839 óta levelező tagja, a jeles Homéroszfordító intézte hozzá (Pilis, 1855. május 2.). Ebben írja: „Én, mint évekre öregebb, bátorkodtalak Téged ily hangon megszólítani, ha Te nem tetted, ki sok szép dologban öregebb vagy . . . Ne vess meg és ne neved meg együgyű falusiságomért, melyet én sokért nem adnék.”

A másik levél írója a Hunfalvyyal egyidős Teleki Domokos (1810—1876). Teleki Domokos Széchenyi környezetébe került, és Széchenyi reformtörekvéseit igyekezett Erdélyben előmozdítani. Tiszteleti tagja volt az Akadémiának. Ezt írja Hunfalvynak (Gernyeszeg, 1856. december 24.): „Bocsáss meg, hogy baráti kifejezésekkel írok, ha újabbi leveledben is címekkel fogsz élni, akkor én is teljes címed megadom. Áldjon az ég! vagyok barátod . . .”

14. Dolgozatom annak a föladatnak a megoldását kísérli meg, hogy megismertesse velünk főbb vonásaiban Hunfalvy Pál lelki arculatát, megismertesse velünk az embert. Erre Hunfalvy terjedelmes levelezése fölötte alkalmas, mert tisztán tükrözi élete alakulásának belső indítékait. Jóllehet

csak vázlatos, rövid részleteket közölhettem ezekből az írásokból, mégis hű képet kapunk Hunfalvy lelki alkatáról, kiváltképpen azért, mivel megőrződtek a hitvestársához és a János gazdához intézett annyira jellemző levelei. Belső kiegyensúlyozottság, bölcs életszemlélet, kötelességteljesítés, szerénység, kifogyhatatlan segítő készség és a mélyből fakadó derű: ezek azok az elemek, amelyekből Hunfalvy nemes veretű egyénisége kiformalódott. Hunfalvy Pál nemcsak nagy tudós, hanem, ami több ennél: nagy ember is volt.¹²

† LOVÁNYI GYULA

¹² 150 évvel ezelőtt, 1810-ben született Hunfalvy Pál, a hazai finnugor nyelvtudományi munka megszervezője, összehasonlító nyelvészetünk jeles művelője. Kéziratok hagyatékából nemrég számos, eddig kiadatlan levél került elő. Arra való tekintettel, hogy e levelek Hunfalvy Pál életére, működésére és külföldi kapcsolataira vonatkozólag jelentős mennyiségű új ismeretanyagot tartalmaznak, folyóiratunk egyik igen érdemes és lelkes munkatársa, LOVÁNYI GYULA, hozzáfogott egy Hunfalvyról szóló nagyobb tanulmány kidolgozásához. Mielőtt tervét akárcsak felerészben is megvalósíthatta volna, a halál kivette kezéből a tollat. Nem kétséges, hogy ha munkáját LOVÁNYI folytathatta volna, az említett levelek alapján még számos értékes és érdekes megállapítással gazdagíthatta volna nyelvészettörténeti ismereteinket, Hunfalvy Pálról a jelenleginél is színesebb képet tudott volna festeni, tanulmánya már elkészült részein pedig itt-ott talán némi változtatást hajtott volna végre. Noha halála mindebben megakadályozta, a szerkesztő bizottság tanulmányának közzetétele mellett foglalt állást — egyrészt azért, hogy LOVÁNYI GYULA már elvégzett munkájának értékei közkinccsé váljanak, másrészt pedig azért, hogy születésének 150. évfordulóján ezáltal is kifejezzük tiszteletünket és hódolatunkat folyóiratunk első szerkesztője, Hunfalvy Pál iránt.

A szerkesztő

Osztják nyelvtanulmányok (Muzsi nyelvjárás)

Bevezetés

1957 szeptemberében a Magyar Tudományos Akadémia egyhónapos tanulmányútra küldött a Szovjetunióba. Tanulmányutam során október 1-től 30-ig Leningrádban tartózkodtam. Leningrádi tartózkodásom alatt az osztják nyelvet tanulmányoztam. NY. I. TYERJOSKINNAK, a leningrádi Nyelvtudományi Intézet tudományos kutatójának szíves közbenjárására Kim Kosztyin tizenkilenc éves osztják főiskolai hallgató lett a nyelvmesterem.

Kim Kosztyin a tyumeni területhez tartozó suriskári kerület Muzsi (Мужи) nevű falujában született. Muzsi Szálehárdtól (rég neve: Obdorszk) délre az Ob partján van közel (körülbelül 50 kilométerre) a Szinja folyó torkolatához. E falu neve valószínűleg azonos a következő osztják szóval: (KT. 550b) Kaz. *müüzi* 'von dem Frühlingshochwasser auf der Uferterrasse zurückgebliebene tiefe Grube, die auch im Winter Wasser enthält'; *др m.*; *пöсää m.* 'putaan talvellakin vettä ja kaloja sisältävä osa, hauta (molemmista päistä syksyllä kuiva)'; O. *muzi* 'muži (auch ein ostj. Dorf)'. Nyelvmesterem közlése szerint a faluban osztjákokon kívül oroszok és zürjének laknak.

Kim Kosztyin hét éves korától tizenegy éves koráig a szomszédos, körülbelül 20 kilométerre fekvő Vaszahova (Васяхова) nevű faluban járt iskolába. Tizenegyétől tizennégy éves koráig szülőfalujában, Muzsiban tanult. Tizennégy éves korától tizennyolc éves koráig a szálehárdi Pedagógiai főiskola hallgatója volt.

A muzsi nyelvjárás¹ a Szin. és a Serk. nyelvjáráshoz áll legközelebb. E két nyelvjárás közül a Szin. nyelvjárással mutat legtöbb egyezést. A Szin. és a Serk. nyelvjárással való egyezéseket a hangtan, illetőleg az alaktan megfelelő fejezeteiben tárgyalom.

Nyelvmesterem anyanyelvjárását jól beszélte. Nyelvtani feljegyzések készítéséhez — minthogy kellő nyelvtani ismeretekkel rendelkezett — rendkívül jó alanynak bizonyult. Naponta általában 3—4 órát dolgoztunk együtt. Hangtani vizsgálódásaim e nyelvjárás fonémaállományának, a fonémák egymáshoz való viszonyának és az egyes fonémák fonetikai helyzetéről függő variánsainak a megállapítására terjedtek ki. Alaktani tanulmányaim során nyelvtani paradigmákat és az egyes nyelvtani jelenségeket illusztráló példamondatokat gyűjtöttem. Sajnos, nyelvmesterem az osztják népköltészetet — talán éppen fiatal kora miatt — nem ismerte jól, s ezért, valamint gyenge elbeszélő készsége miatt is le kellett mondanom arról, hogy terjedelmesebb szövegeket gyűjtsek. Csupán három rövid elbeszélést jegyeztem fel tőle.

¹ A továbbiakban M. megjelöléssel rövidítem.

Egy nappal Leningrádból való elutazásom előtt ismerkedtem meg P r o k o p i j S z a l t i k o v osztják származású főiskolai hallgatóval. S z a l t i k o v Suriskárban (Шуршкар) született. Tőle két rövid elbeszélést jegyeztem fel. Feljegyzéseim, valamint a suriskári irodalmi szövegek alapján úgy látom, hogy e nyelvjárás nagyon közel van a M. és a Szin. nyelvjáráshoz.

Hangtan

Magánhangzók

I. Az első szótag magánhangzói

A M. nyelvjárásban az első szótagban 8 magánhangzó-fonéma van. E magánhangzók kvantitatív és kvalitatív szempontból két csoportra oszlanak: hosszú nyílt magánhangzókra ($\bar{a}$, $\bar{o}$, $\bar{u}$, $\bar{e}$) és rövid zárt magánhangzókra (a , o , u , i). Ez a magánhangzófonéma-rendszer teljesen megegyezik a M. nyelvjáráshoz közel álló Szin. nyelvjárás fonémarendszerével (vö. STEINITZ, OVd. I, 3).

A) Az első szótagbeli magánhangzók kvalitása

$\bar{a}$. — Hosszú *a* hang. Példák: $\bar{a}$ si 'apa', $k\bar{a}m\bar{a}n$ 'kint', $\bar{l}\bar{a}p\bar{a}t$ 'hét'. Néhány szóban — különösen palatalizált mássalhangzók mellett — kissé előbbre képzett $\bar{a}$ ($\bar{a}$) hangot hallottam: $\bar{a}m\bar{a}tti$ 'örülni', $\bar{s}\bar{a}sti$ 'hallatszani'. — Az $\bar{a}$ hang a χ spiráns előtt és után, valamint az $-n\chi$ mássalhangzókapcsolat előtt nem fordul elő.

a. — Rövid, a hosszú $\bar{a}$ -nál valamivel zártabb hang. Példák: $a\eta ki$ 'anya', $j\bar{a}l\bar{a}p$ 'új', $n\bar{a}n$ 'te', $p\bar{a}l\bar{a}n$ 'felhő', $t\bar{a}\chi a$ 'hely'.

$\bar{o}$. — Hosszú, nyílt *o* hang; *k* mellett nem fordul elő. Példák: $\chi\bar{o}l\bar{a}p$ 'háló', $\chi\bar{o}p\bar{a}t$ 'csónakok', $\bar{o}l\bar{a}n$ 'első', $\bar{o}m\bar{a}sti$ 'ülni', $t\bar{o}wi$ 'tavasz'.

o. — Rövid, az $\bar{o}$ -nál zártabb hang. Példák: $\chi\bar{o}ram$ 'szép', $j\bar{o}tti$ 'játsszani', $\eta\bar{o}\chi\bar{a}s$ 'nyuszt', $p\bar{o}\chi$ 'fiú', $\bar{s}\bar{o}r\bar{a}s$ 'ezer', $t\bar{o}r\bar{a}n$ 'fű, széna'. A rövid *o* *k* után egyáltalán nem, *k* előtt pedig csupán a múlt idő *s* jele előtt fellépő $\eta > k$ hangváltozás esetén fordul elő: $\bar{l}\bar{o}k\bar{s}em$ 'bementem' (vö. $\bar{l}\bar{o}j\bar{l}em$ 'bemegek').²

$\bar{u}$. — Hosszú, nyílt *u* hang. Példák: $\chi\bar{u}l\bar{e}m$ 'három', $j\bar{u}\chi\bar{a}l$ 'ij', $\bar{l}\bar{u}nt\bar{a}t$ 'ludak', $n\bar{u}m\bar{a}n$ 'fent', $\bar{s}\bar{u}sti$ 'lépdelni, haladni', $t\bar{u}r\bar{e}m$ 'ég, isten', $\bar{u}\chi\bar{a}l$ 'szán'.

u. — Rövid, az $\bar{u}$ -nál zártabb hang. Példák: $\chi\bar{u}l$ 'hal', $j\bar{u}\chi$ 'fa', $k\bar{u}n\bar{s}\bar{a}p$ 'fésű, gereblye', $\bar{l}u\eta$ 'nyár', $\bar{m}u\eta$ 'miért', $\bar{m}uw$ 'föld', $\bar{p}un$ 'toll', $\bar{s}us$ 'ősz'. — Egy szóban hosszú $\bar{u}$ hangot jelöltem: $\bar{s}\bar{u}m\bar{a}t$, tbsz. $\bar{s}\bar{u}m\bar{t}\bar{a}t$ 'nyírfa'. Egyébként hosszú $\bar{u}$ a M. nyelvjárásban nem fordul elő. E szót az O. nyelvjárásban hosszú $\bar{u}$ -val ejtik: $\bar{s}\bar{u}m\bar{a}t$ 'Birke' (KT. 860a). Nyelvemsterem hosszabb ideig élt Öbdorszkban mint főiskolai hallgató, s így feltehető, hogy a $\bar{s}\bar{u}m\bar{a}t$, tbsz. $\bar{s}\bar{u}m\bar{t}\bar{a}t$ 'nyírfa' szó $\bar{u}$ -ját O. hatásra ejtette hosszán.

$\bar{e}$. — Hosszú *e* hang. Példák: $\bar{e}wi$ 'leány', $j\bar{e}ša$ kevés, $\bar{m}\bar{e}n\bar{e}m\bar{a}ti$ megragadni, $\bar{s}\bar{e}n\bar{k}\bar{e}s$ 'ütött, vágott'. Az $\bar{e}$ fonéma kombinatórikus variánsát, a nyílt $\bar{e}$ hangot csak két szóban hallottam: $\bar{e}sl\bar{t}i$ 'elsütetni (fegyvert)', $\bar{e}tl\bar{t}\bar{a}ti$ 'mutatni'.

² Az orosz eredetű $\bar{k}\bar{o}l\chi\bar{o}s$ 'kolhoz' szóban *k* után is rövid *o*-t jelöltem.

i. — Rövid *i* hang. Példák: *iln* 'lent', *kimet* 'második', *mil* 'sapka', *mis* 'tehén', *pil* 'társ, barát', *sisiki* 'madár, kicsiny madár; veréb'. — A Szin. nyelv-járásban a *χ* mediopalatális spiráns előtt és után, valamint a *p* előtt hátrább képzett *i*-t nem észleltem (*lipijn* '-ban, -ben'), olyan példám pedig, amelyben *χ* mellett *i* fordulna elő, nincsen.

Egy szóban hosszú *i*-t jelöltem: *nīl* 'nyolc'. A *nīl* 'nyolc' szó hosszú *i* hangja szóbelseji *-iw-* (*-iu-*) hangkapcsolat vokalizálódásából keletkezett. Vö. KT. 649a: DN. *nīd3*, Kr. *nūt3*, V., Vj. *nīl̄χ*, Trj. *nīl̄χ*, Ni. *nūt3*, Kaz. *nyūΔ*, O. *nīl̄χ* 'acht'.

B) Az első szótagbeli magánhangzók kvantitása

Az első szótag magánhangzóit kvantitatív szempontból hosszú és rövid magánhangzókra különülnek. Fonológiai szempontból valóban elegendő két kvantitásfokozat megkülönböztetése. Mindazonáltal a hosszú fonémák (részben a rövid fonémák) időtartamának több fokozatát lehet megkülönböztetni az osztják nyelvben. KARJALAINEN (OL. 227 kk.) az osztják magánhangzók időtartamának 4 fokozatát különbözteti meg: hosszú, félhosszú, rövid, igen rövid; STEINITZ-nél (OVd. I, 5—6; OstjVok. 11—2) a hosszú vagy teljes magánhangzóknek három kvantitásfokozata van: hosszú, félhosszú és negyedhosszú.

Én az első szótagbeli hosszú fonémák időtartamának 3 fokozatát különböztetem meg: hosszú, félhosszú, rövid (például: *ā*, *à*, *a*; *ē*, *è*, *e*). Negyedhosszú időtartamot (*a'*, *e'*) nem észleltem. A rövid fonémáknál rövid és szórványosan félhosszú kvantitásfokozatot jelölök (*i*, *i*).

1. Hosszú fonémák: *ā*, *ō*, *ū*, *ē*.

a) Többtagú szavak nyílt első szótagjában a magánhangzó hosszú, például: *āsī* 'apa', *kāmōl'ta* 'kívülről', *lājəm* 'fejsze', *χōl̄əp'* 'háló', *ōl̄əη* 'első', *χūl̄əm* 'három', *nūmal'ta* 'felülről', *ūšl̄iləm* 'úszom', *ēwi* 'leány'.

b) Egy- vagy többtagú szavak zárt első szótagjában a magánhangzó általában félhosszú. Például: *əp'* 'eb, kutya', *jəη* 'tíz', *təl'ti* 'húzni', *χəlpət* 'hálók', *jəš* 'kéz', *məs* 'mese', *χūlmət* 'harmadik', *əχlət* 'szánok', *ūf* 'erdő', *kəw* 'kő', *nəm* 'név', *səkləm* 'ütök, vágók'.

c) Zárt szótagban, különösen *j* előtt nagyon gyakran rövid magánhangzót hallottam, például: *nəŋi* 'kenyér', *nem̄i-porəjə* 'soha', *sət* 'száz', *aj* 'kis, kicsiny', *jaŋ* 'bátya'. Néhány szóban *j* előtt félhosszú magánhangzót észleltem: *məŋləti* 'vendégeskedni', *wəj'* 'állat, madár'.

d) Egytagú szavak nyílt szótagjában a magánhangzó félhosszú: *mə* 'én', *nə* 'nő, asszony', *χū* 'férfi'. STEINITZ-nél ezekben a szókban negyedhosszú vagy félhosszú magánhangzó van: *ma* 'ich', *nə*, *ne* 'Frau', *χū*, *χū* 'Mann' (OVd. I, 6).

Az első szótagbeli magánhangzók különböző kvantitásfokozatai nem mindig a fenti szabályoknak megfelelően jelentkeznek. Így például zárt szótagban a várható félhosszú magánhangzó helyett hosszú magánhangzót találunk a következő szókban: *ān* 'tál', *ār* 'ének, dal', *kūr̄tət* 'falvak', *lūr̄tət* 'ludak', *mōn̄zət* 'mesék', *pūr̄māti* 'lépni', *ūn* 'nagy', *ūšti* 'úszni', *werti* 'tenni, csinálni'. A magánhangzók időtartama néha ugyanabban a szóban is ingadozik: *wəj'* 'állat, madár' ~ *wəj'*: *wəj-wēl̄ti-χū* 'vadász' (tkp.: 'állatot, madarat élő férfi'), *wēl̄ti*: *wəj-wēl̄ti-χū* 'vadászok' ~ *wēl̄ti*: *wəj-wēl̄ti-χū* 'vadász'.

2. Rövid fonémák: *a, o, u, i*.

a) Zárt első szótagban a magánhangzók rövidek. Például: *aŋki* 'anya', *xašti* 'maradni', *maŋti* 'menni', *xoł'sa* 'honnan', *sox* 'ruha', *pun* 'toll', *luw* 'ó; ök', *jik* 'víz', *mis* 'tehen', *pitti* 'kezdeni; esni'.

b) Két- vagy többtagú szavak nyílt első szótagjában a magánhangzók általában rövidek (például: *xatēmati* 'lesiklani, leereszkedni', *toxoł'* 'szárny', *tutq* 'ott', *šimol'* 'kevés'), csupán egy-két esetben jelöltem félhosszú magánhangzót, például: *iki* 'öregember', *imi* 'asszony', *i* 'egy'.

II. Magánhangzók az első szótagnál hátrább

A M. nyelvjárásban az első szótagnál hátrább — függetlenül a szótagok számától — a következő magánhangzók fordulnak elő: *a, e, i, u* (csupán *w* előtt), redukált *a*. Ugyanezek a magánhangzók fordulhatnak elő az első szótagnál hátrább a Szin. nyelvjárásban is (STEINITZ, OVd. I, 7). A Szin. nyelvjárásban az első szótagnál hátrább — kivételesen — még a következő magánhangzók vannak meg: *o* (STEINITZ: *o*), *o*, *ū* (uo.). A M. nyelvjárásból ezek közül csupán az *ū* előfordulására van példám.

a. — Minőségi szempontból azonos az első szótagbeli *ā*-val. Az *a* hang az első szótagnál hátrább általában röviden fordul elő, például: *xolman* 'harminc', *xoram* 'szép', *ēwenlam* 'az én két leányom'. Néhány szóban félhosszú *ā*-t hallottam, például: *pitār* 'part', *pasàn* 'asztal'. Nyílt szótagban — egészen kivételesen — hosszú *ā* hang is előfordul: *xanšātŋ* 'írjatok ti ketten!', *maŋāti* 'menjete!''. Néhány esetben — különösen szóvégi helyzetben — az *a* hang kvalitatív variánsának tekintendő, kissé előbbre képzett *g* hangot jelöltem. Példák: *paltqmzti* 'megijedni', *jèslqmən* 'iszunk ketten', *xatq* 'házba', *tatq* 'itt', *tutq* 'ott'.

e. — Az első szótagnál hátrább az *e* többnyire rövid; némelykor félhosszú változatát is jelöltem. Példák: *nūwrem* 'gyermek', *āmpem* 'kutyám', *xātem* 'házam', *ēwəm* 'leányom', *škòlajèl'* 'az ő iskolájuk', *mašew* 'adtuk'.

i. — Rövid hang. Példák: *ēwi* 'leány', *xanti* 'osztják', *jiti* 'jönni', *tumpijŋ* 'mögött'. A *x* után hátrább képzett változatát (*i*) ejtik: *joxi* 'haza', *toxi* 'oda'.

Gyors beszédben az *i*-re végződő szók szóvégi *i*-je gyakran kiesik, ha az utána következő szó magánhangzóval kezdődik. Például: *mà kēš at* (~ *kēši at*) *tajlēm* 'nekem nincs késem'; *muŋ jox at* (~ *joxi at*) *maŋluw* 'mi nem megyünk haza'; *nēmāl't qantŋm* (~ *nēmāl'ti qantŋm*) *tam xoł'tŋ* 'semmi sincs ebben a házban'.

A szóvégi *i* után abban az esetben is kiesik, ha a következő szó mássalhangzós kezdettű. Ha a *t* előtt még egy mássalhangzó áll, általában a *t* is kiesik. Például: *nēmāl'-xojat* (< *nēmāl'ti xojat*) 'senki', *nēmāl'-porajŋ* (< *nēmāl'ti porajŋ*) 'soha'.

u. — A rövid *u* az első szótagnál hátrább csak *-w* előtt fordul elő. Az *u* hang voltaképpen csupán néhány tbsz. 1. sz. birtokos, illetőleg igei személyragban van meg: *-luw*, *-ŋəluw*, *-uw*, *-əluw*. Például: *xəfluw* 'házaink', *əpŋəluw* 'a mi két kutyánk', *šməšluw* 'ülünk', *xəfl'suw* 'hallottunk', *səkləlluw* 'ütjük (öket)'.

ū, ū. — Az első szótagnál hátrább csupán egy szóban hallottam *ū* hangot: *qantŋm* 'nincs'.

∂ [ɨ, ə, ə̃ ɜ]. — Fonológiai szempontból az osztják nyelv M. nyelvjárásában — ugyanúgy mint a Szin. és a Serk. nyelvjárásban (vö. STEINITZ, OVD. I, 7, 184; OstjGr. 37—8) — csupán egy redukált ∂ magánhangzó van. Ezen redukált ∂ hangnak azonban — a fonetikai helyzettől függően — több kombinatorikus változata fordul elő.

1. A χ mediopalatális spiráns mellett veláris ∂ hang jelentkezik, például: $\dot{\eta}\dot{\chi}\partial$ 'íj', $\dot{n}\partial\chi\partial s$ 'nyuszt', $t\partial\chi\partial l$ 'szárny'.

2. A bilabiális m és p előtt általában labializált veláris ∂ hangot ejtenek. Példák: $\chi\partial l\partial m$ 'három', $t\dot{\eta}\partial m$ 'ég, isten', $t\dot{u}\partial m$ 'hozott' (múlt idejű melléknévi igenév), $\chi\partial l\partial p$ 'háló', $k\dot{u}\partial s\partial p$ 'fésű, gereblye'.³

3. j után a redukált ∂ hang ∂ variánsát hallottam és jelöltem: $j\partial j\partial m$ 'bátyám', $\chi\partial j\partial l$ 'férfia', $t\partial j\partial l$ 'ó bír'.

4. Ha az első szótagban veláris magánhangzó van, az első szótagnál hátrább sok esetben veláris ∂ -t hallottam: $\partial l\partial \eta$ 'első', $\partial m\partial s\partial t\partial$ 'ülni', $p\partial \eta l\partial \eta$ 'mellett', $p\dot{\eta}r\partial m\partial t\partial$ 'lépni', $s\dot{\eta}š\partial m\partial t\partial$ 'lépni'.

5. Nyílt szótagban a redukált ∂ nyílt variánsa (ɜ) fordul elő, például: $p\partial l\partial t\partial m\partial s\partial t\partial$ 'megijedni', $j\partial\chi\partial f\partial l\partial s\partial t\partial$ '(ti) érkeztek', $j\partial f\partial l\partial s\partial t\partial n$ '(ti ketten) játszotok', $m\partial n\partial l\partial s\partial t\partial$ '(ti) mentek', $\chi\partial s\partial s\partial s\partial t\partial \eta$ '(ti ketten) írtatok', $s\partial k\partial s\partial s\partial t\partial$ 'ütöttétek'.

6. Valamennyi egyéb fonetikai helyzetben előbbre képzett ∂ hangot hallottam: $k\dot{u}\partial p\partial t$ 'fésűk, gereblyék', $\partial m\partial p\partial n$ 'kutyátok', $m\partial \eta\partial l$ 'menye', $s\partial \dot{e}w\partial r\partial l\partial m$ 'vágok', $s\partial \eta k\partial s$ 'ütött, vágott', $m\partial s\partial l\partial n$ 'adtátok', $t\partial m\partial s$ 'olyan', $s\partial m\partial l$ 'kevés', $\partial s\partial s\partial t\partial$ 'kérdezni'.

Ha a zárt szótagban levő ∂ előtt csak egy mássalhangzó van, az ∂ -t erősen redukáltan ejtik: $\partial p\partial \partial t$ 'hét', $s\partial m\partial t$ 'nyírfa', $s\partial r\partial s$ 'ezer', $k\partial m\partial n$ 'kint', $n\partial \dot{u}\partial m\partial l\partial t\partial$ 'felülről', $j\partial\chi\partial t\partial s$ 'érkezett, jött', $m\partial n\partial s$ 'ment', $t\partial j\partial s$ 'bírt'. Ebben a fonetikai helyzetben a redukált ∂ gyakran teljesen kiesik, például: $\partial j\partial l\partial t$ ($\sim \partial j\partial l\partial t$) 'állnak', $w\partial r\partial l\partial t$ ($\sim w\partial r\partial l\partial t$) 'tesznek, csinálnak', $n\partial m\partial t\partial$ ($\sim n\partial m\partial l\partial t\partial$) 'semmi'.

Ha a redukált ∂ után likvida vagy nazális következik, az ∂ -t gyakran egyáltalán nem ejtik; ez esetben a likvida, illetőleg a nazális válik szótagalkotóvá. Példák: $\chi\partial l\partial \eta$ 'házban', $\chi\partial l\partial p\partial t\partial \eta$ 'hálókbán', $\chi\partial t\partial l$ 'háza' ($\sim \chi\partial t\partial l\partial \eta$ 'házában'), $k\partial \dot{u}r\partial l$ 'faluja', $\chi\partial t\partial \eta$ 'házatok', $\partial m\partial s\partial l\partial s\partial t\partial \eta$ '(ti ketten) ültök', $t\partial j\partial l\partial s\partial t\partial \eta$ ($\sim t\partial j\partial l\partial s\partial t\partial n$) '(ti ketten) bírtok', $\chi\partial l\partial l\partial s\partial t\partial \eta$ '(ők ketten) hallják'.

Az utolsó zárt tőszótagban álló ∂ (∂) kiesik, ha a szóhoz magánhangzós kezdetű végződés járul, például: $\chi\partial l\partial p$ 'háló', tbsz. $\chi\partial l\partial p\partial t$; $t\dot{\eta}r\partial m$ 'ég, isten', tbsz. $t\dot{\eta}r\partial m\partial t$; $k\dot{u}\partial s\partial p$ 'fésű, gereblye', tbsz. $k\dot{u}\partial s\partial p\partial t$; $\dot{\eta}\chi\partial l$ 'szán', $\dot{\eta}\chi\partial l\partial n$ 'a te szánod', $\partial m\partial s$ 'ülni', $\partial p\partial s\partial$ 'ülj'; $j\partial\chi\partial t$ 'megérkezni', $j\partial\chi\partial t\partial m$ 'megérkezett' (múlt idejű melléknévi igenév).

A locativus $-an$, $-n$ ragja előtt azonban az utolsó zárt tőszótagbeli redukált ∂ hang nem esik ki: $\chi\partial l\partial p\partial n$ 'hálóban', $\partial j\partial m\partial n$ 'fejszével', $\partial l\partial \eta\partial n$ 'először, eleinte'.

A redukált ∂ -t tartalmazó birtokos személyragok ∂ -je sem esik ki, ha a birtokos személyraggal ellátott szóhoz lativusi $-a$ rag járul: $k\partial \dot{u}r\partial t\partial l\partial a$ 'falujába', $\chi\partial t\partial l\partial a$ 'házába', $\partial \dot{e}w\partial l\partial n\partial a$ 'leányaitoknak'.

A tbsz. $-at$ és $a^*ktsz.$ $-n\partial n$ jelének redukált ∂ hangja is megmarad, ha a szóhoz locativus- vagy lativusrag járul, például: $\chi\partial p\partial t\partial n$ 'csónakokban', $\chi\partial t\partial t\partial a$ 'házakba', $\partial \dot{e}w\partial n\partial a$ 'a két leánynak'.

³ Nyelvmeesterem m és p előtt többnyire labializált ∂ -t ejtett; cnnélfogva feleslegesnek tartottam feljegyzéseimben e hang labializáltságát megjelölni.

Magánhangzóváltakozások

Magánhangzóváltakozás az első szótagban

Az osztják nyelv keleti nyelvjárásaiban (V., Vj., Szurg.) a szavak első szótagjában mind a szóragozásban, mind a szóképzésben magánhangzóváltakozás van (STEINITZ, OstjVok. 33kk.). A nyugati nyelvjárásokban magánhangzóváltakozás csak a szóképzésben fordul elő, paradigmatis magánhangzóváltakozással pedig csupán néhány szóban (határozószók, néhány igealak stb.) találkozunk (STEINITZ: i. m. 33, 42 kk.).

A M. nyelvjárásban paradigmatis magánhangzóváltakozás van a következő magánhangzóra végződő ige- és névszó-igékben: *ji-* 'jönni', *juwá* 'jőjj, gyere!', *juwám* 'jött'; *mq-* 'adni', *mijá* 'adj!', *mijám* 'adott'; *tü-* 'hozni', *tuwá* 'hozz!', *tuwám* 'hozott'. Ezekon kívül paradigmatis magánhangzóváltakozás van az egysz. 1. sz. személyes névmásban (*má* 'én' ~ *manem* 'engem, nekem'), továbbá néhány határozószóban is: *kim* 'ki, kifelé' ~ *kāmən* 'kint', *kām'ltá* 'kívülről'; *num* 'felső' ~ *nūmən* 'fent', *nūmə'ltá* 'felülről' ~ *noχ* 'fel, felfelé'.

Ugyanezekben a szavakban van magánhangzóváltakozás a Szin. és a Serk. nyelvjárásban is (STEINITZ, OVd. I, 14, 188).

A nyugati nyelvjárásokban (például a Szin. és a Serk. nyelvjárásban) magánhangzóváltakozás a szóképzésben gyakrabban fordul elő, mint a szóragozásban (vö. STEINITZ, OVd. I, 14, 188—9; OstjVok. 33, 42 kk.). A M. nyelvjárásból csak a következő váltakozási esetekre vannak példaim: *q ~ i*; *kač* 'két' ~ *kimeč* 'második'; *ū ~ o*: *χūlēm* 'három' ~ *χolman* 'harminc'.

Magánhangzóváltakozás az első szótagnál hátrább

Az *i*-re végződő névszóknál *i ~ e ~ a* paradigmatis magánhangzóváltakozás jelentkezik, például: *ēwi* 'leány', *ēwi-ĵ-q* 'leánynak', *ēwi-lam* 'leányaim', *ēwe-ŋən* 'két leány', *ēwe-č* 'leányok', *ēwe-m* 'leányom', *ēwa-n* 1. '(a ti kettőtök) leánya'; 2. '(az ő kettőjük) leánya'; 3. 'leányotok'; *āsi* 'apa', *āšet* 'apák'. Paradigmatis *i ~ e ~ a* magánhangzóváltakozás van a jelen, illetőleg a múlt idejű melléknévi igenév birtokos személyragos alakjaiban is: *manči* 'menő', *mančēm* 'az én menésem', *mančən* 'a te menésed', *mančal* 'az ő menése', *mančān* 'a ti menésed'; *manəm* 'ment', *manmēm* '(el)mentem; я ушел', *manmən* 'mentél', *manmāl* 'ment', *manmān* 'mentetek'.

Mássalhangzók

Feljegyzéseim szerint a muzsi nyelvjárásban a következő mássalhangzófonémák fordulnak elő: *χ, j, k, l, l', l, m, n, ŋ, ŋ, p, r, s, ś, š, t, t', ttš, ttš, w*. E nyelvjárás mássalhangzórendszere lényegében azonos a Szin. nyelvjárásával (vö. STEINITZ, OVd. I, 19—23). Feljegyzéseimben — nyilvánvalóan az anyag csekélyisége miatt — a következő, a Szinja nyelvjárásban előforduló mássalhangzófonémák hiányoznak: *ŋ, t*. E hangok különben a Szin. nyelvjárásban is ritka fonémák (uo.).

Az egyes hangokkal kapcsolatban az alábbiakat jegyzem meg.

p, t, k. — A zárhangok szóvégi helyzetben aspiráltak (*p^h, t^h, k^h*), szókezdeten és a szó belsejében nem. Példák: *paləŋ* 'felhő', *lopas* 'éléskamra', *χəp^h*

'csónak', *tüp* 'csak, alig(hogy)'; *tal* 'tél', *χota* 'hol', *kürtot* 'falvak', *lüt* 'lúd', *smâstot* 'ülnek'; *kâremati* 'fordulni, fölfordulni', *kew* 'kő', *têkoptoti* 'teljesíteni', *jêk* 'jég', *jik* 'víz', *nêpêk* 'papír'.

Mondatbeli kapcsolatokban a *p*, *t*, *k* zárhangok többnyire nem aspiráltak. Például: *jik el'ti* 'a vízből'; *üt tumpijê* 'az erdő mögött'; *rêp el'ti* 'a dombról'.

η. — STEINITZ szerint (OVd. I, 20) a Szin. nyelvjárásban *ō* (STEINITZ: *ō*), *o*, *ū* után, valamint az *-aηχ-*, *-ēηχ-* hangkapcsolatban posztpalatális *η* hangot ejtenek. Feljegyzéseimben csupán az *o*, *ū* után és az *-aηχ-* hangkapcsolatban előforduló posztpalatális *η* hangra van példa: *lon'ti* 'bemenni', *χūηχ-* 'mászni', *jaηχal* 'jár'. Egyéb fonetikai helyzetben mediopalatális *η* hangot jelöltem: *jàη* 'tíz', *aηki* 'anya', *wèη* 'vő', *jin'kêg* 'vízbe', *muη* 'mi'. — Az *η* (*η*) hang csak szóbeliséjében és szóvégen fordul elő.

j. — KARJALAINEN a *j* palatális spiránst *i*-vel jelölte (KT. 167ab. DN. *iəm*, Kaz. *iām* 'gut'; 280b: Ni. *χáí* 'wer'). E jelölésmódban az a régi felfogás tükröződik, amely szerint a *j* hangot emelkedő vagy ereszkedő diftongus simuló elemének, azaz félhangzónak (*i*) tekintették (SETÄLÄ: FUF. I, 43; KARJALAINEN, OL. X—XI). STEINITZ szerint az osztják *j* prepalatális spiráns (OstjGr. 42). Én szókezdő, szóbelési (intervokális és szótagzáró), valamint szóvégi helyzetben egyaránt palatális *j* spiránst hallottam és jelöltem. Példák: *jam* 'jó', *ji* 'bátya', *jêša* 'keves', *χūjga* 'férfiért', *aj* 'kis, kicsiny', *maηlati* 'vendégeskedni'. A *j* hang utolsó része abszolút szóvégen némelykor elzöngétlenedik: *χoj* 'ki', *wàj* 'állat, madár'. Utolsó részében zöngétlen *j* hang a Kaz. és a Ni. nyelvjárásban is van: Ni. *χáí*, Kaz. *χáí* 'wer' (KT. 280b), Kaz. *uoi* 'Tier: Elentier' (KT. 205a).

w. — Bilabiális spiráns. KARJALAINEN e hangot — miként a palatális *j* spiránst is — félhangzónak tekintette és *u*-val jelölte (OL. X; KT. XXVI). Bilabiális *w*-t csak ritkán jelölt (OL. XII, KT. XXVIII). A bilabiális zöngés spiránst PAASONEN (PAAS.—DONN., OstjWb. XV) és STEINITZ (OVd. I, 22; OstjGr. 42) nyomán *w*-vel jelölöm. Abszolút szóvégi helyzetben általában utolsó részében elzöngétlenedő *w* hangot hallottam. Példák: *wàtti* 'látni', *wêlpâslati* 'vadászni', *wâš* 'város', *χuwat* 'hosszat, mentén', *χôtew* 'házunk', *lâw* 'ló', *muw* 'föld', *jêsluw* 'iszunk'.

Likvidák: *r*, *l*, *l*.

Az *r* és az *l* utolsó része abszolút szóvégi helyzetben elzöngétlenedik: *r*, *l*. Például: *kür* 'falú', *pil* 'társ, barát', *toχâl* 'szárny', *êwel* 'leánya', *jil* 'jön', *manl* 'megy'. Ugyanígy, utolsó részében elzöngétlenedő *r* és *l* hangot hallottam zöngétlen zárhang (különösen *t*) és *s* előtt is *mol'ti* 'valami', *tul'ta* 'önnét', *tâl'ti* 'húzni', *χâš* 'f' 'írnak', *lon't* 'bemennek', *χūl sêm* 'hallottam', *wêr'suw* 'csináltunk'. Zöngétlen zárhang (különösen *t*) után némelykor az *l* hang első része válik zöngétlenné (*l*), például: *χâl lam* 'házaim', *joχâl lamên* '(mi ketten) érke-zünk', *jot lanên* '(ők ketten) játszanak'. Zöngétlen zárhangok (különösen két *t*) között — némelykor egyéb fonetikai helyzetben is — teljesen zöngétlen *l* hangot hallottam: *joχâl'tt* 'érkeznek', *jot'tt* 'játszanak', *jot't* 'játszik', *χat't* 'nap'. — Utolsó részében elzöngétlenedő *r* és *l* hang más osztják nyelvjárásokban is előfordul, például: (KT. 70b) Ni. *âr*, V. *â'r*, Vj. *â'r* 'viel', (KT. 984b) V. *tôγâl*, Vj. *tôγâl* 'Schwung-, Schwanzfeder' (vö. még STEINITZ, OVd. I, 194). — Mondatbeli kapcsolatokban a szóvégi *l* és *r* hangot magánhangzó és zöngés mássalhangzó előtt zöngésen ejtik: *âl manà!* 'ne menj!'; *kür el'ti* 'faluból', *âr wâj* 'sok állat'.

Minden egyéb fonetikai helyzetben zöngés *r* és *l* hangot jelöltem. Például: *rəp* 'domb, lejtő', *χoram* 'szép', *ǰərtǰan* 'kilenc', *lāǰəm* 'fejsze', *ilŋ* 'lent', *ālŋ* 'első'.

A kakuminális *l* hang nagyon ritkán fordul elő; abszolút szóvégi helyzetben utolsó része elzöngétlenedik: *l̥*. Például: *mil̥* 'sapka'.

A palatalizált *l* hangra csak egy példám van: *χolman* 'harminc'.

Affrikáták. STEINITZ szerint (OVd. I, 21) a Szinja nyelvjárásban csak magánhangzóközi gemináta affrikáták (*tt̥s*, *tt̥ʃ*) vannak. Muzsi nyelvjárási feljegyzéseimben e két hang nem fordul elő. Suriskári nyelvmesteremtől egy-egy szóban hallottam *tt̥s*, illetőleg *tt̥ʃ* hangot: *ǰt̥t̥sa* 'egyedül', *mètt̥ʃəti* 'dugni'.

A palatalizált *t* hangra egy példám van: *ǰərtǰan* 'kilenc'.

Zöngétlen mássalhangzók zöngésülése

A muzsi nyelvjárásban fonematikai szempontból csak zöngétlen réshangok (*s*, *š*, *ʃ*, *χ*) és zöngétlen zárhangok (*p*, *t*, *k*) vannak. E hangok helyett meghatározott fonetikai helyzetben (magánhangzóközi helyzetben és homorgán nazális után) félzöngés réshangokat vagy léniszeket (*z*, *ž*, *ʒ*, *γ*), illetőleg zöngétlen médiákat (pl. *β*) ejtenek. A réshangok, illetőleg a zárhangok zöngésülése azonban nem feltétlenül kötelező érvényű; ugyanabban a fonetikai helyzetben nagyon gyakran zöngétlenek is maradhatnak. Példák:

1. Magánhangzóközi helyzetben: *māsa* ~ *māza* 'adatott', *āseŋən* ~ *āzeŋən* 'apák' (ktsz.), *ǰšililəm* ~ *ǰzililəm* 'úszom', *kēši* ~ *kēzi* 'kés'.

2. Homorgán nazális után: *ǰēšl̥* ~ *ǰēžl̥* 'iszik', *mōňzət* 'mesék', *kunšəp* ~ *kunžəp* 'fésű, gereblye', *āmpət* ~ *āmβət* 'kuttyák', *χumpət* ~ *χumβət* 'hulámok'.

Magánhangzóközi helyzetben zöngés *χ*-t zöngétlen *χ* helyett csak egy esetben hallottam: *ālŋ sǰχat* ~ *ālŋ zǰat* 'reggel'.

A mássalhangzók kvantitása

A mássalhangzók — a gemináta *tt̥s* és *tt̥ʃ*-affrikáta kivételével — rövidek. Hosszú mássalhangzók akkor jönnek létre, hogyha a mássalhangzós végű szóhoz ugyanolyan mássalhangzóval kezdődő rag vagy képző járul. Példák: *ol*- 'fekszik': *olləm* 'fekszem'; *χül*- 'hall': *χülluw* 'hallunk'; *nə*, *nəŋ*- 'nő': *nəŋən* 'nők' (ktsz.); *küt*- 'küldeni': *kitti* 'küldeni'; *ōməs*- 'ülni': *ōmässəm* 'ültem'.

A tárgyas igeragozás egyes alakjaiban a hosszú *-ll-* különösen gyakori, például: *səkləlli* 'üti (öt v. azt)'; *səkləlləm* 'ütöm (öket v. azokat)'; *səksəlləm* 'ütöttétek (öt v. azt)'; *məlləw* 'adjuk (öt v. azt)'.

M á s s a l h a n g z ó k a p c s o l a t o k

Szótagkezdeten és szótagzáró helyzetben a M. nyelvjárásban csak egy mássalhangzó állhat. Két mássalhangzóból álló mássalhangzókapcsolat csak magánhangzóközi helyzetben fordul elő. Az osztják nyelvben szilárd és alkalmi mássalhangzókapcsolatokat lehet megkülönböztetni.

A) Szilárd mássalhangzókapcsolatok

A M. nyelvjárásban a következő szilárd mássalhangzókapcsolatok vannak:

1. Nazális + homorgán zárhang vagy réshang: *mp*, *nt*, *nš*, *ńš*, *ŋk*, *ŋχ*.
2. Likvida + homorgán zárhang: *rt*.

Szótagzáró helyzetben ezen mássalhangzókapcsolatok oly módon egyszerűsödnek, hogy vagy az első, vagy a második mássalhangzó kiesik.

1. Nazális + homorgán zárhang vagy réshang kapcsolata esetén a nazális kiesik:

mp > *p*: *āmpət* 'kutyák', *əp* 'kutya'; *χumpət* 'hullámok', *χup* 'hullám'.

nt > *t*: *lūntət* 'ludak', *lūt* 'lúd'; *ūnta* 'erdőbe', *ūt* 'erdő'; *jontəs* 'játzott', *jotsəm* 'játzottam'.

nš > *š*: *χanšət* 'ír', *χašləm* 'írok'; *kunšəp* 'fésű, gereblye', *kušpət* 'fésűk, gereblyék'; *šanšət* 'térdék', *šaš* 'térd'; *šanšət* 'hátak', *šaš* 'hát'.

ńš > *š*: *lōńša* 'hóba', *lōš* 'hó'; *mōńšət* 'mesék', *mōš* 'mese'.

ŋk > *k*: *jinkə* 'vízbe', *jik* 'víz'; *jēŋkət* 'jegek', *jək* 'jég'; *sēŋkəl* 'üt, vág', *sēkluw* 'ütünk'.

ŋχ > *χ*: *jaŋχəs* 'járt', *jaχsəm* 'jártam'.

2. Likvida + homorgán zárhang kapcsolata esetén a zárhang kiesik, a likvida utolsó része pedig zöngétlenné válik:

rt > *r*: *kūrət* 'falvak', *kūrətəŋ* 'falunkban', *kūr* 'falu'.

Az *lt* > *l* mássalhangzókapcsolatra az anyag csekélyisége miatt nincs példám. Valószínűleg ugyanezen okból nincs példám a M. nyelvjáráshoz közel álló Szin. nyelvjárásban meglévő *mt* > *p* mássalhangzókapcsolatra sem (vö. STEINITZ, ÖVd. I, 27).

B) Alkalmi mássalhangzókapcsolatok

Az alkalmi mássalhangzókapcsolatok általában két mássalhangzóból állnak, és magánhangzóközi helyzetben fordulnak elő. Három mássalhangzóból álló mássalhangzókapcsolatra nincs példám. Alkalmi mássalhangzókapcsolat akkor keletkezik, ha a két mássalhangzó közötti redukált ə (ə) kiesik, vagy ha a mássalhangzóra végződő szóhoz mássalhangzós kezdetű végződés járul. Példák: *ūχəl* 'szán', *ūχləm* 'szánom'; *χūləm* 'három', *χūlmət* 'harmadik'; *χət* 'ház', *χətə* 'házban', *χətlam* 'házaim'; *əp* 'kutya', *əpŋələm* 'kutyáim' (ktsz.); *mən* 'megy', *mənmət* 'ő ment'; *šūš* 'lépdelni, haladni', *šūšmə* 'lépni'; *si* 'ez, az', *šeltə* 'onnét'. — Alkalmi mássalhangzókapcsolat többen is előfordul, például: *iški* 'hideg'.

M á s s a l h a n g z ó v á l t a k o z á s o k

A M. nyelvjárásban mássalhangzóváltakozást az *s* hang előtt észleltem. Ugyanis e hang előtt nazális vagy zöngés likvida nem állhat. Megfigyelésem szerint a legtöbb váltakozási eset a múlt idő *s* jele előtt fordul elő.

1. Nazális + *s*. A nazális a megfelelő homorgán zárhanggal váltakozik:

m + *s* > *ps*: *əmässəm* 'ültem' ~ *əpsəs* 'ült', *əpsə* 'ülj!', *əpsəl'ti* 'ültet'.

n + *s* > *ts*: *mənłəm* 'megyek' ~ *mətsəm* 'mentem'.

ŋ + *s* > *ks*: *loŋləm* 'bemegyek' ~ *loksəm* 'bementem'.

2. Likvida + s. A zöngés likvidák utolsó része az s hang előtt elzöngétlenedik (l', r').

$l + s > l's$: $\chi\bar{u}lləm$ 'hallok' ~ $\chi\bar{u}l'səm$ 'hallottam'.

$r + s > r's$: $w\bar{e}rləm$ 'teszek, csinállok' ~ $w\bar{e}r'səm$ 'tettem, csináltam'.

A Szin. nyelvjárásban előforduló $n + s > ns$, $l + s > l's$, $l + s > ls$ váltakozásokra (vö. STEINITZ, OVd. I, 31) nincsenek példáim.

Hangsúly

Az osztljak nyelvben a főhangsúly általában a szó első szótagjára esik. Többtagú szavak esetén a harmadik (ötödik) szótag mellékhangsúlyos. Feljegyzéseimben szintén az első szótagon van a hangsúly, ennél fogva nem jelölöm. A M. nyelvmesteremtől hallott néhány orosz jövevényszóban ugyancsak az első szótagon van a hangsúly ($\chi\bar{o}l\chi\bar{o}s$ ~ $ko'l\chi\bar{o}s$ 'kolhoz', $r\bar{u}p\bar{i}t\bar{i}$ 'dolgozik'). Olyan orosz jövevényszót, amelyben nem az első szótagon volna a hangsúly, nem jegyeztem fel.

Alaktan

Névszóragozás

I. Főnevek

A) Abszolút ragozás

$\chi\bar{a}t$ 'ház', $\bar{e}wi$ 'leány', $t\bar{a}\chi\bar{a}$ 'hely'.

Egyes szám

Nom.	$\chi\bar{a}t$	$\bar{e}wi$	$t\bar{a}\chi\bar{a}$
Loc.	$\chi\bar{a}t\eta$	$\bar{e}wi\eta$	$t\bar{a}\chi\bar{a}\eta$
Lat.	$\chi\bar{a}t\bar{a}$	$\bar{e}wi\bar{a}$	$t\bar{a}\chi\bar{a}\bar{a}$

Kettős szám

Nom.	$\chi\bar{a}t\eta\eta$	$\bar{e}wi\eta\eta$	$t\bar{a}\chi\bar{a}\eta\eta$
Loc.	$\chi\bar{a}t\eta\eta\eta$	$\bar{e}wi\eta\eta\eta$	$t\bar{a}\chi\bar{a}\eta\eta\eta$
Lat.	$\chi\bar{a}t\eta\eta\bar{a}$	$\bar{e}wi\eta\eta\bar{a}$	$t\bar{a}\chi\bar{a}\eta\eta\bar{a}$

Többes szám

Nom.	$\chi\bar{a}t\bar{a}t$	$\bar{e}wi\bar{a}t$	$t\bar{a}\chi\bar{a}\bar{a}t$
Loc.	$\chi\bar{a}t\bar{a}t\eta$	$\bar{e}wi\bar{a}t\eta$	$t\bar{a}\chi\bar{a}\bar{a}t\eta$
Lat.	$\chi\bar{a}t\bar{a}t\bar{a}$	$\bar{e}wi\bar{a}t\bar{a}$	$t\bar{a}\chi\bar{a}\bar{a}t\bar{a}$

$\bar{u}t$ 'erdő', $\chi\bar{o}l\bar{a}p$ 'háló'.

Egyes szám

Nom.	$\bar{u}t$	$\chi\bar{o}l\bar{a}p$
Loc.	$\bar{u}t\eta$	$\chi\bar{o}l\bar{a}p\eta$
Lat.	$\bar{u}nt\bar{a}$	$\chi\bar{o}l\bar{a}p\bar{a}$

Kettős szám

Nom.	<i>ἕτηνη</i>	<i>ἑὼλόρηνη</i>
Loc.	<i>ἕτηνην</i>	<i>ἑὼλόρηνην</i>
Lat.	<i>ἕτηνηα</i>	<i>ἑὼλόρηνηα</i>

Többes szám

Nom.	<i>ἑῆντα</i>	<i>ἑὼλόρητα</i>
Loc.	<i>ἑῆνταν</i>	<i>ἑὼλόρηταν</i>
Lat.	<i>ἑῆντατα</i>	<i>ἑὼλόρητατα</i>

1. A főneveknek egyes, kettős és többes számuk van. Az egyes számnak külön jele nincs. A kettős szám jele *-ηνη*, a többes számé pedig *-τ, -ατ*.

A főnévragozásnak három esete van: nominativus vagy alapalak, locativus és lativus. Az esetragok egyes számban a nominativushoz (ez rendszerint azonos a tőalakkal), a kettős és a többes számban pedig a kettős, illetőleg a többes szám jeléhez járulnak.

Nominativus. A nominativusnak nincs külön ragja: az egyes számban rendszerint a főnevek tőalakjával azonos: *ἕλιτ* 'ház', *ἕλιτ* 'hal', *ἑῆρα* 'papír'. A kettős és a többes számú nominativus a kettős, illetőleg a többes szám jelével van ellátva: *ἑὼλόρηνη* 'két háló', *ἑὼλόρητα* 'hálók' (egysz. *ἑὼλόρη* 'háló'), *ἑῆρηνη* 'két öreg ember', *ἑῆρηνη* 'öreg emberek' (egysz. *ἑῆρη* 'öreg ember'). Az *-i*-re végződő főnevek tővégi *-i*-jüket a kettős és a többes szám jele előtt *e*-re változtatják, például: *ἑῆρη* 'leány', ktsz. *ἑῆρηνη*, tbsz. *ἑῆρηνη*; *ἑῆρη* 'asszony' ktsz. *ἑῆρηνη*, tbsz. *ἑῆρηνη*. Az *a* tövű főnevek tővégi *a*-ja és a kettős, illetőleg a többes szám jele között egy *j* hang jelentkezik: *ἑῆρη* 'iskola', ktsz. *ἑῆρηνη*, tbsz. *ἑῆρηνη*; *ἑῆρη* 'hely', ktsz. *ἑῆρηνη*, tbsz. *ἑῆρηνη*. Többtagú, az utolsó szótagban redukált *ο, ἑ* hangot tartalmazó, mássalhangzóra végződő tövek redukált magánhangzójukat a többes szám jele előtt kiejtik, például: *ἑὼλόρη* 'háló', tbsz. *ἑὼλόρητα*; *ἑῆρη* 'nyírfa', tbsz. *ἑῆρηνη*; *ἑῆρη* 'szán', tbsz. *ἑῆρηνη*. A szilárd mássalhangzókapcsolatok viselkedése a kettős és a többes szám jele előtt: *ἑῆρη* 'eb, kutya', ktsz. *ἑῆρηνη*, tbsz. *ἑῆρηνη* (~ *ἑῆρηνη*); *ἑῆρη* 'lúd', ktsz. *ἑῆρηνη*, tbsz. *ἑῆρηνη*; *ἑῆρη* 'hát', ktsz. *ἑῆρηνη*, tbsz. *ἑῆρηνη*; *ἑῆρη* 'fésű, gereblye', ktsz. *ἑῆρηνη*, tbsz. *ἑῆρηνη*; *ἑῆρη* 'mese', ktsz. *ἑῆρηνη*, tbsz. *ἑῆρηνη*; *ἑῆρη* 'víz', ktsz. *ἑῆρηνη*, tbsz. *ἑῆρηνη*; *ἑῆρη* 'fal', ktsz. *ἑῆρηνη*, tbsz. *ἑῆρηνη*.

A nominativus az alány, a tárgy, a főnévi jelző és a birtokos jelző kifejezésére szolgál. Példák: *ἑῆρηνη ἑῆρηνη ἑῆρηνη* 'Megérkeztek az első madarak'; *ἑῆρη ἑῆρη ἑῆρη* 'a kis szánt megragadtam'; *ἑῆρη ἑῆρη* 'az öreg ember háza'; *ἑῆρη ἑῆρη* 'az erdő mögött'.

Locativus. A locativus ragja: *-η, -αη*. Az *-αη* hangalakú locativusrag általában nazálisra végződő főnevekhez járul (*ἑῆρη* 'fejsze': *ἑῆρηνη* 'fejszével', *ἑῆρη* 'két ház': *ἑῆρηνη* 'két házban', *ἑῆρη* 'első', *ἑῆρηνη* 'elsőször'), egyéb esetekben többnyire az *-η* ragalak használatos. A magánhangzóra végződő töveknel a locativusrag előtt inetimológikus *j* van, például: *ἑῆρη* 'öreg ember', loc. *ἑῆρηνη*, *ἑῆρη* 'hely', loc. *ἑῆρηνη*.

A locativust általában a hol? kérdésre felelő helyhatározó, a mikor? kérdésre felelő időhatározó, eszköz- és társhatározó stb. kifejezésére használják. Példák: *ἑῆρη* 'a földön'; *ἑῆρηνη ἑῆρηνη* 'a csónakokban sok ember van'; *ἑῆρη* 'télén'; *ἑῆρηνη* 'fejszével', *ἑῆρηνη* 'öcsémmel'.

Lativus. Ragja: *-a* (vagy némelykor előbbre képzett *g*). A magánhangzóra végződő töveknél a tövéghangzó és a lativusi *a* rag között *j* kötőhangzó jelentkezik: *iki* 'öreg ember', lat. *ikiĵg*; *taĵa* 'hely', lat. *taĵajg*. A lativusrag előtt a szilárd mássalhangzókapcsolatok mindkét eleme megvan: *ūt* 'erdő': *ūnta* 'az erdőbe'; *ĵik* 'víz': *ĵiĵka* 'vízbe'; *lās* 'hó': *lānsa* 'hóba'.

A lativusrag segítségével a hová? kérdésre felelő helyhatározót fejezik ki. Ezenkívül a lativusrag előfordul még mód-, cél- és részeshatározói, valamint translativusi funkcióban is. Példák: *ĵatg* 'házba', *taĵajətá* 'helyekre'; *ĵama* 'jól'; *mā ĵiĵka maŋlēm* 'én vízért megyek'; *moĵti ĵolĵosa* (v. *kolĵosa*) *nātti pūtsēm* 'rögtön segíteni kezdtem a kolhozoknak'; *ĵānā* 'királlyá'.

2. Az osztják nyelvben valamikor *l* *ablativusrag* is volt. E rag azonban ma már csupán néhány határozószóban van meg, például: *nūmāl tĵ* 'felülről', *kāmāl tĵ* 'kívülről', *taĵ tĵ* 'innét' stb. Ezen határozószók *-ta* eleme mutató névmási eredetű nyomósító elem (BUDENZ: NYK. XXIII, 152; PATKANOV—FUCHS: 97—8; KARA: NYK. XLI, 176—7). Az ablativusi viszony kifejezésére a M. nyelvjárásban az *ēl'ti* névutót használják: *kūr ēl'ti* 'faluból', *tut ēl'ti* 'a tűzről' (l. a névutóknál).

3. A *nē* 'nő, asszony' főnév ragozása rendhagyó. A kettős és a többes szám jele, valamint az esetragok *nēŋ*-tőlhez járulnak: loc. *nēŋən*, lat. *nēŋa*; ktsz. *nēŋənən*, tbsz. *nēŋət*. — A *ĵū* 'féfi' szóban — az *-a*-ra és *i*-re végződő főnevekhez hasonlóan — valamennyi végződés előtt *j* hang jelentkezik: loc. *ĵūjən*, lat. *ĵūjg*; ktsz. *ĵūjənən*, tbsz. *ĵūjət*.

Példák az esetek használatára

Nominativus. a) A l e á n y : *ēwi ĵam soĵ taĵl'* 'a leánynak szép ruhája van (tkp. a leány szép ruhát bír)'; *ēweŋən taĵlənən ār soĵ* 'a két leánynak sok ruhája van'; *ēweŋən ās pītara maŋlənən* 'a két leány a folyó partjára megy'; *ĵōləpŋən ĵōpən* 'a két háló a csónakban van'; *kāmən imet lĵlət* (v. *lĵl'ət*) 'az utcán asszonyok állnak'; *ĵālpət ās pītārĵ* 'a hálók a folyó partján vannak'; *in ĵant'i mīr'* (v. *mūr'*) *muwən škōlajət ūllət* 'most az osztják nép földjén iskolák vannak'; *ās pītārĵ ĵōpət ūllət* 'a folyó partján csónakok vannak'. b) T á r g y : *mā ikiĵg soĵ maŋlēm* 'én az öregnek ruhát adok'; *mā ĵāləp soĵ taĵlēm* 'nekem új ruhám van (tkp. én új ruhát bírok)'; *mīn taĵlamən ĵoram mīs* 'nekünk (kettőnknek) szép tehenünk van (tkp. mi ketten szép tehenet bírunk)'; *mā i-puś poškan ešf'səm* 'én egyszer elsütöttem a puskát'; *ōlənən mā kūsajəm torən wērti* 'először elküldtek szénát kaszálni (tkp. először elküldtettem szénát csinálni)'. c) B i r t o k o s j e l z ő : *purās iki ĵāt ās pītārən ōmāsl'* 'az öreg ember háza a folyó partján van'; *mā torən kutĵ ōmāslēm* 'én a fűben (tkp. a fű között) ülök'; *mā pum kutĵ ollēm* 'én a fűben (tkp. a fű között) fekszem'; *mā ūĵlēm lās ĵuwaŋt maŋl'* 'az én szánom a hóban (tkp. hó hosszát) megy'; *ĵātŋən līpīŋ* (v. *lībīŋ*) *ār ĵoĵat* 'a két házban sok ember van'.

Locativus. a) H e l y h a t á r o z ó : *mā ĵātĵ ūllēm* 'én a házban lakom'; *lopasŋ ār lētət* 'az éléskamrában sok élelem van'; *mā ĵāpən ōmāslēm* 'én csónakban ülök'; *mā lāsŋ lĵlēm* 'én a hóban állok'; *mā ĵikən ūšlilēm* (v. *ūšlilēm*) 'én a vízben úszom'; *mā škōlajĵ ūtītīlēm* 'én az iskolában tanulok'; *ĵōləpĵ ār ĵul'* 'a hálóban sok hal van'; *ĵātŋənən ār ĵoĵat* 'a két házban sok ember van'; *mūŋ kūr'tēwŋ škōlajŋənən nāwremət ūtītīlət* 'a mi falunkban két iskolában tanulnak a gyermekek'; *ĵōləpŋənən ĵēsa ĵul ūl'* 'a két hálóban kevés hal van'; *ĵōtətĵ*

χοjatat ũllot 'a házakban emberek laknak'; *χλpətə ar χul* 'a hálókban sok hal van'; *ũntətə ar juχ* 'az erdőkben sok fa van'; *mā muwən kũžliləm* 'én a földön járok'; *təm təχajə ar juχ* 'ezen a helyen sok fa van'; *təm təχajəənən ar juχ* 'ezen a két helyen sok fa van'; *təm təχajətə ar χojat* 'azokon a helyeken sok ember van'. b) I d ő h a t á r o z ó: *mā luənən jolən ũlləm* 'én nyáron otthon vagyok'; *təwijn sisket joχətsət* 'tavasszal megérkeztek a madarak'; *susə iski* 'összel hideg van'; *mā talən χətə əməsləm* 'én télen a házban ülök'. c) E s z k ö z - é s t á r s h a t á r o z ó: *mā juχ sēwərləm ləjəmən* 'én fát vágok fejszével'; *ikijə kəsi mąsa* (v. *kəzi mąsa*) 'az öreg által kés adatott'; *əwijn nən mąsa* (v. *mąsa*) 'a leány által kenyér adatott'; *lətət əwəənən mąsa* 'a két leány által étel adatott'; *nən kitsə ewetə* 'kenyér küldetett a leányok által'; *ũχəł tallə ləwətə* 'a szán lovak által húzatik'; *χəłəp nənən kitsa* 'a háló az asszony által elküldetett'; *χəjə ar nəχəs tusa* 'a férfi által sok nyuszt hozatott'; *mā ũtə pil-χəjəm pilə jəχləm* 'én barátommal járok az erdőben'.

Lativus: a) H e l y h a t á r o z ó: *mā χətə mąnləm* 'én a házba megyek'; *mā jinkə* (v. *jinkə*) *mąnləm* 'én a vízbe megyek'; *mā ũntə mąnləm* 'én az erdőbe megyek'; *ar χul χəłəpa joχətsət* 'sok hal jött a hálóba'; *mā lənsə pəyməsəm* 'én hóba léptem'; *mā ũtəənə mąnləm* 'én két erdőbe megyek'; *χəłəpəənə ar χul joχətsət* 'a két hálóba sok hal jött'; *χojatat χəłətə mąn* 't' 'az emberek a házakba mennek'; *ələj saχət* (v. *ələj zaχət*) *χəjət ũntə mąn* 't' 'reggel a férfiak az erdőbe mennek'; *təwijn χəłəpə ar χul joχətsət* 'a tavasszal a hálókba sok hal jött'; *mąnə təm təχajə* 'menj erre a helyre'; *mąnəti* (v. *mąnət*) *təm təχajətə* 'menjetek azokra a helyekre'. b) M ó d h a t á r o z ó: *jəmə wərləti* 'jól csináljátok'; *ələjən mən kəsə jətsəmən* 'eleinte mi (ketten) vidáman játszottunk'. c) C é l h a t á r o z ó: *mā jinkə mąnləm* 'én vízért megyek'; *mā χəjə mąnləm* 'én a férfiért megyek'. d) R é s z e s h a t á r o z ó: *mā ikijə soχ mąləm* 'az öregnek ruhát adok'; *mā mıl əwijn mąləm* 'én a leánynak sapkát adok'; *luwət lətət əwəənə mąsət* 'ők a két leánynak ennivalót adtak'; *mā kıləm nək əwətə* 'én levelet (tkp. papírt) küldök a leányoknak'; *mā nən nənə mąləm* 'én kenyeret adok az asszonynak'. e) T r a n s l a t i v u s: *luw χənə jəs* 'ő király (tkp. királyá) lett'.

B) Birtokos személyragozás

χəł 'ház'; *əp* 'eb, kutya'

a) Egyes számú birtok

Egyes számú birtokos

1. sz. <i>χətem</i>	'házam'	<i>əmpəm</i>	'kutyám'
2. sz. <i>χəten</i>	'házad'	<i>əmpən</i>	'kutyád'
3. sz. <i>χəti</i>	'háza'	<i>əmpət</i>	'kutyája'

Kettős számú birtokos

1. sz. <i>χətemən</i>	'kettőnk háza'	<i>əmpəmən</i>	'kettőnk kutyája'
2. sz. <i>χətə</i>	'kettőtök háza'	<i>əmpən, əmpən</i>	'kettőtök kutyája'
3. sz. <i>χətə</i>	'kettőjük háza'	<i>əmpən, əmpən</i>	'kettőjük kutyája'

Többes számú birtokos

1. sz.	<i>χῶτεω</i>	'házunk'	<i>ἄμπew</i>	'kutyánk'
2. sz.	<i>χῶτη</i>	'házatok'	<i>ἄμπῶν, ἄμπων</i>	'kutyátok'
3. sz.	<i>χῶτεῖ</i>	'házuk'	<i>ἄμπει</i>	'kutyájuk'

b) Kettős számú birtok

Egyes számú birtokos

1. sz.	<i>χῶτηλαμ</i>	'két házam'	<i>ἀρηλαμ</i>	'két kutyám'
2. sz.	<i>χῶτηλαν</i>	'két házad'	<i>ἀρηλαν</i>	'két kutyád'
3. sz.	<i>χῶτηλαί</i>	'két háza'	<i>ἀρηλαί</i>	'két kutyája'

Kettős számú birtokos

1. sz.	<i>χῶτηλαμῶν</i>	'kettőnk két háza'
2. sz.	<i>χῶτηλεῶν, χῶτηλεῶν</i>	'kettőtök két háza'
3. sz.	<i>χῶτηλεῶν, χῶτηλεῶν</i>	'kettőjük két háza'
1. sz.	<i>ἀρηλαμῶν</i>	'kettőnk két kutyája'
2. sz.	<i>ἀρηλεῶν</i>	'kettőtök két kutyája'
3. sz.	<i>ἀρηλεῶν</i>	'kettőjük két kutyája'

Többes számú birtokos

1. sz.	<i>χῶτηλω</i>	'két házunk'	<i>ἀρηλω</i>	'két kutyánk'
2. sz.	<i>χῶτηλεῶν</i>	'két házatok'	<i>ἀρηλεῶν</i>	'két kutyátok'
3. sz.	<i>χῶτηλαί</i>	'két házuk'	<i>ἀρηλαί</i>	'két kutyájuk'

c) Többes számú birtok

Egyes számú birtokos

1. sz.	<i>χῶτλαμ</i>	'házaim'	<i>ἀπλαμ</i>	'kutyáim'
2. sz.	<i>χῶτλαν</i>	'házaid'	<i>ἀπλαν</i>	'kutyáid'
3. sz.	<i>χῶτλαί</i>	'házai'	<i>ἀπλαί</i>	'kutyái'

Kettős számú birtokos

1. sz.	<i>χῶτλαμῶν</i>	'kettőnk házai'	<i>ἀπλαμῶν</i>	'kettőnk kutyái'
2. sz.	<i>χῶτλεῶν</i>	'kettőtök házai'	<i>ἀπλεῶν</i>	'kettőtök kutyái'
3. sz.	<i>χῶτλεῶν</i>	'kettőjük házai'	<i>ἀπλεῶν</i>	'kettőjük kutyái'

Többes számú birtokos

1. sz.	<i>χῶτλω</i>	'házaink'	<i>ἀπλω</i>	'kutyáink'
2. sz.	<i>χῶτλεῶν</i>	'házaitok'	<i>ἀπλεῶν</i>	'kutyáitok'
3. sz.	<i>χῶτλαί</i>	'házaik'	<i>ἀπλαί</i>	'kutyáik'

ēwi 'leány'; *škōla* 'iskola'

a) Egyes számú birtok

Egyes számú birtokos

1. sz. <i>ēwem</i>	'leányom'	<i>škōlajem</i>	'iskolám'
2. sz. <i>ēwen</i>	'leányod'	<i>škōlajen</i>	'iskolád'
3. sz. <i>ewel</i>	'leánya'	<i>škōlajel</i>	'iskolája'

Kettős számú birtokos

1. sz. <i>ēwemən</i>	'kettőnk leánya'	<i>škōlajemən</i>	'kettőnk iskolája'
2. sz. <i>ēwan</i>	'kettőtök leánya'	<i>škōlajən</i>	'kettőtök iskolája'
3. sz. <i>ēwan</i>	'kettőjük leánya'	<i>škōlajən</i>	'kettőjük iskolája'

Többes számú birtokos

1. sz. <i>ēwew</i>	'leányunk'	<i>škōlajew</i>	'iskolánk'
2. sz. <i>ēwan</i>	'leányotok'	<i>škōlajən</i>	'iskolátok'
3. sz. <i>ewel</i>	'leányuk'	<i>škōlajel</i>	'iskolájuk'

b) Kettős számú birtok

Egyes számú birtokos

1. sz. <i>ēweŋlam</i>	'két leányom'	<i>škōlajŋlam</i>	'két iskolám'
2. sz. <i>ēweŋlan</i>	'két leányod'	<i>škōlajŋlan</i>	'két iskolád'
3. sz. <i>ēweŋlal</i>	'két leánya'	<i>škōlajŋlal</i>	'két iskolája'

Kettős számú birtokos

1. sz. <i>ēweŋlamən</i>	'kettőnk két leánya'		
2. sz. <i>ēweŋlan</i>	'kettőtök két leánya'		
3. sz. <i>ēweŋlan</i>	'kettőjük két leánya'		
2. sz. <i>škōlajŋlamən</i>	'kettőnk két iskolája'		
3. sz. <i>škōlajŋlan</i>	'kettőtök két iskolája'		
1. sz. <i>škōlajŋlan</i>	'kettőjük két iskolája'		

Többes számú birtokos

1. sz. <i>ēweŋluw</i>	'két leányunk'	<i>škōlajŋluw</i>	'két iskolánk'
2. sz. <i>ēweŋlən</i>	'két leányotok'	<i>škōlajŋlən</i>	'két iskolátok'
3. sz. <i>ēweŋlal</i>	'két leányuk'	<i>škōlajŋlal</i>	'két iskolájuk'

c) Többes számú birtok

Egyes számú birtokos

1. sz. <i>ēwilam</i>	'leányaim'	<i>škōlajlam</i>	'iskoláim'
2. sz. <i>ēwilan</i>	'leányaid'	<i>škōlajlan</i>	'iskoláid'
3. sz. <i>ēwilal</i>	'leányai'	<i>škōlajlal</i>	'iskolái'

Kettős számú birtokos

1. sz. <i>ēwilamēn</i>	'kettőnk leányai'	<i>škōlajlamēn</i>	'kettőnk iskolái'
2. sz. <i>ēwilēn</i>	'kettőtök leányai'	<i>škōlajlēn</i>	'kettőtök iskolái'
3. sz. <i>ēwilal'</i>	'kettőjük leányai'	<i>škōlajlal'</i>	'kettőjük iskolái'

Többes számú birtokos

1. sz. <i>ēwiluw'</i>	'leányaink'	<i>škōlajlūw'</i>	'iskoláink'
2. sz. <i>ēwilēn</i>	'leányaitok'	<i>škōlajlēn</i>	'iskoláitok'
3. sz. <i>ēwilal'</i>	'leányaik'	<i>škōlajlal'</i>	'iskoláik'

A birtokos személyragok

Birtokos	Birtok		
	Egysz.	Ktsz.	Tbsz.
Egysz.	$\left\{ \begin{array}{l} 1. -em \\ 2. -en \\ 3. -al', -l, -el' \end{array} \right.$	$\left\{ \begin{array}{l} -ηalam \\ -ηalan \\ -ηalal' \end{array} \right.$	$\left\{ \begin{array}{l} -lam \\ -lan \\ -lal' \end{array} \right.$
Ktsz.	$\left\{ \begin{array}{l} 1. -emēn, -emēn \\ 2. -ēn, -η, -an \\ 3. -ēn, -η, -an \end{array} \right.$	$\left\{ \begin{array}{l} -ηalamēn, -ηalamēn \\ -ηalēn \\ -ηalēn \end{array} \right. \left. \begin{array}{l} \\ \\ -ηalēn \end{array} \right.$	$\left\{ \begin{array}{l} -lamēn, -lamēn \\ -lēn \\ -lēn \end{array} \right.$
Tbsz.	$\left\{ \begin{array}{l} 1. -ew' \\ 2. -ēn, -η, -an \\ 3. -el' \end{array} \right.$	$\left\{ \begin{array}{l} -ηalūw' \\ -ηalēn, -ηalēn \\ -ηalal' \end{array} \right.$	$\left\{ \begin{array}{l} -lūw' \\ -lēn \\ -lal' \end{array} \right.$

1. Az osztják birtokos személyragok nem csupán a birtokos, hanem a birtok egyes, kettős és többes számát is kifejezik. Az egyes számú birtoknak külön jele nincs. A kettős számú birtok jele *-ηal-*, a többes számúé *-l-*.

A közölt paradigmák alapján az osztják főnevek birtokos személyragozására vonatkozóan az alábbi megfigyeléseket tehetjük.

Több birtokos személyrag hangalakilag teljesen azonos. Az egyes számú birtokot jelölő kettős számú 2. és 3. személyű és többes számú 2. személyű alakok, valamint a kettős és többes számú birtokot kifejező kettős számú 2. és 3. és többes számú 2. személyű alakok egybeesnek. Például: *χōtη* = ktsz. 2. sz. 'kettőtök háza', 3. sz. 'kettőjük háza'; tbsz. 2. sz. 'házatok'; *ēwan* = ktsz. 2. sz. 'kettőtök leánya', 3. sz. 'kettőjük leánya'; tbsz. 2. sz. 'leányotok'; *χātηlēn* = ktsz. 2. sz. 'kettőtök két háza', 3. sz. 'kettőjük két háza'; tbsz. 2. sz. 'két házatok'; *χātllēn* = ktsz. 2. sz. 'kettőtök házai', 3. sz. 'kettőjük házai'; tbsz. 2. sz. 'házaitok'.

A kettős és többes számú birtokot jelölő egyes számú 3. és többes számú 3. személyű alakok szintén azonosak: *χātηlal'* = egysz. 3. sz. 'két háza', tbsz. 3. sz. 'két házuk'; *χātllal'* = egysz. 3. sz. 'házai', tbsz. 3. sz. 'házaik'.

Az *i*-re végződő főneveknél az egyes számú birtokot jelölő egyes számú 3. és többes számú 3. személyű alakok is egybeesnek: *ēwi* 'leány': *ēwel'* = egysz. 3. sz. 'leánya', tbsz. 3. sz. 'leányuk'.

2. A mássalhangzóra végződő töveknél különös figyelmet érdemelnek azok, amelyek szilárd mássalhangzókapcsolatot (*mp, nt, ns, ns, nk, rt*) tartalmaznak. A mássalhangzós kezdetű birtokos személyragok előtt (*-nalam, stb., -lam stb.*) a szilárd mássalhangzókapcsolatok egyik eleme (többnyire az első) kiesik: *ápnalam* 'két kutyám', *ápnalal* 'két kutyájuk' (vö. *ämpem* 'kutyám'); *kürp* 'faluja' (vö. *kürtem* 'falum', *kürten* 'falud'); *üt luw* 'erdeinkben' (vö. *üt 'erdő', tbsz. üntet*).

Az utolsó zárt szótagban redukált *ə, ê* hangot tartalmazó tövek a magánhangzós kezdetű birtokos személyragok előtt redukált magánhangzójukat kiejtik, például: *üxäl* 'szán': *üxlem* 'szánom', *üxlen* 'szánod', *üxlel* 'szánja'; *üxlemən* 'kettőnk szánja', *üxlen* 'kettőtök szánja', *üxlen* 'kettőjük szánja'; *üxlew* 'szánunk', *üxlen* 'szánotok', *üxlel* 'szánjuk'; *üxälnallam* 'két szánom'; *üxállam* 'szánjaim'.

3. A mássalhangzóra végződő rokonságnevek egyes számú birtokot kifejező egysz. 1. és 2. személyű birtokos személyragja nem *-em, -en*, hanem *-əm, -ən* (~ *-im, -in*): *mēn* 'meny': *mēnəm* 'menyem', *mēnən* 'menyed'; *wēn* 'vő': *wēnəm* 'vejem', *wēnən* 'vejed'; *ijj* 'bátya': *ijjəm* 'bátyám', *ijjən* 'bátyád'.

4. Az *i*-re végződő főnevek birtokos személyragozásában paradigmatis *i ~ e ~ a* magánhangzóváltakozás van. Például: *ēwi* 'leány': *ēwem* 'leányom', *ēwenəluw* 'két leányunk'; *ēwan* 1. 'kettőtök leánya', 2. 'kettőjük leánya', 3. 'leányotok'; *ēwilam* 'leányaim', *ēwilal* 1. 'leányai', 2. 'leányaik'; *aŋki* 'anya': *aŋkem* 'anyám', *aŋkel* 'anyja'; *āsi* 'apa': *āsem* 'apám'; *āpsi* 'öcs': *āpsəm* 'öcsém'.

Az *a* végű főnevek egyes, kettős és többes számában az *a* után *j* sarjadékhang jelentkezik: *škōlajem* 'iskolám', *škōlajew* 'iskolánk', *škōlajnalam* 'két iskolám', *škōlajnəluw* 'két iskolánk', *škōlajlam* 'iskoláim', *škōlajluw* 'iskoláink'.

5. Egyes birtokos személyragok (*-em, -en, -ew, -el*) *e* hangját nyelvmesterem némelykor félhosszan (*è*) ejtette ki. Például: *ēwem* 'leányom', *ēwèn* 'leányod', *ēwèl* 'leánya', *ēwemən* 'kettőnk leánya', *ēwèw* 'leányunk', *ēwèl* 'leányuk', *ēwènəluw* 'két leányom'; *ämpem* 'kutyám', *ämpèn* 'kutyád', *ämpemən* 'kettőnk kutyája'; *škōlajemən* 'kettőnk iskolája', *škōlajew* 'iskolánk', *škōlajèl* 'iskolájuk'.

A kettős szám *-nəl-* jelének *l*-je nagyon gyakran gemináta *-ll-*: *ēwenəllam* 'két leányom', *ēwenəllan* 'két leányod'; *ápnəllam* 'két kutyám'; *škōlajnəllam* 'két iskolám', *škōlajnəllan* 'két iskolád', *škōlajnəllal* 'két iskolája', *škōlajnəllamən* 'kettőnk két iskolája', *škōlajnəllən* 'kettőtök két iskolája', *škōlajnəllən* 'kettőjük két iskolája', *škōlajnəllu* 'két iskolánk', *škōlajnəllən* 'két iskolátok', *škōlajnəllal* 'két iskolájuk'.

6. A *nə* 'nő, asszony' és a *xü* 'férfi' szó ragozása szabálytalan. A birtokos személyragok a *nən-*, illetőleg a *xüj-* tőhöz járulnak: *nənem* 'asszonyom', *nənən* 'asszonyod', *nənəl* 'asszonya', *nənəllam* 'két asszonyom', *nənəm* 'asszonyaim' stb.; *xüjem* 'férfim', *xüjen* 'férfid', *xüjul* 'férfia', *xüjnəllam* 'két férfim' stb., *xüjlam* 'férfiaim' stb. — A többes számú birtokot jelölő birtokos személyragok a *nə-* tőhöz is járulhatnak: *nəlam* 'asszonyaim' stb.

A birtokos személyragos alakok esetragozása

A birtokos személyragos főneveknél az esetrag a birtokos személyrag után következik: *šōtalə* 'házában', *kürtalə* 'falujába'. E szabály alól csupán néhány elszigetelődött névutó alkot kivételt, például: *luw xošal* 'öhozzá'.

A redukált magánhangzó + likvida, illetőleg nazális elemből álló birtokos személyragok (-əl-, -ən) redukált ə hangja többnyire hiányzik, s így a birtokos személyrag szótagalkotó -l̥ (-l̥), illetőleg -ŋ, például: χῶτλ 'háza', χῶτλη 1. 'kettőtök háza', 2. 'kettőjük háza', 3. 'házatok'. Ha a birtokos személyragos főnévhez locativusi -η vagy lativusi -a rag járul, akkor a birtokos személyrag ə magánhangzója mindig megvan: χῶτλη 'házában', χῶτλη 'házába', κῦρτλη 'falujába'.

Locativus. ηη χῶτεν ἄρ χοιατ 'a te házában sok ember van'; λω χῶτλη σιμῆλ ἰαυρέμ 'az ő házában kevés gyermek van'; μιν χῶτλη ἄλλαν ἄρ ἑτέῃ 'kettőnk két házában sok enniváló van'; μνη χῶπεωη σιμῆλ χυλ 'a mi csónakunkban kevés hal van'; μνη ἰφλωη ἄρ ωδῆ(ῦλ) 'a mi eredeinkben sok vad van'; λω χῶπλατλη ἄρ χυλ 'az ő csónakjaikban sok hal van'.

Lativus. μά χῶτεμα πῦρμῶλεμ 'én a házamba lépek'; μά κῆσι ποχεμα μαλεμ 'én kést adok a fiamnak'; ἄσι μανῆς λω χῶτλη 'az apa bement a házába'; λω σῦῆς λω κῦρτλη 'ő bement a falujába'; μά ἠγῆ μαλεμ ἑωίλαμα 'én kenyeret adok a leányaimnak'; μνη ἠγῆ μαλω ἑωίλωμα 'mi kenyeret adunk a leányainknak'; ηη ἠγῆ μαλ'τι ἑωίλωμα 'ti kenyeret adtok a leányaitoknak'; μνη χῶτλωμα ἰλω 'mi a házainkba érkezünk'.

II. Név mások

A) Személyes névmások

I. A személyes névmásoknak — éppúgy, mint a főneveknek — egyes, kettős és többes számuk van. A személyes névmások kettős és többes számának a képzése azonban teljesen különbözik a főnevek kettős és többes számának a képzésétől. A főnevek kettős és többes számát az egyes számú tőhöz járuló számjel segítségével képezzük, a személyes névmások kettős és többes számú alakjául pedig az egyes számútól eltérő, külön számjel nélküli tő szolgál.

A személyes névmások ragozása is alapjában eltér a főnevek ragozásától. A személyes névmásoknak nincs locativusi és lativusi esetük (a lativusrag legfeljebb dativusi szerepben járulhat egyes személyes névmásokhoz). Ezzel szemben a személyes névmásoknak — a nominativustól eltérő — accusativusuk és dativusuk van. A M. nyelvjárásban a személyes névmások accusativusi és dativusi alakjai azonosak. E névmások accusativusa és dativusa úgy jön létre, hogy a névmás tövéhez a megfelelő birtokos személyrag járul. A személyes névmások töve magánhangzóra végződik, tehát nem azonos e névmások mássalhangzóra végződő nominativusi alakjával. Mivel az accusativusi és dativusi személyes névmásokban a birtokos személyragok előtt ugyanazok a váltakozó tővégi magánhangzók (i ~ e ~ a) jelentkeznek, mint amelyek az i-re végződő főnevek paradigmáiban találhatók (például: ἑωί 'leány': ἑωέμ, ἑωέν, ἑωέλ, ἑωεμῆν, ἑωάν, ἑωάν, ἑωεῦ, ἑωάν, ἑωέλ), nagyon valószínűnek látszik, hogy e névmások eredeti tővégi magánhangzója szintén i (*μῆνι-, *ἠγῆ-, λωί-) (vö. STEINITZ, OstGr.² 61—2). Véleményem szerint eme tővégi i van meg a tbsz. 3. személyű λωίλωτ 'őket' alakban is (vö. ἑωίλωτ 'leányait'). Vö. még: μνηλωτ 'minket', ἠγῆλωτ 'nektek' (ÉONyt. 86, 21).

Az egysz. 1. személyű személyes névmás (μά 'én') accusativusi-dativusi alakjának (μῆνι) első szótagbeli magánhangzója rövid a (ā ~ a váltakozás).

Szám	Eset	1. személy	2. személy	3. személy
Egysz.	Nom.	-mà 'ón'	nəŋ 'te'	luw' 'ó'
	Acc.	mənem	nəŋen	luwel'
	Dat.	mənem	nəŋen	luwel' ~ luwela
Ktsz.	Nom.	min 'mi ketten'	nin 'ti ketten'	lin 'ök ketten'
	Acc.	minəmen	ninən	linən
	Dat.	minəmen	ninən	linən
Tbsz.	Nom.	muŋ 'mi'	nəŋ 'ti'	luw' ~ luwət' 'ök'
	Acc.	muŋew'	nəŋən	luwilal'
	Dat.	muŋew'	nəŋən	luwetg ~ luwätg

A M. nyelvjárásban néhány személyes névmás hangalakjára nézve teljesen azonos. Az egysz. 2. és a tbsz. 2. személyű, valamint az egysz. 3. és a tbsz. 3. személyű alak egybeesik: nəŋ = egysz. 2. sz. 'te', tbsz. 2. sz. 'ti'; luw' = egysz. 3. sz. 'ó', tbsz. 3. sz. 'ök'. A zavaró homonímia elkerülésére többes számú 'ök' értelemben némelykor az egyes számú luw' 'ó' névmás -t többes jellel alakult alakját használják: luwət' 'ök'.⁴

2. LAKÓ GYÖRGY (NyK. LXI, 91 kk.) kimutatta, hogy a vogul személyes névmásoknak a főnévragozás hatására új esetei fejlődtek. Bár az osztjákban az esetragok száma jóval kevesebb mint a vogulban, a főnévragozás mégis hatott a személyes névmások ragozására. Nyilvánvalóan a főnévragozás hatására keletkezett az előbb említett luwət' 'ök' alak. A -t többes jel a főnevek többes számának a képzésére szolgál, a luwət' 'ök' névmásba tehát a főnévragozásból került be. A m. ök, a votj. sojos, soos 'ök', a zürj. Lu. sijajas, KP. méjez 'mi', téjez 'ti' személyes névmások szintén a főnévragozásban használatos -k, -jos, -jas, -jez többes jelekkel vannak képezve (vö. GENETZ: SUSAik. XV₁ 52; ZSIRAI: Melich-émlékkönyv 488, 490; LAKÓ: NyK. LXI, 93).

A M. nyelvjárásban a főnévragozás esetei közül a lativusi -a rag hatolt be a személyes névmások ragozásába dativusi funkcióban: luwela 'neki', luwätg 'nekik'. A luwetg 'nekik' alak második szótagbeli vokalizmusára feltehetőleg az egysz. 3. sz. luwel' ~ luwela 'neki' névmás e magánhangzója hatott.

Különösen érdekel bennünket a luwilal' 'öket' alakulat. Ennek -lal' eleme véleményem szerint a több birtokot jelölő tbsz. 3. személyű birtokos személyraggal azonos (vö. ewilal' 'leányaik'), s így ezen személyes névmási alak is a főnévragozás hatásának köszöni létét. A M. nyelvjárásból csak ezen luwilal' alakot ismerjük, de az északi nyelvjáróterületen ismeretesek a többes számú személyes névmásoknak a több birtokot jelölő -lu (-luw'), -lan, -lal birtokos személyragokkal alakult többi alakjai is: muŋilu 'minket', nəŋilən 'nektek' (ÉONyt. 86, 21) (másképp, véleményem szerint tévesen: VÉRTES EDIT, Az osztják személynévmások. Fgr. ért. 8. sz. 33).

⁴ Suriskári nyelvemlő, P. Szaltikov közlése szerint nyelvjárásában — ahol az egysz. 2. sz. és a tbsz. 2. sz. személyes névmás (nəŋ) szintén egybeesett — többes számú 'ti' értelemben ma már a ktsz. 2. sz. nin 'ti ketten' névmás -t többes jellel alakult ninət' 'ti' alakja használatos.

3. A személyes névmások helyhatározói és egyéb határozói vonatkozásait személyes névmás + névutó vagy csupán névutó segítségével fejezik ki. A névutók a megfelelő személyraggal vannak ellátva. Példák: *luw mà xosqem jil* 'ő énhozzám jön'; *xojatət mətsət ma ɛl tem* 'az emberek elmentek tőlem'; *nəwremət luw jəlpəln xūxəllət* 'a gyermekek ő előtte szaladnak'; *mun jupəwən ər xojat ɣl* 'mögöttünk sok ember van'.

4. Példamondatok a személyes névmások használatára. — **Nominativus:** *mà xətn ɣlləm* 'én a házban lakom'; *mun xəfluwa jiluw* 'mi a házainkba jövünk'; *luwət lətət ɛwəwəng məsət* 'ők a két leánynak ennivalót adtak'; *ɔləwən min kəša jotsamən* 'eleinte vidáman játszottunk (mi ketten)'. — **Accusativus:** *nəw mənem wətlən* 'te látsz engem'; *luw minəmən wətɛ* 'ő lát minket (kettőnket)'; *mə nəwən wətləm* 'én látlak titeket'; *mə luwilal wətləm* 'én látom őket'. — **Dativus:** *mə nəwən ɣn mələm* 'én kenyeret adok neked'; *mə luwel ɣn mələm* 'én kenyeret adok neki'; *mə linqn ɣn mələm* 'én kenyeret adok nekik (kettőjüknek)'; *luw munəw ɣn məl* 'ő kenyeret ad nekünk'; *mə luwətɣ ɣn mələm* 'én kenyeret adok nekik'.

B) Mutató névmások

Főnévi mutatónévmások

A főnévi mutató névmásoknak önálló (főnévi) és jelzői (melléknévi) alakjuk van. Természetesen csak az önálló (főnévi) mutató névmásokat lehet ragozni. Ezeknek szabályos kettős és többes számú alakjuk is van.

Önálló (főnévi) alak

tami
sit
tumi

Jelzői (melléknévi) alak

tam 'ez'
si 'ez, az'
tum 'az, amaz'

Kettős szám: *taməwən, sitəwən, tuməwən*.
Többes szám: *tamət, sitət, tumət*.

Melléknévi mutató névmások

taməs 'ilyen', *siməs* 'ilyen, olyan', *tuməs* 'olyan, amolyan'.

Példamondatok: *tami mun školajew* 'ez a mi iskolánk'; *mə tam xətn ɣlləm* 'én ebben a házban lakom'; *sit jam wər* 'ez jó dolog'; *si porəjə* 'akkor (tkp. abban az időben)'; *tum əs xuwən ɣl* 'az a folyó messze van'; *tum təxəjətə ər xojat* 'azokon a helyeken sok ember van'.

C) Kérdő névmások

xoj 'ki', tbsz. *xojat* 'kik'
muj 'mi'
mola 'mi'
muja 'miért'

xota 'hol'
xol'sa 'honnan'
xol'ta 'hová'
xotəs, xoti 'hogyan'
xəw 'mikor'

Példa mondatok: *χoj tam χojat?* 'ki ez az ember?'; *χojtat tam χojatet?* 'kik ezek az emberek?'; *χojn tusa tam soχ?* 'ki által hozatott ez a ruha?'; *naη nēmen muj?* 'mi a neved?'; *mola wērlēn?* 'mit csinálsz?'; *mujā naη tam-χatē ūnta maηlēn?* 'miért mész ma az erdőbe?'; *χota ūl naη lōwen?* 'hól van a lovad?'; *χol'sa naη jilēn?* 'honnan jössz?'; *χol'ta nin maηlētēn?* 'hová mentek (ti ketten)?'; *χotas (v. χoti) wērlēn tam χōpen?* 'hogyan csinálsz ezt a csónakot?'; *χūn naη wēlpēsēsēn ūtē?* 'mikor vadásztál az erdőben?'

D) Határozatlan és általános névmások

<i>χoj-ki, χojat-ki, χojat'</i>	'valaki'	<i>χol'ta-ki</i>	'valahová'
<i>mol'ti</i>	'valami'	<i>χol'sa-ki</i>	'valahonnan'
<i>nēmēl-χojat</i>	'senki'	<i>χūn-ki</i>	'valamikor'
<i>nēmēl'ti</i>	'semmi'	<i>mol'ti širē</i>	'valahogyan'
<i>χota-ki</i>	'valahol'		

Példa mondatok: *mā nēmēslēm, tam χōtē χōj-ki ūl'* '(úgy) gondolom, ebben a házban van valaki'; *in nēmēl-χojat antūm tam kūt'ē* 'most senki sincs ebben a faluban'; *nēmēl'ti antūm (v. nēmēl'ti antūm) tam χōtē* 'semmi sincs ebben a házban'.

Számnevek

Tőszámnevek

1 <i>it</i> (főnévi), <i>i</i> (melléknévi)	18 <i>nīl-χūs</i>
2 <i>katē</i> (főnévi), <i>kat</i> (melléknévi)	19 <i>jar-χūs</i>
3 <i>χūlēm</i>	20 <i>χūs</i>
4 <i>nāl'</i>	21 <i>χūs-it ~ χūs-i,</i>
5 <i>wēt</i>	<i>χūs-pa-it</i>
6 <i>χūt</i>	22 <i>χūs-katē ~ χūs-kat,</i>
7 <i>lāpāt</i>	<i>χūs-pa-kat</i>
8 <i>nīl'</i>	25 <i>χūs-wēt</i>
9 <i>jar'tjan</i>	30 <i>χolman</i>
10 <i>jan</i>	40 <i>nāljan</i>
11 <i>i-χōs'-jan</i>	50 <i>wētjan ~ wētjan</i>
12 <i>kat-χōs'-jan</i>	60 <i>χūtjan ~ χūtjan</i>
13 <i>χūlēm-χōs'-jan</i>	70 <i>lāpātjan ~ lāpātjan</i>
14 <i>nāl'-χōs'-jan</i>	80 <i>nīljan</i>
15 <i>wēt-χōs'-jan</i>	90 <i>jarsof</i>
16 <i>χūt-χōs'-jan</i>	100 <i>sof</i>
17 <i>lāpāt-χōs'-jan</i>	1000 <i>šorās</i>

Az *it* 'egy' és a *katē* 'kettő' számnév önállóan, alanyként vagy tárgyként, az *i* 'egy' és a *kat* 'két' számnév pedig jelzőként használatos. Például: *iχojat* 'egy ember'; *mā iχot tajlēm* 'nekem van egy házam (tkp. én bírok egy házat)'; *mā i lopas tajlēm* 'nekem van egy éléskamrámm (tkp. én bírok egy éléskamrát)'.

11-től 17-ig a számneveket a *χōs'* (vö. *χōsa* '-hoz, -hez, -höz') szócskával alakult összetételek fejezik ki, például: *χūlēm-χōs'-jan* = 13 (szó szerint: 'háromhoz tíz').

A húszon felüli számneveket úgy fejezik ki, hogy a tízes számnévhez teszik az egyes számnevet, tehát $25 = \chi\acute{u}s-w\grave{e}t$. Néha a két számnév között a *pa* 'és' szócska áll.⁵

Sorszámnevek

1. <i>ōlāη</i>	9. <i>ǰartǰaηmèt</i>
2. <i>kimet</i>	10. <i>ǰaηmèt</i>
3. <i>χūlmèt</i>	11. <i>ì-χos-ǰaηmèt</i>
4. <i>ǰalmèt</i>	20. <i>χūsmèt</i>
5. <i>wèt mèt</i>	30. <i>χolmanmèt</i>
6. <i>χūtmèt</i>	100. <i>sotmèt</i>
7. <i>lāpāt mèt</i>	1000. <i>sorāsmèt</i>
8. <i>nūlmèt</i>	

A sorszámnevek képzője: *-mèt*. Az 'első' és a 'második' jelentésű sorszám-név rendhagyó (*ōlāη* 'első', *kimet* 'második'), a többi szabályos.

S z o r z ó s z á m n e v e k képzésére a tő- és sorszámnevekhez járuló *puš* szócska szolgál. Például: *ì-puš* 'egyszer', *kat-puš* 'kétszer', *χūlām-puš* 'háromszor', *ǰal-puš* 'négyyszer', *wèt-puš* 'ötször', *ǰaη-puš* 'tízszor', *sot-puš* 'százszor'; *ōlāη-puš* 'először', *kimet-puš* 'másodszer', *χūlmèt-puš* 'harmadszor', *χūsmèt-puš* 'huszadszor'.

Igeragozás

Az osztják igéknek cselekvő és szenvedő ragozásuk van. A cselekvő ige-ragozáson belül megkülönböztetünk alanyi és tárgyas (határozott tárgyra utaló) ragozást. A M. nyelvjárásban voltaképpen csak két igemód van: jelentő és felszólító mód. A feltételes módot csak körülírással tudják kifejezni, és egyébként is ritkán használják. Az igéknek mind a cselekvő (alanyi és tárgyas), mind a szenvedő ragozásban két idejük van: jelen és múlt idő. A jelen idő egyszersmind jövő idejű cselekvések kifejezésére is szolgál. Újabban a jövő időt összetett igealakokkal is (a *pūt-* 'kezdeni' ige jelen idejű alakjainak és a főige főnévi igenevének a segítségével) ki tudják fejezni.

Mind a cselekvő (alanyi és tárgyas), mind a szenvedő igék egyes, kettős és többes számban ragozódnak.

Mielőtt az igeragozás tulajdonképpeni tárgyalására rátérek, feljegyzéseim alapján röviden ismertetem az i g e t ő v e k e t.

1. Mássalhangzóra végződő ige-tővek:

a) Egy mássalhangzóra végződők: *mān-* 'menni', *wēr-* 'tenni, csinálni', *āmēt-* 'örülni', *ǰnšas-* 'kérdetni', *ǰoχāt-* 'érkezni', *ōmās-* 'ülni'.

b) Szilárd mássalhangzókapcsolatra végződők: *ǰont-* 'játszani', *sēηk-* 'ütni', *ǰaηχ-* 'járni', *ǰēns-* 'inni', *χaηš-* 'írni'.

⁵ Érdekesek a suriskári nyelvemsteremtől, P. Szalतिकo v-től feljegyzett következő számnevek: *χolman-pēla-ìt* = 21, *χolman-pēla-wèt* = 25, *wētǰaη-pēla-nūl* = 48. E nyelvjárásban tehát a következő tízeshez teszik a *pēla* 'felé' szócskát és az egyes számnevet (*χolman-pēla-ìt* = 21, szó szerint: 'harminc felé egy').

2. Magánhangzóra végződő igeik:

a) Egy szótagúak: *ji-* 'jönni', *lè-* 'enni', *ma-* 'adni', *tý-* 'hozni', *wu-* 'venni, kapni'.

b) Több szótagúak: *āri-* 'énekelni, dalolni', *χatāma-* 'lesiklani, leereszteni', *χātlə-* 'sírni', *jāsta-* 'mondani', *kārēmā-* 'fordulni, felfordulni', *pūrma-* 'lépni', *šūzli-* 'járni', *šūšmā-* 'lépni, egyet lépni'.

A) Cselekvő ragozás

Igei személyragok (cselekvő alanyi és szenvedő ragozás)

A személyrag előtti	Egysz.			Ktsz.			Tbsz.		
	1.	2.	3.	1.	2.	3.	1.	2.	3.
egy mássalhangzó	-am,	-ən	—	-mən	-tən,	-tən ~ -tən	-uw',	-ti,	-ət, ət
több mássalhangzó	-am,	-ən	—	-amən,	-ətən,	-ətən ~ -ətən	-uw',	-ati,	-ət, ət, -ət

I. Alanyi ragozás

Jelentő mód

jití 'jönni'

Jelen idő

Egysz. 1. *jiləm* 'jövök'2. *jilən*3. *jil'*Ktsz. 1. *jilmən*2. *jiltən*3. *jiltən ~ jilən*Tbsz. 1. *jiluw'*2. *jilti*3. *jilət*

Múlt idő

jisəm 'jöttem'*jisən**jis**jismən**jistən**jistən ~ jisən**jisuw'**jisti**jisət**joχātti* 'érkezni'

Jelen idő

Egysz. 1. *joχātləm* 'érkezem'2. *joχātlən*3. *joχātł*Ktsz. 1. *joχāt lamən*2. *joχāt lətən*3. *joχāt lətən*Tbsz. 1. *joχātluw'*2. *joχātləti*3. *joχātłt*

Múlt idő

joχātsəm 'érkeztem'*joχātsən**joχāts**joχātsamən**joχātsətən**joχātsətən**joχātsuw'**joχātsəti**joχātsət*

tajtí 'bírní'

	Jelen idő	Múlt idő
Egysz.	1. <i>tajlám</i> 'bírok'	<i>tajsám</i> 'bírtam'
	2. <i>tajlən</i>	<i>tajsən</i>
	3. <i>tajl'</i>	<i>tajs</i>
Ktsz.	1. <i>tajlamən</i>	<i>tajsamən</i>
	2. <i>tajlztən</i>	<i>tajsztən</i>
	3. <i>tajlztən</i> ~ <i>tajlanən</i>	<i>tajsztən</i> ~ <i>tajsanən</i>
Tbsz.	1. <i>tajluw'</i>	<i>tajsuw'</i>
	2. <i>tajlztí</i>	<i>tajsztí</i>
	3. <i>tajlät</i>	<i>tajsät</i>

1. A jelen idő jele *-l*, a múlt idő jele *-s*. Az időjelek az ige tövéhez járulnak. Az igei személyragok a jelen, illetőleg a múlt idő jele után következnek.

Az egysz. 3. személyben nincs igei személyrag; a 3. személy kifejezésére a jelen, illetőleg a múlt idő jelével ellátott igealak szolgál, például: *tajl'* 'ő bír', *manəs* 'ő ment', *joxtəs* 'ő érkezett'. Voltaképpen a tbsz. 3. személyben jelentkező *-t*, *-ət*, *-ät* elem sem személyrag, hanem a főnévragozásból ismert *-t*, *-ət* többes jel (*χλτ* 'ház', *χῶτət* 'házak'). Például: *manf't* 'mennek', *əmāslət* 'ülnek', *joχätit* 'érkeznek', *əmässət* 'ültek', *joχätsət* 'érkeztek'.

A ktsz. 1. személyének a ragja (egynél több mássalhangzó után) *-amən* ugyanúgy, mint a Serk. nyelvjárásban: M. *tajlamən* 'bírunk (mi ketten)' ~ Serk. *tajtəmən* ua. (vö. STEINITZ, OstjGr. 71). A Szin. nyelvjárásban a ktsz. 1. személyének a ragja: *-əmən*. Például: *tajlamən* 'bírunk (mi ketten)' (STEINITZ, OVd. I, 44).

A ktsz. 2. és 3. személyének a ragja azonos: *joχätlztən* = ktsz. 2. sz. 'érkeztek (ti ketten)', ktsz. 3. sz. 'érkeznek (ők ketten)'. A ktsz. 3. személyének a ragja némelykor *-anən*. Például: *tajlztən* ~ *tajlanən* 'bírnak (ők ketten)'. Ugyanígy van a Szin. nyelvjárásban is: *tajlanən*, *tajlanən* ~ *tajlätən* ua. (STEINETZ, OVd. I, 44).

A tbsz. 2. személyének a ragja (*-zti*, *-ti*: *əmāslzti* 'ültök', *lokszti* 'bementetek', *jiszti* 'jöttetek') a Szin. és az O. nyelvjárással mutat egyezést: Szin. *tajlätí* 'bírtok', Szin. *māstí* 'adtatok' (STEINITZ, OVd. I, 44–5), O. *uantsädí* 'láttatok', *tüstí* 'hoztatok' (ÉONyt. 47, 150). A Serk. nyelvjárásban a tbsz. 2. személyének a ragja egybeesett a ktsz. 2. személyének a ragjával: *χästətən* = ktsz. 2. sz. 'írtok (ti ketten)', tbsz. 2. sz. 'írtok' (vö. STEINITZ, OstjGr. 71).

Az utolsó zárt szótagban redukált *ə*, *ê* hangot tartalmazó ige-tövek ezen redukált magánhangzója a múlt idő *-(ə)s* jele előtt hiányzik: *joχät*: *joxtəs* 'érkezett', *əmäs-*: *əpsəs* 'ült'.

2. Az *ül*tí 'lenni, élni, lakni' ige ragozása rendhagyó, mivel múlt idejű töve nem *ül-*, hanem *ü-*.

	Jelen idő	Múlt idő
Egysz.	1. <i>ülləm</i> 'vagyok, élek, lakom'	<i>üsəm</i> 'voltam, éltem, laktam'
	2. <i>üllən</i>	<i>üsən</i>
	3. <i>ül</i>	<i>üs</i>

Ktsz.	1. <i>ǰllamən</i>	<i>ǰsmən</i>
	2. <i>ǰll3tŋ</i>	<i>ǰstən</i>
	3. <i>ǰll3tŋ</i>	<i>ǰstən</i>
Tbsz.	1. <i>ǰlluw</i>	<i>ǰsuw</i>
	2. <i>ǰll3ti</i>	<i>ǰsti</i>
	3. <i>ǰllət ~ ǰll t</i>	<i>ǰsət</i>

3. A szilárd mássalhangzókapcsolatokra végződő igetövek mássalhangzókapcsolatának egyik eleme (rendszerint az első, de: *nš* > *š*, *nš* > *š*) a jelen idő *l* és a múlt idő *s* jele előtt az egysz. 3. személy kivételével minden számban és személyben hiányzik. Néhány esetben a jelen idő egysz. 3. személyében is egyszerű mássalhangzó van a mássalhangzókapcsolat helyén: *jotti*, *jont-*: *jotl* 'játszik'; *ǰašti*, *ǰanš-*: *ǰašt* ~ *ǰanšət* 'ír'. Példák:

jotti, *jont-* 'játszani'

	Jelen idő	Múlt idő
Egysz.	1. <i>jotləm</i> 'játszom'	<i>jotsəm</i> 'játszottam'
	2. <i>jotlən</i>	<i>jotsən</i>
	3. <i>jotl</i>	<i>jontəs</i>
Ktsz.	1. <i>jotlamən</i>	<i>jotsamən</i>
	2. <i>jotl3tən</i>	<i>jots3tən</i>
	3. <i>jotl3tən ~ jotlanən</i>	<i>jots3tən ~ jotsanən</i>
Tbsz.	1. <i>jotluw</i>	<i>jotsuw</i>
	2. <i>jotl3ti</i>	<i>jots3ti</i>
	3. <i>jotl t</i>	<i>jotsət</i>

səkti, *səŋk-* 'ütni, vágni'

	Jelen idő	Múlt idő
Egysz.	1. <i>səkləm</i> 'ütök, vágok'	<i>səksəm</i> 'ütöttem, vágtam'
	2. <i>səklən</i>	<i>səksən</i>
	3. <i>səŋkət</i>	<i>səŋkəs</i>
Ktsz.	1. <i>səkləmən</i>	<i>səksəmən</i>
	2. <i>səkl3tŋ</i>	<i>səks3tŋ</i>
	3. <i>səkl3tŋ</i>	<i>səks3tŋ</i>
Tbsz.	1. <i>səkluw</i>	<i>səksuw</i>
	2. <i>səkl3ti</i>	<i>səks3ti</i>
	3. <i>səkl t</i>	<i>səksət</i>

ǰašti, *ǰaŋš-* 'jární'

	Jelen idő	Múlt idő
Egysz.	1. <i>ǰašləm</i> 'járok'	<i>ǰašsəm</i> 'jártam'
	2. <i>ǰašlən</i>	<i>ǰašsən</i>
	3. <i>ǰaŋšət</i>	<i>ǰaŋšəs</i>
Ktsz.	1. <i>ǰašlamən</i>	<i>ǰašsamən</i>
	2. <i>ǰašl3tŋ</i>	<i>ǰašs3tŋ</i>
	3. <i>ǰašl3tŋ</i>	<i>ǰašs3tŋ</i>

Tbsz.	1. <i>jaχluw'</i>	<i>jaχsuw'</i>
	2. <i>jaχl3ti</i>	<i>jaχs3ti</i>
	3. <i>jaχlʔ</i>	<i>jaχsəʔ</i>

χašti, χanš- 'írni'

	Jelen idő	Múlt idő
Egysz.	1. <i>χašləm</i> 'írok'	<i>χašsəm</i> 'írtam'
	2. <i>χašlən</i>	<i>χašsən</i>
	3. <i>χašʔ ~ χanšəʔ</i>	<i>χanšəs ~ χanšəs</i>
Ktsz.	1. <i>χašlamən</i>	<i>χašsamən</i>
	2. <i>χašl3tη</i>	<i>χašs3tη</i>
	3. <i>χašl3tη</i>	<i>χašs3tη ~ χašsanən</i>
Tbsz.	1. <i>χašluw'</i>	<i>χašsuw'</i>
	2. <i>χašl3ti</i>	<i>χašs3ti</i>
	3. <i>χašʔ</i>	<i>χašsəʔ</i>

jəšti, jənš- 'inni'

	Jelen idő	Múlt idő
Egysz.	1. <i>jəšləm</i> 'iszom'	<i>jəšsəm</i> 'ittam'
	2. <i>jəšlən</i>	<i>jəšsən</i>
	3. <i>jəšʔ ~ jənšəʔ</i>	<i>jənšəs</i>
Ktsz.	1. <i>jəšlamən</i>	<i>jəšsgmən</i>
	2. <i>jəšl3tη</i>	<i>jəšs3tη</i>
	3. <i>jəšl3tη ~ jəšlənən</i>	<i>jəšs3tη ~ jəšsanən</i>
Tbsz.	1. <i>jəšluw'</i>	<i>jəšsuw'</i>
	2. <i>jəšl3ti</i>	<i>jəšs3ti</i>
	3. <i>jəšʔ</i>	<i>jəšsəʔ</i>

4. Ha az igetőben nazális + *s* (*m + s*) kerül egymás mellé, vagy ha az igető nazálisra (*n, η*) végződik, és utána a múlt idő *s* jele következik, a nazális helyett homorgán orális zárhangot ejtenek ($m > p, n > t, η > k$). Az *s* múlt időjel előtt zöngés likvida (*l, r*) sem állhat. A zöngés likvidák utolsó része az *s* előtt elzöngéttlenedik (*-l's-, -r's-*). Példák:

əmāšti, əmāš- 'ülni'

	Jelen idő	Múlt idő
Egysz.	1. <i>əmāšləm</i> 'ülök'	<i>əmāšsəm</i> 'ültem'
	2. <i>əmāšlən</i>	<i>əmāšsən</i>
	3. <i>əmāšʔ</i>	<i>əpsəs</i>
Ktsz.	1. <i>əmāšlamən</i>	<i>əmāšsamən</i>
	2. <i>əmāšl3tη</i>	<i>əmāšs3tən</i>
	3. <i>əmāšl3tη</i>	<i>əmāšs3tən</i>
Tbsz.	1. <i>əmāšluw'</i>	<i>əmāšsuw'</i>
	2. <i>əmāšl3ti</i>	<i>əmāšs3ti</i>
	3. <i>əmāšʔ</i>	<i>əmāšsəʔ</i>

mānti, mān- 'menni'

	Jelen idő	Múlt idő
Egysz.	1. <i>mānləm</i> 'megyek'	<i>mātsəm</i> 'mentem'
	2. <i>mānlən</i>	<i>mātsən</i>
	3. <i>mānl̄</i>	<i>mān̄s</i>
Ktsz.	1. <i>mānlamən</i>	<i>mātsamən</i>
	2. <i>mānl3tŋ</i>	<i>māts3tŋ</i>
	3. <i>mānl3tŋ</i>	<i>māts3tŋ</i>
Tbsz.	1. <i>mānluw̄</i>	<i>mātsuw̄</i>
	2. <i>mānl3ti</i>	<i>māts3ti</i>
	3. <i>mānl̄t</i>	<i>mātsə̄t</i>

loŋti, loŋ- 'bemenni'

	Jelen idő	Múlt idő
Egysz.	1. <i>loŋləm</i> 'bemegek'	<i>loksəm</i> 'bementem'
	2. <i>loŋlən</i>	<i>loksən</i>
	3. <i>loŋl̄</i>	<i>loŋ̄s</i>
Ktsz.	1. <i>loŋlamən</i>	<i>loksamən</i>
	2. <i>loŋl3tŋ</i>	<i>loks3tŋ</i>
	3. <i>loŋl3tŋ</i>	<i>loks3tŋ</i>
Tbsz.	1. <i>loŋluw̄</i>	<i>loksuw̄</i>
	2. <i>loŋl3ti</i>	<i>loks3ti</i>
	3. <i>loŋl̄t</i>	<i>loksə̄t</i> ~ <i>loksət</i>

xūlti, xūl- 'hallani'

	Jelen idő	Múlt idő
Egysz.	1. <i>xūlləm</i> 'hallok'	<i>xūl̄səm</i> 'hallottam'
	2. <i>xūllən</i>	<i>xūl̄sən</i>
	3. <i>xūll̄</i>	<i>xūl̄s</i>
Ktsz.	1. <i>xūllamən</i>	<i>xūl̄samən</i>
	2. <i>xūll3tŋ</i>	<i>xūl̄s3tŋ</i>
	3. <i>xūll3tŋ</i>	<i>xūl̄s3tŋ</i>
Tbsz.	1. <i>xūlluw̄</i>	<i>xūl̄suw̄</i>
	2. <i>xūll3ti</i>	<i>xūl̄s3ti</i>
	3. <i>xūll̄t</i>	<i>xūl̄sə̄t</i>

wērti, wēr- 'tenni, csinálni'

	Jelen idő	Múlt idő
Egysz.	1. <i>wērləm</i> 'teszek, csinállok'	<i>wēr̄səm</i> 'tettem, csináltam'
	2. <i>wērlən</i>	<i>wēr̄sən</i>
	3. <i>wērl̄</i>	<i>wēr̄s</i>
Ktsz.	1. <i>wērləmən</i>	<i>wēr̄sgmən</i>
	2. <i>wērl3tŋ</i>	<i>wēr̄s3tŋ</i>
	3. <i>wērl3tŋ</i>	<i>wēr̄s3tŋ</i>

Tbsz.	1. <i>wērluw</i> °	<i>wēr</i> ° <i>suw</i> °
	2. <i>wērl̥ti</i>	<i>wēr</i> ° <i>s̥ti</i>
	3. <i>wērlət</i> ~ <i>wērl̥t</i>	<i>wēr</i> ° <i>sət</i>

5. Az osztjákban a j ö v ő i d ő kifejezésére a jelen idő szolgál. Újabban a *pitti*, *pit-* 'kezdeni' igével és a főige főnévi igenevével alkotott szerkezetet is használják jövő idejű cselekvések kifejezésére: *mà m̥nti pittəm* 'én menni fogok'; *luw t̥ti piti ar hóχās* 'ő sok nyusztot fog hozni'.

Felszólító mód

Személyragok

Egysz.	-à
Ktsz.	-ātən, -āt̥
Tbsz.	-ət, -āti

<i>m̥n-</i> 'menni'	<i>jaŋχ-</i> 'járni'
Egysz. 2. <i>m̥nà</i> 'menj!'	<i>jaŋχà</i> 'járj!'
Ktsz. 2. <i>m̥nātən</i> , <i>m̥nāt̥</i>	<i>jaŋχātən</i> , <i>jaŋχāt̥</i>
Tbsz. 2. <i>m̥nət</i> , <i>m̥nāti</i>	<i>jaŋχət</i> , <i>jaŋχāti</i>
<i>χanš-</i> 'írni'	<i>jèñš-</i> 'inni'
Egysz. 2. <i>χanšà</i> , <i>χanšà</i> 'írj!'	<i>jèñšà</i> 'igyál!'
Ktsz. 2. <i>χanšātən</i> , <i>χanšāt̥</i>	<i>jèñšāt̥</i>
Tbsz. 2. <i>χanšət</i> , <i>χanšət(i)</i>	<i>jèñšət</i> , <i>jèñšāti</i>
<i>əm̥š-</i> 'ülni'	
Egysz. 2. <i>əpsà</i> 'ülj!'	
Ktsz. 2. <i>əpsāt̥</i>	
Tbsz. 2. <i>əpsət</i> , <i>əpsāti</i>	

A felszólító módnak mind a három számban csak második személyű alakjai vannak. A többi személyt az *ət* 'hadd' szócska és a jelen idő megfelelő alakjainak a kapcsolatával fejezik ki. Például: *luw àt m̥nt* 'ő (hadd) menjen!'; *luw àt m̥nt̥* 'ők (hadd) menjenek!'; *luw àt l̥t* 'ők (hadd) egyenek!'

A felszólító mód magánhangzós kezdetű személyragjai előtt a szilárd mássalhangzókapcsolatok mindkét mássalhangzója megvan: *χanšà* ~ *χanšà* 'írj!', *jaŋχāt̥* 'járjatok (ti ketten)!', *jèñšət* ~ *jèñšāti* 'igyatok!'

Az utolsó szótagbeli redukált ə a személyragok előtt kiesik: *əpsà* 'ülj!', *əpsāti* 'üljettek!'

Az egytagú, magánhangzóra végződő igetövekhez a felszólító mód személyragjai előtt *j* vagy *w* mássalhangzó járul. Ugyanezekben az igékben — a *l̥ti*, *lè-* 'enni' és a *wuti*, *wu-* 'venni' kivételével — paradigmatis magánhangzováltakozás van (*m̥-* ~ *m̥i-*, *ji-* ~ *ju-*, *t̥i-* ~ *tu-*). Példák:

<i>mā-</i> 'adni'	<i>ji-</i> 'jönni'
Egysz. 2. <i>mijā</i> 'adj!'	<i>juwā</i> 'jöjj!'
Ktsz. 2. <i>mijātŋ</i>	<i>juwātən, juwātŋ</i>
Tbsz. 2. <i>mijāt, mijāti</i>	<i>juwāt, juwāti</i>
<i>tū-</i> 'hozni'	<i>lè-</i> 'enni'
Egysz. 2. <i>tuwā</i> 'hozz!'	<i>lèwā</i> 'egyél!'
Ktsz. 2. <i>tuwātŋ</i>	<i>lèwātŋ</i>
Tbsz. 2. <i>tuwāt, tuwāti</i>	<i>lèwāt, lèwāti</i>
<i>wu-</i> 'venni'	
Egysz. 2. <i>wujā</i> 'vegyél!'	
Ktsz. 2. <i>wujātŋ</i>	
Tbsz. 2. <i>wujāt, wujāti</i>	

Feltételes mód

A feltételes módnak külön módjellel alakult alakjai nincsenek. A feltételes mód jelen idejét a jelentő mód jelen idejű alakjainak és a hozzájuk függesztett *ki* szócskának a segítségével fejezik ki. Például: *mā porā tajlēm-ki*, *mā ūnta mānlēm* 'ha volna időm (ha időt bírnék), elmennék az erdőbe' (szó szerint: 'ha időt bírok, elmegyek az erdőbe'). A *ki* szócska olykor nem az állítmányhoz (a ragozott igéhez) kapcsolódik, hanem valamelyik másik mondatrészhez: *kým-ki šillēm, ūnta jaxlēm* 'ha volna időm, elmennék az erdőbe'.

A feltételes mód múlt idejének a kifejezésére a jelentő mód múlt ideje, valamint a *ki* és a *lülən* szócska használatos, például: *χatχ lülən jam-ki ūs, mā ūnta mātsəm* 'ha jó (v. szép) nap lett volna, elmentem volna az erdőbe'.

II. Tárgyas ragozás

Jelentő mód

Személyragok

	Egyes számú tárgy		Kettős és többes számú tárgy	
	Az ige tövégi hangja:			
	magánhangzó	mássalhangzó	magánhangzó	mássalhangzó
Egysz. 1.	-əm	-əm	-lam	-əllam
2.	-ən	-ən	-lan	-əllan
3.	-li	-əlli	-li	-əlli
Ktsz. 1.	-əmən	-əmən	-lamən	-əllamən
2.	-lən	-əllən	-lən	-əllən
3.	-lən	-əllən	-lən	-əllən
Tbsz. 1.	-əw', -ləw'	-əw'	-luw'	-əlluw'
2.	-lən	-əllən	-lən	-əllən
3.	-əl', -ləl'	-əl'	-lal'	-əllal'

māti, mā- 'adni'.

Egyes számú tárgy

	Jelen idő	Múlt idő
Egysz.	1. <i>mālēm</i> 'adom (azt)' 2. <i>mālèn</i> 3. <i>mālli</i>	<i>māsem</i> 'adtam(azt)' <i>māsen</i> <i>māslì</i>
Ktsz.	1. <i>mālēmən</i> 2. <i>mālən</i> 3. <i>mālən</i>	<i>māsemən</i> <i>māslən</i> <i>māslən</i>
Tbsz.	1. <i>mālèw</i> 2. <i>mālən</i> 3. <i>mālèl</i>	<i>māsew</i> <i>māslən</i> <i>māsel</i>

Kettős és többes számú tárgy

	Jelen idő	Múlt idő
Egysz.	1. <i>māllam</i> 'adom azt a kettőt v. azokat' 2. <i>mālən</i> 3. <i>mālli</i>	<i>māslam</i> 'adtam (azt a kettőt v. azokat)' <i>māslən</i> <i>māslì</i>
Ktsz.	1. <i>māllamən</i> 2. <i>mālən</i> 3. <i>mālən</i>	<i>māslamən</i> <i>māslən</i> <i>māslən</i>
Tbsz.	1. <i>mālluw</i> 2. <i>mālən</i> 3. <i>māllal</i>	<i>māsluw</i> <i>māslən</i> <i>māslal</i>

sèkti, sènk- 'ütni, vágni'

Egyes számú tárgy

	Jelen idő	Múlt idő
Egysz.	1. <i>sèklēm</i> 'ütöm (öt)' 2. <i>sèklèn</i> 3. <i>sèklèlli</i>	<i>sèksèm</i> 'ütöttem (öt)' <i>sèksèn</i> <i>sèksèlli</i>
Ktsz.	1. <i>sèklēmən</i> 2. <i>sèkləllən</i> 3. <i>sèkləllən</i>	<i>sèksèmən</i> <i>sèksəllən</i> <i>sèksəllən</i>
Tbsz.	1. <i>sèklèw</i> 2. <i>sèkləllən</i> 3. <i>sèklèl</i>	<i>sèksèw</i> <i>sèksəllən</i> <i>sèksèl</i>

Kettős és többes számú tárgy

	Jelen idő	Múlt idő
Egysz.	1. <i>sèklallam</i> 'ütöm (kettejüket v. őket)'	<i>sèksallam</i> 'ütöttem (kettejüket v. őket)'
	2. <i>sèklállan</i>	<i>sèksállan</i>
	3. <i>sèklállli</i>	<i>sèksállli</i>
Ktsz.	1. <i>sèklállgman</i>	<i>sèksállaman</i>
	2. <i>sèklállan</i>	<i>sèksállan</i>
	3. <i>sèklállan</i>	<i>sèksállan</i>
Tbsz.	1. <i>sèklálluw'</i>	<i>sèksálluw'</i>
	2. <i>sèklállan</i>	<i>sèksállan</i>
	3. <i>sèklállat'</i>	<i>sèksállat'</i>

1. A tárgyias igeragozást akkor használják, amikor a cselekvés határozott tárgyra irányul. A tárgyias ragozás alakjai tehát a cselekvő alany személyén és számán kívül a tárgy meghatározottságát és számát is kifejezik. A tárgyias ragozás személyragjai mások, ha a tárgy egyes számú, és ismét mások, ha a tárgy kettős vagy többes számú: *mà luwèl' sèklèm* 'én ütöm őt'; *mà linan* (v. *luwilal'*) *sèklallam* 'én ütöm őket kettejüket (v. őket)'.
A tárgyias ragozás személyragjai — az egyes, kettős és többes számú tárgyat jelölő egysz. 3. személyének, valamint az egyes számú tárgyat jelölő ktsz. 2. és 3. és tbsz. 2. személyének a kivételével — a birtokos személyragokkal azonosak. Az egyes számú tárgyra utaló igei személyragok az egyes számú birtokot jelölő birtokos személyragokkal, a kettős és többes számú tárgyra utaló igei személyragok pedig a többes számú birtokot jelölő birtokos személyragokkal azonosak.

Az egyes, valamint a kettős és többes számú tárgyat kifejező ktsz. 2. és 3. és tbsz. 2. személyű alakok egybeesnek. Például: *sèklállan* = egyes számú tárgy: ktsz. 2. sz. '(ti ketten) ütitek (őt)', 3. sz. '(ők ketten) ütik (őt)'; tbsz. 2. sz. 'ütitek (őt)'; kettős és többes számú tárgy: ktsz. 2. sz. '(ti ketten) ütitek (őket kettejüket v. őket)', 3. sz. '(ők ketten) ütik (őket kettejüket v. őket)'; tbsz. 2. sz. 'ütitek (őket kettejüket v. őket)'.

Az egyes szám harmadik személyében is egy alakot használnak az egyes, kettős és többes számú tárgy jelölésére: *sèklállli* = egyes számú tárgy: egysz. 3. sz. 'üti (őt)'; kettős és többes számú tárgy: egysz. 3. sz. 'üti (őket kettejüket v. őket)'.

2. Mint már említettem, a tárgyias igeragozást akkor használják, ha a cselekvés határozott tárgyra irányul. A tárgy a következő fontosabb esetekben tekintendő határozottnak:

1. Ha a tárgy személyes névmás: *mà luwèl' sèksèm* 'én őt ütöttem'; *molzatı nānen mà wātsem às pıdāry* 'tegnap láttalak téged a folyó partján'. Olykor a személyes névmás mellett alanyi ragozású ige áll: *mà luwèl lōs èl'ti nox-tāl'səm, aηkel xoşq tūsəm* 'én őt a hóból felemeltem, az anyjához vittem'.

2. Ha a tárgy mutató névmás, vagy ha a tárgy előtt mutató névmás áll jelzői szerepben: *mà wèl'səm tam nox'əs* 'én fogtam ezt a nyusztot'; *mállam tam mılət* 'odaadom ezeket a sapkákat'.

3. Ha a tárgy birtokos személyraggal van ellátva: *nè poxəl luw xosaal wəxləlli* 'az asszony magához hívja a fiát'.

Felszólító mód

Személyragok

		Egyes számú tárgy	Kettős és többes számú tárgy
Egysz.	2.	-i	-ālan
Ktsz.	2.	-ālan	-ālan
Tbsz.	2.	-ālan	-ālan

səkti, sənki- 'ütni, vágni'

Egyes számú tárgy

Egysz. 2. *sənki* 'üsd (öt)!'
 Ktsz. 2. *sənkalən*
 Tbsz. 2. *sənkalən*

Kettős és többes számú tárgy

Egysz. 2. *sənkalən* 'üsd (őket kettejüket v. őket)!'
 Ktsz. 2. *sənkalən*
 Tbsz. 2. *sənkalən*

Az egyes számú tárgyat jelölő egysz. 2. személyű alak (*sənki*) kivételével valamennyi alak azonos (*sənkalən*). Ugyanez a helyzet a M. nyelvjáráshoz közel álló Szin. nyelvjáráshoz is (vö. STEINITZ, OVd. I, 48). A Serk. nyelvjáráshoz az egyes számú tárgyra utaló egysz. 2. személyének a ragja *-e* (*pəne* 'helyezd (öt)!'), a kettős és többes számú tárgyra utaló egysz. 2. személyének a ragja *ata* (*pənata* 'helyezd (őket kettejüket v. őket)!'), a ktsz. 2. és a tbsz. 2. személyének a ragja pedig *-atən* (*pənatan* '(ti v. ti ketten) helyeztetek (őket kettejüket v. őket)!') (STEINITZ, OVd. I, 224 és OstjGr.² 78).

B) *Szenvedő ragozás*

Jelentő mód

kitti, kit- 'küldeni'

	Jelen idő	Múlt idő
Egysz.	1. <i>kittəjəm</i> 'küldetem'	<i>kittəjəm</i> 'küldettem'
	2. <i>kittəjən</i>	<i>kittəjən</i>
	3. <i>kittə</i>	<i>kittə</i>
Ktsz.	1. <i>kittəjmən</i>	<i>kittəjmən</i>
	2. <i>kittəjtə</i>	<i>kittəjtə</i>
	3. <i>kittəjtə ~ kittəjnən</i>	<i>kittəjtə ~ kittəjnən</i>
Tbsz.	1. <i>kittəjuw</i>	<i>kittəjuw</i>
	2. <i>kittəjti</i>	<i>kittəjti</i>
	3. <i>kittəjti</i>	<i>kittəjti</i>

tütü, tü- 'hozni'

	Jelen idő	Múlt idő
Egysz.	1. <i>tülájəm</i> 'hozatom'	<i>tüsájəm</i> 'hozattam'
	2. <i>tülájən</i>	<i>tüsájən</i>
	3. <i>tüla</i>	<i>tüsa</i>
Ktsz.	1. <i>tülájmən</i>	<i>tüsájmən</i>
	2. <i>tülájtn</i>	<i>tüsájtn</i>
	3. <i>tülájtn ~ tülájənən</i>	<i>tüsájtn ~ tüsájənən</i>
Tbsz.	1. <i>tülájuw</i>	<i>tüsájuw</i>
	2. <i>tülájti</i>	<i>tüsájti</i>
	3. <i>tülájtt</i>	<i>tüsájtt</i>

A szenvedő ige képzője mind a magánhangzóra, mind a mássalhangzóra végződő igetöveknél egyaránt *-áj*, az egysz. 3. személyben *-a*. Ugyanígy van a Szin. nyelvjárásban is. Például: *małajəm* 'ich werde beschenkt', *kitsajəm* 'ich wurde geschickt' (vö. STEINITZ, OVd. I, 46). A Serk. nyelvjárásban a magánhangzós tövek után a képző nem *-aj*, hanem *-ij* hangalakban fordul elő (például: *kittajəm*, de: *mätijəm*) (vö. STEINITZ, OVd. I, 222 és OstjGr.² 73).

A szenvedő ige képzője a jelen, illetőleg a múlt idő jele után áll. A szenvedő ragozás személyrajjai az alanyi személyragokkal azonosak. A személyragok a szenvedő képző után következnek. Tehát: igető + időjel + szenvedő képző + személyragok.

Pé l d a m o n d a t o k : *mà xłppə tülájəm* 'én csónakon vitetem v. hozatom'; *mà kitsájəm ašəmən űnta* 'én apám által az erdőbe küldtettem'; *təm xłp pil-xűjemŋ wər'sa* 'ez a csónak a barátomtól készítettetett'; *ikijŋ kəsi* (v. *kəsi*) *mąsa* (v. *mąza*) 'az öreg ember által kés adatott'; *űxəl tállq lōwatŋ* 'a szán lovaktól húzatik'; *xōləp nənən kitsq* 'a háló az asszony által elküldtetett'; *səl'ta xul wēlti kitsajəm* 'aztán halászni (tkp. halat ölni, fogni) küldtettem'. — Különösen érdekes ez a mondat: *mà miŋ məsájəm* 'nekem sapkát adtak (tkp. én sapkával adattam v. ajándékoztattam meg)' (E szerkezetre vonatkozólag vö. KARA: NyK. XLI, 39—41).

I g e n e v e k

I. Főnévi igenév. Képzője: *-ti*. Például: *mąnti* 'menni', *werti* 'tenni, csinálni', *wēlti* 'ölni', *xűlti* 'hallani', *inšəsti* 'kérdezni', *joxətti* 'érkezni', *əmāsti* 'ülni', *űjətti* 'tudni', *jiŋi* 'jönni', *lėti* 'enni', *mąti* 'adni', *tütü* 'hozni', *wuti* 'venni'.

A *-ti* képző előtt a szilárd mássalhangzókapcsolatok egyik mássalhangzó-eleme hiányzik: *jont-*: *jotti* 'játszani', *səŋk-*: *səkti* 'ütni, vágni', *jaŋx-*: *jaxti* 'jární', *xűŋx-*: *xűxti* 'mászni', *xəns-*: *xəsti* 'írni', *jəns-*: *jəsti*: 'írni'.

II. Folyamatos melléknévi igenév. Képzője: *-ti*. Ez a képző tehát a főnévi igenév képzőjével azonos. A Szin. nyelvjárásban e két képző szintén egybeesik (vö. STEINITZ, OVd. I, 49), a Serk. nyelvjárásban viszont a főnévi igenév-képző *-ta* (pl. *ponta* 'legen'), a melléknévi igenévképző *-tə* (pl. *pontə*) (vö. STEINITZ, OVd. I, 224—5 és OstjGr.² 78—9).

A folyamatos melléknévi igenévnek cselekvő és szenvedő értelmű funkciója van. C s e l e k v ő : *jaxti ewi* 'járó leány', *mąti xojat* 'az adó ember', *wōj-wēlti-xű* 'vadász (tkp. vad-ölő-férfi)'. S z e n v e d ő : *jəsti jik* 'ivó víz'.

III. *Befejezett melléknévi igenév.* Képzője: *-əm*. Például: *mənəm* 'ment'. E képző előtt a szilárd mássalhangzókapcsolatok mindkét eleme megvan: *jaŋxəm* 'járt'. Az utolsó zárt szótagbeli redukált *a*, *ə* a befejezett melléknévi igenév képzője előtt kiesik: *joxtət* - *joxtəm* 'érkezett, megérkezett'.

A magánhangzóra végződő igetövekben az *-əm* képző előtt *-j-* vagy *-w-* mássalhangzó van. Ugyanezekben az igékben — a *lėti*, *lè-* 'enni' és a *wuti*, *wu-* 'venni' kivételével — paradigmaticus magánhangzováltakozás is van: *ji-*: *juwəm* 'jött', *lè-*: 'lèwəm' 'evett, megevett', *mə-*: *mijəm* 'adott'; *tü-*: *tuwəm* 'hozott', *wu-*: *wujəm* 'vett; взятый'.

A befejezett melléknévi igenévnek cselekvő értelme van a következő példákban: *ti joxtəm xojat* 'az ide érkezett ember'; *in ti juwəm xojat potər* 'most az ide jött ember beszél'.

Ezen igenév azonban leggyakrabban szenvedő értelemben használatos: *wələm wəj* 'a megölt vad'; *nəŋ wərəm xəpen* 'a te általad készített csónakod (tkp. a te készített csónakod)'; *xo jat jaŋxəm muw* 'ember járta föld'; *lèwəm létət* 'a megevett étel'; *mijəm létətlan muŋ ləsluw* 'az adott ételeidet mi megettük'; *nəŋ tuwəm soxən tatə qntüm* 'a te általad hozott ruhád (tkp. a te hozott ruhád) nincs itt'.

A folyamatos és a befejezett melléknévi igenévhez birtokos személyragok is járulhatnak. A befejezett melléknévi igenévképző (*-əm*) redukált *a* hangja a birtokos személyragok előtt kiesik (pl. *mənəm*: *mənməm*). A birtokos személyragos alakokban magánhangzováltakozás van (*mənti*: *məntəm* ~ *məntəl*; *mənəm*: *mənməm* ~ *mənməl*). Ezeknek az igeneveknek a személyragozott alakjait, a jelen, illetőleg a múlt idő kifejezésére is használják.

	<i>mənti</i> 'menő'	<i>mənəm</i> 'ment'
Egysz.	1. <i>məntəm</i> 'az én menésem; megyek'	<i>mənməm</i> 'az én mentem; mentem'
	2. <i>məntən</i>	<i>mənmən</i>
	3. <i>məntəl</i>	<i>mənməl</i>
Ktsz.	1. <i>məntəmən</i>	<i>mənməmən</i>
	2. <i>məntən</i>	<i>mənmən</i>
	3. <i>məntən</i>	<i>mənmən</i>
Tbsz.	1. <i>məntəw</i>	<i>mənməw</i>
	2. <i>məntən</i>	<i>mənmən</i>
	3. <i>məntəl</i>	<i>mənməl</i>

Példamondatok: *nəŋ wəša məntən* 'te a városba mész'; *mə manmən* 'én elmentem'.

IV. *Határozói igenév.* Képzője: *-mən*. Példák: *luw jotmən ŋməšl* 'ó játszva (miközben játszik) ül'; *xo jat kəmən arimən məŋ* 'az ember énekelve megy kint (az utcán)'.

Tagadás és tiltás

A tagadást a tagadó *ət*, a tiltást pedig a tiltó *əl* szócska segítségével fejezik ki. Példák: *mə kəsət* (*kəsiət*) *tajləm* 'nekem nincs késem (tkp. én nem bírók kést)'; *muŋ joxət* (*joxiət*) *mənluw* 'mi nem megyünk haza'; *təm-xət* *pəl-xəjəmət* *wətsem* 'ma nem láttam a barátomat'; *təm xətə əl mənə* 'ne menj

ebbe a házból; *ál wèràt jaləp xōp təm xōpən jəm* 'ne csináljatok új csónakot; ez a csónakotok jó'.

Az *antəm* szó jelentése: 'nincs, sincs'. Például: *tətə nēmī'-xojat antəm* 'itt senki sincs'; *mā jəsemən nēmī'ti antəm* 'semmi sincs a kezemben'.

Névutók

əl'ti, el'ta '-ból, -ből; -ról, -ról; -tól, -tól': *mā joxətləm xōtem el'ti* 'én a házból jövök'; *mā joxətləm kūr el'ti* 'én a faluból jövök'; *mā joxətləm jik* (v. *jak*) *el'ti* 'én a vízből jövök'; *oxem el'ti mīlem pīs* 'a fejemről leesett a sapkám'; *mā wulem put tut el'ti* 'leveszem a fazekat a tűzről'; *mā joxətləm apem el'ti* 'a nővéremtől jövök'; *mā wusem təm mīl jajm el'ti* 'én ezt a sapkát a bátyámtól kaptam (tkp. vettem)'; *mā pələm ləs el'ti mənī'* 'az én szánom a havon meg'; *mā pəlləm məjper el'ti* 'én félek a medvétől'; *wəj-wəlti-jəx ut el'ti* (v. *ut el'ta, utita*) *joxətsət* 'a vadászok megjöttek az erdőből'; *xojatət mətət mā el'tem* 'az emberek elmentek tőlem'.

lipijə '-ban, -ben'; *lipi el'ti* '-ból, -ből': *xətnən lipijə ar xojat* 'a két házban sok ember van'; *mā joxətsəm xət lipi el'ti* 'én a házból (tkp. a ház belsejéből) jövök'.

jəlpijə 'előtt'; *jəlpijə* 'elé'; *xət jəlpijə ɸn juχ ləjəl* 'a ház előtt nagy fa áll'; *mā xūxəlləm wuli-porti-wəj jəlpijə* 'én a farkas előtt szaladok'; *mā xət jəlpijə mənəm* 'én a ház elé megyek'.

tumpijə 'mögött': *ut tumpijə lər ɸl* 'az erdő mögött tó van'.

jupəwə ['mögött']: *mən jupəwə ar xojat ɸl* 'mi mögöttünk sok ember van'.

ilpijə 'alatt', *ilp el'ti* 'alól': *pəsan ilpijə put əməsī'* 'az asztal alatt fazék van (tkp. ül)'; *mā jik* (v. *jak*) *ilp el'ti joxətləm* 'én a víz alól jövök'.

punəln 'mellett': *ap punəln ən əməsī'* 'a kutya mellett tál van (tkp. ül)'.

xosa '-hoz, -hez, -höz': *luw mā xosəəm jil* 'ő énhozzám jön'; *nə poxəl luw xosaət wəxəlli* 'az asszony magához hívja a fiát'.

xuwat 'hosszat, mentén': *mā pələm ləs xuwat mənī'* 'az én szánom a hóban (tkp. a hó hosszában) meg'.

kutə 'között': *mā kəšləm jūxətləm juxət kutə* 'én az íjamat a fák között keresem'; *mā torən kutə əməsləm* 'én a fűben (tkp. a fű között) ülök'.

pilə '-val, -vel': *mā utə pəl-xūjem pilə jəxləm* 'én barátommal járok az erdőben'; *mā xəssəm əpsem pilə* 'én az öcsémmel maradtam'.

urənən '-ért, miatt': *xolxos-kūza-xū jama rəpətmem urənən pomasipo jəstəs* 'a kolhozelnök azért, hogy jól dolgoztam (tkp. a jól dolgozásomért) köszönetet mondott'.

Határozószók

1. Helyhatározók:

<i>tətə</i>	'itt'	<i>sitə</i>	'ott'	<i>tutə</i>	'ott, amott'
<i>təl'tə</i>	'innen'	<i>sel'tə</i>	'onnan'	<i>tul'tə</i>	'onnan, amonnan'
<i>tī</i>	'ide'	<i>si</i>	'oda'	<i>toxī</i>	'oda, amoda'
<i>kāmən</i>	'kinn, kint'	<i>kāməl'tə</i>	'kívülről'	<i>kīm</i>	'ki(felé)'
<i>nūmən</i>	'fenn, fent'	<i>nūməl'tə</i>	'felülről'	<i>nox</i>	'fel(felé)'
<i>ilə</i>	'lent'	<i>joxī</i>	'haza'		

Példamondatok: *tət̪ ɛwɛt, tutə poχət̪* 'itt leányok, ott fiúk (vannak)'; *ši mənə* 'menj oda!'; *nəwɛmən kəmən jołɫɫɪŋ* 'a két gyermek kint játszik'; *kəmən ɟoɟətət mənɫ̪t̪* 'kint emberek mennek'; *n̄mən pələŋət ɟ̄llət* 'fent (ti. az égen) felhők vannak'; *n̄mɛłta kəw pits* 'felülről kő esett le'; *nəwɛmət ɪŋ jołɫ̪t̪* 'a gyermekek lent (ti. a földön) játszanak'.

2. Időhatározók:

təm-χatɪ 'ma', *mol-χatɪ* 'tegnap', *χaləwɛt* 'holnap', *in* 'most', *šəχa* 'azután', *t̄ɟ̄χəl ɪŋ* 'néha', *isa* 'mindig', *nemɫ̪-porəjŋ* 'soha'.

3. Módhatórások:

təm-iti 'így', *šiti* 'úgy', *tum-iti* 'úgy, amúgy', *wollɪ* 'egészen, teljesen', *ɟaməs, ɟama* 'jól'.

Példamondatok: *mə wollɪ mət̄səm* 'én egészen elfáradtam'; *ɟaməs* (v. *ɟama*) *wɛłətɪ* 'jól csináljátok'.

4. Ok- és célhatározó:

šɪŋ (< *ši ɪŋ*) 'ezért, azért'.

Szövegek

A) Muzsi nyelvjárás

1.

t̄wɪjɟ ɟis. joχətsət̪ ɔłəŋ w̄jɟt̪. mə pa əsem moχti w̄j w̄łti mət̄samən. mə ɪ-puš poškan ɛsɫ̄səm pa ɔłəŋ w̄j w̄łt̄səm. mə šək ɟmət̄səm.

Tavaszi (tkp. tavasszá) lett. Megérkeztek az első madarak. Én és apám rögtön elmentünk vadászni (tkp. vadat ölni). Én elsütöttem egyszer a puskát, és az első vadat megöltem. Én nagyon örültem.

2.

ɟŋkem pa əsem m̄ɟłətɪ mət̄sɫɪŋ. mə χəssəm əpsəm p̄lŋ. ɔłəŋən m̄n kəša jołsamən. sɛłtɟ χət̄-surən ɟoɟki šəsti pits. mə pəłtəm̄səm. s̄ɔra əj ɟ̄χəl m̄nəm̄səm pa əpsəm ɔpsəłsəm. r̄ɛp ɛłtɪ χət̄m̄səmən. ɟ̄ɟlemən ɟɪɟ k̄rəm̄s, m̄n l̄n̄sɟ p̄t̄samən. əpsəm χəłt̄ ɟtɪ pits. mə luwɛł l̄s ɛłtɪ noχ-təłsəm, ɟŋkel χəɟ t̄səm.

Anyám és apám vendégségbe (tkp. vendégeskedni) mentek. Én az öcsémmel maradtam. Eleinte mi (ketten) vidáman játszottunk. Aztán a ház sarkában valami (tkp. valaki) hallatszani kezdett. Én megijedtem. Gyorsan megragadtam a kis szánt, és az öcsémet ráültettem. A dombról leereszkedtünk (ktsz.) A szánunk (ktsz.) felborult (tkp. oldalra fordul), mi a hóba estünk (ktsz.). Az öcsém elkezdett sírni. Én őt a hóból felemeltem, az anyjához vittem.

3.

luŋən t̄ɟp joχɪ-joχətsəm, moχti χəłχəsa (v. *kolχəsa*) *n̄łtɪ p̄t̄səm. ɔłəŋən mə k̄tsajəm ɪorən w̄łtɪ. χət̄ɫ̄t̄ šək ɟamət̄ ɟ̄səłt̄ muŋ s̄ɔra pl̄ni t̄k̄p̄t̄əsuw̄. sɛłtɟ χul w̄łtɪ k̄tsajəm. ɟ̄šə* (v. *ɟ̄ža*) *w̄łp̄əsləsəm, ɟ̄t̄ɪtɪ porajɟ ɟis. m̄ntem ɟɛłp̄jŋ χəłχə-s-k̄ɟa-χ̄ɟ ɟama r̄ɟp̄t̄m̄m ɟ̄r̄əŋən pomasiɟo ɟəst̄s.*

Nyáron alighogy hazaérkeztem, rögtön segíteni kezdtem a kolhozoknak. Először szénát kaszálni (tkp. szénát, füvet csinálni) küldtek (tkp. küldtettem). A napok nagyon jók voltak. Mi hamarosan teljesítettük a tervet. Aztán halászni (tkp. halat ölni, fogni) küldtek (tkp. küldtettem).—Egy ideig halásztam, [aztán] eljött a tanulás ideje (tkp. tanuló idővé lett, jött). Elmenetelem előtt a kolhozelnök azért, hogy jól dolgoztam (tkp. a jól dolgozásomért) köszönetet mondott.

B) Suriskári nyelvjárás

1.

joχi-joχətsəm luŋən. jolən lūwəl sājəm anχemən. tɨp joχətsəm, uza wēr səm. anχem pəsan (v. pəzan) əpsəs, šaj jəsti pitsamən. šal ta ɨnsəsti pitsəlli: „χoti jəχsən, χoti ɨttisən, χoti ūsən.” mə jəstəsəm: „jəχsəm jəma, ɨttisəm jəma, ūsəm pə jəma”.

Nyáron érkeztem haza. Otthon a néném várt (tkp. a nénémtől várattam). Ahogy megérkeztem, köszöntem. A néném asztalt terített (tkp. ült), teát kezdünk inni. Aztán kérdezni kezdte: „Hogyan jártál, hogyan tanultál, hogyan éltél?” Én [azt] mondtam: „Jól jártam, jól tanultam, jól is éltem.”

2.

χɨn mə ūsəm, ūs šiməs wər. tɨp nɨmlem, χoti i-puš əsem-anχem pilŋ χəpən matsuw. si matsuw, si matsuw, joχətsuw i-mol ti taχaja: at ɨjɨtləm, muj taχa ūs. nɨmlem: lɨjsət χəšət (v. χəzət), ərijsət šisket. wəš-pələk-səχət ūs tuw. mə anχem pilŋ χəšsamən ɨttša, əsem (v. əzem) χol-pələ mənəs. jəχəs, jəχəs, joχəs. „wənta, poχije, muj tɨsəm!” — nəχman jəstəs mənəm. „muj tɨsən?” — isməsəm mə luwəl. jəšəl sɛba mətšəsli, məšəkən mol ti noχsi tələs. „stɨti, əzi!” „jəkəmta, stɨtəlem” — nəχman nɨχməs luw. mə tijel-toχel kərəməsəm...⁶

Amikor kicsiny voltam, ilyen dolog volt. Csak [arra] emlékszem, amint egyszer apámmal és anyámmal csónakon mentünk. Így mentünk, így mentünk, egy helyre érkeztünk. Nem tudom, milyen hely volt. Emlékszem: fűzfák voltak (tkp. álltak), a madarak énekeltek. Jobbra tó volt. Anyámmal egyedül maradtunk (ktsz.), apám elment valahová. Járt, járt, megérkezett. „Nézd, fiam, mit hoztam!” — mondta nekem hová. „Mit hoztál?” — kérdeztem én őt. A kezét a zsebébe dugta, az öklével valamit előhúzott. „Mutasd meg, apám!” „Táncolj, [akkor] megmutatom” — felelte ő nevetve. Én ide-oda fordultam . . .

Szójegyzék

A szójegyzék egyrészt az olvasmányok szavait tartalmazza, másrészt azokat a szavakat, amelyek egyes nyelvtani kérdésekkel kapcsolatban fordulnak elő. Szóanyagom többsége a M. nyelvjárából való; mellettük nincs nyelvjárásmegjelölés. A suriskári szavak mellett Sur. rövidítés áll.

⁶ Nyelvmesterem itt elnevette magát, és nem volt hajlandó tovább folytatni az elbeszélést.

Az igéket általában infinitivusban (némelykor tőalakban) közlöm. Ha szükséges, a szavaknak több tőalakját is megadom.

A betűrend a következő: *ā, a, ē, (ē, ə, ē), x (γ), i, j, g (g), l, l̄, l̄, m, n, ŋ, η, o, ō, p, r, s (z), ś (ž), š (ž), t, (d), ttś, ttš, u, ū, w.*

aj kis, kicsiny
āl ne
ālān saχat, ālān zaχat reggel
āmatti örülni
ān tál
āp, tbsz. *āmpət, āmbət* kutya, eb
āpsi öcs; vkinek a húga
ār sok
ār ének, dal
āri-, Sur. *ārijti* énekelni, dalolni
ās 1. Ob 2. folyó
āsi, tbsz. *āšet*, Sur. *āsi, āzi* apa
at hadd (a felszólító mód összetett alakjainak a segédszava); *luw at man!* ő (hadd) menjen!
antym nincs, sincs
anxi Sur. ángy, sógornő; *снoхa, жeнa*
ōpara
an̄ki, tbsz. *an̄ket*, Sur. *an̄ki* anya
at nem

ēl̄ti, el̄ta -ból, -ból; -ról, -ról; -tól, -tól
ēwāl Sur. -ból, -ból
ēwi, tbsz. *ēwet* leány
ēs̄ti elsütni (fegyvert)
ēt̄tati Sur. mutatni

χalēwət holnap
χanti, tbsz. *χantet* osztják
χasti maradni
χas Sur. fűzfa
χasti, χanš- írni
χatəm̄ati lesiklani, leereszkedni; *скaт̄иtьcя*
χati nap
χoj, tbsz. *χojtat* ki?
χojat 1. ember 2. valaki
χojat-ki valaki
χoj-ki valaki
χolχos, kolχos kolhoz
χolχos-kyza-χy kolhozelnök
χol-pēla Sur. valahová
χol̄sa honnan?
χol̄ta hová?
χol̄ta-ki valahová

χolman harminc
χolmanmēt harmincadik
χolman-pēla-it Sur. huszonegy
χolman-pēla-wēt Sur. huszonöt
χoram szép
χosa -hoz, -hez, -höz
χota hol?
χota-ki valahol
χotas, χoti, Sur. *χoti* hogyan?
χōlāp, tbsz. *χōlpət* háló
χōl̄lati sírni
χōn király, cár
χōp, tbsz. *χōpət*, Sur. *χōp* csónak
χōt, tbsz. *χōtət* ház
χul hal
χup, tbsz. *χumpət, χumbət* hullám
χuwat hosszat, mentén
χuwən messze
χy, tbsz. *χyjt* férfi
χy-āpsi öcs
χyχāl- szaladni
χyχti, χyηχ- mászni
χulēm három
χulēm-χos-jaŋ tizenhárom
χulēm-puš háromszor
χulmēt harmadik
χulmēt-puš harmadszor
χulti hallani
χun mikor?; Sur. *χun* amikor
χun-ki valamikor
χus hús
χus-it, χus-i, χus-pa-it huszonegy
χus-kaŋ, χus-pa-kaŋ huszonkettő
χusmēt huszadik
χusmēt-puš huszadszor
χus-wēt huszonöt
χūt hat
χūt-χos-jaŋ tizenhat
χūtjaŋ, χūtjaŋ hatvan
χūtmēt hatodik

i (jelzőként), *it* (önállóan) egy
i-χos-jaŋ tizenegy
i-χos-jaŋmēt tizenegyedik
iki, tbsz. *iket* öreg ember

ilp lent
ilp el'ti alatt
ilpiŋ alatt
imi, tbsz. *imet* nő, asszony
i-mol'ti Sur. valamely
in most
iñsasti, Sur. *iñmati* kérdezni
i-puš, Sur. *i-puš* egyszer
isa mindig
iški hideg
jaŋ bátya
jakamt- Sur. táncolni
jan tíz
janmèt tizedik
jan-puš tízszer
jašta-, Sur. *jašta-* mondani
jaŋti, *janŋ-*; Sur. *jaŋ-*, *janŋ-* járni
jak, tbsz. *janekat* víz
jalap új
jam jó
jama, *jama:s*: Sur. *jama* jól
jar-ŋus tizenkilenc
jar-sot kilencven
jek, tbsz. *jenekat* jég
jelpija elé
jelpiŋ előtt
jesti, *jenš-*, *jenž-*; Sur. *jesti* inni
ješa, *ježa* kevés; kissé, rövid ideig
jerljan kilenc
jerljanmèt kilencedik
ješ, tbsz. *jenekat* víz
jiŋa oldalra
jiŋi, *juw-* 1. jönni, 2. lenni, válni
 vmivé
joŋatti érkezni
joŋi haza
joŋi- *joŋatti*, Sur. *joŋi-* *joŋat-* haza-
 érkezni
jolan, Sur. *jolan* otthon
jotti, *jont-* játszani
jaŋ férfiak, emberek; мужчины; nép
jaš, Sur. *jaš* kéz
juŋ fa
jupewŋ: *muŋ jupewŋ* mi mögöttünk
juŋat íj
kāmaltq kívülről
kāmən kint
kāremati, Sur. *kāremati* fordul, felfor-
 dul; повернуться

kāša vidáman
kaš- keresni
kat (jelzőként), *katn* (önállóan) két,
 kettő
kat-ŋos-jaŋ tizenkettő
kat-puš kétszer
kēši, *kēži* kés
kēw kő
ki 1. ha, 2. nyomósító szócska; segéd-
 szó a feltételes mód képzéséhez; *mā*
porā taŋlēm-ki ha volna időm (tkp.
 ha bírnék időt)
kim ki, kifelé
kimet második
kimet-puš másodsor
kitti küldeni
kunšəp', *kunžəp'*, tbsz. *kušpat* 1. fésű,
 2. gereblye
kutŋ között
kūm idő
kūr, tbsz. *kūrtət* falu

lājem fejsze
lāpət hét
lāpət-ŋos-jaŋ tizenhét
lāpətjan, *lāpətjan* hetven
lāpətmet hetedik
lāpka bolt
lāwətti Sur. várni
lētət élelem, ennivaló
lētī, *lēw-* enni
lin ők (ketten)
lingn 1. őket (kettőjüket), 2. nekik
 (kettőjüknek)
lipi el'ti -ból, -ból; vminek a belsejéből
lipiŋ, *liwiŋ*, -ban, -ben; vminek a bel-
 sejében
loŋti, *lok-* bemenni
lopas éléskamra
lōj-, Sur. *lōj-* állni
lōr tó
lōš, *lōš-* hó
lōw ló
luŋ, Sur. *luŋ* nyár
luw 1. ő, 2. ők
luwet, Sur. *luwet* 1. őt, 2. neki
luwela neki
luwət, *luwət*, *luwət* ők
luwəta, *luweta* nekik
luwilat őket

lülən segédszó a feltételes mód képzéséhez: *χατῆ λῦλən jam-ki ūs* ha szép (tkp. jó) nap lett volna
lüt, tbsz. lüntət lúd, liba

mà, Sur. *mà* én
mānem, mānəm, Sur. *mānem* 1. engem, 2. nekem

mānti, māt-, Sur. *mān-* menni

māšək Sur. ököl

māti, māj- adni

mēnəmāti megragadni; схватить

mēn meny

mēt- elfáradni

mētšəti Sur. dugni

mīlʹ sapka

mīn mi (ketten)

mīnəmən, mīnəmən 1. minket (kettőnk), 2. nekünk (kettőnknek)

mīrʹ, murʹ nép

mīs tehén

moχti rögtön, hirtelen

mola mi?

molχatῆ tegnap

molʹti, Sur. *molʹti* valami

molʹti širη valahogy(an)

məjləti vendégségbe menni, vendégeskedni

məjprʹ medve

məš, tbsz. məšət, məšət mese

mujʹ mi?, Sur. *mujʹ* mi?, milyen?

mujə miért?

muη mi

muηew, muηew 1. minket, 2. nekünk

muwʹ föld

nəη 1. te, 2. ti

nəηən 1. titeket, 2. nektek

nəηən 1. téged, 2. neked

nə, tbsz. nəηət nő, asszony

nə-āpsī vkinek a húga

nəm név

nəməlʹti, nəmʹti semmi

nəmʹ-χəjət senki

nəmʹ-porəjη soha

nəpək papír

nīn, Sur. *nīn* ti (ketten); Sur. *nīnət* ti

nīnən 1. titeket (kettőtöket), 2. nektek (kettőtöknek)

noχ fel, felfelé

noχsi-təl- Sur. előhúzni, -venni (a zseb-ből)

noχ-təlti felemelni

num felső

nūməʹta felülről

nūmən fent

nūməs- gondolni

nūmti Sur. emlékezni

nən kenyér

nəwrem, nəwrem gyermek

nəχti Sur. nevetni

nəlʹ négy

nəl-χəš-jaη tizennégy

nəljaη negyven

nəl-puš négyszer

nəlʹ nyolc

nəl-χūs tizennyolc

nəljaη nyolcvan

nəlmət nyolcadik

nəχəs nyúsz

nətῆti segíteni

nūχəmti Sur. felel, szól

oχ fej

oʹti feküdni

ələη első

ələηən eleinte, először

ələη-puš először

əməsti, əps- ülni

əpi, tbsz. *əpet* (idősebb) nővér

əpsəlʹti ültet

pa, Sur. *pà* és

pəl- félni

pələη, tbsz. *pələηət* felhő

pəltəmῆti megijedni

pəsən, Sur. *pəsən, pəzan* asztal

pīlʹ, pīl-χū társ, barát

pīlη, Sur. *pīlη* -val, -vel

pīti, Sur. *pī-* 1. esik, leesik, 2. kezd, 3. fog (a jövő idő segédideje)

pītərʹ part

pīlani terv(ek)

poχ fiú

poχije Sur. fiúcska; fiacskám

pomasipo köszönet

porə idő; *šī porəjη* akkor (tkp. abban az időben)

porti harapni
poškan puska, fegyver
potâr- beszélni
pum fű
pun toll (madaré)
puñêly mellett
purâs öreg
puț fazék
pūr̄mâti lépni

rêp̄ domb, lejtő; гopка
rûpitti dolgozni

sêkti, sêñk- ütni, vágni
sêwâr- vágni
sox ruha
sôra hamarosan
soț száz
sotmêt századik
sot-puș százszor
sûmâț, tbsz. *sûmtâț* nyírfa
suñ sarok, zug
sus ősz

sâști hallatszani
sâxa aztán

sêl'ta 1. onnan, 2. aztán; Sur. *sâl'ta*
 aztán
sêp̄ Sur. zseb
și¹ (jelzőként), *șiț*, tbsz. *șitâț* (önállóan)
 ez, az
și² oda
șimâs, Sur. *șimâs* ilyen, olyan
șirñ -ként, módon
șîșki, tbsz. *șîșkeț* 1. madár, 2. kicsiny
 madár, veréb; Sur. *șîșki* madár
șișñ ezért
șitq ott
șiti úgy
șorâs ezer
șorâsmêt ezredik

șaj̄ Sur. tea
șâș, tbsz. *șânșeț* térd
șqș, tbsz. *șqnșeț* hát
șek nagyon
șimâl kevés
șit- bírni
șkôla iskola

șûzli- jární
șûșmâti lépni, egyet lépni; шагнуть
șûști lépked, halad; шагать
tâl'ti húzni; тащить

taxa, Sur. *taxa* hely
tajti bírni
tal' tél
tal'ta innen
tam (jelzőként), *tami*, tbsz. *tameț* (ön-
 állóan) ez

tamâs ilyen
tam-xati ma
tam-iti így
tatq itt
iêkâptati teljesít; выполнять
ti ide

tijel'-toxel' Sur. ide-oda

toxâl' szárny

toxâ oda

toxlêñ wâj̄ madár

torân 1. fű, 2. széna; *torân wêrti* szénát
 kaszálni; сено косить

tôwi tavasz

tul'ta onnan, amonnan

tum (jelzőként), *tumi*, tbsz. *tumêt* (ön-
 állóan) az, amaz

tumâs olyan, amolyan

tum-iti úgy, amúgy

tumpijñ mögött

tut tűz

tutq ott, amott

tuw Sur. tó

tûxâl-ișñ néha

tûp̄ csak, alig(hogy); Sur. *tûp̄* alig
 (hogy)

tûrâm, tbsz. *tûrâmâț*, *tûrmâț* 1. ég, 2.
 isten

tûti, *tuw-*, *tû-* Sur. hozni

uza Sur. szervusz; здравствуй, -те

uza wêrti Sur. üdvözölni

ûxâl', tbsz. *ûxlêț* szán

ûjitti, Sur. *ûjît-* tudni

ûlti lenni, élni, lakni

ûn nagy

ûrêñn -ért, miatt

ûșliti, *ûzli-* úszni

ûști úszni

ûț, tbsz. *ûntâț* erdő

ütiti, Sur. *ütiti*- tanulni
üttsa Sur. egyedül

wánt-, *wät-*, Sur. *wánt-* látni
wēlpaslati vadászni
wēlti 1. ölni, 2. fogni (halat, vadat)
wèŋ vő
wèr, Sur. *wèr* ügy, dolog
wērti tenni, csinálni
wèš-pèlèk-saχat Sur. jobbra
wèŋ öt
wèt-χos-jaŋ tizenöt
wètjaŋ, *wèljaŋ* ötven
wèljaŋ-pèlè-ñil Sur. negyvennyolc

wètmèt ötödik
wèt-puš ötször
wolli teljesen, egészen
wàŋti hívni
wàŋ, *wàŋ* 1. állat, 2. madár
wàŋ-wèlti-χù vadász (tkp. vadölő férfi)
wàŋ-wèlti-ŋàχ vadászok (tkp. vadölő
 nép)
wàš város
wuli rénszarvas
wuli-porti-wàŋ farkas (tkp. rén-
 szarvast-harapó-állat)
wuti, *wuj-* venni; братъ, взять

RADANOVICS KÁROLY

Uráli és altaji összehasonlító szintaktikai tanulmányok¹

III.

Dolgozatunk előbbi fejezetében (I. NyK. LXII, 232 kk.) a birtokos személyragok determináló szerepét tárgyaltuk. Most a birtokos személyragoknak két másik — az urál-altaji nyelvekre szintén jellemző — használatáról kívánunk szólni, nevezetesen I. számnevekkel és névmásokkal kapcsolatos, valamint általában genitivus partitivusi alkalmazásukról, továbbá 2. a birtoklás kifejezéseiben való szerepükről (vagyis a 'habere' kifejezésére szolgáló használatukról).

I. Birtokos személyragok a részelő birtokviszony féle szerkezetekben

A birtokviszonynak egyik jellemző alkalmazását, illetőleg a birtokos személyragoknak egyik jellemző használatát figyelhetjük meg az urál-altaji nyelvekben különösen számnevekkel és névmásokkal kapcsolatban (de általában is) részelő birtokviszonyt jelölő (vagyis genitivus partitivusi) szerkezetekben.

a) A finnugor nyelvekben:

m a g y.: *el kylde keeth tanytwanyath* (ÉrsK. 78; vö. ném.: 'zwei von seinen Jüngern'); *melikönk* (VirgK. 107); *mindnyájunk*; *melyik?* (= melyük, melyikük, kicsodájuk: 'quis eorum'); *kicsodátok?*; *a testvéreknek egyike*; *százával, egyesével; kettejük; tize, kilencvenkilence* (LEHR, Toldi 366); *a húsnaq kilója, a tejnek java* | o s z t j á k: *kewəŋ sēmpi lābat viχli ān viχlišikēl* 'a kőszemű hét vichli legöregebbike' (PÁPAY, ÉONépk. 39); *lillē χptl ārl ŋantsu, ŋotās χptl āl ŋantsēŋ* 'étlen(?) nap sokját láttuk, zivataros napot sokat (tk. a zivataros napjának sokját) láttunk' (PÁPAY, Nyelvtanulm. 153); *liləŋ pām tūda χoidēŋ kiŋlu?* 'életfüvet hozni kicsodánkat küldjük?' (uo. 77); *ŋaurēmŋən lin χādəŋna noχ*

¹ L. NyK. LXII, 213. — Csak e cikkem elkészülte után, közvetlenül az első rész megjelenése előtt kaptam kézhez SCHLACHTERnek „Studien zum Possessivsuffix des Syrjänischen” című, 1960-ban megjelent könyvét, és így csak itt tudok — utólag — e kitűnő munkának a zürjén birtokos személyragok determináló szerepével kapcsolatos eredményére rámutatni. SCHLACHTER így foglalja össze vizsgálódásainak az eredményét: „...all das führt zu dem Ergebnis, dass die nichtpossessivische Funktionsvariante des Px [vagyis a birtokos személyragok mutató és determináló szerepe] die possessivische in allen Teilen voraussetzt und auf Grund ihrer gänzlich anderen Struktur und Verwendung offensichtlich einer jüngeren Schicht geistiger Entwicklung angehört” (i. m. 242).

uèrlasnen, itl vbal, itl apsal 'a gyermekek a házukban fölébredtek: az egyik a nénye, a másik az öccse' (uo. 31); *χūt ūgot togvi sevrājet, ei ūgot χeiğōt* 'sechs Köpfe wurden ihm weggehauen, ein Kopf blieb übrig' (PATK. II, 126); *tudenat ot jatχēpte!* 'damit schrecke uns nicht!' (uo. 6; 'ezeddel ne ijesztgess!'); *Ē. šitemna* 'darauf ich' ('in diesem meinem'), *šitl̄na, Szi. šitalen* 'darauf er' (STEINITZ, OChrest. 157); *χoj muj taj̄s, šitl̄ maš* 'was jeder besass, das gab er' (tkp. 'er gab dieses Seine') (STEINITZ, OŰd. I, 70, II, 114); *šifemna* 'én ezután' (tkp. 'ezem után') (PÁPAY, ONGy. 20, PÁPAY—BEKE 69); *sidem* 'az [a subám]' (PÁPAY: Nyelvtan. 80), 'ezt' (tkp. 'ezemet') (uo. 81); *siduna* 'erre aztán' (tk. 'ezünkre') (uo. 143); vö. KSz. X, 152, PATKANOW—FUCHS 86, 122 | v o g u l: *χūrēm χum mán χumiānl* 'a három férfi legkisebbike' (VNGy. II, 52); *at sāt atpən kwolēm χālās, sāt atpən kwolēm arišs* '550 házam [németül: '550 von meinen Häusern'] már elpusztult, 150 ház még fennmaradt' (uo. 213); *χoti χumimēn* 'kettőnk közül melyik férfi?' (uo. 73); *χotiu taw joχts* 'kicsodánk jött meg?' (uo. IV, 35); *manārāyən tit?* 'micsodáid vannak itt?' (uo. I, 164); *tatim ās χālās* 'ezem is elfogyott' (uo. III, 83); *titānältel jūw ta tāwsat* 'ezen eset után (ezükkal) [vagy: most már; теперь уже] ím haza eveztek' (uo. III, 457, III/2, 334) | z ü r j é n: *kodnim-ja i džid vok?* 'vajon melyikünk a nagy[obbik] testvér?' (ZSzöv. 202); *kodnimlen vii voitištas, šinim i mižaeš loam* 'amelyikünk-nél vaj fog csöpgöni, az (tkp. azunk, értsd: közülünk az) lesz a bűnös' (ZNépk. 64); *kodnim ušam, šinimliš jur kerōni* 'wer von uns fällt, dem wird das Haupt abgeschlagen' (VdKomi 339); *kodnid vodž loktannid asilnas, šinidli iχ meš* 'wer von euch früh (d. h. früher) am Morgen kommt, dem von euch [gehört] die Kuh' (uo. 118); *kik vok kemašeni: etikis kemašas i paštasas, mu geger i va geger gegertas, loktas, a međis vek na kemaše* 'zwei Brüder ziehen ihre Schuhe an: der eine zieht die Schuhe an und kleidet sich an, umläuft Erde und Wasser, kehrt zurück; der andre aber zieht immer noch seine Schuhe an' (= der Rauch und das Feuer beim Heizen [des Ofens]) (WICHM., SVd. 156); *kodnim?* 'melyikünk?' ('quis nostrum?'); *si džid 'so'* (a 2. szem. birt. szem. ragjával); (vö. *kodi tenad, kodi tejad?* 'kicsodád?' SWb. 1022); *nalen kujim pi veli; kikis veli zev bureš, a koimedis jei* 'nekik három fiuk volt; kettő [ketteje] nagyon jó volt, a harmadik azonban bolondos (volt)' (ZSzöv. 38) | v o t j á k: *pukšimi vāylen dželšijosas* 'wir ritten die allerbesten Pferde' (WICHM.: JSFOu. XI, 32; tkp. 'a lónak jójaira [= legjobbjaira] ültünk'), *šursez tšapkoz, nilez ektoz* 'tausend klatschen mit den Händen, vier tanzen' (= der Schweif und die Füße des Pferdes) (uo. XIX, 40); *ogez pukoz, ogez kiloz* 'egyike ül, másika fekszik' (uo. 33); *kudiz pokšči niji?* 'welches [melyik, melyikük] ist meine kleinste Tochter?' (uo. 92); *mi vaīmī* 'wir alle' (uo.); *muketiz* 'die anderen' ('a többije') (uo.); *nelāz-kā baštod, motorzā bašte* 'ha leányt veszel el, vedd el a szépit' (VotjNépk. 230) | c s e r e m i s z: *ik šuret ši, ik šuret šörthō* 'das eine deiner Hörner [egyik szarvad] ist von Silber, das andere von Gold' (GENETZ: JSFOu. VII, 40); *orβa'n moto'ržā* 'der schönste Wagen' ('a legszebb szekér') ['a szekér szépe'] (WICHM.: MSFOu. LIX, 261, NYK. XXXVIII, 223); *nələtšə soβa, tūmemžə kušta* 'Vier klatschen, Unzählige tanzen' (PORKKA: JSFOu. XIII, 26); *iktāže šem-ūpən, βesāže sar-ūpən* 'der eine ist schwarzhaarig, der andere blondhaarig' (PAAS.—SIRO: MSFOu. LXXVIII, 125); *lekteš tāβe tšōn kum kol, iktāže šeme, βešāže ošo, kumušāžo sare* 'von dort kommen drei Fische, einer [egyike] schwarz, der zweite weiss, der dritte gelb' (uo. 237); *imhōn porāžō orža dene* 'das beste der Pferde hat eine Mähne' (uo. 126); *ademōn porāžō* 'der beste Mensch' ['az ember jója = legjobbjá'] (uo.) | m o r d v i n: *ve pēzē tumoñ, ve pēzē pekšeni*

'das eine seiner Enden ist von Eichenholz, das andere von Lindenholz' (PAAS.: JSFOu. IX, 68); *mézenze?* 'mije, micsodája?' (uo. XII, 41); *kortlešt vejkest vejkest turtov* 'ihre einen sprachen zu ihren anderen (egymáshoz szóltak)' (BUD.: NyK. XIII, 59); *kolmínek* 'mind a hármunk' (uo. 60) | f i n n : *kaikkien isoin* 'a legeslegnagyobb (der allergrösste)' (BUDENZ, FNy.² 77); *nuorin tytar on kaikkein kauniin* 'a legfiatalabb leány a legszebbik' (uo.) | l a p p : *gi olbmuid* „mintegy: quis hominum”, *mi namaid* 'quod nominum' (Hunfalvy: NyK. V, 341), (többszámban:) *gæk olbmuid* 'qui hominum', *mak namaid* 'quae nominum' (uo. 342).

L. még az előbbi pontot (NyK. LXII, 232).

[Irodalom: SIMONYI: A jelzők 146; BEKE: KSz. XV, 29, 310; KERTÉSZ: NyK. XLIII, 397; FOKOS: MFigyelő III, 256, Nyr. LXVIII, 17, FUF. XXIV, 303, stb.]

b) A s z a m o j é d b a n :

j u r . : *kukkivv'?* 'wer von euch?' (LEHT., Vd. 139); *ńabira'* 'közületek a második' (oroszul: 'другой из вас'), *ńaxaramdera'* 'közületek a harmadik' (TERESCSENKO, Mat. 250); *ńopodo* 'egyikük', *ńabido* 'a más(odik közülük)' (oroszul: 'другой из них'), *ńaxaramdedo* 'harmadikuk' (uo.) | t a v g i : *kuniamí* 'wer von uns (zweien)', *kuniarí* 'wer von euch (zweien)', *kuniarí* 'wer von ihnen (zweien)', *kuniamu* 'wer von uns (vielen)' (CASTR., SamGr. 363).

c) A t ö r ö k s é g b e n :

u j g . : *üdži ot, üdži su, üdži poldy jal* 'drei sind Feuer, drei — Wasser und drei — Luft' (Kutadgu Bilig 16:13); *qajuzy örüräk, qajuzy gody* 'einige sind weiter oben, andere unten' (uo. 15:32); *pularda pirizi piringa jayy* 'unter diesen ist jeder dem anderen feindlich' (uo. 16:14); *kíži jáklári* 'die Besten der Menschen' (uo. 19:1) | a l t . : *pudü on paš aqča sáräbrömnöń turdü* 'das Pud ['pudja'] kam mir 15 Kopeken Silber zu stehen' (Pr. I, 148); *at qaryzy soyümtüg, ár qaryzy älímtik* 'die alten von den Pferden sind zum Schlachten da, die alten von den Männern sind zum Spotte da' (uo. 2); *áki kížinín pirzi ján* 'von zwei Menschen ist einer höher' (uo. 6); *ákiläzi* 'mindkettejük' (uo. 30) | t e l . : *pirzi qara jylan, pirzi aq jylan* 'die eine war eine schwarze Schlange, die andere war eine weisse' (uo. 86) | s ó r . : *čätti alyptyń ulujü* 'der grösste der 7 Helden' (uo. 398); *pirzinín ady* 'des einen Pferd' ['egyiküknek a lova'] (uo. 381) | s z a g . : *üs gystyn očazy* 'der drei Mädchen jüngste Schwester' (uo. II, 116); *attan tjaqszyn tudürüb-al* 'lass dir die besten Pferde einfangen' (uo. 439); *astány tosty, arpany semirdi* 'die Hungrigen wurden satt, die Mageren wurden fett' (uo. 247) | k o j b . : *at tjaqszyn alyp keldi* 'er brachte ein vortreffliches Pferd' (uo. 366); *anyn semizin atty, albayany qarazyn atty, qanatty gustün puzurün aldy* 'des Wildes Fette schoss er, der Zobel Schwarze schoss er, der beflügelten Vögel Mausernde nahm er' (uo. 364) | k i z . : *qalyq jonnyń jaqszyn pärdi* 'er gab des Volkes Treffliche' (uo. 625); *astyń tattylin pärdi* 'er setzte ihr süsse Speise vor' (uo. 621); *üčüzi* 'alle drei' (uo. 622) | m i s . : *at jakšäsü* 'das beste Pferd' (PAAS.: JSFOu. XIX₂, 12; *bärsi* 'egyike' (uo. 49) | k a z . : *čajnín jakšäsü* 'a legjobb tea (a teának java)', *almanín tämnese* 'a legízletesebb alma (az alma ízletese)' (BÁL. Kaz. III, 40); *jakšäsín-da jasarsín* 'jót (jó tárgyat) is fogsz csinálni' (uo. 106; tkp. 'jóját'); *kajšibi?* 'melyikünk?' ['quis nostrum?'], *kajšilarí*

'kicsodájuk?' (uo. 49); *nejem bar?* 'mim van?' (uo. 105); *birsi äitü tora, ikinčisi jaza tora* 'einer pflegt zu diktieren, der andere zu schreiben' (RACHMATULLIN: Ujb. VIII, 11) | u f a i: *hämmäsé* 'mindnyája, valamennyi' (PRÖHLE: NyK. XXXVIII, 340); *kubésé* 'legtöbbsé, javarésze' (uo. 350, 70); *kajšesé* 'melyik?' (uo. 70); *bår jékétnéñ jámané* '(minden legénynek a rossza) a legrosszabb legény(ek)' uo. 72) | h a k.: *altynny pizi* 'öt hatod' (RÄSÄNEN, Materialien zur Morphologie der türk. Sprachen 91) | k i r g.: *üšöünüñ qaisy ak, qaisy gara köñülü ekän tap* 'finde, wessen Sinn von den dreien rein und wessen Sinn böse war' (Pr. III, 326) | c s a g.: *ikeölesi* 'sie beide' (VÁMB., Čag. 17); *barisi* 'alles, alles zusammen' (uo. 241) | b a l k á r i: *qajšibiz* 'welcher von uns', *adamlanj köbüsü* 'die meisten Menschen, die Mehrheit der Menschen' (PRÖHLE: KSz. XV, 231) | a n a t.: *sevdi bir birini* 'sie haben einander geliebt' (RÄS.: JSFOu. XLI, 57); *birumuz* 'egyikünk' (uo. 22) | o s z m.: *ekmejin büjüjü çamurun çoyundan olur* 'a kenyérnek nagyja a tésztának sokjából (sok tésztából) lesz' (KÜNOS, OTNy. 232); *pejgirin ejisi jolu kışaldır* 'a lovak jobbjá (jója) az utat megkurtítja' (uo. 234); *hepisi* 'mindnyája', *birisi* 'egyike' (uo. 232); *kiminiz?* 'kicsodátok?' (uo. 245); *kangymyz?* 'welcher von uns?' (ZENK. 710); *adamlanj kötüléri* 'les méchants parmi les hommes' (DENY 233); *çorbažılarj eskileri* 'les plus anciens parmi les officiers (de janissaires)' (uo. 236); *kim-im var?* 'qui ai-je? ['kicsodám van?]', sur qui puis-je compter?' (uo. 214); *neñ var?* 'qu'as tu? qu'est ce qui t'arrive?' (uo.); *bir-i, bir-i-si* (avec suffix redoublé) 'quelqu'un, l'un' (uo. 215); *bunlarj ikisi* 1. 'deux d'entre ceux-ci', 2. 'tous les deux', *üçümüz* 1. 'trois d'entre nous', 2. 'nous trois' (uo. 234); *kimisinin elinde sopa, kimisinin taş vardj* 'manche hatten Stöcke in der Hand, andere Steine' (TRETZE: UAJb. XXX, 186) | a d a k.: *satarym jyyynny bir altyna* 'ich verkaufte einen Haufen für ein Goldstück' (KÜNOS: Adak. 205); *kyzyn birinin üjnünde* 'vor einem Mädchen' (uo. 19) | c s u v.: *törä pordā päreškelek, çot oksäyge, çot koššeré* 'az istennek valamennyi egyforma, akár a sántája, akár a vakja' (MÉSZ. II, 25); *tätrem širliñé, samaj çörtliñé, ilbérñ äremñé, samaj sarrñé, samaj lšikériñé* 'leszedtem az epret, a legpirosabbját, feleséget vettem, a legszókébbjét, a legszébbjét' (uo. 226); *päremäk—vunpiläk pus kärepenkki (päremäkän kärepenkki vunpiläk pus)* 'a mézeskalács fontja 15 kopéka' (ASM., Szint. 96); *çäžämär* 'welcher von uns', *çäžär* 'welcher von euch' (RÄS., Morph. 44); *iksär* 'ihr zwei' (uo. 22) | j a k.: *džiü ürdügä* 'das hohe unter den Häusern, das höchste Haus' (BÖHTL. 339); *än džiälärgittän birin qulu* 'gib mir eines von deinen Häusern' (uo. 343); *çajata, çajabyt, çajayyt, çajalara* 'welcher von ihnen, von uns, von euch, welcher od. welche von ihnen' (uo. Wb. 80); *çajabyt* 'wer von uns beiden?' (BÖHTL. 356); *ikkibit* 'zwei von uns' (uo. 361); *bu balary* 'diese ihre' (uo. 355); *añar ataçpynan* 'mit einem (meinem) Fusse' (uo. 363).

[Irodalom: BANG, KöktOsm. IV, 12—3; DENY, Grammaire de la langue turque 233; GRÖNBECH I, 65, 95; BEKE, i. h.; FOKOS, i. h.; RÄSÄNEN, Materialien zur Morphologie der türk. Sprachen (Studia Orientalia XXI, ed. Societas Orientalis Fennica) 22, 44, 75, 84, 91.]

d) A m o n g o l b a n:

i r o d.: *erejin sajin* 'the best [good] of men', *gamuyun çajiqamšiytu* 'the most admirable' (lit. 'the admirable of all') (POPPE, MongGr. 144; *çaiçamšiytu* 'удивительный. . . .' CSEREM.—RUMJ. 200); *tedenü nigen* 'one of them',

tabun qubijin nigen 'one fifth' (lit. 'one of five parts') (POPPE i. h.) | k h a l k h a : *χοjoron sain, χοjoron mū* 'zwei von ihnen sind gut, zwei von ihnen sind schlecht' (POPPE, KhGr. 102); *χοjoron daxatai, χοjoron daxa-güi* 'zwei ['ketteje'] haben Pelze, zwei haben keine Pelze' (uo. 99—100); *ünegeni xara* 'die schwärzesten Füchse' ['a róka feketéje'], *xamagiq sain* 'der beste' ['valamennyinek jója'] (uo. 60); *tānarun ken orun-a?* 'кто из вас войдет (туда)?' (CSEREM.—RUMJ. 330) | k a l m. : *negü—negü* 'der eine — der andere' (KM. 19); *neg χοjū kün negü tsāniktä us bārsu, negü gadγ bārsu* 'ein Paar Diener stehen da, der eine mit einer Wasserkanne in der Hand, der andere hält das Wasserbecken darunter' (uo. 126); *arwūn alχotškān, tawūn talχotškān orād irwē* 'er trat ein, zehn (von ihnen) zertretend, und fünf zerschmetternd' (KWb. 7); *ālikr, ālikū* 'welcher (von mehreren)?' (uo. 22); *χubtsūnē sāg ewrēn öms, χotūn sāg kūndō ög* 'das beste Kleid zieh selbst an, die beste Speise gib dem Fremden' (RAMST.: JSFOu. LVIII₂, 17) | a l á r : *gurbān jēmšējūn* 'три ямщика его' (POPPE, Alar. II, 50); *jēmšējūn negēnūn* 'fuvarosainak egyike' 'один из ямщиков его' (uo.); *χalūnē χarān alābā* 'он убил наичерных из выдр' ['a vidrák feketéjét = a legfeketébb vidrákat ejtette el'] (uo. 74); *endē jūnūn hūχaimār?* 'кто здесь живет?' ['ki lakik itt?'] (uo. 44).

[Irodalom: POPPE, Grammar of Written Mongolian 144; ТОДАЈЕВА, Монгольские языки и диалекты Китая 34, stb.]

e) A m a n d z s u t u n g u z b a n :

e v. : *umuntin* 'egyikük' (KONSZT.—LEV., Эвенкийский язык 284; VASZ., Очерки диалектов эвенкийск. (тунг.) языка 39); *keteditin* 'sokan közülük, sokjuk', *χadiltin* 'néhányuk' (KONSZT.—LEV. 261); *umukentün ulumilen bičen* 'один из них был хорошим охотником на белку' (uo. 262); *ilantün zudun emenmücel* 'трое из них остались в его юрте' (uo.); *ņenere χapkułdrawa, χapkułdūtün ičere oronno čolkowo* 'шли восемь дней, на восьмой день (в восьмой-их) увидели белого оленя (оленя белого)' (VASZ. 86); *tarūjūn χürūčē* 'тот (тот-его) ушел' (uo. 178); *χadiltin* 'некоторые из них' (VASZ., Эвенк.-русск. словарь (1958), 701); *ilidūwi gūnen* 'на третий день она сказала' (uo. 694); *ajatkūtün* 'лучший из них' (uo. 680; 'legjobbuk'); *oror ajatkūtün* 'лучший из оленей (букв. олени лучший-их)' (uo. 738); *umukēntin* 'egyikük (один из них)' (Матер. 93); *ilūtün bejē tugā šururān* 'третий мужчина тоже ушел' [szószerint: 'a harmadikuk ember szintén elment'] (uo. 54) | l a m u t : *aditan* 'der wieviele?' (BENZING, LamGr. 78), *naditan* 'der siebente (der von ihnen, welcher der Siebener ist)' ['hetedikük'] (uo. 72); *aditan?* 'hányadikuk?' (CINCUSZ, Очерк грамм. эвенк. (ламутск.) яз. 157); *digiten* 'negyedikük' ('четвертый [их, из них']') (uo. 121 = ev. *digitin* KONSZT.—LEV. 106); *jās* 'что твоё?' ['quid tuum?'] (CINC.—RISZSZ 729; *jāk* 'kicsoda, kicsoda, kié?'); *umnūten* 'az első' ['elsejük'] (LEWIN, Краткий эвенско-русск. словарь 156); *umnūn* 'első' ('elseje'), *gen* 'a második' ('másodika'), *elin, elitān* 'a harmadik' (uo. 157); lam. (Ola): *aditōn* 'который по счету?', *ilitōn* 'harmadik(uk)' НОВИКОВА, Очерки диалектов эвенского языка 131), *haydiqatōn* 'самый старший из них' (uo. 175); *jaw, jas, jan* 'что мое, что твое, что его?' (uo. 161) || m a n d z s u : n a n. (Amur) *nedu χajwasi bazambi?* 'híc quid tuum ['что твое'] invenio?' (AVRORIN, Грамм. нанайск. языка I, 272); *mi danša egzik-teweñi χolaktaχambi* 'én a könyvek [tkp. 'a könyv'] legnagyobb részét ['sok-

ját'] elolvastam' (uo. 218); *naj egziktehi* (= *egzikte naj*) 'az emberek legnagyobb része, legtöbbször' (uo.); *naj xemtuhii* 'az emberek mind' ['az ember(ek) valamennyije'] (uo. 219); *poani* 'néhányan' (uo.).

[Irodalom: BENZING: UAJb. XXV, 118; AVROVIN i. h.]

2. Birtokos személyragozás a birtoklás ('habere'; 'haben') kifejezésére

Jellemző urál-altaji nyelvi sajátosság az is, hogy a birtoklást általában nem egy 'habere' jelentésű ige segítségével, hanem *van* ('esse') igével és birtokos személyraggal fejezik ki. A 'van házam', 'nincs házam' féle kifejezések jelentése tulajdonképpen 'van, létezik a házam', illetve 'nincs, nem létezik a házam'. A külön megnevezett birtokost (az apának van háza) jelöletlen vagy jelölt birtokos jelző (alapalak, illetőleg genitívus possessívus) segítségével fejezik ki (*az apa háza van, az apának a háza van, illetőleg nincs*), de gyakori ebben a szerepben valamely helyrag (mely a genitívus ragját pótolhatja) és a datívus possessívus is ('*mihi domus est*'). Sőt egyes nyelvekben — bizonyosan újabb fejlődés eredményeképpen — (így az obi-ugor nyelvekben is) külön 'habeo' jelentésű ige is használatos. A birtokszóhoz rendszerint, de nem valamennyi nyelvben, birtokos személyrag járul, sőt a kétféle kifejezés mód: a személyragos és személyrag nélküli szerkezet egymás mellett is előfordulhat; l. még SIMONYI: A jelzők mondattana 185. A birtokos jelző — mint tudjuk — mindenkor megelőzi birtokszavát ('az apának a háza megvan'), csak bizonyos külön kiemelések esetén (különösen „ha a birtokon igen erős nyomaték van”; l. SIMONYI, i. m. 166) látunk eltérést ettől a szabálytól.

A) *A birtoklást jelölt vagy jelöletlen birtokos jelzővel és birtokos személyragos birtokszóval fejezik ki* (a birtokos sokszor nincs külön szóval megnevezve és csupán a birtokos személyrag mutatja, hogy első, második vagy harmadik személyű-e a birtokos):

a) A finnugor nyelvekben:

magyar: *jó lovam van, jó lovaim vannak; nincs pénzed; nyolc hordo mezem wagyon* (Lev.Tár I, 87); *semmi bajom nincs nekem* (NyF. XXXVIII, 53) (KERTÉSZ: NyK. XLIII, 403 kk.) | orosz: *mola moy nëhoxi i-sidi rotl ol* 'bármely vidékre való embernek szintén van nemzetsége' (PÁPAY, Nyelvtan. 37); *matta tázu ar os* 'azelőtt marháink sok volt' (uo. 32); *ioron andam-ki* 'ha erőd nincs' (uo. 172) | vogul: *sänkəm ali* 'anyám van' (VNGy. IV, 66; így is: *sän' anse'im* ua. uo. 65); *páj lētä-ti al* 'egy gazdag nagybátyja van' (uo. 369); *ux ni:w' -ämpän al* 'egy nőstény ebük van' (uo. 351); *käsəm alim* 'nincs kedvem' (uo. 426); *luwä alim, náulä alim* 'csontja nincs, húsa nincs' (uo. I, 27) | zürjén: *tejad veli-e nül?* 'volt-e neked leányod?' (VdKomi 269); *menam pedentšais abu* 'ich habe keinen Melkeimer' (WICHM., SvD. 47); *šinmüd-ke abu, on vetledli* 'ha nincsen szemed (если глаз нет), nem tudsz jární' (ЛИТКИН, Зырянский край II, 170) | votj.: *čėčid van-a?* 'van-e mézed?' (VotjNépk. 58); *čėčid odig šinkili biddža-no oval, kəs šušä-ginä van* 'mézem egy könny nagyságú sincs, csak száraz viaszom van' (uo.) | cser.: *kum eryašt ulmaš, ik üdorašt ulmaš* 'sie hatten drei Söhne und eine Tochter' (GENETZ: JSFOu. VII, 4); *Aləm bataržen kok piže lieš* 'A. der Starke hat zwei Hunde' (uo. 17); *kušan oš büläžö ulmaš* 'die Alte hatte eine weisse Stute' (PAAS.—SIRO 2); *tudən kok kušaže ulmaš* 'er

hatte zwei Frauen' (uo. 233); *oš imnemān kōryāžō uke* (= *šāqalāk*) 'mein weisses Pferd hat keine Eingeweide (= der Bettvorhang)' (uo. 91); *minān kopēkāt uke* 'ich habe keinen Heller' (RAMST., Bergtscher. 54); *nāl šūmbelem ulā* 'ich habe vier Brüder' (uo. 214) | m o r d v.: *ulhešt ve babant kolme tejferenže* 'eine Alte hatte drei Töchter' (PAAS.: JSFOu. XII, 104); *kel bazariñ kelezē aras* 'der Zungenbasar hat keine Zunge' (uo. 66); *moñ uli alašam* 'ich habe ein Pferd' (PAAS., Chrest. 1179. sz.) || — f i n n.: (személyrag nélkül:) *minun on nälkä* 'éhezem, éhes vagyok (ich habe Hunger)' (BUDENZ, FNy.² 79; SETÄLÄ, Lau-seoppi¹¹ 47); *minun on oikeus* 'van jogom (bin berechtigt)' (BUDENZ i. h.); I. BEKE: JSFOu. XXX₁₁, 5—6; I. még a 2. pont alatt | l a p p.: (személyrag nélkül:) *juo muu lēāo qā'rwuqo auhwiēn jāpān* 'ich habe schon Kleider für drei Jahre' (LAGERCR., SprachSüdl. 18); *tē li tātne olobman fawrūs nā'ifa* 'ennek az embernek egy szép leánya volt' (HALÁSZ, Svéd—lapp nyelv V, 122); *coppūn tē akta etna lahtasa ku almačēn* 'a békának ugyanannyi tagja van mint az embernek' (uo. 254); I. VÉRTES EDIT: NYK. LIX, 114; BEKE i. h.

[Irodalom: SZINNYEI: FgrSprw. 69, UngSpr. 104; SIMONYI: MHat. I, 307, A jelzők 183, 185; SZILASI: NyelvTan. I, 15; SETÄLÄ i. h., JSFOu. XXX₅, 22; HAKULINEN, SKRk. I, 86—7; RAVILA: FUF. XXVII, 71 kk.; BEKE: JSFOu. XXX₁₁, NyK. LXI, 86—9; KERTÉSZ: NyK. XLIII, 403 kk.; VÉRTES: NyK. LIX, 102 kk.; FOKOS: MFigy. III, 259, NyK. LXII, 105—8, stb.]

b) A s z a m o j é d b a n:

j u r.: *njūdie nju danjuwa* 'der Sohn ihres Sohnes ist vorhanden' (CASTR., Vd. 150); *puχū tše nūdē tgnāā* 'ein Mütterchen hatte einen Sohn' [tkp. 'egy anyóka fia van, létezik'] (LEHT., Vd. 114); *nūdē jāng^u, nēd^o jāng^u* 'er hat keinen Sohn, kein Weib' (uo. 78); *χalami jāngu* 'рыбы у меня нет' ('рыба моя отсутствует') (PROK., Nen. 66) | o.: *kwālek soma porgot ēna* 'der Jurak hat ein gutes Kleid' ('des Juraken gutes Kleid ist vorhanden') (CASTR. Wb. Anhang 395); *mānmj čānga* 'nincs kunyhóm' (PROK. 95); *ātāmj ēna* 'rénszarvasom van (létezik)' ('олень у меня имеется') (uo. 96); *ukkyr qum ilymmynty, nimty Tysisja. ukkyr ijaty aj ukkyr nālaty* 'ein Mensch lebte, sein Name [ist] Tysisja. Ein Sohn bei ihm und eine Tochter bei ihm' ['egy fia és egy leánya (van)'] (PROK., Языки и письменн. I, 123; I. ANGERE, Jukag. 161) | k a m.: *būzōn nāγur kō'bdot ibi* 'ein Alter hatte (seine) drei Töchter' (DONN.—JOKI 97); *o^B nēt ibi* 'sie hatte einen Sohn' ['egy fia volt'] (uo. 163); 'einen [ihren] Knaben hatte sie' (uo. 94); *wāam nāγ^o* 'ich habe nicht Fleisch' (uo. 94); *wūūt nāγā, udwt nāγā* '(seinen) Fuss gibt es nicht, (seine) Hand gibt es nicht' (uo. 85); *man kō'ptōm ibi* 'ich hatte eine Tochter' ('én leányom volt') (uo. 197); *šid^o nīd^on ibi* 'ihre zwei Söhne hatten sie' (uo. 91); *nājdžēd^on ibi* 'sie hatten einen Freund [ihr Freund war]' (uo. 99, 117).

[Irodalom: N. SEBESTYÉN: ALH. VII, 52 kk., NyK. LVIII, 135—7.]

c) A t ö r ö k s é g b e n:

k t.: *anyη nā šaty bar* 'er hat keinen Mut' (KĀŠĀ.—BROCK. 190); *Urum qayannung bir qarundašy bar irdi* 'U. Q. hatte einen Bruder' (BANG—RACHMATI, Legende von Oghuz Qaghan 172—3); *tanuqun barmu?* 'hast du Zeugen?' (RABĀ.—SCHINK. 23) | *ārdinim bar* 'mein Juwel ist vorhanden', d. h. 'ich habe ein Juwel', *jīdī joq* 'sein Duft ist nicht vorhanden, er hat keinen Duft' (A. v.

GABAIN 186) | a l t. *män kirär üjüm joq, içär azym joq* 'ich habe kein Haus, um dort einzutreten, keine Speise zum Essen' (Pr. I, 123); *anamnyñ közü joq* 'meine Mutter ist ohne Augen' (uo. 280); *künčäktiñ künäyi joq* 'der Neidische hat kein Hemd' (uo. 6); *ol mäšaniniñ üč ül polyon* 'diese Bürgersfrau hatte drei Söhne' (uo. 114); *adam joq, änäm joq* 'einen Vater hab' ich nicht, eine Mutter hab' ich nicht' (uo. 33) | t e l.: *malym par* 'ich habe Vieh' (uo. 92); *säniñ adañ parba? säniñ änän parba?* 'hast du einen Vater? hast du eine Mutter?' (uo. 106); *palamnyñ sayyzy joq turü* 'mein Sohn hat keinen Verstand' (uo. 177) | b a r.: *qannyñ iki sylü üdögözü par idi* 'der Kan hatte zwei schöne Frauen' (uo. IV, 31) | s ó r.: *aban parba? idžän parba?* 'hast du einen Vater? hast du eine Mutter?'; *abam čoq, idžäm čoyul* 'einen Vater habe ich nicht, eine Mutter habe ich nicht' (uo. I, 331.); *säñ äzäriñ čoq, säñ čügönñ čoq* 'du hast keinen Sattel, du hast keinen Zaum' (uo. 333); *Altyn Qannyñ igi čaizañ poltyr* 'A. K. hatte zwei Saisane' (uo. 350) | s z a g.: *meniñ qaryndazym par* 'ich habe einen Bruder' (Pr. II, 255); *säniñ nandžyñ parba?* 'hast du einen Freund?' (uo. 91); *azrän palañ čoq säniñ* 'nevelt gyermekek nines neked' (uo. 155); *mäniñ iki adai par* 'ich habe ja meine zwei Hunde' (uo. 97); *seniñ er čoq, meniñ gat čoq* 'du hast keinen Mann, ich habe keine Frau' (uo. 158) | k i z.: *odim joq* 'ich habe kein Holz' (uo. 657) | k ü e r.: *mäh iki at par* 'ich habe zwei Pferde' (uo. 697) | m i s.: *illi mähñäk akälñ bar* 'du hast einen Verstand, der 50 000 (Rubel) wert ist' (PAAS.: JSFOu. XIX₂, 43); *käzlarñ bar bär törläsi* 'es gibt eine Sorte von Mädchen' (uo. 39) | k a z.: *nejem bar?* 'mim van?' (BÁL., Kaz. III, 105); *anñ akčasi bar, akily juk* 'neki pénzé van, de nines esze' (uo.); *ul patšanñ bulyan dej ike kizi* 'ennek a királnak volt két leánya' (uo. I, 47) | k a r a c s.: *bir kišini üč q'izi bar-edi* 'ein Mann hatte drei Töchter' (PRÖHLE: KSz. X, 273) | o s z m.: *her ayadžin gölgesi var, amma her birinñ mejvesi jok* 'minden fának árnyéka van, hanem mindegyikének gyümölcse nines' (KÚNOS, OTNy. 271); *benim bir a'džem var, a'džemen on iki dalé var* 'nekem egy fám van, a fámnak tizenkét ága van' (KÚNOS, OTNGy. II, 147) | a d a k.: *benim babamyn karysy var* 'mein Vater hat eine Frau' (KÚNOS, Adak. 124); *jerin kulayy, tarabanyñ gözi var* 'die Erde hat Ohren, die Wand Augen' (uo. 74) | c s u v.: *čətəm šucaç* 'nincsen leányom' (MÉSZ. II, 192); *sanən lašu pur* 'neked lovad van' (ASM. 115); *kaltanən uri pur, šelenən uri šuk* 'a gyíknak van lába, a kigyónak nines lába' (uo. 119); — *šet kərbžegen iğə žvel pälne* 'volt egy öreg asszonyrak két fia' (MÉSZ. II, 236); *pčətñ šü šok* 'nincsen nekünk vizünk' (uo. 367) | j a k.: *min džiäm bär* 'mein Haus ist da, d. h. ich besitze ein Haus', *min džiäm suoç* 'mein Haus ist nicht dá, d. h. ich besitze kein Haus' (BÖHTL. 348); *min ärim suoç* 'mein Mann ist nicht da od. mein Mann existiert gar nicht, ich habe keinen Mann' (BÖHTL., Wb. 168).

[Irodalom: BANG, KOsm. I, 13; A. v. GABAIN, Alttürk. Grammatik 186; GRÖNBECH, Der türk. Sprachbau 119—20; FOKOS: MFigy. III, 260 kk., Nyr. LXVIII, 18 stb.]

d) A m o n g o l b a n :

m o g h.: *mōini zopārni, bolni bi* 'der Fisch hat Flossen und einen Schwanz' ['a hal uszonya, farka megvan'] (RAMST.: Mogh. 12).

A mongolban azonban általában vagy a helyhatározós kifejezésmód járja (l. alább), vagy a nomen possessoris, illetőleg a nomen caritivum használatos ilyenkor. Pl. k h.: *bī malgaitai* 'sapkám van' (or.: 'я имею шапку' tkr.

'sapkás vagyok'; SZANZS., СИНТАКСИС МОНГ. ЯЗ. 41); *χῆη αχάται, dél dzaχάται* 'der Mensch ist mit einem Älteren versehen (hat einen, der älter ist als er [bizonyára: 'feljebbvaló', or. старший értelmében], der Pelz mit einem Kragen (hat einen Kragen)' (POPPE, KhGr. 103; = kalm. *äl aχatē, dewl zaχatē* 'eine Gemeinde hat ihren Ältesten, ein Pelz hat seinen Kragen' KWb. 3; vö. még AALTO: MSFOu. XCVIII, 9); *sain χῆη baitalās, sanā ūgei* 'obgleich du ein guter Mensch bist, hast du (doch) keinen Verstand' (POPPE: KhGr. 87); *χόjoron daχάται, χόjoron daχa-giūi* 'zwei haben Pelze, zwei haben keine Pelze' ['ketteje subás, ketteje subátlan'] (uo. 99) | k a l m.: *dolān ūkürtā sandži* 'sie hatten 7 Kühe' ['hét-tehenű, hét tehénnel volt'] (KM. 9); *em̄ künē ūgü χāštē kerāktē bādēg* 'das Wort eines Weibes ist ganz ohne Bedeutung' (KWb. 175) | a l á r: *jaudārmāη χāη χόjōr χōgšētē. jēk-kōgšēnīn χubūtē, bayā χōgšēnīn χubū ūbēi. burχāη turtē, χarā χejēr mortē* 'Яндарман хан имеет двух жен. Старшая жена его имела сына, меньшая жена его была бездетная. Он имеет церковь божью, имеет темногнедого коня' (POPPE, Al. II, 88).

Ez a nomen possessoris-képzős szerkezet a t ö r ö k s é ghen sem ismeretlen; l. pl. alt. *pīr kötjōim ūc ūldū polyon* 'es war ein Kaufmann, der hatte drei Söhne' (Pr. I, 8) (vö. uo. 29: *ūc ūldū ōbōjōn āηmājān* 'ein Alter und eine Alte, die drei Söhne hatten'; *ūldū* tkp. 'fias').

[Irodalom: POPPE, MongGr. 147.]

e) A m a n d z s u - t u n g u z b a n :

e v.: *nuηanηin bičān asīn* 'felesége volt' ['az ő felesége volt'; *nuηanηin* 'ego, eius', l. VASZ. 206, KONSZT.—LEV. 118] (Mater. по эвенкийскому (тунг.) фольклору I, 21); *nuηanηin bičētīn zūr hutēlin* 'két fia volt' ('у нее было двое сыновей') (Mater. 122); *omolgīn bičē* 'fia volt' ('сын его был') (uo. 226); *tunηa hutēlin bičēl* 'öt fia volt' (uo. 76); *bičēn beje, ilan asālīn* 'был мужик, три жены (у него)' ['volt egy ember, három felesége [volt]'] (uo. 131); *tar ūē ahīn, hutēlin ilan bičētīn* 'у того тунгуса была жена, трое детей ['gyermekke három'] было' (uo. 124; vö. *ilan hutēlin* 'трое сыновей' uo. 35 mint önálló mondat; vö. a fenti szelkup (o.-szam.) mondatot); *bayatīr morīnīn bičē* 'у богатыря конь был' ['a hős lova volt'] (uo. 207); *bī hunāžūw bisīn* 'у меня есть дочка' (szó szerint: 'я дочка-моя есть-она', ['az én leányom van'] (VASZ. 328); *nuηanηin žūr nekūlīn* 'у него [было] два младших брата' (uo. 136); *žūr hutēlin* 'у них [было] двое детей' ['két gyermekük'] (uo. 227); *atīrkānīn bičēl zūr* 'két felesége volt (felesége volt kettő)' (Mater. 231), *nuηanηin bičān eñīnīn . . . bičātīn nuηanηitīn orotīn* 'у него была мать, . . . у них были олени' (uo. 97) | l a m u t: *mīn hutu bisīn* 'fiam van' (CINC.—RIS. 206); *adalsi acca-gu?* 'hast du kein Netz?' „(< dein Netz, ist-es-nicht-vorhanden?)" (BenzLam. 86); *-u bisni* usw. „'mein (usw.) . . . ist vorhanden' > 'ich habe' . . ." (uo. 81) — vö. lam. (Ola): *ibžiri bej žōr amηon* 'у загадочного человека два рта' (NOVIKOVA 213); *amiqanni čolere, gād bōdātān, gād nālon, gād jasvlon, gād goritān* 'felesége ördög: egy lába (tkp. fél lába), egy keze, egy szeme, egy füle [van]' ('жена у него — чолэрэ, с одной ногой, одной рукой, одним глазом, одним ухом' (uo. 139) || m a n d z s u : n a n. (Amur) dativusszal; l. alább.

B) *A birtokviszonyt helyraggal vagy dativus possessivus segítségével jelölik.*

Ez a kifejezőmód persze már nem mondható jellemző urál-altaji szerkezetnek, hiszen indoeurópai, sőt sémi nyelvekben is használatos [pl. lat.: *sunt mihi libri*, héb.: *lš'āšir hājū šōn ūbāqār harbē mē'ōd* 'a gazdagnak felette sok juhái és ökrei valának' (Sám. II, 12:2), *jēš lānū 'āb zāqēn* 'van egy vén atyánk' (Móz. I, 44:20)], ami arra vezethető vissza, hogy itt természetes észjáráson vagy szemléleten alapuló kifejezőmóddal van dolgunk.

a) A finnugor nyelvekben:

magyar: *nekem jó lovam van, nekem jó lovaim vannak, nekem nincs jó lovam, nekem nincsenek jó lovaim* | zürj.: *nalen* (adessivus) *velema elik nju* 'sie hatten eine Tochter' (WICHM., SVd. 21); *poplen veli kujim nju* 'a papnak három leánya volt' (SWb. 1190); *šilen kujim pi* 'neki három fia [van]' (VdKomi 137); *šilen pijs abu* 'er hat keinen Sohn' (SWb. 33) — *šile nem-tor abi* 'neki (allat.) semmije sincs' (NyK. XLV, 441); *šijesli nem-tor šoini abu* 'nekik semmi enivalójuk nincsen' (ZSzőv. 169)¹ | votj.: *odig adamilen kuin vitem piiez* 'ein Mann hatte drei Söhne' (WICHM.: JSFOu. XIX, 131); *odig murtilen vijem kuin piiez* 'ein Mann hatte drei Söhne' (uo. 78); *sapeg-vurišlen sapegez uz lu, dairiškišlen tirez uz lu* 'der Schuhmacher hat keinen Stiefel, der Schmied hat keine Axt' (uo. 7); *killen lhez evel* 'die Zunge hat keine Knochen' (uo. 8) | finn: *tytöllä on kauniit silmät* 'a leánynak szép szeme van' (szó szerint: 'a leánynál van szép szemek'; vö. BUDENZ: FNY.² 101; SETÄLÄ, Lauseoppi¹¹ 67; HAKULINEN, SKRK. I, 91; SIMONYI, A jelzők 185); és z t: *mull on pöllud ja heina-mäd* 'ich habe Felder und Wiesen' (WIED., Gr. 333); vö. PAJUSALU: Keele ja Kirjanduse Instituudi Uurimused V, 102; | l a p p: *työtne glamatšén le nyöör'es väj bmyö* 'dieser Mensch (inessivus) hat ein gutes Herz' (LAGERCR. SprWestlapp. 65); *mikkor küesole bmié le tetne püötsyn?* 'was für ein Aussehen hat das Rentier (iness.)?' (uo.)² Vö. még LAGERCR.: Lapp Wschatz I, 415.

[Irodalom: l. fent.]

¹ BEKÉnek az a megállapítása, hogy a habeo aliquid, mihi est aliquid „in keiner einzigen finnisch-ugrischen Sprache durch den Dativ ausgedrückt wird” (JSFOu. XXX¹¹, 1—2), tehát módosításra szorul. — Vö. még BEKE: Vog. határozók 33. Olyan votják mondatban, mint: *ižišli tuket ebryu, gurtašli van* 'der Schlafende bekommt seinen Anteil nicht, wohl aber der, welcher im Dorfe herumwandelt' (JSFOu. XIX, 4), az allativus dativus commodi v. incommodi értelmű lehet: 'az ő számára, részére van, illetőleg nincs', és nem veendő 'neki van, illetőleg nincs' féle szerkezetnek (mint WotjChrest.² 136 gondoltam). Vö. *ta iz minim, ta iz isakli* 'dieses kommt mir zu, jenes dem Isaak' (uo. 86; 'ez nekem jár, nekem jut'). Ugyanígy dat. incommodi van a következő zürjén mondatban: *kimles ki-vil kojštis tšwzema:nis nyljasli* 'mit dem Handrücken spritzte er [das heisse Wasser] den Mädchen ins Gesicht' (VdKomi 209—10).

² Az obi-ugor nyelvekből nem tudtunk példát idézni. Ezzel kapcsolatban azonban a következőt szeretnők még megjegyezni. A NyK. LXII. kötetében (105—8) rámutattunk arra, hogy hibásnak kell tekintenünk azt a felfogást, hogy az 'az apa szép háza' féle obi-ugor birtokos szerkezetek (amelyekben a birtokos jelző jelöletlen) arra vallának, hogy ott valamikor a birtokost *-n ragos genitivussal jelölték, és megjegyeztük, hogy még kevésbé fogadhatjuk el azt a magyarázatot, hogy ez az *-n genitivus-rag azért tűnt volna el az obi-ugor nyelvekből, mert egybeesett a hasonló alakú locativusi és lativusi raggal. Most hozzátehetjük, hogy éppen az itt tárgyalt dativus possessivusi és általában helyragos birtokos szerkezetek példája mutatja, hogy ezek a locativusi és lativusi szerkezetek nem hogy akadályozták volna, hanem ellenkezőleg elősegíthették volna az *-n ragos birtokos jelzős szerkesztésmódnak a megmaradását, mert hiszen ezt (az annyira elterjedt) dativus possessivus-féle természetes kifejezőmódnak is érezhették volna.

b) A s z a m o j é d b a n :

k a m.: *āmi' kayāni i'ga ibi* 'mein anderer Bruder hatte viele [Weiber] ('bei dem Bruder') (DONN.—JOKI 90, 107 ('mások bátyámnál sok volt' vagy 'mások bátyámnak sok volt' N. SEBESTYÉN: NyK. LVIII, 137); *om noken koptō ibi, o'm nuka ni ibi* 'das eine Weib hatte eine Tochter, das andere Weib hatte einen Sohn' (DONN.—JOKI 197; 'egyik asszonynál [asszonynak] leány volt, a másik asszony [nál vagy -nak] fiú volt' N. SEBESTYÉN i. h.).

[Irodalom: N. SEBESTYÉN: NyK. LVIII, 136—7, ALH. VII, 55.]

c) A t ö r ö k s é g b e n :

ó t.: *eltā bun joq* 'les tribus n'ont pas de souci' (THOMS.: Turcica 54, Orkh. I, S 3; tkp. 'a népben'); *bānā* (lativus) *sū joq ārmiš* 'mir kein Heer war' (RADL., Inschr. UK 3); | k t.: *boida nā uč war* 'der Stamm nimmt kein Ende' (KĀŠR.—BROCK. 227) | a l t.: *mändā ämdī jār joq* 'jetzt habe ich kein Land' (Pr. I, 164); *alabuyada mīn joq, alu kišidā oi joq* 'der Barsch hat keine Brühe, der Dummkopf hat keinen Geist' (uo. 1); *slārgā ju sayyš par?* 'was für eine Vernunft habt ihr denn?' (uo. 247); *Qara Attyg Qānya qys par, Aq Qānya ōl par* 'K. A. Kan hatte eine Tochter, Ak Kan hatte einen Sohn' (uo. 240); *aiya, kūnjā jarqyn joq polor* 'Sonne und Mond werden keinen Glanz haben' (uo. 168); *mā multuq joq* 'ich habe keine Flinte' (uo. 164) | t e l.: *Ai Kōbökkō qaryndaš polyon* 'Ai Kōböc hatte einen Bruder' (uo. 208); *sā pala parba?* 'hast du ein Kind?' (uo. 187) | l e b e d.: *ämdī mā nāmā joq* 'jetzt habe ich nichts weiter' (uo. 299); *ōlyo tabar joq polyondo* 'als der Jüngling keine Waren hatte' (uo. 298) | s z a g.: *qysta-dā til čoyul, ōlda-dā til čoyul* 'das Mädchen ist ohne Sprache, der Knabe ist ohne Sprache' (uo. II, 4); *čirgā tabaq čoq sändā, kāsārgā káp čoq sändā* 'du hast keine Speise zum Essen, du hast keine Kleidung zum Anziehen' (uo. 2); *qoryqqan imā piskā čoq polyan* 'nichts ist, was wir zu fürchten hätten' (uo. 98) | k ü e r.: *piskā pala joq* 'wir sind kinderlos' ['nekünk gyermek(ünk) nincs'] (uo. II, 703) | o s z m.: *sende-de var, bende-de var, onda-da var* 'neked is van, nekem is van, neki is van' (KÚNOS, OTNGy. II, 170); *size-de jok, bana-da jok* 'nektek sinces, nekem sinces' (KÚNOS, TörNyelv. I, 88) | a d a k.: *bende iki tāne üküz-derisi varyd* 'ich hatte zwei Stück Ochsenhäute' (KÚNOS, Adak. 31); *dervišlerde turlu kerāmet olur* 'die Derwische haben verschiedene Wunderkräfte' (uo. 75) | c s u v.: *man šeqelā viš lšon polzā. . .* 'az öcsémnek három lelke lett. . . ' (MÉSZ. I, 390) | j a k.: *mišjāxā taba bār* 'mir ist ein Rentier, ich habe ein Rentier' (BÖHTL., Wb. 128); *kārgān mišjāxā suoχ* '(eine Familie ist mir nicht da) ich habe keine Familie' (uo. 168); *mišjāxā bār* 'bei mir ist, mihi est (d. i. ich habe)', *mišjāxā suoχ* 'bei mir ist nicht, ich habe nicht' (BÖHTL. 228).

[Irodalom: l. fent.]

d) A m o n g o l b a n :

i r o d a l m i: »In Mongolian there is no verb „to have”. The idea of „to have” is expressed by the locative with the verb „to be”. *nadur* [dat.-loc.] *morin bui* 'I have a horse' (Lit. 'there is a horse to me').« (POPPE, MongGr. 147); *nadur nom ügei* 'I do not have any books' ('there are no books at or by me')

(uo.); *nadur mönggün ügei bui* 'I have no money' (uo. 174); *yakca šašin-a xojar bakši ülü bologu* 'csak egy vallásnak nem lehet két tanítója' (BUDENZ: NYK. XXI, 303) | k h.: *nada* [dativus] *nom байна* 'у меня есть книга' ['nekem könyvem van'] (SZANZS., Szint. 89) | k a l m.: *kün bolyvndv bi* 'alle Menschen haben, jeder Mensch hat' (KWb. 50); *awya kümndv boyvñ havsvy ugē* 'die Weiber haben keine kurzen Rippen' (KWb. 174) | b u r j.: *namda sulō sag baiχaqui* 'у меня нет свободного времени' (CIDEND. 671).

e) A m a n d z s u t u n g u z b a n:

e v.: *mindu* (dativus) *hogdo oron bihin* 'ich habe ein grosses Rentier' (CASTR., Tung. 137); *nuḡandun bičātin anḡanḡiḡin žān nadanduk hālākā* 'ő 17 év[es]nél idősebb volt' ('ему было больше семнадцати лет [от семнадцати больше]'; 'ei erant. . .') (Mater. 97); *mindu kḡigal bisi* 'у меня есть книги' (KONSZT.—LEB. 148); *mindu ḡinakin ačín* 'nekem ninesen kutyá [m]' (uo. 82); *kuḡakardu keḡe kḡigal bisi* 'a gyerekeknek sok könyvük [tkp. könyvek] van' (uo. 53); *nuḡardutḡin tolgoki ačín* 'у них нет нарты' (uo. 265); *mindu tolgoki ačín bičēn* 'у меня нарты не было' (uo. 82); *ewēnkildu merḡiltḡin tatkičiltḡin bisi* 'a tunguzoknak saját iskoláik vannak' ('у эвенков есть свои собственные школы' (uo. 277); *mḡndū tōlī žān žūr anḡanil bičōtḡin* 'тогда мне было 12 лет' ('мне тогда двенадцать годы были-они') (VASZ. 107); *sindu bisi kymkel* 'у тебя есть вши' (Mater. 127); *bičēn mindu ḡmukēn ute* 'был у меня один сын' (uo. 185); *nuḡandun ēkun-da ačín bičēn* 'у него никого [ничто] не было' (Vaszil. 226) | l a m u t: *hundulē mū ačča-gu?* 'нет-ли у вас воды?' ['nincs nektek viz[etek]?'] (SINC.—RIS. 767); *noḡandulan ho aj paktērēwun* 'er hat ein sehr gutes Gewehr' (BENZ. Lam. 60); *bəjiḡnē* [locat.] *oror acca* 'der Arme hat keine Rentiere' (uo.) || m a n d z s u: *sinde ajka sajn bitḡe bici* 'neked ha jó könyv (könyved) van' (BUDENZ: NYK. XX, 388); *čende nure aku* 'nekik (dat.) nincs boruk' (uo. 399) | n a n. (Amur): *arčokandu* [dat.] *sikun akoakan bihi* 'у девочки новая кукла есть' ('a leányunk új babája van') (AVRORIN I, 181); *sindu ogda bi?* 'van neked csónakod?' (uo. 244); *noandoači* [dat.] *daḡsa-da, gazeta-da aba* 'sem könyvük, sem újságjuk nincs nekik' (uo. 243); *mindu daḡsa bi* 'nekem van könyvem' (uo.); *mindu daḡsa aba* 'nekem nincs könyvem' (uo.).

IV. A tagadó igeragozás

A birtoklásnak birtokos személyragok segítségével történő kifejezésével kapcsolatban érdemes rámutatni egy másik urál-altaji sajátásra, nevezetesen arra, hogy itt az indoeurópai nyelvektől eltérően — és ellentétben azzal, hogy 'habere' jelentésű ige itt általában nem használatos — az igeragozás terén a legtöbb urál-altaji nyelv egy külön (ragozható) tagadó igét (verbum negativumot) ismer.

Így pl. RAMSTEDT is kiemeli (MSFOu. LII, 196), hogy „negative Verben oder das Hilfsverbum der Negation sind sowohl im altaischen Sprachstamm als auch in dem uralischen (dem finno-ugrisch-samojedischen) die gewöhnlichsten Mittel zur Bezeichnung der Negation”; ezek mellett természetesen tagadó adverbiumos kifejezésmódok is előfordulnak. (A magyar nyelvből nem mutatható ki tagadó ige.) A tagadó ige szórendjére vonatkozólag l. ALH. X, 452—4.

a) A finnugor nyelvekben:

zürj.: *og mun, on mun, oz mun, oge mune, ode mune, oz munnj* 'nem megyek, nem mész. . .', *eg mun, en mun, ez mun, ege mune, ene mune, ez munnj* 'nem mentem, nem mentél. . .' (UOTILA, Chrest. 57—8, 127); *teda, og?* 'errate ich es, oder nicht' [tkp. 'én-nem'] (SWb. 695); *su džedid eli ed?* 'elértétek-e, vagy nem?' (NyK. XLV, 405); *gušali, eg?* 'elloptam, [vagy] nem (tkp. nem-én)?' (VdKomi 431); *kijnman, on?* 'fázol, nem?' (ZSz. 9, 10); *vid, kole-ke, en!* 'szidj, ha tetszik, (akár) ne!' (ZNpk. 39) | v o t j.: *ug baštiskō, ud baštiskō, ug baštō, um baštiskē, ud baštiskē, ug baštō* 'nem veszek, nem veszel. . .' (AMINOFF) | m o r d v.: *ežin pala(-k), ežit pala(-k)* stb. 'nem csókoltam, nem csókoltál' stb. (PAASONEN, Chrest. 011 kk.) | c s e r.: *a'm bit, a't pit, a'k pit, ana' bit, ada' bit, a'k pi:dep* 'nem kötök, nem kötsz stb.' (WICHMANN, TscherTexte 120 kk.) | f i n n.: *en sano, et sano, ei sano, emme sano, ette sano, eivāt sano* 'nem mondok, nem mondasz. . .' | l a p p.: *im viegā, ik viegā, i ivegā. . .* 'nem futok, nem futsz. . .' (E. ITKONEN, LappChrest. 64); *ib ece, ih ece, i ece. . .* 'nem szeretek, nem szeretsz. . .' (HALÁSZ: UF. III, 64 kk.).

Az obi-ugor nyelvek tagadó szavai „eredetileg a tagadó ige (*e-, a-*). . . igenévi származékai” (KLEMM: NyK. XLVI, 393). „A vogul *āim, āī, ātā, at* 'nem', *ul* 'ne' és az osztják *andām, endām, and, ant, an* 'nem', *al* 'ne' tagadó és tiltó határozószók is a tagadó *e-, a-* igére vihetők vissza” (KLEMM: NyK. XLVIII, 382). „Az obi-ugor nyelvekben tagadásra a finnugor eredetű tagadó ige egyes tagadószóvá merevedett alakjait használják. . . A személyragozás nyomai megvannak a chanti obdorszki és színjai nyelvjárásában. . . . A manysi középlozvai nyelvjárásában a múlt században még használtak birtokos személyragozott particiipiumi tagadószt” (K. SAL ÉVA: NyK. LVII, 110). L. még STEINITZ, OVd. II, 135.

[Irodalom: SETÄLÄ, TuM. 25, 27, 28, 29, 54, 61—8 stb.; KERTÉSZ: MSFOu. LXVII, 191 kk.; PATK.—FUCHS 156; KLEMM: NyK. XLVI, 386 kk., XLVIII, 382 kk.; K. SAL ÉVA: NyK. LIII, 210 kk., LVI, 57—69, LVII, 73—111; STEINITZ, OVd. II, 135 stb.]

b) A szamojédban:

j u r.: *nim nēr, nin nēr, ni nēr, niwo nēr, nidā nēr, ni(do) nēr* 'ich trinke nicht, du trinkst nicht, . . .' (SPROGIS; I. N. SEBESTYÉN: ALH. II, 161); — *nidm* 'ich — nicht' *niu mada, nidm mada* 'ich schneide nicht' („das Hauptverbum [bleibt] in Verbindung mit diesem Hülfswort unverändert und seine Art wird bloss durch das Hülfswort ausgedrückt”; CASTR., SamGr. 435); *pudar honjñ?* — *nim* 'hast du geschlafen? — Ich nicht' (CASTR., Wb. Anh. 389) | k a m.: *em šg?* 'ich komme nicht', *šlš šū?* 'du trittst nicht ein' stb. (DONNER—JOKI 164—5).

L. még CASTRÉN, SamGr. 492, 515, 575 stb.

c) A törökségben:

A török tagadó igekezpőre, ennek tagadó igei eredetére vonatkozólag I. RAMSTEDT: MSFOu. LII, 210 kk., RAMSTEDT—AALTO: Einführung in die alt. Sprachwissenschaft II, 87 és különösen RÄSÄNEN: Materialien zur Morphologie der türkischen Sprachen (Studia Orientalia XXI) 232.

d) A mongolban:

irod: *manu bayši ese irebe* 'our teacher did not come', *ükübeü esebeü?* 'did he die or did he not?' (POPPE: MongGr. 175); *bi tegüni ese medemüi* 'I do not know it' (uo. 128) | *ese gožidaba* 'did not remain behind', *ese kelebe* 'did not say', *ondoronü ule ondoronü?* 'will he survive or will he not?' (POPPE: Introduction 287 kk.) | k h.: *bü jaw!* 'ne menj!' (SZANZS., Соврем. монг. яз. 69); *es irelä* 'ist nicht gekommen' (POPPE, KhGr. 95); *es irewel* 'enn er nicht kommt' (uo.) | k a l m.: *es ökkönē-tšyn* 'wenn du nicht gibst', *bi es kellüw* 'habe ich es nicht gesagt!' (KWb. 128) | m o g h.: *se idäžē* 'ass nicht', *s-apči* 'nahm nicht' (РАМСТ.: MSFOu. LII, 205, Mogh. 37). L. még pl. ТОДАЈЕВА, Монг. языки и диалекты Китая 38, 67, 104, 121.

e) A mandzsutunguzban:

ev.: *esim sare* 'nem tudom' (VASZIL. 49, Эвенк.-русск. слов. (1934) 160); *esim, esinni, esin, esip (esiw), esis, esi* 'én nem. . . , te nem. . . ' stb. (VASZIL. 49); *gunden-ŋu, eden-ŋu?* 'mondja-e, [vagy] nem?', *gundep-ku, edep-ku?* 'mondjuk-e, [vagy] nem?' (uo. 50); *esim gunę, esinni gunę, esin gunę, esip (exclus. esiw) gunę, esis gunę, esi gunę* 'не говорю, не говоришь. . . ' (VASZIL., Эвенк.-русск. слов. (1958) 729); *nuŋartın mine ewkil ičere* 'они меня не видят' (Матер. 37); *ekel wāre ediwęw!* 'не убивай мужа моего!' (uo. 115); *bi emęęw* 'jöttem': *ęęw emere* 'én nem jöttem', *si emęęs* 'te jöttél': *ęęs emere* 'te nem jöttél' (KONSZT.—LEV. 171; *umukęmęč esin bakara* 'ни одной [egy (halat) sem] не нашел' (Матер. 10) | l a m u t: *asım gad* (ev.: *asim gara*) 'nem veszek', *asü gad* (ev.: *asüw gara*) 'nem vettem', *azi gakil*, ev.: *akal gara*) 'ne végy!' (BENZING, Tung. 146); *bi esem gun, hi esenri gun, noŋan esni gun, bu esu gun. . .* 'én nem mondtam, te nem mondtad. . . ' (LEVIN 183); *oror astән tiwsән oŋkar* 'die Rentiere weiden nicht ruhig' (BENZING, Lam. 86); *asım dukuwkan* 'ich habe nicht schreiben lassen' (uo.); *bi esem här, hi esenri här. . .* 'nem tudom, nem tudod. . . ' (СІНС.—RIS. 772); *bi esem begdečimęę bis, hi esenri begdečimęę bis. . .* 'én nem vagyok orvos, te nem vagy orvos. . . ' (uo.) || m a n d z s u : n a n.: *ęzi unę!* 'ne beszélj!', *ęzi unęsu!* 'ne beszéljetek!' (SZUNYIK, Кур-урм. диалект 100) | u d h.: *ęhimi etete* 'nem dolgozom', *esimi etete* 'én nem dolgoztam', *ęzenęęi etete* 'nem fogok dolgozni' (SNEJDER, Краткий уд.-русск. слов. 125).

[Irodalom: BENZING: Tung. 145—6, Lam. 86; RAMSTEDT: MSFOu. LII, 197 kk.; FOKOS-FUCHS: ALH. X, 452—4 stb.]

V. A birtokos szerkezetből kivált névutók

Eredete szerint birtokos szerkezettel (mégpedig rendszerint csak a szórend és az egységes szólamba illeszkedés által jelölt, egyébként jelöletlen birtokos szerkezettel) vagy birtokos összetétellel van dolgunk az urál-altaji névutók esetében.

Az indoeurópai valódi prepozíciók (miként elnevezésük is utal rá) tudvalevőleg általában megelőzik viszonyított főnevüket, bár ez eredetileg nem volt szabály, azonkívül nagyrészt eredetüket tekintve is különböznek az urál-altaji névutóktól. „Präp. — írja Brugmann (KVglGr. 461) —, welche zunächst

adverbiale Ergänzung des Verbums gewesen waren, standen als Adnominalia in uridg. Zeit wohl häufiger hinter als vor ihrem Kasus. Im Ai. war in der Prosa Nachstellung die Regel (nur *ā* 'bis' trat immer vor, während in der ältesten Poesie die Präp. oft auch noch vorausging)", (de vö. pl. latin *causā, grātiā*, or. Христа ради). Ezzel szemben az urál-altaji névutók birtokos szerkezetekből váltak ki mint a jelöletlen birtokos szerkezet vagy birtokos összetétel első tagjának birtokszavai (nomen possessi-jai), tehát főnevüket követték, és nagy többségükben eredetileg valami helyzetet, térbeli viszonyt, esetleg testrészt jelöltek. Ezenkívül jellemző vonásuk: mint birtokviszonyt jelölő névszók — főképpen személyes névmás után — birtokos személyragokat vehetnek fel, továbbá — határozói használatuk alapján — a hármas tagozódású határozórendszernek megfelelően, nagyrészt locativusi, ablativusi és lativusi helyhatározói ragokat tüntetnek fel. (Vö. pl. MFigyelő III, 248—9.)

A magyar *ház fölött* pl. eredetileg a. m. *ház-föl-ön*, a votj. *vu-vil* 'a víz felszíne' transitivusa a *vu-vilti* 'a víz felszínén végig', azaz: 'a vizen végig'; birtokos személyragot látunk pl. az *én mellettem* szerkezetben, és hármas tagozódást mutat fel pl. a *mellettem, mellőlem, mellém* névutósor. A szerkezet birtokos volta néha meg is van jelölve, vö. pl. magy. *ennekelötte, a háznak alatta, apja után, ennek folytán*; votj. *solen doraz* 'őhozzá, őmelléje, ad latus eius'.

A névutók kialakulását elősegítette az a körülmény is, hogy az urál-altaji nyelvekben a birtokos szerkezetben több birtokos mellett sem kap a birtokot jelölő szó többesjelt, ha a birtok mindegyik birtokosnál csak egy:³ pl. a *házak födele, a képek kerete, az emberek szeme* (vö. pl. MFigy. II, 3—4. sz., 39—41; vö. még KLEMM, MTörtM. 398). Ennek megfelelően a névutó alapszava is a megelőző főnév (birtokos) számától függetlenül állandóan egyszámban maradt, és így könnyebben állandósulhatott a névutó alakja.

Összefoglalólag tehát ezeket mondhatjuk:

Nem gondolhatunk arra, hogy a névutók, illetőleg a névutós szerkezetek mint ilyenek még az urál-altaji korra mennek vissza, de ebből a korból valók a névutók keletkezésének az előfeltételei, nevezetesen elsősorban — mint már említettük — a jelöletlen birtokos összetétel vagy birtokos szerkezet (mint [*ház-föl*]-ött), melynek második tagja térbeli helyzetet (esetleg testrészt) jelölt, és amelynek végéhez járultak a különféle ragok (határozói, majd birtokos személyragok). Az ilyen kapcsolatokban továbbra is érezték és sokszor kifejezésre is juttatták a birtokos szerkezetet. Hogy a névutók azután is — még akkor is, amikor a névutók birtok jellegét külön birtokos személyraggal jelölték — megtarthatták eredeti (egyszámbú) alakjukat, vagyis kialakult formájukban állandósulhattak, az ismét egy másik ősi (urál-altaji) vonással kapcsolatos, azzal ti., hogy többszámú birtokos után is egyszámban maradhatott a birtokszó.

Így a névutók közös ősi sajátosságok alapján fejlődtek ki, de éppen azért, mert az ősi r o k o n s á g, az ősi kifejezőmód tette keletkezésüket és kialakulásukat lehetővé, egyformán alakult a fejlődésük is, de már kialakulásuknak a kezdetei is bizonyára az ősi korba nyúlnak vissza.

³ Ez pedig az egyszámbú (vagy helyesebben Ravila elnevezésével: a numerus absolutusnak) az urál-altaji nyelvekre jellemző széleskörű használatával kapcsolatos.

a) A finnugor nyelvekben:

magyar: *alatt, fölött, mellett; az asztal alatt, alól, alá; mellettem (én-mellettem), mellőlem, mellém* | o s z t j.: *mà xožem 'hózzám' (PÁPAY, Nyelvtan. 139); iær'k'ibina 'a víz alatt' (uo. 6), tu puŋdetna 'mellette', puŋedivet 'mellől' (PATK.—FUCHS 75. §); adēmpena 'mögött', adēmpēja 'mögé', adēmpivet 'mögől' (uo.); atpē'γatnā, -annā, -atnā 'edessáni, -si, -nsá' (KARJ.—TOIV. 115) | v o g.: *kwol sisəmne 'házam mögé' (VNGy. II, 41, NyK. XXVI, 160); am nūpələm, naŋ nūpələn 'énhózzám, tehozzád' (VNYj. 13); sajit 'mögött', sajnə 'mögé', sajnəl 'mögől' (uo. 19); tūli nīr-sajnel 'rejtett vessző mögül' (VNGy. I, 133) | z ü r j.: *menam (adess.-gen.) dīne, tenad (adess.-gen.) dīne 'énhózzám, tehozzád' (NyK. XLV, 455); te orde 'hozzád' (WICHM., SvD. 274); mi ŋrdanīm 'bei uns' (WICHM.: FUF. XVI, 149); me-vīlam 'énreám' (ZSöz. 157); dīnyn, dīnīs, dīne 'mellett, mellől, mellé' (SWb.) | v o t j.: *solen doraz 'zu ihm' (WICHM.: JSFOu. XIX, 130); mon dorin 'mellettem' (l. NyK. XXXVI, 225); vīlīn, vīlīs, vīlū 'n, fölött, -ról, -ra' (VotjSz.); tilad dorad 'zu euch' (WChrest.² 147); tīl jīlīn 'tűz fölött' (VNépk. 62) | c s e r.: *stōl-βə'lkə 'auf den Tisch', leβāš-βəolnə 'auf dem Dach', kəŋə-βə'ləts 'vom Berg herab' (RAMST.: Bergtscher. 18); mən-bele-nem 'auf mich' (uo. 99); šengelnəm 'hinter mir' (WICHM., Tscher. 273) | m o r d v.: *moŋ esnē(m) 'in mir', velenī ejstə 'aus dem Dorf', ikele 'elótt', ikelde 'elől', ikelej 'elé' (PAAS.: MChrest. 64—5) | f i n n: *pöydän alla 'az asztal alatt' (SETÄLÄ, Lauseoppi¹¹ 127); edessāni 'előttem', alla, alta, alle 'alatt, alól, alá' (BUDENZ, FNy.² 37, 108) | l a p p: *N. ālā 'on, on to, upon, over, near': ālām, ālād, ālās stb. (NIELSEN 35); gaddē vuollai 'in [tkp. unter] den Windschutz (illat.) des Ufers' (E. ITKONEN, LappChrest. 181); S. vuolen, vuolest, vuolai 'alatt, alól, alá' (HALÁSZ: UF. III, 20).********

[Irodalom: SIMONYI: A jelzők 151, 184, MHat. I, 11; KLEMM, MTörtM. 221; SZILASI: NyK. XXVI, 159; BUDENZ: NyK. XIII, 48; SETÄLÄ, Lauseoppi¹¹ 127; FOKOS: MFigy. III, 263. — L. még SCHLACHTER, Studien zum Possessivsuffix des Syrjänischen 180 kk.]

b) A szamojédban:

j u r.: (*nyl* 'das Untere'): *nyl* (als Dativ) 'unter', *nylna* (Lokativ) 'unten', *nyld* 'von unten', *nylmna* (Prosekutiv) 'unten entlang' (CASTR., SamGr. 581); (*maŋ*) *nān* 'zu mir', *m. nānnān* 'bei mir', *m. nādān* 'von mir' (LEHT. 300); *naγ* 'dat. p. — k (кому, чему-нибудь)', *nana* 'местн. п. — y (кого, чего-нибудь)', *nad* 'отложит. п. — от (кого, чего-нибудь)', *namna* 'продольн. п. — по (кому, чему-нибудь)' (ПРОКОФЬЕВ, Самоучитель ненецкого языка 126), (l. még N. SEBESTYÉN: ALH. VII, 333), *to taχad* 'из-за озера' (ПРОК. 127); *mat nuŋa* 'в чуме твоём (собст. внутри твоего чума)' (uo. 128) | k a m.: *čuran nγində* 'auf dem Haus' od. 'auf das Haus' (DONN.—JOKI 183); *tān tākkənan kuza iγe* 'hinter dir steht ein Mensch' (uo. 184); *p'ān tākkvndə* 'hinter dem Baum' (uo. 67, 184); *mān p'ān dākkən χāllām* 'ich gehe hinter den Baum' (uo.).

[Irodalom: CASTR., i. h.; ПРОКОФЬЕВ: i. h., Селькупская (остяко-самоедская) грамматика 48—51; DONNER—JOKI 182.]

c) A törökségben:

„Die Türksprachen besitzen — wie die anderen altaischen und uralischen Sprachen — eine unbegrenzte Menge von Postpositionen, was im Hinblick

auf die Präpositionen in den ieur. und sem. Sprachen als einer von den charakteristischsten syntaktischen Zügen für die uralaltaische Verwandtschaft zeugt. Ein anderer gemeinsamer struktureller Zug ist, dass diese „Partikeln“ auch deklinierbar sein können, bes. die Postpositionen des Orts und der Zeit nominaler Herkunft in den Lokalkasus, und sogar mit den Personalsuffixen zusammen“ (RÄSÄNEN: Morphologie 247).

ó t.: *áki oylın birlä* 'mit seinen beiden Söhnen' (RADL. MM I 5; vö. THOMSEN: Orkh. I E 3, Inscr. 10, 29, RABF.—SCHINKEWITSCH 17, BANG, KOSM. I, 46 | k t.: *anyı üzä* 'über ihn' (KÄŞĖ.—BROCKELM. 14); vö. RABF.—SCHINK. 16 | a l t.: *jylanyı ičindä* 'in der Schlange' (Pr. I, 161), *jylanyı ičinä* 'in die Schlange' (uo.); *pir kizäk čyqtı idžindä* 'eine Katze kam aus seinem Inneren heraus' (uo. 290) | t e l.: *järdiı altynda* 'in [tkp. unter] der Erde' (uo. 173), *jär altynda* ua. (uo.); *ajaq aldyıan* 'a láb alól' (uo. 167); *jär üstündä* 'auf der Erde' (uo. 180); *kök puluttıı üstünä* 'a kék felhő fölé' (uo. 207) | l e b.: *tägriniı tözündö és tägri tözündö* 'am Grunde des Himmels' (uo. 304); *ičindä* 'aus ihrem Innern' (uo. 307) | s ó r.: *čär altynda* 'unter der Erde' (uo. 326, 350); *čär altyına* 'unter die Erde' (uo. 358), *altyn qonradıı ištindä* 'in der goldenen Glocke' (uo. 359); *ištindä sanaptır* 'er dachte bei sich' (uo. 395) | s z a g.: *čärdiı altynda* 'unter der Erde', *čärdiı altyıan* 'aus der Erde hervor', *čär altyına* 'unter die Erde' (uo. II, 98) | k a z.: *östäl astıında* 'az asztal alatt', *astııma* 'alám', *jir astıınnan* 'a föld alól' (BÁLINT, Kaz. II, 7); *minem aldıımda* 'elöttem', *minem aldııma* 'elém', *sineı aldııınan* 'elöled' (uo. III., 89) | j a r k.: *sujıan ičide* 'a vízben', *mäneı aldemda* 'elöttem', *aldemda* ua. (KÚNOS: KSz. VI, 290) | o s z m.: *taş taş üstüne kalmasın* 'kő kövön ne maradjon' (KÚNOS, OTNy. 329); *altıımda* 'alattam', *altıımızdan* 'alólunk' (uo.); *üstümde* 'an mir, auf mir, an od. auf m. Kleidern', *üstüme* 'an mich, auf mich. . .', *üstümden* 'von mir ab' (ZENK. 122); *jan-ym-da* 'bei mir' (*jan* 'Seite' + *ym* Poss. Suff. der 1. Pers. Sing. + Lok.) (RÄSÄNEN, i. h.) | a d a k.: *üküzin ičinde*, *üküzin ičinden*, *üküzin ičine* 'im Innern des Oehsen, aus dem Innern des O., in den Oehsen hinein' (KÚNOS, Türk. Volksmärchen aus Adakale 182) | c s u v.: *şer ajne* 'a föld alá', *şer ajnábže* 'a föld alatt', *şer ajnábžen* 'a föld alól' (PAAS. 1); *man aja*, *ajnéma* 'alám', *san ajńnta* 'alattad', *san ajńntan* 'alólad' (ASM., Mat. 214); *pirən ajra* 'alattunk' (PAAS. 1), *man patma* 'hózzám', *man pavəmra* 'nálam', *man pavəmran* 'tölem' (PAAS. 94) | j a k.: *min attybar* 'an meiner Seite, neben mir' (BÖHTL. 324); *än attygar* 'neben dir', *bisigi attybytygar* 'neben uns', *min öttübär* '(auf meiner Seite) neben mir', *min öttüttän* 'von mir her' (uo. 391).

[Irodalom: GRÖNBECH, i. m. 33, RABF.—SCHINK. 16, RÄSÄNEN, i. m. 247 stb.]

d) A m o n g o l b a n (részint genitivusi, részint jelöletlen birtokossal):

i r o d.: *čilayunu degere* 'a kövön (ül)', *širegen degere talbi* 'az asztalra tedd', *usunu degere* 'a vizen', *modon degerece bayubaj* 'a fáról leszállt', *degegür* '-on el' (BUDENZ: NyK. XXI, 288); *minu* [gen.] *dergede* 'nálam, hózzám (lakni, lehozni)', *ečige ekejn* [gen.] *dergedece mordaııu* 'szüléktől elmenni' (uo.), *ere kümünü* [gen.] *dutora emegeltü ıazayartu morin baktayıu* 'férfi emberbe nyerges fékes ló fér bele (= titoktartó)' (uo. 303); *ger dutora* 'bent a házban, a házba' (*orobaj* 'bement'), *ger dutora-ee yarbay* 'a házból kiment' (uo. 289); *ıazar doora* 'under the earth', *ger dutora* 'in the house' (POPPE, MongGr. 117), *gerün* [gen.]

dergede 'by [at] the house', *ayulajin* [gen.] *qojina* 'behind the mountain' (uo. 145) | k h a l k h a: *gerin koino* 'позади юрты', *mini koino* 'после меня', *čini oiro* 'возле, близ тебя' (SZANZSEJEV, Синтаксис монгольских языков 110), *širēn dēr* 'на столе', *gerijn gadā* 'вне юрты' (SZANZSEJEV, Современный монг. язык 78); *gazvr dorōs* 'из под земли', *χadv dērə* 'на скале' (POPPE, Строй халха-монг. яз. 19—20), *gadzar dorō* 'unter der Erde', *gadzar dorōs* 'unter der Erde hervor', *širēn dēre* 'auf dem Tisch', *širēn dērēs* 'vom Tisch' (POPPE: Kh.-mong. 74); *geriη qoino* 'hinter dem Hause', *ūliη nāna* 'diesseits des Berges' (uo.), *ūliη χadzūda* 'neben dem Berge' (*χadzū* 'Seite'), *tšini orondo* 'an deiner Stelle' (*oron* 'Stelle') (uo. 75), *ūliηtsāna* 'jenseits des Berges' (uo. 60) | b u r j.: *mysun dēre* 'auf dem Eise' (CASTR., Burj. 229); *gerej χazūda* 'возле дома' (SIDENDAMB. 67), *mini χazūgār* 'мимо меня' (uo. 271); *dērə* 'föl, -ra, re, fönt, -on, -en, -ön', *dērähä* 'felülről, -ról, -ról', *děšä* 'fölfelé, -ra, -re', *dēgür* 'fölött, fönt el' (BÁLINT: NyK. XIII, 231) | k a l m.: *gar-dērān* 'auf der (eigenen) Hand', *ger dotorān* 'in dem (eigenen) Hause', *adūn dundāsān* 'aus der (eigenen) Pferdeherde' (KWb. p. XIV); *mörη dērān* 'auf dem Pferde, zu Pferde', *mörη dērə garχv* 'sich auf das Ross setzen' (uo. 91); *üküsη ämidin zäktv* 'zwischen Tod und Leben (schweben)' [*zäg* 'Vereinigung, Saum, Zwischenraum, Falz; (in den obl. Kasus) zwischen, unter, in'] (uo. 469); *χuryunē zäktv* 'zwischen den Fingern, zwischen die Finger', *tülēnīn zāyūr* 'zwischen dem Brennholz hinein, unter dem Holze' (uo.).

[Irodalom: BUDENZ, BÁLINT, SZANZSEJEV, POPPE az i. helyeken. L. még TODEJEVA, i. m. 67, 103, 121.]

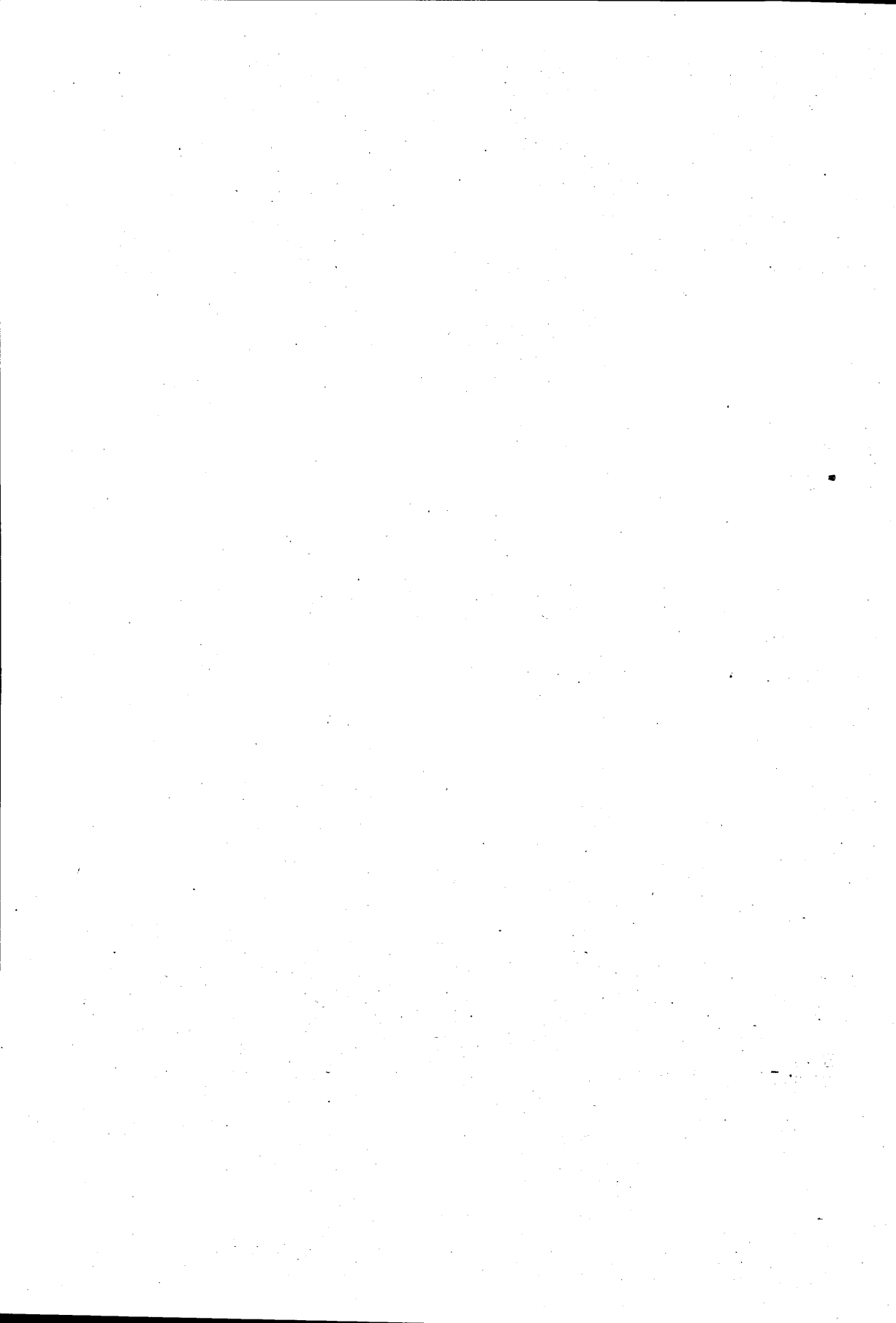
e) A m a n d z s u - t u n g u z b a n (a névutón birtokos személyraggal):

t u n g. (e v e n k i): (*dō* 'das Innere'): *dōdu* 'hinein, in', *dōduk* 'heraus, aus', *dōli* (prosecut.) 'innen entlang' (CASTR., Tung. 65), *zu dodun* 'внутри дома' (KONSZT.—LEBEGY. 223); *zu amardun ketē bejel bičētīn* 'за домом было много людей' (uo.); *nuηartīn amarduwar bejelwē ičēre* 'они увидели сзади себя людей' (uo. 225); *si zuleskiwi ewa ičēnni* 'ты что видишь перед собой?' (uo. 225); *bejetken oron dagalan emēčen* 'мальчик подошел к оленю', *bu oror dagalatīn emēčewun* 'мы подошли к оленям' ['a rénszarvasok közélükbe!'] (uo.); *nuηartīn ure hergidedun bizere* 'они живут под горой' (uo. 257); *bira ojolīn* 'над рекой' (uo.); *nuηan ojolīn degi dergen* 'над ним (prosec.) пролетела птица' (uo. 237) (*ojo* 'лоб; поверхность') (VASZIL., Эвенк.-русск. слов. (1934) 154); *samolot ojadūw očān* 'самолёт оказался надо мною', *zolo ojadūn tegetten* 'он присел на камень' (VASZ.: Эвенк.-русск. словарь (1958) 316); (*bi*) *žariw*, (*si*) *žaris*, (*nuηan*) *žarin*, (*bu*) *žariwun*, (*su*) *žarisun*, (*nuηartīn*) *žaritīn* 'для меня, для тебя, для него...' (uo. 733) | l a m u t: *zu dolan bisin* 'внутри дома был' ('букв.: дом внутри него был'), *zul dolatan bisin* 'внутри домов ('a házak bel-sejükben!') были ('дома внутри их были'), *zulbu dolatan bisin* 'внутри моих домов был' ('дома мои внутри их был') [CINCUS, Очерк грамм. эвенского (ламутского) языка 233]; *zu oīdun* 'на юрте' ('юрта на поверхности ее') (uo.); *stol oīlān* 'az asztalon', *škař dōlān* 'a szekrényben' (CINC.—RISZS 765); *tur dodun* '(Erde in-ihrem-Inneren >) im Inneren der Erde, in der Erde (drinnen)' (BENZING, Lam. 84); *asi amargidalan kuηa ewin* 'hinter der Frau spielt ein Kind', *hin amargidalas kuηa ewin* 'hinter dir spielt ein Kind' (uo.); *hin dalilas* 'bei dir', *asi dalilan* 'bei der Frau' (*dali* 'nahe' > 'bei') (uo.).

m a n d z s u: „A mandsuban postpositiókul (névutók) szolgálnak részint viszonyragos névszók, részint csupa névszótók is, amelyekről a casusrag elmaradt vagy elkopott; mint ilyenek többnyire a viszonyított névszó genitivusával (-i) vannak szerkesztve” (BUDENZ: NyK. XX, 316). „*dorgi* (belsőség: *do-ergi) ’-ben’: *agai dorgi* ’az esőben’, *dorgici* ’-ből’ ” (uo. 317); „*ojlo* (fölszín) ’fölszínére’: *mukei ojlo dekdece* ’a víz színére emelkedett’ ” (uo.); „*ningu* (’tető, fölszín:’) *ningude* ’rajt, -ra’: *užui ningude* ’a fejen, az élén’, *alini n. tafaxa* ’a hegyre fölment’ ” (uo.) | u d h. (birt. személyraggal): *ana zulieleni* ’a csónak előtt’, *bi zulieleni, si zulieleni* ’énelőttem, teelőtted’ (SNEJDER, Краткий удейско-русский словарь 115) | n a n a j (birtokos személyraggal): *zōi edgežini emeheni* ’от дома, со стороны своего дома [„háza felől (felőle)"] пришел’; *mi bāroi elke emetke* ’ко мне (в направлении меня) тихо подходит’ (SZUNYIK, Кур-урмийский диалект 75) | n a n a j (Amur) (birtokos személyraggal): *zo dolani nai egzi* ’в доме (внутри, во внутренности дома) людей много’ (AVRORIN, Грамматика нанайского языка I, 128); *zo ujeleni tun xedumburini* ’над (в пространстве над) домом флаг развевается’ (uo.).
[Irodalom: BUDENZ, KONSZTANTINOVA—LEBEGYEVA, VASZILEVICS, AVRORIN az i. helyeken.]

FOKOS DÁVID

A vogul *n*-elemű igenévképző hangalakja¹

1. A folyamatos melléknévi igenév képzésére (a ritkább és részint elavult *p* és *η* mellett) az egész vogul nyelvterületen általános egy *n* + (nyelvjárásonként különböző hangszínű) magánhangzó elemből álló végződés. E mellett — azonos funkcióban — ugyancsak általánosan jelentkezik egy magánhangzó nélküli, puszta *n* képző is. A kettőnek egymáshoz való viszonyát eddig nem vizsgálták tüzetesen.

2. A rendelkezésünkre álló leíró nyelvtanok közül az alapvető „Vogul Nyelvjárások”-ban MUNKÁCSI mindenütt *-nē* alakban közli a képzőt, csak a T.-ban² ad három változatot: *-ne*, *-nē* és „magashangú szókon vidékenként *-ni*”. A származékok elnevezése nála: É., K. és T. „participium praesentis” (VNyj. 43, 224, 294), AL. „participium” (i. m. 169), KL. és P. „nomen verbale” (i. m. 128, 252); nem kétséges azonban, hogy a képzőt nagyjából azonos funkciójúnak tartja mindenütt.

AHLQVIST Grammatikájában a névszóképzők közt említi a *-na*, *-nā* végződést mint nomen agendi képzőt, de itt csak a K. és P. nyelvjárásra utal

¹ Részlet egy nagyobb, az egész vogul igenévrendszert tárgyaló dolgozathól.

² A nagybetűk a megfelelő vogul nyelvjárásokat jelzik. Egyéb rövidítések a közismerteken kívül:

ÉMsNy. = LAKÓ GYÖRGY, Észak-manyisi nyelvtanulmányok. Budapest, 1956.

JPNSz. = Языки и письменность народов севера часть I. Москва—Ленинград, 1937.

KMRSzl. = В. Н. Чернецов — И. Я. Чернецова: Краткий мансийско-русский словарь. Москва—Ленинград, 1936.

MJaz. = А. Н. Баландин — М. П. Вахрушева: Мансийский язык. Ленинград, 1957.

MRSzl. = А. Н. Баландин — М. П. Вахрушева, Мансийско-русский словарь. Ленинград, 1958.

MsNyk. = KÁLMÁN BÉLA, Manyi Nyelvkönyv. Budapest, 1955.

ÖESA. = Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat = Annales Litterarum Societatis Esthonicae 1937. Tartu, 1938.

RMSzl. = E. И. Ромбандеева, Русско-мансийский словарь. Ленинград, 1954.

Survey = BJÖRN COLLINDER, Survey of the Uralic Languages. Stockholm, 1957.

WogGr. = AUGUST AHLQVIST, Wogulische Sprachtexte nebst Entwurf einer Wogulischen Grammatik, hg. von YRJÖ WICHMANN. Helsinki, 1894.

Puszta kötet- és lapszám magyar értelmezésű adat után a VNGy.-re, német értelmezésű után a WVd.-ra vonatkozik. Ez utóbbinál a lelőhely után esetleg következő törtszám az ugyanazon kötetbeli magyarázatok lap- és jegyzetszámára utal.

A szovjet nyelvtanok, ill. szótárak itt előforduló néhány betűjét nyomdatechnikai okokból átírtam, nevezetesen: KMRSzl. *б = ə*, *п = ŋ*, *с = ś*, *ђ = ɣ*; MJaz. *н = n*, *э = ε*, *ы = ə*.

(WogGr. 137). Az igenévi alakokról szólva viszont gerundivumnak mondja a *-na*, *-nä* képzős származékokat (i. m. 179). Ez utóbbi elnevezés található a K. igeragozási paradigmák végén az igenévi alakok felsorolásában is (i. m. 184, 190), míg a megfelelő Szo. alakokat nomen actorisnak jelzi (i. m. 201—8). A különböző elnevezésekből arra lehetne következtetni, hogy AHLQVIST nyelvjárásánál más-más jelentést tulajdonít az igenévnek — de erre nézve a nyelvtan további tájékoztatást nem nyújt.

A többi nyelvtan, ill. nyelvtani vázlat tulajdonképp az irodalmi nyelv alapjául szolgáló É. nyelvjárást tárgyalja, az igenvet illető megállapításaik tehát szintén csak arra érvényesek.

CSEBNEYCOV-CSEBNEYCOVA kis szótárának bevezető nyelvtani áttekintésében az igenévképző alakjai *-n* (*-an*, *-ən*, *-ne*). A változatok használata a szerzők szerint az igető szótagszámától és a tövég minőségétől függ: a páratlan szótagszámú, valamint a *-ns*, *-ńs* és *-ny* végződésű tövek *-ne*, a páros szótagszámúak *-an*, a páratlan szótagszámú, két mássalhangzón végződők pedig *-ən* alakban veszik magukhoz a képzőt (KMRSzl. 53). Érdekes az a megjegyzés, hogy alanyi, tárgyi, határozói és állítmányi szerepben az igenév páratlan szótagszámú igető esetén *-ne*, páros szótagszámú esetén *-ane* végződéssel alakul, továbbá hogy ilyen funkcióban mindig birtokos személyragot kap (i. m. 54).³

CSEBNEYCOV a JPNSz.-ban közölt rövid áttekintésében nem ad ugyan szabályt, de a folyamatos cselekvésű igenév képzőjéül *-n* és *-ne* alakot említ, melyek közül példái szerint az első változat páratlan, a második páros szótagszámú igetőhöz járul (174).

KÁLMÁN BÉLA az egyetemi oktatás céljaira készült Manysi Nyelvkönyvében szintén az É. nyelvjárás alapján állította össze a nyelvtani vázlatot. Nála, mint MUNKÁCSINÁL és AHLQVISTNÁL, a folyamatos melléknévi igenév képzője csak egy, mégpedig magánhangzós alakban szerepel: *-nə* (25).

LAKÓ GYÖRGY az ÉMsNyt.-ban a sorszámokkal jelölt igenévi végzések közt II. alatt az *-n*, III. alatt a *-ne* alakot közli, használatukat megvilágító példákkal (45).

COLLINDER nagyszabású, valamennyi uráli nyelvre kiterjedő, leíró szempontú nyelvtani áttekintése az egyes nyelvekre — így a vogulra nézve is — általában az irodalmi nyelven alapul. A kérdéses igenévképzőt ő *-ne* ~ *-n* alakúnak jelzi, megjegyezve, hogy a megoszlás attól függ, páros vagy páratlan szótagszámú-e az igető. Előbbi esetben a magánhangzós, utóbbiban a magánhangzós nélküli változat jelentkezik (Survey 332). Az igető szótagszáma szerinte annyi, ahány szótag az infinitívusz *-ŋkwe* végződése előtt van (i. m. 329).

BALANGYIN—VACHRUSEVA nyelvtana, mely a vogul nyelv első rendszeres leíró nyelvtana, természetesen szintén az É. nyelvjárást, ill. az irodalmi nyelvet

³ Mind a hangtani, mind a mondattani megállapítás úgy értékelendő, mint irodalmi nyelvi norma kialakítására való törekvés. Hogy a hangtani szabályozás nem régi, mutatja pl. ez a két tankönyvcím: *Lovintan mayas lovinanut* (1933) 'Olvasás végett olvasni való' és *Lovintane mayas kniga* (1934) 'Olvasás végett való könyv' (I. MUNKÁCSI: Nyr. LXIV, 29, 30). — Az adott mondattani szabály a népnyelvben szintén nem érvényesül: adataim szerint a képző magánhangzós vagy magánhangzó nélküli alakja nem köthető föltétlenül a mondatbeli funkcióhoz, bár az kétségtelen, hogy állítmányi, alanyi, tárgyi és határozói szerepben a képző, igen csekély kivételtől eltekintve, valóban mindig vokálissal jelntkezik. A népnyelvi szövegekre nézve továbbá az a szabály sem áll, hogy az igenév ezekben a funkciókban mindig személyragos: a személyragtalan használat is oly gyakori, hogy kivételesnek vagy „szabálytalannak” semmiképp nem tekinthető.

tárgyalja. A szerzők az igenévképzőről szóló részben csupán felsorolják a jelen idejű melléknévi igenév képzőjének alakváltozatait: *-n* (*-ne*, *-ən*, *-an*), de a változatok jelentkezésének feltételeire nem adnak szabályt (MsJ. 140).

Ezek a megjelenésük időrendjében számbavett leíró nyelvtanok tehát igenevünkre vonatkozólag háromféle fölfogást képviselnek: 1. a képzőnek csak egy, mégpedig magánhangzós alakját adják meg (MUNKÁCSI, AHLQVIST, KÁLMÁN B.); 2. a magánhangzós és magánhangzó nélküli alakokat egymás változatának tekintik (a szovjet szerzők és COLLINDER); 3. a kétféle alakot elválasztják egymástól (LAKÓ).

3. Ezek szerint a „jelen idejű (vagy folyamatos) melléknévi igenév” képzőjének hangalakjával kapcsolatban mindenek előtt az a kérdés tisztázandó, hogy leíró szempontból két képzővel van-e dolgunk, vagy a kettő csupán változata-e egymásnak.

A kérdés megoldása nem öncélú hangtani föladat. Tulajdonképp az igenév változatos mondatbeli szerepeinek, s e szerepek történeti egymásutánjának vizsgálata vezetett ehhez a hangtani problémához, melynek tisztázása hovatovább mellőzhetetlennek bizonyult ahhoz, hogy bizonyos mondattani kérdésekre megnyugtató választ lehessen adni. Az igenévre vonatkozó anyag gyűjtése tehát mondattani szempontból történt, ami azt jelenti, hogy a mondatfonetikai környezetet és a mondatbeli funkciót minden egyes adatnál külön mérlegelni lehetett.

Vizsgálódásom térben természetesen minden vogul nyelvjárásra kiterjed, időben pedig azt a korszakot öleli fel, melyet REGULY, MUNKÁCSI, KANNISTO szövegei képviselnek (AHLQVISTnak mindössze néhány lapnyi eredeti szövege jelentéktelen). Nem vettem tehát tekintetbe sem a XVIII. századi szójegyzékeket, sem a XIX. századi evangélium-fordításokat, sem a modern szovjet kiadványokat. A szójegyzékek következtelen írású, sokszor félrehallott és félreértett e g y e s szavai mondattani kutatásokra egyáltalán nem alkalmasak, és hangtaniakra is csak szinte minden egyes adat tüzetes kritikai elemzése után volnának használhatók. Az evangéliumi szövegek már tartalmuknál fogva sem képviselhetnek valóban beszélt nyelvet, mint fordítások pedig természetesen erősen nyelvi befolyása alatt állnak az orosz eredetinek: Végül a modern kiadványok egyrészt szintén fordítás-irodalmat adnak, másrészt mind az É. nyelvjáráson alapuló irodalmi nyelvet tükrözik, az irodalmi nyelvi gyakorlatot pedig kiváló szakemberek tudatosan szabályozták. A modern szövegek nyelvállapota tehát nem mindenben szerves fejleménye a nyelvi előzménynek, s így történeti kutatásra inkább csak akkor lesz alkalmas, ha a benne megnyilvánuló változások minősége és mértéke a közvetlen történeti előzményen lemérhetővé válik. Ez a közvetlen történeti előzmény pedig az a nyelvallapot, melyet REGULY, MUNKÁCSI, KANNISTO gyűjtése rögzített írásban.

Ennek a mintegy fél évszázad folyamán gyűjtött anyagnak túlnyomó része hagyományos nyelvallapotot őriz pl. az ősi regékben és medvénekekben. Vannak azonban kétségtelenül újabb, a kutatók ottjártakor használt, mindennapi beszélt nyelvet tükröző darabok is, mint pl. a sorsénekek, a nem kötött és nem hagyományozott szövegű medvéünnepi színjátékok, az oroszból átvett mesék stb. Így ez a gyűjtés több nyelvtörténeti korszakot képvisel, s mint nagyterjedelmű nyelvemlék, megbízhatóan tájékoztat a vogul nyelv számunkra elérhető legrégebb állapotáról. Ezt az anyagot hitelessége, s főként KANNISTO átírásának pontossága, kiválóan alkalmassá teszi történeti kutatásokra. Ilyen

elvi megfontolások alapján korlátoztam vizsgálataimat ennek a korszaknak nyelvállapotára.

Adatgyűjtésemben lehető teljességre törekedtem, s így a különböző nyelvjárásokból összesen mintegy négyezer adatot vizsgáltam végig. Legtöbb anyagom — a szövegek mennyiségének megfelelően — az É. és K. nyelvjárásból van, a nyugati nyelvjárásokból és a T.-ből sokkal kevesebb. Ez a körülmény azonban ennél az igenévnél nem okoz nehézséget, mert a fölvetett hangalaki kérdés szempontjából nincs lényeges különbség az egyes nyelvjárások között.

4. Arra a csak leíró alapon tisztázható kérdésre, hogy van-e funkcióbeli eltérés az igenév magánhangzós és magánhangzó nélküli alakja közt, félre nem érthető választ adnak azok a — nem is éppen ritka — esetek, melyekben a használat teljesen vagylagosnak van jelezve. Ilyeneket persze csak KANNISTÓ-nál találhatunk, mert MUNKÁCSI köztudomásúlag úgy írta a végződéseket, hogy önmagukkal azonosak legyenek; ezért nála a kérdéses képző mindig *né*, ill. hiányjeles *n'* alakban jelentkezik.

KANNISTO szövegeiből az alábbi vagylagosnak jelzett adatokat tudom idézni:

a) Szo. *tóln(ε) átβās* '(aus) geschmolzenem Blei' (V, 160), *kāstijlan(ε) χār* 'des brünstigen Renntierochsen' (V, 354/11). — Hasonlóképp elmaradhat az azonos hangalakú lativuszrag magánhangzója is, pl. *kól kibərnā* 'in die Männerhütte' (V, 52) és *pūt kibərn* 'in den. . . Kessel' (III, 33), mindkét esetben mássalhangzós szókezdettel előtt, stb.

b) FL *sörβit ōln(ε) āku tāylum* 'Das. . . eine Glas mit Bierwasser' (I, 278), *ū-lm kχuīn(ε) ōs ālīm* 'Man kann nicht schlafen' (III, 13), *īōxtən(ε) ēlmkχōlas* 'dem gekommenen Menschen' (I, 74), *mōt kχum ūnlen(ε) ōtrəŋ mən(ā)* 'in das von einem fremden Mann bewohnte Fürstenland' (I, 278), *unlen(ε) mātēt* 'auf ihrem Sitzplatz' (II, 180), *īōnyen(ε) māys* 'um des Spielens willen' (I, 75), *tāiapan(ε) nānōlōmt* 'ein. . . zu essendes Stück Brot' (I, 196), *īyβlēypan(ε) tōβlum* 'meine sich mausernden Flügel' (V, 217), *sāηkβl. tane kχum* (od. *sāηkβl-tan kχum*) 'der Harfe spielende Mann' (II, 164). — A lativuszrag magánhangzója itt is gyakran ugyanígy viselkedik: *ākβənn(ā) māijēln* 'Gib es deiner Tante' (III, 42), *tāβ nārtsāβn(ā) iāls* 'Sie ist auf dem Sumpf gewesen' (V, 188), *matarn(ā) tīj īyββəməēn* 'Es kommt nun jemand zu uns' (I, 79) stb.

c) A K. nyelvjárási anyag túlnyomó része két változatban párhuzamosan került kiadásra: a páros számú lapokon az első lejegyzés, a páratlan számúakon az ellenőrzött szöveg. A kiadás az előbbit A-val, az utóbbit B-vel jelöli. A két változat más-más közlőtől származik ugyan, de az igenévképző hangalakjára nézve az esetek mintegy 90%-ban megegyeznek. A fennmaradó 10%-ban az A változat kevés kivétellel a Nachracsi-beli kitűnő regemondó, Afanazij közlése, kinek nyelvjárása átmenetet alkot az Alsó- és Középső Konda nyelvjárásai közt; az ellenőrzött B változat pedig csaknem mind Andrei Ivanovics Jutkintól származik, aki Leusból való, tehát nyelvjárása középkondai (I. LIIMOLA: WVd. I, XXI—XXII, SUSA 58/3:5). Vagylagosnak csak azokat az eseteket tekintem, melyekben ugyanazon közlőnél van a vagylagosság jelezve. Ilyen adatok a következők:

A) változat: *ā īn(ə)* 'Trank' (II, 362), *āln(ə)* 'töten' (II, 440), *īu-β-mənn(ə) qāoməl qāolī* 'es ist (mir) unmöglich, nach Hause zu gehen' (II, 216), *na'n kβāoln(ə) lqāotān* 'an euch ist die Reihe, (früh) aufzustehen' (II, 436),

βār ioxtn(ə) *lào't* 'Als die Kräfte. . .ausreichen' (II, 404), *poxtn(ə)* 'scheissen' (III, 95), *pèrnmn(ə) ḡàoməl ḡàot'i* 'es ist nicht möglich, (sie) zu ertragen' (II, 310), *βò:i pə:sɣ'n(ə) tēram* 'ein Gefäss, um Fett abzublasen' (II, 598), *βāramḡäoln(ə) lào't* 'Wie. . .ihre Kraft anstrengt' (I, 175), *làoβltäoln(ə)* '(so) wird gesagt' (II, 492).

B) változat: *pèèrəmn(ə) ḡàməl ḡàt'i* 'es ist nicht möglich, (sie) zu ertragen' (II, 311), *kuársərn(ə) olənti* 'das Geräusch ist zu hören' (II, 777/15), *tḡḡiepḡn(ə) . . .ḡḡielḡn(ə)* 'zu essen. . .zu trinken' (I, 5), *nḡy loà βl.tḡn(ə) pḡlsḡmən* 'die Beere, von der du sprichst' (I, 9), *alsḡ stlḡ'n(ə) pḡβloβlät* 'Sein aufzuziehendes Dorf' (III, 73), *lopà' rḡ'mḡ'n(ə) iḡḡnnt* 'den ein Pferd hätte überspringen können' (II, 439).

Az azonos alakú lativuszrag hasonló viselkedés itt is kimutatható: A) *ō-lnə xḡ'ina māyānn(ə)*, B) *ò-lnə, xḡ'ina mā'γā'nn(ə)* 'An eueren Leb- (und) Wohnort' (II, 22, 23), A) *ām māoyləmn(ə)*, B) *om māyləmn(ə)* 'gegen mich' (IV, 98, 99), A) *xḡontn(ə) iəβān*, B) *kḡontn(ə) iəβān* 'kommt ein Kriegsbeer' (II, 244, 245) stb.

5. Az előzőkben idézett adatok az igenév magánhangzós vagy magánhangzó nélküli jelentkezésének teljes vagyilagosságát, az igető szótagszámától, minőségétől, a mondatfonetikai környezettől s a mondatbeli szereptől való függetlenségét közvetlenül tanúsítják. Ez utóbbira nézve mégis megjegyzendő, hogy állítmányi, alanyi, tárgyi és határozói szerepben igen csekély kivételtől eltekintve mindig a magánhangzós alakok mutatkoznak, a magánhangzó nélküliek főként jelzői funkcióban fordulnak elő.

Nem kevésbé bizonyító erejűek azonban azok az esetek, melyekben pontosan azonos funkcióban, gondolatritmusok párhuzamos soraiban, ugyanazon igető származéka hol magánhangzós, hol a nélküli. Itt már REGULY adatai is figyelembe vehetők, mert ő — MUNKÁCSI eljárásával ellentétben — valóban a mindenkori ejtett, ill. hallott alakokat írta le. Igaz ugyan, hogy HUNFALVY kiadásában bizonyos „egységesítő” eljárással megszüntetni igyekezett REGULY följegyzéseinek egyenetlenségeit (l. VogF 119 j. és MUNKÁCSI, VNGy. II, 541), de képzőnkre vonatkozólag ez csupán annyiból állt, hogy ahol hiányzott a vokális, ott hiányjelet tett az *n* után. Így akadnak efféle párhuzamos helyek: *mätne kät auln' johtsämen*, *mät'n' lajl aulen' johtsämen* 'vényülő kézre jutottunk, vényülő lábra jutottunk' (VogF 120), *elmkales u n l e n e saung má* és *emkales (sic!) u n l e n' jelping má* 'az ember ülő szent földjét' (VogF 123), *tolmäntene katpā joht'i*, . . . *tolmänten katpā läpän üt raui* 'valamely tolvaj jó. . . egy tolvaj sem mer közeledni' (VogF 182; Regulynál eredetileg *tolmentäne* és *tolmentän*, l. BUDENZ: NyK. XIX, 318), *taline kum* 'a kerítővel halászó ember' (VogF 146) és *talgen kum* 'merítő hálóval. . . halászgát' (VogF 151; MUNKÁCSINál mindkétszer *taljéné xum* 'gyalmozó ember', l. VNGy. II, 299, 308).

Hangtani kérdésről lévén szó, legnagyobb súllyal természetesen KANNISTO adatai esnek latba: Szó. *āku mū'z ol n āyin*. . . *āku mū'z ol n e piyn* 'Jedes einzelne Mädchen. . . jeder einzelne Junge' (II, 162), *o βḡ t n āsβid*. . . *o βḡ t n e tūrβid* 'dem strömenden Obwasser. . . dem strömenden Seewasser' (V, 18—9), *ó β n āsβid*. . . *ó β n e tūrβid* 'das reissende Obwasser. . . das reissende Seewasser' (V, 152). Az efféle adatok azért tanulságosak, mert mintha arra utalnának, hogy a végmagánhangzó eltűnése rákövetkező magánhangzós szókezdőt következménye. A hangrést azonban nem szüntetik meg mindig, pl. a *xu i n*

ōlne mā 'einen Schlaf- (und) Aufenthaltsplatz' (II, 123) mellett ugyanazon a lapon található *χ υ ι ν ε ὀλνε mā* 'ua.' is. Ugyanígy: *pāβl k β ā l n ὀ μ η τυ ρ l* 'mit brüllender ein Dorf weckender Stimme', s a következő sorban *ῡ s k β ā l n ε ὀ μ η τυ ρ l* 'mit brüllender eine Stadt weckender Stimme' (IV, 236). Továbbá nemcsak rákövetkező magánhangzó, hanem rákövetkező szókezdő mássalhangzó esetén is váltakozhat a kétféle képzőalak: *pāβl t ē n ε*, *ῡ z t ē n ε p̄ȳi* 'ein von einem Dorf zu verzehrendes, von einer Stadt zu verzehrendes Speiseopfer' (II, 58), s a következő lapon: *pāβl t ē n*, *ῡ z t ē n p̄ȳi* 'ua.'

Némelykor mintha ritmikai okok befolyásolnák a képzővégi magánhangzó jelentkezését, ill. hiányát egyébként ugyanazon mondatfonetikai körülmények közt, pl. ezen kifejezésben: *pāβl t ē n iā' n̄ȳ ȳās β̄āȳem*, *ῡ z t ē n ε iā' n̄ȳ ȳās β̄āȳem* 'Ein dorfverzehrendes grosses böses Vorzeichen erfahre ich, ein stadtverzehrendes grosses böses Vorzeichen erfahre ich' (V, 118). A gondolatritmus első szakaszának kezdő szavában a magánhangzó nemcsak etimológiailag, hanem helyzeténél fogva is hosszú, míg a második szakaszban csak etimológiailag az. Hogy a két szólam egésze azonos lüktetést nyerjen, az első szakasz első részét valóban meg kell rövidíteni egy időegységgel, s szinte természetes, hogy az igenévképző jelentés nélkülinek érzett magánhangzója marad el.

Máskor a fonetikai-ritmikai indítékon kívül értelmi mozzanatok is szerepet játszanak abban, hogy az igenévi magánhangzó hiányzik. Pl. a *kāstanēχum* 'Zauberer' (V, 36, 39, 40) összetételben a képző magánhangzós, az énekcímekben igen gyakori *kāstanēȳȳ* 'Ruflied' (V, 11, 12, 14, 17 stb.) összetételben pedig mindig magánhangzó nélküli. Ennél a két, szorosan azonos fogalomkörbe tartozó szónál minden bizonnyal az azonos szótagszámra való törekvés okozta, hogy a Szo., FL. *kāst-* 'sich erinnern, gedenken; den Namen eines Geistes nennen (z. B. in Gefahr, beim Schwören vor Gericht); ein Opfergelübde tun, mit einem Zauberspruch (einen Geist) hervorrufen' (V, 245) az igenév így kétféle alakban rögzült. A magánhangzós változattal kapcsolatban megjegyzendő, hogy KANNISTO a *χum* előtt rendszerint hosszú, ill. félhosszú *e-t* jelöl a Szo-ban, pl. *lā t η λαβνē χum* 'Der... Wort verkündende Mann' (V, 96), *iō χ η nē χum* 'kreisender Mann' (V, 36), *h̄ȳl t nē χum* 'den... schwörenden Mann' (IV, 153), *iō n γ n ē k χum* 'der spielende Mann' (II, 164) stb. Azonkívül ebben az összetételben az igenévi magánhangzó a harmadik szótagot alkotja, s mint ilyen, erős mellékhangsúlyt kap (l. LAKÓ, ÉMsNyt. 7), melynek nyújtó hatása van (l. i. m. 39—40). — A vokális nélküli változatban viszont az összetétel harmadik szótagja egyben az utótag első szótagja, tehát nemcsak fonetikai, hanem értelmi hangsúly is esik rá, s így természetes, hogy előle az igenévképző azonos hangszínű magánhangzója eltűnik. Az efféle, végső soron ritmikai-fonetikai okokból keletkezett alakpárok aztán alapot adhattak, és bizonyára adtak is, a különféle analógiás alakulatok létrejöttéhez.

A nyugati nyelvjárások közül a P.-ből tudok idézni ilyen, azonos funkcióban és azonos mondatfonetikai föltételek mellett hol magánhangzós, hol a nélküli képzővel jelentkező származékokat: (REG.) *νόχs k i š e n l i i n k i š n ā l i n i n g j a š e n* 'A te nyusztkereső... evetkereső evetes ösvényrovásodat' (III, 520); (KANN.) *βuī p u r n ā ὀ r n š i m a*, *sus p u r n ὀ r n š i m a* 'mit verderbenbringendem (?), das Tier beissendem Herzen, mit verderbenbringendem (?), den Elch beissendem Herzen' (IV, 299); *lēm p o š n ā p o s* 'Reifezeit der Ahlkirschen' (IV, 293), és néhány lappal odább ugyanazon közlőtől: *lēm p o š n p o s* 'ua.' (IV, 305). Máskor viszont mintha a rákövetkező magánhangzós szó-

kezdet okozná a vokális hiányát: *oa tēln oakāt...nē tēlnā nēkēāt* 'Als Mädchen entstehendes Mädchen. . .ihre als Frau entstehende Frau' (V, 241). — Az azonos alakú latívuszrag itt is hasonló kettősséget mutat: *saβitn(ā) in ts* 'wurden neidisch' (III, 142), *šanšpeŋ, nn* od. *šanšpeŋknā* 'knietief' (III, 244/11) stb.

6. Ha vizsgálódásunkból kizárjuk a mondattani szempontot, s környezetükből kiszakítva, tisztán hangtani szempontból nézzük a kérdéses származékokat, akkor — a T. kivételével (melyről alább a 8. p.-ban lesz szó) — minden nyelvjárásból idézhetünk azonos igetőből való alakpárokat, melyekben az előfordulási arányszám is tanulságos. Az igeneveket az alapige tőtípusa szerint osztályoztam, mert a munka folyamán az tűnt ki, hogy bizonyos összefüggés van az igető minősége és a képző magánhangzós vagy magánhangzó nélküli jelentkezése közt. Megkülönböztettem a nyílt egyszótagú igetőveket (pl. *tē-* 'enni'), továbbá az egy mássalhangzón (pl. *ol-* 'lenni') és a mássalhangzó-csoporton (pl. *ūnl-* 'ülni') végződő csonka töveket. Az adatok számbavételekor a képzővégi magánhangzó esetleges hosszúságára vagy félhosszúságára nem voltam külön tekintettel, sem az igetőben esetleg mutatkozó lényegtelen módosulásokra (pl. a *pāikēn*, *pāikēn* és *pāicēn* 'beten' változatokat azonosaknak vettem). A néhány igekötős összetélt az alapigéhez számítottam.

Az alábbiakban nyelvjárások szerint csoportosítva mutatom be az alakpárokat REGULY és KANNISTO szövegeiből (MUNKÁCSI elvszerűen egységes írású adatai itt is mellőzhetők). A lelőhelyeket nem közlöm, mert a dolgozat mondattani részében úgyis szinte minden adat előkerül. Rövidség kedvéért a jelentéseket is csupán jelzem, REGULY adatainál *ó*, *ő* képzős participiummal, KANNISTO adatainál a megfelelő német ige infinitívuszával. Mivel itt kizárólag hangtani kérdéseket tárgyalok, ez az eljárás nem okozhat zavart.

I. Északi nyelvjárások. a) Nyílt egytagú igető: REGULYból nincs alakváltó adatom. — Szo. *tēne: tēn* 'essen' (előfordulási arány 16:7). — FL. adatom nincs.

b) A csonka igető egy mássalhangzón végződik: *ālne: āln* 'fogó' (9:1), *mātne: mātñ* 'vénülő' (6:2), *jānimene: jānimen* 'növekedő' (7:2), *robītene: robīten* 'dolgozó' (4:1). — Szo. *ōlne: ōln* 'sein, leben' (178:10), *tēlne: tēln* 'entstehen' (2:1), *kβālne: kβālñ* 'aufstehen' (7:3), *pōlne: pōln* 'frieren' (5:2), *βārne: βārñ* 'machen' (21:1), *mīnne: mīññ* 'gehen' (18:1), *tōtne: to'tñ* 'bringen' (13:2), *ōβne: ōβñ* 'strömen' (3:1), *nēyne: nēyn* 'anbinden' (3:1), *χašne: χašñ* 'erkennen' (6:3), *ōšne: ōššñ* 'haben, besitzen' (33:4), *ēt, rγāla'ne: ēt, rγālan* 'hungern' (2:4). — FL. *ōlne: ōln* 'leben' (12:1). — A számokat összesítve 329:40 arányt kapunk, tehát a magánhangzós változat több mint nyolcszorosa (8.2) a magánhangzó nélkülinek. Az arány értéke még nagyobb lenne, ha a mondattani anyaggyűjtés során a sok azonos *nep* lévő-féle szerkezetet mind kiírtam volna; ezekben ugyanis legtöbbször a magánhangzós *ōlne* alak jelentkezik.

c) A csonka igető mássalhangzócsoponton végződik: *unlene: unlen* 'ülő' (12:6), *tolmentāne: tolmentāñ* 'lopó' (1:2), *pojksene: pojksen* 'kérő' (1:2), *ālslene: ālslen* 'gerébbel halászó' (3:1). — Szo. *ūnlāne: ūnlāñ* 'sitzen, wohnen' (19:20), *īōnyāne: īōnyāñ* 'spielen' (1:1), *ēγāne: ēγāñ* 'singen' (1:9), *pāicāne: pāicāñ* 'beten' (1:8), *ōβtne: ōβtñ* 'strömen' (6:2), *lāβtne: lāβtñ* 'schimpfen' (1:1), *χašsa'ne: χaššāñ* 'erkennen' (6:1), *īānymanē: īānymāñ* 'wachsen' (2:2), *īānmaldane: īānmaldāñ* 'auferziehen' (2:8), *tī pl,tā'ne: tī pl,tāñ* 'verlie-

ren' (2:4), *sāηαβλτᾶ'ne: sāηαβλᾶn* 'auf der Harfe spielen' (1:2). — FL. *ūnlē, ūnlēne: ūnlēn* 'wohnen' (2:1), *sāηkβλτane: sāηkβλtan* 'auf der Harfe spielen' (2:1). Összesített arányszám 63:71, tehát ebben a tőtípusban a magánhangzó nélküli változatok száma valamivel nagyobb, mint a magánhangzó-saké; az arány értéke megközelíti az 1-t (0.887).

II. Keleti nyelvjárás. Ezt az alsó-, középső és felső-kondai szövegek képviselik. Mivel az igenév hangalakja szempontjából nincs különbség a három alcsoport közt, az adatok szorosabb hovatartozását nem részletezem. Változatoknak itt is csak azon alakpárokat tekintem, melyek az A, ill. B közlésen belül jelentkeznek.

a) Alakváltó egytagú nyílt igetőre csak egy adatom van: *βanə: noκβan* 'nehmen' (3:1).

b) A csonka igető egy mássalhangzóra végződik: *ālnə: ā'ln* 'töten, fangen' (3:2), *koālnə: kβā'nkōāln* 'aufstehen, hinauskommen' (2:3), *mənnə: mēnn* 'gehen' (23:2), *koīnə: ko'īn* 'liegen' (7:1), *βoχnə: βoχn* 'schlagen' (1:1). Összesítve 36:9; megjegyzendő, hogy a negyedrésznyi magánhangzó nélkül változat *m i n d e n* ide tartozó adatomban magánhangzós szókezdett előtt áll.

c) A csonka igető két mássalhangzóra végződik: *ioχtnə: io'χtn* 'ankommen' (6:3), *iānyənə: iānyən*⁴ 'spielen' (1:2), *pūrlaχtnə: pūrlaχtn*⁴ 'opfern' (1:1), *kōntlaχtnə*⁴: *kō'ntlaχtn* 'kämpfen' (3:4). Összesítve 11:10, tehát az arány értéke alig nagyobb 1-nél (1.1).

III. A nyugati nyelvjárások közül csak a P.-ből van néhány alakváltó adatom: a) Nyílt egyszótagú igető: *tēnə: tēn* 'essen' (4:2).

b) A csonka igető egy mássalhangzóra végződik: (REG.) *kisnə: kišen* 'kereső' (1:1); (KANN.) *elnə: eln* 'töten, jagen' (2:2), *purnə: purn* 'beissen' (10:14), *pošnə: pošn* 'reifen' (3:1). Összesítve 16:18.

c) A csonka igető két mássalhangzóra végződik: *iūtsaχtnə: iūtsaχtn* 'nähen' (2:1).

Ez a csekély anyag kevéssé alkalmas statisztikai kimutatásra, mert semmi viszonylagos biztosítékot nem nyújt az esetleges aránytalanságok ellen. Pl. a legtöbb adattal képviselt P. *purnə: purn* mindig az *orηη* 'verderbenbringend (?)' előtt jelentkezik, tehát állandó költői fordulatnak tekintendő; hogy az *n*-es változat valamivel gyakoribb, az nyilván összefügg a rákövetkező magánhangzós szókezdettel.

Mivel a bőven adatolt É. és K. nyelvjárás vallomása teljesen egyértelmű, s a belőlük levonható tanulságnak a P. sem mond ellent, a három nyelvjárás számadatai összesíthetők. Így a következő arányokat kapjuk: a) típus 23:10, b) 381:67, c) 76:82. A mindössze két igetővel ('enni' és 'venni') képviselt a) típust figyelmen kívül hagyva megállapítható, hogy az egy mássalhangzón végződő igetők csekély kivétellel a magánhangzós képzőalakot veszik magukhoz, a mássalhangzócsoporthoz pedig közel azonos arányban hol egyiket, hol másikat. Ez utóbbi jelenségnek valószínűleg fonetikai magyarázata van. A c) típus egyszerű, nem képzett igetőveiben a mássalhangzócsoporthoz és az igenévképző *n*-je közé valami ejtéskönnyítő (esetleg igen erősen redukált) magánhangzó iktatódik (vö. pl. Szo. *ūnlēne: ūnlēn*, K. *ioχtnə: io'χtn* stb.), s ez okozhatja, hogy az igenévképző végmagánhangzója ilyenkor könnyen elmarad. A többtagú, képzett igetőkben viszont az ige-képző magánhangzója rendszerint a harmadik szótagot alkotja (pl. Szo. *iāniymane, sāηαβλτᾶ'ne*

⁴ Összetétel előtagja.

stb.), ahol erős mellékhangsúly esik rá, minek következtében a negyedik szótagba kerülő igenévképző magánhangzója, mint teljesen hangsúlytalan helyzetű s jelentés nélkülinek érzett tövéghangzó, könnyen eltűnhet.

7. Az eddigiek alapján nem férhet kétség ahhoz, hogy az igenévképző magánhangzós, ill. magánhangzó nélküli alakja közt leíró szempontból nincs különbség, tehát a kettő egymás változata. Tovább menve mostmár azt a kérdést kell eldönteni, hogy milyen köztük a történeti viszony, melyik közülük az elsődleges. Mivel szempontunkból értékesíthető korábbi nyelvemlékek nincsenek, erre a kérdésre is csak a leíró tények és a nyelvjárások összehasonlítása alapján kereshetünk választ.

E célból először nyelvjárásonkint összeállítottam mindazon származékokat, melyekben a képzőnek *csa k* magánhangzós vagy *csa k* mássalhangzós alakja szerepel. Az összeállítás megerősítette azt az eredményt, melyet az azonos igetővekből való változatok vizsgálata adott, s amely szerint összefüggés van az igető minősége és a képző hangalakja között. Az összeállításból az is kitűnt, hogy az egész vogul nyelvterületen meglepő egyöntetűséggel éppen a legősibb és leggyakrabban használt igetők származéka rendszeresen, ill. többnyire magánhangzós. Azok az igenevek pedig, melyek *csa k* magánhangzó nélkül jelentkeznek, csekély kivétellel többtagú, képzett igetővekből alakultak.

A csak magánhangzós, ill. csak magánhangzó nélküli származékok aránya az itt tárgyalt három nyelvjárásterületre vonatkozólag 361:108; még szembeűnőbb a különbség, ha a származékok előfordulási számát hasonlítjuk össze, mert akkor 825:170 viszonyt kapunk. Ezek a számok természetesen csak azt bizonyítják, hogy a magánhangzós változat jóval gyakoribb — az elsődlegesség kérdését azonban nem döntenek el. Ennek megoldására más megfontolásokhoz kell folyamodni.

8. A képző eredeti hangalakjának megállapításában döntő súlyú a T. tanúsága, mely a vokalizmus szempontjából a legarchaikusabb nyelvjárás (l. pl. KANNISTO: FUF XIV, 42, 78; STEINITZ, WogVok. 101). Itt pedig az igenév mindig magánhangzón, KANNISTONÁL kivétel nélkül illeszkedett magánhangzón végződik. Az illeszkedésnek azonban MUNKÁCSINÁL is világos nyomai vannak, mert palatális szókön általában *ni*, velárisokon *-ne*, *-né* alakot jegyez: *tíni* 'étel', *ájni* 'ital', *miñni* 'menő', *álni* 'ölő', *sátni* 'igézet', *tájméjni* 'ebéd', *ilixni* 'mennydörgés', *iskértéxtni* 'kiabálás' — másrészt *joxtne* 'eljutva', *-vgxñe* 'verő'⁵, *-khuñe*⁶ 'fekvő', *il-vöntne* 'leszállta', *vgxxtne* 'verekedés', *ontantne* 'nyugvó', *lułkutne* 'kopogó', *khanšantne* 'író'. A vegyes hangrendűek adataimban mind *ni* végződésűek: *jánúmni* 'növekedés', *sujáláni* 'szerető', *puylátxtni* 'bezárkózni'. Vannak azonban egészen „szabálytalan” alakulatok is: egyrészt *álni* 'lakó' (van *álné*⁵ is), *qlántni* 'ua.', *vuni* 'szerezni' — másrészt *mészne* 'ruha', *kälántne* 'kelő'.

KANNISTONÁL a képzővégi magánhangzó mindig megfelel az illeszkedés törvényének. Palatális hangrendű szavak: *üní* 'nehen', *tíni* 'essen', *éini* 'trinken', *mešni* 'Anzug', *kβální* 'aufstehen', *petni* 'fallen', *neiłxlení* 'zaubern', *ešxni* 'loben', *pěrtni* 'verkaufen'. — Veláris hangrendűek: *pöné* 'fangen',

⁵ Összetétel utó-, ill. előtagja.

⁶ Háromtagú összetétel középső tagja.

kālnε 'sterben', *βāχnε*⁵ 'dreschen', *λḡšnε* 'weinen', *tḡšnε·kül* 'quartier', *kā·nt·laχtne* 'kämpfen'.⁷ Egyetlen magánhangzó nélküli alakot találtam ebben az összetételben: *ar·tn·jar* 'Dreschtenne'.

Az archaikus T. nyelvjárásban tehát a képző mindig magánhangzós, s ez a tény fontos érv a mellett, hogy a vokális hozzátartozik a képzőhöz. Még inkább megerősíti e következtetést az, hogy a magánhangzó illeszkedik is az igető hangrendjéhez. A magánhangzóharmónia ugyanis a vogul nyelvterület legnagyobb részén eltűnt (É., P.), vagy eltűnőben van. Egykori, ősvogul meglétét azonban KANNISTO meggyőzően bizonyította, éppen a nyugati és déli (tavdai) nyelvjárások alapján (FUF. XIV, 41—81). Ha tehát egy közvogul formánsnak a T.-ban illeszkedő vokálisa van, akkor annak a vokálisnak igen réginek kell lennie, s föltétlenül abból az ősi nyelvtörténeti korszakból kell származnia, melyben a hangzóilleszkedés még eleven volt. Valamely újabb keletű, másodlagos járulékelem aligha alkalmazkodnék az illeszkedés elhalóban levő törvényéhez.

A T. nyelvjárás e döntő értékű vallomása ellenére is meg kell vizsgálnunk azt a másik elméleti lehetőséget, hogy a képző magánhangzója szervesen járulékelem. E. ITKONEN szerint ugyanis a szóvégi magánhangzók lekopása az obi-ugorban akkora méreteket öltött, hogy joggal kérdezhető: a most ily helyzetben jelentkező vokálisok nagyjából nem mind másodlagosak-e (Vir. 1957:314). Hivatkozik arra, hogy az *m* tárgyrag a vogulban majd mindig magánhangzón végződik (l. LIMOLA: SUSA. 57/1:27); szerinte ez a magánhangzó, éppúgy mint az *n*-elemű lokativuszi, lativuszi és insztruktivuszi szerepű rag végén található meglehetősen tarka magánhangzó késői szuffiksális járulékek lehet (Vir. 1957: 15, 314). Megjegyzendő, hogy az *n*-elemű igenévképzőt nem említi felsorolásában. Úgy látszik tehát, ITKONEN az említett ragvégi magánhangzókat jelentés nélküli elemeknek tartja. Ezzel szemben pl. az akkuzativuszi *m* magánhangzójáról COLLINDER véleménye az, hogy eredetileg azonos az egyes 3. személyű birtokos személyraggal (Survey 323, NyK. LX, 19—21).

A végmagánhangzók kérdésével kapcsolatban figyelembe veendő, hogy a lekopás a vogulban aránylag késői jelenség. A folyamat kezdetét GULYA JÁNOS szerint a XV—XVI. századra tehetjük (NyK. LXII, 49). KÁLMÁN BÉLA mutatott rá ismételtelen, hogy a tatár és az orosz jövevényszók, valamint a Pallas-szójegyzék adatainak tanúsága szerint a lekopás a XVII—XVIII. században még nem fejeződött be (UJb. XXVIII, 266, NyK. LX, 411-2, ALH VIII, 102-3). Ha mármost e nyelvi változás a XVIII. században még nem zárult le — nem is szólva arról, hogy a T.-ban csak a XIX. század elején indult meg (l. GULYA: i. h.) — akkor alig tehető föl, hogy egy fél évszázad múlva, REGULY korában már egy ellentett folyamat jutott volna annyira következetesen érvényre az igenévképző hangalakján.

Sem a leíró nyelvjárásközi tények, sem a történeti megfontolások nem támogatják tehát azt a föltevést, hogy a képző magánhangzója szervesen járulékelem volna. Így a másik elvi lehetőséget kell elfogadnunk, azt, hogy a magánhangzós változat az eredeti, s ebből lett másodlagosan a puszta *n*. A magánhangzó eltűnése esetleg kapcsolatos a véghangzók kopási tendenciájával, de aligha annak közvetlen következménye. A kopás folyamatában ugyanis

⁷ Az adatok egy része KANNISTÓNAK a vogul magánhangzóharmóniáról írt dolgozatából való (FUF. XIV, 52).

legfontosabb mozzanat a vokális színességének és hangzóságának csökkenése — képzőnkél azonban ez nem tapasztalható. Esetleges redukióról csak a K.-ban beszélhetünk, ahol KANNISTO mindig *na* alakot ír. Ezzel kapcsolatban említésre érdemes, hogy GULYA JÁNOS vizsgálatai szerint a szóvégi magánhangzók először a keleti nyelvjárásokban koptak le (NyK. LXII, 49). Talán nem tévedünk, ha a képzővégi magánhangzó redukáltságát a K.-ban egy ilyen régtől ható sorvadási tendencia következményének tekintjük.

A többi vogul nyelvjárásban mindenütt színes és hangzós vokálist találunk: É. (REG.) *ne*, (KANN.) *Szo. ne*, FL *ne* (egyszer rákövetkező *ŋ* előtt *nä*);⁸ KL. (REG.) *ne*, *nä*, *na*, AL. (REG.) *nä*, *ne*, (KANN.) *nä*, P. (REG.) *ne*, *nä*, (KANN.) *nä*; T. (MUNK.) *ne*, *ně*, *ni*, (KANN.) *ne*, *ne*, *ni*. Figyelemre méltó továbbá, hogy KANNISTO, ha az igenévképző nem abszolút szóvégen áll, hanem birtokos személyrag követi, az egyes 1. és 2. személy kivételével következetesen mindig félhosszúnak, sőt hosszúnak jelzi a képző magánhangzóját. Ez a tény szintén a magánhangzó sorvadási folyamata ellen szól. Ilyen körülmények közt valószínűnek tartom, hogy a képzőhöz szervesen hozzátartozó vokális először bizonyos fonetikai-ritmikai föltételek közt tűnt el, mégpedig nem kopás, hanem közvetlen kiesés útján, pl. hogy a hiátus megszűnjék, vagy hogy bizonyos tartalmilag összetartozó kifejezések azonos szótagszámúak, illetőleg gondolatrítmusok párhuzamos szakaszai azonos lüktetésűek legyenek stb. Később a jelentés nélküli véghangzónak érzett vokális analógiásan eltűnhetett ott is, ahol az eredeti föltételek nem voltak adva; végül pedig bizonyos tőtípusokhoz, akár ugyancsak ritmikai- fonetikai okokból, akár analógiásan, már eleve a puszta *n* járulhatott, mivel a nyelvérzék a képző funkcióját már csak a mássalhangzóhoz kötötte.

9. Főnnebb (5. p.) említettem már néhány esetet, melyekben föltehetőleg ritmikai okok játszottak közre a képzővégi magánhangzó eltűnésében. Legfőbb és leggyakoribb indíték azonban a hiátus elkerülésére való törekvés lehetett. Erre a föltevéésre az igenévnek egyes gyakori kapcsolatokban való viselkedése ad alapot. Igazolásul itt csak egy-két szembetűnő tényre hivatkozom.

a) Az É.-ban sokszor járul az igenévhez „főnevesítő” szereppel az *ut* 'holmi, valami, dolog' szócška,⁹ mely előtt az igenév vokálisa REGULYNál legtöbbször, MUNKÁCSINál és KANNISTÓNál pedig következetesen hiányzik.

REGULY: *ténut* 'étel', *tén-ajnut* 'étel-ital' (de van *téneut* *ájneut* is), *mäsnut* 'öltözék', *anšnut* 'birtok', *pojlténut* 'kielégítő (subst.)' (egyszer *pojtenut* is), *mullepténut* 'vendégajándék' stb.

MUNKÁCSI az igenévvégi magánhangzó elmaradására hiányjellel utal: *těn'-ut* 'étel', *ajn'-ut* 'ital', *värn'-ut* 'munka', *masn'-ut* 'öltözék', *āsn'-ut* 'birtok', *ālētēn'* *utnē* 'hordozó valami (agens)', *kärsēltēn'-utän* 'bántásod' stb. MUNKÁCSI írásmódja azt tanúsítja, hogy ilyenkor az ejtésben soha nem hallatszott magánhangzó az *ut* előtt.

⁸ A kérdéses adat: *nyrrtnä kyöjttäl* 'wie... gefädelt werden' (II, 169, tk. 'gleich dem Fädeln' 712/44); hogy itt csak kombinatórikus variánsról van szó, bizonyítja a *nyrrtne jömas nyrrjib* 'mit einem guten Bratspiess, auf den... gespiesset werden' (II, 176).

⁹ Képzőszerű funkcióját említi HUNFALVY, VogF. 170 j.; SZILASI: NyK. XXVI, 133; SZABÓ D.: NyK. XXXIV, 457; BEKE: KŠz. XIV, 322. Hasonló szerepe van osztják megfelelőjének, l. pl. STEINTZ, OVE. I, 13; bőségesen adatozza minden nyelvjárásból KARJALAINEN szótára (100b).

KANNISTÓNál hasonló a helyzet, csakhogy ő egybeírja a szerkezetet, s nem jelzi a magánhangzó elmaradását: Szo. *tēnyut* 'Speise', *tēnainyut* 'Speise (und) Trank', *βōβnyut* 'das zu Bittende', *ōlnyut* 'die Seienden', *nōχsβārnnyut* 'Zobel(pelz)arbeit', *pālējmanjyta'nyut* 'das zu Zerreißende' stb. — FL. *tēnyut* 'Speise', *pūrlānyut* 'Speiseopfer', *βōōrtōlnyut* 'Bär' stb.

A többi nyelvjárásban a *kar* stb. „kiegészítő szó” (SZIL.) járul ily főnevesítő szereppel az igenévhez.¹⁰ Csak REGULY KL. anyagából van egy *ut*-tal szerkesztett adatom: *ātārt tarom saat kallnā jak tānnut* 'A derült ég hét közébe jutott [állatra]' (II, 338). Ez valószínűleg É. sajtáság, amilyen több is található az ő nem északi gyűjtésében. A *kar* stb. előtt a magánhangzó igen csekély kivételtől eltekintve megmarad, pl.

KL. (MUNK.) *tēnē-khar* 'étel', *ājnē-khar* 'ital', *minnē-khar* '(az) elmenő' (VNyj. 129).¹¹

P. (KANN.) *tēnākar* 'Speise', *pi'nākar* 'Erschreckendes'. Többtagú származék-igetővekből azonban vokális nélkül: *βūt.tn.kar* '(das) Hinzustellende', *nun.kiō.n.tenkaqēt* 'die hinaufgeschlagenen' és *ia.n.kβēēt.ertenkaqēt* 'die herabgeschlagenen' (II, 191).

K. (az A és a B változatban egyformán magánhangzóval; itt csak a B változatot idézem): *tēnēkar* 'Essen', *māsnekār* 'Kleid', *βō'nekār* 'die benötigte Ware' (I, 45, tk. 'das zu Nehmende' 389/22), *pālilōálnēkar* 'ein. . gefürchtetes Ding' (V, 173), *nēē.pχ.kā'snēka'ratō'm* 'seine Feder (akk.)' (I, 49, tk. 'Gerät zum Schreiben auf Papier' 390/33) stb. Magánhangzó nélküli az igenév egyetlen adatomban: *mōān iū χtlē'nkarnoβ* 'die von uns Geopferten' (I, 307), jóllehet ez igetőből van magánhangzós származék is: *iū χtlēnā mēyōmānnal* 'von dem Holzschlag' (II, 37). Ezenkívül egy ide tartozó adatomban a B változat magánhangzós igenevével szemben az A-ban pusztán áll: B *lō'ntōānō pā'tōānōχar χōitl*, A *lō'ntōān pā'tōānχar χōitl* 'So wie man Gänse und Enten fängt' (II, 13, 12; tk. 'Gleich einem wie-eine-Gans-zu-Jagenden, wie-eine-Ente-zu-Jagenden' 677/28).

T. (MUNK.) *tīnī-klarqān* (nyilván *-kharqān*) 'Enni valójuk' (IV, 351), *ālnē-khujnē-kharēl* 'élő-fekvő homival' (IV, 361). — (KANN.) *tīnī'kar* 'Essen', *ū'teini'kar* 'Wasser zum Trinken' (III, 158), *βāiinnē'kar* 'zum Hinunterlassen' (III, 178, tk. 'lebocsátani való dolog').

b) A K. nyelvjárásban gyakori az 'étel-ital' jelentésű összetétel. Ha az utótag a magánhangzón kezdődő *ājnā*, akkor az előtagból mindig elmarad a vokális: *tēē'nājn* 'Speise (und) Trank'. Ha azonban a sorrend fordított, akkor az előtag magánhangzója a B változatban többnyire megmarad: *ājnatēnā*; az A változatban viszont épp oly gyakori az *ājntēnā* alak is.

c) Ugyancsak a K.-ban általános az 'élő-háló föld' kifejezés 'lakóhely' értelemben (a jelentéshez vö. FOKOS: NyK. LXII, 108—11). Az igenevek sorrendje nem állandó. Ha a 'hál' származéka a második tag, akkor a létigenév mindig magánhangzós: A *ō'lno χō'īnēmā*, B *ō'lno kō'īnē mē* 'Leb- (und) Wohnort'; ha azonban a sorrend fordított, akkor a 'hál' származéka mindig magánhangzó nélküli, nyilván a létige kezdő vokálisa miatt: A *χōinōlnēmā*, B *kōinōlnēmē* 'Schlaf- (und) Wohnstätte'.

¹⁰ Vö. LIIMOLA: SUSA. 58/3: 37, WVD. II, 755/54; képzőnek mondja AHLQVIST, WogGr. 13—89, SZABÓ DEZSÓ: NyK. XXXIV, 457.

¹¹ Az egyszeri előfordulásoknál közlöm a lehelyet is.

Az igenév viselkedése az efféle állandó kapcsolatokban egyértelmű: a vokális kiesése rákövetkező magánhangzó előtt természetesen magyarazódik a hangrész megszüntetésére való törekvésből; az viszont, hogy mássalhangzó előtt az említett és hasonló szoros kapcsolatokban másodlagos lenne, alig képzelhető el, hiszen ejtéskönnyítőre itt nincs szükség, amint azt a vokális nélküli változatok kétségtelenül bizonyítják.

d) A hiátus elkerülésének nem az az egyetlen módja, hogy az igenévi magánhangzó szókezdő vokális előtt kiesik: hiátustöltő is kerülhet a két magánhangzó közé. Ez a megoldás a K.-ban általános. Pl. az 'étel-ital' főnt idézett változatainál gyakoribb a két szónak hangréstöltővel való összekapcsolása: *A tēnəγāina*, *B tēnəγ āina* 'Speise (und) Trank'.¹² Ez a tény szintén arra utal, hogy a vokális hozzátartozik az igenévképzőhöz; lehetetlen elképzelni, hogy másodlagosan hatolt volna be az 'étel-ital'-féle szoros kapcsolatokba — még hozzá úgy, hogy kényelmetlen és utólag kitöltendő hiátust is okozzon.

10. Eddigi vizsgálódásaink arra az eredményre vezettek, hogy a képzővégi magánhangzó eltűnése másodlagos: abszolút szóvégi helyzetben bizonyos mondatfonetikai-ritmikai feltételek közt következett be. A következtetés helyességét úgy ellenőrizhetjük, ha megnézzük, hogy viselkedik a képző, ha valamely más végződés követi. Mivel esetragos alakjainak száma elenyésző, a birtokos személyragos alakokat kell megvizsgálnunk. Ilyen alakok bőségesen vannak, mert az igenév alanyi, tárgyi és állítmányi funkcióban, továbbá névutós szerkezetekben túlnyomórészt személyragos. Természetesen, mint minden igenév, ez is csak az egyes számú birtokra utaló ragokat veszi föl.

A képző véghangzójának kérdésében azonban nincs minden személyragnak szavazata. Az egyes 1. és 2. személy *m*, ill. *n* ragja, valamint a kettős 1. személy *mēn* ragja előtt ugyanis mindig jelentkeznie kell egy magánhangzónak, melyről vitás lehet, hogy a szótóhoz tartozik-e, vagy ejtéskönnyítő „kötőhang”. A vokális kezdetű kettős 2. személynek, valamint a többesszám mindhárom személyének ragja szintén nem ad megnyugtató tájékoztatást, mert előileg föltehető, hogy a képzővég és a rag magánhangzója egybeolvadt bennük. Marad tehát az egyes és kettős szám 3. személyének végződése. Ez az É.-ban nyílt szótaghoz járulva *t* vagy *t* + magánhangzó, ill. *tēn* alakú; ha zárt szótaghoz járul, akkor puszta magánhangzó, ill. *ēn* (l. VNyj. 11, ÉMsNyt. 27, MsNyk. 17, JPNSz. 176, MJaz. 58, RMSzl. 357; MRSzl. 174; vö. még KANNISTO, WVd. V, 271—2; csak *e*, ill. *ēn* alakot jelez AHLQVIST, WogGr. 154). Ugyanígy különbözik egymástól az egyes 3. személy ragja (kettősszám nincs) a T.-ban is (l. VNyj. 264, 266), ebben a nyelvjárásban azonban nem találtam személyragos igenévi alakokat. Az egyetlen *mēšniän* 'öltözetüket' (IV, 363) már főnév a nyelvérvék számára.

A többi nyelvjárásban ingadozó az egyes 3. személy ragalakja. A KL.-ban magánhangzón végződő töveknél *ät*, mássalhangzón végződőknél rendszerint *ä*, de néha *ät* is (VNyj. 108); a P.-ben MUNKÁCSI szerint *ät*, néha *ä* (VNyj. 236), AHLQVIST szerint *ät*, *ät* (WogGr. 154); a K.-ban MUNKÁCSI szerint *ät* és néha *é* (VNyj. 195, vö. 189), AHLQVIST szerint *ät*, *tä*, ill. „Satyga-Konda” (*ta*), *tä*, (*a*), *atä* (WogGr. 154), COLLINDERNál *ät* (Survey 324), BALANGYIN—VACHRUSEVA táblázatában *tə*, *ät*, *ätə* (MRSzl. 175). Ez az ingadozás

¹²A γ hiátustöltő más kapcsolatokban is jelentkezik, pl. *tēnəγ ōāti* 'zum Essen gibt es keine' (I, 45), *menneγ ōāmeläi ōāti* 'Es ist ihm nicht möglich fortzugehen' (II, 221), *ianəγ ēelpǰält* 'Vor dem Kommen' (III, 103) stb., stb.

talán a tövégi magánhangzó eltűnésével kapcsolatos, mely ezekben a nyelvjárásokban jóval előbbre haladt, mint az É.-ban és a T.-ban (I. KÁLMÁN B.: NyK. LX, 411; GULYA J.: NyK. LXII, 49). Arra gondolhatunk, hogy eredetileg minden nyelvjárásban megvolt az egyes 3. személyű birtokos személyrag kettőssége a szótó minősége szerint, s ez a kettősség abban a két, egymástól legtávolabbi nyelvjárásban, melyben a tövéghangzó lekopása kisebb mértékű, meg is maradt. A nyugati nyelvjárásokban és a K.-ban a szélesebb körű lekopás következtében a névszók túlnyomó része mássalhangzós végződésűvé vált, s ezzel a személyrag kétfélesége értelmét veszítette. A használat az egyik, mégpedig többnyire a *t-s* változatot általánosította, s ez jelentkezik igenevünkön is minden nyelvjárásban (a T.-ból, mint már említettem, nincs ide tartozó adatom). Hogy főneveknél is tetszés szerint használható akár a pusztá vokális, akár a *t*-elemű személyrag, azt bizonyítja ez a K. adat: *pūma lūta* oder *pūmāt lūtāt* 'sein Heu' (II, 781/98).

A kettős 3. személynek ezekben a nyelvjárásokban csak egyféle ragalakja van: KL. *än* (VNyj. 107), AL. a hangrendtől függően *an*, *än* (i. m. 157, 158), P. *än* (i. m. 236), K. *tén* (i. m. 194), *äten*, *ten* (WogGr. 154), *äten* (MRSzl. 175).

Az igenevképző eredeti magán- vagy mássalhangzós voltára nézve tehát csak az É. nyelvjárás vallomása közvetlenül döntő. A személyrag előtti (azaz igenev-végi) magánhangzó időtartam-viszonyai azonban szintén adnak némi fogószót a kérdés megoldásához, azért az egyes és kettősszámú 3. személyű személyragos igeneveket röviden mindenütt át kell tekintenünk. A jelentéseket — a sokszor bonyolult mellékmondatos fordítás helyett — itt is egyszerűen főnévi igenevvel jelzem. Az adatok teljes egyértelmősége fölöslegessé teszi nagyobb terjedelmű anyag közlését, azért itt csak néhány példa bemutatására szorítkozom, lehetőleg különféle szótagszámú és minőségű igetöveken.

a) Esz. 3. személyű alakok.

I. Északi nyelvjárás. Előzetesen megjegyzendő, hogy a személyrag mindhárom gyűjtőnél hol pusztá *t*, hol *t* + magánhangzó alakban jelentkezik, a nélkül, hogy e kétféleség fonetikai vagy funkcióbeli feltételekhez volna köthető. Jelentkezésének, ill. hiányának teljes vagylagosságát az is mutatja, hogy a ragvégi magánhangzó KANNISTÓNÁL némelykor zárójelben áll. Ez egyébként főnevek személyragozásában is előfordul, főleg a FL.-ban, pl. *taß tēlat(ε)* *ātīm* 'Er ahnt nichts' (III, 11, tk. 'seine Sache ist nicht' 207/16), *tērk öβlkēt(ε)* *ātīm* 'ist da kein einziges Nagelendchen' (III, 44), *ēxumāt(ε)* *šāltym tāyloη kōlym* 'Meine von Männern betretene, volle Hütte' (V, 134) stb.

REGULY: *jinētā* ~ *jinēt* 'jönni', *alnetā* ~ *alnet*, *olnet* 'lenni', *minnetā* 'menni', *ástnetā* 'elkészülni', *voárnetā* 'tenni', *unlnēt* 'ülni', *potertenēt* 'beszélni', *juontsakatnet* 'varrni' stb., stb.

MUNKÁCSI: *ālnātā* ~ *ālnāt* 'lenni', *jinātā* ~ *jināt* 'jönni', *patnātā* ~ *patnāt* 'esni', *lūlnātā* ~ *lūlnāt* 'állni', *vārnātā* ~ *vārnāt* 'tenni', *nawēlnātā* ~ *nawēlnāt* 'üldözni', *ūnelnātā* ~ *ūnelnāt*, *ūnelnāt* 'ülni', *ēsynātā* 'dicsekedni', *χāntlēnātā* 'hadakozni', *jānīmenāt* 'növekedni', *χajtītēnāt* 'futkosni', *χassēmētēnāt* 'rántani' stb., stb. — Külön említendő az a három eset, melyben mintha *ā* személyrag volna az igeneven: *ālnā χasitēl* 'élte hosszág' (IV, 74), *sinēm silītēnā sujtī* 'érzem, mintha szívem hasogatnák' (IV, 75), *kwālnā porā ti jēmtrēm* 'Im elérkezett a fölkelés ideje' (IV, 279). Mivel ez a három adat sokszáz *t(ā)* személyragos igenevvel áll szemben, valószínűnek kell tartanunk, hogy — bár a képzővégi magánhangzót MUNKÁCSI egyébként mindig *ē*-vel írja — itt mégis arról van szó. Ismeretes, hogy MUNKÁCSINÁL a nem első szótagi *ē* betű hang-

értéke α , a és ε is lehet (l. STEINITZ: ÖESA 276); föltehető, hogy e három esetben (tévedésből?) fordítva, $\ddot{a}$ -t írt a szokott $\acute{e}$ helyett. KANNISTO is mindig nyílt ε -t jelez a képzővégen mindkét É. nyelvjárásban. Esetleg a közlők (az első két adat ugyanazon sorsénékből való!) itt annyira nyílt hangot ejtettek, hogy MUNKÁCSI megfelelőbbnek tartotta az $\ddot{a}$ betű használatát. Szempontunkból csak annyi fontos, hogy e három adat semmiképp nem ingathatja meg azt a tényt, melyet egyébként MUNKÁCSI és KANNISTO (l. alább) szövegei kivétel nélkül tanúsítanak, hogy ti. igenyünk a **m a g á n h a n g z ó s t ö v e k n é l h a s z n á l a t o s t** elemű személyragot veszi mindig magához.

KANNISTO: Szo. $\dot{y}in\acute{e}te \sim \dot{y}in\acute{e}t$ 'kommen', $t\acute{e}n\acute{e}te \sim t\acute{e}n\acute{e}t$ 'essen, brennen', $\acute{o}ln\acute{e}de \sim \acute{o}ln\acute{e}t$ 'sein, leben', $minn\acute{e}te \sim minn\acute{e}t$ 'gehen', $p\acute{o}'trtan\acute{e}t(\varepsilon)$ 'sprechen', $\chi\dot{y}in\acute{e}de$ 'liegen', $\acute{a}in\acute{e}te$ 'trinken', $m\acute{o}i\acute{n}\acute{e}te$ 'erzählen', $\acute{s}\acute{a}l\acute{i}t\acute{n}\acute{e}te$ 'eintreten', $p\acute{e}i\acute{y}\acute{i}t\acute{a}t\acute{n}\acute{e}de$ 'beschmutzen', $\dot{y}inln\acute{e}t$ 'sitzen', $\acute{l}\acute{u}ln\acute{e}t$ 'stehen', $k\acute{\beta}\acute{a}ln\acute{e}t$ 'aufstehen', $\acute{s}\acute{a}i\acute{y}\acute{o}n\acute{e}t$ 'schmerzen', $\chi\acute{o}ss\acute{i}\acute{y}\acute{a}t\acute{n}\acute{e}t$ 'baumeln' stb., stb.

FL. $\dot{y}in\acute{e}t(\varepsilon)$ 'kommen', $t\acute{e}n\acute{e}te$ 'essen', $\acute{a}in\acute{e}te$ 'trinken', $\acute{o}ln\acute{e}te$ 'sein, leben', $\dot{y}inln\acute{e}te$ 'sitzen', $\acute{s}\acute{o}p\acute{i}tan\acute{e}te$ 'bereiten', $minn\acute{e}t$ 'gehen', $k\chi\acute{a}i\acute{y}in\acute{e}t$ 'laufen', $sa\acute{k}\acute{\beta}atan\acute{e}t$ 'brechen', $k\chi\acute{o}p\acute{.}pl\acute{.}tan\acute{e}t$ 'klopfen' stb.

II. Nyugati nyelvjárások. KL. (REG.) $in\acute{e}t$ 'jönni', $glln\acute{e}t$, $glln\acute{u}t$ 'lenni', $kuin\acute{e}t$ 'feküdni', $unln\acute{e}t$ 'ülni', $\acute{j}\acute{a}y\acute{i}t\acute{a}t\acute{n}\acute{e}t$ 'vagdalni', $l\acute{e}tt\acute{a} t\acute{a}n\acute{e}t$ 'rengeni', $uotten\acute{e}t$ 'ráhelyezni', $kaitil\acute{a}n\acute{e}t$ 'futni', $suittl\acute{a}n\acute{e}t$ 'emlegetni' stb.

(MUNK.) $p\acute{a}tn\acute{a}t$ 'esni', $j\acute{o}gm\acute{n}\acute{a}t$ 'járkálni', $rgusen\acute{a}t$ 'buckálni', $khajtil\acute{e}n\acute{u}t$ 'futni', $\acute{j}\acute{a}y\acute{i}t\acute{a}t\acute{n}\acute{a}t$ 'vagdalni', $\acute{n}iul\acute{y}atent\acute{e}n\acute{u}t$ 'üldözni'.

AL. (REG.) $rgus\acute{a}n\acute{e}t$ 'buckálni', $i\acute{s}int\acute{a}n\acute{e}t$ 'jödögélni', $kaitil\acute{a}n\acute{e}t$ 'vezetni (lovat)', $kaitent\acute{e}n\acute{e}t$ 'nyargalni', $\acute{n}iulk\acute{a}tent\acute{a}n\acute{e}t$ 'üldözni'.

P. (REG.) $j\acute{o}\chi\acute{n}et$, (Munk.) $j\acute{o}\chi\acute{n}\acute{a}t$ 'leérkezni'. — (Kann.) $\dot{y}ine\acute{e}t$ 'kommen', $t\acute{e}ng\acute{e}t$ 'essen', $\acute{o}ng\acute{e}t$ 'sein, leben', $minne\acute{e}t$ 'gehen', $lel\acute{y}t\acute{n}\acute{e}t$ 'rufen', $\acute{i}\acute{o}\chi\acute{p}t\acute{n}\acute{e}t$ 'kommen', $kar\acute{t}ene\acute{e}t$ 'ziehen', $\acute{i}\acute{o}m\acute{y}tan\acute{e}t$ 'gehen', $\beta unl\acute{a}k\acute{o}ng\acute{e}t$ 'sitzen' stb.

III. Kondai nyelvjárás. (MUNK.) $\acute{u}ln\acute{a}t$ 'lenni', $m\acute{e}nn\acute{a}t$ 'menni', $\acute{e}sn\acute{a}t$ 'leszállni', $votn\acute{a}t$ 'leülni', $khwojn\acute{a}t$ 'feküdni', $p\acute{a}i\acute{ln}\acute{a}t$ 'fürödni', $\acute{e}rin\acute{a}t$ 'énekelni', $\acute{n}out\acute{e}n\acute{a}t$ 'mozgatni', $r\acute{o}sit\acute{a}n\acute{a}t$ 'zajongni' stb. Két adatom van $t\acute{e}$ végződéssel: $\dot{y}in\acute{a}te$ 'jönni' és $\acute{j}\acute{a}ln\acute{a}t\acute{e}$ (de van $\acute{j}\acute{a}ln\acute{a}t$ is) 'jární'.

(KANN.) $\dot{y}en\acute{y}\acute{t}$ 'kommen', $l\acute{e}n\acute{a}t$ 'schiessen', $t\acute{e}n\acute{y}\acute{t}$ 'essen', $\acute{y}in\acute{a}t$ 'trinken', $\acute{o}ln\acute{y}\acute{t}$ 'sein, leben', $\acute{y}\acute{a}ln\acute{y}\acute{t}$ 'herumgehen', $\acute{i}\acute{o}rst\acute{a}'n\acute{y}\acute{t}$ 'beten', $\acute{i}u'ts\acute{y}n\acute{y}\acute{t}$ 'flickeni', $\acute{n}o\beta\acute{l}ka'tn\acute{y}\acute{t}$ 'verfolgen', $t\acute{o}\acute{s}t\acute{a}p\acute{a}n\acute{a}t$ 'stecken', $k\acute{o}á\acute{s}el\acute{a}ln\acute{y}\acute{t}$ 'bemerken', $sq'ns\acute{i}'l\acute{a}'n\acute{y}\acute{t}$ 'schauen' stb., stb.

Ez az áttekintés mutatja, hogy az igenéven mindig a t -s személyrag szerepel, nemcsak a szempontunkból döntő É. nyelvjárásokban, hanem a többiben is. Igen fontos körülmény továbbá, hogy REGULY szórványosan, KANNISTO azonban rendszeresen hosszú, ill. félhosszú magánhangzót jelöl a személyrag t -je előtt minden nyelvjárásban. Ez a tény ismét arra mutat, hogy nem ejtés-könnyítő magánhangzóról van szó, hiszen az aligha nyúlt volna meg. A hosszúság annál föltűnőbb, mert — az É. $t\acute{e}$ kivételével — a személyrag t -je mindenütt zárja a szótagot, a nyúlás tehát leíró szempontból semmiképp nem tekinthető egyszerű fonetikai jelenségnek. Erre már csak azért sem gondolhatunk, mert éppen a legősibb igetövekből alakult, leggyakrabban előforduló származékokban ez a személyraggal zárt szótag, mint második szótag, teljesen hangsúlytalan.

A képzővégi magánhangzónak kivétel nélküli É. hosszúsága, P. diftongálódása (mikor a diftongus második, nyíltabb és hangzós tagja még félhosszú is), valamint K. félhosszúsága történetileg kétféleképp is magyarázható:

1. A magánhangzó rövid volt és másodlagosan nyúlt meg. Mivel az igenév személyragozásának kialakulásakor még világos volt a nyelvérzék számára, hogy a vokális szerves tartozéka a képzőnek, természetesen a birtokos személyragnak a magánhangzós szótövekhez járuló formáját tették hozzá. Ez a *t*-s személyrag eredetileg szintén magánhangzós volt, tehát új szótagot kezdett. Így a képzővégi magánhangzó, nyílt szótagos helyzete következtében, megnyúlt. Ez a hosszabb ejtés aztán megmaradt akkor is, mikor a személyrag végéről a magánhangzó, valószínűleg a véghangzók lekopási folyamata során, eltűnt, s az előző szótaghoz csatlakozó *t* azt zárttá tette. Az É. teljes hosszúságban talán a véghangzó eltűnésével kapcsolatos pótlónyúlás van. A K. félhosszú *ä*-je (a képző abszolút szóvégi *a*-jével szemben) esetleg a képzővégnak és a személyrag kezdő vokálisának összeolvadásából keletkezett, bár ez a hangzó-sabbá és hosszabbá válás lélektanilag is magyarázható, mint törekvés a képző és a rag funkciójának kiemelésére (vö. más összefüggésben E. ITKONEN: FUF. XXIX, 241). A P. diftongus szintén korábbi hosszú magánhangzóra utal (vö. STEINITZ, WogVok. 76, de első szótagi magánhangzóra vonatkozólag).

2. Az esz. 3. személyű alakok alapján elvileg az is föltehető volna, hogy a képzővégi magánhangzó eredetileg hosszú volt. Ez a hosszúság megmaradt az É. és P. nyelvjárásban, a K.-ban pedig a zárt szótagi helyzet következtében félhosszúra csökkent. Abszolút szóvégen minden nyelvjárásban megrövidült, a K.-ban, melyben legkorábban kezdődött a véghangzó sorvadása (I. GÜLYA J.: NyK LXII, 49), redukálódott is, majd utóbb bizonyos esetekben teljesen eltűnt.

Ennek a föltevésnek azonban ellene szól az a tény, hogy az esz. 1. és 2. személyben (mely a 3.-nál jóval ritkább), az É.-ban általában rövid, a K.-ban redukált magánhangzót találunk: Szo. *īōmnem* 'gehen', *χασnen* 'zeichnen' (bár van *σααχφνēm* 'einen Fusstritt geben' és *zuβßāultnēm* 'eintreten' is), FL. *mi'nnēm* 'gehen', *ōšneen* 'haben', K. *βōārnēm* 'machen' *βōnlēnēn* 'sitzen', P. *αοββίντε'nēm* 'zählen', *ιρχυtēnēn* 'kommen' stb. A többi személyrag előtt következetesen (fél)hosszú magánhangzó jelentkezik ugyan, de részint nyílt szótagban áll (ktsz. 1., 3., Szo. és K. tbsz. 3. személy), részint a rag kezdő magánhangzójával való összeolvadás eredménye lehet (ktsz. 2—3., tbsz. mindhárom személy). Ezért valószínűbbnek tartom az előbbi föltevést, mely szerint a képzővégi vokális eredetileg rövid volt, s (fél) hosszúsága nem etimologikus, hanem történeti fonetikai eredetű.

Bármilyen volt egyébként ez a történeti folyamat, az igenévképző véghangzójának kérdése szempontjából lényegtelen. Fontos csupán az, hogy az esz. 3. személyű alakok teljesen egyértelmű tanúsága szerint a képzőnek eredetileg magánhangzón kellett végződnie. Valamely jelentés nélküli vokálisnak következetes, kivétel nélküli behatolása másodlagosan egy olyan ősi képződménybe, mint a birtokos személyragos alak — elképzelhetetlen.

b) Ktsz. 3. személyű alakok.

Mivel a ktsz. 3. személyének ragja csak az É.-ban különbözik magán- és mássalhangzós szótónél, szempontunkból csak ennek a nyelvjárásnak adatai érdemelnek figyelmet. Az adatok elenyésző kis számát a kettősszám igen szűkkörű használata magyarázza.

REGULYBól nincs ide tartozó adatom. Megjegyzendő, hogy KL. szövegeiben találtam egy *unlnätēn* 'lakni' alakot (VNGy. II, 390). Minthogy a ktsz. 3. személyének ragja a KL.-ban *än* (I. VNyj. 107), e *-tēn*-ben É. nyelvjárási sajátásgot kell látnunk.

MUNKÁCSI: *ünélnetēn* 'lakni', *toχernätēn* 'gyúrni', *alχatnätēn* 'verekedni', *naritaxtnētēn* 'vízre bocsátkozni', *χālyélalnētēn* 'csúszni'. Van azonban két adatom, melyben a mássalhangzós tövekhez járuló *ēn* jelentkezik: *ēlä-patnēn jui-pält* 'Miután. . .előre kerekedtek' (IV, 329) és *Jūw joχtēn jui-pält* 'Miután hazaérkeztek' (II, 375).

KANNISTO: Szo. *tēnetēn* 'essen', *ainetēn* 'trinken', *ōlnetēn* 'sein, leben', *pīlnetēn* 'sich fürchten', *mīnnetēn* 'gehen', *hōβsānētēn* 'sich bewegen'. — FL. *īinetēn* 'kommen', *pōtērtānetēn* 'sprechen' — és itt is van egy szabálytalan adatom: *ēlal tōβlanēn mōs* 'Während sie vorwärts ruderten' (I, 198).

Hogy miért van e FL. adatban, valamint MUNKÁCSI két adatában ilyen eltérés a szabályos használattól, annak nem tudom okát adni. Mivel mindhárom igetőben van *t*, esetleg annak disszimiláló hatására gondolhatunk. Figyelembe veendő továbbá, hogy a duális ritkán használt kategória (a T-ban ki is halt), a szabálytalan, analógiás alakulatok tehát nem meglepők. Természetesen csak a magánhangzós ragalakot tekinthetjük másodlagosnak (a ktsz. 2. személy hatására), mert a *t*-s változathoz nem volna analógiás indíték.

A szövegekben igen gyakran előforduló esz. 3. személyű birtokos személyragos igenevek személyragjának kivétel nélküli *t*-s alakja, valamint az előtte álló képzővégi magánhangzó hosszúsága, ill. félhosszúsága döntően bizonyítja, hogy a magánhangzó szervesen hozzátartozott a képzőhöz. Azt a nézetet, hogy a vokális nem történeti, erőltetett föltevésekkel sem lehetne még csak valószínűsíteni sem.

11. Láttuk fennebb, hogy az egész vogul nyelvterületre kiterjedő két nyelvtan szerzője, MUNKÁCSI és AHLQVIST, csak magánhangzós alakját említi a képzőnek. Hogy MUNKÁCSI mennyire szervesnek tartotta a vokálist, arra negatív bizonyíték is található „A magyar magánhangzók történetéhez” c. tanulmányában. Itt többek közt összeveti a magyar tővégi magánhangzókat a vogul tővégi magánhangzók nyomaival. E nyomok „ama könnyen eleső s néha *ā*-vel is váltakozó *ē* véghangzóból állanak, mely némely képző és rag teljesebb alakján jelentkezik”. Felsorolja a lativusz, lokativusz, akkuzativusz ragját, az infinitivusz és a participium praes. *p* képzőjét (NyK. XXV, 286), a *né* igenévképzőt azonban még csak nem is említi ez összeállításban, tehát annak véghangzóját nem tartotta „könnyen elesőnek”.

Hasonlóan fontos KANNISTO állásfoglalása, aki ezt az igenevet mindig *n* + magánhangzó végződésűnek jelzi a szövegekhez fűzött magyarázatokban, l. pl. a Szo.-ra IV, 471/5, V, 258/6, 305/11, 306/2; a FL.-ra III, 208/44, V, 352/8, ugyanígy LIIMOLA IV, 449/3; a P.-re IV, 536/3 stb. Az i. h. magyarázott alakok túlnyomó része magánhangzó nélküli a szövegben, így KANNISTO jegyzetei semmi kétséget nem hagynak az iránt, hogy a vokálist ő is a képző szerves tartozékának tekintette.

12. Az igenévképző tehát történetileg *n* + magánhangzóból állt. Fölmerül még az a kérdés, hogy e magánhangzó egyszerű tővéghang volt-e, vagy valamely funkciós elem. Erre ugyan csak a mondattani vizsgálatok adhatnak választ, de van egy hangtani körülmény is, melyet figyelembe kell vennünk. Tudjuk ugyanis, hogy az obi-ugor tővégi magánhangzók általában lekopptak — ennek a képzőnek magánhangzója azonban lényegileg megmaradt. Ebből joggal következtetjük, hogy a vokális fontos eleme volt a képzőnek, tehát részt vett a képző jelentésének alakításában. Funkciója azonban már a szövegyűjtések korában elhomályosult a nyelvérzék számára, s így érthető, hogy mint jelentés nélküli tővéghangzónak érzett elem, abszolút szóvégen el is

tűnhetett. Eredeti hangszínét korábbi nyelvemlékek és a nem első szótagi magánhangzókra vonatkozó kutatások híján egyelőre nem tudjuk megállapítani. A képzővel alakult igenév eredeti mondattani szerepe — mely tulajdonképp ehhez a vokálisához fűződött — szintén annyira elhomályosult a szöveggyűjtések korára, hogy már az is csak elemző történeti vizsgálódás alapján mutatható ki.

SZ. KISPÁL MAGDOLNA

Nyelvtani adalékok a keleti-chanti (osztják) nyelvjárásokhoz III.*

4. A főnevek többesének néhány sajátágáról

Az osztják névszók többes számának jelölését irtisi és szurguti anyag alapján elsőnek CASTRÉN írta le: „Der Plural nimmt gewöhnlich den Charakter *et, et an*” (VersOstjSprachl. 25). Ezt a megfigyelést északi osztják anyag alapján HUNFALVY már pontosabban fogalmazta meg: „A' többes szám képzője *t*, melly a' mássalhangzós végű névszókhoz *e*-vel járul, a' mássalhangzót lágyítván” (NyK. XI, 75). A többesképzés ebben a megfogalmazásban szinte az egész osztják nyelvterületre érvényesnek tekinthető (vö. ПАТК.—FUCHS 52; STEINITZ, OVD. I, 39, 214, OstjChr. 26—7, OstjGr. 53—4), ha azonban a keleti osztják nyelvjárások közül a V., Vj. és a Trj. példaanyagot és TYERJOSKIN tankönyveit alaposan áttanulmányozzuk,¹ akkor mégis némi kiegészítést kell e megállapításhoz fűznünk.

Magánhangzóra végződő szavaknál a keleti nyelvjárásokban is közvetlenül járulhat a szó végéhez a *-t* többes jel: V. *mùγâi* : *mùγâit*, Vj. *mùγâi* : *mùγâit*, Trj. *mū'i* : *mū'it* 'Karausche' (507a).²

A mássalhangzóra végződő szavak vége és a többesi *-t* közé — leíró szempontból — általában egy redukált magánhangzó kerül: V., Vj., Trj. *lōk* : *lōkät* V. 'Bucht' (473b—4a).

A keleti nyelvjárásokban is megfigyelhetők a mássalhangzó végű tövek-nél ugyanazok a jelenségek, amelyeket a déli és az északi nyelvjárások leíró nyelvtanai feljegyeztek.

A szóvégi mássalhangzó — mint már említettük — zöngésülhet a többes számban intervokális helyzetben: V. *māχ* : *māχät*, *māχät*, Vj. *ma'χ* : *māχät*, VK. *mā'χ* : *māχät*, Trj. *māχ* : *māχät*, *mā'ät* 'Biber' (502b). A főnevek szóvégi mássalhangzójának zöngésülését KARJALAINEN mindig jelöli, TYERJOSKIN gyakorlati célú átírásában azonban jeletlenül hagyja: V. их 'медведь': ихэт 'медведи' (Букварь, 54); Szurg. арэх 'песня' (Букварь, 144): архэт 'песни' (146).

Többszavas szó többes számából a második (utolsó) szót a g redukált [magánhangzója kieshet, ill. a szótagzáró mással-

* L. NyK. LX, 183—91, 321—37.

¹ PAASONEN—DONNER szótára sehol sem közli a névszók többesét, ezért csak elvétele akad a mondatokból példa arra, hogy megfigyeléseinket Jg. adattal is ki tudjuk egészíteni.

² KARJALAINEN—TOIVONEN szótára, ha megadja a névszó többesét, vagy 'csak zárójelbe teszi az egyes szám alakja mögé, vagy „pl.” jelzéssel látja el. A *-t* végű zárójeles alakok is csak többes számúak lehetnek, minthogy a sg. 3. személyű birtokrag a keleti nyelvjárásokban *l*-féle hang. Rövidség kedvéért itt és a továbbiakban is mindenütt kettőspont választja el egymástól az egyes- és a többes számú alakokat.

hangzó mögé kerülhet (vö. CASTR., im. 11; HUNF., im. 38, 75; PF. 50; STEINITZ, OVd. I, 16, 40, 214, OsztyChr. 26—7, OstjGr. 53) V., Vj. *kə̀rəm̄*: *kə̀rəm̄*̄, Trj. *kə̀rəm̄*: *kə̀rəm̄*̄ 'Specht' (429a). Ha a redukált magánhangzó kiesése következtében hármas mássalhangzótorlódás jönne létre, akkor a keleti nyelvjárásokban — éppen úgy, mint az északiakban és a déliekben (CASTR., i. m. 17; PF. 42, 52; STEINITZ, OVd. I, 40, 214, OstjChr. 26, OstjGr. 53) — az egyik mássalhangzó kiejtésével enyhíthetik a torlódást: Vj. *t̄ʂon̄ t̄ʂə̀x̄* (*t̄ʂō-?*): *t̄ʂon̄ k̄ə̀ʂ*³, *t̄ʂon̄ k̄ə̀ʂ*̄, Trj. *t̄ʂō'n̄ t̄ʂə̀x̄*: *t̄ʂon̄ ɣə̀ʂ* 'Seil' (952a), de meg is maradhat a torlódás: V. *s̄ū m̄ī n̄t̄ə̀x̄*: *s̄ū m̄ī n̄t̄ə̀x̄*̄ (de Vj. *sv̄ m̄ī n̄t̄ə̀x̄*: *sv̄ m̄ī n̄ k̄ə̀ʂ*̄) 'Tuch' (860b).

Az osztyák nyelvtanok és nyelvtani vázlatok megjegyzik, hogy abban az esetben, ha ragozásban vagy szóösszetételben két magánhangzó kerülne egymás mellé, akkor a kettő közé bizonyos esetekben szervesen *ɣ*-, *g*-, *w*-féle hang kerülhet (CASTR., i. m. 17—8, PF. 9, 48—9); ill. az északi nyelvjárásokban a többes képzésben a utáni *j* (HUNF.: NyK. XI, 75; STEINITZ OVd. I, 215; OstjChr. 26—7; OstjGr. 53). E jelenségről a többes jelölésével kapcsolatosan FOKOS nem tesz a PF.-ben említést, de létezése KARJALAINEN szótára alapján igazolható a déli nyelvjárásokban is. Megjegyzendő azonban, hogy a *-i*-hiátustöltő hang példaanyagunkban csak jövevénytörzsek többesében található, pl. DN. *kò-sla*: *kòslā-ijət* 'козлы | Gestell', Bock' (438a); Ts. *kə̀rə̀iə̀t*: *r̄ītk̄*. 'die Spanten (des Bootes)' (432a), stb. bár egyébként nem jövevénytörzsek esetragjai előtt sem ismeretlen a *i* hiátustöltő elem. Feltétlenül e jelenség megfelelőjét kell egy, a Trj.-ból ugyancsak az *-a* végű főneveknél megfigyelhető jelenségben látnunk: *kūr̄k̄à*: *k̄à'ə̀ʂ* 'Schrotflinte' (1023a) stb. ТУЕРЈОСКІН Szurg. tankönyvében is található *-y*-hiátustöltő hang a magánhangzóra végződő jövevénytörzsekben a többes jele előtt: книга (80, 86 stb.), plur. книгахə̀т (147); газета (80), plur. газетахə̀т (85) stb.

Külön említést érdemel egy a V. és a Trj. nyelvjárásban a Vj.-tól eltérően viselkedő magánhangzó végű szótípus: V. *pvr̄z*: *pvr̄r̄ət̄*, Vj. *pvr̄a*: *pvr̄a*̄̄, Trj. *p̄ə̀r̄z*: *p̄ə̀r̄a*̄̄ 'Schwarm, Herde' (722b), s ennek palatális párjaként, V. *l̄ə̀r̄ūz*: *l̄ə̀r̄ūət̄* 'Köder' (1090a). Ha megnézzük, hogy mit jelöl a KT.-ben az 3 betű, akkor kiderül, hogy itt nem szükséges részletesebb és bonyolult magyarázatra bocsátkoznunk a magánhangzóilleszkedést illetően: „3 offener laut (zwischen *v* und *ə*) der nur in einigen bestimmten stellungen, gewöhnlich im absoluten auslaut auftritt. Streng genommen hätte man zwischen einer hinteren und einer vorderen variante zu unterscheiden, welche beide mit 3 geschrieben worden sind” (XXVI). A sg. -3: pl. *-ət̄*, ill. sg. -3: pl. *-ət̄* típusú szavak is adalékok lehetnek STEINITZnek ahhoz a megállapításához, hogy „hier hat man wirklich den Wald der Vokalharmonie vor den zahllosen Bäumen der diakritischen Zeichen nicht gesehen” (GOstjVok. 5), vagy pontosabban: ebben az esetben a változatok túlságosan pontos megkülönböztetése oda vezetett, hogy egy magas és egy mély hang változata azonos jelet kapott. Ennek következtében úgy látszott, mintha lenne egy névszótípus, amelynek más, sőt esetleg még hangrendi szempontból is más a szóvégi magánhangzója, a sg. nominativusban, mint a többesi *-t* előtt.

Akad azonban egy magánhangzóra végződő Trj. főnév, melynél nem egészen világos a többes alkotásának a módja: *īə̀lī* 'Kriegesheld' (165a) többese kétféleképpen található, de mindkét esetben a szóvégi *i* nélkül: *īə̀lə̀ʂ*, ill. *īə̀lə̀ʂ*̄ (uo.). Itt talán a szóvégi *-i*-ből a ragozás során *-ə* lett (vö. Trj. *im̄ī* 'Weib'

³ A szóvégi *-t* hiányáról l. alább és később e sorozat egy másik közleményében.

instr. *iməiq'f* 43b), s az *ə* az *l* és a *t* közötti helyzetben — talán az *-l* végű főnevek többesének analógiájára — kiesett (l. alább).

CASTRÉN a rendelkezésére álló kis terjedelmű anyag alapján azt állapította meg, hogy „sowohl in dem Irtysh-Dialekt als auch in den Surgut-Dialekten kann der Bindevocal nach *n*, *s* und nach Diphthongen, die auf *i* auslauten, entbehrt werden” (i. m. 26). A déli nyelvjárásokra vonatkozóan FOKOS idézett nyelvтанában ezt az állítást sem nem igazolja, sem nem cáfolja. A KARJALAINEN—TOIVONEN szótár anyaga, valamint TYERJOSKIN V. tankönyve alapján CASTRÉN megfigyelését a keleti nyelvjárásokra vonatkozóan igazolni és kiegészíteni lehet, TYERJOSKIN Szurg. tankönyvében viszont mindig van redukált magánhangzó a többes *t* jele előtt. Lássunk ezért néhány *l*, *l'*, *l*, *n*, *n*, *n'*, *r*, *s* és *i* végű kettőshangzós végződésű névszót és többes számát:

Nagyon sok szócikkben KARJALAINEN szótára csak a V. vagy a V. és a Trj. nyelvjárásban adja meg az *l* végű szavaknál a többes számot, de elvétve akad olyan példa is, amelyben a V., Vj. és Trj. adat mellett is szerepel a többese: V. *ä'ñkəl' : ä'ñkəl'f* 'Stange, Pfahl, Pfosten; Baumstumpf'; Vj. *ä'ñkəl' : ä'ñkəl'f* ua. és még '(hypok.) Ohr des Bären' Trj. *ä'ñkəA : ä'ñkəA'f* = V. (38b).

Arra is akad példa, hogy a többes jele csak a V. és a Trj. nyelvjárásban követi a szóvégi *l* hangot, a Vj.-ban egy redukált hang található a kettő között: V. *səl' : səl'f* 'Darm'; Vj. *sə'f' : səl'əf', səl'3*,⁴ Trj. *səA : səl'f* ua. (888a). A Vj. többest néha kétféleképpen is lehet alkotni: V. *kəuəl' : kəuəl'f*, Vj. *kəuəl' : kəuəl'f, kəuəl'f*, Trj. *kəp'əA : kəp'əA'f, -A'f* 'Schenkelfell' (415a). Érdekes példa Vj. *kətl' : kətl'f, kətl'f* 'Tag' (355a) (rendhagyó a serkáli nyelvjárásban is vö. STEINITZ, Osztyj-Chrest. 27; OstjGr. 54).

Egy-egy esetben a szó csak látszatra *-l* végződésű; ilyen: V. *tšəməl' : tšəməl'f* 'Kasten im Wald' (946b). A többesi alak itt arra utal, hogy az egyes számban szóvégi *-t >'* változás történt (l. 3. jegyzet). Hasonló eset, ill. egy szó kétféle alakú *s*-szal a Trj.-ból is idézhető: *nə'vəA, nə'vəA'f* pl. (aina) *nə'vəA'təf* 'niedrig, kurz, niedrig von Wuchs' (611b). Olyan példának is van, amelyekben a Trj.-ban a fent látott szabály megtartása hármasshangzótörlődáshoz vezetne, nyilván ezért oldják fel: V. *pvsəl' : pvsəl'f*, Trj. *p'əsa : p'əsa'f* 'Zufluss' (741b).

TYERJOSKIN tankönyveiből idevonható példák: V. *кул 'рыба'* (30): *култ 'рыбы'* (142), Szurg. *кул : кулат* ua. (44, 135), jövevényszó esetében: V. *журнал* (82): *журналт 'журналы'* (95), Szurg. *журнал* (72): *журналт* (85).

Az igen nagyszámú *-l* végződésű szó mellett kb. öt olyan *-l* végű van a szótárban, amelynél a többest is megadta KARJALAINEN. Ezeknél a V.-ban *-t* vagy *-t'* — a Vj.-ban *-tš*, a Trj.-ban *-t* a többes jele: V. *pörəl' : pörəl'f* 'Eispicke', Trj. *p'örəA' : p'örəA'f* ua. (730b); V. *kəl' : kəl'f, kəl'tš*, Trj. *kəA' : kəA'f* 'Geschwür' (467b). Egy V. példának van jésített és jésítetlen nominativusa, ennél a többes jele mindkét esetben jésítetlen: *kəl' : kəl'f*, ill. *kəl' : kəl'f* 'kleines schachtelförmiges Gefäss aus Birkenrinde zum Beerenpflücken' (467a).

A Vj. nyelvjárásban *l* után a többes jele affrikátává válhat: V. *mə'ñkəl' : mə'ñkəl'f* 'Knorren (am Baum)'; Vj. *mə'ñkəl' : -l'f (-l'tš)* '(Finger)knöchel' (518b). Vj. *pəkəl' : pəkəl'f, -tš* 'im Wasser gestorbener und durch die Wärme angeschwollener Körper, Tier- od. Fischleiche'; Trj. *p'əkəl' : p'əkəl'f* 'im Wasser gestorben (Fisch), Verstorbener' (667b).

⁴ Vö. 3. jegyzet.

A V. és a Trj. nyelvjárásból számos *-n* végű szó egyes száma mellett feljegyezte KARJALAINEN a többesi alakot is, mégpedig közvetlenül az *n*-re következő *t*-vel: V. $p\grave{u}n^{\circ}$: $p\grave{u}n^{\circ}t$, Trj. $p^{\circ}u\grave{n}^{\circ}$, $p^{\circ}u\grave{n}^{\circ}$: $p^{\circ}u\grave{n}^{\circ}t$ 'Wolle, Haar' (707a). Vj. példa is akad: $s\grave{o}y\grave{a}n^{\circ}$: $s\grave{o}y\grave{a}n^{\circ}t$ 'Gefäss aus Birkenrinde' (848a). Gyakoribbak azonban a Vj.-ból azok a példák, amelyekben — a magánhangzóilleszkedés szerint — $\hat{a}$ vagy $\hat{e}$ előzi meg a *t*-többes jelet, vagy amelyekben mássalhangzótorlódásos és torlódásmentes többes számot is jelzett az adatközlő: V. $p\grave{o}n^{\circ}$: $p\grave{o}n^{\circ}t$, Vj. $p\grave{o}n^{\circ}$: $p\grave{o}n^{\circ}t$, Trj. $p^{\circ}o\grave{n}^{\circ}$: $p^{\circ}o\grave{n}^{\circ}t$ 'Reuse' (708b). V. $l\grave{a}n^{\circ}$: $l\grave{a}n^{\circ}t$ 'Schne, Ader'; Vj. $i\grave{a}n^{\circ}$: $i\grave{a}n^{\circ}t$ v. $i\grave{a}n^{\circ}t$ ua.; Trj. $\grave{a}n^{\circ}$: $\grave{a}n^{\circ}t$ 'Ader' (1075a). Van torlódásmentes V. példa is: $a^{\circ}n^{\circ}$: $a^{\circ}n^{\circ}t$ 'senkrechter Pfahl am Wehr' (51a), vö. Trj. $u\grave{a}r\grave{a}n^{\circ}$: $\hat{a}n^{\circ}t$ 'senkrechter Pfahl am Sperrwehr' (uo.).

A postalveolaris *l*-hez hasonlóan a postalveolaris *n* után is megfigyelte KARJALAINEN a többes jel affrikációját a keleti nyelvjárásrészleten, de nem a Vj., hanem csak a VK. nyelvjárásban: V. $p\grave{a}n^{\circ}$: $p\grave{a}n^{\circ}t$, Vj. $p\grave{a}n^{\circ}$: $p\grave{a}n^{\circ}t$, $p\grave{a}n^{\circ}t$, VK. $p\grave{a}n^{\circ}$: $p\grave{a}n^{\circ}t$, Trj. $p^{\circ}a\grave{n}^{\circ}$: $p^{\circ}a\grave{n}^{\circ}t$, $p^{\circ}a\grave{n}^{\circ}t$ 'Moosbeere' (705a); Vj. $t\grave{s}\grave{u}n^{\circ}$: $t\grave{s}\grave{u}n^{\circ}t$, VK. $t\grave{s}\grave{u}n^{\circ}$: $t\grave{s}\grave{u}n^{\circ}t$; Trj. $t\grave{s}i\grave{n}^{\circ}$: $t\grave{s}i\grave{n}^{\circ}t$, $t\grave{s}i\grave{n}^{\circ}t$, $t\grave{s}i\grave{n}^{\circ}t$, 'Sumpfkiefer' (949b).

Példák TYERJOSKIN anyagából *-n* végződésű szavak többesére: V. $\acute{e}x\grave{a}n$ 'речка' (75); $\acute{e}x\grave{a}n\acute{t}$ 'реки' (114), Szurg. $y\grave{a}v\grave{a}n$: $y\grave{a}v\grave{a}n\acute{t}$ ua. (64, 107).

A nagyszámú *-n* végű példa mellett mintegy öt *n* végződésű található. Ezekben a többes jel is jésül, a Vj.-ban a jésülésen kívül affrikáció is bekövetkezhetik vagy bekövetkezik: V. $p\grave{e}n^{\circ}$: $p\grave{e}n^{\circ}t$, Vj. $p\grave{e}n^{\circ}$: $p\grave{e}n^{\circ}t$, $p\grave{e}n^{\circ}t$ ($-t\acute{s}$), Trj. $p^{\circ}e\grave{n}^{\circ}$: $p^{\circ}e\grave{n}^{\circ}t$, $p^{\circ}e\grave{n}^{\circ}t$, $p^{\circ}e\grave{n}^{\circ}t$ 'Löffel' (716b), TYERJOSKIN tankönyvében pedig Szurg. $p\grave{e}n\grave{h}$: $p\grave{e}n\grave{h}\acute{t}$ 'ложка, ложка' (70). Ha a többes jel elé a Vj.-ban redukált magánhangzó járul, akkor a jésülés elmaradhat: V. $m\grave{i}n^{\circ}$: $m\grave{i}n^{\circ}t$ 'Kiste, Kasten'; Vj. $m\grave{i}n^{\circ}$: $m\grave{i}n^{\circ}t$, $-t\acute{s}$, $m\grave{i}n^{\circ}t$ 'Lade' (530a).

Legtöbb példát talán az *r* végűekhez közvetlenül járuló többes jelre találunk a három legjobban ismert keleti nyelvjárásból: V., Vj. $n\grave{u}r^{\circ}$: $n\grave{u}r^{\circ}t$, Trj. $n\grave{u}r^{\circ}$: $n\grave{u}r^{\circ}t$ 'Latte' (590b). Van olyan példa is, amelyikben a Vj. többest kétféleképpen közölték: V., $\acute{k}a'r^{\circ}$: $\acute{k}a'r^{\circ}t$, Vj. $\acute{k}a'r^{\circ}$: $\acute{k}a'r^{\circ}t$, $\acute{k}a'r\acute{a}t$, Trj. $\acute{k}\grave{a}r^{\circ}$: $\acute{k}\grave{a}r^{\circ}t$, $\acute{k}\grave{a}r^{\circ}t$, $\acute{k}\grave{a}r^{\circ}t$ 'Ochs, (wilder) Renntierochs' (328b). Más példában csak torlódásmentes alakot közöltek a Vj.-ból: V. $\acute{k}\grave{o}r^{\circ}$: $\acute{k}\grave{o}r^{\circ}t$ 'sehr nasser Rand eines Moores'; Vj. $\acute{k}\grave{o}r^{\circ}$: $\acute{k}\grave{o}r^{\circ}t$ 'in der Richtung der Flussläufe sich hinziehendes weiches, ungangbares Moor', Trj. $\acute{k}\grave{o}r^{\circ}$: $\acute{k}\grave{o}r^{\circ}t$ 'offenes, baumloses Moor' (330b).

TYERJOSKIN a V. $v\grave{a}c^{\circ}$ $\acute{q}o\grave{p}$ 'улица' (73) többes számát mássalhangzótorlódásosan és torlódásmentesen is közli: $v\grave{a}c^{\circ}$ $\acute{q}o\grave{p}t$ ill.: $v\grave{a}c^{\circ}$ $\acute{q}o\grave{p}\acute{a}t$ 'улицы' (151, 73); vö. Szurg. $v\acute{o}c^{\circ}$ $\acute{q}\acute{e}p$: $v\acute{o}c^{\circ}$ $\acute{q}\acute{e}p\acute{a}t$ ua. (146, 54).

Az *-s* szóvégződést a V. és a Vj. nyelvjárásban is egy redukált hang választja el a többesi *-t*-től, a szurguti körzetben viszont, mint számos példával igazolható, közvetlenül a szóvégződést követi a többes jele: V. $m\grave{e}s$: $m\grave{e}s\acute{t}$ 'Kuh': Vj. $m\acute{e}s$, $m\acute{e}s$: $m\acute{e}s\acute{t}$; Trj. $m\acute{e}s$: $m\acute{e}s\acute{t}$ = V. (544a) KARJALAINEN V. feljegyzését TYERJOSKIN adata is igazolja: V. $m\acute{e}c$: $m\acute{e}c\acute{t}$ 'корова, коробы' (68); megjegyzendő, hogy TYERJOSKIN megfelelő Szurg. adatai sem tartalmazznak mássalhangzótorlódást: $m\acute{a}c$: $m\acute{a}c\acute{a}t$ ua. (42). Jg. példa is hozható az *s* után közvetlenül található többes jelre: $\acute{k}\grave{o}s$ 'Stern; Bärenaue', s egy *m* ondatban többes számban: $\acute{k}\grave{o}st$ $\acute{k}\grave{o}l\acute{e}y\acute{a}l\acute{e}t$ 'táhdet tuikkavat' (PD. 585, 963).

A *-i* végű diftongusoknál a V. és a Trj. nyelvjárásban a többes jel közvetlenül járul a szóvéghez, a Vj.-ból többféle lehetőséget jegyzett fel KARJALAINEN: V. $p\grave{a}i^{\circ}$, $p\grave{a}i^{\circ}$: $p\grave{a}i^{\circ}t$, $p\grave{a}i^{\circ}t$, Vj. $p\grave{a}i^{\circ}$: $p\grave{a}i^{\circ}t$, $p\grave{a}i^{\circ}t$, Trj. $p^{\circ}a\grave{i}^{\circ}$: $p^{\circ}a\grave{i}^{\circ}t$ 'Menge, Haufen' (654b—655a). Van olyan Vj. példa is, amelyikben csak a re-

dukált hang nélküli többes szám szerepel: *tšōγ̣'ə'päi' : päi't* 'Schneewehe' (937a). Más esetben csak a másik változat szerepel: V. *sa'z' : sa'z't*, Vj. *sa'z' : säiž't*, Trj. *sä'z' : sä'z't*, *säi, säi't* 'Quakente' (817a). TYERJOSKINTÓL itt csak Szurg. példát tudunk hozni: *Һайт 'огонь'* (56): *Һайт 'огни'* (108).

V. *ni' : ni'net* 'Weib; Ehefrau'; Vj. *ni' : ni'net* 'Weib; weiblich; Ehefrau'; *ni'net* 'die verheirateten Frauen'; Trj. *ne' : ni'net* ua. mint a V. (vö. még Ni. *ne' : ne'net*) (576ab) többese a teljesebb tőből származik, vö. DN. *ne'η* stb. (uo.), tehát itt az egyes szám tekinthető rendhagyó alakúnak. CASTRÉN szerint a *neη* vagy *ne* közötti különbség, az *η* eufonikus járulékos elem (23, vö. STEINITZ, OVD. I, 40, 215, OstjChrest. 27; OstjGr. 54). Ugyancsak rendhagyó: V. *ku' : ku'nt*, Vj. *ku' : ku'nt*, Trj. *ko' [többesét nem közli, de ku'nt'm' (sg. l. p. ps.)* arra enged következtetni, hogy itt is rendhagyó az egyes számú alak] 'Mann, Mannsperson; Ehemann' (279a) (vö. STEINITZ OVD. I, 40, 215, OstjChrest. 27; OstjGr. 54). A két utóljára említett szó egyesének és többesének a szokásostól eltérő jellege az összetételekben is megmarad, pl. V. *pü'kni' : pü'kni'net* 'Hase' (670a), vagy nagyobb eltéréssel V. *ai'ku, a'ikü : ku'nt, ku'nt* 'Kind, kleiner Knabe, Junge', de Trj. *'ai'kō : 'ai'ku'nt* 'Knäblein' (4b). A 'férfi' szó többese egyes kifejezésekben a V.—Vj. *ia'z, Trj. ia'z* (magyarra talán 'nép' szóval fordítható) szó is lehet (141b), vö. OVD. I, 40, 215.

Némely esetben úgy látszik, hogy a V. és a Vj. nyelvjárásban van a névszónak *t* jel nélküli többese is, pl. a V. *si'viuət' : si'viuət'tz : iuχ s.* 'Birkenknorren' (836b), Vj. *tō'pər' : tō'pər't, tō'pərz* 'Hase' (980a) (vö. a fent (102. l.) már idézett másik két példával). Ezek a *t* jel nélküli többesi alakok mondatfonetikai okokból a mondatban állhattak elő s onnan vonódtak el önálló többes számnak. A szóvégi *t* eltűnéséről — ami az utolsónak idézett V. szó egyes számában is látható — egy később közlendő, a szóvégi zárhangokkal foglalkozó adalék fog részletesebben szólni.

CASTRÉN fent idézett (103. l.) megjegyzése nagyobb keletianyag ismeretében a következő módon egészíthető ki: Az osztják nyelv keleti nyelvjárásaiban az *l, l̄, l, n, n̄, n̄, r* hangokon és a *-i* utótagú kettőshangzón végződő szavakhoz a többes *-t* jele közvetlenül járul, *l̄* és *n̄* után a többes jel jésül, de *l* után a V.-ban *t* is lehet (ha ugyan nem sajtóhibák az erre vonatkozó adatok). A Vj. nyelvjárásban a hangzilleszkedésnek megfelelően *ə* v. *ə* is járulhat a *t* elé (csak *l̄* után nincs erre adatunk), továbbá affricata is keletkezhet ugyancsak a Vj.-ban *l, l̄, n* és *n̄* után. A Trj. és a Jg. nyelvjárásban az *s* végűekhez is közvetlenül csatlakozik a többesi *t* (A Jg. további vizsgálatot igényel). A V., Vj.-ban olyan többest is feljegyeztek, amelyből a többes jel, mint szóvégi helyzetbe került zárhang, lekopott.

Az előbb-, ill. hátrábbbképzés, az elzöngétlenedés jelét elhagyva, továbbá a többes jel előtt lehetséges *ə, ə* hangok közül csak az *ə*-t jelölve, a következő pontos áttekintés készíthető (tábla a következő oldalon).

A fentiekben arra az eddigi osztják ismereteink szempontjából szokatlan jelenségre láttunk adalékokat, hogy mássalhangzótorlódás keletkezhet olyan helyzetben a V., Vj., Trj. nyelvjárásban, ahol a legtöbb nyelvjárásban kiküszöbölik ezt a torlódást. Figyelmet érdemel azonban ez a jelenség abból a szempontból is, hogy a vocalizmus szempontjából archaikusnak tartott keleti nyelvjárások a többesben sem tartják meg a tővéghangzót, vagy annak redukált nyomát (*hal, újj* stb. finnugor eredetű szavak is idetartoznak!), holott kevésbé konzervatív osztják nyelvjárások és finnugor nyelvek is mássalhangzóval kezdődő suffixumok előtt meg szokták őrizni.

Egyszám			Többes szám		
V.	Vj.	Trj.	V.	Vj.	Trj.
-l	-l	-l	-ll	-ll, -lat, -l3	-ll, [-l3t] ⁵
-l'	-l'	-l'	-ll', (-ll')	-ll's	-l'it
-l̄	-l̄	-l̄	-ll̄	-ll̄, -ll̄s	-l̄i
-n	-n	-n	-nt (-nat)	-nt, -nat	-ni
-n̄	-n̄	-n̄	-nt̄	-nt̄, -nat̄	-n̄i, -nt̄
-ñ	-ñ	-ñ	-ñt	-ñt, -ñt's, -ñat, -ñat	-ñi, -ñit, -ñit
-r	-r	-r	-rt	-rt, -rat	-ri
-s	-s	-s	-sat	-sat	-si
-z̄	-z̄	-z̄	-z̄t	-z̄t, z̄at	-z̄i

A táblázathoz kiegészítésként hozzáteendő:

VK. sg. -n : plur. -nt's

Jg. -s : -st

5. Egy esetleges nyomatékosító -t, ti- elem

KARJALAINEN szótárában a keleti osztják anyagban többször feltűnik egyes szavak végén olyan -t, -ti elem (esetleg zárójelbe téve), melynek nyelvtani szerepe nem világos. A kérdés közelebbi vizsgálatot érdemel, noha a rendelkezésünkre álló szerény anyag alapján valószínűleg még a kérdéses szóvégi elemek valamennyi előfordulási lehetősége sem állítható hiánytalanul össze.

1. Leggyakrabban az osztjKel. főnévi igenevek végén bukkann fel valamilyen -t, -ti elem. Cs. FALUDI ÁGOTA „A chanti infinitívusz hangtanához” c. cikkében (NyK. LVII, 134—45) az infinitívusi végzések hangtani helyzettől függő nyelvjárási változatait jól áttekinthető táblázatba foglalta (136). Már e táblázat gondos átvizsgálásakor is feltűnik, hogy a VK. nyelvjárásban a többi nyelvjárásból is jól ismert -tā' ~ -ta infinitívusvégződésen kívül van egy annál nyilván gyakoribb (első helyen említett) -t végződésű infinitívusképző is: -tā'f ~ -ta'f.

KARJALAINEN anyagának gondos átvizsgálása során azonban nemcsak a VK. nyelvjárásban található -t, sőt -ti-vel bővített infinitívusvégződés, hanem van -t, -ti toldalék a V. infinitívus példaanyagában, sőt a -ti végződésű infinitívus még a Vj. anyagból is adathozható.

A VK. nyelvjárásban a minden osztják nyelvjárásban ismert típusú infinitívusi végződés is jól ismert, pl. *ēmərta'* 'schöpfen'. (44a), *kəstü'* '(gemächlich) laufen' (438b). Akad azonban arra is példa, hogy KARJALAINEN -t végűnek jegyezte fel az infinitívust, zárójelben jelezve, hogy a szóvégi -t el is maradhat: *id'fat'* (*id'la'*) 'kaufen' (1101b); *uertä'* 'machen' (235b), de *vö.iam'səri'* *uē'rtät'* 'prahlen' (172b). A legtöbb VK. feljegyzésben azonban csak -t-vel bővített infinitívusi alak szerepel: *šyərta'f'* '[steuern]' (25b), *iq'rtä'f'* 'binden' (188b), *iq'ltä'f'* 'flicken' (199b), *iq'lē'ltä'f'* 'wahrsagen od. zaubern lassen' (uo.), *iq'ltä'f'* 'zwischen den Händen reiben, aufweichen (Fell)' (202b), *nosəm'tä't'* 'ausgleiten, ausrutschen' (640a), *np'la'tä'f'* 'lecken' (650b), *sä'tä't'* (*sälä'f'*)

⁵ Csak abban az esetben fordul elő, ha az *l* előtt is mássalhangzó van.

'flicken (das Netz)' (886b), *twia'ta't* 'besitzen, haben' (969b), *lā'vəltā't* 'warten' (1048a), *lā'vlexsətā't* ua. (1048b), *ivka'ta't* 'lieben' (1069a), *ivna'ta't* 'hinein-gehen' (1069b), *itā't* 'essen; trinken' (1099a), *iā'vətā't* 'ernähren' (1100a). Van rá példa, hogy az infinitívusvégi *-t* ~ *-ti*, a feljegyzés szerint, vagylagos lehet: *avəta't*, *-tati'* 'erbrechen' (27a), *kāstāt*, *-tati'* 'finden' (438a). Arra is van példa, hogy KARJALAINEN csak a leghosszabb alakjában jegyezte fel az infinitívust: *ēnəm'tati'* 'aufziehen' (53a); itt ugyan a nyelvjárásközi összehasonlítás alapján esetleg a *-tā-* képzőelem is lehetne (vö. C. *ēnmattanā*, Likr. *ānəm'tatā'y3*, Mj. *ānəm'tatā'3*, Trj. *ānəm'tatā'3*, Ni. *ēnmatətā'*, ahol *t* és redukált magánhangzó van az infinitívusvégződés előtt, az É. adatokban azonban *-l* a képzőelem: Kaz. *ēnmatā'ti*, O. *ēnmatā'ti*), de egyrészt *-ti'* infinitívusvégződést a VK. nyelvjárásból eddig nem mutattak ki (vö. FALUDI, i. h.), másrészt a *-tati'* típusú végződésre már láttunk példákat, s ezeknek száma még egy példamondatbeli előfordulással is megszerezhető: *kəi'ma' mən'tā'ti'* '[iváshos menni]' (285a, vö. *mən'tā'* 'gehen' 527b).

A V. nyelvjárásból csak példamondatokat tudunk idézni, amelyekben az infinitívus a szótári alaknál hosszabb. A szótározott V. *uē'rtā'* 'machen' (235a) helyett két mondatban is teljesebb alakú a főnévi igenév: *lō'ka'lə'u u-ləntās uē'rtātī* 'alkoi tehdä (kutoa) verkkoa' (119a); *uē'rtātī kōt'kəməltāsīm* ['csinálni kezdtem'] (456a, vö. 457b). Ez a kétszer is közölt példamondat az egyetlen példa arra, hogy a *-tī* toldalék másutt, mint szólam végén is hozzájárulhat az infinitívushoz. V. *ūtā'* 'befördern, führen' példái közt található: *mā'nā māsūəl' tūtātī* ['nekem vinnem kell'] (1031a). A V. *mā'n'vəltā'* 'sich wärmen' címszó példamondatánál a feljegyzési mód arra vall, hogy a *-ti* végződés oda is tehető és el is hagyható: *tō'vāl' sīl'n3 mā'n'vəltā' (tī) 'y* чувала грѣмся, сидимъ' [pontosabban: a tűzhelyen szélen melegedni] (526a, vö. 900a).

Eddig idézett példáinktól eltérő módon a V. *twia'ta'* 'besitzen; anhaben, tragen (ein Kleidungsstück); gebären (Mensch, Renntier)' példái között olyant találunk, amelyben az infinitívust *-t*-vel nyomatékosítják, de esetleg *-ti*-vel (legalább is a zárójel elhelyezése erre vall): *nō'nā māsūəl' lō'vā twiā'tat(ī)* 'ты долженъ иметь лошадей' (969b).

A Vj. nyelvjárásból csak három idesorolható példát találtam a szótárban: Vj. *kvn.tšā'* 'auftrennen (ein Kleid usw.)' mellett fakultatív variánsként szerepel a rövidebb és a hosszabb infinitívus: *iō'və' uē'məltā' māsūəl' tō'vī kvn.tšā' (kvn.tšātī)* 'pitää hänet panna purkamaan' (314a). *iū'v tūntā māsūəl' vrlə'v uē'rtātī* 'pitää tuoda puuta sillaksi' (596a) [..hidat csinálni, vö. Vj. *uē'rtā'* 'machen' (235a)]. A legtanulságosabbnak a következő feljegyzés látszik: 'Vj. *kē.tšā'*, *kē.tšātī* i n f. a b s o l.⁶ vuoritaa... | füttern (indem die Pelzstücke oben mit altem Tuch unter dem neuen Überzug belegt werden; man füttert Pelzstücke aus Pfofenfell)' (444b). KARJALAINEN megjegyzése alapján (inf. absol.) ugyanis arra lehet gondolni, hogy a *-ti*, *-t* — többnyire szólamvégi helyzetben — talán kiemelő, nyomatékosító, esetleg deiktikus eredetű elem lehet.

2. A V. és a Vj. nyelvjárásból idézhető még egy-két példamondat, mely a szólam végén ragozott igealakot és talán *-ti* nyomatékosító elemet tartalmaz.

Vj. *pī.tšəŋ kv'kōit' lāt'n3 mā'nā iō'vā, kvl' kōiəlt'ntā mən'tā'ti* (t. *mən'tā')* 'tule sitten kutuikaan luokseni, «будемъ вместе рыбу промыслять»' (381a, vö. 285a). A finn „t.” (= *tai* 'vagy') rövidítés világosan utal arra, hogy a két alaknak vagylagos a használata. Minthogy azonban teljes Vj. igeragozási

⁶ Én ritkítottam.

paradigma jelenleg sehonnét sem ismeretes, így a félig finn, félig orosz fordítás, valamint a többi nyelvjárás alapján csak bizonyos óvatossággal következtethetünk arra, hogy a *mṛṇā ~ mṛṇāti* alak talán a felszólító mód sg. 2. sz.-e. Az osztják mondat pontosabb fordítása tehát ilyesféle lehetne: 'később, halívás idején hozzám jöjj, halíváskor zsákmányolj'. Ez a fordítás eléggé eltér az orosz fordítástól; továbbá növeli még a vele kapcsolatos bizonytalanságot, hogy a Vj. *mṛṇā(tī)* igének megfelelő infinitívus szótári címszóként nem fordul elő (vö. 523b—529b).

A Vj. példánál is nehezebben értékelhetők a V. példák, ezeknél ui. az sem biztos, hogy a *-ti* elem nem tartozik-e szervesen a szenvedő igeragozási igealakokhoz: *tōrēmṇ3 nōṇṇṇ krikā pṛṇā-tī* 'Jumala rangaiskoon sinua' (469a) (a finn fordítás azonban semmiképpen sem szószerinti, az osztják alakok szó szerinti fordítása talán: 'Isten által téged [az az te] bűnbe helyeztess'). Másik idézhető példánk fordítása pontosnak látszik: §[*tobī*] *nōṇṇṇ māḷā kṛsīṇāpā āḷ māḷūsātī, tūtī lū-ṇṇ3 tū-γātī* *чтобъ тебѣ никто не видалъ, такъ тебѣ чортъ увель*' (966b); természetesen jelenleg itt sem dönthető el, hogy a *-ti* elem feltétlenül szükséges-e, vagy elhagyható-e.

3. A V. nyelvjárásban a személyes névmások dativusi-lativusi alakja a többi névszóéhoz hasonlóan *-a, -ä*-re végződik. Néhány esetben — szólam befejezésekként — a dat.-lat. végén *-t* is található. *m[ə.tʃim] āḷ nōṇṇṇ* 'сколькo тебѣ лѣтъ' (498b). A névmás dativusvégi *-t*-je kétségtelenül el is maradhat. Erről nemcsak egy máshol található, az idézettel teljesen azonos példamondat tanúskodhat: *mə.tʃim a'ḷ nōṇṇ?* 'vanhako olet, сколькo тебѣ лѣтъ' (110a), hanem még egy hasonló szerkezetű mondat, melyben az első személyű névmás dativusa fordul elő: *māṇā kūtīōṇ kāt a'ḷγāṇ* 'olen 62:nnella vuodella; мнѣ 62: ѣ годъ' (110a). Hasonló *-t* végződésű sg. 1. sz. névmási dat.-lat. még több is található: *səṇkī māṇāt* 'survo minulle' (852a); *lūtī māṇāt* *купи мнѣ*' (1101b), a többi példamondatban ugyanitt — nem szólam végén — a szokásos dat. alakban található a személyes névmások: *lūtī ḷḡā' sūmīṇīḷḡ* '[vegyél neki kendőt], *nōṇṇṇā' lūtī* 'купи себѣ'). Van még egy 2. sz. példa — talán sajtóhibával: *mā ḷāḡḷəḡsə:ətm', ḷāḡḷəḡsə:ətm ti kōḡa' nōṇṇṇ* (o: *nōṇṇṇ* VE.) 'я дожидался, дожидался тебѣ' (1048b).

Külön kell megemlítenünk a következő V. példát: *ḷḡḡ pīslivṇṇṇlās māṇāt* ['ő engem sajnál'] (746a). Van ugyanis még egy példa, ahol a személyre, aki „felé” a sajnálat irányul, nem a szokásos dativusszal utal a névmás, hanem még egy — talán nyomatékosító — *-ti* elemmel: *o'ḷḡās nōṇṇṇṇ* 'жалѣль' (12a).

4. Utolsó példánk két szempontból is rendkívül érdekes. Egyrészt azonos alakú a Szurg. névmások paradigmaticus dativuszával (kivéve az egyes szám első személyét), másrészt a V. névszóragozás egy érdekes és vitatott kérdését is érinti.

A Szurg. névmási dativusokat PAASONEN és KARJALAINEN feljegyzéséből ismerjük: Jg. sg. 2. *nōṇṇṇṇ* (PD. 2311, 2399); sg. 3. *ḷəṇṇṇṇ* (163, 284), *ḷəṇṇṇṇ* (864, 881, 1114, 1237); pl. 2. *nəṇṇṇṇ* (2399); pl. 3. *ḷəṇṇṇṇ* (135); Trj. sg. 2. *nōṇṇṇṇ* (336a, 616b, 773b, 1062b, 1077a); sg. 3. *ḷəṇṇṇṇ* (437b, 499b, 594a, 715b, 748b).

Ezek a névmások alakilag a V. *nōṇṇṇṇ* ['neked'] (12a) névmással azonos tagolódásúnak látszanak. Minthogy azonban a Szurg. személyes névmásoknak a ragozása több szempontból eltér a V.—Vj. személyes névmásokétól, s más a viszonyuk is az accusativusi alakokhoz és a főnévragozáshoz, ezért a Szurg.

névmási dativust itt csak megemlítjük — azzal a megjegyzéssel, hogy keletkezésük nem feltétlenül azonos az említett egyetlen V. példáéval.⁷

A V. *ḡḡāḡī* alakú névmással kapcsolatban felmerülő másik kérdés az, vajon ismer-e a V. névszórágózás egy BALANGYINTÓL *назначительно целевой падеж* néven számontartott *-ati*, *-āti* végződésű esetet. TYERJOSKIN V. ábécés-könyvének ismertetésével kapcsolatosan erre vonatkozó véleményemet részletesen kifejtettem (NyK. LXI, 432), s azt most is fenntartom: az idézhető példákban *-ti* elemmel nyomatékosított lativusokat kell látnunk.

5. Talán *-t*, *-ti* nyomatékosító elem van az okhatározói kérdőnévmás végén is V. *məḡāḡ*, *məḡāḡī* 'weshalb, warum' vö. Vj. *məḡā* (496a), V. *məḡāḡīyā*, *məḡāḡīyā*, *-yāḡī* 'warum, weswegen' Vj. *məḡāḡā*, *-lā* (496b). Szóvégi *-t*, *-ti* nyomatékosító elemre vall, hogy a többi nyelvjárásban — a Szurg. kivételével — az okhatározói kérdőnévmás lativusi alakú (erről részletesebben az ALH. egyik következő számában).

Itt említendő egy V.—Vj. adverbium is: V. *ḡḡāḡā*, Vj. *ḡḡā* de 'eräs vanhempi sanoi *ḡḡāḡī*' 'vergebens, umsonst' (208b).

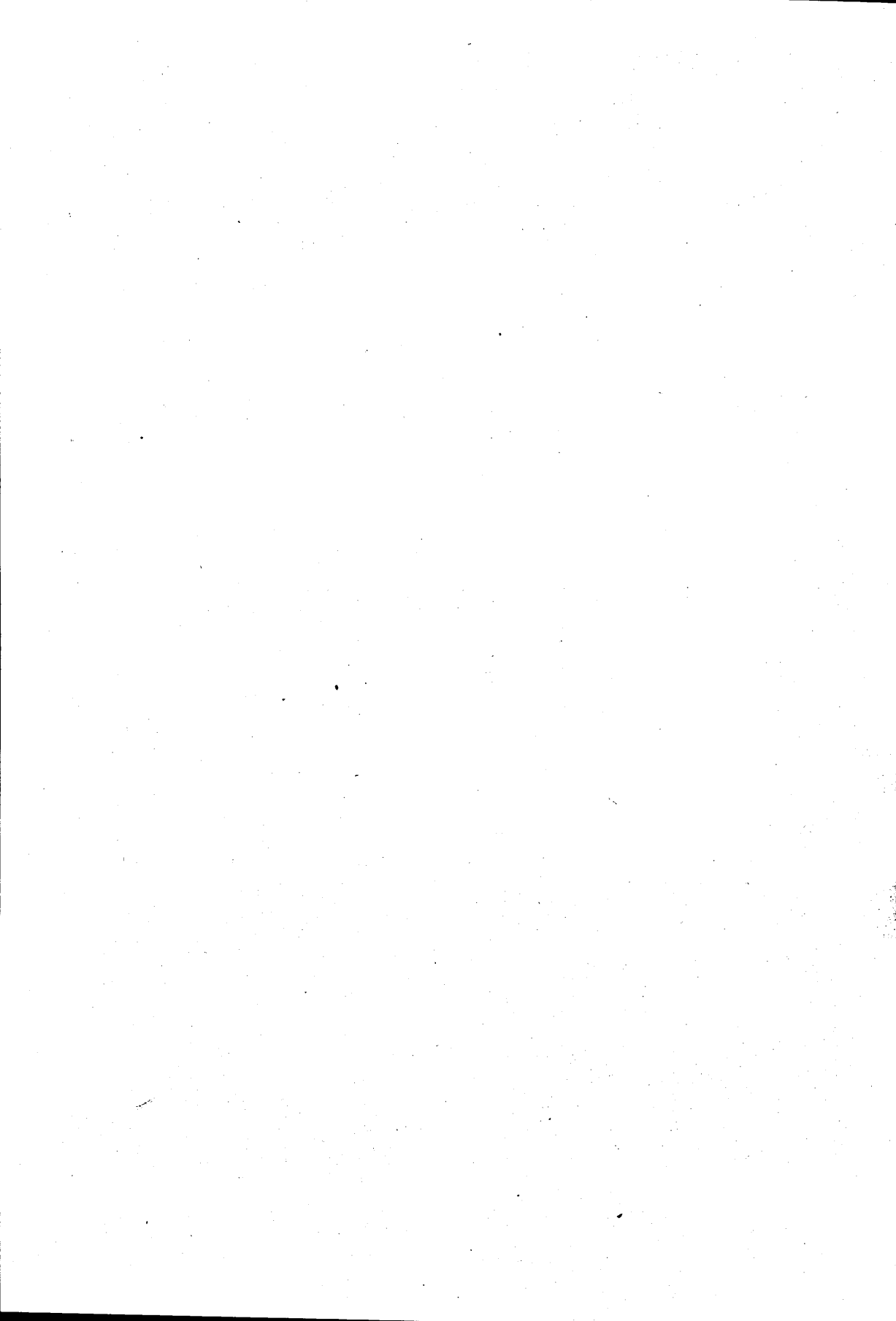
*

A fentiek alapján valószínűnek látszik, hogy a bemutatott *-t*, *-ti* végzésekben nyomatékosító deiktikus elemet kell látnunk. A deiktikus *-t*, *-ti* ilyen irányú elterjedését — különösen szólám végén — az a jelenség is előmozdíthatja, hogy sok esetben a szóvégi etimológikus *-t* mondatfonetikai okokból lekopik,⁸ de szólám végén megmarad s így ez az ellenkező irányú fejlődéshez alapul szolgálhat.

VÉRTES EDIT

⁷ Erről részletesebben A keleti osztják névmásrágózás c. kandidátusi értekezésem gépiratában 338—393.

⁸ Erről más alkalommal részletesebben.

Vót szövegek Mati faluból

Az itt közölt vót szövegeket 1959 januárjában gyűjtöttem Leningrádban. Tanulmányúton voltam a Szovjetunióban, és — bár a vót falvakat nem volt alkalmam meglátogatni — sikerült egy vót asszonnyal találkoznom: Olga Szemjonova Ivanovával, aki a leningrádi körzet kingiseppi járásában, Mati faluban lakik. Olga Szemjonovna Ivanova, a szerző vót nyelvmentere, Mati falu lakosságának számát mintegy 50—60-ra becsüli. A falu lakói közül hatan hibátlanul beszélnek vótul. Valamennyien öregek. Olga Szemjonovna Ivanova 68 éves volt a gyűjtés fent megjelölt évében. Folyékonyan beszél vótul, ezen a kihalófélben levő nyelven. A vót nyelvet tekinti anyanyelvének. Anyanyelvén kívül beszél oroszul is. Orosz kiejtése jó, de beszédén érezhető az idegen akcentus. Érti még az izsórt és az észtet, néha vót beszédében is találkozunk egy-egy esztonizmussal.

Tartalmi szempontból a szöveggyűjteménynek nem minden része érdekes. Szerepel ugyan a gyűjteményben tizenkét vót dal, három mese és a Matiban lakó vótok néhány régi szokásának leírása, de egyetlen nyelvmenterem nem tudott a vót népköltészetből gazdag anyagot adni, vagy néprajzi szempontból sok érdekeset mondani. Szívesen beszélt azonban Olga Szemjonovna mindennapi apróságokról, életről, személyes élményeiről, a mezőgazdasági és háztartási munkáról, ételekről és hasonló témákról, melyek a hétköznapi élettel kapcsolatosak. Mivel az eddigi szöveggyűjtők többsége igyekezett minden szempontból értékes vót szöveget gyűjteni, éppen ezért sokan közülük nem adtak vagy csak kisebb mértékben adtak helyet gyűjteményükben a köznapi nyelv szókincsének és kifejezéseinek, én hétköznapi témákat is felvettem szöveggyűjteményembe, elsősorban a háztartási, a mezőgazdasági és más munkafolyamatok témáit.

A hangjelölésben E. N. SETÄLÄ rendszere szerint járok el, melyet később F. ÄIMÄ és — a vótra vonatkozólag — P. ARISTE tökéletesített.

Fontos megemlítenünk, hogy a nemelső szótag eredetileg hosszú magánhangzói a vótban általában megrövidültek. Egyetlen vót nyelvmenterem a nemelső szótag hosszú magánhangzóit (különösen szóvégen) egyszer hosszan ejti, máskor ugyanilyen helyzetben félhosszú, sőt néha rövid magánhangzót ejt. Ezt az ingadozást csak itt említjük, a szövegben egyöntetűen hosszú magánhangzót jelölünk (P. ARISTE példáját követve).

A rövid *a* és *ä* nemelső szótagban — legerősebben szóvégen — gyakran (de nem mindig) redukálódik. Ezt a redukálódást, mely még ugyanazon a mondaton belül is szabálytalanul jelentkezik, nem jelöljük.

Fontos felhívunk a figyelmet még egy ingadozásra. Az izsórból került a Matiban élő vótok legutóbbi nemzedékének nyelvébe a nemelső szótag hosszú magánhangzója előtti mássalhangzó geminálódása, pl. *kana* (nominativus) 'tyúk': *kañnā* (partitívus) 'tyúkot'. Ez a jelenség Olga Szemjonovna Ivanova nyelvében is jelentkezik, de nem következetesen. Ez a magyarázata annak, hogy az átírásban az ilyen alakokban — a közlő ejtését híven követve — egyszer jelöljük ezt a geminálódást, máskor nem.

A *t, l, n, s* mássalhangzók *i* előtti alig érezhető palatalizációját jelöletlenül hagyjuk.

A vót szöveg mellett közöljük a szöveg párhuzamos magyar fordítását. A magyar fordításon belül a kétféle zárójel alkalmazásával jelöljük meg a szó szerinti, illetőleg a vóttól eltérő magyaros fordítást. Kerek zárójelbe ( ) azok a szavak kerülnek, melyek a vót szövegből hiányoznak, de a magyar fordításban szükségesek, szögletes zárójelbe [ ] pedig azok, melyeket szó szerinti fordítottunk vótról magyarra, és amelyek ilyen formában a magyarban természetesen helytelenek, sőt néha érthetetlenek.

Végezetül köszönetet mondok azoknak, akik szerény munkám elkészítésében segítettek. Elsősorban vót nyelvemesteremnek, Olga Szemjonovna Ivanovának, aki hajlandó volt kérésemre Leningrádba utazni, P. Ariste professzornak, aki segített vót nyelvemestert találnom és átnézte a kéziratot, Bereczki G. docensnek a gyűjtés technikai felszerelésének biztosításával nyújtott segítségéért, a leningrádi egyetemnek vendégszerzetetéért, végül államunknak a tanulmányút lehetővé tételéért.

? ? ?

1. *mì'nū e'lo sü'ntū päi'vässä*

mì'ä sü'ntüzin su'vel tu'hatta ka'heksasa.tä ü'hessätšü:mmettä e'simeš vōtta | iū'likū.l ü'helteššeme.l tši'sle.l. | sü'ntüzin mi'ä mu'ssaza ri'hezä. | sa'vō tu'li kei'k ri'xiē. | a'hje lä'mmitätti | a'vatti u'hs ku'jalē. | tä'üttü sejtse vōtta | siz mi'ä me'nin pi'gesse la'hsä vä'ttamä. | tšä'üzin ke'm vōtta la'hsä vä'ttamas. | ka'hsteššemetta vōtta me'nin pe'tteri. | e'lin ka'hesä te'ššemetta vōtta pe'tteris. | siz me'nin me'helē ü'hesä te'ššemet vōtta. | siz ü'hē kü e'lin me'hellä. | tä'mä ve'tetti se'tä | ta'petti. | sis kem vōtta e'lin le'htšinä. | tei'ne kert me'nin me'helē. | e'lin me'hēkä ke'm tšü:mmettä kü's vōtta. | nü'd ē'n le'htšin vi's vōtta. | kei'g.

1. Életem születésem napjától [napjából]

[Én] 1891 [-edik év] nyarán születtem, július tizenegyedikén. Kémény nélküli [fekete] házikóban születtem [én]. A füst mind bejött a házikóba. (Ha) befűtöttünk a kályhába [szenv.], kinyitottuk az ajtót [szenv.], (amely) az utcára (nyílt). Mikor elmúltam hét éves [betöltve hét év], [azután én] elmentem dajkának gyermekeket [sing.] gondozni [nézni]. Három évig voltam dajka [jártam három évet gyermeket nézésben]. Tizenkét éves koromban [tizenkét év] elmentem Pétervárra [Pétervárba]. Még tizennyolc éves koromban (is) [tizennyolc év] Pétervárrott [Pétervárban] laktam [éltem].

Azután férjhez mentem tizenkilenc éves koromban [tizenkilenc év]. Azután egy hónapig [hónapot] éltem a férjemmel [férjjel]. [Őt] elvitték a

háborúba [szenv.], megölték [szenv.]. Azután három évig [három évet] özvegyen éltem. Másodszor (is) férjhez mentem. Harminchat évig [évet] éltem a férjemmel [férjjel].

Most öt éve [öt év] (újra) özvegy vagyok. Vége [(ennyi) az egész].

2. pū·ame

tūtterikko po·jokā gu·llāta. / po·jo a·jap ko·simā tūtterikko. / nūt svā·tat-tās tūtterikko. / lē·vād ta·bakad. / ta·bakkā pa·nnas la·v·tā tā·ūn. / sis kei·ki / nai·zed | me·hed | tūttered | po·jod | kei·ki pe·lettās. |

siz lē·vād ve·tšerīnad. | siz i·ssūb nō·rikke | tūtteriked la·v·vā ta·gā. |

sis tūtterikolē vī·zgetas ra·χχā. |

tūttered la·v·lāz. | tše·n vī·skev ra·χχā | va·llāz vī·nā | e·lutta. |

sis tei·ze·l pāi·vā tu·le·v ze·niha ve·ttamā nō·rikke. / si·z me·nnāz ve·n·ttsā. /

ve·n·tsassa tu·le·v ko·ttō. | si·z nei·ses pu·amā pi·tāmā. | tu·le·v nō·rikē su·ku. |

sis kem pāi·vā pu·amā pi·tās | la·v·las | ta·n·ttsias. | ka·hs·su·kua. | siz me·nnās

kai·volē | ve·ttās kai·voš pa·ngēkā ve·ttā | pa·nnas ze·niha·llē i nō·rikke·llē pa·nged

vē·kā. | nā·vād lō·vād ja·ngākā. | siz me·nnās ko·ttōšē. | i·ssūp kei·k su·ku la·v·vā

ta·gā. | nō·rikke a·nnav la·hje | a·nnap kei·kilē la·hjed. | si·z nei·ze·v nō·rikke

pu·hšimā vī·hākā si·ttā. | su·ku vī·zge·v ra·χχā si·llale. | si·s tā·s i·ssūp su·ku

la·v·vā ta·gā. | a·lkās po·tšittā sukkua. | si·s su·ku mē·v ko·ttō. | kei·g.

2. Lakodalom

A leány szórakozik a fiúval. A fiú elküld (valakit), hogy kérje meg [megkérni] a leányt. Most megkéri a leányt. (Eljegyzés lesz) lesz dohány [plur.].

Telerajkák az asztalt dohánnyal [dohányból tesznek egy asztallal teli]. Azután mindenki, az asszonyok, a férfiak, a leányok, a fiúk, mindenki dohánnyal [szenv.].

Azután (megtartják a lakodalom előestéjét) lesz [plur.] a lakodalmi előeste [plur.].

Azután asztalhoz [asztal mögé] ül a menyasszony és (asztalhoz ülnek) a leányok.

Azután a leánynak (a menyasszonynak) pénzt dobnak. A leányok énekelnek [szenv.]. Néhányan [ki] pénzt dobnak [sing.], (mások) pálinkát, sört töltenek [szenv.].

Azután a következő [másik, második] napon eljön a vőlegény, hogy elvigye [venni] (a) menyasszonyt. Azután elmennek megesküdni [az esküvőbe]. Az esküvőről [esküvőből] hazamennek [jönnek haza]. Ekkor [azután] elkezdik a lakodalmat [tartani]. Jönnek [sing.] a menyasszony rokonai [nemzetsége, rokonsága]. Azután három napig [három napot] tart a lakodalom [lakodalmat tartanak], dalolnak, táncolnak. (Együtt mulat) a két család [rokonság, nemzetség]. Azután a kúthoz [kútra] mennek, vödörrel vizet merítenek [vesznek] a kútból, a vőlegény és a menyasszony elé [a vőlegényhez és a menyasszonyhoz] teszük a vízzel (telt) vödörket. Ezek belerúgnak (a vödörbe) [megütik lábbal]. Azután hazamennek. Asztalhoz [asztal mögé] ül az egész család [rokonság, nemzetség]. A menyasszony ajándékokat [sing.] ad, odaadja mindenkinek az ajándékokat. Azután elkezdí a menyasszony (egy) seprő-

vel a padlót seperni. A család [nemzetség, rokonság] pénzt dob a padlóra. Azután ismét leül a család [nemzetség, rokonság] az asztalhoz [asztal mögé]. Elkezdik kínálni a rokonokat [nemzetséget, rokonságot]. Azután hazamegy a rokonság. Vége [(ennyi) az egész].

3. *ri'sittāmin la'ssa*

la'hsi sü'ñnüb. / vi'jes tš'erikkō ù'li ke'lmē ne'llā päi'vā ri'sittāmā. / tu'vvas ku'pēli vē'kā. / pi'ssāz ve'tēsē. / pa'ppi a'ñnav ni'mē. / tu'λλas ko'tōsē. / te'hās ri'sšed.

3. Keresztelés [gyermeket keresztelés]

Megszületik a gyermek. Három-négy nap múlva elviszik a templomba megkeresztelni. (Be)hozzák a vízzel (telt) keresztelő medencét. Belemártják (a gyereket) a vízbe. A pap nevet ad (neki). Hazamennek [hazajönnek]. Megtartják (csinálják) a keresztelőt [plur.].

4. A gyermek gondozása

sü'ñnüb la'hs. / ka'paloi'ttās. / sis_pē'sās. / sis_sō'ttās. / a'ntāz lu'ttua pi'mākā. / siz_a'ntāz i rō'ppā / ve'telā / a'ntāz e'mā nā'ñnā.

4. A gyermek gondozása

Megszületik a gyermek. Bepólyázzák. Azután megfürdetik. Azután enni adnak neki [etetik]. Tejjel etetik cuclis üvegből [adnak cuclis üveget tejjel]. Azután pépet is adnak (neki), (mégpedig) hígat. Megszoptatják [adják az anya mellét].

5. Játszanak a gyermekek

la'hzed mā'n.tšās_su'vella. / mā'n.tšāz mā'ttškel i šir'kā mā'n.tšāz. / kī'lā mā'n.tšāz pa'kapū:l. / ū'hed se'i'soas ū'hes pō'lē / tei'zed se'i'soas tei'zes pō'lē / kī'led vā'lis.

5. Játszanak a gyermekek

A gyermekek nyáron játszanak. Labdázna [játsszanak labdával] és *šir'ka* (nevű játékot) játszanak. A *kī'la* (nevű játékot) bottal játsszák. Egyesek az egyik oldalon állnak, mások a másik oldalon állnak, a *kī'la*-k közében.

6. Gyermekkorom

ku' mi'ä sü'ntüzin kö'v'hās pe'rrēs / siz_i'sā kō'li. / tšāy'zin ka'ri'ā / ma'hzettī vī's ko'peikā päi'vā. / siz_me'nin ško'u'lū / e'ppin ke'm vō'tta. / va'rra me'nin tō'le e'lāmā pe'tteri. / ma'hzettī ka'hs ru'blā kū / tei'zel ta'vvel ke'm ru'blā. / siz ai'n li'zätti / nei'zin jo e'nāp sāmā.

6. Gyermekkorom

Amikor [én] megszülettem szegény családban, akkor az apám [apa] meghalt. Pásztorleány lettem [jártam nyáját]. Öt kopejkát fizettek naponta

[napot]. Azután iskolába mentem, tanultam három évig [évet]. Korán (elkezdtem dolgozni,) Pétervárra kerültem [mentem munkára élni Pétervárba]. Havonta [(egy) hónap] két rubelt fizettek, a második télen három rubelt. Azután mindig hozzátettek, (és) kezdtem már többet kapni.

7. Mai életünk

me'dde tšü.lä tu.li pē.nepi | i vä.tšēä vä.häp. | nū.dä tu.li pa.rap e.lo. | kei.kki nei.sti e.ppe.mä | e.be nī | kui.mü.ö e.ppi.mma. | nū.d nä.väd nei.sevad pa.llo tä.tämä. | nei.sti e.ppe.mä sei.tsemē vō.zi.

7. Mai életünk

A mi falunk kisebb lett [jött], és az emberek száma is csökkent [és ember kevesebb]. Most jobb lett [jött] az élet. Mindenki elkezdett [szenv.] tanulni, nem úgy, mint (ahogyan) mi tanultunk. Most ezek sokat fognak [kezdenek] tudni. Elkezdtek tanulni (amikor) hét év(esek voltak).

8. A vót nyelvről

va.ddä tšē.ltä pa.jatatti me'dde izäd i me'dde izä.izäd. | i kei.k tšü.lä. | nū.d on : | pa.jattāz va.ke.m i.nehmīs | ku.mmad o'n sü.ntünnūd sin tšü.läs. | ke.m i.nehmīs o'n tō.t tei.zessa tšü.lässä. | me'dde tšü.läz on vai.te kü.s i.nehmässä. | jä.maza li.dnaz tō.ze pa.jatatti. | a nū.d ē.be jä.nnū tšē.täid.

8. A vót nyelvről

A vót nyelvet beszélték [szenv.] a mi apáink és a mi nagyapáink. És az egész falu (vótul beszélt). Most (így) van: csak három ember beszél (vótul azok közül), akik ebben a faluban születtek.

Három (vótul beszélő) ember másik faluból jött [lett hozva]. A mi falunkban csak hat (vótul beszélő) ember van. Jama (Kingisepp) városban szintén beszéltek (vótul). De (ott) [most] nem maradt senki (aki tud vótul).

9. i.nehmīn

i.nehmīze.l o'n pī | lō.ba. | si.z on si.lmäd | ne.nä | sū | tšē.li | a.mpād | ū.led | ke.rvad | i.vussed < mu.sad | ru.skead | ha.lli > | tu.levišša. | si.z on tšä.si | nu.hta | tšä.siva.rsi | tšü.ñnerpä | ni.vele | tšä.ñmel | ru.sso | se.rme.d | ni.veled | va.isa. | si.z on ja.lgad | sä.re.d | ma.rjad | pe.lvi. | si.z on la.pa | va.rpād. |

9. Az ember

Az embernek van feje, homloka, azután van szeme [szemek], orra, szája, nyelve, foga [fogak], ajka [ajkak], füle [fülek], haja [hajak], <feke te [plur.], szóke [plur.], ősz (haja)>, törzse. Azután van (neki) keze, válla, karja, könyöke, csuklója, tenyere, kézfeje, ujjai, ujjpercei, hasa. Azután van lába [plur.], lábszára [plur.], lábikrája [plur.], térde. Azután van lábfeje, lábujjai.

10. pō.miηkad

kō.leg i.nehmīn. | vi.jes tšē.rikkō. | pro.vodittäs. | tšē.rikossa vi.jes ka.amo. | kai.vāz aη.ta. | la.skeaz ro.hipu aη.täsē. | pa.ñnaz ri.ssi a.övā pā.le. | tē.häs tšä.ppä. | tu.las ko.ttösē | kor.ietas laη.t | i po.minoittäs.

10. Temetés [plur.]

Meghal az ember. Elviszik a templomba. Elkísérik (megtartják az énekes temetési szertartást). A templomból a temetőbe [temetőre] viszik. Kiássák a sírt [gödört]. Leengedik a koporsót a sírba [gödörbe]. Elhelyezik a keresztet a sír [gödör] fölé. Megcsinálják a sírt (ti. a sír felső részét, a sírhalmot). Hazamennek, megterítik [gyűjtik] az asztalt és megemlékeznek (a halotról).

11. *e'li sūr pe'lo*

kei'k tšü'lä pe'li. | le'hmäd | o'pezed | la'mpäd | va'zikad | si'gad i kei'k vä'tši pe'livad. | ne'väd jäi:väd | ku'mmad e'livad pe'tteris. | tu'livad ko'ttösē. | ē'bē ko'ttoa | i bē: i sã ĩ e'mã. | nei'sti pa'nemã ko'ttua. | pa'nti ko'to. | nei'sivad e'lãmã ü'hsinē se'zar, ve'lli i nai'n.

11. Volt (egyszer egy) nagy tűzvész

Az egész falu leégett. Elégtek a tehének, a lovak, a juhok, a borjak, a disznók és minden ember. Azok maradtak (életben), akik Pétervárott [Pétervárban] voltak. Hazajöttek. Nincs ház és nincs apa és anya. Elkezdtek házakat [sing.] építeni [rakni, tenni]. Felépítették [rakták, tették] a házakat [sing.]. Elkezdett [plur.] egyedül élni a nővér, a fivér és a feleség.

12. *võ'si*

vu'vvez(a) on ka'hste:ššemetta kü.ta. | kü.za on ne'llä nä'teliä. | nä'telizä sei'tsē päi:vä. | tü'hkepäi:vä | tei'znepäi:vä | ke'amespäi:vä | ne'lläspäi:vä | vi'jespäi:vä | la'kopäi:vä | nä'tilpäi:vä. | a'ršipän te'häs tö'tä. | sa'hatas me'ttsäz a'akua | a'ršinka väi'ttäs ko'ttösē. | ko'to'na sa'hatas hē'nossi | le'hkoas | pa'nnas ri'ttä a'la ka'tō ta'nessi. | nä'tilpän õ'gatas.

12. Az év

(Egy) évben tizenkét hónap van. Négy hét van (egy) hónapban. (Egy) hét hét nappól áll [hétben hét nap]: hétfő, kedd, szerda, csütörtök, péntek, szombat, vasárnap. Hétköznapokon [sing.] dolgoznak az emberek [munkát csinálnak, szenv.]. Fát fűrészelnek az erdőben, az *a' ršinka*-t (régii orosz hossz-mérték, 0,711 m.) hazaszállítják. Otthon (a fát) kis darabokra [finommá] fűrészelik, összeaprítják és télire tető alá [csomóba] rakják. Vasárnap pihennek.

13. *prā'znikka*

ku'pollo päi:vä la'kopän ve'ttäs po'jod sūr la'gu'rkä. | ne'ssäs ri'ugükä pū la'dvā. | sü'ttäs i nei'zep pe'lemä. | ü'mper pū'ta nei'ses ta'n'tsimä tü'ttered i po'jod. | la'lamä | jō'mä vi'nä. | pe'rā ta'n'tsua me'nnäs ta'loja mō. | nei'ses ko'i'rutta te'tsemä. | tše'lle mi'tä pa'nnaž a'kku'na:la | tše'lle sūr'i tši'vi | tše'lle a'dra | tše'lle ä'es. | tše'lle ra'ttäd ne'ssäs ka'tolē.

13. Ünnepe

Jánosnap előestéjén vesznek [szenv.] a fiúk (egy) nagy hordót. Felemelik rudakkal [sing.] (egy) fa tetejébe. Meggyújtják és elkezdi égni. A fa körül

fognak [kezdenek, szenv.] a fiúk és lányok táncolni. Dalolni (fognak) és pálinkát (fognak) inni. A tánc után végigjárják a házakat [mennek a házak mentén]. Tréfákat fognak [kezdenek] csinálni. Mindenkinek [kinek mit] tesznek (valamit) az ablakába [ablakán], az egyiknek [kinek] (egy) nagy követ, a másikkal [kinek] (egy régi) faekét, a harmadiknak [kinek] (egy) boronát. Valakinek [kinek] felemelnek egy járművet [kerekeket] a (ház)tetőjére.

14. *ri·hte nī sa·lvoaz*

sa·hatas i·rred | i·rred väi·ttäs ko·ttösē. | pa·lkatas plö·tnikad. | neġ·ses sa·lvomā. | sa·lvoaz ri·ħħi. | siz neġ·ses karttoa kattemā. | kartto karttäs | pa·ñnas la·tši | pa·ñnas si·ta. | te·häs a·kkunad. | pa·ñnas a·hio. | neġ·sez e·lämä.

14. Így ácsolják a házat

(Megfelelő hosszúra) fűrészelik a gerendákat. Hazaszállítják a gerendákat. Hívják az ácsokat. Elkezdnek ácsolni. Megcsinálják [ácsolják] a házat. Azután fogják [kezdik] a tetőt befejezni [bezárni]. (Amikor) a tetőt befejezik [bezárják], elkészítik [teszik] a mennyezetet, lerakják [teszik] a padlót. Megcsinálják az ablakokat. (Be) rakják a kályhát. Elkezdnek lakni [élni] (a házban).

15. *tšü·lä ri·hi*

tšü·lä ri·hez o:n la·ta | jä·rtšü | pi·mäkä·ppi. | a·selei·ssa: | pi·mä pä·d | tšu·gunnikad | lä·dgon | tare·lkeð | la·ziked | ku·rasseð | vi·lkad | u·hwa·dkad | ri·pila | sä·bēle | re·hteled | pa·rgeð | u·šatti. | e·vveza sei·zeb o·pen | vä·lissä sei·soas le·hmäd. | e·vveza sei·sovad e·rgeð i·ei·ned. | la·ttas sei·sovad le·hmäd | si·gad | la·mpäd | va·zikad | e·hvad | ka·nad.

15. (Egy) parasztház [falu háza, falusi ház]

A parasztházban [falusi házban] van asztal, pad, konyhaszekrény [tejszekrény]. A konyhafelszerelés (edények, evőeszközök és más háztartási felszerelés): a tejeslábasok, a vasedények, a teknők, a tányérok, a kanalak, a kések, a villák, az edényfogók, a piszkavas, a nyeles vaslapát, a serpenyők, a vödörök, a dézsa.

Az udvaron [udvarban] áll egy ló, néha (ott) állnak a tehenek (is).

Az udvaron [udvarban] áll [plur.] a szalma [plur.] és a széna [plur.]. Az istállóban állnak a tehenek, a disznók, a juhok, a borjúk, a (kissé nagyobb) üszők, a tyúkok.

16. *mi·tä mö·nä·emmä si·n ko·mnattis?*

sei·zeb kä·ppi. | ri·ppuvad se·vad | tši·utod ri·ppuas. | ri·ppuas pa·tkod. | sei·zeb ka·hs ti·lä | sei·zeb ka·hs la·tä. | la·vva pä·l sei·sevad ne·llä pu·tliä. | tei·zē la·vva pä·l le·žies tši·rjed. | sei·zeb ne·llä stü·la | sei·zeb ka·hs tu·mbä. | ü·hē tu·mbä pä·l sei·zeb la·mppa. | sei·nüzä ri·pub tši·rjeko·lka. | sei·zeb nu·rkkas e·taže·rka. | e·taže·rkä pä·l sei·zeb tšai·nikka. | sei·nällä ri·pub va·rjo | i·vēl ü·hsi po·rtretti. | sei·nällä ri·pub ti·lä pä·l ra·dio. | la·geza ri·pub e·lektra·la·mppa.

16. Mit látunk [mi] itt a szobában?

(Itt) áll (egy) szekrény. (Itt) lógnak a ruhák, ingek [lógnak, szenv.]. (Itt) lógnak [szenv.] a télikabátok. (A szobában) áll (még) két ágy, (itt) áll két asztal. Az asztalon áll négy üveg. A másik asztalon könyvek vannak [fekszenek]. (Itt) áll négy szék, [áll] két éjjeliszekrény. Az egyik éjjeliszekrényen áll (egy) lámpa. A falon van [a falban függ] (egy falraerősíthető) könyvespolc. A sarokban áll (egy) könyvespolc. A könyvespolcon áll (egy) teafőző. A falon függ (egy) tükör és (ott) függ még egy arckép. A falon az ágy fölött van [függ] a rádió. A mennyezetről [mennyezetben] lóg (egy) villanylámpa.

17. A háziállatok etetése

sō'ttāz le'hmiā ei'nākā | e'akejēkā | a'kanoddekā. | a'ntās sū'ruz ei'nō. | le'nan a'ntāz a'kanō tši'hwākā vē'kā | a'vvottu. | e'htegein a'ntāz e'lkā. | la'mpaḡita sō'ttāz ei'nākā. | a'ntāz ve'ttē ju'vōā. | si'kō sō'ttāz ro'hōkā. | a'wtuas | pa'nnaz lei'pā. | ò'pezia sō'ttāz ei'nākā | ka'grojēkā. | a'ntāz ju'vva ve'tt.

17. A háziállatok etetése

(A) teheneket szénával etetik, szalmával [plur.], polyvával [plur.]. Reggel [regge'ire] adnak (nekik) szénát. Délben [az ebédeket] adnak (nekik) polyvát meleg vízzel, megfőzve. Este adnak (nekik) szalmát. (A) juhokat szénával etetik. Inni adnak (nekik) vizet. (A) sertéseket fűvel etetik. Gabonát főznek (és) tesznek (előbük). (A) lovakat szénával, zabbal [plur.] etetik. Inni vizet adnak (nekik).

18. *ko'toli:ntu*

ka'nad | sō'rsad | a'nēd | i'ndjukad. | sō'ttās ka'ñnō ka'gral | sū'rimejā. | sō'rsē sō'ttāz lei'vällā | o'menojā tši'hutattuā. | a'neḡita sō'ttāz lei'vällā | la'skeaz ro'hō pā'le. | pa'nnaz a'wtomā ka'ñnā mu'neje pā'le. | ke'm nā'teliā a'vvob. | ū'li ke'amē nā'teli tu'las pej'pep. | pej'ppejā sō'ttāz vō'rogalla | sū'rimejā. | ju'vva a'ntās pī'mā. | sū'repad lē'vād pej'pep | si:s sō'ttāz o'menā | lei'vāl. | ū'li ku'vve kū' neḡ'ses mu'nemā.

18. Baromfi [házimadár]

(A következő baromfiakat ismerjük:) a tyúkok, a kacsák, a libák, a pulykák. (A) tyúkokat zabbal [zabon], darával [darákon] etetik. (A) kacsákat gabonával [gabonán] (és) főtt burgonyával [burgonyákon] etetik. (A) libákat gabonával [gabonán] etetik (és) legeltetik [fűre engedik]. (A) kotlós tyúkot tojásra [tojások fölé] ültetik [teszik költeni]. Három hétig [hetet] költ. Három hét múlva [fölött] kikelnek [jönnek, szenv.] a csibék. (A) csibéket túróval [túron], darával [darákon] etetik. Tejet adnak (nekik) inni. (Amikor) a csibék nagyobbak lesznek, akkor burgonyával, gabonával etetik (öket). Hat hónap múlva [fölött] tojni fognak [kezdenek].

19. A méhek

ta'raza sei'sovad tši'mmuo sa'mpād. | su'vella tši'mod ka'ntāz me'ttā. | sū'tšūzēl me'si ve'ttāz vällā. | i'latas tši'mmuo sa'mpāt ta'rassa teḡ'sē ri'h'ēsē ta'wessi.

19. A méhek

A kertben állnak a méhes fák (méhkaptárok). Nyáron a méhek mézet gyűjtenek [hoznak]. Ősszel elveszik (tőlük) a mézet. A méhes fákat (méhkaptárat) télire a kertből a másik szobába (hideg, fűtetlen szobába) teszik.

20. Halak és madarak

pū'tās ka' llā ve'rkojekā / ko'kkejekā / ayt'sia / sār'tšā / je'r'sia / a'hvakkoa. / siz a'mpuaz li'ntuā / me'tsā utke / kurapa:ike / va'ressa / a'raga / ve'rppuā / li'navesse / pā'ske.

20. Halak és madarak

(A) halat hálóval [plur.] fogják (és) horoggal [plur.], (mégpedig a következő halakat:) csukát, (pirosszárnyú) pontyot, durbincot, sügért. Azonkívül [azután] lónek madarokat [sing.]: vadkacsát [erdei kacsát], foglyot, varjút, szarkát, verebet, cinkét, fecskét.

21. Mezei munka

kuḡ: tšü:lvāz lei'pā? / tšü:ntās / ä:essās. / sis tšü:lvāz rü:šsā / ka'grā / è:zrā / grē'tšinā / su'vi rü:šsā / ò'menō / ta'razā i'suttāz ma'rkovkā / nā'grjā / lu'kkā / švjo'klā.

21. Mezei munka

Hogy vetik a gabonát? Szántanak, boronálnak. Azután vetnek rozsot, zabot, árpát, hajdinát, tavaszi [nyári] rozsot, burgonyát. A kertben vetnek sárgarépát, répát, hagymát, céklát.

22. Mit csinálnak a rozssal?

tšü:ntās pe'lo. / tšü:lvāz rü:šsā / rü:š ka'zvaḡ / siz e'lkotsap / siz me'nev i'vvele. / tu'leḡ rü:š ke'rkeassi. / neḡ:šes nā'ttemā. / kuḡ:vevad vī'gḡod / vā:ttāz rī'gāsē / kuḡ:ve'ttās. / neḡ:šes ta'ppamā. / ta'ppās vī'skoas. / pa'ñnaz rü:š vā'r'ttsi / vī:šes mü'llülē / ja'vāz ja'vossi.

22. Mit csinálnak a rozssal?

Felszántják a földet. Rozsot vetnek, a rozs megnő, azután virágzik, azután magot köt [megy magra]. A rozs magasra nő [jön a rozs magassá]. Elkezdik aratni. (Amikor) megszáradnak a kékék, a pajtába viszik (őket), (és ott újra) szárítják. Elkezdik csépelni, csépelik, szítálgják (megtisztítják a rozsot a polyvától). Zsákokba [sing.] szedik a rozsot, elviszik a malomba [malomra], lisztté őrlik.

23. *kuḡ i'suttās o'menō?*

tšü:ntās pe'lo / ä:essās. / siz vā:ttāz va'lo. / la'gottas pe'λλολε. / sis tšü:ntās / neḡ:šes i'suttamā o'menō. / o'menad ka'zvāz. / ro'hotub o'mena / tš:tkoas. / siz a'jjās va'koja / pa:rape'issi ka'zvais o'mena.

23. Hogyan termesztik [ültetik] (a) krumplit?

Felszántják a földet, elboronálják. Azután trágyát szállítanak (rá). Kiterítik (a trágyát) a földre. Azután szántanak. Elkezdik vetni [ültetni] (a) krumplit. A krumpli [plur.] megnő [szenv.]. (Ha) a krumpli elgazosodik, gyomlálják. Azután ekekapázzák [(járművel) mennek a barázdák mentén], hogy jobban nőjön a krumpli. ~

24. *li·nā*

tšū·ntāz | āj·essās. | tšū·lvāz li·nā. | li·na ka·zvaβ. | tu·leβ li·na va·lmās. | si·s ka·tkoas. | vi·jes ri·gāsē. | sis ta·ppās. | pa·ñnaz ro·hō pā·le. | ve·ttāz mā·ta. | ta·gas pa·ñnaz ri·gā. | sis tu·vvas ta·pepū·d. | nei·ses ta·ppamā. | siz nei·sez ra·puttamā ta·pporoissa vällā. | siz nei·sez hä·glāmā. | siz nei·ses tše·drāmā. | siz nei·sez ni·ttiü va·gessemā. | siz nei·ses tšā·rimā. | nei·ses ku·tomā ka·ngessa. | ku·toas ka·nges | ka·ssēz ve·ttiēsē. | la·hgottottāz ro·hō pā·le va·gessemā. | ve·ttāz mā·ta. | kui·ve·ttāz. | vi·llāz me·hilē tšī·uttā. | e·mmēllas | kra·sittās | i nei·ses pi·tāmā. | kei·a.

24. A len

Szántanak, boronálnak. Elvetik a lent [vetnek lent]. A len megnő. Megérik a len [jön a len késszé]. Akkor nyúvik. Beviszik a pajtába. Azután tilolják. A fűre teszik. Felszedik [veszik] a földről. Ismét beviszik a pajtába. Azután hozzák a lentöröt [tilolófákat]. Elkezdik tilolni. Azután kezdik megtisztítani a lentörektől [cibálni a lentörekből el]. Azután elkezdik fésülni. Azután elkezdik fonní. Azután elkezdik (a) fonalakat fehéríteni. Azután elkezdik gombolyítani.

Elkezdenek vásznat szőni. Megszövik a vásznat, (azután) vízzel [vízbe] megnedvesítik. Kiterítik a fűre [fű fölé] fehéredni [fehéredésbe]. Felszedik [veszik] a földről. Megszárítják. Ingeket [sing.] szabnak [vágnek] (belőle) a férfiakknak. Megvarrják, befestik és elkezdik hordani. Vége [(ennyi) az egész].

25. Gyümölcs

ta·raza ka·zveβ eu·naǰpū·. | eu·naǰpū·z ka·zveβad eu·nad. | vi·žamma·riē·pū·. | vi·žampū·za ka·zveβad vi·žamma·riēβ. | slī·vapū·: ka·zveβ ta·ras i me·tšās. | pū·za ka·zveβad slī·vad. | ta·raza ka·zveβad sma·rodapū·d. | pē·sais ka·zveβad kaγ·nīd sma·rodad i mu·ssa sma·roda.

25. Gyümölcs

A kertben nő az almafa. Az almafán [almafában] nőnek az almák. (A kertben nő még) a meggyfa. A meggyfán [meggyfában] nő [plur.] a meggy [plur.]. A szilvafa a kertben és az erdőben nő. (Ezen) a fán [fában] nő [plur.] a szilva [plur.]. A kertben nőnek a ribiszkebokrok [ribiszkefák]. A bokrokon [bokrokban] piros [plur.] ribiszke [plur.] és fekete ribiszke terem [nőnek].

26. *kui·lei·katas si·ka?*

ku·tšuas lei·kkāja : | tu·le mi·le lei·kkumā si·kā! | pi·ssās si·kā. | vi·jes kā·rtüttämā. | kā·rtüttās tu·le pā·l. | tu·vvas ko·ttōsē. | lei·kkoas pē·nilüilē

pa·lo·leḡssi. / sō·latas. / pa·ñnas lä·nnikkō. / e·htagon žā·ritamma rē·hteläl. / neḡ·zeḡmma sō·mā / jō·mā vi·nā. / neḡ·zeḡmma ta·n·ttsimā / laḡ·lomā.

26. Hogyan vágják le a disznót?

Hívják a böllért [vágót]: gyere hozzám disznót vágni! Leszúrnák (a) disznót. Elviszik pörkölni. Tűzön [tűz fölött] pörkölik. Hazaviszik. Kis darabokra vágják. Besózzák. Beleteszik egy hordóba. Este sütünk (húst) serpenyőben [serpenyőn]. Enni fogunk [kezdünk] (és) pálinkát iszunk [inni pálinkát]. Táncolni, dalolni fogunk [kezdünk].

27. tši·huttās sō·mižiä

tši·huttās sō·mižiä : / ro·kkā / su·ppiž. / o·menoddekā. / sū·rimoissa tši·huttās rō·ppā / e·zras sū·rimoissa / va·lke·lās sū·rimoissa.

27. (Hogyan) főzik (az) ételeket.?

(Ilyen) ételeket főznek: káposztalevest, levest. (Ezeket) krumplival [plur.] (csinálják). Főznek kását darából, árpadarából, köleskásából [fehér darából].

28. kui·te·hā , ei·pā <rüj·slei·pā>?

taḡ·tšikahjāsē va·l·lāz ve·ttā / sis pa·ñnaz ja·vvoa. / ja·vod segottās / pa·ñnaz a·ppenemā. / taḡ·tšina a·ppenep / se·tkuas / vā·leas / pa·ñnaz a·χ·χjō. / tsū·hūzeβ, lei·pā. / ve·ttaz a·hjoossa / ja·huβ lei·pā / neḡ·ses sō·mā.

28. Hogyan sütik [csinálják] (a) kenyeret <(a) rozskenyeret>?

A teknőbe vizet öntenek. Azután lisztet tesznek (bele). A lisztet [plur.] megkeverik, (azután) savanyítják [(le-)teszik savanyodni]. (Amikor) a tészta megsavanyodik, gyúrnák, formálják és a kemencébe teszik. Sül a kenyér. Kiveszik a kemencéből, kihűl a kenyér, elkezdik enni.

29. va·lkeata lei·pā

va·l·lās pi·mā / sis pa·ñnaz i·vā. / taḡ·tšina lē·β va·l·lās / se·tkuas. / pa·ñnaz veḡ·ta / ka·ñnā tu·ñnā. / siz vā·leas. / te·hūs pi·rgoḡ ka·l·lās / ri·su pi·rgā / te·hūz vare·ñjā / va·truškō. / te·hūz meḡe·lajūizie le·poškō.

29. Fehér kenyér

Tejet öntenek (az edénybe), azután élesztőt tesznek (bele). (Amikor) kész [lesz] a tészta, meggyúrnák. Tesznek (még bele) vaját és (néhány) tyúktojást. Azután kiformálják (a tésztát). Sütnek [csinálnak] süteményt [plur.] hallal [halból], rizs(es) süteményt, [csinálnak] lekvárosat [lekvárt], túrósat. Sokféle kalácsot csinálnak.

30. sa·požnikka

sa·požnikka e·mpēp sū·ppogō i·pa·rataβ. / e·mpēp keḡ·ke·laj·ezja. / i·neh·mizel ri·kkavod sū·ppogod. / tā·mā tu·lep sa·požnikalē / tšū·zūβ. / pa·rata mi·le sū·ppogod!

30. A cipész

A cipész készíti [varrja] és javítja (a) cipőket. Készít [varr] mindenféle (cipőt). Elszakad az ember [embernek, adessivus] a cipője [plur.]. [Ő] elmegy [jön] a cipészhez (és) kéri: csináld meg a cipőmet [javítsd meg nekem a cipőket]!

31. *hu'kko da ha'kka*

e'li hu'kko da ha'kka. | e'li näi'lka'na. | tei'ka'na mu'nnä. | hu'kko ri'kke | e'b ri'kko'nnu. | ha'kka ri'kke | eike ve'i'nnu ri'kkuä. | i'ri jo'hsi | ä'nnäkä teu'kkes mu'nnä | mu'na tekku mä'le | ri'kkaus. | hu'kko i'dgeB | ha'kka i'dgeB. | ka'na pa'jataB : | e'lä i'dge | hu'kko! | e'lä i'dge | ha'kke! | mi'ä tei'lē tō'n tei'zē mu'nnä vai'te e:n ku'ntežē | va'leä mu'nnä tō'n.

31. Az öregember és az öregasszony

Volt (egyszer egy) [élt] öregember és (egy) öregasszony. Volt nekik (egy) tyúkjuk. Tojt [hozott] a tyúk (egy) tojást. Az öregember ütötte (megpróbálta összetörni), nem törte össze (nem tudta összetörni). Az öregasszony ütötte (megpróbálta összetörni), (ő) sem tudta összetörni. Az egér (oda-) futott, a farkával meglökte (a) tojást, a tojás a földre esett (és) összetört. Az öregember sír, az öregasszony sír. A tyúk (azt) mondja: ne sírj, öregember! ne sírj, öregasszony! Tojok [én hozok] nektek másik tojást, de [csak] nem arany (tojást tojok), fehér tojást tojok [hozok].

32. *na'gri* (sic!)

i'sutti sta'rikke na'gri. | me'ni vā'ttamā na'grä | ku'i' sū'r na'gri. | a nei'si sta'rikke te'mpāmā na'grä | e'ike ve'i' te'mmata. | rā'gesti sta'rikke e'mā | tu'li sta'rūha. | nei'sivat te'mpāmā na'grä ka'hē | e'vād ve'i' te'mmata na'grä. | rā'gesti sta'rūha u'nukkā. | tu'li u'nukka | nei'sti te'mpāmā ke'lmē. | e'vād ve'i' te'mmata na'grä. | rā'gesti u'nukka ko'i'rā. | nei'sti te'mpāmā ne'llä na'grä. | e'vād ve'i' te'mmata na'grä. | rā'gesti ko'i'ra ka'ttiä | nei'sivat te'mpāmā vi'jē na'grä. | e'vād ve'i' te'mmata na'grä. | rā'gesti ka'tti i'rtä. | nei'sti te'mpāmā na'grä. | te'mmetti | te'mmetti na'gri.

32. A répa

Üttetett a nagyapó (egy) répát. Elment megnézni (a) répát, (hogy megtudja, hogy) milyen nagy a répa. És elkezdte a nagyapó húzni (a) répát (a földből), de nem [nem is] tudta [tudja] kihúzni. Hívta a nagyapó (a) nagyanyót [anyát]. Jött a nagyanyó. Elkezdtek ketten húzni (a) répát. Nem tudták [tudják] kihúzni (a) répát. Hívta a nagyanyó (az) unokát [leányunokát]. Jött az unoka [leányunoka], elkezdtek hárman húzni. Nem tudták [tudják] kihúzni (a) répát. Hívta az unoka [leányunoka] (a) kutyát. Elkezdtek négyen húzni (a) répát. Nem tudták [tudják] kihúzni (a) répát. Hívta a kutya (a) macskát. Elkezdtek öten húzni a répát. Nem tudták [tudják] kihúzni (a) répát. Hívta a macska (az) egeret. Elkezdtek húzni (a) répát: Húzták, kihúzták a répát.

33. A nagyanyó kecskéje

*ē·lā ē·li ba·bal·la va·lke·a vo·ho. | neḡ·si ta·htomā me·ttsāsē häḡ·lemā. | pū·ttu
vo·ho su·siḡe pā·le | sō·ti ba·bal·ta vo·ho. | jā·tettī ba·bal·le ja·lge·d i sa·rved.*

33. A nagyanyó kecskéje.

Volt egyszer egy nagyanyó, volt egy fehér kecskéje [volt egyszer (egy) nagyanyónak fehér kecskéje]. (Egyszer a kecske) el akart menni az erdőbe sétálni [kezdett akarni az erdőbe sétálni]. Találkozott a kecske a farkasokkal [jutott a kecske a farkasokra], megették a nagyanyó kecskáját [a nagyanyótól a kecskét]. (Csak) a lábát [plur.] és a szarvát [plur.] hagyták meg a nagyanyónak.

Dalok

34.

*—tše·ñnē ka·se mo·kom ta·ra |
ro·ho·in i·loz e·akotsab?
tše·ñnē ka·se mo·kom i·loz po·jo?
mi·ñnua ve·tti tü·tterī aḡ·kā tšā·ess(ä) tš·n |
mi·l·le tu·li ä·piä |
miä neḡ·zin i·tkemā. |
po·jolē tu·li mi·ñnua žā·li |
ve·tti ne·nä rä·ti |
neḡ·si tšū·neliä pū·htšimā. |
—e·lā i·dgē | mi·nū ka·lliz! |
miä me·helē si·ñnua ve·tan. |
—si·ä ē·d i·loz | a mi·ä ē·n hi·lkiä |
si·ä ē·d ri·kaz | a mi·ä ē·n kö·ḡ·ä |
si·nū i·sä i·emā e·väd a·nna mi·ñnua ve·ttā.*

Dalok

34.

—Kié ez a [ez az ilyen] kert,
(amely) zölden (és) szépen virágozik?
Kié (kinek a fia) ez a [ez az ilyen] szép fiú?
Kézenfogott engem leánykoromban [engem vett leánykort
kézből erősen],
Elszégyletem magam [nekem jött (a) szegyen]
(mert más lányok is ott voltak),
(és) [én] elkezdtem sírni.
A fiú megsajnálta engem [a fiúnak jött engem sajnálás],
fogta a zsebkendőket (zsebkendőjét),
elkezdte (a) könnyeket szárítani [törölni].
—Ne sírj, kedvesem!
Én feleségül [férjhez] veszek téged.
—Te szép vagy, én pedig csúnya vagyok,
te gazdag vagy, én pedig szegény vagyok,

apád és anyád nem engedi, hogy elvegyél
[nem adnak engem venni].

35.

*ta·dā ta·ras ka·zve
kei·kkeā eikē i·htā na·ntua. |
ka·rali·na tši·hutti kō·fia |
ku·tse mi·nnua jō·mā . |
sa·mova·ra tši·huB |
ku·tezet tši·zgađ(ā) na·vva.*

35.

Az apa kertjében (nem) nőtt
egyetlen karórépa sem [mindből egy sem karórépa].
A királynő kávét főzött,
hívott engem (kávét) inni.
Fő a szamovár,
arany csészék (vannak) az asztalon.

36.

*pi·u pa·u pa·nttia! |
tši·vitše·llā lō·ti |
sa·vviēi·pä sō·ti |
me·dde pi·ka vē·ti |
ū·s (va·ssen) nō·rikk(ē) tō·ti.*

36.

(Az első sor lefordíthatatlan),
kőcsengettyűvel csengettek [(egy) kőcsengettyűt ütöttek],
agyagkenyeret ettek,
a mi dolgozónónket elvitték,
új menyecske hoztak (a házba).

37.

*je·ka tši·lās kai·vod o·van. |
si·n tši·lāz on lā·he. |
o·lā ma·tjā a·kkuna·ā |
on sū·ri mu·ssa tši·vi. |
se·neš tši·veš tši·rjetettu
o·leksē: i pe·trā ni·mi.*

37.

Minden faluban vannak kutak.
Abban a faluban van (egy) forrás.
O·la (és) Ma·tja ablakán
van (egy) nagy fekete kő.

Erre a kőre [ebben a kőben] rá van írva
O'lekse és *Pe'tra* neve.

38.

mei'llä e'htagua i'su:tti |
si'nizellä si'λλλλλ. |
tše'nnē e'htagua i'su:tti? |
ma'riā e'htagua i'su:tti |
tše'nnē pe'rnā pe'letatti? |
ma'riā pe'rnā pe'letatti. |
tše'm me'i:l me'nev ei'nāmā:lē? |
pe'tra me'nev ei'nāmā:lē. |
tše'm me'i:l mē'p sū'övä sä'ttamā: ? |
ma'riā mē'p sū'övä sä'ttamā: |
ka'kkua:kka kai'nałos |
ve'i'ku:ppi tšä'mmälel. |
pro'satta:tti lä'pi a'ddā. |
sū't a'nnetti.

38.

Ünnepség volt [estét ülték] nálunk a kék padlón.
 Kinek az ünnepét tartották [estjét ülték]?
Ma'ria ünnepét tartották [estjét ülték].
 Kinek a szíve vettet lángot [lépét gyújtották meg]?
Ma'ria szíve vetett lángot [*Ma'ria* lépét gyújtották meg].
 Ki megy nálunk a rétre [szénaföldre]?
Petra megy a rétre [szénaföldre].
 Ki megy nálunk elkísérni a kedvesét?
Ma'ria megy elkísérni a kedvesét.
 (egy) kosár kalács(-csal) [kalács-kosár] a hóna alatt
 [hónaljban],
 (egy) vajtartó(-val) a tenyerén [tenyerén].
 Elbúcsúztak a kerítésen keresztül,
 Megcsókolták egymást [szájat adtak].
 (A dal szövege azt jelenti, hogy *Pe'tra* feleségül veszi *Ma'ria*-t.)

39.

pä'htšinä_on pū:za |
a mā'zikaz_on mā:za |
ü'vä h'erra_on ei'nāmā:z(ä).

39.

A fán [fában] van a dió,
 a földieper a földön [földben] van,
 a jó úr (pedig) a réten [szénaföldben] van.
 (Ezt a dalocskát kis gyermekeknek dalolták régen, hogy tanít-
 sák őket, megismertessék a külvilággal.)

40.

a·ll_on_ǰä·rvi |
 pä·ll_on_nu·rmi |
 nu·rmē pä·ll_on_pä·htšeni:kko. |
 tü·tterikko -ta·tterikko |
 ü·li a·đđä ü·ppelikko |
 ü·vā po·jō pe·tteli:kko.

40.

Lent van a tó,
 Fent van a rét,
 A réten [rét fölött] van a mogyoróbokor.
 A leányka — a táncosnő,
 aki átugrik a kerítésen,
 aki elcsábítja a jó fiút.

41.

taǰ·tā | taǰ·tā | ta·wi tu·leB. |
 ǰä·rvē ra·nnad ǰä·zä. |
 mi·nū ka·lliz_ü·sup ri·hen_ē·ze |
 ka·roaha:ttu pä·zä.

41.

Igazán, igazán, jön a tél.
 Befagyott a tó (egészen) a partig [a tó partjai jégben].
 Az én kedvesem a szobája előtt (a folyosón) ül,
 kucsmával [szörme-kalap, nom.] a fején [fejben].

42.

tu·en mi·ä sūrta tē·tā mō. |
 tšü·vika·nava va·ssä. |
 e·vāD tše·ñnē nai·zeD tā. |
 ku·ǰ_minū po·jō ni·mi.

42.

Jövök [én] (végig) a hosszú úton [hosszú út mentén].
 Szemben (van egy) köves árok.
 Egyetlen asszony sem tudja [kinek az asszonyai sem tudják],
 hogy hívják az én fiamat [hogyan (van) az én fiam neve].

43.

mi·ñnua ma·ma pī·māl_ǰō·tti |
 vā·liss(ä) a·nte ve·ttä. |
 mi·ä ka·zvin | va·rmissu:zin |
 a·ǰen tü·ttered me·ttsä.

43.

Tejjel [tejen] itatott engem a mama,
néha adott vizet.
[Én] megnőttem (és) egészséges lettem,
az erdőbe kergettem a lányokat.

44.

eḷke mi·nū ka·llis kau·kaḿna e·lā_B (sic!) |
a ku mi·llē tu·lē_B i·tšā_{vā} |
sīz miū e·lāstü·tān tše·llā.

44.

Nem is lakik messze az én kedvesem,
és ha vágyom (utána) [nekem jön vágy],
akkor [én] megütöm a csengettyűt.

45.

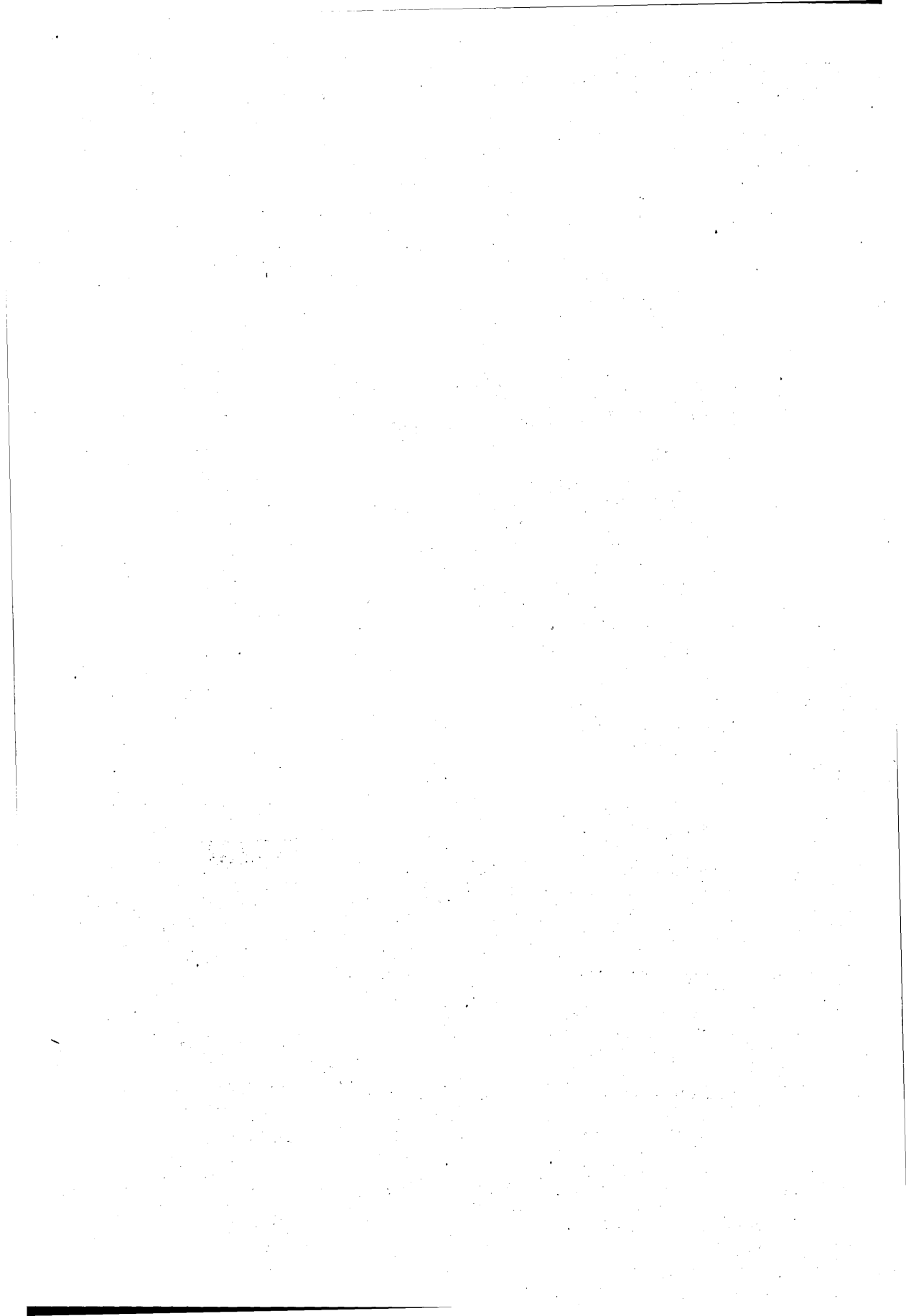
aḷ·siä ta·ra | mi·nū ta·ra! |
mi·h'h'e si·ä ni· tšī·rēs e·lkkya vi·skā_v? |
aḷ·siä mi·nū ka·lliz! |
kuḷ·kaugaz me·nep? |
keḷ·kkī kā si·ä pro·ššatad |
a mi·nū kā ai·n(a) seḷ·tē_v. |
e·lā seḷ·tē | e·lā rā·ge! |
pa·rap a·nn(a) sū·ta! |
le·nti a·ne ü·li jā·rvē |
tē·kutti a·ne sī·vessā su·lga. |
mi·llē be·le žā·li si·piä |
a o·n žā·li su·lkā |
mi·llē be·le žā·li i·ššā i· e·mā |
a o·n žā·l i·lossa po·ḷḷya.

45.

Ó, te, kert, én kertem!
Miért virágzol el oly gyorsan [miért dobsz te oly gyorsan
virágot]?

Ó, te, kedvesem!
Milyen messzire még y el?
Mindenkitől [mindenkivel] elbúcsúzol,
de velem mindig veszekszel.
Ne veszekedj, ne szidj!
Inkább [jobb] csókolj meg [adj száját]!
A tó fölött repült a (vad)lúd,
leejtett a (vad)lúd a szárnyából egy tollat.
Én nem sajnálom (a) szárnyat [nekem nincs sajnálat szárnyat],
de sajnálom (a) tollat [de van sajnálat tollat],
én nem sajnálom [nekem nincs sajnálat] (az) apát és (az)
de sajnálom [van sajnálat] (a) szép fiút. anyát,

SZABÓ LÁSZLÓ

A megkülönböztető elemek jelentősége

I.

A fonológia már megszületésétől kezdve sok, gyakran egymással ellentétes véleményeket képviselő táborra oszlott, s nemigen akadtak az egység létrehozását célzó törekvések. A széttagoltság ellenére e tudományszak még mindig egyöntetűbb képet alkotott napjainkig, mint a nála későbbi keletkezésű tulajdonképpeni strukturalizmus, amely a fonémákon kívül a nyelv egyéb egységeivel (morféma, szókapcsolat) foglalkozik. Ha a fonológusok nem is tudtak megegyezni a fonéma meghatározásában, hiszen tulajdonképpen e fogalom mibenléte sem tisztázódott megnyugtató módon, a gyakorlatban mégis nagyjából hasonlóan választják szét a fonémát változataitól valamely nyelv vizsgálatakor, s többé-kevésbé azonos eredményre jutnak a nyelv fonémarendszerének felállításában.

Ezt a képet gyökeresen megváltoztatja JAKOBSON R.—FANT C. G. M.—HALLE M. munkája, amely Bevezetés a beszédelemzésbe címen jelent meg 1952-ben angolul.¹

Ez a füzetalakban összesen 66 lapon megjelent mű látszólag új helyzetet teremtett a fonológusok és a fonetikusok berkeiben egyaránt. Az eddigi fonológiai iskolák most mereven szemben állanak az új elgondolással elméletben éppen úgy, mint gyakorlatban. A PSA nézetei, tételei iránt széles érdeklődés nyilvánul meg, a komoly bírálatok és néha kritikátlan ünneplések hangjai mellett a szerzők maguk sem álltak meg, hanem igyekeznek újabb gondolatokkal és számításokkal csiszolni elméletüket.²

A szerzőkön kívül (beleértve a hozzájuk csatlakozó Cherry tanulmányait) SAUMJAN S. K. munkássága jelent igen fontos lépést az új hipotézis értékelésében, mert a szóvet nyelvész nemcsak kritikusa, hanem a pozitívnek látszó mag továbbfejlesztője is.³

A PSA gondolatainak egyik legnagyobb ellenfele MARTINET A., aki több munkájában részesítette kemény bírálatban ezt az elméletet.⁴

¹ Preliminaries to Speech Analysis: The Distinctive Features and their Correlates. Massachusetts Institute of Technology, Acoustics Laboratory, Technical Report No. 13. 1952., a továbbiakban PSA.

² Lásd JAKOBSON R.—HALLE M.: Fundamentals of Language. 'S-Gravenhage, 1956; Cherry E. C. — Halle M. — JAKOBSON R.: Towards the Logical Description of Languages in their Phonemic Aspect, Language 31/1, 1953; HALLE M.: In Defense of the Number Two, Studies Presented to Joshua Whatmough on his Sixtieth Birthday (ed. by ERNST PULGRAM). 'S-Gravenhage, 1957, 64—72; Halle M.: The Sound Pattern of Russian: A Linguistic and Acoustical Investigation. 'S-Gravenhage 1959.

³ История системы дифференциальных элементов в польском, языке. Москва, 1958.

⁴ Économie des changements phonétiques. Berne, 1955, 67—68, 73—75, 125—126 és Substances phoniques et traits distinctifs, Bulletin de la Société de Linguistique de Paris, 53/1 1957—1958, 72—85.

A kritika hangjaira a szerzők igyekeztek ellenőrizni állításaikat, s ennek nyoma megmutatkozik az említett újabb tanulmányaikban, különösen FANT-nak az 1958. évi oslói nyelvészkongresszuson tartott beszámolójában; itt az új gondolatokra vonatkozóan eléggé szkeptikus nyilatkozatokat tett.⁵

A vita még egyáltalán nem ült el, sőt állandó érdeklődés mellett folyik tovább, mert a fonológusokon és az elektroakusztikus szakembereken kívül az általános nyelvészek egész táborát érdekli a dichotomikus alapelvek miatt, amelyekkel a nyelvtudomány új területen került érintkezésbe az információ-elmélettel. Éppen ezért szükségesnek látjuk, hogy e folyóirat hasábjain, túlmenve az egyszerű recenzió jellegén és terjedelmén, bekapcsolódjunk a vitába, és belevonjuk oda a magyar általános nyelvészeket és a szlavistákat is.⁶

Az új elmélet szellemi előzményeire vonatkozólag röviden annyit lehet megemlíteni, hogy egyrészt folytatója az amerikai fonológiai hagyományoknak, másrészt a prágai iskola egyik megalapítójának, JAKOBSONnak korábban kifejtett nézetei terebélyesednek ki benne. A szerzők közül két nyelvész (JAKOBSON és HALLE) társul egy elektroakusztikus kutatóval (FANT), illetőleg a már említett későbbi cikkükben még egy fonetikus szakemberrel (CHERRY).

Az új gondolat az információ-elmélet egyszerű döntési (two-choice) módszerével a beszédhangokat akusztikus, tüneményi szempontból összeállított 12 ellentétpár valamelyik vagy több tagjába osztja aszerint, hogy a hangoknak megvan-e, vagy hiányzik az ellentétekre jellemző hangtulajdonságuk. Ezek a hangtulajdonságok az ún. megkülönböztető elemek (distinctive features, дифференциальные элементы, дифференциальные признаки). Megkülönböztető ellentétekről (distinctive, phonologische Oppositionen) már a TRUBETZKOY-féle prágai iskola beszélt, de ott a fonémák közötti jelentésmegkülönböztető ellentétet értették rajta. Lásd pl. TRUBETZKOY Grundzüge der Phonologie. Travaux du Cercle Linguistique de Prague, 7., Prague, 1939. megjegyzését: „Schallgegensätze, die in der betreffenden Sprache die intellektuelle Bedeutung zweier Wörter differenzieren können, nennen wir phonologische (oder phonologisch distinktive oder auch distinktive) Oppositionen (30). A megkülönböztető elemek ezzel szemben egy-egy hangon, vagy ahogy a PSA nevezi, fonémán belül azokat az akusztikai, gennémikus sajátságokat jelentik, amelyek ellentétbe állítva a fonémát a többitől megkülönböztetik. Ilyen módon akusztikai nézőpontból csoportosítják, rendszerezik a fonémákat, s további alkotórészekre bontják, akárcsak a modern atomfizika tette az atommal, amelyet atommagra, protonokra, neutronokra stb. bontott.

Az egyszerű döntés alkalmazása, vagyis az igen vagy nem felelet két nyelvi elem összehasonlításakor, mint módszer, tulajdonképpen már BLOOMFIELD fonológikus és jelentéstani elméletében megnyilvánul, sőt a megkülönböztető elem kifejezés már előfordul nála.⁷

BLOOMFIELDnél azonban a megkülönböztető elem még osztatlan, s végeredményben azonos a trubetzkoyi megkülönböztető ellentéttel, ezzel szemben az a nézet, hogy a szavak jelentésének vizsgálata alkalmával csak az a lényeg,

⁵ Modern Instruments and Methods for Acoustic Studies of Speech, Proceedings of the Eighth International Congress of Linguists. Oslo, 1958., 282—362.

⁶ A jelen cikkben az ismertetés és hivatkozás a PSA 1955-ben megjelent, bővítésekkel ellátott 2. kiadására vonatkozik. Magát az ismertetést e cikk II. fejezete tartalmazza.

⁷ Language. New York, 1958 (első kiadás 1933), 77.

azonos-e egymással két szó (két fonémából álló hangsor), vagy különbözik-e jelentésében (lásd i. m. 9. fejezet és 128 l.) a dichotomikus elv egyik korai megjelenési formájának tekinthető a nyelvtudományban. A bloomfieldi hagyományok nyomán alakult ki az amerikai strukturalista iskolákban a jelentés-vizsgálatról alkotott negatív felfogás, a fonológiában és a nyelvtanban pedig a részletes minőségi elemzés helyett csak az azonosság vagy különbség megállapítására támaszkodó elemzés módszere, amely pl. HARRIS úttörő munkáját is jellemzi.⁸

JAKOBSONNál már korábbi tanulmányaiban⁹ előfordul a bináris ellentétekre épülő megkülönböztető elemek vizsgálatának gondolata, a prágai és az amerikai iskola tehát e tekintetben közös nevezőre jutott. A végső forrás azonban Saussure.

Érdekes paradoxon az, hogy az új elmélet éppen azokat a fonetikai, azaz jelen esetben akusztikai vizsgálatokat akarja visszacsempészni a fonológikus elemzésekbe, amelyek ellen a strukturalizmus, különösen az amerikai iskola a legjobban küzd. Igaz, hogy itt az elektroakusztikus vizsgálati elv az információ-elmélet dichotomikus módszerével fonódik össze, s ezzel új szintézis van kialakulóban, mégis nyilvánvaló válik, hogy minden egyoldalú, merev, túlzó elmélet csak féligazságot takar.

II.

A fonetikus átírásban megtartjuk a hivatkozott művek rendszerét, tehát a PSA-ban az APhI, SAUMJÁNÉban a szlavisztikában szokásos hangjelölést alkalmazzuk.

*

A PSA a bevezetőben a beszéd elemzését taglalván a közléseket szópárokra, majd tovább fonémákra bontja a behelyettesítő eljárással, s a fonémák közti különbséget éppen úgy tárgyalja, ahogyan ezt a fonológia kézikönyvei általában teszik. Ez a bevezetés lényegében azonos TRUBETZKOY felfogásával is (i. m. 30—36). A szerzők azonban különös fontosságot tulajdonítanak a változatlan és a redundáns jelleg megkülönböztetésének. TRUBETZKOY is megemlíti (i. m. 35), hogy a németben a *k*-val és *ch*-val jelölt hangok közt fonológikus szempontból releváns különbség van, ezzel szemben az *ich* és *ach* szavakban a két hang azonos fonémát képvisel, még ha a rés az előbbi esetben előbb, az utóbbi esetben a lágy ínnyel, hátrább képződik, vagyis a képzésbeli különbség itt irreleváns.

A PSA továbbmegy ennél, és úgy látja, hogy a változatlan (invariant) és terjengős (redundant) elemek szétválasztásával a redundancia eltávolítása után túl lehet haladni a fonémák, mint végső, felbonthatatlan egységek fogalmán, és el lehet jutni a megkülönböztető elemeken alapuló nyelvi elemzéshez (7). Például említi meg többek közt, hogy a cseh és a szlovák nyelvben — szemben az angollal — a mássalhangzók veláris és palatális sajátsága megkülönböztető jellegű. A *k* veláris zárhang a *c*-vel áll szemben, a *ɣ* veláris réshang a (pre)palatális *j* hanggal. Ezekben a nyelvekben az ún. mély-magas (grave-acute) ellentét nemcsak a labiálisoknak a dentálisokhoz való viszonyát jellemzi, hanem a velárisokét is a palatálisakkal szemben: a *k* úgy viszonylik a *c*-hez, mint a *p* a *t*-hez (6).

Ilyen módon a hagyományos, sokrétű különbséget lényegesen csökkenteni lehet a nyelvi elemzés során, sőt még a mássalhangzó és a magánhangzó közti alapvető különbség is kiküszöbölhető. Ki lehet mutatni, hogy egyrészt a zárt és a nyílt magánhangzók viszonya, másrészt a labiális és a dentális mássalhangzóknak a kemény és a lágy ínnyel szemben képzettekhez való viszonya ugyanannak az ellentétnek a megnyilvánulása: kompakt — diffúz (7).

⁸ Methods in Structural Linguistics. Chicago, 1951, 16—18.

⁹ Lásd pl. The Phonemic and Grammatical Aspects of Language in their Interrelations, Actes du Sixième Congrès International des Linguistes (Paris, Juillet 1948). Paris, 1949, 5—18.

Az új elemző módszer egyben megszünteti a többféle megoldás lehetőségét, amelyből az egyik a terjengősebb, a másik a tömörebb változatot tartalmazta (tehát pl. a három- vagy többlépcsős magánhangzórendszerekkel szemben ez volna a leg-tömörebb megoldás). A megkülönböztető elemekkel végzett vizsgálat az egyszerűség elvére támaszkodik, s annak érvényt szerez.

A megkülönböztető elemek nagyon csekély száma, amelyet még a konkrét nyelveken belül sorrendi törvények további korlátok közé vetnek, továbbá a terjengősség magas volta csökkenti a beszédtevékenységben résztvevőkre nehezedő nagy megterhelést.

A hangtulajdonságok rendszerében a megkülönböztető elemeknek elsőrendű fontosságuk van, de nem lehet lebecsülni a redundancia szerepét sem. Bizonyos körülmények közt kiegészítheti, pótolhatja a megkülönböztető elemeket. Az oroszban pl. a jésített — jésítetlen mássalhangzók ellentéte szavak differenciálására alkalmas. Az *i* fonéma jésítetlen mássalhangzók után mint veláris *i* realizálódik, a többi helyzetben mint palatális *i*. E két változat terjengős, és normális körülmények között pl. az *s* és az *ʃ* közti jésítés az, amely a *si* és *ʃi* szótag közt különbséget tesz. De ha egy kőműves telefonon azt jelenti a mérnökének, hogy a falak *šir'ejut* (*сырем*) ('nedvedsednek'), s ha az *s* magasabb frekvenciája a továbbításakor torzulást szenved, s ezért nem lehet érteni, hogy a falak nedvedsednek-e vagy szürkülnek (*šir'ejut cepem*), akkor a munkás az *i* hangra helyezett nyomatékkal ismétli meg a szót, hogy a magánhangzófonémának különben veláris színezete tegye érthetővé a mondottakat (8).

A megkülönböztető elem lényege a megkülönböztetés, ez az egyetlen információ, amelyet közöl. A hallgató a *lab* és a *lap* szavak közti különbséget a *b* és a *p* közti különbség miatt, a zöngéesség illetőleg annak hiánya folytán érzékeli. Bár képzésben, akusztikailag és a hallás során a mormolástól a zöngéig egész sor átmenet van, mégis csak két szélső érték különbsége, jelen esetben a zöngé jelenléte vagy hiánya érzékelődik megkülönböztető elem gyanánt. Ugyanígy az ajakkerekítésnél a két ajak alakjának a teljes kerekességtől a kiszélesítésig sok átmeneti foka van, mégis csak két ellentét érvényesül, az ajak kerekessége vagy annak hiánya. Ez különbséti meg pl. a német *Küste* és *Kiste* szavakat egymástól.

Csak egyetlen fonológikus viszonylatban találunk más képet. Ez az ún. kompakt-diffúz magánhangzók egymáshoz való viszonyára vonatkozik. A törökben a kompakt és diffúz magánhangzók ellentétpárokat alkotnak olyan szavakban, ahol az egyéb feltételek egyenlők: *kes* 'vágj!' szembenáll a *kis* 'tumor, daganat' (sic!) szóval, ugyanúgy a *kol* 'kar' a *kul* 'rabszolga' szóval. Ezzel szemben olyan nyelvekben, mint pl. a magyar, a kompaktságnak három foka van: *tar* (*tár*) — *tor* — *tur* (sic!) és a palatális, illabiális sorozatban: *nel* (*ne*) — *nél* (*ne*) — *nil*. Az *o* és *e* úgy áll szemben az *u* és *i* hangokkal, mint a viszonylag kompakt a viszonylag diffúzzal szemben, de ez megismétlődik a *tar* — *tor* és a *ne* — *né* párokban, vagyis *a : o = o : u*. Ebben az aránypárban tehát az *o* és az *é* mint „középarányos” szerepel. Az *u*-val, illetve az *i*-vel szemben a kompaktság, az *a*-val, illetve az *e*-vel szemben a diffúzság ellentétét egyesítik magukban.

Semmilyen más fonológikus ellentét nem ilyen kettős-poláris (bi-polar) jellegű, azonban vannak konjugált ellentétek, ilyen a folytonos — megszakított és a riktó — fénytelen, valamint a mély — magas és a lejtő — egyszintű (9—10).

A megkülönböztető ellentéteknek ez a dichotomikus rendje szabályozza végeredményben a beszédhangok percepcióját. Ezáltal őket nem mint hangokat, hanem mint a beszéd alkotóelemeit fogjuk fel.

A PSA ezután példákat hoz fel az idegen fonémák helyettesítésére az egyes nyelvekben. E jelenséget ugyancsak a kettős ellentétek rendszerének törvényszerűségéből vezeti le.

Mindebből azt következteti, hogy a beszédhangok vizsgálatában csak nyelvi funkciójuk fontos. A beszédhangok sokféle információt szállítanak, ebből csak a lényeges hírt kell kiválasztanunk. De az egyes fonémák azonosításához valamennyi megkülönböztető elem különleges sajátságainak ismerete kell. Ugyanakkor felmerül a kérdés, a beszédhangok továbbításának melyik egymást követő fázisával foglalkozunk? A beszélő hangképző szervei által kibocsátott hanghullámok a hallgató fülébe jutva hallási ingereket keltenek. A hallgató részéről tekintve viszont megértési, hallási, akusztikai és képzési fázisok különböztethetők meg, s ezek fontossági rendje ugyanígy csökken, az utolsó tulajdonképpen nem is szolgáltat közvetlen információt. Az első két fázis rendszeres vizsgálata a jövő feladata. Végeredményben tehát a fonológikus ellentétek a beszédfolyamat minden fázisából kielvezhetők a képzéstől a megértésig, az előző fázist azonban csak a következőből lehet meghatározni, tekintettel arra a nyilvánvaló tényre, hogy a beszéd a hallás, azaz a megértés céljából történik (12—13).

A továbbiakban a PSA a megkülönböztető elemeket két fajtára osztja: alapvető (inherent) és prozódikus elemekre. Az utóbbiak közé tartoznak az időtartam, a hangerő és a hangmagasság alkotta ellentétek. A prozódikus sajátosságoknak az a lényege, hogy időbeli sorozatban illetőleg más fonémákhoz való relatív viszonyukban jelennek meg, az alapvető elemek ezzel szemben ilyen összehasonlítás nélkül is definiálhatók, habár szintén valamely hangsorban egymást követően érvényesülnek.

A megkülönböztető elemeken kívül a beszédnek egyéb sajátosságai is vannak. Az alaki elemek (configurational features) közé tartozik a határjelzés és a mondathanglejtés. A kifejező elemek (expressive features) a beszélő érzelmi állapotát tükrözik (13—15).

A tanulmány ezután a beszédhangok akusztikai és hangszínképi sajátosságait ismereteli vázlatosan.

A szerzők a megkülönböztető elemek rendszerét a hangszínképek adataira építették fel. A hangszínképet (sound spectrogram) a hangszínképelemző műszer (sound spectrograph vagy sonagraph) segítségével veszik fel. Ez a készülék — ellentétben az oszcillográffal — sokkal nehezebben értelmezhető képet nyújt, de számos előnye folytán célravezetőbb annál és ma már szélesebb körben alkalmazzák.

A spektrumon sötét területek (foltok, sávok, csíkok, vonalak) és az ezektől mentes világos területek jelennek meg. Hogy a sötét és a világos területek kellőképpen kidomborodjanak és elkülönüljenek egymástól, a hangfelvételek alkalmával akusztikus rács (band-pass filter vagy band filter) alkalmazásával szűrik ki az energiát a kívánt frekvencia sáv szélességében. A hangok időtartamát a sötét és világos területek szélessége, az intenzitást a sötétség foka, a frekvenciát az elhelyezkedés magassága mutatja. Amint látjuk, az intenzitás mérhető a legkevésbé megbízható módon. Az egyedi energia-maximum a formáns. A magánhangzókat a sötét területek jellemzik. A mássalhangzók hangszínképében viszont sokkal kevesebb a formáns, sőt a zöngétlen zárhangok spektrumában csak világos terület látható, amely éles, függőleges vonalban záródik, de a mássalhangzók jellegére a csatlakozó magánhangzók megváltozott formáns-helyzetéből lehet következtetni.

A hangszínképeken kívül a PSA szerzői a hangképző szervek mértani (anatómiai) alakjára és alakváltozásaira vonatkozó adatokra támaszkodtak. Az adatokat főleg más szerzők röntgenfelvételeiből merítették.¹⁰

A PSA a hangszínképelemzés fizikai-matematikai elméletét a híradástechnikai (pl. telefon) hálózat modelljéhez hasonlítja. Ez a hálózat az ún. lineáris négy pólus (linear network). Ennek a hálózatnak a függvényében az idő, az intenzitás és a frekvencia szerepel mint tényező. A hálózati elemzésben pólusokat (poles) és zérókat (zeros) különböztetnek meg. A hangszínképelemzésben a pólusokat a meghatározott frekvenciában fellépő energia, a zérókat annak hiánya okozza, tehát a sötét területek a pólusok, a világos területek a zérók. Azonban a zéró nem jelenti minden esetben a mérhető minimumot, hanem olykor egy zéró és egy pólus közelségéből eredő semleges állapotot. Ez a körülmény is nehezíti a spektrumok értékelését.

A pólusok elsősorban a hangképző szervek mértani alakjától függenek, s függetlenek a hangforrástól és annak elhelyezkedésétől. A röntgensugarakkal végzett mérések megegyeznek a hangszínképen mért zérók és pólusok adataival.

A beszédhangok hullámai a lineáris négy pólus kimenő ágának tekinthetők, tehát a hanghullámok egy vagy több hullámforrásból erednek. A hangforrásnak két faja van: periódikus forrás (zöngé) és zörej. E két forrás egyidejűleg is jelen lehet valamely fonéma keletkezésékor. Igen fontos az a körülmény, hogyan kezdődnek a hangforrások. Ebben a tekintetben meredek (abrupt) és sima (smooth) kezdetről beszélhetünk. A *f* az angol *chip* szóban meredek, az *j* az angol *ship* szóban sima kezdetű (16—18).

A tanulmány ezután rátér a 12 ellentét részletes leírására. Ezeket a hangforrások és a rezonátoruk szerint csoportosítja.

Az alaphangforrásból két ellentét származik: magánhangzós — nemmagánhangzós (vocalic — non-vocalic) és mássalhangzós — nemmássalhangzós (consonantal — non-consonantal) megkülönböztető elemek.

1. *Magánhangzós — nem-magánhangzós.* Egyetlen periódikus, nem hirtelen kezdetű hangforrás jellemző a magánhangzós fonémákra, ennek hiánya a nem-magánhangzós fonémákat jellemzi.

¹⁰ A hangszínképelemzés elvi és technikai kérdéseit részletesebben lásd FANT i. m.; HOCKETT CH. F., A Manual of Phonology. Baltimore 1955 (IJAL Memoir 11), 180—211; HALLE, The Sound Pattern 79—90 és Pulgram E. (Introduction to the Spectography of Speech. S-Gravenhage 1959) című munkáiban.

2. *Mássalhangzós — nem-mássalhangzós.* A mássalhangzós sajátást az egész hangszíneként átvonuló zérók jellemzik.

Általában a magánhangzók olyan fonémák, amelyeknek van magánhangzós, de nincs mássalhangzós sajátástuk. A három első formáns korlátolt számú helyzetkombinációja igen fontos a magánhangzós elem azonosítása szempontjából. Egyéb tényezők (időtartam, hangzóság stb.) szintén segíthetik a felismerésüket. A mássalhangzók olyan fonémák, amelyeknek van mássalhangzós sajátástuk, de nincs magánhangzós elemük. A mássalhangzós sajátástok gyakran hatnak a hozzájuk kapcsolódó magánhangzók formánsaira, s ez is segíthet azonosításukban.

Az eddig szintén magánhangzóknak vagy mássalhangzóknak tartott fonémákon kívül a liquidák és a glottálisok jelentenek külön problémát. A liquidáknak egyaránt van magánhangzós és mássalhangzós sajátástuk: akárcsak a magánhangzóknak, a liquidák hangforrása is periódikus, akárcsak a mássalhangzóknak, ezek hangszíneke is mutat zérókat. Formánsaik szerkezete hasonlít a magánhangzókéhoz, a három első formánsuk alakja azonban eltér azokétól, amennyiben a kezdetkor hirtelen lefelé húzódnak a megnövekedett rezonálótér következményeképpen. A glottálisok (hangszalagrészhang és hangszalagzárhang, illetoleg a *j* mássalhangzó) különböznek mind a magánhangzóktól, mind a mássalhangzóktól. A magánhangzóktól annyiban térnek el, hogy hangforrásuk nem harmonikus (*h*), illetoleg futólagos kezdetük (transient onset) van (?). A mássalhangzóktól az eltérésük viszont abban mutatkozik meg, hogy nincs lényeges zérójuk.

A PSA nem tesz említést külön magánhangzó-diftongusokról, hanem azokat két külön hangnak fogja fel, amelyek közül az egyik nem szótagalkotó (*boy, day, out*). A magánhangzókkal szemben a mássalhangzók általában nem szótagalkotók, viszont főleg a liquidák és a nazálisok egyes nyelvekben bizonyos helyzetekben szótagalkotók lehetnek. A szótag összetételére nézve több, köztük néhány egyetemes szabály van. Pl. nincs olyan nyelv, amelyben a szótag nem kezdődhet mássalhangzóval és nem végződhet magánhangzóval, de sok olyan nyelvet ismerünk, ahol a szótag nem kezdődhet magánhangzóval és nem végződhet mássalhangzóval. Általában a magánhangzók és mássalhangzók kontrasztja e tekintetben igen fontos tényező.

A másodlagos ún. mássalhangzós hangforrásból eredő sajátástok (secondary consonantal features) közé tartozó ellentétek két csoportba sorolhatók:

a) az elsődleges forrásból eredő két típus: a) burkoló sajátástok (envelope features) és b) a ríktó hangtípus sajátástja (stridency feature),

β) a kiegészítő hangforrásból keletkező zöngés sajátást (voicing feature).

A hangintenzitás burkológörbéje a 0,02 másodperc körüli időtartam alatt mért átlagos hangerő függvény formájában. A burkológörbének két alaptípusa van: sima (smooth) és érdes (rough). A sima burkológörbéjű hangoknak fokozatos kezdete és végződése van, s hirtelen változás nem látható. Az érdes hangok intenzitása hirtelen változik. Ezeknek is két fajtájuk van aszerint, hogy jelentkez-e még hang az intenzitás hirtelen változása után vagy sem. A sima kezdetű fonémákat a PSA folytonosoknak (continuant), az érdes kezdetűeket megszakítottoknak (interrupted) nevezi. Végződésük szerint vannak gátolt (checked) és gátolatlan (unchecked) fonémák aszerint, hogy az átmenet hirtelen vagy fokozatos (21).

3. *Megszakított — folytonos* (interrupted — continuant, прерывность — непрерывность). A zárhangok és réshangok különbségéről van itt szó. A folytonos hangok (réshangok) kezdete fokozatos, a megszakítottak (zárhangok) hangszíneikében egy függőleges vonalat megelőző teljes hangszünet vagy a zöngésekében ezen kívül az alsó részen elhelyezkedő vízszintes zöngés csík (voice bar) jelentkezik. A liquidákat a hangfolytonosság megszakadása jellemzi. Az *l* folytonos, az *r* megszakított. A megszakított — folytonos fonémák ellentéte a legtöbb nyelvben megvan, de rendszerint a réshangok száma kevesebb a zárhangokénál, olykor csak egy fonéma képviseli őket (*s*). Ahol ez az ellentét nem autonóm, ott vagy csak kísérője a ríktó — fénytelen ellentétnek, vagy minden mássalhangzó zárhang, és közvetlenül a magánhangzókkal alkotnak ellentétet. Számos nyelvben, főleg a kelet-ázsiaiakban, a liquidák közt nincs fonológikus ellentét.

A PSA kettős zárhang elnevezéssel a megszakítottak közé sorolja a dél-afrikai nyelvekben jellegzetes csettintő hangokat (22—23).

4. *Gátolt — gátolatlan* (checked-unchecked, абруптивность — неабруптивность). A gátolt hangok főleg a kaukázusi, és ritkábban más nyelvekben (Amerika, Afrika, Kelet-Ázsia) található abruptív mássalhangzók. Képzésük alkalmával a levegő kiáramlását a hangszalagok összehúzódása vagy záródása akadályozza. A hangszíneként ekkor meredek végződés látható szemben a gátolatlan mássalhangzók sima kezdetével. A vég-

zódásuk is élesebb, bár ez kevésbé kiütközű. A gátolt hangok általában zárhangok, ritkábban réshangok is lehetnek (kabard). Azokban a nyelvekben, amelyek ismerik ezt az ellentétet, a hangszalagzárhang mint gátolt hang a hangszalagréshanggal alkot ellentétet.

5. *Rikító* — *fénytelen* (strident-mellow, яркость — тусклость). A rikító hangok hullámalakja szabálytalan. A hangszínképben ez a fekete területek szabálytalan szóródásában jelentkezik. A fénytelen hangok hullámgörbéje szabályosabb formákat mutat, s a spektrumon a fekete területek vízszintes vagy függőleges sávokban állnak össze. A réshangoknál a fénytelen hang a hangerő vagy a frekvencia korlátozottabb szabálytalanságából ered. A rikító *s* hangnak nincs tiszta formánsterülete a hangszínképben, s ezért könnyen meg lehet különböztetni a fénytelen θ hangtól. Képzés szempontjából az affrikáták rikító zárhangok. Egyébként a többi mássalhangzó az alábbi módon csoportosul:

rikító		fénytelen
affrikáták		
sziszegő	} réshangok	bilabiális zárhangok
susogó		" réshangok
labiodentális		interdentális réshangok
uvuláris		palatális zárhangok
		dentális zárhangok
		veláris zárhangok
		veláris réshangok
ř		r

A rikító hangokat a képzéshelyen keletkezett zörej jellemzi a fénytelen hangokkal szemben, amely egy pótlólagos akadály következménye. Ilyen akadály a bilabiálisoknál az ajkak, a labiodentálisoknál a fogsor. Számos nyelvben a zárhang és a réshang ellentéte tulajdonképpen a rikító—fénytelen ellentétből áll, mint pl. a franciában, ahol minden réshang rikító (*f, v, s, z, ʒ*) és minden zárhang fénytelen (*p, b, t, d, k, g*). E nyelvek közül némelyben a rikító—fénytelen ellentét egymagában releváns, míg a zárhangok és réshangok különbsége redundáns (portugál). Vannak fonémarendszerek, amelyekben a rikító réshangokon és a fénytelen zárhangokon kívül rikító zárhangok (német) vagy fénytelen réshangok is előfordulnak (arab). Az észak-kaukázusi nyelvekben négy sorozat található: rikító réshang (χ), fénytelen zárhang (*k*), fénytelen réshang (*x*) és rikító zárhang (ξ). Ilyenkor két autonóm ellentét, réshang és zárhang — rikító és fénytelen, működik. Az előbbi esetekben az egyik ellentétpárhoz egy másik ellentétpárnak egy tagja csatlakozik, s ezáltal ellentétkomplexum keletkezik. A német rikító réshangokkal szemben a rikító zárhangok és fénytelen réshangok egyaránt $\pm$ jelet kaphatnának. Ezért ilyen hármas ellentéteket elkülönítve, kettős ellentétekre visszavezetve kell tárgyalni.

A zárhangokon és réshangokon kívül a liquidák is résztvehetnek ilyen ellentétpár megalkotásában. Ez történik a cseh *r* — ř különbségnél. Némely amerikai indián, afrikai és kaukázusi nyelvben az *l* hang szintén fénytelen és rikító párra oszlik.

6. *Zöngés* — *zöngétlen*. A hangszalagok rezgése ill. annak hiánya okozza: a zöngések harmonikus hullámokat hoznak létre a nem harmonikus zörejhullámok mellett, amelyek a zöngétleneket jellemzik. A zöngés mássalhangzóknak a két hangforrás mindig együtt van jelen. Spektrumukban a zöngesség a hangszínkép alapvonalának mentén levő sávban jelentkezik.

A magánhangzók általában zöngések. Még nyílt kérdés, hogy vannak-e fonológikus zöngés—zöngétlen magánhangzóellentétek, mint ahogyan néhány amerikai indián nyelvre vonatkozóan állítják. A mássalhangzók közt ez az ellentét általánosan elterjedt. A gaelben előfordul zöngétlen *l, r* is. Vannak nyelvek, ahol a zöngés—zöngétlen ellentét csak kísérője a feszes—ernyedtt ellentétnek (angol), s a finnben az orális mássalhangzók rendszeresen zöngétlenek, a zöngesség csak kísérője a mássalhangzó—magánhangzóellentétnek.

Ezután a rezonancia okozta sajátosságokról esik szó. Ide tartoznak:

1) az alaprezonátorból eredő három ellentétpár:

a) a kompaktság, b) három hangszín és c) a feszeség ellentéte,

2) a kiegészítő rezonátorból eredő nazalitás sajátága.

7. *Kompakt* — *diffúz*. A kompakt fonémákat leginkább jellemzi egy központi fekvésű formánsterület uralkodó volta. A diffúz fonémák hangszínképében viszont egy

vagy több nem központi fekvésű formánsterület van. A magánhangzóknál e sajátság főképpen az első formáns helyzetében nyilvánul meg: ha a következő magasabb nála, azaz szorosabban zárkózik fel a harmadik és a felsőbb formánsokhoz, akkor a fonéma kompaktabb. A mássalhangzóknál a kompaktságot egy központi fekvésű formánsterület képviseli a nem központi elhelyezkedésű területekkel rendelkező diffúzhangok viszonyítva. A kompaktság energianövekedéssel is együtt jár a diffúz hangok energiacsökkenéséhez képest. Az ide tartozó hangok eloszlása:

kompakt	diffúz
palatális mássalhangzók	labiális mássalhangzók
veláris	dentális
nyílt magánhangzók	zárt magánhangzók

Képzés szempontjából a legfontosabb különbség a képzéshely előtt és mögött keletkező rezonáló üreg nagyságának arányában van. A száj elülső része felé eső üreg nagyobb a hátsó üreghöz viszonyítva a kompakt fonémánál, mint a megfelelő diffúz párjánál. Ezért a kemény vagy lány ínnyel szemben képzett mássalhangzók kompaktabbak a száj elülső részében képzettekkel szemben; a magánhangzók közt a kompaktság a képzéshely keresztmetszetének növekedésével arányosan nő, vagyis a nyíltabb magánhangzók kompaktabbak a zártabbaknál. A garat üregeinek növekedése ezzel szemben a diffúzságra jellemző. A diffúz mássalhangzóknál a garat meghosszabbodik a kemény íny felemelkedése és a nyelvsont süllyedése által.

A kompakt—diffúz ellentét az egyetlen a 12 közül, ahol a PSA szerint a két poláris csúshoz egy középső is járul. A magyaron kívül most a román ə hangot említi meg példának, amely mint középső állású hang diffúz az a -hoz képest, ugyanakkor kompakt az i -vel szemben. Ha a kompaktságot $+$, a diffúzságot — jellel jelöljük, akkor az $\text{ə} \pm$ jelet kaphatna. Ezt a kettősséget két egyszerű ellentétben lehet feloldani: kompakt — nemkompakt és diffúz — nemdiffúz. Ekkor az ə kétszer negatív volna: nemkompakt és nemdiffúz.

A hangszínellentétek közül első a:

8. *Mély — magas* (grave—acute, низкая тональность — высокая тональность). A spektrum egyik fele a másikkal szemben kidomborodik. Ha az első fele uralkodik, mély, ha a felső része, magas fonémát jelez. Nagyon fontos a második formáns helyzete a többihez képest; ha közelebb van az elsőhöz, akkor mély, ha a harmadikhoz és a felsőbb formánsokhoz zárkózik fel, magas fonémát kapunk. A mássalhangzók vizsgálatában figyelembe kell venni a csatlakozó magánhangzó második formánsát: ha mély mássalhangzó mellett áll, akkor alacsonyabb, ha magas mellett, akkor magasabb. Olykor a harmadik és a magasabb formánsok is számítanak. A hangok eloszlása:

mély	magas
labiális mássalhangzó	dentális mássalhangzó
veláris	palatális
veláris magánhangzó	palatális magánhangzó

A képzés tekintetében a mély fonémákat a nagyobb és kevésbé osztott szájüreg jellemzi a magas fonémákkal szemben, amelyeknél az üreg kisebb és osztottabb. A különbséget rendszerint még egy kiegészítő tényező domborítja ki: a mély hangok képzésekor a szájüreg hátsó fele a garat szűkülése következtében jobban összehúzódik, míg a megfelelő magas hangok képzése szélesebb garatüreggel történik.

9. *Lejtő—egyszintű* (flat—plain, бемольная тональность—простая тональность). A lejtő fonémáknál a formánsok egy csoportja, vagy valamennyi formáns lefelé törekszik, az egyszintűek képzésekor ilyen jelenség nem mutatható ki. A PSA a flat (bé = ɓ) zenei terminus technikussal akarta jellemezni a lejtő hangokat, s jelölésükre is az alá v. fölé helyezett ɓ jelet ajánlja a mássalhangzóknál: rutul (Észak-kaukázus) *iak* 'fény' — *iak* '(élő)hús'. Az ellentét lényegében az ajakkerekítést illetőleg annak hiányát rejti magában. A garatüreg összehúzódása hasonló hatást idézhet elő, s ezért a labializáció és a pharyngalizáció rokon jelenség.

A magánhangzók közt a lejtő fonémák a labiálisok, az egyszintűek az illabiálisok. A mássalhangzók közt ez az ellentét ritkább.

10. *Emelkedő — egyszintű* (sharp — plain, sharp = #, дизная тональность — простая тон.). Az emelkedő fonémák képzésekor a második, és bizonyos mértékig a magasabb formánsok kisebb emelkedése következik be. Az egyszintű hangoknál ez a jelenség elmarad. A palatalizáció esetére vonatkozik ez az ellentét. Az emelkedő mássalhangzók jésítettek, az egyszintűek jésítetlenek. A jésített mássalhangzók képzése a garattorkolat kiszélesedésével jár együtt.

A három hangszínsajátság együttes jellemzésével folytatódik a tanulmány. A szerzők rámutatnak, hogy ezek az ellentétek bizonyos szín és tapintási érzéket is asszociálnak. Így a mély és magas fonémák ellentétét sok személy mint sötét és világos, a lejtő—egyszintűt mint mély, széles, súlyos illetőleg magas, könnyű, vékony ellentétet érzékeli.

A három hangszínsajátság közül legalább egy minden nyelvben megvan, ezenkívül még egy vagy két másik is előfordulhat.

Az elsődleges hangszínellentétek általában összefonódnak más ellentétekkel különféle fokozatokban. Érdekes a cseh és a francia mássalhangzórendszer különbsége:

cseh:			francia:	
k	c	kompakt		k
p	t	diffúz	p	t
mély	magas		mély	magas

A másodlagosan érvényesülő hangszínellentétek hol az elsődleges hangszínellentét, hol a többi ellentét mellett jelentkeznek kiegészítésképpen. Gyakran a lejtő—egyszintű mássalhangzós ellentét a mély—magas kiegészítőjeként jelentkezik. Az emelkedő—egyszintű ellentét fontos szerepet játszik a gael, román, lengyel, orosz és egyéb nyelvekben és a diffúz mássalhangzókat kíséri, de kiterjed olykor egyebekre is. A magánhangzók közt jellegzetes a francia, skandináv, német és a magyar nyelvekben a lejtő—mély magánhangzók ellentétéképpen egy egyszintű magas és egy lejtő mély rendszer: francia *nid* (ni) — *nu* (ny) — *nous* (nu).

11. *Feszés — ernyedé* (tense — lax, напряженность — ненапряженность). A feszes fonémák az ernyedtekkel szemben nagyobb időtartamban és energiában mutatkoznak meg. A feszes magánhangzóknál valamennyi formánsnak a semlegestől eltérő helyzete nagyobb, mint a megfelelő ernyedté. Hasonló eltérések a mássalhangzók közt is kimutathatók. Ebbe az ellentétcsoportba tartoznak:

feszes		ernyedé	
fortis mássalhangzók	szűk ejtésű magánhangzók	lenis mássalhangzók	széles ejtésű magánhangzók

Sok nyelvben, pl. a kantoni kínaiiban a mássalhangzók közt nincs meg sem a zöngés—zöngétlen, sem a feszes—ernyedé különbség. Számos más nyelvben e két ellentét együtt jelentkezik, de csak az egyik releváns. Ha a feszes—ernyedé ellentét a megkülönböztető, akkor vagy egyik pár sem zöngés (dán), vagy pedig a zöngés—zöngétlen ellentét kísérő tényező (francia). E nyelvekben a feszeség sajátsága sokkal állandóbb, mint a redundáns zöngesség. A franciában a zöngés ernyedé *ʒ* a zöngétlen *t* előtt elveszti zöngés voltát, mégis különbözik a zöngétlen feszes *f*-től: *tu la jettes* — *vous la jetez* — *vous l'achetez*.

Vannak nyelvek, ahol az aspiráltság és annak hiánya mint kísérő jelenség járul a feszes—ernyedé ellentéthez.

A glottálisok közül a *h* feszes, a hangszalagzárhang ernyedé. A liquidák közt szintén előfordul ilyen különbség (spanyol *pero* 'de, azonban', — *perro* 'kutya').

A magánhangzók közt ez az ellentét igen általános, ámbár leggyakrabban nem terjed ki minden magánhangzófonémára.

12. *Nazális — orális*. A kiegészítő rezonátor által keletkezik. A nazális fonémák hangszínképében a formánsok sűrűsége nagyobb, mint a megfelelő orálisoké. Az *a*-szerű magánhangzóknál a felső első formáns alatt látható még egy járulékos nazális formáns, amely a megfelelő orális magánhangzó legalacsonyabb formánsához viszonyítva inkább alul, mint felül található.

A mássalhangzóknál a zárhangokhoz még egy nazális zöngé járul a záralkotás egész ideje alatt. Néhány változó formánsoson kívül ez a zöngé két állandó, tiszta formánst mutat (az egyik kb. 200 Hz körül, a másik 2500 Hz körül). A nazális formánsok

viszonylag állandók, vízszintes vonalakban jelentkeznek, s a csatlakozó magánhangzó-hoz való átmenetük meredek. A járulékos pólusok és zérók helyi torzulások, amelyek nem módosítják az egyéb rezonancia-sajátságokat.

A nazális—orális különbség igen elterjedt a mássalhangzók közt, sokkal kevésbé a magánhangzóknál. Kevés kivétellel a nazálisok általában zöngések.

A tanulmány összefoglalásában a szerzők elmondják, hogy e tizenkét sajátság nem fordul elő minden nyelvben, egy nyelven belül azonban egyetemlegesen érvényes törvényszerűségek szerint vagy legalább igen nagy statisztikai valószínűséggel jelentkeznek a fonémarendszerben: x maga után vonja y jelenlétét és z hiányát. A magánhangzóharmónia jelensége egyes nyelvekben egyik bizonyítéka a megkülönböztető elemek autonómiájának.

A zöngesség az egyetlen mássalhangzós sajátság, amely a szláv költészet asszonanciájára nézve releváns. Így a lengyel költészetben asszonancia esetén minden zöngés és minden zöngétlen mássalhangzó egyenlő értékű: *doba, droga, woda, koza, sowa* — *kopa, sroka, rota, rosa, sofa*. Ugyanakkor zöngés és zöngétlen mássalhangzók párosítása nem engedhető meg. A *rota* 'század' és a *rosa* 'harmat' csak egy elem miatt különbözik jelenlétében (megszakított — folytonos), ugyanakkor az asszonancia szempontjából egyenlők a zöngétlenség közös eleme miatt. A megkülönböztető elemek autonóm érvényesülésének fényes bizonyítékát látják ebben a szerzők.

A függelékben a megkülönböztető elemek analitikus ábrázolásával foglalkozik a tanulmány.

A fonémarendszer ábrázolása úgy történik, hogy a megkülönböztető elemek szerint sorban + vagy — jellel látjuk el őket az igen vagy nem döntésnek megfelelően. A két ellentétes elem egyidejű jelenléte esetében a fonéma ± jelet kap a táblázatban. A redundáns ellentétek jele zárójelbe kerül. A vízszintes sorban a fonémákat tüntetjük fel, a függőleges sorban az illető nyelvben szereplő ellentéteket. Az ellentétek sorrendje: 1. az alaphangforrásból, 2. a rezonátorok sajátságaiból, 3. a másodlagos hangforrásból eredő ellentétek. Gyakorlati okokból a 6., 8., 9. ellentét az ábrázolásban megelőzi a 3., 4. és 5. ellentétet.

Nemcsak a fonémarendszert, hanem valamely konkrét szöveg fonémáinak analizisét is végrehajthatjuk ilyen módszerrel, s a sorrendi és egyéb fonológikus szabályok ismeretében a megkülönböztető elemek számát tovább csökkenthetjük a redundáns tulajdonságok elhagyásával, vagy zárójelezésével. Ilyen módon az orosz *велосипед* ('kerékpár') ábrázolása a következő:

	<i>p</i>	<i>i</i>	<i>l</i>	<i>a</i>	<i>ɛ</i>	<i>ɨ</i>	<i>ʀ</i>	<i>'e</i>	<i>t</i>
magánhangzós/nemmag . . .	(—)	+	±	+	(—)	+	(—)	(+)	(—)
kompakt/diffúz	(—)	(—)		+	(—)	(—)	—	±	—
mély/magas	+	(—)			—	—	+	—	—
nazális/orális	(—)				(—)		(—)		(—)
emelkedő/egyszintű	+		(—)		+		+		—
folytonos/megszakított	+		+		+		—		—
zöngés/zöngétlen	+				—		—		(—)
hangsúlyos/hangsúlytalan .		(—)		(—)		(—)		(+)	

Mivel az *e* hangsúlyos, a többi magánhangzó csak hangsúlytalan lehet. A *p* után az egyetlen hangsúlytalan magánhangzó csak *i* lehet, tehát *e* fonéma magas és diffúz volta terjengős. Itt a mássalhangzó határozza meg a következő magánhangzó bizonyos sajátságait. A következő szótagban ezzel szemben a hangsúlytalan *a* előtt emelkedő *l* nem állhat, tehát itt a mássalhangzó emelkedő voltának hiánya redundáns, ugyanakkor *e* előtt annak jelenléte válik terjengőssé a *p* mássalhangzón.

A PSA végül a 12 ellentét illusztrálásaképpen néhány hangszínképpel és képzési ábrával egészíti ki bizonyító anyagát.

III.

Az új elmélet védelmében a szerzők e tanulmány sorai közt és másutt (Fundamentals 44—48) nagyjából az alábbiakban látják annak előnyét a régi felfogáshoz képest:

1. Az információ-elmélethez szorosan kapcsolódik és újabb területeken csatolja össze vele a nyelvtudományt az egyszerű döntés elvének és módszerének alkalmazásával.

2. A korábbi sokféle és nagyszámú ellentétrendszereket egyszerűsíti és 12 dichotomikus ellentétben foglalja össze, ugyanakkor biztosítja a fonémák tökéletes azonosítását.

3. Az egyszerűség elvét követve bebizonyítja és a gyakorlatban alkalmazhatóvá teszi azt a tételt, hogy a nyelv végső összetevőire való szétbontásának csak egyetlen megoldása van.

4. A beszédtevékenységből a hallást emeli ki a legfontosabb fázis gyanánt, egyedül az innen kiinduló és a beszélő irányában haladó vizsgálati sorrendet tartja a legmegfelelőbbnek, s egyben a fontosság szempontjából csökkenőnek.

Ezek az érvek azonban nagyon is vitathatók. Az információ-elmélettel való szorosabb együttműködés a nyelvtudománynak javára válik, s valóban hasznos szolgálatot tesz a dichotomikus elmélet ebben az irányban. Az információ-elmélet elveinek alkalmazása azonban nem lehet öncél, s az ellentéteket ráerőszakolni nem lehet azokra a nyelvi tényekre, amelyek a szűk keretből kikívánczolnak. A kompakt-diffúz ellentét kettősségének következetlen volta nagyon elgondolkodtató, és óvatosságra intő példa. Ugyanezek az aggályok fennállanak az ellentéteknek 12 párba történő redukációjával kapcsolatban. Ha a célnak megfelel, elfogadható, ha nem, el kell vetni, vagy módosításokat kell végezni rajta, de a gyakorlat igazolása előtt az apriorisztikus tételeknek kevés igazságértékük van. Az azonosítás tökéletessége szintén ellenőrzendő. A fenti problémákkal még később részletesen foglalkozunk.

Hasonló súlyos kételyek merülnek fel az egyszerűség elvére való hivatkozásoknál, és továbbra sem látszik bebizonyítottnak az egyedüli megoldás kritériuma. A Hjelmslev által a nyelvtudományban először hangoztatott neopozitivisták tételt a PSA nem tudja kellően alátámasztani. A nyelvi elemzések általában, és a fonetikai, fonológiai vizsgálatok is, többféle kutatási célből készülnek, s ezeknek megfelelően más-más eljárásra van szükség, sőt a feltárt tényeknek más-más oldalát világítják meg. Ha a hangrendszerek vizsgálata alkalmával a gennémikus érdekek az uralkodók, akkor a dichotomikus ellentétek elmélete a maga úttörő mivoltában nagyon hasznos szolgálatot tesz, és jobban betöltheti hivatását, mintha az analízist a genetikus horizontra alapoztuk volna. Persze ekkor sem szabad megfeledkezni arról, hogy nem feltétlenül a PSA módszere bizonyul a legjobbnak, hiszen alig egy évtizedes fennállása óta már jelentékeny reformtörökvések mutatkoznak meg vele kapcsolatban, mint például SAUMJAN elgondolásai (l. még lejjebb is). Tehát még a dichotomikus alapelv sem jelenti azt, hogy a megkülönböztető ellentéteknek csak ez a 12 fajtája vagy jelenti alkalmazásának csak ez az egyetlen célravezető variánsa van. De ha nem a hallási érdekek szempontjából alkalmazzuk a vizsgálatokat, akkor nyilvánvalóan másfajta módszerekre van szükség, és azok másfajta megoldásokat fognak tartalmazni. A két kiindulópont pedig egyformán létjogosult, ennél fogva a kétféle, sőt többféle megoldás nem zárja ki, hanem feltételezi egymást.

A genetikus irányból kiinduló elemzésekre szinkronikus és diakronikus kutatások alkalmával egyaránt szükség van. Szinkronikus szempontból más-más képet kapunk a vizsgált nyelvi tényekről, ha a beszélő és mást, ha a hallgató helyzetéből nézzük, sőt a kettő egyidejű figyelembevételével szintén számba

jöhet. ZIFF és gondolatai nyomán SAPORTA elég elfogadhatóan bizonygatja, hogy a beszédtevékenység folyamán a hallgató és a beszélő más-más aspektust képvisel, s ez a rendszer kialakulásában szintén érvényesíti hatását.¹¹

A nyelv történeti fejlődésében ugyancsak nélkülözhetetlen a képzésbeli jelenségek vizsgálata. A hangszinképben jelentkező és akusztikai különbségekben megnyilvánuló sajátágok alapulvétele teljesen illuzórikus, hiszen a nyelvi emlékek adatai ehhez semmilyen támogatást nem szolgáltatnak. Igaz, az írásos emlékek a hangok képzésére vonatkozó felvilágosítást sem nyújtanak, azonban az egykorú nyelvtanok alapján gyakran inkább ezen az úton közelítjük meg a valóságot.

A nyelvrendszer részletes leírásakor, a hangtörvények felállításakor a genetikus azonosítás nem nélkülözhető, s a dichotomikus elmélet nagyolt módszere nem vezet célra. Az ógörög mássalhangzórendszer leírásához nem elegendő azt tudni, hogy a zárhangok közt van egy zöngés sorozat, amely zöngétlen feszes és zöngétlen ernyedt sorral áll szemben, mert ebből nem derül ki, hogy a feszes sorozat aspirált, az ernyedt sorozat nemaspirált zárhangokat jelent: *b, d, g — ph, th, kh — p, t, k*, holott a PSA felfogása szerint a megkülönböztető ellentét a feszes és az ernyedt, az aspiráltság és annak hiánya csak kísérő sajátág. Ugyanúgy a dél-afrikai nyelvekben a csettintő hangok leírásához a pontos képzésre vonatkozó ismeretek nélkülözhetetlenek, a folytonos-megszakított ellentéttel való jellemzés nem különíti el őket a többi megszakított zárhangtól.

Az anyanyelvi és az idegen nyelvi oktatásban nélkülözhetetlen a pontos képzésmód elsajátíttatása, nyelvet oktatni nem lehet csupán ellentétekre való hivatkozással.

A fentiekből láthatjuk, hogy a nyelvtudomány határán belül sokféle érdekből és céllal végezhető elemzések, s az adott esetben más és más eljárást kell alkalmazni. Az oslói kongresszuson tartott beszámolójában a PSA egyik szerzője, Fant már elismeri, hogy az akusztikai leírás nem pótolhatja a képzés szerinti elemzést, hanem annak csak fontos kiegészítő részét alkotja (Proceedings 289).

IV.

A továbbiakban összehasonlítást teszünk az új, akusztikus és a régi, képzés alapján történő felosztás közt megvizsgálván melyik ellentétpárnak milyen képzéscsoport felel meg, és melyik megkülönböztető elem miféle hangok vagy fonémák azonosítására alkalmas.

1. és 2. A magánhangzós — nemmagánhangzós illetőleg mássalhangzós — nemmássalhangzós ellentétpár, amint a nevükből következik, a magánhangzók és mássalhangzók közt tesz különbséget. A hagyományos megkülönböztetéstől két dologban tér el. Először is a két ellentét a PSA rendszerében a másik tíz nagyjából egyenrangú társa, s nem azok fölé emelt magasabb osztály. Igaz ugyan, hogy az ellentétek felsorolása e kettővel kezdődik, sőt külön csoportot alkotnak, mint az alaphangforrásból eredő sajátágok a másodlagos hangforrás és a rezonátorsajátágok ellentéteivel szemben, ennek azonban elvi jelentősége nincs, szerepe csupán a világosabb áttekintés; az analitikus ábrázolásban úgyszintén főleg sorrendi és nem minőségi elsőbbséget élveznek. Az elkülönítés dacára a genetikus felosztásban megszokott alapvető különb-

¹¹ ZIFF: Human Behavior and the Principle of Least Effort. Cambridge, Mass., 1949, 20—21; SAPORTA S.: Frequency of Consonant Clusters, Language 31/1 1955.

séget hiába keressük. A képzés szerinti osztályozásban a magánhangzók egészen más kritériumok alapján azonosíthatók, mint a mássalhangzók. Az előbbieknél négy szempont (az ajkak helyzete, az izomműködés, a nyelv vízszintes, illetőleg függőleges helyzete), az utóbbiaknál öt szempont (különösen a képzés helye és módja) az irányadó. A kétféle osztályozási rendszernek még a táblázati ábrája sem hasonló. A PSA rendszerében a két hangállomány képzési különbsége természetesen megtalálható, de inkább az azonos vonások alapján csoportosulnak, s lehetőleg párhuzamot alkotnak a következő 10 megkülönböztető ellentétén belül. Így aztán a magánhangzók jellegzetes háromszöge vagy négyszöge, a mássalhangzók bonyolult táblázata nem tárul a szemünk elé.¹²

Másodszor abban mutatkozik különbség, hogy az új rendszerben a kétféle hangállományt nem egy, hanem két ellentétpár azonosítja: magánhangzós-nemmagánhangzós – mássalhangzós-nemmássalhangzós. E kétszer kettős szembeállítás azzal magyarázható, hogy a liquidák és glottális hangok különválasztását, identifikációját csak így lehetett megoldani, mivel akusztikai jellegükben mindkét hangállományéval azonos, illetőleg ellentétes sajátságokat hordoznak magukban. A hagyományos felosztással szemben tehát a liquidákat és a glottálisokat az akusztikai rendszerezés nem tekinti kizárólag mássalhangzóknak, s e tekintetben érdekes módon visszakanyarodik azokhoz a múlt századbeli nézetekhez, amelyek az ind és görög hagyományok alapján e hangokat nem számították egyértelműen mássalhangzóknak, sőt a *h* esetében azt éppen ségget magánhangzónak vélték.

A kétszer kettős ellentét bevezetésével a megkülönböztető elemek rendszerében logikai törés áll be. A magánhangzós—nemmagánhangzós és a mássalhangzós-nemmássalhangzós elemek a legtöbb hang esetében egymást kölcsönösen kizárják, és e két fogalom mint megegyező és nem megegyező fogalom áll szemben egymással. A többi elem azonban sem egymással, sem e kettővel nincs ilyen viszonyban, s köztük a mellérendeltség viszonya áll fent.

SAUMJAN (i. m. 32—40) a lengyel nyelv fonémarendszerének történeti fejlődését vizsgálva alkalmazta a PSA módszerét. Kísérlete során viszont a dichotomikus rendszeren módosításokat kellett eszközölni, s többek között a két kettős ellentétet egyetlen ellentétté állította vissza: magánhangzós-mássalhangzós elemmé. SAUMJAN azzal magyarázza eljárását, hogy éppen a PSA indokaival nem ért egyet. Így a liquidákat (glottális fonémák a lengyelben nincsenek) külön ellentétbe sorolja: folyékony-nemfolyékony (плавность-неплавность). Ezzel a megoldással SAUMJAN ugyanoda jut vissza, ahonnan a PSA elindult. A szovjet fonológus eljárását azzal magyarázza, hogy a magánhangzók és mássalhangzók ha nem akusztikai, akkor feltétlenül fonológikus szerepükben nagyon különböznek egymástól, s ez elsősorban a szótagalkotásban nyilvánul meg: a magánhangzó a központi magvát alkotja a szótagnak, a mássalhangzó csak külső (marginális) részét, s egy és ugyanazon helyzetben a kétféle hangtípus kizárja egymást. Mivel egy fonémán belül két kizáró tulajdonság nem valósulhat meg, ezért javasol külön ellentétpárt a liquidák azonosítására.¹³

Úgy véljük azonban, hogy SAUMJAN érvelése nem meggyőző, habár a mássalhangzó-magánhangzó különbségének elmosása ellen jogosan küzd. Nem

¹² Ez utóbbi tényre maga HALLE mutat rá (In Defense 70—71).

¹³ SAUMJAN egyébként PRIETO tanulmányának (Traits oppositionnels et traits contrastifs, Word, 10/1 1954, 43—59) gondolatmenetéből indul ki.

veszi észre ugyanis, hogy mindketten más mederben eveznek. SAUMJAN a fonológus szemével kifogásol olyasmit, amit az akusztikai jelenségek kutatását célul tűző fonetikus nem tenne. Tagadhatatlan, hogy a liquidák és glottálisok tűneményi szempontból olyanok, amilyenek őket a PSA leírta. SAUMJAN a PSA fejtegetéseiben csak fonémákról olvas, és nem veszi észre, hogy azok nem is fonémák. E kérdésre még később visszatérünk.

Ami a szótagalkotás kérdését illeti, SAUMJAN alighanem szintén helytelen úton jár. Érvelésében nem veszi észre, hogy a magánhangzók és mássalhangzók képzésbeli vagy tűneményi sajátása más, mint a hangok szonáns és konszonáns funkciója. Az elnevezés hasonlósága őt is félrevezette, mint a szótagról szóló vitában annyi mást. Így aztán teljesen fölösleges a szótagról való hosszú értekezés, vannak magánhangzók, amelyek nem alkotnak szótagot (diftongusok egyik tagjaként), s vannak mássalhangzók, amelyek adott nyelvben és környezetben szótagalkotók, de azért maradnak mássalhangzók és magánhangzók akusztikailag és artikuláció tekintetében egyaránt. S ebben a perspektívában a liquidák igen is lehetnek az egyik szótagban szonánsak, a másik szótagban konszonánsak. Bár a lengyelből éppen kipusztultak a szonáns liquidák, de az összslávban keletkezett pozíciós helyzetük megmaradt a csehben, szlovákban, s az *r* hangnál a szerb-horvátban és szlovénben: *trg, óegyh. *trgo* 'forum, áyogó', lengyel *targ* 'vásár', cseh *trh* 'piac', szerb-horvát, szlovén *trg* 'tér, vásár'. Egyébként a PSA szintén beszél a fonémák különleges szerepéről a szótagban, s megkülönböztet szótagalkotó és nemszótagalkotó fonémákat (syllabic—non-syllabic phoneme), továbbá megjegyzi, hogy ritkán a liquidák is előfordulhatnak ilyen szerepben (13, 20). A szerzők (Fundamentals 20—22) későbbi munkájukban még részletesebben elemzik a szótagok természetét, és csaknem azonos eredményre jutnak SAUMJANNAL (és PRIETÓVAL) rámutatván a szótag szempontjából a magánhangzó és mássalhangzó fontos kontrasztjára. Végeredményben azt a kérdést, hogy a liquidák és glottálisok melyik két nagy hangállományba tartoznak gennémikus szemszögből nézve, azt nem dönthetik el funkcionális kritériumok, tehát a PSA eljárása, ha megfelel az akusztikus tényeknek, jogosult.

Mindez azonban még nem igazolja a PSA-nak azt az eljárását, hogy a mássalhangzó és magánhangzó különbségét kevésbé domborítja ki. Pedig az megmutatkozik akkor is, ha a többi ellentétpár jellegét vesszük gondosabban szemügyre. A két hangállományt különválasztó ellentéteken kívül 10 megkülönböztető elem marad. Ezekből négy ellentétben magánhangzó egyáltalán nem vesz részt (megszakított — folytonos, gátolt — gátolatlan, riktó — fénytelen és emelkedő — egyszintű), egyben pedig csak ritkán (zöngés — zöngétlen). Egy ellentét (lejtő — egyszintű) viszont főképpen magánhangzókat jellemez, mássalhangzókat ritkábban. Vagyis a 10 ellentétpárból négyben a mássalhangzó és a magánhangzó közt semmi párhuzam nincs, s tulajdonképpen mindössze négy párban találkoznak rendszeresen (kompakt—diffúz, mély—magas, feszes—ernyedő, nazális—orális). Persze nem lehet másképpen: a mássalhangzók és a magánhangzók annyira elkülönülnek nyelvileg, hogy az akusztikai szemszögű koncentrált osztályozási mód sem tudja őket jobban összekovácsolni. Ha az akusztikai érdekek úgy kívánnák, ám veszítsék el kiemelt voltukat, és szerepeljenek *primi inter pares*, de nem szabad szem elől téveszteni, hogy a nyelvi érdekek mindig élesen megkülönböztetik a kettőt. Ez a különbségtétel mutatkozik meg a szótagalkotásban. A fonológia egyéb jelenségeiben szintén tapasztaljuk az éles határokat. A korrelációk nem terjednek ki egy-

forma mértékben a PSA megkülönböztető elemeire bontott sorok minden tagjára, hanem leggyakrabban megállanak a mássalhangzóknál vagy a magánhangzóknál. A mély—magas különbség a magánhangzók közt korrelációt alkot számos finnugor és török nyelvben (magyar *kör—kor*), de mély—magas mássalhangzókorrelációt kimutatni köztük nem tudunk. A lejtő—egyszintű (labiális—illabiális) magánhangzókorreláció szintén gyakori e nyelvekben (magyar *űr—ír*), de hiányzik a mássalhangzók közt. Ahol pedig e ritka mássalhangzóellentét megvan, pl. az arabban, hiányzik a magánhangzók körében. Leginkább a feszes—ernyedttel az, amely arányos nyelvi szerephez juttatja mindkét hangállományát (pl. magyar *kor—kór, ál—áll*), bár a korreláció ritkán terjed ki az egész fonémarendszerre (a magyarban ritka a mássalhangzók közt). De vannak nyelvek, ahol megvan a feszes—ernyedttel korreláció a magánhangzóknál (cseh *píti 'inni—piti 'ital'*), s hiányzik a mássalhangzók közt, ugyanakkor fordított helyzet is tapasztalható (a franciában megvan a magánhangzók közt, de a mássalhangzóknál egyéni és stiláris változatoktól eltekintve hiányzik). Ugyancsak függetlenül érvényesül a nazális—orális korreláció, s különösen a magánhangzók közt ritka.

A nyelvtörténeti fejlődésben szintén egymástól külön utakat járnak meg a magánhangzók és a mássalhangzók. Amíg például az ómagyar korszakban kimutatható a magánhangzók közt egy nyíltabbá válási tendencia — a PSA terminológiáját használva kompaktabbá válás — addig a mássalhangzók közt ilyen jelenséget megfigyelni nem lehet, sőt inkább az tűnik ki, hogy a χ , γ fonémák elvesztésével éppen a diffúzzá válás kerekedett felül.

Mindebből azt láthatjuk, hogy egészen mások az akusztikus szempontok, mint az artikulációs vizsgálatoké, s mindezek különbözhetnek a funkcionálisaktól. Mindegyiknek megvan a létjogosultsága a maga helyén.

A következő négy ellentétpárt a PSA egy jellemvonással foglalja össze, mint másodlagos mássalhangzós hangforrásból származó elemeket. Lényegében a rezonancia nélküli, zörejjel és zöngével vegyes vagy csak zörejt alkotó mássalhangzókat csoportosítja e négy párba, de minden mássalhangzófajta még nem szerepel köztük, s valójában a genetikai osztályozási elvek közül három valósul meg: a képzés módja, a képzés helye és a hangszalagok működése szerint valók. A képzés helye tekintetében azonban még nem fordul elő minden lehetőség, mert a teljességhez a következő csoportban levő kompakt—diffúz és mély—magas ellentét is kell. Emiatt a négy ellentétpár nem nevezhető kizárólag mássalhangzósoknak, sőt azért sem, mivel a zöngés—zöngétlen ellentét ritkán ugyan, de mégis megkülönböztet magánhangzókat.

3. A megszakított—folytonos ellentét a réshangokat a zárhangoktól, a laterálisokat a pergetettektől különíti el, vagyis a képzés szempontjából ötféle típus (zárhang, réshang, affrikáta, pergetett, laterális hangok) kettővé szűkül, osupán az affrikáták nem válnak még szét a zárhangoktól. Erre az elkülönítő szerepre, mint látni fogjuk, a riktó—fénytelen megkülönböztető elem lesz hivatott. Problémát jelentenek itt a csettintő hangok, amelyek hangszínképük alapján kettős, egymás utáni közvetlen zármegnyitásuk következtében a zárhangokkal azonos elbírálás alá esnek, s a légzési folyamattól való független voltuk, amely a genetikai osztályozásban a legfontosabb tényező, az akusztikus rendszerben nem játszik szerepet.

4. A gátolt—gátolatlan oppozíciónak csekély jelentősége van, és csak néhány kaukázusi és más, nem európai nyelvben fordul elő, ahol a glottalizált vagy abruptív hangok különböznek a többi mássalhangzótól.

5. A rikító—fénytelen ellentétpár a mély—magas oppozícióval együtt a leginkább kirívó sajátosság a képzésbeli típusokkal való összehasonlításban. Amint említettük, a rikító—fénytelen megkülönböztető elem is csak a mássalhangzókra terjed ki. Artikulációs szempontból roppant nehéz jellemezni az ide tartozó hangokat, és a PSA lényegében akusztikus tényezőkre hivatkozik (a rikítóknál keletkező zörej a képzés helyén egy pótlólagos akadály következtében). Csoportosítási szintén nagyon nehéz e mássalhangzókat, mert egyrészt a záralkotás módja, másrészt a záralkotás helye szerint oszlanak meg. Ha tehát a hangszínkép szempontjából jogos is ennek a típusnak az elkülönítése, képzésük tekintetében nem egységesek. Éppen e heterogén jellegénél fogva az affrikátákat sem tudja határozottan elkülöníteni, s éppen ezért nem mondható, hogy ez az ellentétpár az affrikáták, illetőleg a zárhangok és a részhangok közti képzéskülönbség következetes megkülönböztetője.

6. A zöngés—zöngétlen ellentétpárról már beszéltünk, ez lényegében azonos a képzés szerinti típusossal.

A következő csoportot a rezonancia sajátosságai jellemzik, s az ide tartozó 6 megkülönböztető elem az emelkedő—egyszintű oppozíció kivételével a mássalhangzókat és a magánhangzókat egyaránt magában foglalja, de a lejtő—egyszintű pár lényegében magánhangzóellentétet képvisel.

7. A kompakt—diffúz ellentétpár tulajdonképpen könnyen azonosítható a képzésbeli típusokkal, csupán az a nehézség, hogy a mássalhangzókat és a magánhangzókat nem állanak összhangban ebben a vonatkozásban sem, és más-más képzésbeli típust képviselnek. A magánhangzók azonosítása egyszerűbb, mert a nyíltság és zártság fokát jelentik (erről a kérdéstről még később bővebben foglalkozunk), a mássalhangzók közt ilyen képzésbeli osztályozó elem természetesen nincs (a képzés módja szerinti különbség volna hozzá hasonló, de az a kritérium már a korábbi ellentétekben megvalósult), ellenben a száj elülső felében képzett mássalhangzók válnak itt szét a hátulsó részben képzettektől. A palatoalveoláris terület jelenti a határt elkülönítvén egymástól a sziszegőket és a susogókat. Végeredményben — a magánhangzók analógiájával élve — a nyelv vízszintes mozgása, kiegészítve az ajkak és a fogak hangképző tevékenységével adja a megkülönböztetés kritériumát. A magánhangzók és a mássalhangzók közti megfelelés hiánya és a mássalhangzóknál a nem egészen kikristályosodott képzésbeli elválasztás rendkívül vegyes képet ad erről a csoportról.

Egyébként az az artikulációs megkülönböztetési elv, amelyet a PSA alkalmaz, nem látszik megnyugtatónak. A tanulmány végén (49) feltüntetett ábrák nem teljes mértékben igazolják a szerzők állítását. A négy ábra közül csak háromnál látható szembetűnő módon az, hogy a szájüreg elülső részének mérete a hátsóhoz viszonyítva nagyobb a kompaktaknál, mint a diffúzaknál, mert az *o—u* esetében ilyen különbség nem vehető észre.

8. A mély—magas ellentét a másik legkirívóbb tagja a PSA rendszerének. Ami a magánhangzókat illeti, a megkülönböztetés egyértelmű és megfelel a hagyományos veláris—palatális ellentétnek. Éppen ezért a magyar műszavak megválasztásában ragaszkodtam a hagyományokhoz. Az angol szakelnevezések nem követik ezt, s eltér tőle a SAUMJAN-féle orosz terminológia is, mert az a zenei hasonlat rendszerét követi (низкая—высокая тональность) tehát tulajdonképpen az angolhoz áll közelebb. Egészen más helyzetet találunk az ide tartozó mássalhangzók körében. Nem várhatjuk azt, hogy a magánhangzók analógiáját követve a száj középvonala vagy valamely más képzéshely legyen a válaszhatár, mert a nyelv vízszintes mozgása szerinti elválasztást már a

kompaht—diffúz oppozíció megtette. Ehelyett itt a száj közepső részében képzett mássalhangzók állanak szemben a száj elülső, illetőleg hátulsó részében képzettekkel.

Az előző ellentétpárhoz hasonlóan a mély—magas oppozíciónál sem elég bebizonyított a képzés szerinti elválasztás. Az említett ábrák között szintén akad egy pár, ahol a garat és az ajkak összébb húzódtak ugyan a mély hang képzésekor a megfelelő magassal szemben, azonban a képzéshely előtti üreg nem látszik nagyobbak a másikkal. Bár ezeknek az ábráknak csak tájékoztató értékük van, ha nem dönthetik is meg a PSA állítását, bizonyítékul sem szolgálnak mellette. A szerzők állításait csak speciálisan e célra végzett mérésekkel és rajzokkal lehet ellenőrizni nemcsak egy, hanem több nyelvből vett adatok alapján.

9. A lejtő—egyszintű ellentétben a megoszlás az artikuláció szerint is világos: az ajakkerekítés megléte vagy hiánya a kritérium.

10. Az emelkedő—egyszintű megkülönböztető elem csak a mássalhangzókra vonatkozik, de az akusztikai és artikulációs tagolás találkozik, és a palatalizáció megléte vagy hiánya szerint választja szét a hangokat.

11. A feszes—ernyedt ellentétpár egyike a legvilágosabban elválasztott oppozícióknak, ugyanakkor a mássalhangzók és a magánhangzók e megkülönböztető elem szempontjából képzésileg is tökéletesen párhuzamba kerülnek. Ez a hasonlóság mindeddig először a PSA rendszerében jelentkezik ilyen nyilvánvaló módon. A magyar terminus technikus megválasztásában igyekeztem a hagyományokat követni, s ezért nem a BELL—SWEET-féle narrow-wide, hanem a SIEVERS-féle gespannt-ungespannt korábban nálunk már gyökeret vert kifejezést használtam fel, amely egyébként a tense-lax eredetinek szintén hűbb tükre. Ebben az ellentétesoportban nemcsak a magánhangzók, hanem a mássalhangzók képzésekor jelentkező izomműködés módja szerint különülnek el az ellentét tagjai. Így kerül együvé a szűk ejtésű magánhangzó a fortis képzésű mássalhangzóval, mint feszes hang, s szembe kerülnek a széles ejtésű magánhangzók és a lenis képzésű mássalhangzók csoportjával. Ezzel azonban az időtartam különbsége kiszorul a fő ellentétek közül és prozódikus elemnek bizonyul a PSA rendszerében. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a hosszúság—rövidség ellentéte gyakran ugyan, de nem mindig jár együtt a magánhangzók szűk vagy széles ejtésével, így a magyar nyelvjárásokban is előfordul széles ejtésű, hosszú *ē, ō, ō̄*.¹⁴

Ugyancsak szerencsés megoldás a mássalhangzók számára is, mert itt a nem mindig együtt járó zöngéesség—zöngétlenség el tud különülni a fortis—lenis képzéstől

Martinet nyomán SAUMJAN (i. m. 41—44) a fonematikus és prozódikus sajátságokat nem javasolja mereven elkülöníteni, hanem úgy véli, nyelvek szerint különbözőképpen bizonyulnak egyes sajátságok prozódikusoknak, mások meg az alapvető megkülönböztető elemek közé tartozóknak. A lengyel nyelvben a XII. században a hosszúság—rövidség ellentéte a magánhangzók közt nem volt prozódikus, hanem alapvető jellegű, s ezért a lényeges ellentétek közé felvette a rövidség—hosszúság megkülönböztetését is. SAUMJAN a feszes—ernyedt oppozíciót szóba sem hozza, de nyilván annak a helyébe veszi fel a hosszú—rövid elemet. Ez az eljárás azért helyeselhető, mivel az ólengyel nyelv akusz-

¹⁴ HORGER A.: Általános fonetika, különös tekintettel a magyar nyelvre. Budapest, 1929., 85.

tikai viszonyait nem ismervén a nyelvtörténeti adatokból igazolható hosszúság—rövidség különbsége biztosabb fogozónak mutatkozik. Íme egy adat arra, hogy a diakrónikus vizsgálatokban a hagyományos eljárás célravezetőbb a jelen esetben spekulatív jellegűnek minősíthető új módszernél!

A feszes—ernyedttal szembeálló szövegében az artikulációs érdekek szempontjából az aspirációnak kísérő jelenséggént való kezelése.

12. A nazális—orális ellentét szintén közvetlen vetülete a megfelelő képzésbeli sajátságoknak mindkét hangtartományban.

Amint a fentiekből láttuk, a 12 ellentétpár és a képzésbeli osztályozás közt nem lehet teljes megfelelésről beszélni. Az 1—4., 6. és a 9—12. oppozíciókban többé-kevésbé megtalálható a képzésbeli alap, de az 5., 7. és 8. ellentétpárnál ez sokkal nagyobb nehézségek közt vagy egyáltalán nem nyilvánul meg.

HALLE (In Defense) a támadások elleni védekezésként megpróbálja összhangba hozni az akusztikai és az artikulációs típusokat, és a valóban azonosítható párokon kívül a rikitó—fénytelen, kompakt—diffúz és mély—magas ellentétekben is egységes képzésbeli elvet keres. A rikitó—fénytelen oppozícióval kapcsolatban Halle elismeri ugyan, hogy a képzéshely szempontjából nem megnyugtató az ide tartozó mássalhangzók elosztása, azonban az ellentét fő funkciójának az affrikátáknak a zárhangoktól való elkülönítését tartja, a többi sajátság megkülönböztetését az ebből eredő másodlagos hatásnak tudja be.

A mély—magas ellentéttel kapcsolatban csak megismétli a PSA-ban már mondottakat. A kompakt—diffúz oppozícióra vonatkozóan új magyarázattal szolgál: a nyílt magánhangzók, valamint a veláris és palatális mássalhangzók képzésekor a hangképző szervek alakja egy kúrhoz hasonlít, míg a zárt magánhangzók és a labiális és dentális mássalhangzók artikulációja alkalmával a hangképző szervek és üregek alakja a HELMHOLTZ-rezonátorra emlékeztet (nagy üreg, kis nyílás).

HALLE ezzel lényegében nem mondott újat, s kérdés, hogy ezek a nem egészen artikulációs, hanem sokkal inkább fonetani, alaki magyarázatok tényei valóban egy az egyhez megfelelés arányában állanak-e az ellentétesoportok tagjaival.

Az a körülmény viszont, hogy az akusztikus és az artikulációs típusok nem fedik egymást, még nem teszi céltalanná az akusztikus osztályozást, hanem csak egy tényre mutat rá, amely talán kiküszöbölhető a PSA rendszerének tökéletesítésével, de talán soha sem lehet változtatni rajta a dolgok természetéből kifolyólag. Mindenesetre rendkívül hasznos a fonetika számára annak ismerete, hogy a tüneményi és a képzési jelenségek mennyiben fedik egymást. Ebben a vonatkozásban már eddig is jó szolgálatot tettek a PSA úttörő kutatásai.

V.

Ezekután azt kell megvizsgálunk, amit eddig nyitott kérdésnek hagyunk: miféle egységeket elemez is voltaképpen az új eljárás? A PSA szerzői tanulmányukban és későbbi munkáikban (Fundamentals 33—36, 44—51, HALLE: In Defense) hangsúlyozzák, hogy az elméletük és az abból fakadó vizsgálati eljárás a legegyszerűbb és a legbiztosabb módszere a fonémák azono-

sításának. Mielőtt az identifikáció problémájával foglalkoznánk, arra kell választ adnunk, vajon csakugyan fonémákat azonosít-e a PSA módszere vagy hangokat.

A szerzők ezt a kérdést sehol nem vetik fel, nem hatolnak a probléma mélyére, s álláspontjuk voltaképp abból derül ki, hogy általában fonémáról beszélnek. Amint látni fogjuk, ez valójában csak szóhasználat. SAUMJAN a maga részéről lelkesen magáévá teszi a PSA alap gondolatát, s mint vérbeli fonológus, funkcionális szempontból nézi annak rendszerét. Módosítási javaslatain meglátszik, hogy fonológikus szempontokból nem elégíti ki a PSA megoldása. Maga sem veszi azonban észre, hogy a javítások ebben az irányban hiábavalók, mert az azonosítás után csak fonetikai nyersanyagot kap, s nem fonémákat. Ezt a nyersanyagot a fonológusnak kell a saját eszközeivel a rendszervizsgálat céljaira alkalmazhatóvá tenni. A fonológus munkája tehát nem változik meg gyökeresen akár a régi, képzési alapon kapott anyagot veszi a kezébe, akár az új eljárás szerint kielemezett táblázattal van dolga.

A PSA bevezetőjében a szerzők, akárcsak egy fonológiai kézikönyvben, elmondják, hogy a fonémáknak jelentésmegkülönböztető szerepük van, s ez határolja el őket a hangoktól: Az elhatárolást a behelyettesítés (commutation) módszerével hajtják végre. Az egyik példában felhozzák a nem veláris és a veláris *l* különbségét (clear—dark *l*), amely különféleképpen érvényesül a lengyel és az angol nyelvben. Az angolban a kétféle *l* különbsége redundáns, mert alkalmazása csak a fonetikai helyzettől függ, jelentés megkülönböztetésére nem alkalmas, tehát a különbség nem fonológikus, hanem csupán variáns: a *bull* szóban a szó elején clear, a szó végén dark (veláris) *l* van. Ezzel szemben a lengyel nyelvben a kétféle *l* ugyanabban a helyzetben is előfordulhat, de a szó jelentését differenciálja, vagyis két külön fonémával van dolgunk: *laska* 'bot, rúd'—*taska* 'kegy(elem), szívesség'.¹⁵

Ha akár az angol, akár a lengyel kétféle *l* hangot a nyelvi rendszerből kiszakítjuk, és akusztikai vizsgálatnak vetjük alá, a spektrumok azt fogják mutatni, hogy mindkét anyanyelvű kísérleti személy ejtésében a veláris *l* abban tér el társától, hogy a formánsok többsége lefelé tart a hangszíneképen, míg amott ilyen jelenség nem tapasztalható. Ha a két hang képzését vizsgáljuk meg a különböző anyanyelvű személyek ejtésében, azt tapasztaljuk, hogy a veláris *l* artikulációjánál a nyelv hátrahúzódik és a velum felé domborodik, az ajkak kikerekednek (különösen a lengyel *l* ejtésekor), míg a nem veláris *l* esetében ez a sajátság hiányzik. Más szóval a fonetikai vizsgálatok, akár genetikusan, akár gennémikus eszközökkel hajtották végre, egyaránt különbséget mutatnak a kétféle *l* között, s ezt csak nagyon csekély mértékben befolyásolja az, hogy milyen anyanyelvű kísérleti alanytól vették fel. A két *l* tehát mindkét nyelvben különböző fonémát képvisel? A PSA szóhasználatát alapul véve azt kellene felelnünk rá, hogy igen, hiszen a hangszíneképek eltérést mutatnak, s más ellentétpárba tartoznak. A hagyományos iskolán nevelkedett fonetikus azt mondja, a képzésbeli különbség mit sem mond, várjuk meg a fonológus vizsgálatának eredményét. De ugyanezt mondja a PSA is, bár nem a terminológiája, hanem a bevezetőben foglalt nézetei alapján, amelyek végeredményben megegyeznek nagyjából minden fonológuséval TRUBETZKOJ óta.

¹⁵ A lengyelben van még egy palatalizált *l'* is, de csupán *i* előtt fordul elő, s így csak változat: *list* 'levél'.

Vegyünk egy másik példát most már magunk! A magyar köznyelvben (nem számítva az ézést) az *e* és *ö* gyakori hangok az ilyen szavakban: *telt*—*tölt*, *kelt*—*költ*, *el*—*öl*. Nyilvánvaló, hogy az *e* és az *ö* a magyarban két külön fonéma. Igen ám, de itt van a *fel*—*föl*, *per*—*pör* stb. szavak tanúsága, amelyből kitűnik, hogy az *e* és az *ö* hang fakultatív variáns is. Ha ez igaz, mi dönti el az ilyen szavakban, mint *szeg*—*szög*, hogy két különböző fonéma, vagy csak két egyenrangú fakultatív variáns realizálódik-e. A képzésük nem ad útbaigazítást, mert mindenképpen nyílt, palatális, illabiális magánhangzó az *e*, és középső állású, palatális, labiális hang az *ö*. A PSA elemzésével sem megyünk tovább, mert azzal csak azt derítjük ki, és nem többet, hogy az *e* magánhangzós, kompakt, magas, egyszintű „fonéma”, az *ö* pedig magánhangzós, kompakt—diffúz, magas, lejtő. A feltett kérdésre csakis fonológiai elemzés után adhatunk választ, s belőlük lehet kideríteni, hogy az *e* egyrészt egyenrangú fakultatív variánsa az *ö* fonémának a *szeg*—*szög* 'Nagel' alakváltozatokban, de önálló fonéma a *szeg* 'säumen, schneiden' szóban. Ez az eredmény fonetikai vizsgálatokkal, hangszínképelemzéssel sohasem érhető el! Vagy vehetjük példának azt a legtöbb szláv nyelvben előforduló jelenséget, hogy a szó végén csak zöngétlen mássalhangzó fordul elő (orosz *кромб* = krof', *дуб* = dup). A PSA a spektrumok alapján csak annyit állapíthatna meg, hogy zöngétlen mássalhangzóval állunk szemben, de hogy a szóvégi zöngétlen mássalhangzók kombinatorikus variánst alkotnak a megfelelő zöngésekkel, mert feloldható ellentétekről van szó, azt csak a rendszerbeli vizsgálatok mondhatják meg. Jellemző, hogy az analitikus ábrázolásban (45) az orosz *вечюнед* szóban a PSA *t* fonémáról beszél, holott ez csak kombinatorikus változata a (*T*) vezérfonémának (más felfogás szerint a *d* változata).

A fonéma funkciófogalom, csak a nyelvrendszerben él a többi elemhez való viszonyában. Abból kiszakítva nem fonéma többé. Elektroakusztikus eszközök útján soha sem lehet fonémákat meghatározni, mert azokkal nem tudjuk a fonémát a változataitól megkülönböztetni.¹⁶

De ha a PSA eljárása nem fonémákat azonosít, akkor talán hangok a tárgyai az elemző eljárásnak? Nem, ezen a dichotomikus eljárás feltétlenül túlmegy. Azáltal, hogy a sokféle egyedi hangokat két véglet között akarja elhelyezni, hangtípusokat határoz meg. Ezek átmeneti stádiumot képviselnek a fonéma és a hangok sokféleségének egyik egyede közt. Már többek, mint egyszerű hangok, de még nem fonémák. Még elektroakusztikai vizsgálat révén jöttek létre, s további ilyen kutatások anyagául is szolgálhatnak, de már a fonológiai vizsgálatok értékes nyersanyagát alkotják.

A PSA szerzői sohasem állították, hogy a fonéma kritériumát valaha is gennémikus elemzési eljárásokkal meg lehet határozni, de azáltal, hogy elég következetesen fonémák identifikálásáról beszélnek, félreértésre adnak okot.¹⁷

SAUMJAN példájából láthattuk, hogy a PSA és a nyomdokain haladó tanulmányok a terminus technikus pontatlan használata következtében tévedést képesek okozni. KUZNYECOV cikke még inkább megmutatja annak szükségességét, hogy ebben a kérdésben tiszta helyzet álljon elő. KUZNYECOV hatá-

¹⁶ Lásd erre vonatkozóan ELI FISCHER-JØRGENSEN (Proceedings 477—478) hasonló véleményét.

¹⁷ REICHLING A. (Feature Analysis and Linguistic Interpretation, For Roman Jakobson, Essays on the Occasion of his Sixtieth Birthday. The Hague, 1956, 418—422) viszont a PSA új módszerét alkalmasabbnak tartja e célra, mint a behelyettesítést.

rozottan kiolvassa a PSA soraiból az elektroakusztikus fonémaelemzés szándékát, és túlzott aggodalmában támadásra kel ellene.¹⁸

VI.

A PSA szerzői fontos eredménynek látják, hogy a 12 megkülönböztető elem a dichotomikus elmélet alapján épült fel. Ha az új elmélet oppozíciórendszerét a Trubetzkoy-féle ellentétfajtákkal összehasonlítjuk, akkor mutatis mutandis a dichotomikus ellentét privatív jellegűnek tekinthető. Úgy látszik tehát, hogy amíg TRUBETZKOY három fajta ellentétet különböztetett meg: privatív, fokozatos (graduális), egyenrangú (equipollens) ellentétet, addig a PSA valóban egy privatív fajtára szorítja őket össze.

A közelebbi vizsgálatból azonban látható, hogy a dichotomikus ellentéteket nem lehet mindig az egyszerű döntés eseteire visszavezetni. A magyar és a román magánhangzórendszer példáját maguk a szerzők hozzák fel, s látva a kompakt—diffúz ellentétnek rájuk nehezen kényszeríthető voltát, áthidaló megoldásokhoz folyamodnak. Mindazonáltal eljárásuk nem elégti ki a hiányérzetet, a három tagból álló szembeállást nem lehet eltüntetni két kettős ellentétre való felbontással vagy $\pm$ ábrázolással.

FISCHER—JØRGENSEN (Proceedings 473—476) egyéb eseteket, többek közt a magyar nazális mássalhangzókat is megemlíti, mint az egyszerű ellentétek rendszeréből kirívót, sőt JAKOBSON válasza után (Proceedings 490—492) sem találja megnyugtatónak a magyarázatot (Proceedings 498).

Ezek a példák arra mutatnak, hogy a dichotomikus, vagy a trubetzkoyi fogalmakkal élve, privatív oppozíciók nem kizárólagosak a PSA rendszerében, hanem kívülük graduális ellentétek is előfordulnak. Nyilvánvaló, hogy a kompakt—diffúz ellentét által jellemzett magánhangzófajták között az egyszerű szembeállítás minden olyan esetben nehézséget okoz, amikor három lépcsős rendszerről van szó, tehát pl. a sto nyelvjárás egyik (montenegrói) típusánál:

a	æ
o	e
u	i ¹⁹

De vonatkozik ez az eset a ritkább, egytengelyű magánhangzórendszerekre, mint pl. a kaukázusi cserkesz-kabard (adigi) nyelvre, (eltekintve a változatok eseteitől):

a
e
ə ²⁰

Fennállanak a nehézségek a háromnál több lépcsős rendszerek esetében is, mert ha valamelyik fokozatban meghúzzuk a határvonalat a kompaktság

¹⁸ О дифференциальных признаках фонем, Вопросы языкознания, 1958/1.

¹⁹ Lásd TRUBETZKOY: Grundzüge 89, 99.

²⁰ Lásd TRUBETZKOY: Grundzüge 87—88 és LAZICZIUS: Bevezetés a fonológiába. Budapest, 1932, 24.

és a diffúzság között, akkor meg az egyes magánhangzók azonosításával van baj, mert egynél többen kerülnek az ellentétpár egyik vagy másik oldalára. A PSA nem veszi figyelembe ezeket az eseteket, holott, ha számuk általában ritkább, de nem elhanyagolható. Mint később látni fogjuk, a mássalhangzók közt szintén előfordulhatnak hasonló nehézségek, amelyek a kompakt—diffúz ellentétén kívül egyéb oppozíciókat érinthetnek. Amíg megnyugtató módon nem tisztázódik a leginkább kritikus kompakt—diffúz ellentét privatív vagy graduális jellege, addig nem lehet a dichotomia elvének következetes megvalósításáról beszélni.

Nyilvánvaló tehát, hogy az equipollens ellentétnek megfelelője a dichotomikus oppozíciók közt semmiképp sem található meg, hiszen a hangokat nem közvetlenül hasonlítjuk össze egymással, hanem a megkülönböztető elemek meglétét vagy hiányát tapasztalva állítjuk őket csoportokba.²¹

VII.

Az előbbi problémával szorosan összefügg az azonosítás kérdése. Ha a dichotomikus ellentétek valóban visszavezethetők az egyszerű döntésre, akkor is kérdéses, alkalmas-e az eljárás minden hang azonosítására; de ha a megkülönböztető elemek közt nincs meg az egyszerű szembeállítás, akkor még kétségsébe az azonosítás tökéletes volta.

A szerzők úgy vélik (Fundamentals 45—46 és HALLE: In Defense 68—69), hogy amit a hagyományos, az artikulációból kiinduló módszerrel le lehetett írni, az az új eljárással egyszerűbb módon feltétlenül meghatározható.

A kompakt—diffúz ellentét nehézségei az azonosításnál szintén éreztetik kellemetlen hatásukat. A háromlépcsős rendszerben még csak boldogulni lehet a kompakt—diffúz elem poláris megkettőzésével illetőleg $\pm$ ábrázolással, de mi történik a háromnál több lépcsős rendszerben? Vagy redundáns elemeket kell segítségül hívni, de hiszen ezt a régi eljárás alkalmazásakor is teszik leírva a mellékes képzésbeli különbségeket, viszont ekkor a 12 ellentét nem bizonyul elégségesnek; vagy ha ez a kisegítő eszköz elmarad, akkor nem lehet azonosításról beszélni.

A kompakt—diffúz ellentétén kívül egyéb, a mássalhangzókra jellemző elemek közt szintén találhatunk ilyen nehézségeket, habár nem ennyire élesek, mint itt. A képzéshely szempontjából három megkülönböztető elem választja szét a mássalhangzókat: a riktó—fénytelen, a kompakt—diffúz és a mély—magas oppozíció. Ezzel a három ellentéttel összesen hat képzéshelyet tudunk megkülönböztetni. A nyelvek többségében ez teljesen elegendő, mert a legfontosabb és leggyakoribb képzéshelyeknek teret ad: bilabiális, labiodentális, dentális, alveoláris, palatális, veláris vagy valamelyik helyett a denti-alveoláris, uvuláris, pharingális. Ezekben az esetekben a PSA módszerével az egyéb sajátosságok is könnyen azonosíthatók (az interdentalis mássalhangzók fénytelenek; a kakuminálisok lejtők). A palato-veláris területen némely nyelvben sűrűbben is előfordulnak hangok, mint pl. egyes kaukázusi nyelvekben, s a

²¹ Vö. még AMMER K. megjegyzéseit a Fundamentals-ról szóló recenziójában. Zeitschrift für Phonetik und allgemeine Sprachwissenschaft, 11/4 1958, 373—374.

képzéshelyet tekintve több mássalhangzó típus keletkezik, mint hat. Kérdés, vajon ilyen esetekben hogyan történik az identifikáció? Az indoeurópai alapnyelv konkrét példáján szemléltetjük a nehézségeket.

Az indoeurópai alapnyelvben az ún. gutturális zárhangok közti palatális, ill. veláris ellentét fonológikus jellegű volt, és a kentum-satem nyelvek közti tagolódást eredményezte. A zárhangok rendszerét jellemezte még az ajakkerekítés és annak hiánya, illetőleg az aspiráció és annak hiánya. Ezzel rendkívül bonyolult kép tárul eléink, amelynek során összesen 20 zárhangfonémát (!) kellene feltételeznünk. Éppen ezért sokan kételkednek ennyi külön fonéma, illetőleg oppozíció meglétében, mindazonáltal a kérdés nincs eldöntve, s mi akár tisztá fonémákról van szó, akár azok változatairól, megpróbáljuk a PSA eljárásával ábrázolni őket (csak a szempontunkból releváns ellentéteket vesszük fel):

	<i>p</i>	<i>ph</i>	<i>t</i>	<i>th</i>	<i>b</i>	<i>bh</i>	<i>d</i>	<i>dh</i>	<i>k̂</i>	<i>q</i>	<i>k̂h</i>	<i>qh</i>	<i>ĝ</i>	<i>g</i>	<i>gh</i>	<i>gh</i>	<i>q̂</i>	<i>guh</i>	<i>ĝ</i>	<i>guh</i>
zöngés—zöngétlen	—	—	—	—	+	+	+	+	—	—	—	—	+	+	+	+	—	—	+	+
kompakt—diffúz	—	—	—	—	—	—	—	—	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
mély—magas	+	+	—	—	+	+	—	—	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
lejtő—egyszintű	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	+	+	+	+
feszés—ernyed	—	+	—	+	—	+	—	+	—	—	+	+	—	—	+	+	—	+	—	+

Vagyis a fenti ábrából az derül ki, hogy a palatális-veláris ínyhangok különbségét a megkülönböztető elemek nem jelzik, s az alábbi párok tagjai azonos jellegűek: *k̂—q*, *k̂h—qh*, *ĝ—g* és *gh—gh*.

Kérdés, vajon fonológikus szempontból tisztázottabb mássalhangzórendszerekben, amelyekben az egyéb sajátosságoktól eltekintve hatnál több képzéshely relevanciájával találkozunk, hogy felel meg a PSA azonosítási módszere?

Az a körülmény, hogy a PSA módszerével csak korlátozott számú hangokat azonosíthatunk, egyben igazolja előbbi állításunkat, hogy a dichotomikus elméletnek nem egyedi előfordulásukban való hangok a tárgyai, hanem olyan elemek, amelyek annak magasabb nemét képviselik. Azt már láttuk, hogy fonémák nem lehetnek, mert ezek azonosításához nem elegendő az akusztikai ismérv, tehát az egyedi hangnál magasabb rendű, a fonémánál (funkcióban) pedig alacsonyabb rendű egységgel állunk szemben, s ezt jobb műszó híján hangtípusnak neveztük. Amikor tehát a PSA eljárása nem alkalmas hangok megkülönböztetésére, mert korlátozottak az eszközei (s nem is tűzte ki célul), nem alkalmas fonémák megkülönböztetésére, mert rendszervizsgálatot folytatni nem tud (ezt a feladatot nem is láthatja el), mindez nem jelenti, hogy az új elmélet a gyakorlatban hasznavehetetlen. Ellenkezőleg, a hangtípusok magasabb rendű egységek a hangoknál, amelyeket a fonológia könnyebben használ fel saját céljaira, mert az egyéni, parole változatokat már kiszűrve találja, s neki csupán a fonémákat a langue jellegű változatoktól kell megkülönböztetnie. A fonetikus és elektroakusztikus szakember számára szintén értékes, mert ettől a kutatástól lehet remélni, hogy a jövőben az élőbeszédet írásos rendszerbe áttevő berendezés elvi megoldását adja.

Megjegyezzük, hogy a szerzők egyike, éppen az elektroakusztikus szakember, FANT később tagadta azt, hogy eljárásukat a modern hangszinképipró technika, vagy a látható beszéd (visible speech) olvasása bevezető lépésének szánták (Proceedings 287).

VIII.

A megkülönböztető elemek gyakorlati alkalmazásakor az új elméletnek a képzésen alapuló osztályozással szemben egy látszólagos előnye és egy tényleges hátránya jelentkezik. Az előnye abban áll, hogy a 12 ellentét szerinti jellemzéssel teljes rendszer képe bontakozik ki előttünk, és abba csak nagyon kevés összefüggést mutató, korrelációkon kívül álló fonémákat is belefoglal. Erre a fonológikus osztályozás és ábrázolás nem képes. A példa kedvéért itt ábrázoljuk az algonkin családhoz tartozó fox indián nyelv mássalhangzórendszerét, amelyben semmiféle korrelatív viszonyt találni nem tudtak. Ebben a nyelvben az alábbi 11 mássalhangzó fordul elő: *p, t, č, k, s, š, h, m, n, w, y*. A dichotomikus ellentétekre alapozott elemzéssel így ábrázolhatók (a *w, y* kivételével, amelynek fonetikai alkatát a többenél kevésbé lehet kikövetkeztetni):

	<i>p</i>	<i>t</i>	<i>č</i>	<i>k</i>	<i>s</i>	<i>š</i>	<i>h</i>	<i>m</i>	<i>n</i>
magánhangzós/nemmagánhangzós ..	—	—	—	—	—	—	—		
mássalhangzós/nemmássalhangzós ..	+	+	+	+	+	+	+		
kompakt/diffúz	—	—	+	+	—	+			
mély/magas	+	—	—	—	—	—		+	—
nazális/orális	—	—	—	—	—	—		+	+
megszakított/folytonos	+	+	+	+	—	—			
rikító/fénytelen	—	—	+	—	+	+			
zöngés/zöngétlen	—	—	—	—	—	—			

A rendszerszerű összefüggésnek ez a képe természetesen nem tévesztheti meg a kutatót: ugyanerre az eredményre jutottunk volna mutatis mutandis akkor is, ha az artikuláció megnevezésével jellemeztük volna ezeket a mássalhangzókat egyenként, összefüggés képét mutató táblázat nélkül.²²

Ezzel a látszólagos, de azért nem lebecsülendő előnnyel szemben az a tényleges hátrány mutatkozik, hogy az eljárás nem alkalmas a valóságban működő fonológikus összefüggések leírására és ábrázolására. Mindjárt a korrelációk feltárásakor mondja fel a szolgálatot.

A trubetzkoyi fonológiában a korrelációk száma a képzés különféle sajátosságai szerint igen nagy lehet, habár az egyes nyelvekben az összes lehetőségnek csak tört része realizálódik. A 12 ellentétpár mégsem elegendő ezeknek a kifejezésére. Köztük ugyanis csak 8 olyan van, amelyik vagy a mássalhangzók, vagy a magánhangzók (4 ellentétben mindkettő) közti korreláció jellemzésére alkalmas:

1. megszakított—folytonos : zárhang—réshang
2. zöngés—zöngétlen
3. gátolt—gátolatlan : abruptív—nem abruptív
4. mély—magas : veláris—palatális magánhangzók
5. lejtő—egyszintű : kerekített—kerekítetlen magánhangzók, ritkán mássalhangzók
6. emelkedő—egyszintű : jésített—jésítetlen mássalhangzók

²² Ugyanakkor a PSA ábrázoló módszerével készült, de a képzési alapokra épülő leírás ugyancsak az összefüggés és szoros fonológikus rendszer látszatát kelti. Lásd pl Hockett i. m. 129—132 táblázatát a fox nyelv hangrendszeréről.

7. feszes—ernyed^t: fortis—lenis képzésű mássalhangzók, szűk—széles ejtésű magánhangzók
8. nazális—orális

A kompakt—diffúz oppozíciót kihagytuk a felsorolásból, mert a mássalhangzók korrelációjának leírására nem alkalmas, a magánhangzók közt pedig, amint láttuk, nem tudja kifogástalanul jellemezni a nyílásfok különbségét. Persze kétlépcsős magánhangzórendszer esetében el tudja látni ezt a funkciót. De rajta kívül a felsorolásunkba felvett megszakított—folytonos ellentét sem minden esetben használható, mert a csettintő hangok bekebelezése miatt azokban a nyelvekben nem tudja a zárhang—réshang—csettintő hang közti korrelációkat feltüntetni. Mivel azonban a csettintő hangok viszonylag ritkán fordulnak elő a világ nyelveiben, ezektől az esetektől eltekintve, a megszakított—folytonos oppozíció ki tudja szolgálni a megfelelő korrelációt. A feszes—ernyed^t ellentéttel is baj van, mert a mássalhangzók közt az aspiráció jelenlétét és hiányát is magában foglalja egyes nyelvekben, s ott csak a zöngés—zöngétlen ellentéttel együtt tudja a szükséges differenciálást fonológikus szempontból elvégezni.

A prozódikus megkülönböztető elemek közé tartozik az igen fontos hosszúság—rövidség ellentét, holott ez egyes nyelvekben, mint láttuk, a lengyelben is a XII. században, elsősorú szerepet tölt be a korrelációk közt. De nagyobb baj ennél az, hogy a sokféle képzéshely és egyéb artikulációs korreláció nem fejeződik ki a PSA eszközeivel. A riktó—fénytelen oppozíció nem alkalmas a zárhang—affrikáta korreláció feltüntetésére, a mély—magas megkülönböztető elemmel pedig semmiféle mássalhangzókorreláció nem fejezhető ki.

A PSA másképpen látja a helyzetet (6), s azt a benyomást kelteti az olvasóban, mintha a dichotomikus ellentétek fonológikus viszonyokat is feltárnának. A szerzők rámutatnak arra, hogy a csehben a mély—magas oppozíció éppen úgy kifejezi a labiális mássalhangzóknak a dentálisokhoz való viszonyát, mint a velárisoknak a palatálisokéhoz, vagyis $k : c = p : t$. Ez az aránypár első pillantásra meggyőzően hat, hiszen a csehben valóban szorosabb összefüggés van a k és a c között: *voják* nom. sing. — *vojáci* nom. plur. A baj csak éppen ott van, hogy ez a viszony nem egyszerűen fonológikus, hanem morfonológikus, és ezért a nyelv egész rendszerének a tanulmányozása nélkül még kevésbé mutatható ki, mint a fonológikus összefüggések. Ha a dichotomikus rendszerben a mély—magas ellentét összehozta is őket, ez véletlen egybeesés következménye. A PSA megkülönböztető elemei olyan összefüggéshálózatot teremtetek, amelyekkel igen sokféle morfonológikus kapcsolatot össze lehet foglalni, bár közöttük lényegében nem áll fent korrelatív fonológikus viszony, azonban némely ritka, a PSA rendszere számára sem elérhető morfonológikus kapcsolat rámutat, hogy nincs szó okozati összefüggésről. Az ugyancsak algonkin nyelvek közé tartozó menomini nyelvben van egy nx ($x =$ mássalhangzó) $\sim h$ morfonológikus váltakozás: *pakam—ent* $\sim$ *pakāmeḥ* 'ha megütötték (öt)'. Márpedig az n és a h még a dichotomikus ellentétek rendszerében sem kerül egy párba.²³

²³ Lásd a példát BLOOMFIELD, Menomini Morphophonemics, TCLP 8, 1939, 112—113.

De nem is lehet másképpen. Ha a fonémák és a változatok közti összefüggést is csak rendszervizsgálattal lehet felderíteni, egyáltalán nem követelhetjük meg az új eljárástól, hogy ezen túlmenően még morfológikus viszonyokat is kimutasson, amikor végeredményben a fonémáig sem jut el. A megkülönböztető elemekkel végzett analízis lényegében funkcióira való tekintet nélkül veszi górcső alá az egyes hangokat, s csak az érdekli, hogy az egyszerű döntés értelmében akusztikai típusokba sorolja őket, a fonológikus és morfológikus elemzés ezután veszi a kezdetét, hogy a már azonosított hangok funkcionális viszonyait bogozza.

A dichotomikus ellentétekkel végzett vizsgálatok gyakorlata egyéb hiányosságokra is felhívta maguknak a szerzőknek a figyelmét, s ennek megfelelően igyekeztek kisebb módosításokat eszközölni az elméletükön. Ez a körülmény szintén arra mutat, hogy az elmélet még nem jegecesedett ki a gyakorlat próbájában. Már a PSA megjelenését követő évben, 1953-ban a CHERRY—HALLE—JAKOBSON által kiadott tanulmány, amelyet bevezetőnkben említettünk, némi eltérést mutat a PSA egyes tételeivel szemben. Később JAKOBSON és HALLE (Fundamentals 28—32) már egy elnevezést is megváltoztat (megszakított—folytonos helyett nemfolytonos—folytonos, discontinuous—continuant), sőt a megkülönböztető elemeket másképpen csoportosítja. Azt már a PSA függelékében láttuk, hogy az analitikus ábrázolásban megváltozik a sorrend. Itt viszont az elvi csoportosításban történik módosítás. Az akusztikai sajátosságokat nem három, hanem csak két csoportra osztják: hangzóssági és hangszínsaját:ágokra (sonority—tonality features). A három hangszínsajátosság utolsónak marad, a többi kilenc a hangzósság csoportjába kerül, s így a magánhangzók és a mássalhangzók közti különbség még inkább elmosódik. A szerzők a továbbiakban még több elnevezési változtatásokat vetnek fel (i. m. 36), hogy jobban megközelítsék a képzésbeli sajátosságokat, pl. a mély—magas helyett periférikus—központi (peripheral—medial). Ez az elnevezés a mássalhangzókra jobban illenék ugyan, de éppen a magánhangzók eddigi elnevezésétől távolodnék messzebb.²⁴

HALLE az orosz nyelv hangrendszeréről szóló tanulmányában (The Sound Pattern 53) a kompakt—diffúz elem ellentmondásos voltát — a PSA javaslatához híven, amit megismétel In Defense című cikkében — úgy akarja kiküszöbölni, hogy e megkülönböztető elemet kompakt—nemkompakt és diffúz—nemdiffúz elemekre bontja. Ezzel HALLE megnöveli ugyan az alapvető elemek számát, ez azonban ott nem válik szembetűnővé, mert számuk így sem éri el a tizenkettőt. Ez az eljárás végeredményben újabb logikai törést okoz a magánhangzós—nemmagánhangzós, illetőleg mássalhangzós—nemmássalhangzós ellentétekhez hasonlóan a megkülönböztető elemek hierarchiájában.

HALLE az orosz nyelv sajátosságai miatt még egy változtatást eszközöl: az egymást kiegészítő mély—magas (palatális—veláris) és lejtő—egyszintű (labiális—illabiális) helyett általában az egyesített alacsony hangszínű (low tonality)—magas hangszínű (high tonality) elemet alkalmazza (53—54). Alacsony hangszínűek: *p, b, p', b', m, m', f, f', v, v', k, k', g, x, o, u*; magas hangszínűek: *t, d, t', d', n, n', c, s, s', z, z', č, š, ž, e, i*; közömbösek (0 jellel: *j, a, r, r', l, l'*).

²⁴ ПИОТРОВСКИЙ Р. Г. (Еще раз о дифференциальных признаках фонем. Вопросы языкознания, 1960/6) a kompakt—diffúz, valamint a lejtő—egyszintű és az emelkedő—egyszintű ellentét közt elektroakusztikai tekintetben szorosabb organikus összefüggést vesz észre, s ezzel az ellentétpárok rendszerének átalakítását is indokoltan látja.

A szerzők nem veszik észre, hogy az elnevezések sokféleségével és a változtatásokkal éppen az ellenkezőjét érik el annak, ami kívánatos: a nemzetközileg elfogadott, egységes terminológia kialakítását. S valóban, ahány munkát látunk, annyiféle kisebb-nagyobb eltérés, annyiféle elnevezés. Kétségtelen azonban, hogy a speciális nyelvi anyagon (ez elsősorban SAUMJAN munkájára vonatkozik) a módosítások és változtatások többé-kevésbé indokoltak.

Az ellentétek csoportosításán és elnevezésén kívül az analitikus ábrázolás jelölése sem jegecesedett ki. CHERRY—HALLE—JAKOBSON bevezeti a 0 alkalmazását a + és — jelet együtt képviselő értékben ideiglenes jelölésként a végső számításig. Az egyszerű döntést vagy csak + vagy csak — jellel ábrázoló következetes eljárásban tehát további rések keletkeznek. Az elsőt már a PSA-ban láttuk, ahol a kompakt—diffúz ellentét fokozatos jellege miatt a ± jelet vezették be. SAUMJAN ugyancsak módosításokhoz folyamodik, s átveszi a 0 jelölést, azonban eltérő értékben alkalmazza. Nála a 0 azt a megkülönböztető elemet jelenti, amely sem +, sem — értékben nem alkalmazható az adott hangra. Ilyen pl. a zöngés—zöngétlen ellentét a lengyel nazálisoknál, amelyek mindig zöngések, zöngétlen párjuk nem lehet. Ez a jelölési mód ugyancsak SAUMJAN fonológikus érdeklődését jellemzi, bár ezzel természetesen nem viszi közelebb a fonológiához az új eljárást, csak áttekinthetőbb képet ad annak az oldaláról nézve. Megjegyezzük azonban, hogy SAUMJAN tulajdonképpen nyitott kapukat döngtet, mert a PSA az analitikus ábrázolásban ilyen esetekben a kockát egyszerűen üresen hagyta, s ez a módszer végeredményben azonos a 0 alkalmazásával. Egyébként JAKOBSON egyik tanulmányában a 0 ilyen értelemben is előfordul (Whatmough- emlékkönyv 105). Így használja lényegében HALLE is (The Sound Pattern 30).

IX.

Az eddigiekben többször foglalkoztunk SAUMJAN módosító megjegyzéseivel. A kiváló szovjet fonológus bebizonyította, hogy speciális nyelvi, mégpedig lengyel anyagon a 12 ellentét csak változtatásokkal alkalmazható, habár nem mindegyik változtatási javaslata állja meg a helyét. Most SAUMJANNAK azokkal a gondolataival foglalkozunk, amelyek tovább mutatnak a PSA szerzőinek eredményein.

SAUMJAN a dichotomikus ellentétek szűrőjén összehasonlítja a lengyel nyelv XII., XVI. századi és jelenlegi fonémarendszerét. Az összehasonlítást a metszetekből kielemezett képletek segítségével hajtja végre. A képletek a (módosított) megkülönböztető elemek betűrövidítéseiből állanak (az angol elnevezés után), ahol a negatív tagot a betű fölé helyezett ⁰ kitevő jelöli. A képletben tehát a fonémákat az különbözteti meg egymástól, hogy hány megkülönböztető elemből állanak. Ebben a vonatkozásban csak a + és a — jelű sajátságok számítanak, a 0 jelűek nem.

A mai lengyel nyelv fonémarendszerében összesen 9 csoportban foglalkozhatók össze a fonémák képletei megkülönböztető elemeik száma szerint. Az első csoportba csak a *j* fonéma tartozik, amelynek 1 eleme van, a mássalhangzó jelleg (képlete: V⁰). A második csoportban a kételemű fonémák foglalnak helyet, összesen 2, az *a* (magánhangzós, kompakt, képlete: VC), és az *q* (magánhangzós, nazális, képlete: VN); a harmadik csoportban 5 fonéma van három-három megkülönböztető elemmel: *r* (mássalhangzós, liquida, megszakított: V⁰LCn⁰), *l'* (mássalhangzós, liquida, emelkedő: V⁰LS), *u* (magánhang-

zós, diffúz, mély: VC⁰G), *i* (magánhangzós, diffúz, magas: VC⁰G⁰), *e* (magánhangzós, kompakt—diffúz, magas: V(CC⁰)G⁰). A következő csoportban két fonémát találunk négy megkülönböztető elemmel, a negyedik csoportban 4 ötelemű, az ötödikben 6 hatelemű fonéma található. A hetedik csoportot 18 hételemű, a nyolcadik csoportot két nyolcélemű, és végül a kilencediket két kilencelemű fonéma alkotja.

Amikor ezeket a képleteket SAUMJAN összehasonlította az egyes metszetek megfelelőivel, olykor ugyanazokat a képleteket találta ugyanazon hang mellett, máskor meg különbözőeket. Pl. a XII. századbeli *p* és *v* képletei különböznek a XVI. századbeli megfelelő képletektől:

$$\text{XII. sz. } p = V^0C^0GL^0S^0Vc^0$$

$$v = V^0C^0GL^0CnS^0$$

$$\text{XVI. sz. } p = V^0C^0GL^0Cn^0S^0Vc^0$$

$$v = V^0C^0GL^0CnS^0Vc$$

Ezzel szemben a XVI. századi és a modern lengyel rendszerében a *p* és a *v* képlete teljesen azonos. Amint látjuk, a XII. és a XVI. században az eltérés a *p* esetében a megszakitottság, a *v* esetében a zöngéesség feltüntetése az utóbbi metszetben. Ennek oka és szükségessége abban rejlik, hogy a két században a fonémák más-más rendszerbe illeszkedtek bele. A XII. században az *f* még nem volt fonéma, csak a XVI. században vált azzá, tehát a XII. századi metszetben a *p*, *p'* szemben áll a *b*, *b'* fonémákkal, valamint a *v*, *v'* fonémákkal. A XVI. században ezeken az ellentéteken kívül a *p*, *p'* az *f*, *f'* fonémákkal is ellentétet alkot, ugyanakkor a *v*, *v'* is az *f*, *f'* fonémákkal. A redundáns ellentétek feltüntetésével tehát a metszetek különböző képleteket alkotnak a fonémarendszer változásainak megfelelően.

SAUMJAN ebből két következtetést von le. Az egyikben a diakrónikus fonológia két fontos szabályát véli megállapítani. Az egyik szabály szerint azok a hangok, amelyek a nyelv történetének különböző állapotában ugyanazokat a megkülönböztető elemeket tartalmazzák, ugyanannak a fonémának a diakrónikus változatai, ha ellenben a megkülönböztető elemek nem azonosak, akkor különböző fonémák megnyilvánulásai. Így a XVI. századi és a mai lengyel nyelvrendszer *p* és *v* hangja ugyanannak a fonémának a változata, ellenben a XII. és a XVI. századbeli *p* és *v* két különböző fonéma.

A másik szabály az előbbiből következik: amíg az azonos megkülönböztető elemekkel rendelkező hangok fonológikus tekintetben azonosak, tehát ugyanannak a fonémának a változatai, addig a nem ugyanazon megkülönböztető elemekkel bíró nagyjából azonos hangok fonológikus tekintetben nem azonosak, hanem különböző fonémáknak fizikailag homonim megjelenési formái.

A másik következtetésében a szerző azt mondja ki, hogy csak a dichotomikus elmélet alkalmazásával lehetett a fent ismertetett szabályszerűségeket felfedni.

Ami a konkrét szabályokat illeti, hasznosnak, és értékesnek tartjuk SAUMJAN elemzését, amelynek során a szinkrónikus metszetek tanulságait diakrónikus összefüggésben tudja bemutatni, s szemléltetően bizonyítja az egyes metszetek rendszerbeli eltéréseit a hangok látszólagos azonossága mellett. Mindazonáltal úgy véljük, nem feltétlenül csak a dichotomikus ellentétek szűrőjén keresztül lehetett volna eljutni erre az eredményre, hanem a fonémák

azonosításának eddigi módszereivel is. A XII. században az *f, f'* fonémák hiánya folytán a zöngés—zöngétlen korreláció nem terjed ki a labiodentális réshangokra, s ezért a *v, v'* a *p, p'* és *b, b'* fonémákkal együtt alkotott fonémabokor párnélküli tagja. A XVI. században a fonémabokor teljessé válik, mert a korrelációban részt vesz az *f, f'* is. A két rendszer különbsége ugyan szemléltetően kiütközik az analitikus ábrázolással, de anélkül is kimutatható lett volna. A SAUMJAN által felfedett szabályszerűséget azonban feltétlenül örömmel kell üdvözölni, mert új megfigyelésekhez segíti a kutatókat, bár az a felfogás, hogy valaki különböző fonémáknak tekinti-e a két féle metszetből vett, és eltérő rendszerbe beilleszkedő, egyébként fizikai tekintetben azonosnak vehető hangokat, vagy pedig nem, igen keveset változtat a lényegen. Ez ugyanaz az eset, mint amikor két különböző nyelvből vett azonos képzésbeli, de más-más rendszerben elhelyezkedő hangokat hasonlítunk össze egymással. Természetesen különböző fonémákról van szó. Az ugyanazon nyelvben, de más-más korban, s így eltérő rendszerben helyet foglaló, fonetikailag nagyjából azonos hangok fonológiai tekintetben szintén nem ugyanazok az egységek, s nyugodtan számíthatjuk őket külön fonémáknak. Hagyományos okokból azonban a XII., XVI. századbeli és a jelenkori lengyel nyelvet is egy nyelvnek mondjuk, holott végeredményben egészen más nyelvrendszer, ha valaki tehát e fonémákat — tudva funkcióbeli különbségüket — azonosnak veszi, még nem követ el nagy hibát. Példaképpen hasonlítsuk össze a mai lengyel és a mai finn nyelv *p* fonémáit egymással. Képzés tekintetében nagyjából megegyeznek, de más rendszerbe valók. A lengyel *p* tagja egy zöngés—zöngétlen korrelációnak, mint zöngétlen pár, tagja egy jésített—jésítetlen korrelációnak, mint jésítetlen pár, a finn *p* ezzel szemben ilyen korrelációkban nem vesz részt, viszont a *pp*-vel ellentétben, de vele együtt egy időtartamkorreláció tagja: *seppä* 'kovács'—*seppä* 'az pedig', *kato* 'veszteség, hiány'—*katto* 'tető', vagyis SAUMJAN módszerével így volna felírható a két *p* képlete:

lengyel: $V^0C^0GL^0Cn^0S^0Vc^0$
 finn: $V^0C^0GL^0Cn^0T^0$

Tehát a két különböző fonémának négy megkülönböztető eleme azonos, a lengyel *p* két másik megkülönböztető elemével szemben a finn egy eleme tőlük különbözik.

A SAUMJAN alkalmazta eljárás és az általa felfedezett törvényszerűségek végeredményben nem korlátozhatók a diakrónia területére, s nem mondanak lényegesen többet annál, ami eddig is tudott dolog volt, ti. hogy a különböző nyelvrendszerekbe beágyazott hangoknak különböző funkciójuk van, tehát külön fonémák. Az analitikus eljárással látszólag többet lehet ennél elérni, ugyanis — amint láttuk — vannak különböző metszetekből vett azonos fonémák is, amelyeknek képlete megegyezik. Mindazonáltal ebben az esetben sem lehet őket ugyanannak a fonémának variációiként felfogni, hiszen fonológikus szerepük rendkívül bonyolult, szerteágazó, a különbség több mint változat-különbség. Csak egy körülményre szeretnék itt rámutatni. SAUMJAN három táblázatában a XII., XVI. századi és a mai lengyel fonémarendszer három különböző képet ad, s ezt fonémáik száma is mutatja: a XII. században 46 fonémát találunk (ebből 14 magánhangzófonémát), a XVI. században 44 fonémát (10 magánhangzó), s a modern lengyel nyelvben 42 fonémát (7). A fonémák száma, eloszlása és nyilvánvalóan fonológikus terheltsége annyira különböző,

hogy még egy-egy esetben képletük megegyező volta mellett is kétséges azonos fonémákról beszélni. Igaz, hogy más felfogás talán jogosan annak tekintheti őket, sőt még sokkal nagyobb eltérések esetén is védhető ilyen álláspont.

Ahogy kételkedtünk abban, hogy SAUMJAN eljárása az egyedüli célra vezető, ugyanúgy a PSA szerzőinek számos hasonló kijelentését óvatosan kell fogadnunk. Ez vonatkozik JAKOBSON azon megjegyzésére, hogy csak a megkülönböztető elemekkel lehetett rendet teremteni az arab nyelvjárások ún. emfátikus hangjainak rendszerében.²⁵

Nézetünk szerint a kitűnő fonológus JAKOBSON a korábbi eszközökkel is eljutott volna ugyanerre az eredményre, amelyben egyébként már TRUBETZKOJ is elért bizonyos sikereket, mint ahogyan ez utóbbi kutató a csettintő hangokkal bonyolult hottentotta, sandawe stb. nyelvek hangrendszerének szövődésében szintén rendet tudott teremteni.²⁶

Ugyancsak a szláv, közelebről a russisztika területére visz a megkülönböztető elemekre épített kutatások újabb terméke, HALLE tanulmánya (The Sound Pattern). Ebben a szerző a mai orosz nyelv hangrendszerét vizsgálja felül a megkülönböztető elemeket alapul véve mind fonológikus, mind pedig akusztikus szempontból. A munka elsősorban a russisztákat érdekli, de az eredmények és a módszer elvi vonatkozásokat is tartalmaznak.

HALLE sokat finomított ebben a munkájában a PSA módszerén, amennyiben a hangszíneképek tanulságait alaposabban használta fel, és a megkülönböztető elemek elektroakusztikus sajátosságait pontosabban írta le.²⁷

HALLE anyagának jelentős részét élnyelvi gyűjtésből vette. Négy közlő szolgáltatja az adatokat, s a hangszíneképek érthető módon a közlők egyéni sajátosságait is feltüntetik. Ezeken túlmenően azonban a felvételek összegezett eredményei a megkülönböztető elemek egyes fajtáiban olyan jellegzetességeket is mutatnak, amelyek csak az orosz nyelvre vonatkoznak. A hangszíneképekből kielemezett formánsok és energiacsúcsok abszolút adatai nem alkalmazhatók más nyelvek megkülönböztető elemeire, mert azokban eltérő értékeket fogunk találni. Ez pedig azt mutatja, hogy megkülönböztető elemek a világ valamennyi nyelvére vonatkoztatva csak viszonylagos, tájékoztató jelleggel bírnak. Más szóval, minél inkább egzaktabbá akarják tenni a nyelvi elemzések módszereit, annál inkább kiderül, hogy az egzakt adatok keveset érnek a funkcionális és egyéb nyelvi módszerek nélkül. Mindez persze nem csökkenti az egzakt módszerek, jelen esetben a megkülönböztető elemek elmélete akusztikai alapjának rendkívül hasznos eredményeit és további lehetőségeit.²⁸

X.

Összefoglalásul az alábbi tanulságokat vonhatjuk le:

Az új elmélet lényege

1. Az új osztályozás és azonosítási eljárás nem pótolja a régi, képzés-fonetikai szempontból végzett osztályozást és azonosító módszert, hanem azokat kiegészíti. A kétféle módszer alkalmazása a vizsgálat céljától függ: amikor a nyelvi jelenségek akusztikai oldalához kell közelebb férkőzni, az új

²⁵ JAKOBSON: Mufaxxama: The 'Emphatic' Phonemes in Arabic, Whatmough-
emlékkönyv, 114.

²⁶ Grundzüge 124—125, illetőleg 149—155.

²⁷ Lásd pl. az orosz szempontból igen fontos emelkedő—egyszintű elem tagla-
lását 149—153.

²⁸ Lásd pl. JASSEM W. tanulmányát a lengyel magánhangzókról (A Phonologic
and Acoustic Classification of Polish Vowels, Zeitschrift für Phonetik und Allgemeine
Sprachwissenschaft, 11/4 1958, 299—319).

módszer, amikor a képzésbeli sajátosságok felderítése az irányadó, a hagyományos eljárás alkalmazandó. Kizárólag a hallgató szempontjából végezni a kutatásokat egyoldalúság.

2. Az új elméletnek a fonológiához szorosan véve nincsen köze, azáltal azonban, hogy kapcsolatot létesített a fonetika akusztikai ágával, újfajta együttműködés alapjait rakta le a két diszciplína közt, s eddig elhanyagolt területek vizsgálatát kapcsolta be a tudományba. Ezzel egyszersmind igazolta azt a felfogást, hogy a fonetika és a fonológia közt nincsen merev határ, és a fonetikát nem lehet a nyelvtudomány körén kívül eső tudományágnak tekinteni.

Az új elmélet és módszer előnyei és használhatósága

1. Legnagyobb jelentősége abban áll, hogy megindította a nyelvészek által eddig egyoldalúan művelt genetikus vizsgálatok mellett a gennémikus jellegű kutatásokat, és ezek alapján a beszédhangok akusztikus elemzését és osztályozását. Ilyen munkálatokat már korábban is végeztek, azonban a nyelvtudományi érdekek nem tudott bennük uralkodóvá válni, s túlságosan fizikai arculatuk volt. Leginkább a magánhangzók akusztikai felosztása volt felhasználható nyelvtudományi szempontból is, így a STUMPF-féle háromszög nagyjából megfelel a képzés alapján való ábrázolásnak. A mássalhangzók terén az akusztika teljesen külön utakat járt, a legtovább STUMPF jutott, aki tartós, megszakításos és pillanatnyi zörejük szerint csoportosítva őket némileg megközelítette a képzésbeli osztályozást.

2. A megkülönböztető elemeknek az egyszerű döntésre való felépítésével az információ-elmélet és a nyelvtudomány között újabb kapcsolat keletkezett, s a további vizsgálatok számára nyíltak meg távlatok. Hasznos lépés volt a redundáns és megkülönböztető elemek különválasztása, nem szabad azonban megfeledeknünk arról, hogy a fonológia ezt a distinkciót mindig ismerte és alkalmazta elvonható relevanciák elve néven.

3. Utat mutatott a hangszínkép nyelvtudományi érdekű elemzéséhez, továbbá az élőbeszéd elektroakusztikus eszközökkel való közvetlen írásbeli vagy egyéb gyakorlati rögzítéséhez.

4. Az új elmélet által kidolgozott analitikus ábrázolás egyszerű, könnyen alkalmazható, és világos áttekintést adó, éppen ezért sokféle fonológikus és egyéb rendszerbeli vizsgálatkor jó segédeszközt jelent, bár óvatosan kell vele bánni, s nem szabad megfeledeknünk arról, hogy az általa nyújtott összefüggést mutató kép még nem jelent valóságos rendszert.

5. Az új elmélet további, eddig még nem folytatott, konkrét nyelvi anyagon való beható vizsgálatokra ösztönzést nyújt, ámbár a régi eszközökkel szintén általában hasonló eredményre lehet jutni.

Az új elmélet hiányosságai

1. Az elmélet az egyszerű döntés alapján határozza meg a megkülönböztető elemeket. A saját maga által felállított követelménynek azonban nem tud következetesen érvényt szerezni. Úgy látszik, akusztikai vonatkozásban is vannak graduális jellegű ellentétek a privatívokon kívül. A kompakt—diffúz ellentét graduális volta mindenesetre rést üt a dichotomikus elven, ámbár talán az elmélet továbbfejlesztésével ezt a nehézséget ki lehet küszöbölni.

2. A fentiekkel összefüggően nem látszik biztosítottak a hangok azonosításának megoldása. A kompakt—diffúz oppozícióban elsősorban a három és az ennél több lépcsős magánhangzórendszerek osztályozásával kapcsolatban merül fel kétség, de nyilvánvalóan akadnak nehézségek a mássalhangzók körében is, ha az ott részletesen nem tárgyalt nyelvrendszereket elemezzük.

3. A 12 ellentétből álló rendszer tagjainak minősége, száma, sőt elnevezése még nem jutott el a megállapodottság fokára, az analitikus ábrázolásban szintén mutatkoznak bizonytalanságok, s az eljárásnak a lengyel történeti fonológiában való alkalmazási kísérlete bebizonyította, hogy a rendszer ilyen merev formában, adaptáció nélkül nem alkalmazható egy konkrét nyelv viszonyaira.

4. A 12 oppozíció közül a mássalhangzók és magánhangzók szétválasztására való megkülönböztető elemek viszonya a többihez túlságosan elmossa a határt a két fő hangállomány között. Ezt nyelvi szempontok nem teszik indokolttá, és helyessége akusztikai szempontból is vitatható.

Feladatok

A PSA és az ezt követő tanulmányok csak az első lépést jelentik eddig azon az úton, amelyet a nyelvészeknek az elektroakusztika szakembereivel meg kell járniuk. A kölcsönös együttműködéssel kiküszöbölhetők azok a fogyatékoságok és hibák, amelyek az új elméletet most még kétségtelenül jellemzik. Igen fontos a prozódikus ellentétek kidolgozása, mert a tanulmány ennek az oppozíciónak csak a kereteit vázolta. Ezzel kapcsolatban meg kell vizsgálni az alapvető és a prozódikus megkülönböztető elemek közti kapcsolatot, különösen vonatkozik ez a hosszúság—rövidség és a feszesség—ernyedtség kölcsönös viszonyára. Foglalkozni kell a nem megkülönböztető (alaki, kifejező) elemekkel. A további kutatások során fontos volna az eddigi bizonyító anyagot és eredményeket alapos, minden oldalra kiterjedő felülvizsgálat alá venni.

Az új elmélet által felvetett problémákkal való foglalkozás megéri a fáradságot, mert ha az eddigi eredmények olykor túlzottnak is látszanak, a szerzők munkája gyümölcsöző volt.

FODOR ISTVÁN

A jelozslás és a hírtartalom nyelveket meghatározó tulajdonságairól

I. Módszertani összefoglalás

A hírközlésemélet új tudományos kutatási módszer, amelynek alkalmazása a nyelvészetben is mind nagyobb teret nyer. Az elmélet módszere jelek (szimbólumok) matematikai-statisztikai elemzése és így természetes, hogy a nyelvi jelrendszer törvényszerűségeinek megismerésében is sokat segíthet. Az első példákat éppen ez a legjobban kifejlesztett jelrendszer szolgáltatta a hírközlésemélet kidolgozásához. Sajnos azonban, az említett példák írott szövegek feldolgozásából készültek. Tekintve, hogy a gyakorlati írások legtöbbje távolról sem fonetikus, az eredmények a beszédfizika és a nyelvészet részére nem teljes értékűek.

A hírtartalom és a terjengősség számértékeiben már az egyelemű betű- és hangzóstatisztikák között is némi különbség adódik, és ez a különbség fokozódik, amint nagyobb nyelvi egységekre, többelemű hangzókapcsolatokra, szótagokra, stb. kívánunk adatokat kapni.

A *betűstatisztika* helyett a *fonémstatisztika*ra való áttérést már az információelmélet ilyen irányú érdeklődésének első idejében hangsúlyoztuk. SHANNON 1949—51. évi munkásságával (1, 2) csaknem egyidőben, 1951—53-ban a magyar nyelvre vonatkozóan részletes, kételemű hangkapcsolatokat is tartalmazó hangzóstatisztikát közöltünk (3, 4, 5), amivel tudomásunk szerint a hasonló külföldi próbálkozásokat megelőztük. Az adatok hírközléseméleti feldolgozását akkor a munkák megszakadása miatt nem ismertethettük. Közben főként ZIPF (6), MANDELBRÖT (7), majd FUCHS (8) munkássága alapján az érdeklődés a nagyobb nyelvi egységek hírtartalma felé tolódott el. E tekintetben különösen FUCHS (8) munkája jelentős, aki elméleti levezetést adott a *szavakon belüli szótageloszlásra* és a *szótagokon belüli hangzóeloszlásra*.

A matematikai formalizmus jelei esetünkben a szótagokat, ill. a fonémákat jelképezik. Jelöljük a szótagok számát a szóban i -vel, a fonémák számát a szótagban i' -vel. A magyarban ritkán előforduló szélsőséges eseteket nem tekintve i értéke 1 és 7 között, i' értéke 1 és 5 között változik.

Jelöljük a vizsgált szövegben az i szótagszámú szavak relatív gyakoriságát $p(i)$ -vel. Az adatok normálására kössük ki a

$$\sum_{i=1}^n p(i) = 1 \quad (1)$$

összefüggést (n a legnagyobb előforduló szótagszám). A normálással tulajdonképpen $p(i)$ százalékos érték meghatározását biztosítottuk. A kérdéses szöveg statisztikai elemzésének eredményeiből diagram készíthető, amely a $p(i)$ és i

közötti összefüggést ábrázolja, tehát amelyből leolvasható, hogy a különböző szótagszámú szavak milyen gyakran szerepelnek a szövegben.

Az összefüggés menetét Fucks bizonyos feltételek mellett matematikai-statisztikai megfontolások alapján elméletileg is le tudta vezetni. Számításaihoz bevezette a *közepes jelkészlet* fogalmát (μ), amelynek mennyiségtani meghatározása:

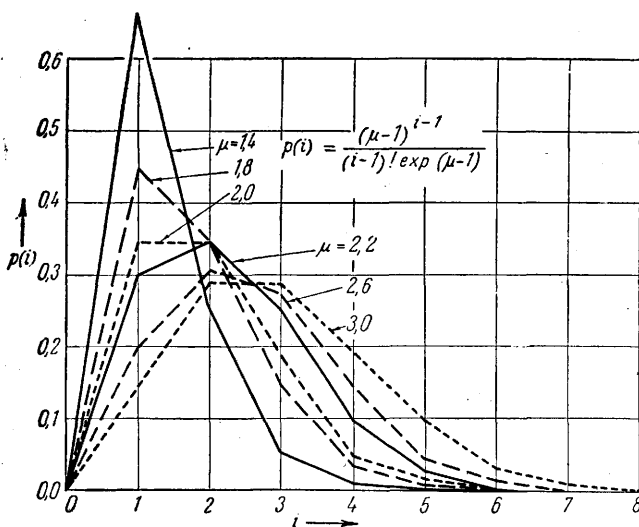
$$\mu = \sum_{i=1}^n i p(i) \quad (2)$$

Szavakkal kifejezve: az összes előforduló esetre összegeznünk kell a szótag-szám és a gyakoriság szorzatát.

I. táblázat

Szótageloszlás és közepes szótagszám magyar versekben

i	$p(i)$	$i \cdot p(i)$
1	0,3850	0,3850
2	0,3609	0,7218
3	0,1880	0,5640
4	0,0588	0,2352
5	0,0063	0,0315
6	0,0010	0,0060
$\sum_{i=1}^n p(i) = 1,0000$		$\mu = 1,9435$

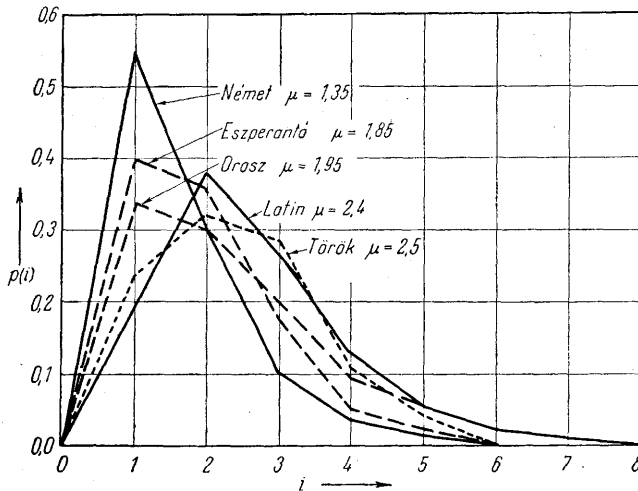
1. ábra. Fucks elméleti szótageloszlási függvényei. Vízszintes: a szavak szótagszáma függőleges: a szavak gyakorisága, paraméter: a közepes szótagszám

Példával megvilágítva, számítsuk ki az 5. ábra adataival az általunk vizsgált versek közepes szótagszámát. A számítást az I. táblázatban foglaltuk össze. A feldolgozott adatok alapján tehát a magyar versek közepes szótagszáma kerekén két szótag.

A (2) egyenlettel meghatározott fogalom segítségével Fucks a szótageloszlásra a következő összefüggést vezette le (1. ábra):

$$p(i) = \frac{(\mu - 1)^{i-1}}{(i - 1)! \exp(\mu - 1)} \quad (3)$$

Az egyenletben szereplő betűk jelentése már ismert. A közepes szótagszám ismeretében a (3) egyenlet szerint meghatározott $p(i)$ függvény feltételezés sze-

2. ábra. Fucks kísérleti eredményei különféle nyelvek szótageloszlására. Koordináták, mint az 1. ábrán

rint megegyezik a kísérletileg, statisztikázás alapján meghatározható $p(i)$ függvénnyel. A $p(i)$ és i közötti összefüggés mintegy „színkép”-nek tekinthető, amelynek különböző μ értékek mellett i függvényében különböző az alakja. Fucks görög, latin, angol, német, orosz, japáni, török, arab és eszperantó szövegekre vizsgálta meg képlete érvényességét, jó eredménnyel. A vizsgált szövegekre vonatkozóan pontos forrásadatokat nem közöl, de eloszlási adataiból feltételezhető, hogy nyelvenként 100 000-es nagyságrendű statisztikára támaszkodott. Eközben nem talált szerzőre jellegzetes eloszlást és így a stíluskülönbségek hatását sem igyekezett kutatni, bár egy korábbi dolgozatában (9) elismeri, hogy ilyen létezik.

Fucks vizsgálatai nyomán arra az eredményre jutott, hogy minden nyelvet egyetlen közepes szótagszám jellemez és így természetesen minden nyelvre egy-egy jellegzetes szótageloszlást kapott a (3) egyenlet alapján (2. ábra).

Hasonló megfontolások végezhetőek a szótagokra eső fonémaszám statisztikai eloszlásával (fonémaeloszlás, hangzóeloszlás) kapcsolatban is. A nehézség abban áll, hogy a közepes jelkészet fogalmán kívül további jellemzők

(magasabbrendű nyomatók stb.) szükségesek a levezetéshez. Fucks ezt a levezetést is elvégezte és a hangzóeloszlásra is adott — bár a (3) egyenletnél sokszorta bonyolultabb — összefüggést.

További és egyben áttekinthetőbb összehasonlítás kedvéért az eloszlási értékekből kiszámíthatjuk az egyes nyelvek szótagokra vagy hangzókra vonatkoztatott hírtartalmát is. A *hírtartalom* (H) matematikai kifejezése formálisan azonos a statisztikus termodinamikába *Clausius* által bevezetett „*entrópia*” fogalom kifejezésével. Ezért a formális azonosságért a hírtartalmat *entrópiának* (*negentrópiának*) is nevezik. Szokott mennyiségnyi kifejezése

$$\bar{H} = - \sum_{i=1}^n p(i) \text{ld } p(i) \quad (4)$$

A 2-alapú logaritmus helyett Fucks 10-alapú logaritmussal határozza meg a hírtartalmat:

$$H = - \sum_{i=1}^n p(i) \text{lg } p(i) \quad (5)$$

Az alábbiakban mi is az (5) meghatározást használjuk. A kettő között

$$H = H \cdot \text{ld } 10 = 3,32193H \quad (6)$$

állandó összefüggés áll fenn, amire a kétféle definíció miatt összehasonlítások alkalmával mindig ügyelni kell.

Az előbbi példát folytatva: számítsuk ki a magyar versek szótagokra vonatkozó H értékét, másszóval szótagentrópiáját. Az adatok a II. táblázatban láthatók. Eszerint a magyar versek szótagokra vonatkozó hírtartalma $H = 0,5445$, vagy diadikus logaritmussal kifejezve

$$\bar{H} = 0,5445 \cdot 3,3219 = 1,809 \text{ bit.}$$

Az (5) összefüggés módot ad a szótagentrópia közepes szótagszám szerinti ábrázolására. Fucks különféle nyelvekre végzett statisztikázásának eredmé-

II. táblázat

A szótagentrópia értéke magyar versekben

i	$p(i)$	$\text{lg } p(i)$	$-p(i) \cdot \text{lg } p(i)$
1	0,3850	0,58540 — 1	0,1552
2	0,3609	0,55739 — 1	0,1595
3	0,1880	0,27416 — 1	0,1364
4	0,0588	0,76938 — 2	0,0725
5	0,0063	0,79934 — 3	0,0139
6	0,0010	0,00000 — 3	0,0030
	1,0000		$H = 0,5405$

nyei, valamint az elméletileg levezetett összefüggés görbéje a 3. ábrán láthatók. A kísérleti adatok az arab kivételével jól egyeznek az elméleti görbével. Fucksnak ezt a nevezetes ábráját 1956 óta több összefoglaló mű is átvette.

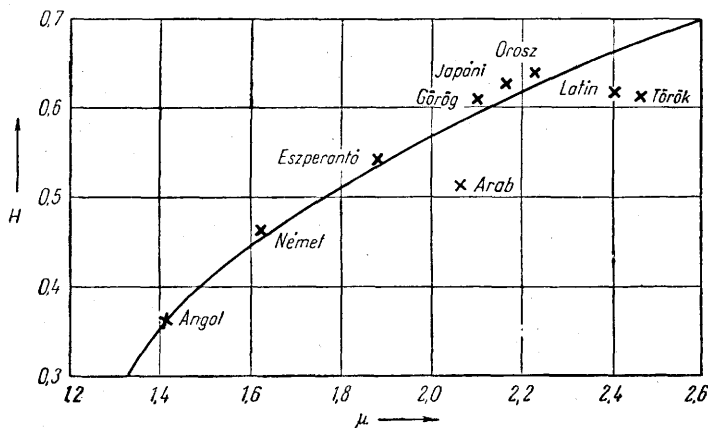
Az ábra szinte kínálja azt a gondolatot, hogy a H, μ koordináta-rendszerben ábrázolt adatok az egyes nyelvekre jellegzetesek. A magyar költői nyelv a

$$\mu = 1,9435$$

$$H = 0,5405$$

koordinátákkal a 3. ábra szerint az esperanto (!) közvetlen közelébe esik.

Az előbbiekből következik, hogy a hangzókra vonatkozó hírtartalom (röviden: hangzóentrópia) és a szótagokra eső közepes fonémaszám között

3. ábra. Fucks kísérleti eredményei különféle nyelvek szótagentrópiájára. Vízszintes: közepes szótagszám, függőleges: a szótagokra vonatkozó hírtartalom (szótagentrópia)

hasonló összefüggés kereshető. Bár az elméleti vizsgálat elég nagy nehézséget jelent, kísérleti statisztikai vizsgálat alapján az összefüggést megállapítani nem látszik bonyolultnak.

II. A feladat megfogalmazása

Saját vizsgálataink problematikáját a következőkben foglalhatjuk össze:

- Egyeznek-e a magyar nyelvre meghatározható $p(i)$ eloszlási görbék Fucks elméletével?
- Lehet-e a magyar nyelvet egyetlen $p(i)$ eloszlási görbével jellemezni, vagy stílusban alapvetően eltérő írásműsoportok között szótageloszlásban is eltérés mutatkozik?
- A magyar nyelvre meghatározható szótagentrópia értékek rajtafeküsznek-e a Fucks elméletéből adódó görbén?
- Jellemezhetjük-e a nyelvet egyetlen szótagentrópia értékkel, vagy a b) pontban előrejelzett eltérések ellene mondanak ennek a feltevésnek?
- Ha egyetlen adattal akarjuk jellemezni a nyelvet, mi megfelelőbb: a szótageloszlás, ill. szótagentrópia, vagy a hangzóeloszlás, ill. hangzóentrópia?

Hogy a feltett kérdésekre válaszolhassunk, a magyar nyelvű szövegek alapján 102 027 szóból szótageloszlási statisztikát és 30 146 szótagból hangzóeloszlási statisztikát készítettünk (10). A szótagstatisztikában felhasználtuk

korábbi statisztikai munkáink néhány adatát is (3, 4, 11). A hangzóstatisztika csak új anyagot tartalmaz és ennél a számlálást részleges fonetikai átírás előzte meg. A szótagokra bontást egyszerű szavaknál az elválasztási szabály szerint, összetett szavaknál az összetétel szerint végeztük. A statisztikázás nem géppel, hanem egyszerű számlálással történt.

Az anyagválasztás lényeges szempontja volt a stíluscsoportok szerinti széttagolás.

Az első vizgálatsorozatban költemények, széppróza, esztétikai művek és középfokú tudományos írások adatait dolgoztuk fel különböző szerzőktől. Az adatokat nemcsak stíluscsoportonként, hanem szerzőnként, sőt kb. 1000 szavanként is kiszámítottuk, hogy ezáltal a szórásról és az esetleges törvényszerűségekről képet nyerjünk. A kiszámított értékek szórási bizonytalanságát $\sqrt{1/N}$ értékkel jellemeztük, ahol N az összes adat számát jelenti.

A második vizgálatsorozatban különböző költők verseiből és írók szépprózai műveiből, valamint a tudományos irodalomból kb. 10 000–10 000 szótagot gyűjtöttünk. Ezekből az adatokból végeztünk számításokat. Ezúttal nem látszott szükségesnek nagyobb anyag feldolgozása, mert a különféle művek szerinti hangzóeloszlási képek nagyon jól egyeztek egymással. A későbbi ellenőrzés lehetősége érdekében a feldolgozott szövegek származási helyét pontosabban is közöljük.

1. Ady Endre összes versei. Atheneum, Budapest (nagy alakú kiadás, 544 l.): 7–11, 61–64, 76–79, 120–124, 174–177, 246–249, 260–263, 321–325, 388–391, 407–411, 488–501 és 506–509 lapok adatai, összesen 12 137 szó.

2. Arany János összes művei. Ráth Mór, Budapest, 1883–1885: I. kötet 102–111, 225–234, III. kötet 40–47, 52–53, 314–323, IV. kötet 160–167, 243–247, 259–262. Toldi: 7–12, 15–19, 309–318, teljes I. ének, Hamlet: 147–156, Rege a csodaszarvasról, Szibinyáni Jank és V. László. Összesen 12 811 szó. (Az utolsó 5 adat – 2212 szó – VÉRTES EDIT [4] alapján.)

3. Kosztolányi Dezső: Kaleidoszkóp. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest (155 l.): 7–18, 52–69 és 93–105 lapok adatai, összesen 3692 szó.

4. Petőfi Sándor összes versei. Atheneum, Budapest (VI. népies kiadás, 472 l.): János vitéz I. és II. ének, Bolond Istók 1–32, Kiskunság, Nemzeti dal, Az őrült, továbbá 207–212 lap. Összesen 3076 szó.

5. Gárdonyi Géza: Egri csillagok. Ifjúsági könyvkiadó, Budapest, 1951.: I. kötet 19–23, 90–94, II. kötet 94–97, 224–225, 372–376, 440–444. Láthatatlan ember. Dante, Budapest, 1944.: 69–73, 84–85, 142–147, 170–174, 258–259, 286–290. Isten rabjai. Dante, Budapest, 1943.: 34–38, 68–72, 168–172, 234–238. Összesen 18 161 szó. (Ebből 2298 Vértés Edit [4] alapján.)

6. Tamási Áron összes novellái. Révai, Budapest, 1942.: 124–131, 268–279, 634–645. Szülőföldem. Révai, Budapest. 7–13, 65–72, 117–122. Összesen 11 007 szó.

7. Veres Péter: Gyepsor. Magyar Élet, Budapest, 1944.: 35–43, 96–102, 118–123. Próbatétel. (Vértés Edit (4) közlése szerint 2141 szó különféle helyekről.) Összesen 9198 szó.

8. Ady Endre: A tegnapi Párizs. Bolyai akadémia, Budapest: 16–17, 25–29, 45–46, 84–87, 98–110. Jóslások Magyarországról, Julián magyarjai, Goga Octavian rabsága, Európa Kairója, Istenek alkonya (Vértés Edit [4] közlése: 2011 szó). Összesen 10 344 szó.

9. Arany János összes művei. Ráth Mór, Budapest, 1883—1885: V. kötet 3—6, 42—43, 335—340 lapok adatai, összesen 2109 szó.

10. Németh László: Magyarország és Európa. Franklin, Budapest, 1935.: 9—12, 35—40, 61—66, 70—74, 89—94, 133—137 lapok adatai, összesen 6958 szó.

11. Erdey-Gruz Tibor: Atomok, molekulák. Természettudományi Társ., Budapest, 1946.: 31—35, 165—169, 185—188 lapok adatai, összesen 3212 szó.

12. Jánossy Lajos: Kozmikus sugárzás. Művelt nép, Budapest, 1954.: 85—89, 91—95 lapok adatai. Összesen 2042 szó.

13. Komjáthy Aladár: A tudás fája. Egyetemi Nyomda, Budapest, 1947.: 57—58, 101—104, 172—176, 204—206 lapok adatai. Összesen 3730 szó.

14. Tarnóczy Tamás: A teremhangtan alapjai. Mérnöki Továbbképző, Budapest, 1956. (jegyzet): 3—12, 88—92 lapokon, összesen 3564 szó.

15. Vörösmarty: A merengőhöz, Keserű pohár, A vén cigány; Kölcsey: Zrínyi második éneke, Huszt, Emléklapra, Hervadsz; Arany: Tengeri-hántás, Hídavatás, Letésem a lantot, Ágnes Asszony, Családi kör, Ősszel; Petőfi: Fa leszek, ha . . ., Búcsú, Téli esték, Szeptember végén, Reszket a bokor . . .; Tompa: A madár fiaihoz, Őszi tájnak, Vajda: Harminc év után c. versei. Összesen 10 014 szótag.

16. Gárdonyi: A lámpás (IV. fejezetből), Mikszáth: A korlátfa (részlet), A néhai bárány (részlet), Tömörkényi: A házasság első évei (részletek), Jókai: Fekete gyémántok, A pénzeszínáló (részlet), Eötvös J.: Magyarország 1514-ben (XXXIII. fejezetből), Kölcsey: Parainesis (részlet). Összesen 10 166 szótag

17. Erdey-Gruz: Atomok, molekulák 170—173, Jánossy: Kozmikus sugárzás 101—103, Komjáthy: A tudás fája 57—60, Tarnóczy: Teremhangtan 3—6. Összesen 9947 szótag.

III. Vizsgálati eredmények

Vizsgálataink eredményeit a feladott kérdések sorrendjében az alábbiakban részletezzük.

a) A szótageloszlás kísérleti adatait szerzőnként összegezve a III—VI. táblázatban állítottuk össze. Két helyen, ahol az adatszámot kevésnek találtuk, nem közöltünk külön szótageloszlási összeállítást. Minden esetben kiszámítottuk azonban a (2) egyenlet szerint a közepes szótagszámot, majd ennek segítségével a (3) egyenlet szerint az elméleti $p(i)$ szótageloszlási függvényt. A kísérleti és elméleti „színképeket” a legtöbb szerző esetében összehasonlítottuk egymással.

Ady és Arany költői nyelvének szótageloszlási képe nagyon hasonlít egymáshoz (III. tábl.). Az adatesoportok közti eltérés is nagyon kicsiny. Adynál pl. az 1000 szavankint csoportosított statisztikából kiszámítható közepes szótagszámok

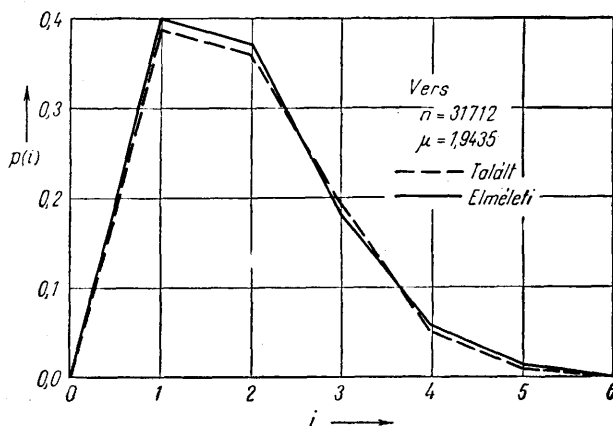
$$\mu = 1,868 \text{ és } \mu = 1,976$$

között helyezkednek el. E két költő nyelvezetének szótageloszlása meglehetősen jól egyezik az elméleti függvénnyel is. Nem mondhatjuk el ugyanezt a két másik vizsgált költőről. Igaz, hogy csak harmadrész annyi adatot dolgoztunk fel műveikből, de így is látható, hogy az egyszótagúak lényegesen többen vannak, mint a kétszótagúak. Az elmélettel tehát már nincs meg az egyezés.

III. táblázat

Szótageloszlási adatok magyar versekben szerzők szerint

	Ady	Arany	Kosztolányi	Petőfi
$i = 1$	0,3722	0,3802	0,4225	0,4085
2	0,3776	0,3658	0,3150	0,3155
3	0,1816	0,1926	0,1990	0,1991
4	0,0608	0,0555	0,0561	0,0641
5	0,0067	0,0047	0,0080	0,0120
6	0,0009	0,0010	0,0003	0,0020
$\sum_{i=1}^n p(i)$	0,9998	0,9999	1,0009	1,0002
N	12 137	12 807	3692	3076
$\sqrt{1/N}$	0,9%	0,9%	1,85%	1,8%
μ	1,9543	1,9409	1,914	1,9645
H	0,5465	0,5339	0,543	0,558

4. ábra. Magyar versek szótageloszlására vonatkozó saját kísérleti eredményeink összehasonlítása az elmélettel. Koordináták, mint az 1. ábrán

Még Kosztolányi adatai vágnak össze jobban az elmélettel, viszont éppen ezek az adatok térnek el legjobban a többi költőnkétől. Ennek talán Kosztolányi egyéni szókezelése lehet az oka.

Prózaíróink szerzőnként összesített adatai kisebb egymásközi eltérést árulnak el. Az egyszótagúaknak egységesen kiemelkedő szerep jut (IV. tábl.), ami nyilván azzal a ténnyel van összefüggésben, hogy a kötetlen prózában a határozott névelőt többet használják. Jelentősnek tekintjük azt a tapasztalatunkat, hogy az elméleti függvénytől való eltérés éppen az egy- és kétszótagú szavaknál tekintélyes. A kísérleti adatokkal szemben az elmélet szerint a $\mu = 2$ értékhez azonos számú egy- és kétszótagú szó tartoznék (1. az 1. ábrát). Azt kell következtetnünk, hogy a $p(i)$ függvény elméleti levezetésében az

IV. táblázat

Szótageloszlási adatok magyar szépprózai művekben szerzők szerint

	Gárdonyi	Tamási	Veres
$i = 1$	0,3785	0,3902	0,432
2	0,3170	0,3341	0,310
3	0,1922	0,1878	0,172
4	0,0843	0,0691	0,066
5	0,0232	0,0170	0,016
6	0,0045	0,0020	0,004
7	0,0003	—	—
$\sum_{i=1}^n p(i)$	1,0000	1,0002	1,000
N	18 161	11 007	9198
$\sqrt{1/N}$	0,75%	0,75%	1,05%
μ	2,0714	2,0010	1,936
H	0,5940	0,5696	0,5652

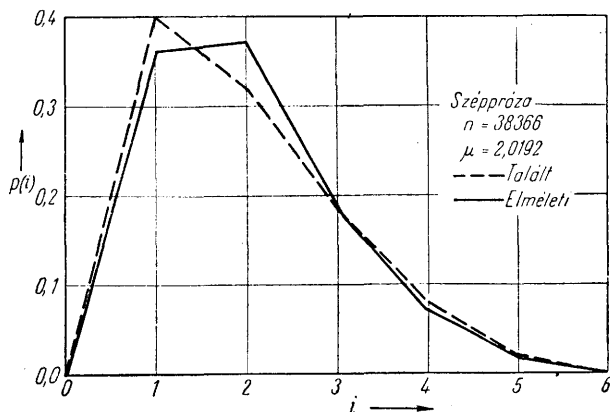
V. táblázat

Szótageloszlási adatok magyar esztétikai művekben szerzők szerint

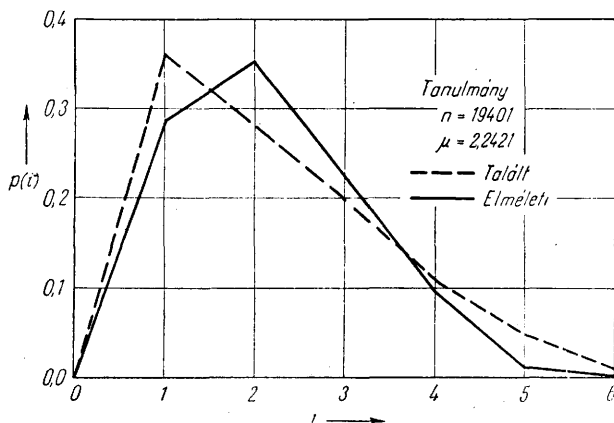
	Ady	Arany	Németh L.
$i = 1$	0,370	külön nem készült	0,3605
2	0,294		0,2572
3	0,198		0,1892
4	0,093		0,1195
5	0,033		0,0502
6	0,010		0,0186
7	0,001		0,0051
$\sum_{i=1}^n p(i)$	0,999		1,0008
N	10 344	2109	6948
$\sqrt{1/N}$	1%	2,2%	1,2%
μ	2,1560	2,3453	2,3228
H	0,6242	0,6525	0,6603

egyetlen μ paraméter kevés ahhoz, hogy a kérdéses függvény stílusbeli különbségeket is követni tudjon.

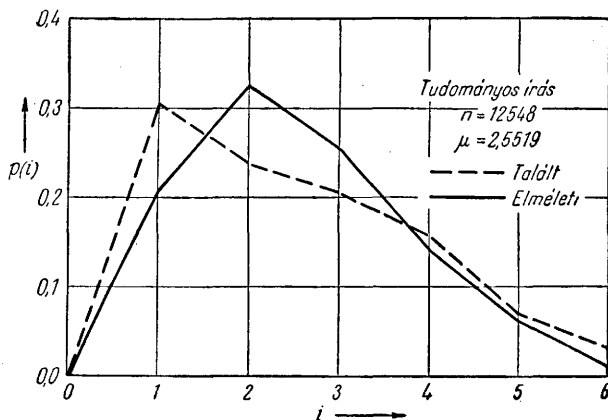
Még élesebben kitűnik mindez, ha további csoportjaink statisztikázásának eredményeit boncolgatjuk. Ady esztétikai-kritikai prózájában közelebb zárkózik egymáshoz az első négy szótag-gyakorisági adat, ami annyit jelent, hogy a közepes szótagszám tovább növekszik. Még inkább megvan ez a sajáttság

5. ábra. Magyar szépirodalmi művek szótageloszlására vonatkozó saját kísérleti eredményeink összehasonlítása az elmélettel. Koordináták, mint az 1. ábrán

6. ábra. Magyar esztétikai és kritikai művek szótageloszlására vonatkozó saját kísérleti eredményeink összehasonlítása az elmélettel. Koordináták, mint az 1. ábrán

7. ábra. Magyar tudományos írások szótageloszlására vonatkozó saját kísérleti eredményeink összehasonlítása az elmélettel. Koordináták, mint az 1. ábrán

Aranynál és Németh Lászlónál. Az utóbbinál az 1000 szavanként csoportosított közepes szótagszámok

$$\mu = 2,241 \text{ és } \mu = 2,463$$

közés esnek.

A tudományos írásokból vett példák megegyeznek a hosszabb szavak gyakori előfordulásában. A két-, három- és négyszótagú szavakat mindegyik szerző majdnem egyenlőértékűen használja. Az elméleti függvényről való eltérés mégsem itt mutatkozik legélesebben, hanem ismét az egy- és kétszótagúak relatív gyakoriságában. Az elmélet szerint $\mu = 2,6$ közepes szótagszám mellett egyszótagúak 20%-ban, kétszótagúak pedig 30%-ban csökkennek a kötelesek előfordulni. Ezzel szemben mind a négy példánkban csökken a megfordított a helyzet. A nagyobb szótagszámú szavak fokozottabb használata mellett az egyszótagúak vezető szerepe megmarad, tehát a magyar nyelv szóhasználata semmiképpen sem alkalmazkodik az egyparaméteres elméleti $p(i)$ függvények alakjához.

b) Az előbbieket összegezéseképpen elkészítettük a műfajonként csoportosított adattáblázatot is (VII. táblázat). A műfajonkénti szótageloszlást grafikusán hasonlítottuk össze a megfelelő elméleti függvényekkel. Az egyezések és eltérések a 4–7. ábráinkon szemléltetők. A négy műfaji csoportot gondos mérlegeléssel eleve úgy választottuk meg, hogy amennyiben a szótageloszlásban egymásközt különbségek jelentkeznek, azok lehetőleg élesen kitűnjenek. A műfajbéli különbségeknek a jeleszlásban és a hírtartalomban mutatkozó módosító hatására már MEYER—EPPLER is rámutatott (12), de gondolatának statisztikai igazolását nem adta. A 4–7. ábrákon nem csak először sikerült példát adni a FÜCKS elméleti eredményeitől való valóságos nyelvi eltérésre, hanem az is bebizonyult, hogy a négy műfaj szerint összeegyeztethetetlenül mások a szótageloszlási típusok. Mindez egyszerű megfontolással is természetesen látszik. Világos, hogy a versekben és a szépprózában rövidebb szavakkal fejezzük ki magunkat, mint a tudományos írásokban. A tudományos szaknyelvnek új szóösszetételekre van szüksége, hogy fogalmait kifejezhesse és ezek a kifejezések rendszerint hosszúak. A fogalmak szabványos kifejezései nem pótolhatók szinonimákkal, tehát sokszor ismétlődnek. A sokszor ismétlődő hosszú szakkifejezések azután felborítják a klasszikus vers- vagy prózairodalom szótagegyensúlyát. Arra nem gondolhatunk, hogy az idegen eredetű szavakat egyszerűen kihagyjuk a statisztikából. VÉRTES EDIT (5) munkája tanúsítja, hogy a különféle származású magyar szavak statisztikája mennyire más képet mutat. Ha tisztán a magyar nyelvi szókincsre akarnánk hagyatkozni, a feldolgozott anyag legnagyobb részét törölni kellene. Ez azonban nem lehet cél. Vizsgálatainknak a valóságban használt szavakra kell vonatkoznia. Különbözőben is a magyar szóképzésből vett összetett szavak is vannak olyan hosszúak, mint az idegenek (pl. Franciaországban, virághervadáskor, stb.). Az átlagos szóhosszúság a vers felől a kötetlen, majd a tudományos szövegek irányában haladva mindenképpen növekszik.

Az eddigi taglalás alapján tehát *semiképpen sem következtethetünk arra, hogy a nyelv egyetlen szótageloszlási függvénnyel jellemezhető, vagy éppenséggel egyértelműen meghatározható volna.*

c) Az előbbi gondolatmenet csak akkor válhat teljesen meggyőző erejűvé, ha az adatok szórásképéről is fogalmat nyerünk. Példaképpen a 8. ábrán a versre és szépprózára kiszámított hírtartalom értékeket tüntettük fel a közepes

VI. táblázat
Szótageeloszlási adatok magyar tudományos művekben szerzők szerint

	Erdey-Gruz	Jánossy	Komjáthy	Tarnóczy
$i = 1$	0,3160		0,3042	0,2996
2	0,2414		0,2421	0,2038
3	0,2022	külön	0,2002	0,1887
4	0,1600	nem	0,1482	0,1806
5	0,0573	készült	0,0722	0,0756
6	0,0177		0,0260	0,0399
7	0,0056		0,0053	0,0088
8	—		0,0016	0,0028
$\sum_{i=1}^n p(i)$	1,0002		0,9998	0,9998
$\frac{N}{\sqrt{1/N}}$	3212	2042	3730	3564
μ	1,75%	2,2%	1,65%	1,7%
H	2,5040	2,472	2,544	2,6962
	0,6853	0,667	0,690	0,7260

VII. táblázat

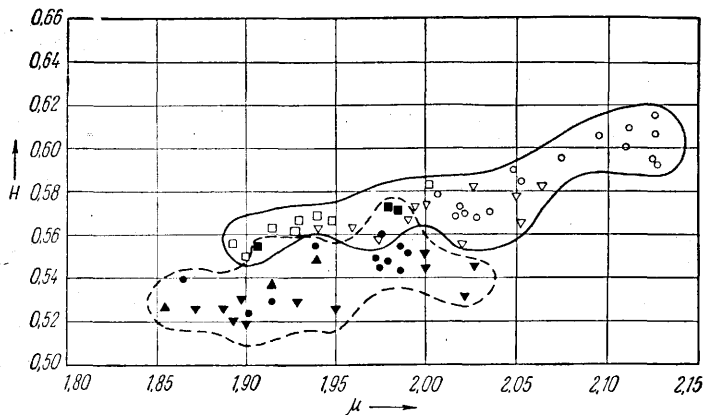
Összesített szótageeloszlási adatok

	Vers	Próza	Tanulmány	Tudomány
$i = 1$	0,3850	0,3950	0,3595	0,3051
2	0,3609	0,3200	0,2776	0,2350
3	0,1880	0,1860	0,1982	0,2062
4	0,0588	0,0754	0,1080	0,1558
5	0,0063	0,0196	0,0408	0,0670
6	0,0010	0,0038	0,0133	0,0256
7	—	0,0002	0,0027	0,0057
8	—	—	0,0002	0,0012
$\sum_{i=1}^n p(i)$	1,0000	1,0000	1,0003	0,9996
$\frac{N}{\sqrt{1/N}}$	31 712	38 366	19 401	12 548
μ	0,56%	0,51%	0,72%	0,89%
H	1,9435	2,0192	2,2421	2,5519
	0,5405	0,5816	0,6460	0,7095

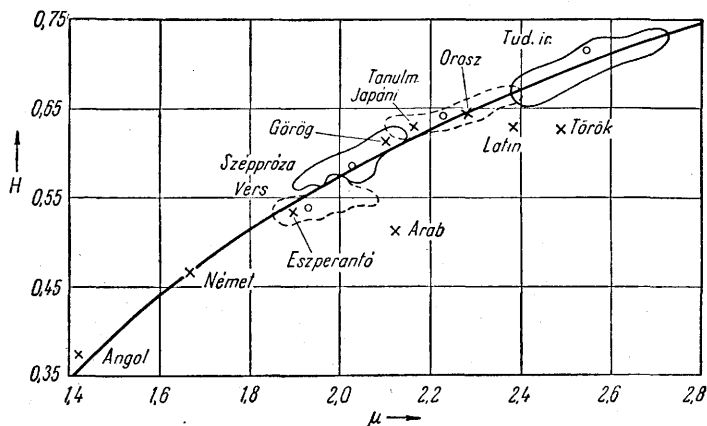
jelhosszság függvényében. Minden bejelölt érték kb. 1000 szóból számított adat. Az egyes szerzők adatait más-más jellel érzékeltettük.

A viszonylag nagy szórásnak nem szabad ítéletünket zavarnia. Az 1000 adat szórási bizonytalansága 3,16%. Így pl. a 8. ábra bal alsó sarkában ábrázolt szélső pont szórási bizonytalanságával a $\mu = 1,80 \dots 1,91$ és $H = 0,508 \dots$

... 0,542 határokkal jellemzett téglalapot tölti be. Az egyes berajzolt adatok egymástól való eltérése ehhez képest nem túl nagy. Feltűnő azonban, hogy a versből és prózai műből származó adatok szórási csoportja mégis elkülönül egymástól. A középértékek közötti eltérés jelentős: közepes szótagszámban 4%, szótagentrópiában pedig 7%. (Az adatok a VII. táblázatban.) Mindez azt mutatja, hogy a vers és a próza szótagentrópiája között a magyarban határozott

8. ábra. Magyar versek és szépprózai művek szótagentrópia-adatainak szórásképe 1000 szavanként. Koordináták, mint a 3. ábrán. Fekete kör: Ady, fekete fölmutató háromszög: Kosztolányi, fekete lemutató háromszög: Arany, fekete négyzet: Petőfi, üres négyzet: Gárdonyi, üres háromszög: Tamási

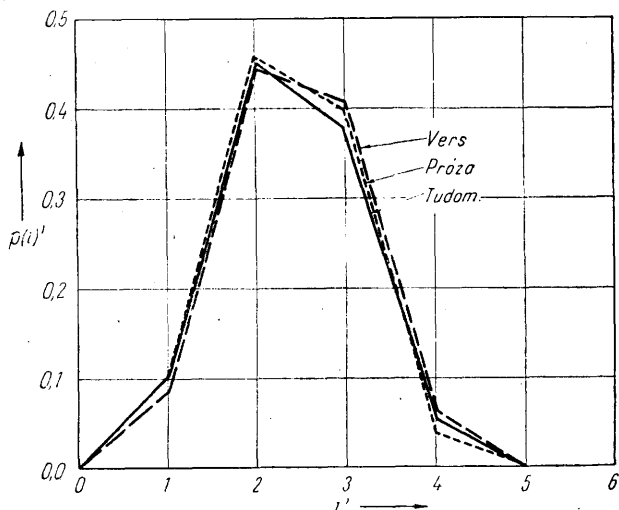

9. ábra. Saját szótagentrópia-eredményeink összehasonlítása Fucks más nyelvekre kapott eredményeivel. Koordináták, mint a 3. ábrán. A magyar adatok teljes szórási tartományai is fel vannak tüntetve

különbség van. Példaként szándékosan ismertettük a két legközelebbi adathalmazt. A másik két vizsgált csoport nagyobb szórással, de egyben sokkal nagyobb eltéréssel tűnik ki.

A 9. ábra módot nyújt a kérdés további tanulmányozására. Ebbe az ábrába a 3. ábra adatain kívül berajzoltuk saját vizsgált négy csoportunknak

szórásstartományát és középértékeit. Első szembeötlő sajátága az ábrának, hogy a magyar adatok nagyon jól illeszkednek az elméleti görbéhez. Jobban, mint az arab, latin és török nyelvre meghatározott pontok. Sőt maguk a szórási tartományok is a görbe menetét követik. Ebből elsősorban arra következtethetünk, hogy statisztikánkban nincs aránytalanság vagy számítási hiba. Másodsorban arra, hogy a magyar nyelvvel is igazolhatók a hírközlélmélet alapvető törvényei. Nem minden nyelvvel lehetett hasonló jó egyezést találni. Lehetséges, hogy nagyobb eltérés esetében (arab) az entrópiafogalom csak bizonyos elméleti módosításokkal lesz értelmezhető az illető nyelvre. Nem

10. ábra. Magyar versek, szépprózai és tudományos művek hangzóeloszlására (fonéma-eloszlására) vonatkozó saját kísérleti eredményeink. Vízszintes: a szótagok hangzószáma, függőleges: a szótagok gyakorisága

volna talán érdektelen ebből a szempontból a kínai, vagy valamelyik csendes-óceáni nyelvet is megvizsgálni.

d) A 9. ábra azonban nemcsak pozitívumot tartalmaz a felvetett kérdésekkel kapcsolatban, hanem negatívumot is. Minden kétséget kizárólag igazolja, hogy a műfaji megosztás szerint elhatároló különbségek adódnak az egyes szótagentrópia-középértékek között.

A magyar versre kapott középérték közel esik az eszperantóhoz, a szépprózára kapott pedig az eszperantó és görög között helyezkedik el. Messzebb fekszik a magyar tanulmányokra nyert középérték, amely a japáni és az orosz között foglal helyet, végül az eddig vizsgált nyelveken messzire túl helyezkedik el a magyar tudományos irodalom szórásahalmaza és középértéke. Ilyen határozottan elkülönülő csoportok mellett véleményünk szerint *nem lehet egyetlen adattal jellemezni egy nyelvet*. A leglényegesebb érv e mellett a megállapításunk mellett, hogy a szóráshalmazok maguk is élesen elválnak egymástól. A műfajok szerinti adatok tehát nemcsak középértékükben, hanem 1000 szavankénti csoportosításban is jellegzetes, a műfajra jellemző területen helyezkednek el.

e) Felvetettük azt a kérdést is, hogy vajon megkísérrelhető-e más módon egyetlen adattal jellemezni a nyelvet. Olyan nyelvi egységet kell keresni,

amelynek eloszlása és hírtartalma egyértelműbb, mint a szótagokra vonatkozó eddig tárgyalt adatok. Természetesen elsősorban a szótagokra eső fonéma-számra gondolunk. Az eloszlás nyilván nem lesz olyan változatos, mint a szótagszám esetében és az adatok a szóhasználatától függően is kevésbé fognak szóródni. Saját vizsgálataink rögtön meggyőztek róla, hogy a szórás valóban sokkal kisebb, mint a szótagstatisztikában és hogy a különféle írásművek statisztikai adatai között alig van eltérés. Ennek oka világos. A szótagszerkezet a nyelv belső törvényszerűségeinek hódol, amit stiláris beavatkozással nem lehet megváltoztatni. Amíg a szövegben magyar szavakat használunk, a szótagszerkezet állandó. Versekből, prózai művekből és tudományos munkákból vett 30 000 szótagból álló statisztikánk műfajok szerint csoportosítva igen jól egyezik. Ezt a VIII. táblázat adatai és a grafikus ábrázolások (10. ábra) meggyőzően igazolják. A hangzóeloszlásból tehát nyugodtabb lelkiismerettel lehet a nyelvre jellemző középértéket meghatározni, mint a szótageloszlásból. Ezáltal azonban az a veszély kísért, hogy nagyjából minden nyelvre ugyanazt az

VIII. táblázat

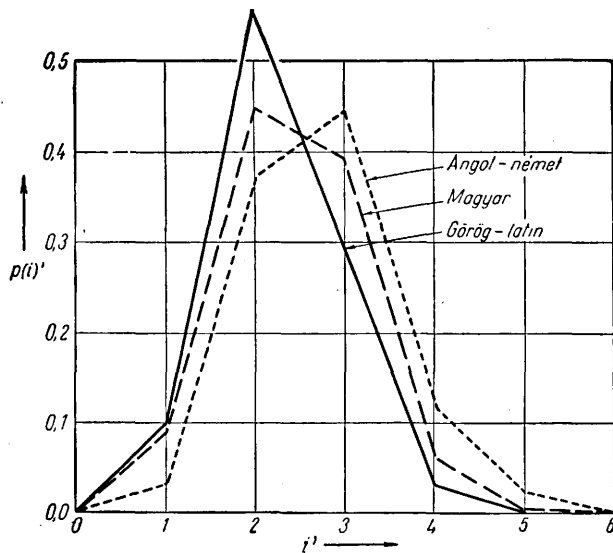
Hangzóeloszlás magyar versekben és szépirodalmi művekben

	Vers	Próza	Tudomány
$i' = 1$	0,0870	0,1080	0,1048
2	0,4426	0,4520	0,4600
3	0,4060	0,3810	0,3970
4	0,0644	0,0597	0,0384
5	0,0006	0,0002	0,0002
$\sum_{i=1}^n p(i')$	1,0006	1,0009	1,0004
N	10 033	10 166	9947
$\sqrt{1/N}$	1%	1%	1%
μ'	2,4508	2,3948	2,3704
H'	0,4865	0,4938	0,4731

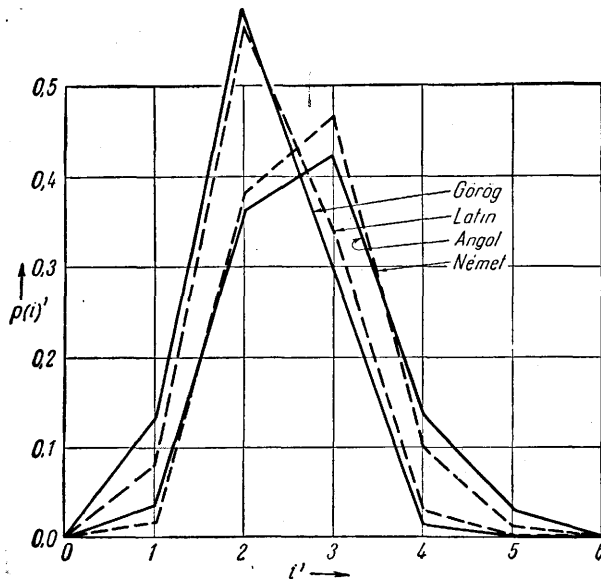
eloszlást fogjuk kapni, tehát mégsem találtuk meg a különböző nyelvek közötti jellegzetes különbség hírközléseméleti megfelelőjét. Szerencsére Fucks ilyen statisztikákat is készített a görög, latin, német és angol nyelvre. A görög—latin pár és a német—angol pár egymáshoz nagyon hasonló eloszlású (az eltérés közöttük nem jellegzetes), de a két pár egymástól eléggé különbözik (11. ábra). Azonkívül mindkét pár különbözik a közepebb magyar eredménytől (12. ábra). Ha tehát nem is nyelvek, de *nyelvcsaládok vagy nyelvtípusok megkülönböztetésére* és jellemzésére használhatónak látszik a *hangzóeloszlás* görbéje.

Az adatok módot adnak a közepes hangzószám és a hangzóentrópia meghatározására is. A IX. táblázatban eredményeinket Fucks megfelelő adataival összehasonlítva, előbbi meg gondolásunkat részben megerősítve látjuk. Az egyetlen diszharmónia a hangzóentrópia német és magyar adatának majdnem azonos volta, bár ugyanakkor a közepes jelhosszúság különbözősége biztosítja

az elválasztást. Érdekes továbbá, hogy az entrópia és a közepes hangzósám közötti összefüggés ezúttal nem olyan egyértelmű, mint a szótagnál volt. Más szóval ezek az értékek jobban eltérnek egy elméleti görbétől, mint a szótagok-

11. ábra. Fucks kísérleti eredményei különféle nyelvek hangzóeloszlására. Koordináták, mint a 10. ábrán

12. ábra. Saját hangzóeloszlási eredményeink középértéke összehasonlítva a Fucks által angol és német, valamint görög és latin nyelvekre meghatározott hangzóeloszlás középértékével. Koordináták, mint a 10. ábrán

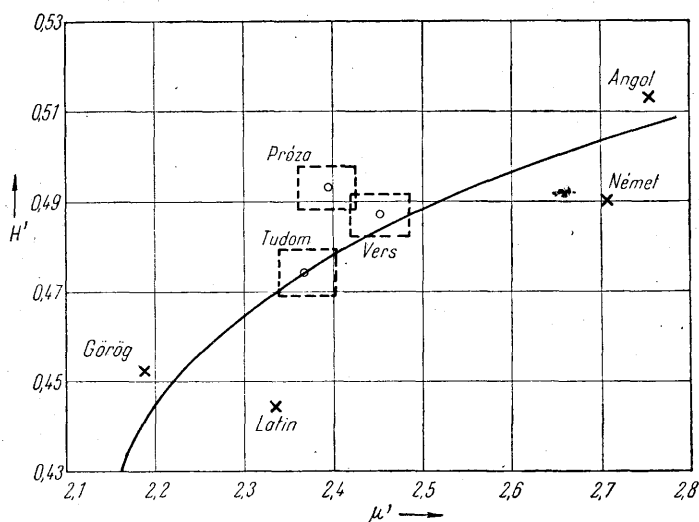

kal meghatározottak. A jobb áttekinthetőség érdekében rajzoltuk a 13. ábrát. A három magyar részeredmény szórási bizonytalanságát is bejelöltük, hogy lássuk: ezúttal az adatok még szórásban is élesen elkülönülnek az idegenektől. Lehetséges természetesen, hogy ha az adatok több nyelvből is rendelkezésre

IX. táblázat

Közepes hangzószám és hangzóentrópia különböző nyelvekre

	Görög	Latin	Magyar	Angol	Német
μ'	2,1884	2,3377	2,4053	2,7446	2,7045
H'	0,4512	0,4454	0,4845	0,5119	0,4900

13. ábra. Saját hangzóentrópia-eredményeink összehasonlítva Fucks más nyelvekre kapott eredményeivel. Vízszintes: közepes hangzószám, függőleges: a hangzókra vonatkozó hírtartalom (hangzóentrópia). A magyar adatok szórási bizonytalansága szaggatott vonallal van feltüntetve

állnának (eszperantó!), akkor nem lenne ilyen pregnáns az elkülönülés. A felvetett kérdés végleges eldöntése tehát további vizsgálatokat kíván, de vizsgálataink alapján nagyon valószínűnek látszik, hogy a fonéma-eloszlás, közepes fonéma-szám és fonéma-entrópia azok a hírközléseméleti fogalmak, amelyek a nyelvek egy adattal történő jellemzésére és egymástól való megkülönböztetésére használhatók.

Irodalom

1. C. E. SHANNON—W. WEAVER, *The Mathematical Theory of Communication*. Urbana 1949.
2. C. E. SHANNON, *Bell Syst. Tech. J.* 80. 50—64 (1952).
3. TARNÓCZY T.: *NyK.* LIII, 107—152 (1951).
4. VÉRTES E.: *NyK.* LIV, 96—140 (1953), LV. 128—180 (1954).
5. E. VÉRTES: *ALH.* III, 125—158 (1953), III. 411—430 (1953), IV. 193—224 (1954).
6. G. K. ZIPF, *Human Behaviour and the Principle of Least Effort*. Cambridge, Mass. 1949.
7. B. MANDELBROT, *Communication Theory*. London, 1953.
8. W. FUCKS, *Nachrichtentechn. Zs.* 3. 7—21 (1956).
9. W. FUCKS, *Sprachforum* 1, 234—244 (1955).
10. TARNÓCZY T., *Előadás a III. ICA kongresszuson Stuttgartban 1959. szept. 5-én.*
11. TARNÓCZY T., *Magyar Híradástechnika* 5. 43—51 (1954).
12. W. MEYER-EPLER, *Indian Linguistics* 17. 59—69 (1957).

TARNÓCZY TAMÁS

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Adatok Reguly Antal életrajzához

Nagy nyelvtudósunknak, „Észak Kőrösi Csomájá”-nak máig sinés össze-foglaló, korszerű tudományos életrajza; sorsa ebben is hasonlít nagy szellemi rokonának, Csoma Sándornak sorsához. Reguly Antalról az első életrajzi közlések és méltatások tulajdonképpen nem is szülőhazájában, hanem külföldön jelentek meg. Először 1841-ben a svéd *Borgå Tidning* 48. és 49. száma közölt rövid életrajzot az északra szakadt magyar kutatóról „G—nd” (= Gottlund) aláírással. Ezt a rövid életrajzi vázlatot magától Regulytól szerezhetette a kiváló nyelvtudós. Az életrajzot átvette és a következő évben német fordításban közölte Baer a *St. Petersburger Zeitungban*: *Czoma de Kőrös und Reguly Antal* címmel megjelent értekezésében (1842. 233. és 236. sz.; megjelent különlenyomatban is). Baer cikkét — a *Borgå Tidning* életrajzi vázlatával együtt — a *Világ* tette közzé magyar fordításban (1843. 4—7. sz.). Itt jelent meg először magyar nyelven életrajzi vázlat utazónkról. Idézzük a bennünket érdeklő részt: „Vállalatának kezdetéről *Borgå Tidning* által következőkrül értesítettünk 1841d. 48d. és 49d. sz. alatt G—nd (Gottlund) aláírással.

Reguly Antal 1819dik évi július 13dikán Zirczen (Veszprimmegyében) született. Miután 1834ben a sz. fejevári gymnasiumot elhagyá, Győrben 's Pesten philosophiai 's törvénytudományt tanult, 's a pesti egyetemről kilépve — felső Magyarországot, Ausztriát, Morvát és Galiciát már beutazta, 1839ben eltökélé magát, hogy Németalföldet 's Belgiumt négy hónap alatt bejárja. Utját Bécsen Csehországon át Drezdába, Berlinbe, Rügenbe 's onnét Rostockba és Hamburgba vette. Itt azon vágytól izgatva, hogy a skandinaviai éjszak történeti emlékeivel megismerkedjék, Kielen, Kopenhágán s Gothenburgon át Stockholmba utazott. Stockholmban nemcsak Skandinavia történetével foglalkozott; a hazájában felébredt lelkesedés a nemzeti nyelv iránt, azon szándékot költé lelkében, miszerint előbb éjszakot el nem hagyandja, míg a magyar és finn nyelvek rokonságáról saját itélete után meg nem győződik” (*Világ*. 1843. 5. sz. 34). Baer tollából került Reguly életrajza a „*Beitrag zur Kenntniss des Russischen Reiches*” című munkába is (a IX. kötetbe), amelynek Baer és Helmessen volt a szerzője. E közleményeket — amelyek természetesen igen szűkszavúak, éppen Reguly magyarországi éveit illetően — ismerte és használta Reguly első magyar életrajzírója, Toldy Ferenc is¹

¹ A Reguly-album előtt is jelentek meg közlemények Magyarországon az északi utazóról: a Magyar Akadémiai Értesítő beszámol az akadémiai üléseken a Reguly segélykéréséről lefolyt megbeszélésekről (1840—41; 1843—44); az *Athenaeum* 1841-ben, a *Nemzeti Ujság* 1844-ben (II. 48. sz.) leveleit közli, a *Jelenkor* (1844. 31. sz.) az Akadé-

(I. Reguly-album. Pest, 1850. XXV. 1.). Toldynak azonban voltak más életrajzi forrásai is. A Reguly-albumnak „Reguly utazásai” című százhuszonkilenc oldalnyi bevezetője (megjelent különnyomatban is) tárgyalja többek között a nyelvtudós életét is. Toldy mint az Akadémia titkára „hivatalból” került kapcsolatba a fiatal magyar utazóval, közöttük terjedelmes levelezés folyt (l. a MTA Kézirattárának idevágó anyagát), s később — Reguly hazatérte után — mint az Egyetemi Könyvtár munkatársai kerültek közel egymáshoz, annyira, hogy Toldy magának a Reguly családnak is személyes barátja lett (l. Reguly István és felesége levelezését Toldyval a MTA Kézirattárában). A későbbi életrajzi vázlatok Toldy tanulmányán alapulnak (Hunfalvy Pál, A' vogul föld és nép. Pest, 1864. 44 kk.; Pápay József, Reguly Antal emlékezete, Budapest, 1905;² Zsirai Miklós cikke a Finnugor rokonságunkban [Bp., 1937.] stb.)

Nagy íróink, tudósaink életében az egyik legizgalmasabb, lélektanilag is legérdekesebb szakasz az indulás, a gyermekévek világa; s legtöbbször éppen ezekről az évekről tudunk a legkevesebbet: főképpen azért, mert a „névtelenül”, ismeretlenül növvő gyermek életét még senki nem tartja megörökítésre méltónak, s mire az életrajzírók munkához látnak, akkorra rendszerint azok, akik vallhatnának a gyermek évekről, már nincsenek többé. A gyerekkor egyébként is rejtett, zsíros világ, a kívülálló nehezen pillanthat bele: legtöbbet akkor tudunk róla, ha az alkotó maga írja meg visszaemlékezéseit. Reguly nem írt önéletrajzot, s neki is éppen ifjúkoráról, gyermek éveiről tudunk a legkevesebbet. Toldynál erről az időszakról ennyit olvashatunk: „Derék magyar szüléktől születve Zircen Veszprém vármegyében, hol atyja a cisterci rend ügyészségét viselte, korán kedvelte meg atyja gondos és szerető vezérlete alatt a hazai történetet; s már itt hallotta egyéb nemzeti nagy nevek között Kőrösi Csoma Sándorét is emlegettetni. S a férfi jól emlékezik, hogy különösen e név és viselőjének hős elszántsága, őt még gyermeket szokatlanul átvillanyozta. A gymnasium mindig jelesei közt ismerte, a győri és pesti főiskolák szinte. Kedves tudománya itt és ott a történet volt. Oktatói közül Maar Bonifác, a győri történettanárr, hatott reá legmélyebben, különösen alapossága által; s az ifjú figyelmét már itt a források vonták magokra” (Reguly-album XXII. 1.).

Kőrösi Csoma serkentő példáját, élményét Eötvös József emlékbeszéde is kiemeli s összefüggésbe is hozza Reguly későbbi elhatározásával: „Életünk mint anyagi, úgy szellemi tekintetben egy hosszú fejlődés. Multunk a jövőnek csiráit hordja magában s éltünk fája nem hoz oly gyümölcsöket, melyek nem fűgtek mint virágok egykor ifjabb ágain. Ezt mondhatjuk Regulyról is, és nem hiányzanak gyermek és ifjú korából egyes vonások, melyek később, midőn neve ismertté vált, mint hivatásának jelei, tekintettek. Ilyen az érdek sőt lelkesedés, melyet már gyermekkorában Kőrösi Csoma Sándor iránt mutatott; ilyen a buzgalom, melylyel nemzeti történetünket tanulmányozá” (Bp. Szemle, 1863. XVIII. k. 40).

Az iskolai évekről Toldy csak röviden beszél: a győri gimnáziumot említi s a történelmet tanító Maar Bonifác hatását. Hunfalvy — bár igen röviden — pontosabb adatokkal szolgál: „Reguly születék Zircen, Veszprém megyé-

miai jelentést és felszólítást teszi közzé. A kutató korábbi életrajzokról azonban e cikkek nem tájékoztatják az olvasót. (A Világ magyar nyelvű fordításai adták az első ilyenmő tájékoztatást 1843-ban.)

² Megjelent a MNy. I. évfolyamában is s a Zichy Jenő gróf harmadik ázsiai utazása V. kötetében (Budapest—Leipzig, 1905.).

ben 1819. nyárhó [július] 13-kán; 1828—1834. a' székesfehérvári gymnasiumban, 1834—1836. a' győri akademiában, 1836—1839. a' pesti egyetemen 's itt a jogi és politikai tudományokat tanulá'' (i. m. 44). E részt veszi át — némi helyesírási korszerűsítéssel — Pápay is.

Nagy nyelvkutatónk ifjúkorának szűkszavú életrajzi adatait ismerve, érthető érdeklődéssel fordulunk minden újonnan előbukkanó, fölhasználatlan adat felé, amely teljesebb megvilágításba helyezheti a kiváló tudós életútját, rávilágíthat rendkívüli egyénisége korán jelentkező meghatározó vonásaira.

A Magyar Tudományok Akadémia Kézirattárában van egy igen érdekes dokumentum Reguly ifjúkoráról — magától édesapjától, Reguly Istvántól. A M. Irod. Levelezés 4-r. 88. sz. „Toldy F. levél tárczája” jelzetű gyűjtemény tartalmazza azt az életrajzi vázlatot, amelyet — a bejegyzés szerint — Toldy Ferenc kívánságára írt meg Reguly István 1845 novemberében. A fiatal tudós ekkor már uráli útjáról visszatérőben Kazány vidékén végezte cseremiszt gyűjtéseit. Toldynak az újabb segélyhez szükséges hírveréshez, a készülő Reguly-albumhoz volt szüksége az életrajzi adatokra, amelyekből néhányat csakugyan fel is használt, néhány igen érdekeset azonban mellőzött. A fontos adatokat tartalmazó életrajzi vázlatot teljes egészében közöljük:

„Reguly Antal született Veszprém vármegyei Zirczi Mezővárosban nyári hó [fölebe írva: July] 11k 1819ik évben, a' hol is attya Uradalmi ügyvivelő. Deák tanulmányait kezdette vele ugyan ott Nagyos [Nagyságos] Tifzt Rezurecsek Antal Ciszterci rendű szerzetes pap, mostani egri Convent perjele. 1828/9 ki évben Sz. Fejérvárra a' Ciszterci Szerzet nevendék intézetébe jutott fő tífzt. Zircz-Pilis Pasztoi Apatur [!] kegyeffégből 1ő osztályu nyelvtudományi tanodába, a' hol is a' négy osztálybéli N. tífz. Faddi Kristóf Professor ur alatt végezte; a' Rhetoricat is ott halgatta N. t. Szabó Pius Professora lévén, a' 6ik iskolára Nagy-Szombatra mentt Professora volt N. tífz. Skutyil Kelemen Sz. benedeki szerzetes pap. A' bölcsekedési tanulmányokat Gyórott [!] halgatta, Professorai voltak N. tífzt. Bresztyanszký Adalbert mostani fő tífzt. tihanyi Apat a' mér-tanban, N. tífzt. Maar Bonifacius a' történetben, kik alatt 1ő jeles volt, N. t. Orsonits János a' Physicában, Starke Leander a' logica 's Metaphisicában, N. t. Molnár Titus a' hit tanban, és Tettes [tiszteletes] Feszt Ferentz a' Magyar nyelv tanban. Törvény tanulmányait a' pesti egyetemben három év által 1839ki évben végezte. Utazási szándéka előjárói előtt tudva lévén, azon kedvezést nyerte hogy siettetése végett legelső tehette le probatétéleit, az utazási öt óra szóló levele Mlgos Uzovics János, N. mlgu helytartói tanácsnok, 's egyetemi Director ur által néki átadatván, onnan azonnal, haza se menvén Posony, Bécs, Prága-felé vevé utját. Stokholmba érkezvén a' kir. könyvtár látogatáfa' alkalmával a' főkönyvtárnokkal beszédbe eredvén, ki is a' magyar és finnus szavak hasonlatosságait fejtegetvén a' finnus nyelv tanulására és magyar közti hasonlatosság nyomozására birni igyekeze és annyira is gerjeszté vágyát, hogy egynehány nap mulva finnia fő városából Helsingforzbul érkezett attyafiával csak ugyan el is mentt; így támadván benne a' vágy magyarok eredete utáni nyomozódáfra. Helsingforzban az egyetemi Rector és Professorok által szivesen fogadtatván, azonnal tanító segítségével a' finnus nyelv tanulásához fogott, és azt elméletileg megtanulván onnét a' nép közé mentt, annak gyakorlati megtanulására és annyira tevé előmenetelt, hogy buvárkodása tekintetéből Helsingforzi tudós társaság tagjává neveztetett első otllétekor.

Még alsóbb iskolákba jártt mindég katona akart lenni, de a bölcsekedési szakban avval mán elhalgatott. Az ujságokban leginkább jeles kitűnő előmene-

telű férfiakról szeretett olvasni mondván: No mama várjon csak majd rólam is olvasnak ujságokban. Szállásain mindenütt kedvelték a' fzelid nyájos illedelességénél [illedelmességénél?] fogva. Szabad óráiban költésszettel, fóstéssel, énekekkel szerezett mulatni, nyelv tanulással és annak idejében kard vívásban és uszásban is foglalatoskodván. 1837ki évben Bécsset és annak környékét látogatá meg. 1838ik évben a' bánya várofokat némű ásványi ismeretei lévén járta meg, onnét Lemberg és Krakkóig teve utazást, többnyire gyalogosan 's társ nélkül az utásbélieken [utazásbélieken?] kívül a' hol is több helyeken kedves fogadásokban részesültt."

Maga az életrajzi vázlat a jelzett kézirat-gyűjteményben folio 37 jelzéssel önállóan szerepel; tőle jóval távolabb, folio 77 jelzéssel azonban megtalálható Reguly Istvánnak az a levele, amelynek az életrajz a melléklete lehetett. Idézzük a levélből a bennünket érdeklő részletet:

„Tekintetes Ur!

Kívánsága következtében bátorkodom átküldeni fiamnak kis biographiai vázlatát, böles béléltásáhozképest használandót . . .

Csákányban Novabr. 27ki 1845.

alázatos szolgája
Reguly Istvány"

(Jobboldalt fenn Toldy jelzése: „Vett. dec. 5. 845.”)

Az eddig feldolgozatlan életrajzi vázlat több vonatkozásban közöl új adatot: Reguly iskolaéveiről, tanáraitól, utazásairól, hazai és külföldi forgolódásáról s végül — de nem utolsósorban — karakteréről, gyermekkorában megnyilvánuló lelki vonásairól.

Iskoláiról szólva Toldy csak a győri és pesti főiskolát említi, tanárai közül a győri történettanárt, Maár Bonifácot és a pesti Horvát Istvánt; Pápay már pontosabb adatokkal szolgál. „Tanulmányait a székesfehérvári gymnasiumban (1828—1834), a győri akadémián (1834—1836) és a pesti egyetemen (1836—1839) végezte” (i. m. 1.). Mint Toldy, Szinnyei is csak a győri és a pesti iskolaéveket ismeri (l. Mírók XI.).

Hogy Reguly Nagyszombatban is járt s hatodik gimnáziumi évét ott végezte, eddig ismeretlen volt nagy nyelvészünk életrajzaiban.

De további új adatokat tartalmaz az akadémiai kézirat Reguly tanáraitól is. Reguly István szerint fia már otthon, Zircen elkezdte tanulmányait Rezucsek Antal keze alatt. Rezucsek Antal nevét két kéziratot munkája őrizte meg: a cisztercita rend történetét írta meg latin nyelven, s naplót írt az 1852—74. évekről — ugyancsak latinul (l. Szinnyei, Mírók). Szinnyei szerint 1819-ben — Reguly születése évében — szentelték pappá a cisztercita szerzetest, s 1819—27-ig a székesfehérvári gimnáziumban tanított; 1827—29-ig pedig „A növénydekek tanára Zirczen”. — 1827-ben, nyolc éves korában kezdhetette hát el otthon a kisdíák latin tanulmányait, s valószínűleg tanárának is része lehetett benne, hogy éppen a székesfehérvári gimnáziumba került tanulmányai folytatására.

Székesfehérvári tanára, Faddy Kristóf is irodalmi alkotásaival örökítette meg nevét. Míg Rezucsek munkái kéziratban maradtak, Faddy nyomtatásban is megjelent. 1824-ben cikket írt a Tudományos Gyűjteményben: „A vitézség csak a nemzeti csinosodás által dicsőíti meg a nemzetet tökéletesen” (l. Mírók). A nemes erkölcsi eszméktől, őszinte haza- és nyelv szeretettől fűtött sorok alapján elképzelhetjük, hogy nevelő példája nem volt hatás nélkül a

nagyratörő fiatal diák lelkére. Az együtt eltöltött négy év alatt a kis Regulyra is bizonyára átragadt valami abból a tűzből, ami tanárának 1824-ben írt értekezéséből kicsap: „a' Hazza dicsőségére czélzó minden mellékes tekintettül tiszta igyekezet már magában dicséretes, sőt igazán szolván szoros kötelessége legyen minden kiművelt Hazafinak, ha édes hazájától nyert jussaira, mint annak háláadatos polgárja számot akar tartani, minden tőle kitelhető iparkodással Nemzetének javát 's dicsőségét Culturája gyarapítása 's nemesítése által előmozdítani és nevelni —” (Tud. Gyűjt. 1824. IX. 45).

Az értekezés éppen a szellemiekben való vitézkedés fontosságát hangsúlyozza a testi, katonai vitézség mellett. Tanárának eszméi bizonyára nem voltak hatástalanok a fiatal diákra, aki még „alsóbb iskolákba jártt mindég katona akart lenni, de a bölcselkedési szakban avval mán elhalgatott.” Talán éppen Faddy Kristóf hatására fordult érdeklődése a katonai élet példáitól a szellemi élet hősei felé; így gyűjthatta szívét már kora ifjúságában lánggra a tudomány nagy magyar hőse, Kőrösi Csoma Sándor. Tanárának lelkes szavai bizonyára bátorítólag kísérték egész életútján, amikor gyenge szervezetével a maga hősie szellemi küzdelmeit vívta: „Mind ezeket jól megfontolván a' vélünk született vitézségnek időtlen féltése helyett száljunk-fel inkább egyesült szívvvel és lélekkel a' képzett külső Nemzeteknek sorában a' valódi tsinosodásnak legmagasabb gráditsára, Anyanyelvünket a' Tudományos dolgoknak előadására, 's a' nemes érzeményeknek és indulatoknak felgerjesztésére, dajkállására . . . ama culturának előmozdítására, melly az észnek illendő felvilágosodásából, a' szívnek nemesítéséből a' felséges charactereknek formálásából, egy szóval az emberiség' kisugároztatásából áll, legalkalmasabbá 's leg-hathatosabbá tévén” (i. m. 50).

S még talán a nyaranta tett külföldi utazásokban is egykori tanára sugalló erejű szavai vezették: „Vajha azon vagyonosabb Hazafiak, a' kik édes Hazájok kebeléből kiköltözvén költséges utazásokat tsak azért tesznek, hogy a' Magyar fény hullámain a' külvilág tsudálja; ezt inkább ama nemes és felséges czélből, [!] tselekednék, hogy kikémlvén a' külső tsinos Nemzetek belső virágzása tsinynyait, mind azt a' mi ritka 's nevezetes, Nyelvünknek és Literaturánknak gyarapítására 's tsinosítására fordítanak” (i. m. 52).

Fehérvári nyelv- és irodalom (grammatika és poétika) tanárának nemes erkölcsi eszményei, buzgó hazaszeretete bizonyára elhatározó befolyással voltak Reguly lelkére. Másik székesfehérvári tanáráról, Szabó Piusról, a retorika professzoráról, sajnos nincsenek adataink.

Nagyszombati tanáráról, a szakolcai születésű Skutyil Kelemen Jánosról is csak annyit tudunk, hogy mint benedek rendi pap kisebb megszakításokkal a nagyszombati gimnáziumban tanított s utóbb ott igazgató is lett. (1831-ből fennmaradt egy latin nyelvű alkalmi ódája Adamkovics Mihály pozsonyi tanterületi főigazgatóhoz.) (L. Mírók.)

A rövid nagyszombati év után ismét olyan iskolába került Reguly, amely jelentősebb hatással lehetett fejlődésére. A győri iskoláról, illetve tanáraitól már bővebben tájékoztatnak adataink. Bresztyanszky Adalbert Antal benedek rendi kiváló képzettségű matematikus volt. 1813-ban a pesti egyetemen bölcsészdoktorrá avatták, 1836-ban az Akadémia levelező taggá választotta, s tagja volt a jénei mineralógiai társaságnak is. 1810 óta tanított a győri gimnáziumban és akadémián. Latin nyelven kiadott matematikai művei mellett két magyar nyelvű is fennmaradt kéziratban: Kis geometria, Mechanika magyar nyelven (1835), sőt egy szépirodalmi tárgyú fordításáról is tudunk:

Az óra és a mandolatorra címmel Kotzebue egyik színművét fordította le a győri leánynevelő intézet számára (l. Mírók).

Mint matematika tanár nem valószínű, hogy különösebb hatással lett volna Regulyra, aki — atyja feljegyzése szerint — inkább a humánus tárgyak iránt áruult el erősebb vonzalmat. Mégis érdemes megjegyeznünk, hogy „lő jeles” volt a mértanban is.

Annál jelentősebb szerepe volt a győri diák fejlődésére történelem-tanárának, Maár Bonifácnak. Mielőtt azonban az ő alakját méltatnánk, emlékezzünk meg röviden többi győri tanáráról is. A magyar nyelvtant tanító Feszt Ferencről s a metafizikát előadó Starke Leanderről sajnos nincsenek bővebb adataink. A fizikát tanító Orsonics (Iván) Jánosról viszont tudjuk, hogy bölcsészdoktor volt, s 1832—50-ig tanított a győri akadémián. 1854-ben egy értekezése is megjelent „Földünk történelmének vázlata” címmel (l. SZINNYEI, i. m.). A hittan tanára Molnár Titus János teológiai doktor volt, s 1833—42-ig tanított Győrben. Több munkát is írt (köztük himnuszokat Szent Imre tiszteletére). Hogy e tanáraival alakult-e ki valami mélyebb szellemi, lelki közössége a fiatal diáknak, arra a kérdésre — az adatok gyérszavúsága miatt — nem tudunk választ adni.

Annál többet tudunk történelemtanárával, Maár Bonifáccal való kapcsolatáról.

Maár Bonifác neve először Toldy életrajzi vázlatában bukkan fel (innen került át aztán a későbbi életrajzokba). Hogy tanár és tanítvány között valóban mélyebb, bensőségebb viszony alakulhatott ki, annak szép bizonyítéka, hogy kapcsolatuk később sem szakadt meg, sőt a derék győri tanár volt az Akadémia előtt Reguly segélykérésének szószólója. Mielőtt azonban erre térnénk, lássuk: miben lehetett hatással a győri iskolában tanuló Regulyra Maár Bonifác. Tanár és tanítvány ugyanegy vidékről származtak: mindketten a Dunántúlról, Veszprém megyéből. Maár Bonifác Devecseren született, 1788-ban, úgyhogy már ötven felé járt, mikor a győri iskolában Reguly a keze alá került. A benedekrendi paptanár 1811-ben kezdte tanári pályáját Nagyszombatban, s 1810—18-ig mint nevelő megfordult Bécsben, beutazta Stájer-, Morva- és Csehországot; később Német- és Olaszországban is tett utazást. Talán tanára személyesen elbeszélte élményei is hozzájárultak Reguly nyári útiprogramjainak alakulásához: ő isismegfordul Bécsben s Morva-, Cseh- és Németországban. 1818-ban Maárt bölcsészdoktorrá avatták; 1821-ben pedig kinevezték a magyar és világtörténelem tanárává a győri akadémiára, ahol harmincegy évig tanított. Ez a tekintélyes szolgálati év, de fennmaradt írásai — s nem utolsósorban Regulyhoz fűződő atyai barátsága — szépen bizonyítják, hogy Maár igazi nevelői lélek volt, aki a tudásanyag átadásán túl tanítványainak megértő gondviselője, lelki atyja volt.

1853—54-ben Győrben megjelent Egyetemes történelmét „Hajdani kedves Tanítványainak örök emlékül és tiszteletül ajánlja a szerző.” Hogy mennyire hivatásának élő igazi nevelői jellem volt, történelemkönyvének előszava szépen példázza: „Cicero állítása szerint nagyobb és hasznosabb dolgot a köztársaságnak nem tehetünk, mint sem ha tanítjuk, és oktatjuk az ifjúságot. Ezen elvből kiindulva minden eddigi életemet egyedül a hazai ifjúság tanítására szenteltem, miglen 1851-ben egészségem megváltozván, kívánt nyugalomra léptem . . . Már az ember természetében van, hogy ne elégedjék meg az események száraz adatai elsorolásával, hanem azoknak körülményeit is tudni kívánja. Tapasztalásom is azt mutatta, hogy tanítványaim örömösebb hall-

gatták, s jobban megtanulták a körülményesen [részletezően] előadott eseményeket, mint sem a száraz adatokat" (l. i. m.).

Emberi egyéniségére, nemes erkölcsi elveire jellemző a könyv Ciceróból vett mottója: „Non nobis solum, sed Patriae nati sumus.” A történelem előadásában sem elégszik meg az események száraz elősorolásával, hanem a történeti hősök példáival akar buzdítani és nevelni: „Élet mestere is a történelem; mert a legszebb, legmagasabb erkölcsi példákat adja előnkbe, hogy azokat kövessük; példákkal tanít bennünket, hogy ha boldogtalanok lenni nem akarunk, látván a vétkek szomorú következményeit, azokat kerüljük” (i. m. I., 71).

Nem csodálkozhatunk hát rajta, hogy a nagy példákkal serkentő, hivatástudattól fűtött tanár s a nagy eszmények iránt fogékony diák egymásra találtak.

Kettejük kapcsolata azonban — ahogy már említettük — nem ért véget a győri akadémián. Maar Bonifác később is figyelemmel kísérte jeles tanítványa sorsát, akivel levelezésben is állott. Későbbi kapcsolatukról Toldy is megemlékezik. Mikor Reguly északon maradása aggodalommal töltötte el itthon a szülőket, Maar Bonifác sietett megnyugtatókra: „A család barátai ifjúsági ábrándot s céltalan kalandozási vágyat láttak a messze kitekintő, jól kiszámolt s önfeláldozásra kész forró hazafiságból megfogant tervben; csak Maar Bonifác történettanár . . . igyekezett az aggódó apát és anyát némileg megnyugtani. Ez a derék férfiú úgy hívé, hogy ha a keletre menő Körösi-Csoma huszonnégy évvel előbb nyerhetett némi pártolást, e derültebb korban reménylhet tán az éjszak Körösie is. Készíté tehát egy rövid tudósítást Reguly finn és lapp utazásáról, s azt a magyar academia titoknokának [Toldynak!] a végre küldte meg, hogy ez a hazafiak buzdítására közzé tegye, érintvén egyszermind azt is, hogy ha az academia őt levelező tagjai közé venné fel, e fiatal tudósra nézve ez volna a leghathatósb ösztön stb.” (Toldy, i. m. XXXI.). Maar „rövid tudósítás”-áról megemlékezik a Magyar Academiai Értesítő is 1840-ben. Ezt is érdemes megnéznünk, belőle ugyanis kiderül, hogy Maar tudósítása tulajdonképpen Regulynak hozzáírott leveleiből állott. „Ez után a' *titoknok* [Toldy Ferenc] Maar Bonifác győri kir. academiái professornak két levelét terjesztette elő, *éjszaki Európában utazó Reguly Antal* hazánkfiáról, ki 1839ben Német, Dán- és Svédországokon keresztül Finnországba menvén a' finn nyelvet annyira magáévá tette, hogy annak grammaticáján is dolgoznék 's olly véleményt gerjeszte maga iránt, minél fogva a' helsingfoisi tud. társaság által tagsággal is megtiszteltetnék. Innen a' *lapp* földre költözvén, miután ennek nyelvét is, több ideig a' nép közt lakván, megtanulta volna, tudományos czélú utját az archangeli és solozéni helytartóságokon keresztül épen jelenleg Sz. Pétervárába folytatja. A' jelentő indítványára, melly a' társaság által pártoltatott, az elnök, a' szép készülétű és iparkodású fiatal hazafit a' társaság' pénztárából segíteni ígerte, mihelyt a' társaság' tudományos megbízatásai' elfogadására készségét kijelenté; addig is utasítás-készítésre Jankowich és Schedius tt., Jerney, Kállay és Luczenbacher rr. és Bloch l. tagokból álló biztosság küldetvén ki” (I. Év. 1840. Nov. Dec. I. sz. 21).

A híradás — némileg eltérő szöveggel — megjelent az Athenaeumban is, amelynek egyik kiadója Toldy volt (l. 1841. 26. sz. 415).

Lényegében tehát régi kedves tanára hívta föl az Akadémia figyelmét a távolba szakadt ifjúra, s így Maar Bonifác közbenjárásának köszönhető Reguly akadémiái segélye is. Illő tehát, hogy a derék történettanár alakja méltó módon szerepeljen Reguly életrajzában.

Reguly Istvánnak fia külföldi utazására vonatkozó adatai már eddig is ismeretesebbek voltak. Sok érdekes új adatot tartalmaz azonban a levél második része, amely a serdülő ifjú bontakozó jelleméről tájékoztat.

A serdülő gyermek lelkét már igen korán — a nagyrahivatott emberekre jellemzően — a hősi élet, a rendkívüli példák ragadják meg. Kezdetben a testi vitézség próbái, a katonaelet lelkesíti, de — talán éppen Faddy Kristóf hatására — hamarosan a szellemi munka bajnokai felé fordul érdeklődése, a „jeles kitűnő előmenetelű férfiakról” olvas legszívesebben az újságokban. Így olvashatott Kőrösi Csoma Sándorról is, akinek hősies vállalkozásáról akkoriban már több híradás jelent meg a Tudományos Gyűjteményben, a Magyar Kurirban. S milyen jellemző a többre hivatott, nagyratörő lélek már gyermekkorban megnyilatkozó nemes becsvágya, amit a nagy példák szítanak magasra: „No mama várjon csak majd rólam is olvasnak újságokban.” Mintha csak Kőrösi Csoma nemes büszkeségtől izzó, nagyralátó lelkét hallanánk: „Barátom! a nagy kérdés megoldása . . . az én feladatommá vált. A nagy célnak megfelelő lesz egykor jutalmam” (l. Ujfalvi Sándor Emlékiratai. Kolozsvár, 1941. 104).

Érdekes és figyelemre méltó közléseket tartalmaz Reguly István levele fia érdeklődési köréről is. Megtudjuk, hogy a későbbi nagy tudományos alkotóban kora ifjúságában jelentkezett a magasabb rendű szellemi tevékenység igénye, a tehetség biztos jele; a művészetek iránt mutat fogékonyságot: költészettel, festéssel, énekkel foglalkozik. E foglalatosságoknak később kutatóútján nem kis hasznát látta, mikor néprajzi vonatkozású gyűjtéseit végezte, térképeit rajzolta.³ Költői tevékenységének is hasznát vette későbbi kutatóútján; ismeretes egy finnből készült műfordítása — az egyik legkorábbi és legsikerültebb finn fordítás nyelvünkön. A műfordítást abba a levelébe szőtte bele, amelyet hazai barátjának írt 1840-ben, s amelyet Toldy is felhasznált. A Reguly-album azonban csak részleteket közölt a levélből; megvan azonban a levél csaknem teljes terjedelemben az Athenaeum idézett számában. Érdemes idéznünk az eddig figyelmen kívül hagyott levélrészletet, amely a sikeres műfordításon túl több figyelemre méltó adatot tartalmaz.

A levél szerint Reguly kitűnő érzékkel rögtön felismeri a finn népköltészet, a finn néplelek páratlan gazdagságát s a magyar népköltészetrel való rokonságát. Sorából valóságos összehasonlító néprajzi kutatás terve bontakozik ki. Ugyanakkor tudós határozottsággal, meggyőző erővel használja fel a finn népköltészet értékeit a hazai elítélletek, a nemzeti elfogultság és hiúság ellen, ami azért is figyelemre méltó, mivel néhány éve, pesti egyetemi hallgató korában, a hamis nemzeti ábrándokat kergető Horvát István professzonnal állott közeli kapcsolatban: nála volt szállása és asztala (l. Toldy, i. m. XXII). Lássuk az eddig figyelmen kívül hagyott igen értékes levélrészletet:⁴ „Nem

³ Arról, hogy néprajzi gyűjtése során készített-e rajzos vázlatokat, nincs pontos tudomásunk. Tárgyi gyűjteményében azonban megmaradt több néprajzi érdekességű épület (vogul téli lakóház, cseremiszi nyári lakóház, cseremiszi éléskamra) modellje. (L. Balassa Iván, Reguly Antal néprajzi gyűjteménye [1840—45]: Néprajzi Értesítő XXXVI. [1954], 47—64; különlenyomatban is.) Kérdés: nem az ezermesterkedő, művészkedő Reguly munkái-e ezek a takaros kis modellek? (Reguly térképére vonatkozóan l. Borbély Andor „Reguly Antal térképének szerepe az Észak-Ural megismerésében”, Földrajzi Közlemények. 1955, 231—42; különlenyomatban is.)

⁴ Hogy Toldy miért hagyta el ezt a fontos részletet, az érthető, ha ismerjük a Reguly-albumban is kifejezésre juttatott óvatoskodó tartózkodását, amellyel — engedve az uralkodó nemzeti közvéleménynek — a finn—magyar rokonság kérdését tekintette.

tudom, hol beszéltél anyámmal? talán Zirczen voltál? Ugy olvastad haza írt leveleimet. Azok többnyire „lamentabile carmenek”. (Értsd miért és minek?). — De még a’ finnus népköltészetéről kell szólnom. Egy kis darabkát küldök itt próbául. Első fordítási próbám. A’ finn nép olly gazdag dalokban, hogy ha tudnék magyarul verselni, előnthennék benneteket velök. Magyar nyelvre fordítani őket, melly rokon szellemü, és hasonló módon fejezi ki magát, igen könnyü és hasznos volna. Rajta mind vissza lehetne adni, mit a’ finn költő gondolt, ’s össze lehetne hasonlítani magyar és székely népdalokkal. A’ moldvai magyaroknál is reménylek hasonlókat találhatni.

Órló dal.

Hogy ha jól ismertem jönne,
 Kit előbb láttam, jelenne,
 Csókot csókra száj áldoznék,
 Csókkal mézajkon nyugodnék:
 De nem hallatszik aranyom,
 Azért estve az unalom;
 Kedvetlen aludni menés,
 Nincs éjben éden, enyelgés.
 Még kinosb a’ fölébredés.
 Kéz csak üresben tapogat,
 Ujj a’ hiányban hazudtat.
 Mindig jobbra kellene válni:
 De jön bajom reggelenként,
 Ha dologra többi siet,
 Ha nyugodni a’ többi megy:
 Éjeken egyedül vagyok,
 Árva hitvesnek ágyában,
 Egyedül alvó társtalan.
 Nincs ajkimat ki csókolná,
 Oldalom gyengén karolná,
 Ölembe kedvvel simulna —
 Hogy nem hallatszik aranyom
 Konyha előtt kopogtatni,
 Udvarban fát hasogatni,
 Sövény-ajtón faragdálni,
 Ablakom alatt andalgni. —
 Jőj, szegényke, szűk bölcsőmbe,
 Lépj, kedves, meleg ágyomba.
 Nem hívlak épen erősen,
 Csak ha lényed hozzám hozhat,
 Véred keblemhez vezethet. —
 Aztán te ágyamba lépvén,
 Szorulj, szorulj, kis madarkám,
 Közels hozzám, aranyocskám.

E’ dalnak szerzője egy finn paraszt nő. Ő ezt egy kézmalom’ forgatásánál éneklé, hogy vele nehéz munkáját könnyebbé tegye. Schröter ezen dalt, „Finnische Runen” czimű munkájában szóról szóra fordítá. Hogy én

is épen ezt választám, könnyen megmagyarázhatjátok. Mert szépsége fiatal embernek olly meglepő, hogy a' finn költészet iránt benned érdeket gerjeszteni mással alig lehetett volna jobban. Valami komoly mythologiai tanítás az istenek' történeteiből nem fogott volna illy hatásu lenni; 's ezek hosszúk is. Azért légy jó gondolattal a' finnek iránt. Nézd ezen esendes asszonyt! Hidegnek 's érzéketlennek mutatja őt külseje, ajkai ritkán mosolyganak: de ha énekre buzdul, ömlik belőle a' gazdag benső élet. Benseje olly világ, melly őt ki tudja elégíteni, és benső éleményeit nem hagyja az élet' külső szórakozása által zavartatni.

Az által talán nem fognátok megbántódni, ha a' finnek 's tán még a' lappok is a' magyarokkal rokonok volnának. Talán fájdalommal értettétek, hogy egy magyar ismét árulóvá akar lenni? Ne legyetek büszké! Ha illy mértékben mérhetjük magunkat, ha a' finnek megengedik, hogy nyelvünket az ő nyelvosztályukhoz számítsuk, becsületünkre fog válni. Ama' híres dán professor Rask, ki 45 nyelven irt, azt mondá: »A' finn nyelv maga minden tökélyekkel bir, mikkel a többi nyelvek összesen, mellyeket ő ismer«. Nem akarjátok-e mégis hinni? De azért jó barátok maradunk! Irj sokat. Én olly távol vagyok tőletek 's olly egyedül; legyetek hozzám jók. Hagyjátok élveznem, mit olly sokáig nélkülöztem. Pótoljátok ki mindent egy napon, mellyet én ünnepelni akarok olly szépen, a' milly drága előttem barátságatok. Rég távol vagyok tőletek, sokat mondhattok nekem. Irjátok februariusban és én megkapom februarius' végén Helsingforsban. Azok a' szüléimről híreket kedvesbökké fogják tenni, vagy ha nem, vigasztalásul szolgálódnak hű barátodnak *Reguly n a k'* (Athenaeum, 1841. 38. sz. 596—8).

Hogy ki volt a régi barát, akihez levelét *Reguly* címezte, sajnos sem az Athenaeum, sem Toldy nem közli; talán egyik győri iskolatársa lehetett, aki aztán volt tanárukhoz, Maár Bonifáchoz továbbította. Ő juttathatta el aztán az Akadémiához, Toldyhoz.

S most térjünk vissza a nagy vállalkozás előtt álló ifjúhoz, akit édesapja levele rajzol elénk. A nagyfokú szellemi, művészi érdeklődésben igen fontos a „nyelv tanulás”, amellyel — öntudatlanul is — már jövődő hivatására készül.

De nemcsak szellemi érdeklődésével készíti magát még ismeretlen hivatására. Testi erejét is azzal a buzgósággal, szívósággal edzi, mint nagy példaképe, Kőrösi Csoma. Vív, úszik — s akárcsak a gyermek Csoma — hatalmas utakat tesz meg, „többnyire gyalogosan 's társ nélkül”. A hazai tájakra, a bányavárosokba is tudományos érdeklődés viszi, s már fiatalon kitekint a kis haza határain túlra is: Bécs, Lemberg, Krakó — „a' hol is több helyeken kedves fogadásokban részesült.”

Néhány soros kis életrajzi vázlat, s mennyi érdekes új adat, s egyben figyelmeztetés is, hogy mennyi ismeretlen adat lapulhat még az Akadémia Kézirattárának lapjain nagy nyelvész-kutatónkról, akinek máig sincs alapos, korszerű életrajza. Pedig *Reguly* határainkon túl is ismert és becsült élete és munkássága megérdemelné, hogy e hiányt mielőbb pótoljuk. Van is egy — sajnálatosan félbeszakadt — szép vállalkozás: „A modern nyelvtudomány magyar úttörői”-nek Zsirai Miklós által megkezdett sorozata, amely méltó helyül kínálkozik *Reguly Antal* mielőbb megírandó új, korszerű életrajza számára.

Egy zürjén kötőszóról

— A zürjén *-si* 'ha' kötőszó —

1. A zürjén nyelv udorai nyelvjárása egy olyan 'ha' jelentésű enklitikus kötőszót ismer, mely — tudomásom szerint — eddig más zürjén területről nem került elő. Ez a feltételes kötőszó a *-si*. Különösképpen van ugyancsak az udorai nyelvjárásban egy ezzel a kötőszóval azonos alakú 'akkor' jelentésű szó, továbbá egy *-si* hangalakú kérdőszó, amely — úgy látszik — szintén nincsen más nyelvjárásból följegyezve. Mind a három szó vagy szócska először az 1916-ban megjelent udorai szövegeimben szerepelt; azóta azután 1952-ben V. A. SZORVACSEVA közölt példákat a feltételes *-si* kötőszónak és a *-si* kérdő partikulának a használatára az udorai nyelvjárás déli (felsővaskai) területéről («Некоторые фонетические и морфологические особенности верхне-вашского говора удорского диалекта» című cikkében) a sziktivkari Лингвистический сборник 2. füzetében.

Ezeknek a partikuláknak, elsősorban a két *si* alakú elemnek az eredetével kívánunk a következőkben foglalkozni.

Talán leghelyesebb lesz, ha mindenekelőtt e partikulák használati körét tisztázzuk, amennyire ezt a rendelkezésünkre álló adatok csekély száma lehetővé teszi.

Forrásaink a Zürjén Szövegek (ZSz.), a Syrjänisches Wörterbuch (SWb.) és SZORVACSEVA említett cikke.

2. Példák a feltételes enklitikus *-si* kötőszó használatára:

a) csak a *-si* utal a mellékmondat feltételes jellegére: *kole-si, atnjd vetle bijsla!* 'ha kell, magatok menjetek tűzért!' (ZSz. 178); *vaj špiška te, vijim-si* 'add ide a gyújtódat, ha van' (uo. 176); *šo šelke veji šeta-si, nanje šetan-e?* 'ha száz rubelt adok, ideadod-e a gabonádat?' (uo. 175); *menim vremena loe-si* (vagy: *loe-ke*), *me vota* 'ha lesz rá érkezésem, eljövök' (SWb. 887). L. még itt b) alatt és SWb. 887—8.

SZORVACSEVA (i. h. 48) a következő példát idézi: *on rebit si, on soj* 'если не поработаешь, то и не поешь' ['ha nem dolgozol, (akkor) nem fogsz enni'] és utána megjegyzi: „ср. *on ke rebit, on soj*”. A példát ezzel vezeti be: „Из союзов в верхне-вашском говоре следует отметить союз *si* 'если', соответствующий по значению союзу *ke* 'если'.”

b) A mondat feltételes jellegére a *-si* mellett, vele együtt más kötőszó is utal, nevezetesen *ješli* 'ha', vagy *-ke* 'ha': *ješli tedan-si, medes teđe da i medse ke tedan, koime des teđe da, a on ted-si, i atte soja* 'én valami feladatot adok neked.] Ha megfejtod (megoldod), másikat adok, és hogyha a másodikat is megoldod, harmadikat adok. De ha nem tudod (ha nem oldod meg), tégedet

magadat is megeszlek' (ZSz. 159); *jéšti me teda-si, tené soja* 'hogya én megfejttem, én megeszlek' (uo. 160); *tedan-ke-si, seki vištav* 'если знаешь, расскажи!' (uo. 161).

c) Fenti példánkban a tagadó igével kapcsolatban is szerepel a *-si* (*on rebit si; on ted-si*). De járulhat a *-si* magához a tagadó igéhez is; pl. *šo tšelke'vej šeta, a sije og.* — *no on-si, i me og vuzav* 'száz rubelt adok, de azt nem [teszem meg] én. — Nos, ha te nem [teszed meg], én se adom el [neked a tehenemet]' (ZSz. 171).

Új jelentés fejlődésére adott alkalmat a *-si*-nek a 3. személyű tagadó igével (*oz-zal*) való kapcsolata.

A következő mondatban az *oz* még szorosán kapcsolatos a megelőző mondatbeli *petal-* igével: *petale, dak peta'le, a oz-si, a tšis tedas* '[ha] megterem [a répa], hát megterem, de ha nem, ő maga tudja (értsd: az ő dolga, az ördög dolga)' (ZSz. 173), de már teljesen önállósult az *oz-si* (a magyar *hanem* kötőszó keletkezésére emlékeztető módon) ebben a mondatban: *in berd, oz-si laška* 'не плачь, не то выстераю' ('ne sírj, különben elpáhollak') (uo. 166). Az *oz-si* jelentése itt megfelel az orosz *не то-ének*: „в противном случае”, pl. „уходи, не то прогонят” (ОЗЕГОВ 354; I. még Грамматика русского языка (Акад. Наук СССР) II/2, 241—2), vagyis 'ha ez nem [következik be]', azaz 'ha nem történik meg az, hogy nem sírsz', tehát a. m. 'ellenkező esetben (в противном случае), különben'. Ugyanígy van szerkesztve a következő mondat is: *jéšti te on mun, oz-si vetla* 'ha nem mész, akkor [tkp. ha ez nem következik be] én elkergetlek' (ZSz. 164), a közlő orosz fordítása szerint: 'если ты не пойдешь, не то выгоню'.

Teljesen elhomályosult az *oz-si* eredeti jelentése és éppen csak az orosz *не то* fordítás ('különben') magyarozza meg a következő mondatokban az *oz-si*-t: *noli oz-si sinališti!* 'nos hát, fésüld meg! ну-ко почеси, не то почеси, давай почеси!' (ZSz. 165, 166); *mun-ing, oz-si tšaka-vate vajli* 'menj csak, ha nem hozol-e gombalevest, hozz gombalevest!' ('не то принеси грибный суп!') (uo. 163, 164).

d) Ugyancsak *si* az alakja annak az 'akkor' jelentésű rámutatószónak (határozószónak), mely a főmondatot bevezeti és a megelőző feltételes (vagy feltételes értelmű) mondatra utal (orosz megfelelője *то, тогда*); pl. *kujim-šo tšelke'vej vaj, si i vištala* 'adj 300 rubelt, akkor megmondom' (vagy: 'úgy megmondom') (ZSz. 174, 175). A *si*-hez a *sek* 'akkor' határozószó is csatlakozhatik: *patš-vilas ka, si sek oz adžji* 'másszál föl a kemencére, akkor majd nem lát meg' ('то тогда он не увидит') (uo. 170, 173).

e) Csak hasonló alakú az '-e?', vajon?' jelentésű *-si* enklitikus kérdőszócska. Ez gyakrabban az *-e* kérdőszócskával együtt használatos; pl. *og ted, verman-e-si koršijni* 'nem tudom, hogy meg bírod-e (можешь ли) keresni' (ZSz. 155, 161); *og ted, verman-e-si karni* 'nem tudom, vajon el bírod-e végezni' (uo. 156); *abu-e-si silen vit pi* 'кажется у него 5 детей' (uo. 164; tkp. 'vajon nincs-e neki öt fia?'); *tedan-e-si?* 'знаешь ли?', 'tudod-e?', vajon tudod-e?' (uo. 161).¹

Előfordul azonban — a rendelkezésre álló adatok tanúsága szerint gyakrabban — kérdő névmásokhoz vagy kérdő határozószókhöz függesztve

¹ Az uo. szereplő *tedan-si* eredeti feljegyzéseimben is így van ugyan írva, de ez vagy íráshiba *tedan-si helyett, vagy pedig inkább csupán utalás kívánt lenni a *-si* és *-si* közti különbségre (*jéšti tedan-si* 'ha tudod' uo. 159 és *tedan-e-si* 'tudod-e?' uo. 161).

ugyancsak nyomósító értékkel. Pl. *šin sajas mu-i-si i oz šuni*: 'mit nem beszélnek az ember háta mögött (tkp. szem mögött)! ('за глазами что и не говорят!') (uo. 161, SWb. 902). SZORVACSEVA csak ezt az utóbbi nyelvhasználatot figyelte meg; erről (i. h.) így nyilatkozik: „... необходимо упомянуть также усиленную часть -si, которая употребляется с вопросительными местоимениями: *kotsi* [*< kod-si*] 'кто уж', *ku-tšems-i* 'какой уж', *kors-i* 'когда уж', *mu-i-si* 'что уж', *ke-si* 'где уж', *ku-tšsi* [*< kudž-si*] 'как уж' ”.

3. Ha mármost a -si feltételes kötőszóra vonatkozó példáinkat nézzük, két jelenség vonja magára figyelmünket.

Az egyik az, hogy a -si önállóan is szerepel ugyan 'ha' jelentésben, de gyakrabban más, szintén feltételes értelmű elemmel párosul (*ješli* vagy *-ke*), és így nyomatékosabban fejezi ki a feltételes jelleget. Ugyanolyan ismétlés, kettőztetés ez, mint mikor az utóbb említett két kötőszó (a *ješli* és a *-ke*) szerepel együtt, mint pl. ebben a mondatban: Ud. *ješli-ke kebilašs sita las nioš* 'hogya a kanca leányra ganéjoz' (ZSz. 209), *ješli-ke sije te šuan*. . . 'hogya te azt mondod. . . ' (uo. 178), Le. *ješli ti-ke vo džala:de mene* 'hogya ti előztök meg engem' (NyK. XLV, 408). (Több példát l. SWb. 314.) Hogy a *-ke* és a *-si* is csakugyan azonos jelentésű, azt világosan mutatta egyfelől fent idézett példák (amelyben egyformán állhatott *loč-ke* és *loč-si*), másfelől SZORVACSEVA megállapítása a *-si* és a *-ke* azonos értelméről.

A másik jelenség, mely figyelmet érdemel, a *si*-nek a helye a mondatban. A *ješli* rendszerint első vagy második helyen áll a mondatban, a *-ke* mint simuló feltételes kötőszó a hangsúlyos mondatrészhez kapcsolódik és rendszerint szintén a mondat első szavainak egyikéhez járul (pl. Ud. *nebi-valšišina-ke kužan višta-vni, tak šeta bi, a on-ke kuž višta-vni nebi-valšišina, dak mišku-šid tasma jera* 'ha lehetetlenséget tudsz mesélni, úgy adok tüzet, de ha nem tudsz lehetetlenséget mesélni, úgy a hátadból szijat hasítok' ZSz. 177). Ezzel szemben a *-si* mindig a mondatnak a legvégén áll, az utolsó szóhoz függesztve. Jellemző ebből a szempontból a különbség is egyfelől a most idézett *on-ke kuž* és másfelől az *on ted-si* vagy *tedan-ke-si* szórendje között.

Ezzel szemben a d) pontban tárgyalt *si* rámutatószó éppen ellenkezőleg 1. mindig a maga mondatának az élén áll, ennek legelső szava, 2. nem simuló szócska, hanem önálló rámutató szó (határozószó), 3. nem a feltételes mondatnak, hanem az összetett mondat utótagjának: a második helyen álló mondatnak, a főmondatnak egyik része, végül 4. nem 'ha', hanem 'akkor' (vagy 'úgy') a jelentése.

Kérdés mármost, két különálló szóval van-e dolgunk, vagy van-e, lehet-e a kétféle *si* között valami kapcsolat.

4. Nézzük először a feltételes -si kötőszót!

Fent láttuk, hogy ez a -si olyan kötőszó, mely mindig a mondat legvégén áll, (viszont a másik *si*-t mindig a másik mondatnak a legelején találjuk). Nézzünk hát körül, nem találunk-e a zürjén kötőszók körében más ehhez hasonló esetet.

És csakugyan három olyan zürjén kapcsoló kötőszót ismerünk (hogy mind a három orosz eredetű, azon — kötőszóról lévén szó — nem fogunk csodálkozni), amely szórend tekintetében élénken emlékeztet a -si szórendjének kettősségére, nevezetesen a *da* 'és', *a* 'de, és', és az *-i* 'és, is' kötőszókat.

Nézzük hát először ezeket az utóbbi kötőszókat és vegyük talán azt a példát, melyet BUBRICH említ az 1948. évi komi—orosz szótárhoz csatolt rövid

zürjén nyelvтанában. Itt a 292. lapon azt írja, hogy a zürjén a következő mondatot háromféleképpen mondhatja: 1. *doddad p u k s a d a s̄ila tenid mījke* 'я в сани сяду да спою тебе что-нибудь' ['szánodba ülök és énekelek neked valamit'], vagy (alárendeléssel) 2.: *doddad p u k s a d a, s̄ila tenid mījke* 'когда я сяду в сани, спою тебе что-нибудь' ['mikor szánodba ülök, énekelek neked valamit'], vagy végül 3.: *s̄ila tenid mījke, doddad p u k s a d a* 'я спою тебе что-нибудь, когда в сани сяду' ['énekelek neked valamit, mikor szánodba ülök']. — [Ez a mondat WICHMANN szövegeiben így szerepel (mint mellérendelt mondatokból álló összetett mondat): *dod vilad p u k s a d a mīj-ke s̄ila* 'in deinen Schlitten setze ich mich und singe etwas' (SVd. 79), *me tenid mīj-ke s̄ila, dodjad p u k s a d a* 'ich werde dir etwas singen, in deinen Schlitten setze ich mich nieder' (uo. 77), és: *me tenid mīj-ke s̄ila, dod vilad p u k s a d a* 'ich werde dir etwas singen, in deinen Schlitten setze ich mich' (uo. 78).]

Részben hasonlót állapít meg BUBRICH a tagolásra vonatkozólag a Грамматика литературного коми языка-*ban* (190—1) mind a három kapcsoló kötőszóról. Itt azt olvassuk, hogy a zürjénben a kapcsoló kötőszó az ezt megelőző szóhoz kapcsolódhatik, és ezért például a következő mondat: *ne-una sojim i juim* 'мы немного съели и выпили' ['mi egy keveset ettünk és ittunk'] kétféleképp érthető: *ne-una sojim | i juim*, és így is: *ne-una sojim i | juim*. Éppígy: *me gaža da s̄ila* 'я весел и пою' ['én víg vagyok és énekelek'] kétféleképpen tagolható: *me gaža | da s̄ila*, és *me gaža da | s̄ila*. Ugyanígy: *me giži n̄in, a te vek na gižan* 'я написал уж, а ты все еще пишешь' ['én már elkészültem az írással, de te még egyre írsz'] lehet: *me giži n̄in | a te vek na gižan*, és *me giži n̄in a | te vek na gižan*.

Ezekben a mondatokban tehát a *da, a, i* — mindamellet, hogy tkp. a mondat második részével kapcsolatosak, hiszen ezt kapcsolják a megelőzőhöz és a második tag nélkül nem is lenne szükség a kötőszóra — éppígy lehet (szólam- és mondattagolás szempontjából) az első mondatnak a végén, mint a másodiknak az elején. Sőt a beszédben egyenesen általános a kapcsoló kötőszónak az első taghoz (mondatrészhez vagy mondathoz) való szoros (enklitikus) kapcsolódása, miként ezt már a SWb. 116. lapjának jegyzetében is megemlítettem. De persze nemcsak a permi nyelvekben van ez így. A magyarral kapcsolatban is kifejti KLEMM (MTörtMond. 405), hogy „az összetett mondatot alkotó egyszerű mondatok közt levő kötőszó, vonatkozó névmás rendszeren az előző mondat nyomatékába s hanglejtésébe illeszkedik bele szünet nélkül, azonban retorikai, logikai és más okból szünet lehet a kötőszó előtt, s akkor a kötőszó az utómondat előtt nyomatéktalan szakaszelőzőt alkot”. (A megelőző taghoz kapcsolódik az 'és' (*de*) a törökben is; l. pl. KÚNOS, OTNy. 339. A németben az *und* az utána következő szólamhoz, illetőleg mondathoz kapcsolódik; l. pl. DUDEN, Die Grammatik der deutschen Gegenwartssprache 597.)

Így tagol pl. ZSILINA is (alább említendő tanulmányának 85. lapján): *me ješše kešji ližni juras da eg lištj, dumažta, šte, oz inmi da, pišjas* 'я еще хотел выстрелить, но не посмел, думаю, что не попадет и убежит', és hasonló tagolást találunk ЛITKINНÉЛ IS (Современный коми язык 276): *gimale-a, ke džid* 'гремит, хотя и холодно'.

A szólam-, illetőleg mondattagolásnak ez a módja különösen versekben figyelhető meg. Pl.:

kvažt-vožase boštas da
(50) *nežtas da nežtas da*

'hatágú [korbácsát] fogja — és
üti meg veri és

*alej viris iskovtas
pel-pom vijenjs.*

(SVd. 227.)

*tšikišes kole kšini da
sadeke kole šužni*

(PLESZOVSKIJ, КОМИ МОЙДЪЯС, СЫЛАНКЫВЪЯС . . 163.)

Persze van példa versben is a másik fajta tagolásra is; pl.:

*petkajas lebzisni —
da zudjis veji.*

(SVd. 315.)

rózsaszínű vére folyik
egészen a válláig'.

'fecs két kellene fogni és
kalitkába kell zárni'.

'a madarak elrepültek
és a köszörűkő elmerült'.

E szólamtagolás eredménye a *da*-nak 'is' jelentése (amiben az *i* kötőszónak ilyen szerepe is közrejátszhatott), mint pl. ezekben: *munam kšiken: te da me da* 'пойдем вдвоем: и ты и я' (Коми-русский словарь 59), vagy: *oleni da vileni da ta-lun* 'még ma is élnek és vannak' (VdKomi 336).

Hangsúlyoznunk kell: csakis a kötőszónak az első mondat végén és a való szoros kapcsolódása (*me gaža-da šila*) tette lehetővé a két teljes mondat sorrendjének azt a megváltoztatását, mely a *šila tenid miške, dodlad pukša da*-féle mondatszerkezetet eredményezte, amelyben a *da* jelentése is már némileg módosult is, sőt ВУВРИЧ fordítása szerint már időhatározói kötőszó-félévé alakult ('я спую тебе что-нибудь, когда в сани сяду'). Ez az utóbbi szerkezet a zürjében különösen magyarázó értelemmel gyakori. Értelmét tekintve a két mondat sorrendje tulajdonképpen meg van fordítva, a kötőszó azonban szorosan ugyanannak a mondatnak a végén marad. Hogy csak néhány példát említsünk: *mededtšis munnj, vė vile pukšis da* 'elindult, hiszen (hiszen már) lóra ült' ('lóra ült ugyanis') (VdKomi 378; < lóra ült és elindult); *bereg bužde, vašs miškas da* 'a part beomlik, mert (ugyanis) a víz alámossa' (SWb. 117; < *vašs miškas da bereg bužde*); *oz vermjni kerpitni, abu tšuhnas da* 'nem bírják elviselni, hiszen nincsen újjuk' (VdKomi 363); *goraase en šornit, gaške kodke kivziše da* 'громко не говори, потому что, может быть, кто-нибудь подслушивает' (Литкин, Современный коми язык 271); *vidžjas turunaš, gožemš bur veli da* 'луга обильны травой, так как лето было хорошее' (uo. 274) ('a nyár jó volt, és a rétek füvesek' → 'a rétek füvesek, a nyár ugyanis jó volt'); *ti unator na addžilannid, biđmannid da* 'вы еще многое увидите, когда вырастете' (uo. 289); *sije ditase kole kemedni, kokis kšime da, illae pete da* 'arra a gyerekre cipőt kell adni, hiszen fázik a lába, hiszen (vagy: ? mikor) kimegy a szabadba' (SWb. 117). — Példa az *a* kötőszónak ilyen használatára: *ivlajs zere, šondia-a* 'на улице дождь идет, несмотря на то [annak ellenére, hogy; pedig], что солнечно' (Литкин, i. m. 273—4).

Ez a szerkezet annyira gyakori volt, hogy idővel az első mondat elhagyásával (a kötőszónak mintegy indulatszói, vagy csupán nyomósító alkalmazásával)² emfaticusan ezt is mondhatták: *a tšid tšišitini da!* 'hiszen magad tisztítottad!', *tene p'ěške veledim da!* 'mi biz — mondják — megtanítottunk volna téged, megmutattuk volna neked!' (SWb. 117).³

² Vö. az orosz да 'nos' jelentésével.

³ A *da* és *i* kötőszóknak fent tárgyalt (talán részben orosz hatást is feltüntető) mondat- vagy szólamvégi használatára sok példát lehetne idézni azokból a népmesékből, amelyeket F. V. PLESZOVSKIJ közölt 1956-ban Sziktivkarban (Коми мойдъяс, сыланкывъяс да пословицаяс [= Zürjén mesék, dalok és közmondások] cím alatt). Illyenek: Sz. *gortas loktis da, nižid juale* ['hazajon, és a lánya kérdezi'] (i. m. 57); Vm.

A fejlődés menetét, egyes fázisait a következő példa szemléltethetné: *jei šue: enei tšektei da! me eg list* 'der Blödsinnige sagt: „Ihr habt mir das ja nicht aufgetragen! Ich habe es nicht gewagt”' (SVd. 95). 1. A két utóbbi mondatból egy összetett mondatot alakíthatunk: „Ti nem parancsoltátok meg nekem és én nem mertem megtenni”. 2. E két mondat sorrendjét megfordíthatnók: *me eg list, enei tšektei da!* 'nem mertem megtenni, hiszen ti nem parancsoltátok meg', végül 3. az utómondat el is maradhat, ahogyan csakugyan ezt olvassuk (uo.): *jei šue: enei tšektei da!* 'der Blödsinnige sagt: „Ihr habt mir das ja nicht aufgetragen!”'

5. Az analógia szembeötlő; egy kötőszó a szólam (vagy mondat) elejéről a másik (megelőző) szólam (vagy mondat) végére kerülhetett és jelentése módosulhatott. Hiszen a magyarból is ismerünk tanulságos analógiát: az *is* meg az *és* egyeredetű, az *is* ma is enklitikus nyomósító szó (maradt), és az olyan mondat, mint *futni akarnék is, ti ne hagyjatok* (RMKT. IV, 120; l. Klemm, MTörtMond. 408) a maga feltételes előtagjával meglepően emlékeztet (ha nem is a fejlődés irányával) az itt tárgyalt zürjén nyelvi jelenségre. (Az analógia annál találóbbnak látszik, minthogy az orosz da kötőszónak 'если; ha' is lehet a jelentése; l. DAL I, 423.)

Igen tanulságos a *v o t j á k* analógia is. A *votják no* (<or. но) ma általánosan használatos enklitikus kapcsoló kötőszó is; pl. *Marijān-no Darijān vača šin učkisa ulo: völdätān-no polān* 'Mária és Daria szembe nézegetnek egymással: fedél és padló' (VotjSz. 517); *tyle no, vue no* 'и в огонь, и в воду' (Удм.-русс. словарь 206). ПЕРЕВОСЧИКОВ (uo. 382) külön is utal arra, hogy kapcsoló kötőszói szerepben a „союз no располагается в конце первого предложения”, pl. *kuaž zoriz no, turin vožektinā kutskiž* 'прошёл дождь, и трава зазеленела', és még hozzáteszi, hogy „синтаксическая пауза, обозначаемая запятой, делается после союза”. (Ha azonban ellentétes mondat kötőszavául szerepel a *no*, akkor határozottan a második mondat élére kerül:

vo tīras da, ebed getevita ['az év le fog telni, és én ebédet készítek majd (számodra)'] (uo. 38); Vm. *vois da, višis nūte pīvsang lettšedini* ['odajött, és a beteg leányt levitték a fürdőkamrába'] (uo. 39); Vm. *mij keran, sidž loji da!* ['mit csináljon az ember, hiszen (vagy: ha már) így lett!'] (uo. 38); Vm. *višē sutki i med i, koimed i* ['beteg egy teljes napig és egy második (nap) is, harmadik nap is'] (uo. 39); *Jelena Prekrasnalī abu i šog, mužikis rak da* ['Világszép Ilona nem is búsul, pedig férje rák'] (uo. 71); Vm. *mij ve tšan, sidž udaiftšis da* ['mit csinálhat az ember, hát (vagy: ha már) ez így ütött ki?'] (uo. 116); Vm. *illaid, jujis da, zev jona jonmis* ['Illya ivott és igen nagyon megerősödött'] (uo. 122); Vm. *vi džede da, ekmis pi si vo džin* ['nézi, és (hát) kilenc fiú van előtte'] (uo. 121); Vm. *kis pe loji taje diis i taje domis, ez pe tan vev da* ['honnan került ide ez a sziget és ez a ház, hiszen nem volt itt!'] (uo. 118). Ud. *vellam vežajid orde, šelajaste boštam tšetš da* ['menjünk a keresztapádhoz, és vigyük magunkkal a császármadarakat!'] (uo. 136); Ud. *kerkaiš, vi džede da, mednej* ['a ház, nézi, hát rézből való'] (uo. 97); Ud. *nalēn eske eni aslanis stavis em da, kždž on mun, sar korēma da* ['nekik maguknak ugyan most mindenük van, de hogyné menne az ember, hiszen a cār hívta őket'] (uo. 137); Ud. *dediš pole, tom na veli da* ['(a... fiú) fél az öreg apától, hiszen ő még fiatal volt'] (uo. 136).

Legújabbban STIPA utalt — egy e dolgozatom elkészülte után megjelent munkájában — a *da*-nak erre az alkalmazására (Funktionen der Nominalformen des Verbs in den permischen Sprachen 201—2). WICHMANN-nak egy mondatát idézi: *pukale vursē biasēma da* 'und nachdem sie Licht angezündet, sitzt sie [und] näht' (SVd. 133), és a mondat utolsó tagját így értelmezi: „sie hatte ja Licht angezündet” és úgy magyarázza, hogy a *da* a mondat végén az alárendelő (határozói viszony) jelölésére szolgál (éppúgy, mint a *-ke* kötőszó vagy partikula vagy a névutók). (Vajon szándékosan kezdi-e WICHMANN a mondat fordítását „und”-dal?)

gurte bertem pote vitem, no na tšalnik ug leži 'домой съездить хочется, но начальник не разрешает'; ilyenkor a *no* a második egyszerű mondat élére kerül és „синтаксическая пауза происходит перед этим союзом” (uo. 383.)

6. Most térjünk vissza a két *si* partikulához!

Ami tehát a két *si*-nek mondatbeli helyét illeti, hogy ti. az egyik *-si* az első mondat végén, a másik *si* pedig a második mondat élén áll, ez a mondotok alapján elvben nem lenne akadály a két *si* egymással való azonosításának.

De vajon jelentéstani szempontból lehetséges-e ez az azonosítás? A jelentés valamennyire módosulhat a helyváltoztatás következtében, de a két jelentésnek mégis kapcsolatban kell egymással lennie.

Mármost ha a *da* mintájára próbáljuk az összetett mondatot az eredetitől eltérően tagolni, teljesen más lesz a mondat értelme, mint amit a beszélő eredetileg mondani akar; **on rebit, si on soi* azt jelentené, hogy 'nem dolgozol, ha nem eszel', **on soi si, on rebit* meg azt, hogy 'ha nem eszel, nem dolgozol'.

Ilyen módon tehát ez az út járhatatlan, az analógia nem alkalmazható, éppúgy nem alkalmazható, mint ahogyan a *-ke* feltételes enklitikus kötőszó sem csaphat át a következő mondatba.

De hátha talán abból indulnánk ki, hogy — miként a *da* a második mondat éléről csapott át az előző mondat végére — ugyanúgy itt is nem a mondatvégi *-si* az eredeti, hanem a második mondatot kezdő 'akkor' jelentésű *si*?

Ekkor egy csapásra megszűnik minden nehézség!

Könnyű belátni, hogy ezekben a fenti mondatokban: „ha nem dolgozol, nem fogsz enni”, „ha ráérő időm lesz, eljövök”, „ha száz rubelt adok, ideadod-e a gabonádat?” stb., a föltételes mondat eredetileg kötőszó nélküli mondat (kötőszó nélküli alárendeléssel), sőt eredetileg kérdőmondat volt (l. még alább) és csak a második mondat 'akkor', 'úgy' rámutatószava jelezte az egész mondatszerkezet jellegét: „nem dolgozol(?) — akkor nem is fogsz enni”, „ráérő időm lesz(?) — akkor eljövök” stb. Amikor azután a mondathatár (vagy mondattagolódás) eltolódásával az 'akkor' jelentésű *si* átkerült az első mondatához, az így odatapadt *si*-ben látták (a *-ke*-nek pontosan megfelelően) a feltételes jelleget jelölő elemet, azaz ennek tulajdonították azt, hogy ez tette a (tkp. amúgyis már feltételes értelmű) mondatot feltételes értelművé; viszont a második mondat az onnan elszakadt rámutatószó nélkül is megtartotta teljes eredeti jelentését. És ahogyan a *da* esetében is megmaradt az eredeti és a belőle fejlődött új használat, úgy itt is a *si* megmaradt régi helyén 'akkor' jelentésűnek, de új környezetében ráértéssel felvette a 'ha' jelentést, vagyis itt jelentéshasadás következett be. (Vö. még a *votj. no*-ról mondottakat.)

Persze ahhoz, hogy a *si* megtarthassa 'akkor' jelentését, ennek a jelentésnek nagyon tudatosnak, szilárdnak kellett lennie. Erre alább vissza kell térnünk, előbb azonban még egy fontos körülményre akarunk rámutatni.

7. Fenti magyarázatunk, a föltételezett fejlődési folyamat, egyelőre azonban csak elméleti lehetőség; mellette persze az szól, hogy a *si* bifurkációját teljesen megmagyarázza. De talán megszűnik magyarázatunk hipotetikus jellege és meggyőzővé válik, ha ki tudjuk mutatni, hogy ez a folyamat valóban végbement és hogy ilyen folyamat valóban egy 'akkor' vagy 'úgy' jelentésű

rámutatósóra és egy erre visszamenő feltételes kötőszó keletkezésére vezetett magában a zürjénben.

És — szerencsére — ezt csakugyan ki tudjuk mutatni.

T. I. ZSILINA a sziktivkari Историко-филологический сборник 1956. évi 3. füzetében a letkai körzethez tartozó Szludka falu nyelvét ismerteti és ott (a 85. lapon) ezt írja: „Употребляется не встречающийся в коми литературном языке условный союз *sidž* (*si dži*): *žar sidž, bara petni mežne* 'если жарко, опять можно выйти'”, vagyis [nem azt jelenti ez a mondat, amire gondolhatnánk,⁴ hogy 'nagyon meleg van, úgyhogy megint ki lehet menni', hanem:] 'ha nagyon meleg van, [akkor] újra ki lehet menni'. A mondat pontos fordítása ez: 'meleg van így (v. úgy), ismét ki lehet menni'.

Semmi okunk sincs arra, hogy ZSILINA megfigyeléseinek helyességében kételkedjünk.

Nézzük most idézett példáját. Világos, hogy a *sidž* ('így; úgy') eredetileg csakis a második mondatához tartozhatott:⁵ „meleg van, ú g y újra ki lehet menni” (az első mondat tehát itt is kötőszó nélküli, jelöletlen feltételes, eredete szerint kérdő mondat: „meleg van?”); ebből lett szólamhatár- vagy mondat-határ-eltolódással, de az első mondat feltételes értelmének fönntartásával, majd azáltal, hogy az átvonódott *sidž*-nek tulajdonították a feltételes értelem jelzését: „h a meleg van, újra ki lehet menni”.

Íme: a fent feltételezett folyamat v a l ó b a n végbement, mégpedig éppen magában a zürjénben; feltételes enklitikus kötőszóvá lett egy 'úgy' jelentésű szó: a *sidž* (ugyanúgy, mint ahogyan ezt fentebb a szintén 'úgy' jelentésű *si*-ről mondtuk), mely pedig eredetileg a feltételes mondatra utaló rámutatószó volt a főmondatban. Feltételes kötőszóvá vált olyan mondatban, mely pedig már az adott beszédhelyzetben amúgyis (persze kötőszó nélkül) feltételes értelmű volt (mint akár pl. a következő mondatok: V. *tui lešale, pišere muna* ' [ha] az út jó lesz, Pétervárra megyek' ZNÉpk. 7. Vm. *le dža n — peta, on-leš' — peta* ' [ha] elengedsz, kimegyek, nem engedsz el — [mégis] kimegyek' (VdKomi 367); Vm. *istan pe — muna, i on isti — muna* ' [ha] küldesz, megyek, és [ha] nem küldesz, [mégis] megyek' (Коми мойдъяс 117); l. még SZENDREY: NyK. XLVI, 220).

8. Mondottuk, hogy ZSILINÁNAK a *sidž* jelentésére vonatkozó megállapítását kétségtelenül helyesnek kell tartanunk, és arra a következtetésre jutottunk, hogy a *sidž* eredetileg csakis a második mondatban állhatott.

Ha még kétségünk lehetett volna, hogy valóban helyes-e ZSILINA értelmezése az idézett összefüggésben, az utolsó kétségeket is eloszlatja egy olyan adat, melyet KUZNYECOV—SZPOROVA permják szótárában (a Русско-коми-пермяцкой словарь-ban) találunk. Ott (a 83. lapon) az orosz *если* permják megfelelőjéül ezek szerepelnek: *ježeli, ke, ki dži*. Vagyis a *ki dži*-nek nemcsak 'hogyan' a jelentése, hanem 'ha' is. Ez az adat a mi szempontunkból fokozottan fontos, mert a szludkai nyelvjárás a Letka-Luza területén van ugyan és ennek a nyelvjárásnak sok sajátosságát tükrözi, de ZSILINA mégis megjegyzi, (i. m. 79), hogy Szludka lakói a permjákokhoz számítják magukat, és kiemeli

⁴ Ezért talán nem a legszerencsésebben van ez a példa megválasztva.

⁵ Vö. a magyarban: *ha ... úgy ...* (l. pl. KLEMM, i. m. 596), ném. *wenn ... so ...*; a zürjénben is az orosz *tak*-kal: Ud. *nebi val šššina-ke kužan višta vni, i a k šeta* 'ha lehetetlen séget tudsz mesélni, ú g y adok [tüzet]' (ZSz. 178); l. még SWb. 119, 1017. Иyen összefüggésben az orosz eredetű *dak* [= *tak*] váltakozhatik *to*-val, l. SWb. 119. A *sidž* tehát itt ugyanolyan jelentésű, mint a *to* és — mint a *si*!

hogy szókinés tekintetében valóban közös vonásokat tüntet fel a szludkai és a Kosza-vidéki permják (l-es) nyelvjárás. (A Kosza a Kámának egyik mellékfolyója.)

Mármost, ha a *kj̄đzi* csakugyan 'ha' jelentésű, a feltételes mondat-szerkezet eredeti teljes alakja (hogy megmaradjunk ZSILINA példájánál) tulajdonképpen ez lenne: **kj̄đzi žar, sidž bara petni mežne*, azaz 'ha meleg van, úgy megint ki lehet menni'. Ebből lett a feltételes *kj̄đzi* elhagyásával: **žar, sidž bara petni mežne*, majd a mondattagolódás eltolódásával: *žar sidž, bara petni mežne*. (A *kj̄đzi* ilyen alkalmazása későbbi eredetű is lehet: a főmondatbeli *sidž* korrelatív kötőszóval is alkalmazhatták.)

Talán nem is áll nagyon messze a permják *kj̄đž* kötőszónak 'ha' jelentésétől a következő prupi mondatban betöltött szerepe: *kj̄đž loye šizim areša eš, seki ij̄ natška* 'amint [a cinke] hét éves ökörré lesz, levágom' (VdKomi 204); itt a *kj̄đž* nemcsak 'amint' = 'mihelyt', hanem 'h a' jelentésű is lehetne ('ha akkora lesz. . . , akkor levágom').

9. De bizonyításunk még most sem teljes. Eddig hallgatólag elfogadtuk, hogy a *si*-nek 'akkor' a jelentése. Ez persze bizonyosra vehető, hiszen csak így váltakozhatott és párosulhatott is a *sek(i)*, *to* rámutatószókkal (éppen úgy, mint ahogyan ezt a *ješli* és a *-ke*, a *da* és *i* esetében mint azonos értelmű szavaknál látjuk; vö. még SWb. 116—8). (A *to* és *sek* váltakozására jellemző példa: *ješli kulę a tšis libę as šemja:šis kod-ke, to šęd viž pukašas libę ti tše:is piktę, a ješli veres saje munę libę getra:šas, to sek vešetš pukašas jur-vilas* 'ha meghal ő maga vagy valaki az ő családjából, akkor [a jövőt tudakoló varázsláskor] fekete vonal mutatkozik (tkp. ül oda), vagy földagad az arca; hogyha azonban férjhez megy, illetve megházasodik, akkor koszorú látszik a fején' ZSz. 208). L. még például SWb. 116—8, 894—5.

10. De vajon igazolható-e az ő n álló *si*-nek ez a feltételes mondat-szerkezetben mutatkozó 'akkor' vagy 'úgy' jelentése?

Ennek a kérdésnek a megvilágításában a következő két nyelvi jelenség lehet segítségünkre.

a) Ami a kérdés hangtani oldalát illeti, emlékeztetnünk kell arra, hogy az udorai nyelvjárásban a veláris *i* bizonyos hangtani helyzetben és külön is egyes esetekben palatális *i*-vel váltakozhatik. Gyakori ez *j* vagy palatalizált mássalhangzó közvetlen szomszédságában. Így például: V., Ud., Le. *lid* 'szám, mennyiség': V., Sz. *liddini*, Ud. *liddini(s)* (Nev.) ~ *liddini* (Pavl.) 'számol, olvas'; V. *lištni*, Le. *lištni*, Pr. *lištni* ~ Ud. *lištni* (Pavl.), *lištni* (Nev.) 'merészel'; V. *jiv*, Sz., Le., Pr. *jil*, FV. *jī* ~ Ud. *jiv* 'csúcs, felső rész'; V., AV., Sz., Le., Vm. *a tšim* ~ Ud. *a tšim* 'magam', stb. (l. még LITKIN, Дialeктолог. хрестоматия I, 33). De nem-palatális mássalhangzó mellett is: Ud. *nida* ~ *niezda* 'ők' (LITKIN, i. m. 34), *niedzę, niđę* 'öket' (SZORV. 43).

Nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy az udorai nyelvjárásterület nem jelent minden tekintetben egységes nyelvjárásterületet (l. erre vonatkozólag a tanulmányutamról írt jelentésemet, KSz. XIV, 209—10). És ahogyan az udorai *-jez* ~ *-jez*'-szor' esetében arra kellett hivatkoznunk, hogy ez a kettősség (az *e* ~ *e* váltakozás) az udorai nyelvjárás megosztottságán, (legalább is kettősségén) alapszik (UAJb. XXVIII, 220—2, l. még SWb. 16—7), ugyanúgy rá kell mutatnunk az *i* ~ *i* váltakozásban megnyilvánuló kettősségre is: WICHMANN vaskai (alsóvaskai) nyelvmestere *periš* 'öreg', *mortliš* 'az embertő

(abl.), *kišim* 'kezemből (elat.)', *kišinis* 'kezükből' stb. alakokat mondott (l. WICHM.—UOT. 199, 398), én csak Ud. *peris*, *kišim*, *kišinis* alakokat hallottam (SWb. 17, 405, 774), és SZORVACSEVA is csak ilyen *i*-s alakokat jegyzett fel a felsővaskai nyelvterületen: *veledtšis* 'tanuló' (i. m. 39; V. ~ *-is*), *škelais* 'az iskolából' (uo. 41), *tensid*, *tesid* 'belőled, tőled' (uo. 43). [LITKIN (i. m. 22) és KOLEGOVA (uo. 64—5) szerint *i*-s alakok használatosak az udorai nyelvjárásban.]

Mármost éppen a bennünket itt közlelő érdeklő *si* 'ő, az' névmásnak is van (bár nem az udoraiban, hanem két másik nyelvjárásban) *si* alakja is: V., AV., Ud., Sz., Pecs., FV., Vm. *si* ~ Le.⁶ *si* és PJ. (Genetz) *si* és *sida* (l. még LITKIN, i. m. 118), sőt a *sija* 'ő' alakban (bár *j* előtt) az egész zürjén nyelvterületen *i* van az első szótagban (WICHM.—UOT. szerint az udoraiban is), csak az izsmaiban és (nálam) az udoraiban van *sija*; WICHM.—UOT. szerint V.-ben van *sije* és *sije*, én az udoraiban (a nom. *sia* mellett) acc. *sije*-t jegyeztem föl és SZORVACSEVA is ismer Ud. *sia* ~ *sija* váltakozást (i. m. 42, 47).

Ugyancsak a *si* szóval kapcsolatban ingadozást vagy váltakozást látunk az 'így, úgy; ilyen módon, olyan módon' jelentésű alakokban is: nálam mindennél, Ud.-ban is: *sidž*, *esidž*, (SZORVACSEVÁNÁL is: *esi džžen* 'BOT TAK'; i. m. 47), viszont WICHM.—UOT.-nál V., Sz., Lu., P. *sidž*, I. *sidž*, Ud. *sidž* (V. *sidž že* és *sidž že*), V., Sz., Ud. *esidž* stb. Nevezetes dolog, hogy ez a kettősség ebben a szóban a régi nyelvemlékekben is jelentkezik: *cuž* ~ *cuž*, *cuž* (l. LITKIN, Древнепермский язык 142).

b) Ami pedig a jelentéstani szempontot illeti, utalnunk kell arra, hogy számos mutató névmás nemcsak a zürjénben, hanem más finnugor, sőt uráli nyelvekben is, ragtalan alakjában is használatos határozószóul. Így pl. a zürj. *ta* 'ez', *tj* 'az' azt is jelentheti, hogy 'itt', illetőleg 'ott'; pl. *tj voitište*, *ta voitište* jelentése 'ott (тут) csöppen, itt (там) csöppen' (VdKomi 321, SWb. 1015, 1037).⁷ Éppígy: zürj. *ta-ne* 'itt (bizony)' (SWb. 1015), *tj* 'ott' (uo. 1037), *a-tj* 'íme ott' (uo.). Ugyanígy más rokon nyelvekben: vog. *ta*, *tä* 'az' és *ta* 'hát, akképp' (VNGy. II, 706); *ėkwän t i pūwawej*, *ta pūwawej* 'az asszony hol i t t kap feljűk, hol o t t kap feljűk' (uo. I, 19); — osztj. *tam* 'ez; erre, most' (ПАТК.), 'ez, ilyen; most, ím' (PÁPAY—BEKE); Trj. *tš* 'jener; auf der Stelle, soeben' (K.—T. 895), É. *š* 'dieser, dər; nun, so, ja; da, das' (STEINITZ: OGramm. 157, OVD. II, 99, 134, 163, 164, 187); (fent idézett vogul példánk osztják párja a következő): *tam xas kätš lajtŋ*, *š* *xas kätš lajtŋ* 'beinahe werden sie hier (*tam* 'dies') gepackt, beinahe werden sie da (*š* 'das') gepackt' (OVD. I, 81, II 134); — SzamO. *to* 'dieser da' (CASTR. Wb. 148), 'dort' (CASTR.—LEHT. 334) stb. [Sőt a tunguzban is: lamut: *er* 'da; der da'; *tar* 'jener dort; da; der da' (BENZING, LamGramm. 56, 77, 171, 234).] L. még BEKE, VogHat. 46; ПАТК.—FUCHS 121, 147; FOKOS: NyK. LVIII, 66.

II. Az előbbieik alapján tehát hangtanilag lehetséges, jelentéstanilag pedig közelfekvő az 'akkor' jelentésű *si* határozószónak a *si* 'ő; az' mutató

⁶ Talán annak is van némi jelentősége, hogy éppen a letkai nyelvjárásnak van sok közös vonása az udoraival.

⁷ WICHMANN bizonyára tévesen fordítja le ebben a találós mesében a *tj* — *ta* alakokat 'jener — dieser'-rel. LITKIN G. Sz. is (Зырянский край II, 174) 'тут' — 'там'-nak fordítja le a két szót, és LITKIN V. I. szerint is ez a fordítás: 'там собирается капнуть, здесь собирается капнуть' (К вопросу о вокализме пермских языков. Труды Инст. Языкозн. АН СССР 1952. I, 93).

névmással való azonosítása. Márpedig, ha a *si* jelentése csakugyan 'akkor', illetőleg 'akkor' is (gondolhatunk nyelvjárási különbségre, de olyan differenciálódásra is, hogy *si* megmaradt 'ő; az' jelentésű névmásnak, viszont a *si* az 'akkor' jelentésben állandósult), akkor fenti magyarázatunk teljesen megnyugtató; igazolva van a *si*-nek (önállóan is) 'akkor' jelentése, így szerepelt mint a feltételes mondatra utaló rámutatószó a főmondatban, így csapódott át a megelőző mondat végére, ahol azután feltételes kötőszónak fogták fel. Láttuk azt is, hogy a fejlődés egyes fázisaira hatással lehetett az orosz *mo*, melynek megfelelőjét látták a zürjén *si*-ben (vö. egyfelől mutató névmással: *одно u mo же; mo было вчера, a это сегодня* — másfelől 'akkor' jelentéssel: *если поздно, то не ходи!*; l. ОЗБОВ 739, 743—4), és így ma is együttesen vagy egymással váltakozva használatos a feltételes mondatra utaló 'akkor, úgy' jelentésű rámutatószóul a *si* és a *to*, továbbá *si sek* és *to sek* (l. fent és ZSz. 170, 173, 208).

12. Magyarázatunk bizonyára meggyőző és nem is szorulna újabb megerősítésre. De egy helyes magyarázatnak éppen az lehet a próbaköve, hogy utóbb újabb, addig észre nem vett jelenségek is igazolják.

Ahogyan fent egy véletlenül felbukkant nyelvjárási adat megmutatta, hogy egy 'akkor; úgy' jelentésű szóból valóban fejlődött — az általunk csak feltételezett úton-módon — feltételes kötőszó, úgy most egy — ugyancsak véletlenül felbukkant (és alább bemutatandó) — adat a valóságban is elének tárja az 'az' → 'akkor, úgy' fejlődést egy feltételes mondat szerkezetben.

A (véletlenül) hasonló alakú északi-osztják *si*-ről fent megállapítottuk, hogy — bár 'der, dieser' a jelentése, mégis gyakran 'nun, so, ja' jelentésben is használatos. A *si* eredeti jelentése kétségtelenül 'ez' vagy 'az' (l. K.—T. 895, STEINITZ, OGramm., PAASONEN: Beiträge 142, stb.) pl. V. *ti lök* 'эта дорога' (K.—T. 895), Obd. *si⁸ pämpai* 'ezt a fűrakást' (PÁPAY, Nyelvtanulm. 1), Szi. *si kãrti süp!* 'diese eiserne Keule' (STEINITZ, OVD. I, 96), mégis igen gyakori a 'so, nun; ja; ime' jelentése is, pl. *χῦῖῥῥ si ēῥῥ* 'die Morgenröte erscheint nun' (uo. I, 110, II, 163) (l. még PÁPAY—BEKE 69).

Mármost ez a *si* teljesen ugyanúgy használható feltételes mellékmondatra utaló rámutatószóul, mint a zürjén *si*. STEINITZ osztják népköltési gyűjteményében (OVD. I, 109) a következő mondatot olvassuk: *mãntuw, χῦῖῥῥn!* *sorãm-ki, si sorãm!* 'gehen wir Männer! Wenn [es] der Tod [ist], s o [soll es] der Tod [sein]!' és STEINITZ (uo. II, 162) megjegyzi, hogy „auch diese Formel kommt in ostj. und wog. Märchen oft vor”. És ez csakugyan nem egyedülálló használat. PÁPAYnál is egészen hasonló mondatot találunk: *uëllèn, si uëllèn* ' [ha] megölsz, hát megölsz' (Nyelvt. 35). Az előbbi osztják mondatot így mondaná az udorai zürjén is: **kulëm-ke, si kulëm*, vagy **smert-ke, si smert*.

Sőt a vogul *ti* 'ez', valamint az 'az' jelentésű vogul *ta* és *ton* is lehet 'hát, akkor' jelentésű határozószó, de feltételes mellékmondatra utaló rámutatószó is. (Erről azonban más helyen szólunk bővebben.)

A föltételezett, vagy helyesebben: kikövetkeztetett zürj. *si* 'az' ~ 'akkor', 'úgy' jelentéspárnak főkéletes mása az osztják *si* 'ez' ~ 'akkor', 'úgy', (továbbá az idézett három vogul mutató névmás).

⁸ PÁPAYnál *si* és *si* a névmás alakja; l. pl. PÁPAY—BEKE 69.

12. Összefoglalólag tehát megismételhetjük fenti megállapításainkat. A *-si* feltételes kötőszó bizonyosan az 'akkor' jelentésű határozószóra megy vissza. Az utóbbi eredetileg a feltételes mondatot követő főmondatban bevezető rámutatószó volt és azonos a *si* ~ *si* mutató névmással (melyet itt határozószói funkcióban használtak); ez a rámutatószó szólamhatár- vagy mondathatár-eltolódással (azaz tagolódási eltolódással) a megelőző mondat végéhez csatlakozott, és idővel ezt érezték az amúgyis feltételes értelmű mondat nyelvi exponensének, jelének, és így kapta 'ha' jelentését.

13. Ami az *oz-si* különféle használatát illeti (l. fenti c) pontunkat), már a példák bemutatása során érzékeltettük a fejlődés menetét. Itt a különféle szerkezetek keveredésével és orosz hatással is van dolgunk. Először bizonyosan csak 3. személyvel kapcsolatban használták („ő elmegy; ha nem [megy el, ha ez nem következik be, не то], én elkergetem”), majd az *oz-si*-nek 'не то; különben, ellenkező esetben' értelmezésével más személlyel kapcsolatban is alkalmazták („menj el; ha nem [következik ez be, не то, különben] elkergetlek”); ez a *mun, oz-si*[,] *vetla* azután keveredett a *jesli te on mun, (si) vetla* 'ha nem mász, (akkor) elkergetlek' szerkezettel, így keletkezett a *jesli te on mun, oz-si vetla* kifejezősmód, majd az eredeti jelentés teljes elhomályosulásával (az orosz не то-nak teljesen megfelelően) olyan mondatok keletkeztek, mint *mun-ing, oz-si tšaka-vate vaiļi* 'menj csak, hozz gombalevest!'.
A *ne-to*-nak egyébként egy olyan jelentése is fejlődött, melyet ezekben az utóbbi mondatokban is tekintetbe vehetünk, nevezetesen: 'különben' → 'v a g y'. ЛІТКІН а Діалектолог. хрестоматія 52. lapján a permják nyelvjárásból a következő mondatot idézi: *na'nis tirmilis telko tel džineddžis, a si'berin mu'nlim kure'ne ke'rnj pes, n'et o zavo'de ta'lnj kirpi'tš ponda gli'na* 'хлеба хватало только до середины зимы, а затем уходили в курень (бараки, место рубки леса для заводов) дрова рубить (букв. делать дрова), или (не то) на завод — топтать глину для кирпича.' — Vö. fenti példáinkban: 'ne sírj, vagy megverlek'. — Az orosz нетó szónak a jelentése valóban 'аль, или, либо' is; l. DAL II, 555. Vö. még LIIMOLA: JSFOu. LVIII₃, 44—5.

14. Foglalkoznunk kellene még azzal a kérdéssel, hogy a fent e) alatt bemutatott *-si* enklitikus kérdőszónak mi lehet az eredete, főképpen: összefügg-e a most tárgyalt *-si* feltételes kötőszóval.

Elvben lehetséges volna ez a kapcsolat. Ahogyan ti. a *-ke* eredetileg nyomósító szócska, majd kérdőszó és utóbb feltételes kötőszó lett belőle (l. WICHM.—UOT. 94—5, SWb. 384; NyK. L, 95; hasonlóan a magyar *-e* is, l. KLEMM: MNy. XVIII, 11, MTörtMond. 17, 595, FOKOS: NyK. L, 95), ugyanúgy, illetőleg hasonló módon lehetne a feltételes *-si*-t a kérdőszó szerepű *-si*-vel összekapcsolni és az azonosítást talán hangtanilag is lehetne elfogadhatóvá tenni.

Lehetséges azonban, hogy itt egy a *-si*-től független nyomósító szerepű partikulával van dolgunk, olyannal, mint amilyen a zürjén *-te, -ne, -se, -sa, -ša, -že* (l. SWb.; WICHM.—UOT.; ZSILINA i. m. 85). Emellett szólhatna az, hogy mindig valamilyen kérdő szerepű szóval együtt, ezt nyomatékosítva fordul elő.

Nem lehetetlen talán az sem, hogy az *-e-si* a nyomósító *-e-mui* mintájára keletkezett és második tagja közvetlenül azonos a *si* mutató névmással (l. SWb. 901) (ami végeredményben az első helyen említett lehetőséggel azonos).

Érdekes, hogy az északi-osztjában is van egy hasonló alakú kérdőszó, illetőleg határozószó (bár nem lehet itt szó a zürjén szócskával való kapcsolatról): a *χundsí* (PÁPAY), *χűtsi* (STEINITZ); ennek jelentése PÁPAY-nál 'mikor?' (Nyelvt. 86), 'majd, egykor' (uo. 86, 91), 'valamikor' (uo. 160), 'már' (uo. 116), STEINITZ szerint 'einst, in Zukunft, ein anderes Mal' (OVD. II, 118; vö. uo. I, 74); l. még PATK.—FUCHS 122. A *χűtsi* szóról STEINITZ (OVD. II, 118) a következőt jegyzi meg: „*χűtsi* ist eine Ableitung mit dem seltenen Suffix -si von *χűn* wann . . . . Vor *s* wechselt Syn. *n* regelmässig mit *t*.”

Az eddig ismert adatok azonban nem teszik lehetővé a kérdés eldöntését. Mindenképpen több adatra lenne szükségünk, hogy a zürjén -*sz* kérdőszó eredetének kérdésében állást tudjunk foglalni.

15. Talán ritkán sikerül egy szó alak- és funkció-változásának minden — eleinte csak elméletben feltételezett — mozzanatát, minden fázisát annyira, főleg ugyanabból a nyelvből vett adatokkal és analógiákkal úgy megvilágítani és tisztázni, mint ahogyan ez ennek az itt tárgyalt kötőszónak az esetében lehetséges volt. Lépésről lépésre haladva, világosabbá vált egy csomó nyelvi jelenség és közben váratlan összefüggések és közös jelenségek tárultak fel. Egy tünet, egy nyelvi jelenség nyomon követése elvezetett a nyelvi jelenség mélyen elrejtett gyökeréhez. És ha az a körülmény, hogy analógiáinkat, bizonyító anyagunkat kivétel nélkül a mai nyelvállapotból vettük, a nyelv nagy konzerváló erejéről tanúskodik, vagyis arról, hogy régibb fejlődési folyamatok egyes fázisai nyomokban megőrződtek, — úgy a mi feladatunk csak abban állott, hogy ezeket a nyomokat felkutassuk, hogy a különféle jelenségek hátterében vagy a mélyükön rejtőző egységes elvet felismerjük.

Bármily kevésbé jelentős is talán maga a jelenség és bármily kevésbé jelentős is talán fejtegetéseinknek az eredménye, mégis úgy éreztem, hogy a nyelvalkotás és nyelvalkítás szelleméhez közelebb jutottam, Uhland szavai-val: „deines Geistes hab' ich einen Hauch verspürt”.

FOKOS DÁVID

A komi *a* végű nomen possessoris melléknevek kialakulásának a történetéhez*

A mai komi-zürjén nyelvben és nyelvjárásokban igen elterjedtek az *-a* végű nomen possessoris melléknevek. Az *a* szuffixum segítségével szinte minden főnévből képezhetünk melléknevet, vö. például: *vin* 'erő': *viŋa* 'erős'; *ver* 'erdő': *veŋa* 'erdős'; *ńur* 'mocsár': *ńura* 'mocsaras'; *gos* 'zsír': *gosa* 'zsíros'; *gor* 'hang': *gora* 'hangos'; *liŋ* 'hó': *liŋiŋa* 'havas'; *viŋ* 'vaj': *viŋiŋa* 'vajas'; *gaž* 'jókedv': *gaža* 'jókedvű'; *lov* 'lélek': *loviŋa* 'élő, lelkes'; *don* 'ár, érték': *dona* 'értékes, drága'; *vom* 'száj': *voma* 'szájas, fecsegő'; *gen* 'szór': *gena* 'szórós'; *miz* 'hiba': *mizə* 'hibás'; *bi* 'tűz': *bia* 'tüzes' stb.

Az *a* végű melléknevek jelentése meglehetősen széles körű. Nemcsak az orosz nyelvben eléggé általánosan használatos *умный, сильный, деревянный, железный, лесной* stb. típusú nomen possessoris mellékneveknek felelnek meg, hanem gyakran olyan jelentésben is szerepelnek, amely az oroszban nem szokásos, például: *piža mort* 'человек, едущий на лодке'; *veŋa mort* 'всадник'; *poriŋa mort* 'человек, несущий котомку'; *šarkaŋa mort* 'человек в шапке'; *šed pidžaka zon* 'парень в черном пиджаке'; *gerd reŋa deret* 'рубашка красного цвета' stb.

A komi-zürjén *a* végű nomen possessoris mellékneveknek az udmurt nyelvben rendszerint *o* végű nomen possessoris melléknevek felelnek meg, például: *šud* 'szerencse': *šudo* 'szerencsés'; *jel* 'tej': *jeŋo* 'tejes'; *lul* 'lélek': *lulo* 'lelkes, élő'; *burd* 'szárny': *burdo* 'szárnyas' stb.

A komi-zürjén nyelv *a* végű nomen possessoris mellékneveihez jelentésben igen közel álló nomen possessoris melléknevek elég gyakoriak más finn-ugor nyelvekben is. Ezzel kapcsolatban megemlítjük a mari nyelv *-an* végű nomen possessoris mellékneveit, például: *čodra* 'erdő': *čodran* 'erdős'; *vür* 'vér': *vüran* 'véres'; *kurək* 'hegy': *kurəkan* 'hegyes'; *mardež* 'szél': *mardežan* 'szeles'; *parəm* 'haszon': *parəman-* 'hasznos'; *viŋ* 'erő': *viŋan* 'erős'; *i* 'jég': *iŋan* 'jeges'; *pələš* 'fül': *pələšan* 'hosszú fülű, füles'; *məiək* 'bajusz': *məiəkan* 'bajuszos'; *pürem* 'ránk': *püreman* 'ránkös' stb.

A mordvin nyelvben meglehetősen elterjedtek az *-ń*, *-eń* végű nomen possessoris melléknevek, vö. például: *ved* 'víz': *vedeń* 'vizes'; *varma* 'szél': *varmań* 'szeles'; *kize* 'nyrá': *kizeń* 'nyári'; *olgo* 'szalma': *olgoń* 'szalma-, szalmás'; *moda* 'föld': *modań* 'földi, föld-'; *oš* 'város': *ošoń* 'városi'; *pakša* 'mező': *pakšań* 'mezei'; *erke* 'tó': *erkeń* 'tavi' stb.

Az obi-ugor (manysi és chanti) nyelvekben igen elterjedt a nomen possessoris melléknevek *-ŋ*, *-əŋ* típusa, vö. például: manysi: *avraχ* 'szakadék':

* Ugyanerről a kérdésről l. RADANOVICS: *НЧК*. LXI, 79—82. — A SZERK.

avrajən 'szakadékos'; *an̄t* 'szarv': *an̄tən* 'szarvas'; *as* 'lyuk': *asən* 'lyukas'; *vay* 'erő': *vayən* 'erős'; *vit* 'víz': *vitən* 'vízű, vizes'; *voj* 'zsír': *voijən* 'zsiros'; *vot* 'szél': *votən* 'szeles'; *jor* 'büszkeség, gőg': *jorən* 'büszke, gőgös'; *keras* 'szikla, szirt': *kerasən* 'sziklás, szirtes'; *kol* 'ház': *kolən* 'házi, házat bíró'; *livi* 'iszap': *livijən* 'iszapos'; *lili* 'lélek': *lilijən* 'élő, lelkes'; *luv* 'csont': *luvən* 'csontú, csontos'; *mokari* 'púp': *mokarijən* 'púpos'; *ner* 'hab, tajték': *nerən* 'habos, tajtékos'; *nomt* 'ész': *nomtən* 'eszes, okos'; *ox* 'szurok, kátrány': *oxən* 'szurkos, kátrányos'; *pal* 'fül': *palijən* 'hosszú fülű, füles'; *χansi* 'minta, dísz': *χansijən* 'mintás, tarka'; *kas* 'jókedv': *kasən* 'jókedvű' stb. Példák a chanti nyelvből: *nor* 'iszap': *norən* 'iszapos'; *kant* 'harag': *kantən* 'haragos'; *poi* 'nyárfa': *poijən* 'nyárfa-, nyárfás'; *tin* 'érték': *tinijən* 'értékes'; *χoram* 'szépség': *χoramən* 'szépséges'; *umes* 'csoda': *umesijən* 'csodás'; *jur* 'erő': *jurən* 'erős' stb.

Érdekes nyelvészeti probléma merül fel: genetikai kapcsolatban van-e a komi-zürjén nomen possessoris melléknevek a végződése más finnugor nyelvek nomen possessoris mellékneveinek *-en̄*, *-n̄*, *-an*, *-ən* végződéseivel, vagy pedig önálló úton alakult ki.

Azok a kutatók, akik a komi-zürjén a végű nomen possessoris melléknevek szuffixumának eredetével foglalkoztak, rendszerint nem hozták genetikai kapcsolatba ezt a szuffixumot az *-en̄*, *-n̄*, *-an*, *-ən* szuffixumokkal.

A komi-zürjén nyelv a végű nomen possessoris mellékneveinek a szuffixumát genetikailag rendszerint a finnugor *b szuffixummal egyeztetették, amelynek megfelelői megtalálhatók több finnugor nyelvben, például: manysi *man̄ saməp* 'kis szemű', hanti *joura kurba* 'görbe lábú'; finn *kirjava* 'tarka', *lihava* 'kövér'; mordvin *kävev* 'köves'; magyar 'kék szemű', mari *vüdǖn* 'vizenyős'.

Az *n* végződés a mari nyelvben (vüdǖ-n) BUDENZ véleménye szerint kicsinyítő szuffixum.¹

Ennek a feltevésnek az a gyengéje, hogy a komi-zürjén nyelvben nehéz találni meggyőző példákat, amelyek azt bizonyítanák, hogy a régi *p* vagy *b* *a*-vá, illetve a *pa*, *ba* *a*-vá változott.

Nem lehetne-e inkább azt feltételezni, hogy a mai komi-zürjén nyelv nomen possessoris mellékneveinek a végződése után valamikor valamilyen nazális és nem labiális mássalhangzó volt?

Magától értetődik, hogy a nomen possessoris melléknevek a szuffixuma nem lehetkezhetett *an̄*-ből. A permi nyelvek szóvégi *η* hangjának megfelelőit elég alaposan tanulmányozták. A régebbi *η* végződés a komi-zürjén nyelvben egyszerű *n*-né változott, vö. déli udmurt *an̄* 'állkapocs'; komi-zürjén *an̄* 'foghús, ín'; déli udmurt *ban̄* 'orca'; komi-zürjén *ban* 'arc'; déli udmurt *zjən* 'szag'; komi-zürjén *zjən* 'szag', déli udmurt *čjən* 'füst'; komi-zürjén *čjən* 'füst'.

Ha az *η* hang előtt labializált magánhangzó volt, akkor az *η* *m*-mé változott, vö. mari *an̄* 'torkolat'; udmurt *im* 'száj'; komi-zürjén *vom* 'száj'; déli udmurt *pujən* 'vég', udmurt *pum*; komi-zürjén *-pom*.²

Másképp áll a kérdés azzal kapcsolatban, hogy mit mondhatunk a permi nyelvek szóvégi *n*-jéről. A permi nyelvek történeti hangtanának kutatói elég szűkszavúan és határozatlanul nyilatkoznak.

Így például T. UOTILA feltevése szerint a régi permi *n* megmaradt. Feltevésének igazolására ilyen deverbális főneveket hoz fel példának: zürjén

¹ BUDENZ J., Az ugor nyelvek összehasonlító alaktana. 272, 273, 274.

² V. I. ЛИТКИН, Историческая грамматика коми языка. Ч. 1. Введение. Фонетика. Сыктывкар, 1957. L. még: D. V. ВУВРИН, Историческая фонетика удмуртского языка. Ижевск, 1948. 92.

kiskan, udmurt *kiskon* 'vonszolás', az inessivus *-in* végződése, például *karin* 'városban'; az instrumentális-comitativus eset végződése komi-zürjén *-en*, votják *-en*, például zürjén *morten* 'emberrel', udmurt *murten*.³

D. V. BUBRIH az udmurt nyelv történeti hangtanában rámutat arra, hogy a *k*, *j*, *m* mássalhangzó a nem egytagú szavak végén eltűnt.⁴ A szóvégi *n*-ről azonban egyáltalában nem beszél.

Az ezzel kapcsolatos érveléseknek az a gyengéjük, hogy a kutatók egyetlen meggyőző példát sem találtak, ahol az *n* valóban abszolút szóvégen lett volna és ne követte volna magánhangzó.

A mai komi-zürjén nyelvben vannak *n*-re végződő szavak, de a szavak eredetét elemezve gyakran kiderül, hogy ez az *n* a múltban nem volt baszólút szóvégen, vö. például *turun* 'fű, széna', < *turn* < *turns*, vö. finn *tarna*,⁵ *pon* 'kutya', udmurt *punj*, finn *peni*,⁶ *gen* 'szőr, haj', finn *kynä*; *sen* 'ér', finn *suoni* (*suone-*) *sin* 'szem' < *sinm* < *siln*, vö. finn *silmä*,⁷ *jen* 'isten' < *jenm*, vö. *jenmes* 'istent', finn *ilma* 'levegő, időjárás'; *on* 'álm' < *onm*, vö. *onmis* 'álma', *jon* 'erős', finn *julma* 'kegyetlen, szörnyű', *kjn* 'fagyos, fagyott', erzá-mord. *kelme* 'hidegség, hideg', finn *kylmä*; *son* 'völgy, alacsony hely' finn *salmi* 'öböl, tengerszoros'.⁸

UOTILA példái szintén nem bizonyítják, hogy az *n* régen abszolút szóvégen állt. A *kiskan* 'hurcolás' típusú főnevek kétségtelen genetikai rokonságban vannak az *-an* végű igenévvel, pl. *munan* 'menő'. A *munan* régebbi alakja *munans* lehetett. Hogy az *n* után magánhangzó állt, azt bizonyítják a manysi nyelv igenevei: *minne* 'menő'.

Ismeretes az is, hogy a komi-zürjén nyelv *-in* inessivus végződése egy régebbi finnugor inessivusi **-n* végződésre vezethető vissza, amely után magánhangzó következett.

A permi nyelvekben vannak olyan jelenségek, amelyek inkább azt bizonyítják, hogy a szóvégi *n* eltűnt, mintsem hogy megmaradt.

Nézzük meg először ezzel kapcsolatban azt a feltevést, hogy a szóvégi *m* eltűnt.

Feltételezik, hogy a szóvégi *m* még a permi korszakban kopott le, vö. *mene* 'engem', *tene* 'téged'. Ezek a következő régebbi alakokból fejlődtek: *mšnem*, *tšnem*.⁹

A komi-zürjén nyelv mai *m* végű szavait azzal magyarázzák, hogy valaha az *m* után magánhangzó következett, például: *munam* 'megyünk', régen: **munšms*, *pinim* 'fiunk', régen: **pinšms*, *kiam* 'kezemben', régen: **kiamš*, *olem* 'élet', votják *ulem*, régen **slšms*, vö. finn *elämä*.¹⁰

A szóvégi *m* eltűnésének a permi nyelvekben különböző oka lehetett. A magánhangzótól nem védett szóvégi *m* éppen úgy eltűnhetett, mint ahogy például a román nyelvekben is eltűnt, vö. latin *periculum* 'veszély', olasz *pericolo*, spanyol *peligro*; latin *verbum* 'szó, ige', spanyol és olasz *verbo*, francia *verbe*.

³ T. E. UOTILA, Zur Geschichte des Konsonantismus in den permischen Sprachen. Helsinki 1933. 227.

⁴ D. V. BUBRIH: i. m. 106.

⁵ V. I. ЛITKIN, Историческая грамматика коми языка 75.

⁶ Uo. 71.

⁷ Uo. 68.

⁸ Uo. 77.

⁹ V. I. ЛITKIN, Историческая грамматика коми языка. 84.

¹⁰ Uo. 86.

Ugyanakkor a szóvégi *m* lekopása szoros kapcsolatban lehetett más jelenségekkel, nevezetesen a permi nyelvekben jelentkező denazalizációval.

Különösen érdekes ezzel kapcsolatban az *-mp-*, *-nt-*, *-nč-*, *-ńč-*, *-ŋk-* kombinációk denazalizációjának folyamata, például: komi-zürjén *gibavni* 'csapkodni (halról mondvá)'; manysi *ɣump* 'hullám'; komi-zürjén *pad* 'út': ebben a kifejezésben: *pad-vežen loni* 'keresztezni egymást az úton', vö. chanti *pant* 'út'; komi-zürjén *vož* 'elülső', mari *onžəl* 'elülső'; komi-zürjén *vug* 'fogantyú, kampó', finn *onki* 'horog'.¹¹

Feltételezhető, hogy a permi nyelvek történetében az említett mássalhangzó-kapcsolatok nem egyszerűen denazalizálódtak, hanem az *a*, *o*, *u*, *e*, *i* magánhangzók az *m* és *n* előtt *ã*, *õ*, *ũ*, *ẽ*, *ĩ* orrhangú magánhangzókká váltak, majd később elvesztették a nazalizált ejtést, és egyszerű magánhangzókká alakultak át.

Hogy az orrhangú magánhangzók egyszerű magánhangzókká alakulhatnak át, arra például szolgálhat a litván nyelv, vö. litván *kainą* 'árat, értéket' < *kainā*; *įtraukti* 'behúzni' < *ūtraukti*.

Ha a permi nyelvekben a magánhangzó + *m*, *n* kapcsolatok valóban átalakultak orrhangú magánhangzókká, majd egyszerű magánhangzókká, akkor ez azt jelenti, hogy minden régi magánhangzó + *m*, *n* kapcsolat, amely abszolút szóvégen állt, vagy szóközépen mássalhangzó vagy mássalhangzó-csoport előtt, eltűnt, illetőleg megváltozott.

A magánhangzó + *m*, *n* kapcsolatok átváltozása orrhangú magánhangzókká a szóvégi magánhangzók lekopása előtt történt. Ezzel magyarázható az a tény, hogy az *om*, *an*, *em*, *in*, *im* stb. kapcsolatok, amelyek után régebben magánhangzó állt, nem változtak át orrhangú magánhangzókká, például komi-zürjén *tem* 'enyves anyag', finn *liima* 'enyv'; komi-zürjén *pon* 'kutya', finn *peni*.

Vizsgáljuk meg, hogy a komi-zürjén nyelv szókészlete mennyiben mond ellent ennek a feltevésnek.

Már említettem, hogy az *m* mássalhangzót, amely a mai komi-zürjén nyelv egyes szavaiban és nyelvtani alakjaiban abszolút szóvégen fordul elő, valamikor magánhangzó követte. Ennek alapján leszögezhetjük, hogy az *m*-re végződő szavak nem mondanak ellent a hipotézisnek. Ilyen szavak például: *žum* 'mély hely', *jem* 'tű', *vem* 'velő', *nem* 'örökké', *viam* 'régí folyómeder', *lim* 'hó', *gim* 'mennydörgés', *nom* 'szúnyog', *sam* 'értelem, ész', *tom* 'fiatal', *čom* 'sátorfajta, kunyhó', *sim* 'rozsa' stb.

Nem mondanak ellent a feltevésnek azok a szavak sem, amelyeknek szóvégi *m*-je *ŋ*-ből keletkezett, például: *vom* 'száj', *pom* 'vég' stb. Magától értetődik, hogy a feltevésnek ellent nem mondó szavakhoz kell sorolni az orosz nyelvből átvett *m* végű szavakat is, például *dum* 'gondolat', *dom* 'ház', *kum* 'koma' stb., mivel ezek a szavak aránylag későn kerültek be a komi-zürjén nyelvbe.

Nem mondanak ellent a feltevésnek a mai komi-zürjén nyelvnek azok a szavai sem, amelyekben *n* áll abszolút szóvégen. Mint már említettem, a szóvégi *n* gyakran *ŋ-re megy vissza, például *čjn* 'füst' < *čjŋ*, *ban* 'arc' < *baŋ*.

Sok esetben a mai szóvégi *n* után valamikor magánhangzó állt, vö. komi-zürjén *pon* kutya, régen: *poni, vö. finn *peni*, *sen* 'ér', vö. finn *suoni*. Egyes szavakban, mint például *turun* 'széna', a szóvégi *n* valamikor mással-

¹¹ V. I. LITKIN: i. m. 91.

hangzó után következett (*turun* < *turn). Nem mondanak ellent a hipotézisnek az orosz nyelvből átvett *n*-re végződő szavak sem, például *kran* 'daru', *čulan* 'kamra, éléskamra' stb.

Nehezebb megmagyarázni azokat az eseteket, amikor a magánhangzó + *m* vagy *n* + mássalhangzókapcsolatok a szó belsejében állnak, de sok esetben ezeket a látszólagos ellentmondásokat is meg lehet oldani. Így például a *munni* 'menni', *sinni* 'evezni', *vunni* 'feledésbe menni' típusú főnévi igenevekben a magánhangzó + *n* kapcsolat megmaradása azzal magyarázható, hogy régen az *n* után magánhangzó következett, vö. komi-zürjén *munni* 'menni', udmurt *minni*, komi-zürjén *vunni* 'feledésbe menni' udmurt *vinni* stb.

Nem mondanak ellent a hipotézisnek az olyan esetek sem, mint *sinmis* 'a szeme', *jenmes* 'istent', mert az *inm*, *enm* kapcsolatok régebbi *ilm* (*elm*) kapcsolatokra vezethetők vissza, vö. finn *silmä* 'szem', *ilma* 'levegő'. Ebből azt a következtetést lehet levonni, hogy az *ilm* típusú kapcsolatok *inm*-mé változása a permi nyelvek történetének abban az időszakában zajlott le, amikor az orrhangú magánhangzók kialakulásának folyamata már befejeződött.

A komi-zürjén *onmis* 'az ő álma' szóban az *n* szintén *l*-ből keletkezett, vö. déli manysi *ulm* 'álom'.

Sokkal nagyobb nehézségek merülnek fel, ha meg akarjuk magyarázni a magánhangzó + *m* vagy *n* kapcsolat megmaradásának okait a *-dini*, *-tini*, *-mini*, *-gini*, *-javni*, *-šavni* végű igékben, továbbá a *tem* fosztóképző előtt, például *vundini* 'vágni', *indini* 'mutatni', *pemdini* 'sötétedni', *remdini* 'alkonyodni', *žumdini* 'besüppedni', *mintini* 'fizetni', *šontini* 'felmelegíteni', *nimtini* 'nevezni', *donjavni* 'értékelni', *limjavni* 'havazni', *šammini* 'tudni, képesnek lenni', *venzini* 'veszekedni', *žumgini* 'mélybe dobni', *vinšavni* 'megerősödni', *dontem* 'értéktelen, olcsó', *vintem* 'erőtlen' stb.

De ezekre is lehet magyarázatot találni. Figyelembe kell venni, hogy a komi-zürjén nyelvben a denominális igeképzők csonka névszótövekhez járulnak. Erről könnyű meggyőződni, ha elemezzük az olyan példákat, mint *bigzini* 'habzani'. Az ige a *big* 'hab' főnévből képződött, amely elvesztette végmagánhangzóját. Valamely szuffixum magánhangzója előtt ez a magánhangzó *i* alakban jelentkezik, például *bigiis* 'az ő habja', *bigiis* 'habos'. Tanulságos ebből a szempontból a *nimtini* 'nevezni' ige, vö. finn *nimi* 'név'. A *pemdini* típusú igékben a magánhangzó + *m* kapcsolat valamikor magánhangzó előtt állt, *pemdini* < *pemidini, vö. *pemid* 'sötét'. Ugyanezt mondhatjuk a *limjavni*, 'havazni' típusú igékről, amelyekben a *i* (*j*) bizonyára magánhangzóból lett annak helyén keletkezett, vö. finn *lumi* 'hó'.

Ugyanebbe a kategóriába tartoznak a *-mini* végű igék is, amelyekben a *ni* szuffixum szintén csonkathöz járult, vö. komi-zürjén *burmini* 'megjavulni', *bur* 'jó', vö. erzá-mordvin *paro* 'jó', mari *porä*.

A *tem* fosztóképző szintén csonkatövekhez járult, vö. komi-zürjén *sintem* 'vak'. Ezzel kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy a *tem* szuffixum *m* hangja után valamikor magánhangzó állt, vö. a megfelelő szuffixumot a mordvin nyelvben: *-vtoma*, finnben: *-ttoma*.

Egy másik nem kevésbé fontos probléma, amely azonban már nem a történeti hangtan, hanem a történeti alaktan területére tartozik, az a kérdés, hogy milyen kapcsolatban vannak a komi-zürjén nyelv *a* végű nomen possessoris melléknevei más nyelvtani formákkal.

A permi nyelvek egyes kutatói azt állítják, hogy az *a* nomen possessoris képző más nyelvtani formákban is jelentkezik.

Így például A. I. JEMELJANOV úgy véli, hogy ez az *a* szuffixum van meg egyes igék *-al* szuffixumában,¹² továbbá az ún. adverbialis eset *ja* szuffixumában az udmurt nyelvben, például *tel* 'szél', *telja* 'szél szerint'.¹³

JEMELJANOV véleménye szerint ugyanez az *a* szuffixum van meg a birtokos személyragozás inessivusában és illativusában is, például, *buszjam* 'mezőmben', és *buszjam-* 'mezőmbe'.¹⁴

Végül JEMELJANOV szerint megtaláljuk az *a* (udmurt *o*) szuffixumot a jelen és jövő idő tövében is.¹⁵

A komi-zürjén nyelv nomen possessoris mellékneveinek *a* szuffixuma, amely egy régebbi *an* szuffixumra megy vissza, véleményem szerint volta-képpen esetrag volt, eredetileg a régi comitativus *an* ragjával azonos, amely a locativus *na* ragjára vezethető vissza.

A *vina* 'erős' (<*vinan), *vija* 'vajás' (<*vijan), *gena* 'bozontos' (<*genan) típusú nomen possessoris melléknevek eredetileg ezt jelentették: 'erővel', 'vajjal', 'szőrrel' stb.

A komi-zürjén nyelv nomen possessoris mellékneveinek jelentése igen széles körű. Jelenthetnek például olyasmit, ami egyáltalában nem felel meg az orosz nyelv nomen possessoris mellékneveinek: *vela* 'lovás' (oroszul: 'всадник'), *piža* 'csónakos' (oroszul: человек едущий на лодке) stb. Mindez a fenti feltevéssel magyarázható. A *vela*, *piža* stb. eredetileg szintén azt jelentették: 'lóval', 'csónakkal' stb.

Az eredeti comitativus jelentésből fejlődhettek ki az elvontabb jelentések, olyan típusúak, mint: 'valamilyen tárgy tulajdonságaival rendelkező' stb.

Azt, hogy a nomen possessoris melléknevek a comitativusból fejlődhettek ki, igen jól alátámasztják a mongol nyelvek, vö. például az olyan típusú burját mongol nomen possessoris mellékneveket, mint *ujdχartaj* 'unalmas' (*ujdχar* 'unalom'), *dabirχajtaj* 'gyantás' (*dabirχaj* 'gyanta'),¹⁶ mongol *čingtaj* 'nedves, nyirkos' (*čing* 'nedvesség'), *dujtej* 'tehetséges' (*duj* 'tehetség'), *šimtej* 'tápláló, nedvdús' (*šim* 'nedv'), *ajuultaj* 'veszélyes' (*ajuul* 'veszély'), *nolœtej* 'befolyásos' (*nolœ* 'befolyás'),¹⁷ kalmük: *elstü gazr* 'homokos hely', *evtü jumn* 'kényelmes dolog', *gemtū kun* 'beteg ember'. Ezeknek a szavaknak az alapszavuk a következő: *els* 'homok', *ev* 'kényelem', *gem* 'betegség'.¹⁸

A burját-mongol, a khalkha-mongol és a kalmük nyelv nomen possessoris mellékneveinek végződése ténylegesen azonos a mai comitativusi esetraggal, amely a burját-mongol és a khalkha-mongol nyelvben *taj*, *tej*, *toj* a kalmük nyelvben *tā*.

A mongol nyelvek nomen possessoris mellékneveinek jelentésköre sokkal szélesebb, mint az orosz nyelv nomen possessoris mellékneveinek jelentésköre, s jelentésüket tekintve a mongol nyelvek nomen possessoris melléknevei közel állnak a komi nyelv nomen possessoris mellékneveivel, vö. például, a khalkha-mongol nyelvben a *taj* (*toj*, *tej*) affixumot a 'valamit bíró, valamivel rendel-

¹² A. I. JEMELJANOV, Грамматика вотяцкого языка. Ленинград, 1927. 67.

¹³ Uo. 125.

¹⁴ Uo. 135.

¹⁵ Uo. 159.

¹⁶ K. M. CSEREMISZOV, Бурят-монгольско-русский словарь. Москва, 1951. 232, 233.

¹⁷ V. N. ТОДАЈЕВА, Грамматика современного монгольского языка. Фонетика и морфология. Москва, 1951. 77.

¹⁸ G. D. SZANZSEJEV, Грамматика калмыцкого языка. Москва—Ленинград, 1940. 35.

kező' jelentésben használják. Így a *moritoj* (*mori* 'ló') szót többféleképpen lehet fordítani: 'lovat bíró', 'lovas (ember)', 'lovas' és 'lóval együtt'.¹⁹

Igen valószínű, hogy az udmurt adverbialis esetnek, amelynek *ja* a végződése, például *telja* 'szél szerint', eredetileg ez volt a jelentése: 'széllel'. Ebből kiindulva, meg lehet magyarázni, hogy miért van a szuffixum egyes határozószókban, például komi-zürjén *šmela* 'bátran', *veškida* 'egyenesen'; ezek eredetileg ilyen jelentésben szerepeltek: 'bátorsággal', 'egyenességgel' stb.

Érdekes megemlíteni, hogy más nyelvek tanúsága szerint is lehet ilyen módon határozókat képezni; például a maláj nyelv a *dengan* '-val, -vel' prepozícióval képez határozókat, például *dengan segera* 'gyorsan' (szó szerint 'gyorsasággal'), *segera* 'gyors'.

Ha a permi nyelvekben valaha volt egy *an* végű comitativus, amely az *an* végű locativus egy változatából keletkezett, akkor jogosan kereshetjük ezekben a nyelvekben ennek az *an* végű esetnek a nyomait.

Az *an* locativus van meg minden valószínűség szerint az olyan szavakban, mint *pižas* 'csónakjában', *kerkaas* 'házában' stb. (eredetileg: *pižans, *kerkaans). Az orrhangú magánhangzók eltűnése után alakult ki a *pižas* és a *kerkaas*.

Ugyanez az *an* locativus van meg a személyes névmások többszámának birtokos esetében, például *miian* 'mienk', *tiian* 'tietek', amelyek valaha így hangzottak: *miia* 'hozzánk tartozó', *tiia* 'hozzátok tartozó'. A mai *miian*, *tiian* alakok *n* eleme később tapadt hozzájuk a locativus *-n*, *in* végződéséből.

Az sem kétséges, hogy az *a* végű nomen possessoris melléknevek szuffixuma van meg a következő típusú denominális igékben: *gižjavni* 'karcolni', *giž* 'köröm', *žorižavni* 'virágozni', *žoriž* 'virág', *bežavni* 'csónakot kormányozni', *bež* 'farok, csónak fara', mert az *a* végű nomen possessoris melléknevek igen alkalmasak voltak denominális igék képzésére. A jelen idő *a* jele mint például *muna* 'megyek' stb., valószínűleg szintén kapcsolatban van a denominális igék *-al* szuffixumában levő *a* elemmel.

A permi nyelvekben a locativusnak minden valószínűség szerint több változata volt. Ilyen változatok lehettek: *an*, *-ans*, és *-ns*.

A *ns* változat van még a mai *-in* locativusban, vö. komi-zürjén *verin* 'erdőben', udmurt *gurtin* 'faluban'. Az *ans* változatra vezethető vissza a mai *en* instrumentalis a komi-zürjén nyelvben és az *en* instrumentalis az udmurt nyelvben, például komi-zürjén *čeren* 'fejszével', udmurt *tiren*. A locativusi jelentésű *an* fonetikai változat jelentkezik, mint már említettem, a birtokos személyragozás locativusában, például komi-zürjén *kerkaam* 'házamban', udmurt *gurtam* 'falumban', továbbá a személyes névmások első és második személyű többes számának birtokos esetében, vö. komi-zürjén *miian* 'mienk', *tiian* 'tietek'. Comitativusi szerepben ez a változat az *a* végű nomen possessoris melléknevek és egyes határozók végződésében jelentkezik.

B. A. SZEREBRENNYIKOV

¹⁹ V. N. TODAJEVA, i. m. 77.

Vahi osztják szövegmutatványok

K. F. KARJALAINENnek a századfordulón végzett, csodálatra méltó pontosságú osztják gyűjtése és közlései (Zur ostjakischen Lautgeschichte: MSFOu. XXIII. 1905.; Beiträge zur Geschichte der finnisch-ugrischen dentalen Nasale: JSFOu. XXX/24. 1913—8. stb.), majd szótárának (Ostjakisches Wörterbuch. Bearbeitet und herausgegeben von Y. TOIVONEN. Helsinki, 1948.) posthumus megjelenése megvetették az osztják hangtan — és részben az alaktan — modern igényű vizsgálatának az alapját. Különösen vonatkozik ez a keleti-osztják nyelvjárásokra, s köztük a vahira is, melyből K. F. KARJALAINEN munkáinak a megjelenése előtt számottevő anyag nem állt a tudományos kutatás rendelkezésére.¹

Ismeretes azonban, hogy K. F. KARJALAINEN gyűjtése főleg lexikai (hangtani) jellegű, s a szótárában levő példamondatok is a lexikai célt szolgálják. Hogy ez mennyire így van, bizonyítja többek között az is, hogy a szótárban több, nyelviileg fontos szó, ragozott szóalak (személynévmás, számnév stb.) nincs meg. Sajnálatos módon KARJALAINEN vahi szövegei(?) és nyelvtani feljegyzései (vö. KT. XVII.) még nem kerültek kiadásra.

Tudomásunk szerint keleti-osztják nyelvterületen W. STEINITZ is végzett gyűjtéseket, anyaga azonban — néhány szóközlést nem számítva — mindmáig publikálatlan maradt.²

1956 elején és őszén aspiráns tanulmányaim során a Szovjet Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete (Moszkva) két, ill. egy hónapra Leninrádiba küldött, hogy ott NY. I. TYERJOSKIN osztják nyelvész vezetésével

¹ A XVIII. századi szógyűjtés során jelentős terjedelmű keleti-osztják szójegyzékek is készültek, melyeket ma a leningrádi és a moszkvai levéltárakban őriznek. (Pl. a moszkvai Központi Állami Levéltárban: Лексикон нарымский, сургутский, самоедский, белозерской, вогульский. Портф. 513, тетр. 7, лл. 1—30; a leningrádi Akadémiai Levéltárban: Название остяцкое написано российским слогом... Ф. 94, оп. 1, No 277 stb.). Ezek egy része P. S. PALLAS ismert összehasonlító szótárában és egyéb munkáiban, valamint G. F. MÜLLER, J. E. FISCHER stb. XVIII. századi tudósok műveiben látott napvilágot. Módszeres feldolgozásukra és kiadásukra részben W. STEINITZ, részben a cikkíró gondozásában a közeli jövőben sor kerül. — Tudomásunk van arról, hogy 1903-ban Ф. Теремина И. Егорова ábécés könyvét lefordította vahi osztják nyelvjárásra. E források anyaga azonban — nagyjából részben hozzáférhetetlenségük miatt — nem került bele a tudományos kutatás vérkeringésébe. — L. még: A. M. CASTRÉN, Versuch einer ostjakischen Sprachlehre... (St. Petersburg, 1849, 1858) és PÁPAI K. — MUNKÁCSI : Déli osztják szójegyzék: NyK. XXVI, 9—66 (különnyomatban: Ugor Füzetek 12), melyek szintén tartalmaznak némi keleti-osztják nyelvi anyagot.

² Erre vonatkozólag l. W. STEINITZ, OstjGramm². 15.

osztják tanulmányokat folytassak. A közép-obi osztják származású anyanyelvét és a keleti (szurguti és vahi) nyelvjárásokat kiválóan ismerő kutató nagy hozzáértéssel, szeretettel és áldozatkészséggel vezetett be a vahi osztják nyelvjárás ismeretébe. A TYERJOSKINnal végzett munkával párhuzamosan a leningrádi Herzen Pedagógiai Főiskolán tanuló vahi diákok között magam is végeztem gyűjtőmunkát. Az időtájt a főiskolán négy, anyanyelvjárását meglehetősen jól beszélő, 16—21 éves vahi fiatal volt. A velük való munka során főként nyelvtani és eszközfonetikai vizsgálatokra alkalmas kimogramm anyag gyűjtésére törekedtem, de lejegyeztem egy ívnyi szöveget is. Sajnos, leningrádi tartózkodásom rövidege és a diákok igen erős más irányú lekötöttsége (iskolai gyakorlat stb.) miatt nagyobb terjedelmű szövegek gyűjtésére időm nem futotta. Gyűjtésemet magnetofonszalagon is megörökítettem.

Az alábbiakban szöveggyűjtésemből mutatok be néhány szemelvényt. Közlésemben — és később is, anyagom teljes feldolgozásakor — a STEINITZ-féle fonematikus átírást használom.³

A vahi nyelvjárás az osztják nyelvjárások keleti csoportjába tartozik (vö. W. STEINITZ, OstjVok. 9—10; OstjGramm. 9—12). A nyelvjárás hangállomány szempontjából az osztják nyelvjárások legarchaikusabbja (W. STEINITZ, OstjVok. 1, 11, 48, 96 stb., FgrKons. 31—2 stb.). Annál szembetűnőbb, hogy nyelvtanilag a többi osztják nyelvjáráshoz képest igen sok újat (pl. gazdag névszóragozási rendszer, négyféle múltidő stb.)⁴ tartalmaz. A nyelvjárásnak e sajátosságára csak szöveg- és nyelvtani példagyűjtés útján derülhetett fény, előzetes szövegközlésünket is — úgy véljük — ez teszi indokolttá.

A nyelvjárás érdekes hangtani vonása, hogy a *t* hang nemcsak mássalhangzótorlódás esetén, hanem — különféle mondatfonetikai tényezők hatására — szövegekben is kieshetik, eltűnhet.

A szövegek közül az 1., a 2. és az 5. számúakat Ra is z a P r a s z i n a Kulin-Igol-i (Кулин-Игол, *kulân-jjyâl*), a 3. és a 4. számúakat pedig F i z a P r a s z i n a larjaki (Ларьяк, *larjak*) származású nyelv- és irodalom, ill. botanika-biológia szakos hallgatótól jegyeztem le.⁵

1.

worêntnê

1. *ätär, wptlêy kotâl wplyal. mæram paj-liwtat çimâl nõyayasât. ti kotêlnê mä tæküjêlämnä ula mænÿäläm. mæn rjtna mænÿälöy. worêntnê jæm wplyal. mæn pütükäli lulpênjêtægê kolêntayälöy.*

2. *ti alnê worêntnê ärki ul wplyal. kuntêndê killöy ula wanÿyalöy telal mænæn lægê ælê juy kanÿa amÿyalöy. mântöy ul litä är peļakpâ nõræytagälöy. mä pönkämäy wälêntöy kötärki nuÿ-lökkäl. mä tælæytagäläm: „kötärki”!*

3. *ñænälükæn mänä kaswæytagälÿæn. mæn süjöy kolmala juy oÿtija nuÿ-lökkäl. koy mænæn juyna läkkäli. æj kwsinêpê æntê löÿü jöÿÿäli. mðÿi-kvm sayÿi æj öÿälünä uÿælöy jöÿÿälta. tu pîrnê juyoy il-körækkäl. mæn impðÿnê il-pöÿÿälê.*

4. *mæn jöÿÿa mænÿälöy.*

³ Ezzel kapcsolatban l. NyK. LXII, 214—6.

⁴ L. még: W. STEINITZ, OstjGramm. 10.

⁵ NY. I. TYERJOSKIN és nyelvmestereim fáradozásáért ezúton is hálás köszönetemet fejezem ki.

Az erdőben

1. Derült, szélcsendes (tkp. széltelen) nap volt. Csak a nyárfalevelek susogtak halkán (tkp. kicsit). Ezen a napon én a húgaimmal (ktsz.) bogyót szedni mentem (tkp. bogyóra mentem). Mi csónakkal mentünk. Az erdőben jó volt. Mi hallgattuk a kis madarak énekét (tkp. madaracska-énekléseket).

2. Ez évben az erdőben sok bogyó volt. Amikor edényeinket bogyóval (lativ.) teli szedtük, mi azokat [egy] nagy fa mellé tettük [tkp. ültettük]. Mi magunk bogyót enni szanaszét (tkp. sokfelé) szaladtunk. Én előlem a bokrosból felugrott [egy] csíkos evet. Én felkiáltottam: „csíkos evet”!

3. A kislányok (ktsz.) hozzám (lativ.) szaladtak. A mi zajunkat [miután a csíkos evet] meghallotta (part. perf.), fölugrott [egy] fára. Sokáig mi bottal (tkp. fával) dobáltuk (tkp. ő dobáltatott; pass.). Őt (lativ.) senki sem találta el (tkp. találtatott el; pass.). Valahogy⁶ egy kislány fejen (tkp. fején; abl.) ütötte. Azután [a csíkos evet] a fáról leesett (tkp. aláfordult). A mi kutyánk [őt] megharapta.

4. Mi haza mentünk.

2.

söğəsne

1. *söğəs wolyal. mä ti söğəsne kä klaskənnə onəltəyətəyaləm. mä kuntəpə əntə jokən wolyaləm, mərəm joypa vlynta jəliləyäləm — mäti inəternatnə jəməki. ti tvojəjnə mä nəñälinä jəñkəyaləm.*

2. *əj lənə ələñ ətite mä inəternatpa mənyäləm. əñkim jok kiñkal ökəm təkəlimnə. löy wet al tvojəyal. mä mənməm pürnə təkəlim kəçəy jəyiyən.*

3. *əñkim mänä jöyäl. min löynə joypa mənsəmən. löy čəkə kəçə wolyal. təliləyäl minəm səmpəl. itən čipənəñni wakkəlöy. kojipə əntə vlayal.*

4. *mərəm əj jöyön kəñyal. ələñnə tewərsəy jəyäl. löyü nəyi jərnəsə pəni nəyi nüərə kirtəwtəyälil. tu pürnə kolijuya pənyalil. jöyön küm-aməyalətəl. löy oytıla kəçəy pənyalt. tompül kotəlnə məñ löyət il-čəyitə mənyälöy.*

5. *lañkiwsənə məñ töyə weryälöy. löyü litot aməyalöy. pürnə məñtöy liyəkə-təyälöy. limöy pürnə löyə kolilata aməyalöy. əinäm koji tə wolyal löy oytıla məy-təytətə səlyəltəyälöy. itnəy pitəkətəmnə il-lattəyalöy.*

6. *mə koy löyət mülkəyälta əntə köryäləm. mä močəy noməysilyaləm löy tiləñəki.*

Összel

1. Ősz volt. Én ezen az őszen a második (tkp. két) osztályban tanultam. Én soha sem voltam (é. laktam) otthon, haza csak aludni jártam — mert az internátusban jó. Ott (tkp. ezen a helyen) én a kislányokkal játszottam.

2. Egyszer (tkp. egy időben) reggel én szintén az internátusba mentem. Anyám otthon maradt a kis húgoस्कámmal. Ő öt éves volt (tkp. öt évet bírt). Miután elmentem (tkp. az én elmenésem után; part. perf.), húgoस्कám megbetegedett (tkp. beteggé lett).

⁶ Tkp. mi mód; a *kəm* nyomósító elem. Talán így lehetne fordítani: valami módon.

3. Anyám értem jött (lativ.). Én (ktsz.) vele haza mentem (ktsz.). Ő [a beszélő kishúga] nagyon beteg volt. Kiabált öntudatlan.⁷ Este elhívtuk az orvosnőt. Senki sem aludt.

4. Csak egy éjjel volt beteg. Reggelre (tkp. reggelen) meghalt.⁸ Fehér ruhát és fehér lábbelit adtak (tkp. öltöttek) rá (lativ.). Azután koporsóba fektették (tkp. helyezték). Éjjel kitették (ktsz.) (tkp. ültették) [az utcára]. Kést tettek rá.⁹ Másnap mi (tkp. másik nap) elmentünk őt eltemetni.

5. A temetőben mi tüzet raktunk (tkp. csináltunk). Ebédet (tkp. enni-valót) adtunk (tkp. helyeztünk) neki. Utána mi magunk [is] enni kezdtünk (verb. inch.). Miután ettünk (tkp. evésünk után; part. perf.), őt sírba tettük. Mindenki, aki ott [tkp. ott közel] volt [az] órá földet szórt. Miután esteledni kezdett (part. perf.), eltemettük.

6. Én őt sokáig nem tudtam elfelejteni. Én mindig [úgy] éreztem (tkp. gondoltam), [hogyan] ő él.

3.

*kat*¹⁰

mä kät ikiyən wuləm. tim iki lahwəl, tom iki aməswəl. lałt iki mikola nem-pəki. aməst iki pełkəy wayləl. tom pełəknə kat aməswəl. kat çünne wont.

A ház

Én [a képen] két öreget (tkp. öregembert) (ktsz.) látok Ez az öreg áll, az az öreg ül. Az álló öreg Mikola nevű. Az ülő öreget Petykának hívják. Azon az oldalon ház van (tkp. ül). A ház mögött erdő.

4.

mä kutəmnə

1. *timi mən kutöy. mən tə wöllöy. kutöynə wet içənwəs. katlöy pełəknə kə pəsənəyən.*

⁷ Szokatlan szórend, talán az orosz nyelv hatására. Az állítmány az osztjákban általában a mondat végére szokott kerülni. A kifejezés számomra nem teljesen világos. Nyelvmesterem a *mildəm sempal* szavakat oroszra без памяти-val fordította. A kifejezést később nem állt módomban ellenőrizni. A KT. szótárban erre vonatkozólag a következőt találtam: (557a) Vj. *mil'na'm* 'aufs geratewohl, blindlings; unvermerkt'. A *sempal* szó t a l á n a (861a) Kaz.: *sümbi* 'umsonst', *sümbi'e'u* 'umsonst, vergebens' szavakkal függ össze.

⁸ *tewərsəy jətə* 'meghalni'.

⁹ A halottra az osztjások (és vogulok) kést (vasat) tesznek, mely „megakadályozza”, hogy az árnylélek belőle „kijőve” az élőket háborgathassa. — Az osztjások (és vogulok) halott-kultuszáról és temetkezési szokásairól l. MUNKÁCSI B., VNGy. I, CLXXXIX. kk.; Uő.: Seelenglaube und Totenkult der Wogulen. KSz. VI, 65—130; K. F. KARJALAINEN, Die Religion der Jugra-Völker I., F. F. Communications No 41., Helsinki—Porvoo, 1921. 92 kk.; A. KANNISTO—E. A. VIRTANEN—M. LIMOLA: Materialien zur Mythologie der Wogulen: MSFOu. CXIII, 31 kk.; B. H. Чернецов, Представления о душе у обских угров. 143 kk. stb.

¹⁰ Nyelvmesterem e kis szöveget a ZSIRAI M. Finnugor rokonságunk c. munkájának a 187. lapján levő, osztják tájat ábrázoló fényképe alapján mondta el. Nyelvmesterem a képtől jobbra ült.

2. *kutōγoy aŋkim kimpel lūγawəl. aŋkim jōwəl pāni mənət läwtikətawəl. kulnat mənət läwtikətawəl.*

A házamban

1. Ez a mi házunk. Mi itt lakunk. Házunkon (tkp. házunkban) öt ablak [van]. Házunkban (?) két asztal (ktsz.) [van].

2. Házunkból anyám kifele¹¹ jön. Anyám jön és nekünk (tkp. bennünket) ételt [fog] adni (tkp. etetni fog, v. inch.). Halat (tkp. hallal) [fog] nekünk (tkp. bennünket) adni (tkp. etetni, v. inch.).

5.

näj¹²

kuntānā nənīkijī tōγanā jənkwāwt, aŋkilāl ləγä tu kəl atwält: „tōγanā ül jənkwētōγ! nāj pəγəmpəl.”

A tűzisten

Amikor a gyermekek tűzzel játszanak, anyjuk (tbsz.) nekik ezt (tkp. ily szót) mondja (tbsz.) (!): „Ne játsszatok [a tűzzel]!. A tűzisten megharagszik.”

GULYA JÁNOS

¹¹ Feljegyzéseimben egyedülálló alak. KARJALAINEN (KT. 402b—403a) V. adatai (*kū'm* 'hinaus', *kūmpēlak* 'Aussenseite') alapján *kūmpel alakot várnánk. (Ellenben vö.: (KT. 403a) Trj. *kūmp'āl'ek* 'Aussenseite'.)

¹² A szó jelentését nyelvmesterem oroszul így adta meg: бог огня. — L. még: KT. 561—2; K. F. KARJALAINEN, Die Religion der Jugra-Völker III. k., FF Communications N° 63, 58 kk.; MUNKÁCSI B., VNGy. II, 0217 kk. és 0236 kk. stb.

A vahi osztják nyelvjárás hangjelöléséhez

A vahi osztják nyelvjárás W. STEINITZ finnugor és osztják magánhangzó-történeti kutatásai óta az érdeklődés középpontjába került. Érthető tehát, hogy VÉRTES EDIT NY. I. TYERJOSKIN vahi osztják tankönyvének megjelenése után feldolgozta a tankönyv szóanyagát és belőle következtetéseket vont le a vahi osztják hangállományra és hangjelölésre vonatkozólag (VÉRTES E.: A vahi osztják nyelvjárás hangjelöléséről. NyK. LXI, 247—65).

VÉRTES EDIT dolgozatát örömmel üdvözljük. Ugyanakkor azonban rá kell mutatnunk arra is, hogy a dolgozat nem minden tekintetben viszi előbbre a vahi osztják nyelvjárás hangjelölésével kapcsolatos kérdéseket.

Mindenekelőtt vitathatónak tartjuk a dolgozat a l a p f e l f o g á s á t. Nézetünk szerint a maga nemében rendkívül becses és a nyelvész számára is sok újat tartalmazó tankönyv KARJALAINEN és STEINITZ munkái után h a n g t a n i vizsgálódásokra még egyéb anyag híján sem látszik alkalmasnak. Aggályunkat főleg a következő megfontolások táplálják:

1. A szóbanforgó tankönyv g y a k o r l a t i szempontból készült, s mint ilyennek kettős célja van: egyrészt a vahi osztják irodalmi nyelvet hivatott megteremteni, másrészt a vahi osztjások számára az írásbeliség elsajátítását s ezen belül az orosz nyelvvel (írással és helyesírással) való megismerkedést kívánja lehetővé tenni. Anyaga, szempontjai és j e l ö l é s e tehát már e l e v e nem igazodhat teljesen és híven a forrásul szolgáló osztják nyelvjáráshoz. Ezért van például, hogy a tankönyv a cirill ábécéből hiányzó sajátos „vahi osztják” betűk (ä, ꞥ, Ꞧ, ꞧ, ø, ö stb.) alkalmazása ellenére lényegében az orosz írást és az orosz helyesírás elveit követi (vö. VÉRTESnek — i. m. 264 — a e, ю, я betűkre stb. vonatkozó megjegyzéseit, ahol a cikkíró az említett betűknek a vahi osztják irodalmi nyelvben való használatát mellőzhetőnek véli). Egyebek között — amint azt VÉRTES is helyesen állapítja meg — e g y a k o r l a t i szempontnak a következménye a nemzetiségi körlet központjának, Ханги-Мансийск város nevének nem vahi osztjásokos írásmódja is (i. m. 251). A tankönyv g y a k o r l a t i jellegéből következik, hogy belőle a (teljes) magánhangzók időtartamának fonematikus jellegét illetően nem lehet messzemenő következtetéseket levonni. VÉRTES szerint a tankönyv a magánhangzók különböző hosszúsági fokának „nem tulajdonít fonematikus szerepet, s e z é r t nem jelöli őket”¹ (i. m. 253, l. még 262 stb.). VÉRTES ebben STEINITZ felfogásának igazolását látja. Bár STEINITZ nézetével e kérdésben egyet is érthetünk, fel kell hívnunk a figyelmet arra, hogy a tankönyv hangjelöléséből nem követ

¹ Én ritkítottam. — G. J.

kezik a fenti megállapítás helyessége, minthogy az osztják és vogul tankönyvek a magánhangzók időtartamát *á l t a l á b a n* nem jelölik (vö. Cs. FALUDI Á.: Chanti nemzeti nyelvű kiadványok. NyK. LIV, 299—304, különösen 304; LAKÓ GY.: NyK. LVII, 60 stb.; K. SAL É.: NyK. LXI, 440 stb.). Ugyanezt elmondhatjuk VÉRTESnek a vahi osztják zártabb, ill. a nyíltabb *o, ö* magánhangzók mai meglétével, ill. hiányával foglalkozó fejtegetéseiről is (i. m. 255—7). Ezzel kapcsolatban mint párhuzamos esetet megemlíthetjük, hogy az északi vogul nyelvjárás *o* és *ö* hangjait fonéma voltuk ellenére a vogul irodalmi nyelv egyaránt *o* betűvel jelöli (vö. LAKÓ GY.: NyK. LVII, 60). Nem várhatjuk tehát *e* hangoknak a vahi osztják kiadványokban való megkülönböztetését sem.

Mindez meggondolásra késztet a tankönyv egyéb jeleinek fonetikai értékelésében is.

2. Tudomásom szerint NY. I. TYERJOSKINNAK — sajnos mindeddig kéziratban levő — tudományos igényű gyűjtése és vahi nyelvjárásleírása² mind hangjelölésben, mind néhány más vonatkozásban eltér a tankönyvtől sőt TYERJOSKINNAK VÉRTES EDITŐL is idézett „О некоторых особенностях ваховского, сургутского и казымского диалектов хантыйского языка (В помощь учителю школ Квайного Севера, выпуск 8. Ленинград 1958, 319—30) c. cikkétől is. Ebből kifolyólag — úgy gondoljuk — a tankönyv alapján TYERJOSKIN „nézetére” hivatkozni (pl. VÉRTES E. i. h. 253, 256 stb.) félrevezető lehet.

Szólnunk kell VÉRTES EDITNEK a *k, k̄* hangokkal kapcsolatos megjegyzéseiről is (i. m. 249, 250—1, 263—4). STEINITZ és VÉRTES nézetével egyetértve a vahi nyelvjárásban szerintem is csak egy *k* fonéma van. TYERJOSKIN palatális magánhangzók előtt *κ*, velárisak előtt pedig — az orosztól eltérően — *κ*, jelölést, az orosz jövevényszavakban viszont a rákövetkező magánhangzó hangszínétől függetlenül csak *κ* betűt használ. VÉRTES E. az orosz jövevényszavak hatására esetleg bekövetkező *k — k̄* fonémahasadás lehetőségére hivatkozva célszerűnek látja — mint ahogy TYERJOSKIN is teszi — a *k — k̄* jelölésnek a megtartását (i. h. 263—4). A javaslat figyelmet érdemel, s a kérdésnek a további gyűjtőmunka során szerintünk is megkülönböztetett figyelmet kell szentelni. A *k — k̄* variánsok kétféle jelölését azonban — legalábbis egyelőre — a tankönyvben szereplő orosz jövevényszavak alapján nem tartjuk szükségesnek. Kérdéses ugyanis, hogy a VÉRTES E. is idézte *карандаш, картинка, класс, клуб, книга, комбуат* stb. szavak beszélt vahi osztják szóalakokat tükröznek-e. Ennek eleve ellentmondani látszik a több szóban mutatkozó szóeleji mássalhangzótorlódás, valamint a *b, z* stb. hangok, melyeket a vahi osztják nyelvjárásban eddig tudomásunk szerint senki sem mutatott ki.

A KARJALAINEN-jelölte *χ, γ, χ̄, γ̄* hangok kérdésével kapcsolatban (i. h. 252) a Leningrádban tartózkodó vahi osztjákok között 1955—7 folyamán végzett gyűjtésem alapján csak azt jegyezném meg, hogy a *γ* hang — a STEINITZ szerinti *γ* fonéma — abszolút szóvégen gyakran erőteljesen elzöngéltenedik s *γγ* hangként realizálódik. Így könnyen érthetők egyfelől az *әйәχ* 'zusammen' ~ *әйәγ* (: *әйәγ тәңләтәң* 'menkäämme yhdessä'; KT. 7b), másfelől az *ρ'χ* 'Kopf' ~ *ūγәт* (sg. 1 p. ps.) (KT. 21a) stb. típusú alakváltozatok.

VÉRTES EDITTEL ellentétben fontosnak tartom kiemelni, hogy az *l — l̄*, valamint az *n — ñ* hangok a vahi osztjákban fonémák (vö. TOIVONEN:

² Ny. I. TYERJOSKIN vahi gyűjtésével 1955 őszén Leningrádban ismerkedtem meg. — Hasznos útmutatásaiért ezúton is köszönetemet fejezem ki.

FUF. XX, 47—82; KARJALAINEN: JSFOu. XXX/24; STEINITZ, FgrKons. 31—2, 35—6, 38—9; l. még: E. ITKONEN: Vir. 1957: 7—8 stb.).³

Nyelvmestereim — akik a magánhangzók időtartamát illetően maguktól szinte semmi felvilágosítást sem tudtak adni — az *l*, *n* és az *l̄*, *n̄* hangok (fonémák) között éle s különbséget tettek.⁴ E hangok ma is szerves részei a vahi osztják mássalhangzórendszernek:

<i>p</i>	<i>t</i>		<i>t̄</i>	<i>k</i>
<i>w</i>	<i>s</i>	<i>č</i>	<i>j</i>	<i>γ</i>
<i>m</i>	<i>n</i>	<i>n̄</i>	<i>n̄̄</i>	<i>η</i>
	<i>l</i>	<i>l̄</i>	<i>l̄̄</i>	
	<i>r</i>			

Érdeemes lenne megtudni, hogy TYERJOSKIN tankönyvében a KARJALAINENTŐL jelölt teljes hangok helyén fellépő redukált hangok (vö. i. h. 257) (KARJ.) teljes hang > (TYERJ.) redukált hang változást, vagy téves feljegyzést tükröznek-e. Amennyiben az előbbiről volna szó, ez azt jelentené, hogy a KARJALAINEN óta eltelt időben bizonyos fokú magánhangzó-redukálódás következett be. Ez végső soron lehetséges, és a (vahi) osztják redukált magánhangzók másodlagos voltára engedne következtetni.

Vizsgálódásai eredményeképpen VÉRTES EDIT néhány módosítási javaslatot tesz STEINITZ egyszerűsített hangjelöléséhez (i. h. 263—4). Javaslatai közül a *k* fonémával kapcsolatosról már szoltunk, az *ǰ*, *ǧ* hangok jelölésére vonatkozókkal egyetértünk.

GULYA JÁNOS

³ Az említett irodalmon kívül az *n̄* kérdéssel kapcsolatban megemlíthetjük, hogy *n̄* hangot W. STEINITZ OstjVok. című munkájában is jelöl: V., Vj. *m̄ni- ~ m̄n̄nyta- 'sich biegen' ~ 'biegen'* (i. m. 103). VÉRTESnek ez az adat — úgy látszik — elkerülte a figyelmét, s az *n̄* hang nála mind az összefoglaló táblázat STEINITZ átírását ismertető rovatából, mind a vahi osztják mássalhangzóállományt feltüntető összegezésből el-sikkadt (vö.: i. m. 249 stb.).

⁴ E kérdésben hasonlóképp nyilatkozik W. STEINITZ is (OstjVok. 27).

Var szavunk etimológiájához

Var 'Schorf, Grinde, Kruste' jelentésű szavunk még a múlt század végén, csaknem egy időben kétféle, finnugor és török, ill. mongol egyeztetésre is talált. BUDENZ MUSz.-a (1873—1881) a votj. *ur* 'Geschwür, Eiter'; zürj. *or* 'Eiter in Wunden'; mordÉ. *uro* 'Geschwür' jelentésű szavakkal hozza kapcsolatba, míg BÁLINT GÁBOR, Párhuzam a magyar és mongol nyelv terén (1877) tanulmánya *var* (*varas* fa sz[ékely]) szavunkat egy mongol *ur*, *or* 'a fa vara, kicsücsörödése' jelentésű szóval egyezteti. BÁLINT mongol, valamint VÁMBÉRY későbbi török egyeztetését: török *or* 'kiütés, kelevény' (A magyarság bölcsőjénél 1914) nem sok figyelemre méltatták, helyette inkább BUDENZ valószínűbbnek látszó finnugor származtatását fogadták el, ez került bele SZINNYEI Nyelvhasznításába s még a VII. kiadásban is (1927) mint szókészletünk finnugor eleme van nyilvántartva. BÁLINT GÁBOR és VÁMBÉRY ötlete feledésbe is merült, a SzófSz. sem tesz róla említést.

Valószínűleg BUDENZ egyeztetésének hangtani nehézségei (magy. *v-* a fgr. szókezdő vokális ellenében) készítették TOIVONENT a finnugor származtatás elvetésére és arra a feltevésre, hogy a permi nyelvek esetében alighanem korai árja átvételről van szó (Huomioita lainasanatutkimuksemme alalta: JSFOu. XXXIV/2:44—45). Az elődök (BUDENZ, SZINNYEI, TOIVONEN) felfogását revideálja KAI DONNER „Über die anlautenden labialen Spiranten und Verschlusslaute im Samojedischen und Uralischen” c. munkájában (MSFOu. XLIX, 131—32), és mindent összevetve, megállapítja: „Die syrj. und votj. Formen ohne *v-* bereiten jedoch Schwierigkeiten”. DONNER csak nehézségeket hangsúlyoz hangtani vonatkozásban, UOTILA ellenben az etimológiai összetartozás lehetőségét is kétségbe vonja: „Weil im Syrjischen und Wotjakschen kein Schwund eines anl. *v-* stattgefunden hat und auch die Vertretung des sekundären *v* durch *u* gewisse Kennzeichen trägt, bieten diese Sprachen in der betreffenden Hinsicht, ein sicheres Kriterium in Wortgeschichtlichen Fragen. So . . . z. B. syrj. *or*, votj. *ur* 'Eiter' gehört kaum zu ung. *var* 'Schorf, Grinde, Kruste' (MSFOu. LXV, 70. Anm.). Mindamellet, hogy UOTILA kutatásai nagyon megingatták a zürj. *or*, votj. *ur*, mordv. *uro* és a magy. *var* összetartozásának, ill. finnugor származtatásának valószínűségét, BJÖRN COLLINDER etimológiai szótárában (Fenno-ugric Vocabulary. An etymological Dictionary of the Uralic Languages. Stockholm, 1955) még mindig a finnugor eredet mellett foglal állást.

Ha ezekután BÁLINT GÁBOR mongol egyeztetését jobban szemügyre vesszük, ill. ha vizsgálódásunkat kiterjesztjük az egész török nyelvterületre (nem úgy, mint VÁMBÉRY), igen érdekes jelentésbeli összefüggéseket észlel-

hetünk a törökségben is bőven képviselt mongol *ur* megfelelői és a magyar *var* között. RADLOFF szótára a következő adatokat ismeri: alt. tel. leb. sag. koib. kač. *ur* 'die Geschwulst, das Gewächs'; BUDAGOV összehasonlító szótára: kaz. tat. *ur* 'opuchol v vide glandi'; ZENKER 'Skrophel, Drüse, Geschwulst, Kropf' értelmezését adja az oszmán *ur* szónak. Kiegészítésül még egy pár jellemző példát közlök az újabb török szótárakból: kyzyl *ur* 'Geschwulst, Geschwür, Gewächs' (JOKI, Wörterverzeichnis der kyzyl-Sprache); ojrot *ur* 'narost, napliv (na dereve) (BASKAKOV—TOŠČAKOVA, Ojrot-russk. sl.); tuvai *ur* 'narost na dereve, na tele' (PALMBACH, Russk.-tuv. sl.); azerb. *ur* 'narost, opuchol, šiška' (azerb.—orosz szótár szerző nélkül 1951); bašk. *oro* l. a botanikában am. 'narost, kar, viplivok na dereve. 2. ,šiška, opuchol nezlokačestvennaja (baskír—orosz szótár szerző nélkül 1958). Itt egy fontos, az összevetett adatokra jellemző kiegészítő magyarázatot is kapunk, hogy ti. nem rosszindulatú, kinövésekről van szó. A Söz derleme Dergisi (Török tájszótár) indexe az emberi, állati és növényi testen jelentkező kinövéseknek sokféle anatóliai kifejezését egyöntetűen: „insan, hayvan ve ağacdaki *uru*” (kinövés az ember, állat és fa testén) magyarázattal kíséri. Mint török jövevényszó a saájanszamojédban is megvan: *ur* 'Fistel, Hohlgeschwür, Drüse (geschwollene), Geschwür, Knorren an Nadelbäumen' (JOKI, Die Lehnwörter des Sajansamojedischen. MSFOu. 103:367). BÁLINT GÁBORNAK mongol nyelvi értelmezését igazolja nemcsak KOWALEWSKI: 'excrecence qui vient sur les arbres' és GOLSTUNSKIJ: 'želvak, šiška, narost, voldir', mongol, hanem RAMSTEDT újabb kalmük szótára is: *ur* 'Knallen, Knorren, Auswuchs am Baum oder Körper'.

A török és mongol értelmezésekkel (emberi, állati és növényi bőrkinövések) egyeznek a magyar nyelvi jelentések is: 1. 'felületen emberi sebeket keletkező pörkös, kidudorodó heg', pl. *varas* száj, *otvar* < olt-*var* tkp. aludt *var*, 'der Grind' vö. GOMBOCZ, NyK. XXXIX, 259; pokol-*var* 'bőrbetegség' (BÁLINT S. Szegedi szótár). A Magyar Tájszótárban (1838): *var* = 'rüh', székely szó megjegyzéssel. 2. 'állatok sebhelye, bőrkinövése, megdagadt mirigyek': *békavar* 'az ökör körme közt keletkező *var*' (Szamosháti szótár); *varas* béka (bufo), testén, főképpen hátán nagy szemölcsökkel és megdagadt fültömirigyekkel. A Tájszótár szerint *varas* ~ *varacskos* általában egyenetlen, durva, érdes, bibircsós felületet jelent. Pl. *varacskos* béka, de azt is mondják: *varacskos* krumpli. 3. 'a növények világában a fa sérült helyén keletkező forradás': *varas* fa. Előfordulását a székelységben BÁLINT GÁBOR szavatolja (Párhuzam, XII. 1).

A felsorolt török, mongol és magyar nyelvi példákban a természettel szorosabb kapcsolatban élő, a primitív ember nyelvében végbement, tartalmi hasonlóságon alapuló névátvitellel van dolgunk, akárcsak TOIVONENNAK a Virittäjä WICHMANN-émlékfüzetében fölvetett szóegyeztetésében: finn *kärnä* 'a fa külső kérge, vékony jégréteg a földön' ~ *kerni* 'kiütés a bőrön, kosz' ~ mordv. *kšnat* (*kšn* < *krn < *kryn) 'rüh, Masern' (vö. SEBESTYÉN IRÉN, NyK. XLVIII, 133).

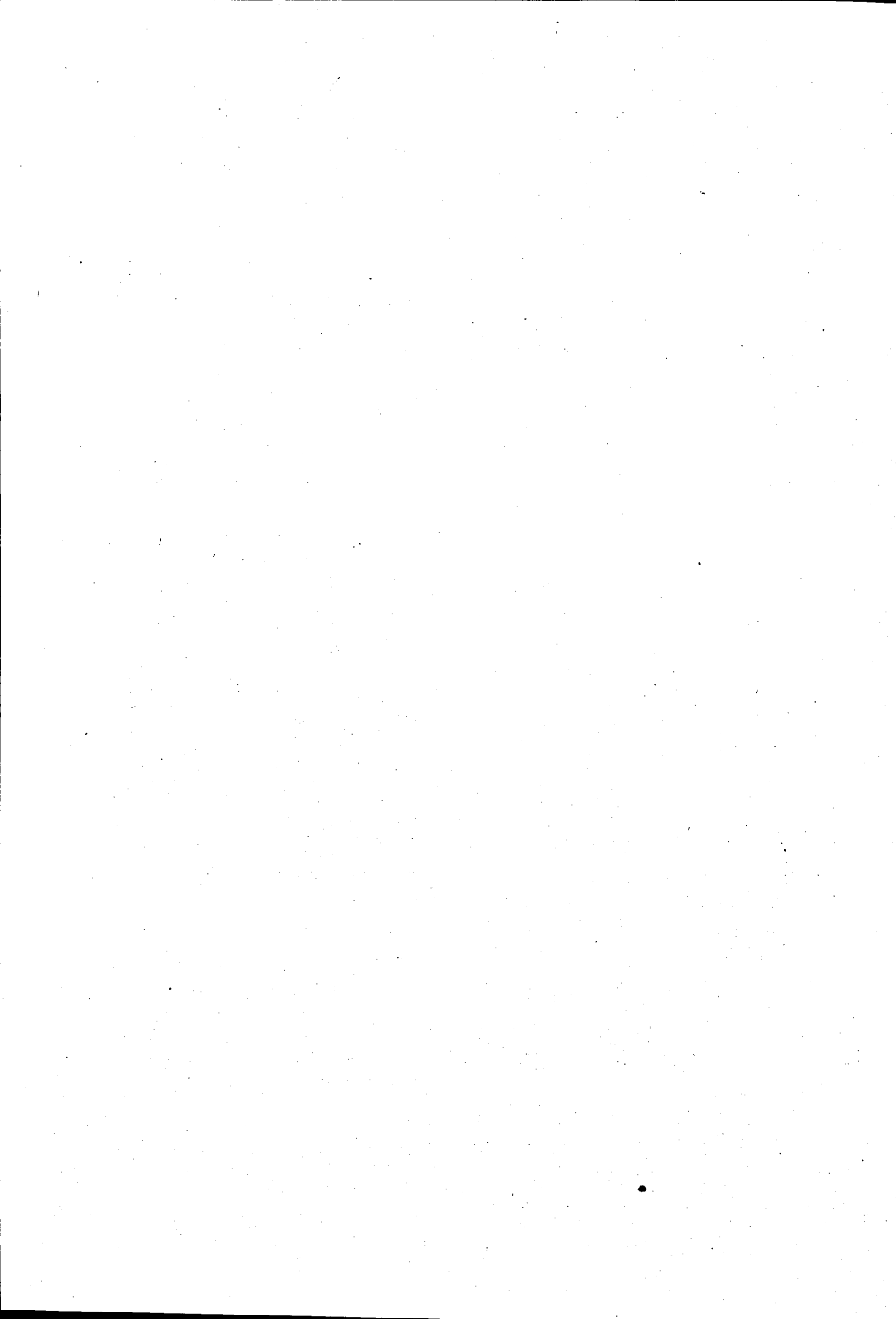
A magyar és török megfelelők világos jelentésbeli összefüggése s az a körülmény, hogy a magyar szókezdő *v*-nek — a török szókezdő labialis vokálissal — szemben — ma már elfogadható magyarázatát tudjuk adni, lehetővé teszi számunkra, hogy BÁLINT GÁBOR és VÁMBÉRY' kapásból összevetett magyar—mongol, ill. török egyeztetését, komoly alapokra fektessük. Tudjuk, hogy az őstörök labiális vokálisok *o*-, *u*-, *ö*-, *ü*- kvantitásukra való tekintet nélkül, az ócsuvas nyelvtörténet folyamán egy protetikus dentolabiális *v*-

spiránst fejlesztettek, amely maga után vonta az eredetileg labiális szókezdő vokális delabializációját: *o-*, *u-* > *va-* és *ö-*, *ü-* > *vä-*. Pl. óst. *oluq* > ócsuv. *valuy > magy. *vályú* ~ nyceser. *βal* id. ~ mai csuv. *vulä*; óst. *ögü* > ócsuv. *vägü > magy. *vék* ~ nyceser. *βäk* id. ~ mai csuv. *vaəä*; óst. *ör-* 'flechten' > ócsuv. **vär-* > magy. (kötél)*verő* ~ nyceser. *βärän* 'kötél' ~ csuv. *væren* id. stb. (vö. M. PALLÓ, Zur Frage der tschuw. *v-* Prothese. AOH. XI, 33 kk.). Ugyanennek a hangtörvénynek a keretébe tartozik *var* szavunk is: óst. *ur* (*or*) > ócsuv. *var > magy. *var*. A mai csuvasban szóbajóhető *vär* adat AŠMARIN szótárában „ne izvestnoe slovo” magyarázattal van ellátva (Thesaurus V, 310). A 'narost na dereve' kifejezést DMITRIEV nagy orosz—csuvas szótára pedig körülírással adja: *jivas šinči šepan* 'fán levő kinövés (seb)'.

A magyar *var* szónak jellegzetes ócsuvas jövevénysszóként való felismerése maga után vonja azt a feltevést, hogy a finnugorságban gyökértelen *ziürj.*, *voj.* és *mordvin or, ur, uro* itt is jövevénysszó és pedig a törökségnek abból az ágából, ahol a *v-* protézis jelensége nem ment végbe. Mindenesetre feltűnő, hogy csak azokban a finnugor nyelvekben fordul elő a magyar *var* szóval egyeztetett *ur, or*, amelyek régebben is érintkeztek, s részben még ma is érintkeznek török népekkel.

Hogy az egyes finnugor nyelvek török elemeinek kimutatása még korántsem fejeződött be, arra jó példa TOIVONEN „Türkische Lehnwörter im Ostjakischen” dolgozata (JSFOu. LII/6), amelyben mintegy 80 újabb adattal egészíti ki PAASONENNAK „Über die türkischen Lehnwörter im Ostjakischen” című szójegyzékét (FUF. II), csupán a KRAJALAINEN „Zur ostjakischen Lautgeschichte” című munkája tanulmányozása közben összegyűlt anyagból. PAASONEN szavai: „Solange diese Aufgabe (a finnugor nyelvek török elemeinek tisztázása) nicht einigermassen befriedigend gelöst werden ist, läuft die etymologische Forschung auf dem finnisch-ugrischen Gebiete... stäts Gefahr, mit türkischen Lehnwörtern als mit echten finnisch-ugrischen Wörtern zu operieren” (JSFOu. XV/2, 3), úgy látszik még mindig időszerűek.

K. PALLÓ MARGIT

ISMERTETÉSEK — SZEMLE

BÁN ALADÁR
1871—1960

Szeptember 24-én hunyt el rövid betegség után Bán Aladár. Ezen a napon fejeződött be a budapesti Nemzetközi Finnugor Kongresszus is, amelynek díszelnökségében ő már nem foglalhatott helyet. A mostanit megelőző öt finnugor kongresszus szervezésén Bán Aladár fáradságot nem kímélve dolgozott. Ő volt tudomásunk szerint e kongresszusok egyik kezdeményezője is.

Tudományos és írói munkásságának legfőbb mozgatója az a cél volt, hogy rokonnépeink népköltészetét, irodalmát Magyarországon népszerűsítse, és elmélyítse a finnugor népek közötti kulturális kapcsolatokat. Bán Aladár kétségtelenül azok között van, akik legtöbbet tettek ezen a téren.

Már diákkorában elkezdett Budenz nyelvtanából finnül tanulni. Finn tudását később finnországi útjai során tökéletesítette. Ifjúságától fogva vonzotta a népköltészet. A lexikonok szűkszavú ismertetéseiben is ott áll Bán Aladár neve mellett többek között az is, hogy folklorista. Egyik jelentős ifjúkori műve a finn népköltészet gyöngyeit tartalmazó Kanteletar fordítása (Budapest 1902, Lampel Róbert. 1871.). A finn népköltéssel a helyszínen is megismerkedett, és maga is gyűjtött finn népdalokat. Saját gyűjtésű finn dalait később magyar fordításukkal együtt közölte is az Etnográphia hasábjain (XVIII, 42—52, 112—120). Bán Aladár néprajzi érdeklődésének gyümölcse még Krohn Gyula „A finnugor népek pogány istentisztelete” c. művének magyar fordítása (Budapest 1908, Magyar Tudományos Akadémia. 384 l.), amelyhez a fordító — az újabb irodalom felhasználásával — függeléket írt.

A finn prózairodalom és költészet magyarországi népszerűsítői közül a század elején aligha találunk valakit, aki annyit tevékenykedett volna, mint Bán Aladár. Ebből az időből származó műve „Az ezertó országából (Budapest 1912, Családi regénytár XXVII, 160 l.); elbeszéléseket tartalmaz J. Aho, V. Soini és Päivärinta műveiből. Ugyanitt említendőek még: A. Järnefelt: Földanya gyermekei (Budapest 1912, Vasárnapi Újság karácsonyi albuma), Finn költőkből (Budapest 1912, Olcsó könyvtár. 96. l.).

Figyelemre méltó úttörő kísérlet a A finn—magyar és szamojéd népek irodalma c. tanulmánya (Budapest 1911. 158 l. Különlenyomat az Egyetemes Irodalomtörténet IV. kötetéből). Másfélszáz oldalon megtaláljuk valamennyi rokonnépünk történelmének és irodalmának rövid áttekintését az illető népköltészetéből vett szépszámú illusztrációval, amelyeknek túlnyomó többségét Bán Aladár fordította magyarra. A finn irodalom történetét negyedszázad múltán új anyaggal kiegészítve „A finn nemzeti irodalom története” címen (Budapest 1926, Szent István-Társulat 160 l.) megegyeszer kiadta, de az észti irodalomról azóta sem jelent meg újabb magyar nyelvű összefoglalás.

Nagy érdeme Bán Aladárnak, hogy a finn irodalom mellett már korán felfigyelt a gyors fejlődésnek induló észti irodalomra is. Ő fordított le hármát a két világháború között megjelent hat észti regény közül. (M. Metsanurk: Beront az élet; A. H. Tammsaare: Az erdőárki gazda; E. Wilde: A hegyfalvi tejesember. Kner Izidor kiadványai. Gyoma.) Az ő tolmácsolásában jelentek meg Aino Kallas finn író nő észti tárgyú novellái is.

Legjelentősebb műve is az észtekkel kapcsolatos. Az ő fordításában jelent meg először magyarul 1928-ban az észtek nemzeti hőskölteménye, a Kalevipoeg (La Fontaine Társaság. 336 l.). A hősköltemény lefordításához részletes helyszíni tanulmányokat is végzett, bejárt Észtorszáiban minden olyan helyet, amelyhez a Kalevipoeggel kapcsolatos mondák fűződnek. A hősköltemény második rövidített kiadása Képes Géza gondozásában a Nemzetközi Finnugor Kongresszus idején (1960) jelent meg Bán Aladár életének utolsó napjaiban.

Itt Bán Aladár gazdag életművéből csak néhány munkát említettünk: azokat, amelyek finnugor szempontból különösebb érdekléssel bírnak. Írt emellett irodalomtörténeti tanulmányokat Jósikáról, Eötvösről stb., és több saját verseit tartalmazó kötete is megjelent. Emlékét azonban maradandóan első-sorban azok a művei őrzik, amelyek a rokonnépek megismertetése nemes gondolatának jegyében születtek.

BERECZKINÉ KIISK MAI

Beszámoló a VI. Nemzetközi Antropológiai és Etnológiai Kongresszusról

(VIe Congrès International des Sciences Anthropologiques et Ethnologiques)

1. A VI. Nemzetközi Antropológiai és Etnológiai Kongresszus 1960 július 30-a és augusztus 6-a között zajlott le Párizsban. Színhelye a Trocadéro terén levő Palais de Chaillot Passy-szárnyában elhelyezett Musée de l'Homme volt. A kongresszusra a világ minden részéből több mint másfélezer résztvevő sereglett össze. A kongresszusnak lényegében véve egyetlen témája volt: a z e m b e r. Az egyes előadások valamilyen vonatkozásban mind az emberrel foglalkoztak, mégpedig az ember genezisével, fizikai és szellemi alkatával, valamint — tárgyi és szellemi alkotásain keresztül — múltjával. A mintegy félezret kitevő előadások a következő tudományok képviselői részéről hangzottak el: antropológia, paleoantropológia, archeológia, etnológia (folklor, vallástörténet, lélektan, orvostudomány, etnolingvisztika stb.).

A kongresszus célja az volt, hogy az emberrel foglalkozó egységes — de a rohamos fejlődés következtében ma már szükségszerűen részterületekre széttöredezett — tudomány legújabb eredményeit tekintse át s foglalja valamiféle szintézisbe, továbbá előmozdítsa a különféle szaktudományok művelőinek közvetlen érintkezését, személyes eszmecseréjét.

A teljes horizont áttekintésére való törekvést elsősorban a különféle munkacsoportok szolgálták. Ezek ilyesféle nagyobb témakörökkel foglalkoztak: az etnogenezis problémái; az archeológia, a történettudomány és az etnológia közös problémái; a játék; a népmese; a mítosz és a szájhagyomány; az eltűnőben levő kultúrák tanulmányozása; az etnobotanika problémái; stb.

2. Bár ennek a beszámolónak tulajdonképpen nem volna feladata, mégsem árt talán, ha néhány szót szólok a kongresszus színhelyéről.

A Musée de l'Homme a Muséum national d'Histoire naturelle egyik szekciójaként 1937 óta áll fent, elődje a Musée d'Ethnographie volt. Nem egyszerűen múzeum a szó szokványos értelmében, hanem a néprajzi kutatások világviszonylatban egyik legfontosabb központja is. Ezt mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy a következő intézmények és szervezetek tényleges munkája itt folyik: Chaire d'Ethnologie du Muséum; Institut d'Ethnologie de l'Université de Paris; Centre de formation aux recherches ethnologiques; Société des Amis du Musée de l'Homme; Société d'Anthropologie de

Paris; Société des Africanistes; Société des Americanistes; Société des Océanistes; Institut Français d'Anthropologie; Comité français du Film ethnographique.

A Musée termeiben, tárlóiban hatalmas anyag van páratlan izléssel, általában kitűnő elrendezésben kiállítva. Ezt az anyagot azonban mennyiségben jóval felülmúlja a raktárakban elhelyezett s a kutatók számára hozzáférhető anyag. A fényképtárban 40 000 fényképlemez, 200 000 másolat, 17 000 diapozitív van. A zenei tárban különféle népek zenéjének anyagából 3000 hangfelvétel található. Ebből eddig már sokat ki is adtak — újabban mikrobarázdás — hanglemezeken. Számos lemez (dél-amerikai indián, baszk, újjörög stb. felvételt) alkalmam volt meghallgatni.

A Musée könyvtára hozzávetőlegesen 150 000 kötetet tartalmaz, több mint 600 néprajzi, antropológiai, nyelvészeti stb. folyóiratot járát a világ minden részéből, s természetesen mikrofilmolvasó berendezéssel is fel van szerelve.

Külön szeretném hangsúlyozni, hogy a könyvtár nyelvészeti anyaga mennyiség tekintetében is számottevő, igen jól van összeválogatva, könnyen áttekinthető és kezelhető.

Fontos intézménye a Musée-nek a mozi. Ebben hetenként háromszor néprajzi filmeket mutatnak be, s a filmeket bárki megtekintheti egészen minimális beléptidíjért.

3. Nyilván nem lesz érdektelen, ha vázlatosan ismertetem, hogy az uráli népek — s köztük mi magyarok — hogyan szerepelnek a Musée kiállított anyagában.

Mindjárt az európai népek (*Europe*) termének elején egy tábla vonja magára figyelmünket ezzel a felírással: „Les langues en Europe”. Itt a „Langues Finno-Ougriennes” alcím alatt a következő felsorolást találjuk: „Langue Hongroise ou Magyar; Langues Finnoises: Finnois ou Suomi; Este; Live; Carélien.” A felsorolást a következő magyarázószöveg egészíti ki: „Les langues Finno-Ougriennes ou Ouraliennes, originaires de l'Asie centrale, sont parlées aujourd'hui dans le nord de la Sibirie, l'Oural et quelques régions d'Europe.”

Ez a tájékoztatás aligha mondható bőbeszédűnek, másrészt pedig túlságos pontosság sem jellemzi. A finnugor nyelvek közül a magyaron és a főbb finnségi nyelveken kívül hiányoznak az összes többiek, különösnek találjuk a finnugorság Közép-Ázsiából való eredeztetését, s aligha nyugtathat meg bennünket, hogy e tábla megszerkesztői egyenlőségi jelet tettek a finnugor és az uráli nyelvek közé.

Némi kárpótlásban részesülünk ugyanennek a teremnek az átellenes részében, ahol néhány tárlóban magyar, finn, karjalai és észti anyag van kiállítva. A falon levő tájékoztató táblán itt már a következő olvasható: „Les Finno-Ougriens. Origine. — L'ancien habitat des Finno-Ougriens est situé sur le cours moyen de la Volga. Les tribus Ougriennes émigrèrent les premières, vers la Sibirie... Les Hongrois (ou Magyars) pénétrèrent en Russie du sud au IXe siècle et, traversant l'Europe d'est en ouest, envahirent l'Allemagne, l'Italie et la France. Renonçant à la vie nomade, ils s'établirent sur le cours moyen du Danube.”

A továbbiakban ránk, magyarokra vonatkozólag egyebek között még ez olvasható: „Convertis vers les Xe—XIe siècle au christianisme, et en majorité catholiques, les Hongrois se sont très vite intégrés à la culture occidentale. Ils ont développé une brillante civilisation.”

A finnugorság többi ágának s a szamojédoknak a második emeleten jutunk a nyomára. A „Les peuples arctiques” című táblán, „Les Tribus Sibériennes” címszó alatt lényegében véve helytálló tájékoztatást kapunk az osztjákokról, vogulokról s szamojédokról. Nem helyeslehet azonban, hogy a zürjénekéről is itt esik említés.

Ebben a teremben a „Lapons”, „Caréliens”, „Permiens”, „Mordv”, „Ostiak et Vogoul”, „Tchéremiss et Mordv” felírású tárlókön kívül találunk még egy „Finno-Ougriens” felírású tárlót is. A benne elhelyezett három tájékoztató tábla közül az elsón a magyarok kivételével mindegyik finnugor népről szó van, a második táblán a balti finnségről, a zürjénekéről, votjákokról, mordvinokról és cseremiszekekről, a harmadikon pedig az obi-ugorokról és szamojédokról.

Mint látjuk, az uráli népekre vonatkozó anyag három különböző helyen (*Europe, Les peuples arctiques, Asie*) található, nem éppen szerencsés elhelyezésben, hiszen például a mordvinok és a cseremiszek az ázsiai népek termébe kerültek.

Sajnálatos módon a magyarózó táblákon elég sok pontatlanság van, a különböző táblák adatai olykor hiányosak, sőt — mint fentebb már utaltam rá — egymásnak ellentmondók. Nem csodálható tehát, hogy egy olyan látogatója a Musée-nek, aki az uráli, illetőleg a finnugor népek iránt érdeklődik, azokról teljesen bizonytalan képet visz innen magával. Reméljük, hogy a Musée szakértő munkatársai ezeket a hibákat előbb vagy utóbb kiküszöbölik, hiszen egy múzeum akkor oldja meg jól feladatát, akkor

neveli valóban látogatóit, ha azok nemcsak gyönyörködnek a benne kiállított tárgyakban, hanem egyszersmind pontos és megbízható, a korszerű tudomány színvonalának megfelelő tájékoztatást is kapnak azokról.

4. De térjünk vissza tulajdonképpeni témánkhoz.

A kongresszus előadásai a Musée különböző helyiségeiben folytak több mint húsz témakörben az antropológia, az etnológia és a múzeológia kérdéseiről. A szervezőbizottság elnöke H. V. VALLOIS professzor volt, tagjai sorában pedig olyan tudósok foglaltak helyet, mint például CL. LÉVI-STRAUSS professzor, az etnológia nemzetközi híré, kimagasló egyénisége. A kongresszus díszelnöki tisztét Louis JOXE francia művelődésügyi miniszter viselte, s a díszelnökségnek tagja volt egyebek között ANDRÉ MALRAUX író és államminiszter s MAURICE COUVE DE MURVILLE külügyminiszter.

A megnyitó ünnepség július 31-én délután volt a Sorbonne dísztermében. A kongresszus tulajdonképpeni munkája csak másnap délelőtt kezdődött meg az egyes szekciók keretében. Naponta két ülés volt: egy délelőtt, egy pedig délután, tizenöt perces előadásokkal. Ugyanennyi idő jutott az egyes előadások megvitatására is. Minden szekciónak megvolt a maga elnöke s titkára.

5. Az etnolingvisztikai szekciónak — melynek munkájában én is tevékenyen részt vettem — az elnöki tisztét MARCEL COHEN, a kiváló francia nyelvész látta el, titkára pedig LOUIS BERTHE volt. Az utóbbi Indonézia nyelveivel s néprajzi problémáival foglalkozik, a Musée munkatársa, CL. LÉVI-STRAUSSnak az iskolájához tartozik, rendkívül sokoldalúan képzett fiatal tudós. (Nem hagyhatom említés nélkül az ő személyével kapcsolatban, hogy nyelvészetben és néprajzon kívül még zenével is foglalkozik, egyebek között epiruszi úgörgög népdalokat is gyűjtött, nagy tisztelője s kiváló ismerője BARTÓK BÉLÁNAK.)

Szekciónk két napon keresztül: augusztus 1-én és 2-án ülésezett. Összesen négy ülést tartott. Ezekben az eredetileg bejelentett 19 előadás helyett mindössze 11 hangzott el. Az első előadást B. ZABORSKI kanadai résztvevő tartotta Eurázia új etnolingvisztikai térképéről (Nouvelle carte ethno-linguistique de l'Eurasie). Ezt követően TH. A. SEBEOK amerikai professzor tartott igen érdekes előadást „Analog and digital coding in speech” címmel.

A délutáni ülésen négy előadás hangzott el. Elsőként M. LÖPELMANN beszélt számnévi kérdésekről (De la genèse et du sens original des noms de nombre). A következő előadás ugyancsak számnévi kérdésekkel foglalkozott (KOVÁCS F., Some problems relating to the evolution of numerals). Ez az előadás az uráli számnemek vizsgálatából leszűr tanulságok alapján két tértelt fejtett ki: 1. az indoeurópai nyelvtudomány módszereit nem mindig lehet eredményesen alkalmazni nem indoeurópai nyelvek esetében; 2. a számnevek nem feltétlenül és nem mindig használhatóak két nyelv vagy két nyelvcsalád rokonsági kapcsolatainak megítélésére. A harmadik előadást M. COHEN professzor tartotta a kétnyelvűség kérdéseiről (Observations linguistique dans un village bilingue). Végezetül a nemzetközi kongresszusok jólismert egyénisége, az osztrák K. TREIMER tartotta meg előadását „Über paläoeuropäische Linguistik” címmel.

A másnap délelőtti ülés az ugyancsak osztrák A. VORBLICHERNEK a pigmeus nyelvekről szóló, bemutatással kísért rendkívül érdekes előadásával kezdődött (Les relations linguistique entre Noirs et Pygmées au Congo belge). A másik előadó francia volt: L. HOMBURGER. Az ázsiai származású afrikai népek eredetének és nyelvi összetételének, kapcsolatainak kérdéseivel foglalkozott (Les populations africaines, venues d'Asie).

Az utolsó ülésszaknak három előadója volt. A baszk S. BARANDIARAN DAR GAIZKA a jobb és a bal kezét jelölő két baszk szó jelentéstartalmának fejlődését elemezte (Mots basques „eskera”, „eskumia”, point de départ d'une théorie des cultures), az amerikai J. B. CASAGRANDE pedig egy sajátosság indiai nyelvi igekategória kérdésével foglalkozott (On „round objects”, a covert verbal category in Navaho). Az ugyancsak amerikai D. L. OLMSTED a szóstatistikai („lexicostatistics”) módszerre vonatkozólag tett néhány figyelemre méltó kritikai megjegyzést. Véleménye szerint a „lexicostatistics” módszere nem alkalmas a nyelvek rokonsági kapcsolatainak megállapítására.

Az etnolingvisztikai szekció húsz-harminc résztvevője főként amerikaiakból, angolokból, németekből és franciákból tevődött össze. Volt ezenkívül egy-két belga, osztrák, skandináv és egyéb résztvevője is.

Egyes előadások körül élénk vita alakult ki. Igen éles vita folyt M. LÖPELMANN és K. TREIMER előadás körül. Mindkét előadás erősen negatív kritikát kapott.

Az etnolingvisztikai szekcióval kapcsolatban meg kell még említenem, hogy munkájába a második napon W. STEINITZ professzor is bekapcsolódott. A szekció munkája az ő és M. COHEN zárószavaival fejeződött be.

6. Ez a beszámoló egyoldalú és hézagos, hiszen nyelvészeti folyóirat számára íródott, s így természetesen elsősorban a nyelvészeti szempontokra kellett figyelemmel lennem. Másrészt a terjedelem tekintetében is kötöttek bizonyos korlátozások. Mégis úgy vélem, említést kell tennem még néhány olyan előadásról, melyek általános, elvi jellegűknél, szibériai vagy finnugor, vagy pedig éppenséggel magyar vonatkozásuknál fogva számot tarthatnak a magyar nyelvész-társadalom érdeklődésére.

Mindenekelőtt a szovjet delegáció következő előadásaira hívnám fel a figyelmet: Sz. P. TOLSZTOV, Les principaux problèmes théoriques de l'ethnographie Soviétique moderne; I. Sz. GURVICS, L'ethnographie et les problèmes de la réorganisation de l'économie, de la culture et du mode de vie chez les peuples de l'Extrême Nord de l'URSS; M. G. LEVIN, L'ethnographie et l'anthropologie comme sources des études historiques (Sur la méthodologie de l'étude historique des peuples n'ayant pas d'histoire écrite); V. K. SZOKOLOVA, Le poésie populaire orale comme source historique et ethnographique; D. A. OLDEROGGE, Traits essentiels de l'évolution des systèmes de parenté.

Két lapp és egy szibériai vonatkozású előadást is itt említek még meg: A. NESHEIM, Trends in the development of Lapp culture in Scandinavia; R. PAINE, Membership and non-involvement in Coast Lapp society; I. PAULSON, Les rapports des âmes animales avec les esprits gardiens dans les croyances religieuses des peuples sibériens.

Magyar vonatkozásai miatt figyelemre méltó számunkra V. NOVAKnak a magyar és a szlovén népi kultúra kölcsönhatásairól szóló kongresszusi előadása (Zur Charakteristik der slovenisch-ungarischen volkskulturellen Beziehungen), annál is inkább, mert a jelenlegi magyarországi szlavisztikai kutatásokban a szlovénség — különösen a magyarországi szlovénség — teljesen elhanyagolt területnek számít.

Végezetül egy olyan előadást szeretnék még megemlíteni, melyet magyar előadó, GUNDA BÉLA tartott: „Die mitteleuropäischen Bauernkulturen und die Methode der »Cultural Anthropology«”. Ez az előadás kétségtelenül a kongresszus egyik jelentős elvi, módszertani előadása volt. Ez nyilvánvaló volt abból az élénk vitából és visszhangból, amelyet kiváltott. GUNDA BÉLA arra hívja fel a figyelmet előadásában, hogy a jól dokumentált és aránylag könnyen hozzáférhető közép-európai parasztkultúrák kutatásának eredményeit kitűnően lehetne érvényesíteni az ún. „cultural anthropology” szempontjából, mely eddig gyakorlatlan a természeti népek kevésbé jól dokumentált s nehezebben megközelíthető kultúrájának vizsgálatára támaszkodott.

7. A kongresszus munkájáról végső soron az a kötet fog számot adni, amely a kongresszuson elhangzott előadásokat s hozzászólásokat tartalmazza. Bizonyos, hogy az egyes szekciókban lezajlott viták s az általános kérdésekkel foglalkozó munkaértekezletek előbbre vitték az emberrel foglalkozó tudományok ügyét. Az is bizonyos, hogy azok az impulzusok is hatékonyan mozdítják elő nemzetközi méretekben a tudomány haladását, amelyeket a kongresszus résztvevői részint a szekciók munkája, részint pedig az egymással való személyes érintkezés és eszmecserék során szereztek. A kongresszus maga egészében azt példázta, hogy kívánatos és lehetséges a nemzetközi összefogás és együttműködés, hasznos és nélkülözhetetlen a különféle nézetek kicserélése és megvitatása, mert az emberiség közös problémáit csak így lehet megoldani.

KOVÁCS FERENC

Björn Collinder: Survey of the Uralic Languages

Stockholm. Almqvist & Wiksell. 1957. XXII + 536 lap.

Az uráli nyelvek — nem számítva a magyar, a finn és az észti nyelvet — akár hazánk határain belül, akár rajtuk kívül csak kevésbé és nehezen voltak megismerhetők egészen a legutóbbi időkig. Viszonylagos megismertetésük érdekében legtöbbet tettek a Finnugor Társaság „Hilfsmittel für das Studium der finnisch-ugrischen Sprachen” című sorozatának a szerzői: hét finnugor nyelvet mutattak be az érdeklődőknek nyelvmutatványok alakjában, amelyekhez — vagy már az első, vagy legalábbis a második kiadásban — német nyelvű nyelvtani vázlat és szójegyzék is csatlakozik. A Hilfsmittel sorozat hiányzó osztljak tagját WOLFGANG STEINITZ „Ostjakische Grammatik und

Chrestomathie mit Wörterverzeichnis" (második kiadás 1950-ből) című műve pótolja. Hazánkban a manysi (vogul) nyelv megismerését legújabbán KÁLMÁN BÉLA Manysi nyelvkönyve (1955) meg az „Északi-manysi nyelvtanulmányok” című értekezés (1956) segítette elő. Az említett segédeszközök túlnyomó többsége azonban csak a kérdéses nyelvek alaktanát tárta elénk fő vonásaiban, a hangtan bemutatását már teljesen mellőzte, s mivel valamennyi külön kötetet alkotott, ezért arra, hogy az uráli nyelvcsalád tagjairól más nyelvcsaládok kutatói számára egységes és kellően sokoldalú képet szolgáltatassanak, nem voltak eléggé alkalmasak. Így történt meg aztán nemegyszer, hogy az általános meg az indoeurópai nyelvtudomány művelői egzotikumként emlékeztek meg olyan nyelvi jelenségekről, amelyek egyik vagy másik, esetleg még saját hazájukban is beszélt finnugor nyelvben jól ismeretesek, s az „egzotikum” megvilágítására olykor afrikai nyelvekből idéztek példákat nem is minden tekintetben megbízható forrásművek alapján, noha állításaikat egy jó finnugor (uráli) nyelvészeti kézikönyv megléte esetén sokkal hitelesebb és közelebbről meríthető nyelvi anyagon is szemléltethették volna (l. erről GÁLDI LÁSZLÓ egyik ismertetését a NyK. következő számában). Ezen a helyzeten BJÖRN COLLINDER most ismertetendő műve tud végre változtatni.

Könyvének az egyes uráli nyelveket bemutató fejezeteiben a szerző általában a következőképp jár el: rövid hangtani jellemzést ad, ismerteti fő vonásaiban a név- és az igeragozást, szövegmutatványokat közöl, hozzájuk angol fordítást és olyan magyarázatokat csatol, amelyek a szövegek szavainak alakitani mineműségéről, etimológiai kapcsolatairól stb. adnak felvilágosítást. A szerző munkája persze korántsem volt olyan egyszerű, amint ebből a sémából következtetni lehetne. Az egyes uráli nyelvek múltját más-más mértékben ismerjük, nyelvjárási megosztottságuk foka eltér egymástól, s eltérő mennyiségben áll rendelkezésünkre rájuk vonatkozó nyelvtudományi irodalom is. A szerző e nehézségek ellenére is megtalálta a helyes megoldást.

Az uráli nyelvek közül elsőnek a finnt mutatja be, s ezen nyelvet ismerteti meg olvasóival a legbehatóbban. Eljárását két tény magyarázza meg: egyrészt a finn nyelv a legkonzervatívabb uráli nyelv, másrészt ha az elsőnek tárgyalt nyelvvel kapcsolatosan részletesen megvilágítja a valamennyi uráli nyelvre többé vagy kevésbé jellemző sajátosságokat, akkor a továbbiakban mentesül sok ismétléstől. Minthogy a finn nyelv számunkra eléggé ismert, illetőleg könnyen megismerhető, a finn nyelvi résszel kapcsolatban csak egy tényt emelek ki: COLLINDER olyan alapossággal és körültekintően végezte munkáját, hogy az irodalmi nyelven kívül külön foglalkozik a Kalevala nyelvi sajátágaival, s az irodalmi nyelvi szemelvényeken kívül mutatványként közli a Kalevala harmadik runóját is.

A balti-finn nyelvek közül a finnen kívül még az észtnek szentel a szerző külön fejezetet. Terjedelmét tekintve ez csak kb. egy harmada az előbbinek, ami érthető is, hiszen a finn nyelv ismeretében az észtn sokkal kevesebb magyarázatra szorul, mint szorulna egyébként. A következő nyelvnél, a lappnál, már jelentkeznek azok a nehézségek, amelyekről bevezetőben szóltam: tekintettel a nyelvi különbözős nagyságára a nyelvjárássok közül ki kellett emelni egyet „a lapp nyelv” bemutatására. Természetesen a szerző a legerjedtebb és legismertebb nyelvjárást, a norvéglapot választotta a nyelvtani jellemzés tárgyául, szövegmutatványt közöl azonban a déli-lappból is, s a hozzá csatolt alakmagyarázatok bővebb fejtegetés nélkül is eléggé szemléltetik a két nyelvjárást nagymértékű különbözősét. — A mordvin fő nyelvjárássok közül ugyancsak a jobban ismert, azaz az erzät részesíti a szerző előnyben. Az alakmagyarázatokban adott utalások a finn nyelv etimológiailag megfelelő szavaira, illetőleg formánsaira az uráli nyelveket nem ismerő érdeklődő számára is érzékeltetni tudják a két nyelv rokonságának a fokát. — A cseremiszi nyelvi fejezet a nyugati (kozmgymjanszki) nyelvjáráson alapul, de nem egy hivatkozást tartalmaz a keleti nyelvjárássok viszonyaira is. Ez az eljárás nagyon megokolt. — Minthogy a votják nyelv egységesebb, mint bármelyik másik finnugor nyelv, e fejezet írásakor lényegesen könnyebb dolga volt a szerzőnek, mint az előzőkénél. Az alapul vett jelabugai nyelvjárást egyben a votják irodalmi nyelv jellemző sajátosságainak a bemutatására is alkalmas. — A zürjén nyelvi részben kellő számban alkalmaz a szerző utalásokat a votják nyelvre, s így a két permi nyelv egymásközi közeli rokonsága megfelelően kidomborodik. — A vogul nyelv bemutatására a szerző egy, MUNKÁCSITÓL feljegyzett kondai mondat (vö. VNGy. I, 166—9) használ fel. Munkácsi (VNGy, I, 286) úgy nyilatkozik, hogy e mondat a Felső-Konda egyik mellékfolyója, az *Okhét-jö* mellett fekvő *Lous-poul* egyházas faluban jegyezte fel a *Térés-poul*-beli Mikita Petrovics Baranov közlése nyomán. KANNISTO (FUF. VIII, Anz. 197) ugyanezt a vidéket közép-kondai nyelvjárást-területnek nevezi. COLLINDER (bizonyára M. LIIMOLA közlése alapján) azt a nyelvjárást, amelyet a kérdéses szöveg képvisel, a felső-kondai és a pelimkai nyelvjárást közötti átmeneti nyelvjárásnak mondja.

A lényeg mindenesetre az, hogy tehát a szerző egy közép-vogul nyelvjárás leírása útján kíván képet adni a vogul nyelvről, noha az északi-vogul kétségtelenül jobban ismert, a déli-vogul (tavdai) nyelvjárás pedig legalábbis a vokalizmus szempontjából eredetibb, mint az északibb nyelvjárások. A szerző eljárása ennek ellenére is védhető. A közép-vogul nyelvjárások vokalizmusa több ponton eredetibb, mint az északi-vogulé, szókészletük pedig több eredeti vogul szót őrzött meg, mint az erősen eltagarodott tavdai nyelvjárásé. De különben sem hanyagolja el a szerző az északi-vogult sem: ragozási paradigmákat az irodalmi nyelvtől használt szoszvai nyelvjárásból is közöl, s a nyelvtani vázlatban tekintettel van mind az északi-, mind pedig a déli-vogul nyelvjárásra.

Az osztják nyelvet a Survey a STEINITZ kutatásai alapján jól ismert serkáli és színjai nyelvjárások leírása, valamint ugyanezen nyelvjárásokból vett szemelvények útján mutatja be.

A finnugor nyelvek szemléjét a magyar nyelv hang- és alaktanának ismertetése zárja. E feladatnak, valamint a szövegmutatványoknak és magyarázatoknak 54 lapot szentel a szerző, ami egy ilyen jellegű könyvben teljesen elegendőnek mondható. A hangtani részben kiter egyebek közt a kétféle *e* hangra, a magánhangzóharmóniára, a helyesírás és a kiejtés viszonyára, a mássalhangzók hasonulási jelenségeire és — néhány mondatban — a hanglejtésre is. Az alaktani rész ismerteti a névragozást és a fokozást, szól a fontosabb névmásokról és a számnevekről, bemutatja az igeragozást, kiter az aspektusok kifejezőmódjaira, felsorolja az igeneveket és példákon szemlélteti jelentésüket. A szemelvények megválasztásakor a szerzőnek gondja volt arra, hogy a magyar nyelvet egymástól műfaj, stílus és szókészlet tekintetében lényegesen különböző mutatványok alakjában mutassa be. Mutatványokként Petőfi „Szeptember végén” című költeménye, a Miatyánk, Lukács evangéliumának egy kis részlete, valamint „A róka, a medve és a szegény ember” című népmese szerepelnek.

A szamojéd nyelvek közül a jurák-szamojéd, a szelkup és a kamasz kapnak helyet az uráli nyelvek szemléjében. E részben különösképp láthatjuk: mily nehéz feladatokkal kellett megküzdenie a szerzőnek. A kamasz nyelvről szólva rámutat arra, hogy mily nehéz e nyelv vokalizmusának fő sajátosságait tisztázni. E nyelv legkiválóbb szakértője, KAI DONNER ugyanis helyszíni feljegyzéseiben 63 magánhangzójelet használ, de szótárában „csak” 42 magánhangzót különböztet meg egymástól.

Mint hogy COLLINDER Surveyja nem kevesebb, mint 13 nyelvet mutat be, amelyek mind hangállomány, mind pedig irodalmi nyelvi hangjelölés tekintetében igen lényegesen eltérnek egymástól, felmerül az a kérdés: milyen hangjelöléssel tudta a szerző a különféle nyelvekből közölt szemelvényeket a kívül állók számára olvasható alakban közölni. A szerző munkásságának a tervszerűségét bizonyítja, hogy ezzel a nehéz problémával már nem e kötetben kellett megküzdenie. COLLINDER már Fénno-Ugric Vocabulary című etimológiai szótárában kialakított egy olyan hangjelölési rendszert, amely lényegesen egyszerűbb, mint a finnugor nyelvészeti kiadványokban használt hangjelölés, s ugyanakkor ennél sokkal közelebb áll az indoeurópai hangjelölési rendszerhez. Noha a finnugor nyelvek kutatói a COLLINDER-féle hangjelölést a saját céljaikra változtatlanul még nem fogadták el, bizonyos, hogy COLLINDER — abból indulva ki, hogy ő kiknek a számára és milyen célból írta műveit — lényegében helyesen járt el: az indoeurópai nyelvészek számára olyan hangjelölést teremtett, amely számukra COLLINDER műveinek a megértését és felhasználását lehetségessé, viszonylag könnyűvé teszi. Véleményem szerint abban semmi hiba sincs, ha a nyelvtudomány terén — figyelembe véve az egyes publikációk eltérő célját és különféle érdeklődési közönségét — két vagy esetleg még több, egymástól valamelyest eltérő hangjelölést használnak. Hiba csak az lenne, ha a hangjelölésben két- vagy esetleg háromféleség helyett zűrzavar uralkodnék. COLLINDER etimológiai szótáráról írt ismertetésemben (NyK. LIX, 214) kifejeztem azt a reményemet, hogy a szerző közzéteszi és vitára bocsátja azon vizsgálódásainak részletes eredményeit, amelyeknek az egyes finnugor nyelvekbeli hangok lényeges sajátosságainak a tisztázása és jelölése volt a célja. Azóta annyi meg is történt, hogy COLLINDER a Språkvetenskapliga Sällskapet i Uppsala Förhandlingar (Uppsala Universitets Årsskrift 1957: 12) egyik számában megjelentette az ún. FUF.-hangjelölés bírálatát és módosítási javaslatainak a megokolását. Az 1958-ban Helsinkiben létesült finnugor hangjelölési bizottság feladata lesz a felvetett kérdésekben való végleges állásfoglalás. Tudományunknak érdeke, hogy ez ne válasson magára túlságosan hosszú ideig.¹

¹ COLLINDER egyszerűsítési javaslataihoz már eddig is többen hozzászóltak, vö. AULIS J. JOKI, Tarkekirjoituksenne yksinkertaistaminen (Vir. 1958: 291—8), és В. И. Лыткин, О единой научной транскрипции звуков финно-угорских языков (Москва — Ленинград, 1960. 22 1.).

A *Surveyt* az *Appendix to Fenno-Ugric Vocabulary* című függelék zárja be. Az utóbbi mű használóinak igen lényeges tudniuk, hogy ez a függelék számos pótlást és helyesbítést tartalmaz COLLINDER etimológiai szótárához.

COLLINDER *Surveyja* egy nagyszerű tudós bámulatos tudásának, szívós kitartásának, nagy munkabírásának és tervszerű munkájának a terméke. Amikor most — nagy késéssel — ismertettük ezt az elsősorban ismeretközlő jellegű nagy munkát, máris előtűnik áll és tanulmányozásra vár a szerző újabb nagy műve, uráli összehasonlító nyelvézeti tanulmányainak nagyszabású összefoglalása: *Comparative Grammar of the Uralic Languages* (Uppsala, 1960).

LAKÓ GYÖRGY

Sananjalka 1—2.

Suomen Kielen Seuran vuosikirja. Turku, 1959—1960. 227 l., 211 l.

Először is a folyóirat neve érdemel figyelmet: mit akarnak a kiadók azzal mondani, hogy a Turkuban székelő finn nyelvi társaság új, évenként megjelenő folyóiratának a *Sananjalka* nevet adták.

Az első szám (1959) előszavában erről maga a szerkesztőség nyilatkozik: a *sana(n)jalka* szó a finnben páfrányt jelent. A néprajztudósok ismerik az e növényvel kapcsolatos számos hiedelmet és babonát, pl. e növény virágzását Szent Iván-nap éjjelén, virágjának vagy magjának hatását: láthatatlanná teszi az embert, szerencsét és vagyont hoz neki, érthetővé teszi számára az állatok beszédét stb. (erről legutóbb ld. A. V. RANTASALO, *Die „Blüte“ des Farnkrauts*, *FFCommunications* 179. Helsinki, 1959). Egy kissé keresettnek tetszik az a magyarázat, hogy a páfrány nevét azért választották, illetve e név azért megfelelő, mert a *sananjalka* szó népi hiedelmekre utal, amelyekről ennek az évkönyvnek a lapjain ugyancsak fognak cikkek és kutatási eredmények megjelenni. Szerencsére az említett bevezetés azt is hangsúlyozza, hogy ennek a tudományos folyóiratnak kutatási tárgya a szó (fi. *sana*), és pedig legátfogóbb jelentésében; a finn *sana* a *jalka* 'láb; támasz, tartó' (vö. fi. *kynttilänjalka* 'gyertyatartó') szóval együtt olyan összetételt alkot, amely jelentésével jól alkalmas címül a Finn Nyelvi Társaság évkönyve számára: „a szót kell tartani, hordozni, felemelni, láthatóvá tenni”.

Azt, hogy a Finn Nyelvi Társaság Turkuban székel, a többi között azzal is kívánták hangsúlyozni, hogy az első kötetben megjelent cikkek szerzői valamennyien a turkui egyetem egykori vagy jelenlegi tanárai, vagy pedig ott tették le vizsgáikat. Nyomatékosan kijelentik azonban, hogy nem maradnak ennél a körnél, hanem — mint ahogy a II. kötet (1960) igazolja is — máshol élő és alkotó kutatók és munkatársak is szerepelni fognak az évkönyvben.

Az évkönyv dolgozatai finn nyelven jelennek meg, de utánuk mindenkor német, francia vagy angol összefoglaló következik. A cikkek nemcsak a finn nyelv kérdéseivel foglalkoznak, hanem finnugor nyelvészettel, finn néprajzzal, folklórral, valamint finn irodalommal is.

Az I. kötetben PAAVO RAVILA a nyelvtudomány egységéről ír (németül: JSFOu. 60. 6. Helsinki, 1958), PAAVO NUMMINEN „A mondat tagolódásáról”, OSMO IKOLA, a szerkesztő, „Némely mondattani eltolódásról a finnben”, HANS FROMM „A Henrik püspök halálának előforduló némely névről”, MAUNO KOSKI „Változások és átalakulások néhány délnyugati finn egyházköztség falu- és tanyaneveiben” címen értekezik. TOIVO VUORELA „Hanho és kousa” (ivásra és merítésre szolgáló madár alakú faedény) címen, ESKO AALTONEN „Az ember külseje jellemzésének népies módjairól” (azaz különleges szólások és szavak a finnben) címen írt. A többi cikk sorban: EEVA KANGASMAA-MINN: „A múlt idő a cseremiszbén”, ELSA ERHO: „Maiju Lassila (valódi nevén Algot Untola) stílusa”, LEEVI VALKAMA: „A *tunnelma* ('hangulat') szó használatáról F. E. SILLANPÄÄ *Elämä ja aurinko* (Az élet és a nap) című művében”, KERTTU TANNER: „A bölcsődal a finn lírában”, ESKO ERVASTI: „A metafizikus erők problémája V. A. Koskenniemi korábbi lírájában”. Ehhez csatlakozik egy történelmi visszapiantás a Suomen Kielen Seura (Finn Nyelvi Társaság) tevékenységére 1929-től 1959-ig; ezt a társaságot a Helsinkiben székelő Kotikielen Seura (Anyanyelvi Társaság) párjaként 1929. ápr. 9-én Turkuban alapították (NILO IKOLA—JUSSI UOTILA). Következnek a társaság alapszabályai 15 pontban. Az évkönyv végén olvashatjuk OSMO IKOLA elnök három beszédét, amelyeket a Társaság évi közgyűlésein tartott. Az első 1954-ben „Április 9-e hagyományai” címen hangzott el; ugyanis 1557. ápr. 9-én halt meg Mikael Agricola és 1802. ápr. 9-én született Elias Lönnrot. A szerző részletezi mindkettőjük jelentőségét

a finn irodalmi nyelv fejlődésében. Agricola halálának 400. évfordulóján, 1957. ápr. 9-én tartotta Ikola itt közölt második beszédét „Mikael Agricola mint a finn nyelv mestere” címmel. A harmadik beszéd 1958-ban, a Suomen Kielen Seura fennállásának 29. évfordulóján hangzott el: „Az akadémiai oktatás, valamint a finn nyelv és a rokon szavok kutatása Turkuban” címen.

A II. kötet már két részből áll: előbb értekezés jellegű dolgozatokat olvashatunk, majd pedig beszámolók és bírálatok következnek. A kötet OSMO IKOLA ünnepi előadásával kezdődik, amelyet a társaság alapításának 30. évfordulóján tartott 1959-ben „A finn irodalmi nyelv elemei” címmel. Ezt MARTTI RAPOLA cikke követi: „Néhány széljegyzet Johan Cajanus egyházi énekének különböző változataihoz”. A továbbiakban csak a szerzők nevét és dolgozatuk címét sorolom fel: PAAVO RAVILA: „A melléknévi jelző egyeztetésének kialakulása a finnben”; PAAVO SIRO: „A finn mondat alapvető problémái”; GÖRAN KARLSSON: „Néhány megjegyzés a finn alaktanhoz”; Eeva Maria NÄRHI: „A finn *rasti, tikka* és *osviitta* szavak 'útmutató' jelentésben”; LAURA JOKINEN: „A mágikus *viha* szó a finnben”; J. A. LOPMERI: „A 'Kalanti'-probléma új szemszögből nézve”; KEIJO AHTI: „A mellékmondat helyettesítésének általánossága Toivo Pekkanen nyelvében”; ESKO AALTONEN: „A népnyelv kifejezései az emberek jellemvonásaira és magatartására”; ILMAR TALVE: „Az észt sauna”; KAUKO KYRÖ: „Politikai allegóriák a finn nyelvű költészetben a februári kiáltvány és az általános sztrájk közti időben”; EINO KROHN: „A Grál-monda a finn költészetben”; ELSA ERHO: „Az emberi lakásból áradó illat” F. E. Sillanpää műveiben” és KERTTU TANNER: „A tenger Uuno Kailas finn lírikus verseiben”. É részben az utolsó a Társaság működéséről szóló beszámoló az 1958. nov. 16-tól 1959. nov. 16-ig eltelt egy esztendőről. Ezután jönnek a bírálatok.

Az évkönyv külső kiállítására izléses, a kötésen Mikael Agricola szobra látható. Amint ez a rövid összefoglaló is bizonyára megmutatta, a Sananjalka című évkönyv olyan kiadvány, amelyhez a Suomen Kielen Seurának, a szerkesztőségnek és a munkatársaknak szerencsét kívánhatunk, s amelyet a szakkörökben örömmel és elismeréssel üdvözölnek. A Virittäjä, a Helsinkiben székelő Kotikielen Seura folyóirata, benne vidéki versenytársat, illetve munkatársat nyert; ez a tény a Finnországban célul kitűzött művelődési és művelődéspolitikai decentralizáció folytatódása mellett szól (vö. ehhez új egyetemek, illetve fakultások alapítását Ouluban és Jyväskyläben, az Yhteiskunnallinen Korkeakoulu, azaz a társadalomtudományi főiskola áthelyezését Helsinkiből Tamperebe, egy új egyetem alapításának tervét Kelet-Finnországban stb.).

INGRID SCHELLBACH

Lavotha Ödön: Észt nyelvkönyv

Budapest 1960, Tankönyvkiadó. 240 l.

A Tankönyvkiadó a vogul és a finn chrestomathia után kiadott egy észt nyelvkönyvet is. Az egyetemi finnugor oktatás így egy új lehetőséggel bővült. Bizonyára több egyetemi tanszékünk fel fogja használni az alkalmat, hogy néhány hallgatót bevezessen az észt nyelv és irodalom tanulmányozásába. Hiszen ennek a kis, mintegy egymillió lelket számláló, mindkét világháborúban súlyos veszteségeket szenvedett rokon népünknek jelentős szépirodalma és tudományos irodalma van. Tudományos irodalma ugyan nagyrészt idegen nyelveken jelenik meg a nagyobb publicitás kedvéért, de a két világháború között az Eesti Keel, a legújabb időkben pedig a Keel ja Kirjandus folyóirat észt nyelven is közöl nyelvtudományi cikkeket.

A két világháború között elég élénk tudóscsere volt Észtország és Magyarország között. Az ismertető könyv is ennek köszönheti létrejöttét, hiszen a könyv szerzője, LAVOTHA ÖDÖN, a könyv egyik lektora, LAKÓ GYÖRGY akadémikus és e sorok írója is észt ösztöndíjas volt, PALMEOS PAULA docens pedig, a könyv észt lektora nálunk töltött hosszabb időt ugyancsak ösztöndíjasként. A tudományos kapcsolatok a második világháború alatt és után egy időre megszakadtak, de újabban ismét élénkülnek, ha még nem is a kívánatos mértékben. A közelmúltban az észt tudósok közül több megfordult nálunk, viszont néhányan mi is fölkerestük már a tartui egyetemet és a tallini akadémiai nyelvtudományi intézetet, megismerkedtünk személyesen is a mostani tudós-gárdával. A kapcsolatok megerősödésének legújabb és nem is jelentéktelen eredménye az ismeretető észt nyelvkönyv.

Lavotha észt nyelvkönyve a chrestomathiák új típusához tartozik, amelyben körülbelül egyforma súlyt kap a nyelvtan, az olvasmányi anyag és a szójegyzék. Így

a nyelvkönyv nemcsak egyetemi segédkönyvnek, hanem magántanulásra való kézikönyvnek is alkalmas.

A nyelvtani rész jó hangtant, bő alaktant és mondattani tudnivalókat tartalmaz. A szerzőnek sikerült a kellő mértéket megtalálnia: nem túlzottan részletező, de nem is túlságosan szűkszavú. Ehhez a részhez néhány kisebb részletmegjegyzésem van.

Az ő betűi hangértékének tárgyalásakor (8) odaírhatta volna a szerző, hogy a fonetikus írásmódban ezt a hangot általában *ę*-vel szokták jelölni. Ezt a jelet különben később maga a szerző is használja. A szavak időtartamára vonatkozó rövidke fejezet 21. pontja fölösleges, nem ad új ismereteket, és nem is foglal össze (18). A 24. lapon a *jalg* szó többes nominativusa hiányzik. A „Többes számi tő” kifejezés nem szokásos, helyette a „többes szám töve” kifejezést ajánlanám. A „többes számú szavak” latin fordításában célszerű volna *pluralia tantum*-ot írni plurale tantum helyett (uo.). Az I. ragozási szabály 1. alcsoportjába a szerző meghatározása szerint csak az egytagú hosszú magánhangzóra végződő szavak egy része tartozik, de a példák közé beveszi az *idee* szót is (32). A birtokos ragozás tárgyalásakor két alkalommal is (49 és 105) csak az *oma* névmást említi, pedig ezt a névmást csakis akkor lehet használni, ha a birtokos egyszersmind alany is. Azt egyik helyen sem említi, hogy egyébként a személyes névmás genitivusa szolgál birtokos névmásul, pl. *ta ei tunne mu last*. A kérdő névmások közül az erősen nyelvjárási és familiáris *mäherdune* és *mühuke* nyugodtan kimaradhatott volna (50). A vonatkozó névmások utolsó példamondatának fordítása nem pontos (51). A számnevek használatakor meg kellett volna jegyezni, hogy tőszámnevek után egyes partitivus, de a *palju* 'sok' után többes partitivus áll. A 99. pont második bekezdésének első mondata nem világos (55). A személyragok tárgyalásakor az *olge hea* 'legyen szíves' nem jó példa, mert még nem ismerjük a felszólító mód jelét (61). A *pidin* pontos fordítása 'nekem kellett' (70). A névutók közé be lehetett volna sorolni a *puhul* 'alkalmából' névutót is (83). Jövevényképzőről csak akkor beszélhetünk, ha eredeti szavakból is képezhetünk vele új szót. Az *-ista* azért jövevényképző a magyarban, mert van már *egyetemista*, *mávista*, *forgalmista* is. A *-jon*, *-ia*, *-teet* stb. akkor volna az észiben jövevényképző, ha nemcsak idegen szövegvégződésekben fordulna elő, hanem *észit* szavakhoz is hozzájárulhatna (89). A 'veszek könyvet' nem magyar szórend (104).

Nem lényeges kérdés, de az én szememet bántja a latin nyelvtani műszók magyaros és nem is következetes írása. Mi szükség van az *elativusz*, *akkuzativusz* stb. írásra? Ha viszont már magyarul akarjuk írni ezeket a latin szavakat, akkor mire jök az ilyen öszvér-helyesírású szavak, mint *quantitás* (10), *reflexivum* (90)? A *pluszkvámperfektum* legalább olyan furcsán hat, mintha ezt írnam le: *szik útur ad ásztirá, kvószkve tándem vagy eksz kátedrá*.

Az irodalmi szemelvények nagyon jól vannak összeállítva. Rövid, érdekes és irodalomtörténeti szempontból is értékes olvasmányanyagot kapunk. A népköltészetet népmesék, találós kérdések, közmondások, egy csali-mese és népi anekdoták képviselik. A félig népi Kalevipoeg-szemelvény és az eposz egyes részeinek tartalmi kivonata alkotja az átmenetet a műköltészet felé. Koidula, Liiv és Enno versei után Kitzberg Budapesten is játszott színdarabjának egy jelenetét olvashatjuk. Az előzmények nélkül azonban nem eléggé érthető ez az egyébként szép részlet. A Wilde „Mahtva sóda”-jából való fejezet is nagyon megkapó; az észit parasztság egyik forradalmi megmozdulását írja le. Haava két rövid verse után Oskar Luts Kevade I. c. regényéből olvashatjuk a ma is eleven, a kisdíákok életét oly megragadó erővel bemutató hőcsata-jelenetet. Barbarus, Suits és Under egy-egy verssel vannak képviselve. Ezt kissé keveslem, hiszen ők az észit lírai költészetnek szinte a legnagyobb alakjai. Egy Tammsare-részlet után Sütiste egy verse, egy prózai fejezet Tuglastól, majd egy Jakobson Tondid c. színdarabjából vett jelenet következik. A legújabb irodalom is képviselve van egy prózai szemelvényvel (Smuul) és néhány verssel (Niit, Hainsalu, Parve). Az utóbbiak közül a Lapsed rövidségében is megdöbbentő, és mély humanizmusról tanúskodik.

Jó lett volna függelékként néhányszavas ismertetés a könyvben szereplő észit szerzőkről. Ez a terjedelmet nem növelte volna lényegesen (egy-két nyomtatott lapra bőven elért volna). Hasonlóképpen jó lett volna az észit értekezőprózából is bemutatni egy rövid szemelvényt a Keel ja Kirjandus egyik legújabb számából. A könyvet jól összeállított szójegyzék, hasznos ragozási táblázatok és tárgymutató egészíti ki.

A kézikönyv stílusa (a nyelvtani részben) elég jó, de néha még egy kis simítást igényelt volna. Néhányszor fölöslegesen ismétlődik egy-egy szó, ill. kifejezés (pl. 46 és 168). A nyelvtani tárgymutatóhoz nem ártott volna hozzáfűzni, hogy a számok nem lapszámra, hanem szakaszra vonatkoznak. Sajtóhibák találhatók mindegyik részben, de ezeknek a száma nem túlságosan nagy.

Mindent egybevéve LAVOTHA ÖDÖN hasznos szolgálatot tett nemcsak az egyetemi finnugor nyelvészeti oktatásnak, hanem magának a finnugor nyelvtudománynak is, mivel lehetőséget ad ennek a jelentős irodalommal is rendelkező rokon nyelvünknek behatóbb tanulmányozására.

KÁLMÁN BÉLA

Új vót népköltési gyűjtemények

PAUL ARISTE, a vót nyelv kiváló kutatója, aki már többször gazdagította a tudományt vót szövegyűjteményeivel, az utóbbi években értékes vót népmese-, közmondás- és népdalgyűjteményeket tett közzé. 1958-ban megjelentek Matiban gyűjtött vót népmeséi. 1959-ben kétszer is publikált vót szöveget, népdalokat és közmondásokat, végül 1960-ban megjelent terjedelmét tekintve is jelentős vót népdalgyűjteménye.

*

P. Ariste: Vajda rahvajutte Mati külast. Eesti NSV Teaduste Akadeemia. Tallin, 1958.

Keele ja Kirjanduse Instituudi Uurimused II, 148—166. 19 1.

A gyűjteményben kilenc vót mese szerepel, az első öt hosszabb, az utolsó négy rövidebb. A közölt mesék csak egy részét alkotják annak a vót nyelvi anyagnak, melyet P. ARISTE 1942. szeptember 9-én és 10-én jegyzett fel egy 92 éves vót asszony, Ot'ju Onufrijeva ajkáról. Ot'ju Jarvigoistšülä (oroszul: Babino) nevű faluban született, innen ment férjhez egészen fiatalon a közeli Mati faluba (oroszul: Matia). Mati faluban élte le egész életét. Mivel a két falu nyelve nagyon közel áll egymáshoz, az átköltözés a közlő nyelvében nem okozott jelentős változást. Tudott oroszul is, de vótul sokkal folyékonyabban beszélt.

P. ARISTE vót meséinek közlője az utolsó vótok között az egyik legjobb mesélő és nyelvmester volt. Meglepő volt meséinek rendkívül széles repertoárja. A mesék témája többnyire sajátosan vót, de találunk bennük sok nép meséiből ismert motívumokat is. Rendszerint azonban sajátosan vót formában bukkan eléink a nemzetközi mesemotívum is. Mint sok más nép meséiben, itt is keresi a királyfi az elveszett cipő tulajdonosát, hogy feleségül vegye. De a vót mesében a szegény özvegy ember is cipőpróbával keres feleséget. A kegyetlen, gyermekgyilkos mostoha alakját is ismerjük minden nép meséiből. A vót mesében ez nem más, mint a rossz szellem asszony alakjában. Ismert mesemotívum világszerte, hogy valamely állat jó vagy rossz tulajdonságait és bizonyos testi sajátosságait az állat egyik őseivel történt esemény következményének tartja a mesemondó, de lehetően vót ennek a mesemotívumnak az a változata, amely a fecskék jószágát magyarázza: a fecske kedves madár, nem szabad bántani, mert a megölt kisfiú csontjából keletkezett. Minden nép meséiből ismert motívum az anyóka erdőszéli házikója, mely az ifjú (gyakran a legkisebb fiú, a király harmadik fia vagy más kedvelt mesehős) kérésére megfordul, ajtaját a legény felé fordítja, hátát az erdő felé. A vót mesében — az általános sémától eltérően — nem a gonosz boszorkány vagy a vasorrú bába várja a házikóban az ifjút, hanem egy három évre öregasszonnyá változtatott szép fiatal leány, aki végül a felesége lesz. Nemzetközi mesetéma a farkával halászó állat. Más népek meséiben általában a medvét vette rá valamelyik kisebb állat, hogy halásszék a farkával a fagyos vízben, a medve farka belefagyott a vízbe és letört: ezért nincs leány a medvének. A vót mesében a medve helyett a farkas az áldozat.

A vót mesékben a nemzetközi mesemotívumok mellett találunk néhány olyan mesei elemet is, amely más népek meséiben ismeretlen vagy kevésbé ismert. Ilyen a hold és a leány története, amely szerint a holdfényben vizet vivő leányt magához vette a hold; ezért látni a teliholdban az álló leányalakot a vödrökkel. Ilyen az asszonyrabló medve története, mely azzal végződik, hogy az asszony megszökött ugyan a medve barlangjából, de gyermeke született tőle. A gyermeknek fele medve volt, fele ember, de azért valahogyan mégis csak felnőtt.

A mesék legkedveltebb hőse az árva gyermek, akit mostohája kínoz. A kegyetlen mostoha egyik-másik mesében megöli vagy férjével megöleti az első asszony gyermekét, másutt a gyengébb fél javára dől el a küzdelem.

Kedvelt mesehős a királyfi is, de nem önmagáért, inkább csak úgy, mint a szegény árvalány végső, legnagyobb boldogságának állomása. A királyfi többnyire passzív hős,

nem ő küzd, érte küzdenek. Másutt a királyfi is tevékeny: keresi elveszett feleségét, de ennek a mesehősnek csak a neve Ivana királyfi, jelleme, tettei a nép egyszerű fiára emlékeztetnek.

Tipikus szereplő a jószívű öregasszony — varázsló, aki a jókat segíti. Csodatevő képességét az árva gyermek érdekében alkalmazza, pl. eljuttatja az árvalányt a király báljára, másutt jóságáért gazdagon megjutalmazza. De a lusta, tiszteletlen leányt megbünteti.

A gonosz szellem több változatban szerepel a mesékben. Hol a kegyetlenség, hol a butaság jellemzi. Másutt buta is és gonosz is a rossz szellem, de butasága meggátolja abban, hogy ártalmas legyen.

Gyakran találkozunk a hármas számmal, pl. az árva kislány, akit mostohája elküldött, hogy keresse meg az elveszett orsót, három anyókéval találkozik, a harmadik öregasszonynál három ládát kell felbontania, három feladatot kell megoldania; a harmadik fiú a mesék kedvelt hőse; a szép leány három évre változott öregasszonnyá, stb.

A vót szöveg fonetikai átírásában E. N. SETÄLÄ átírási rendszerét követi a szerző, melyet F. ÄRMÄ, a vótra vonatkozólag pedig maga a szerző tökéletesített. A vót szövegek régebbi gyűjtői (köztük maga P. ARISTE is régebben kiadott vót szöveggyűjteményeiben) túlságosan finom jelölésre törekedve, több nélkülözhető mellékjelet használtak. Az itt ismertetett négy gyűjteményben ezeket a mellékjeleket nem használja, ill. egyszerűsíti a szerző. ARISTE nyomán ezt teszik más újabb vót szöveggyűjtők is (l. MÄGISTE, SUSTOIM. 118). Néhány kevésbé fontos jelenség jelölését fölöslegesnek tartja a szerző. Nem jelöli pl. a nemelső szótag hosszú magánhangzójának nem következetes megrövidülését. A *mie* 'mina' jelölés helyett az általános *miä* jelölést használja, hasonlóképpen *üps* helyett az *ühs* 'üks' jelölést.

A hangsúlyt csak kivételesen jelöli, amikor (újabb orosz jövevényszavakban) eltér az általános szabálytól, mely szerint mindig az első szótag hangsúlyos.

Megemlíti mesemondója nyelvhasználatának néhány fonetikai és morfológiai ingadozását, pl. *hakka* ~ *akka* 'eit', *siinē* ~ *sinuē* 'sulle', *lähemmä* ~ *läm* 'lähme'.

Amint a szerző a meséket követő megjegyzései között tudomásunkra hozza, közlőjének vót nyelvhasználatában bőven találkozunk olyan szavakkal, amelyeket a feljegyzés idejében élő vót nemzedék már nem ismert. Ot'ju Onufrijeva az *orkonaižed*, azaz a Matiban és környékén élő vótok nyelvét beszélte. A környező izsór falvak nyelvjárásából sok jövevényszó került a Mati környéki vótba, pl. *emintimä* 'vöörasema', *tüürlentemä* 'vöörastitar' stb. (163).

Morfológiai kölcsönzés az izsórból az úgynevezett *l* — többes szám (uo.), pl. *mind' aoiit* 'miniait'.

Az orosz jövevényszavak érdekes sajátossága, hogy a vót mondatba építve orosz ragokat kapnak, pl. *i vähä opozda na* 'ja vähe hilines' (uo. 164).

ARISTE orosz kölcsönzésnek tartja a vót nyelvnek azt a gyakori szerkezetét (uo.), amikor a személytelen (szenvedő) igealakot a cselekvő többes harmadik személyű igealak helyett használják, pl. *sesared neisti nagram* 'öed hakkasid naerma', *teized menti* 'teised läksid'. A finn nyelvjárásokban, sőt a finn köznyelvben (a kevésbé választékos beszédben) is találkozunk hasonló jelenségekkel, pl. *me syödään* 'mi eszünk'.

A vót szöveggel párhuzamosan kapjuk a mesék észt fordítását.

*

P. ARISTE: Ühest vajda rahvalaulude tüühist.

Kotikielen Seura, 1959. 6 l.

A Virittäjä 63. számában közölt PAUL ARISTE öt vót népdalt, melyek véleménye szerint egészen más daltípust képviselnek, mint a régi vót dalok. Úgy gondolja, hogy ez az újabb vót népdaltípus az orosz népdal hatására alakult ki.

A dalokat megelőző és követő magyarázat sok érdekes megjegyzést és adatot tartalmaz a vót dalok sajátosságaira, gyűjtésének és kutatásának történetére vonatkozólag. Részint saját, részint mások dalgyűjteményeire támaszkodva megállapítja a szerző, hogy a vótok gazdagok voltak népdalokban, hogy a vót népdal hasonló más finnugor népek népdalára, s hogy az alliteráció a vót dálnak is éppen olyan jellemző vonása, mint az észt, az izsór, a finn és a karjalai dálnak.

A közölt dalok egyik-másika érdekes népszokással kapcsolatos. Ilyen pl. az első dal, melyet pünkösdi napján dalolt a falusi fiatalság, végigvonulva a falu utcáján. A legé-

nyek a *rakkopilli 'torupill'* nevű hangszerezen kísérték vagy énekelték, a leányok koszorúval a fejükön énekelték a dalt.

Hogy az ilyen típusú dalok mikor voltak a vót falvakban ismert és kedvelt dalok, arra vonatkozólag a két dalközlő megjegyzései adnak némi tájékoztatást. A 66 éves Olga Ivanova megjegyzi, hogy a tőle előadott dalt — harmonikával kísérve — az ő fiatal korában dalolták Matiban és környékén. A 68 éves Solo Kuzmina pedig azt mondja az egyik dalról, hogy a nagyapjától tanulta.

*

**P. Ariste: Lisiä vatjalaisiin sananlaskukokoelmiin
Kalevalaseuran Vuosikirja 39. 73—76 l.**

1942-től kezdve P. ARISTE a vót népmesék, népdalok, regék, szokások stb. gyűjtésével párhuzamosan összegyűjtött nagyszámú vót közmondást, melyekből huszonötöt a fenti cím alatt publikált. A finn fordítással ellátott közmondások előtt található megjegyzésekből megtudjuk, hogy a vót közmondásokból viszonylag keveset publikáltak, pl. O. MUSTONEN (Vir. I) csak háromat közölt, J. LENSZU (Materialy po govoram vodi, Zapadno-finskij sbornik, 1930) csak két vót faluból közölt közmondásokat, mégpedig mindössze hetet, pedig ezek is megérdemlik a figyelmet.

Sok közmondás mondanivalója nemzetközi, pl. a tojás okosabb, mint a tyúk; a nyelv elvisz egészen Viipurig (az orosz-közmondásban Kijevig); az egészség mindenél jobb stb. Más közmondások megfelelőit már nehezebben vagy egyáltalában nem találjuk meg más népek közmondásai között, pl. a hal azt keresi, hogy hol mélyebb, az ember azt, hogy hol jobb; az isten és az ostoba hasonlítanak egymáshoz stb. Az utóbbi a benne levő szójáték miatt sem lehet ebben a formában nemzetközi: *jumal da rumal ühelnaižep 'jumala ja tyhmä ovat samanlaisia'*.

A közölt közmondások több szempontból érdekesek, elsősorban a keleti-tengeri finn népek összehasonlító néprajza szempontjából. Újabb vót közmondások gyűjtésére már igen szűkre szabott a lehetőség, mert a mai vótok legnagyobb része nem vótul heszél, s a még vótul heszélő utolsó nemzedék nyelvében pedig, amint ARISTE mondja, nincs már teljes eleterő. Sok régen használt szót elfelejtettek, közmondásokat pedig ritkán használnak.

*

P. Ariste: Vadjaleste laule

Eesti NSV Teaduste Akadeemia. Emakeele Seltsi Toimetised Nr. 3. Tallin, 1960. 86 l.

P. ARISTE értékes vót népdalgűjteményét 1932-ben kezdte gyűjteni, anyagát ettől kezdve több gyűjtőkörút alkalmával kiegészítette.

A dalokat dalközlők szerint csoportosítja, ezeknek sorrendjét pedig a vót nyelvjárások szerint rendezte el. A nyugati nyelvjárást beszélő vót falvak dalaival kezdődik a gyűjtemény; ezekből van legtöbb. Jóval kisebb számban a keleti, végül a kukkuzi nyelvjárás dalai következnek. Ezt a három vót nyelvjárást (észtül: *murre*; oroszul: *наречие, диалект*) különbözteti meg a szerző. Ezekben belül, pl. a nyugati vót nyelvjárás egyes falvainak a többitől némiképpen eltérő nyelvhasználatára már nem a *murre* (oroszul: *наречие, диалект*), hanem *murak* (oroszul: *зооп*) szót használja.

ARISTE egyik közlője, Vafo Trofimova (kukkuzi lakos) azt állítja, hogy a közölt dalt (66) a nagyanyjától hallotta Kotko faluban. Ebben a dalban más nyelvjárásokban ismeretlen sajátosságokkal találkozunk, pl. azzal, hogy a *k* palatális magánhangzó előtt nem lett *tš*, az *i* és az *ü* előtti *t*-ből viszont *tš* lett, pl. *näki väivüü tulemast 'nägi väimeest tulevat'*; *sündis tütar müen emolē 'Sündis tütar mu emakesele'*.

Az énekmondók kisebb része el is tudta énekelni a közölt dalt, nagyobb része csak a szöveget tudta. Sajnálatos jelenti be a szerző az előszóban, hogy a dallamokat nem tudta feljegyezni, így ezek a melódiák a tudomány számára örökre elvesztek.

A dalokhoz észt fordítás és észt nyelvű magyarázat kapcsolódik (az utóbbi sorszámozva a könyv végén található). A magyarázó megjegyzések különös figyelmet for-

dítanak arra, hogy a közölt dal nyelve maradéktalanul vót-e, vagy észlelhető-e rajta ziszór, finn vagy észt nyelvi hatás.

Néha maga a vót közlő is tesz egy-egy megjegyzést vótul a dalra vonatkozólag. Ezek a megjegyzések közvetlenül az egyes dalok előtt vagy után olvashatók, és legtöbbször arról tájékoztatnak, hogy milyen alkalomból énekelték a dalt.

Az előszóban értékes összefoglalást kap az olvasó a vót dalok gyűjtésének és kutatásának történetéről.

A vót nyelvemsterek, dalközlők fényképe és a kötet végén elhelyezett megjegyzések alapján megismerkedik az olvasó a vótok utolsó nemzedékével, majdnem valamennyi olyan élő vóttal, aki segítséget tud nyújtani vót szöveg gyűjtésében. Részben ugyanezek a nyelvemsterek szerepelnek LENSZU, KETUNEN—POSTI, MÄGISTE szöveggyűjteményeiben és saját vót szöveggyűjteményekben is.

A vót dalokat tartalom és műfaj szempontjából így osztályozhatnánk: siratóénekek, lakodalmi dalok, varázsigék, gyermekdalok, balladaszerű, epikai maggal rendelkező dalok, a természethez közelálló ember rövid, lírai megnyilatkozásai és egy siratóvers-paródia. Megjegyzendő, hogy a dalok egy részét nem lehet mereven besorolni ebbe vagy abba a kategóriába, mert pl. a lakodalmi siratók lakodalmi dalok, de egyben siratóénekek is.

A dalok legnagyobb részét ma már nem éneklik. A siratóének az egyetlen műfaj, melyet még ma is énekelnek anélkül, hogy dalgyűjtővel állnának szemben.

A halottsirató dal a gyászoló feleség, férj, szülő bánatát fejezi ki. Máskor az árva siratja meghalt anyját, fehér(hajú) szülőjét, aki elhagyta őt, és nincs már kinek elpanaszolnia szomorú napjait. Néha megkapó őszinteséggel kap hangot a gyászoló ember önzése, aki nem bánatáról vagy a meghalt hozzátartozóról énekel, hanem önmagáról, a vesztésről, aki itt maradt a szeretett hozzátartozó nélkül, vagy megszólal a gyászoló feleség aggódása, akinek apa nélkül kell gyermekeit felnevelnie.

Tekintélyes helyet foglalnak el a vót dalok között a lakodalmi dalok. Ezeknek egy része tartalmi szempontból a siratóénekekre emlékeztet. Kölcsönösen siratják, sajnálják egymást: az anya vagy az apa félti leányát, a menyasszony elbűsűzik apjától, anyjától, leánykorától. De ez a siratás egészen más, mint a halottsirató dalok siratása. A fájló búcsúszavak mögött felvillan a derű, a fiatalok boldog életébe vetett remény, de ott kísért a leány szüleinek aggódása is, nem lesz-e leányuk férje szigorú, goromba.

A lakodalmi dalok nem mind sirató dalok. Jókedv és jókívánság cseng például a lakodalmi kenyérsütő dalokban. Vidámak azok a dalocskák is, amelyeket akkor dalolnak, amikor elindulnak a menyasszonyért, hogy elhozzák a vőlegény szüleinek házába. Bizakodó hangon szól a férjhezmenő leány anyja is, amikor kérő szóval fordul vejéhez, hogy szeretett leányát (*medde eunä* 'meie öuna', magyarul: 'a mi almánkat') ne bántsa az utcán, ne verje a mezőn, amikor a falusiak látják, hanem oktassa otthon a négysarkú szobában. Vegyen a szalmakötegből egy szál szalmát, tépjen le egy kis fonalat az orsóról, a szalmaszál legyen az ostornyél, a fonál az ostor, ezzel verje a feleségét, a szülei almáját és a saját lépesmészét.

Jóval kisebb számban előforduló műfaj a varázsigé. Amint a szerzőnek az egyik varázsigéhez fűződő kommentárjából megtudjuk, a vótoknak kevés vót nyelvű varázsigéjük volt. Varázsigéik legnagyobb részben finn, ziszór és kisebb részben orosz nyelvűek voltak. Csak Solo Kuzmina, ARISTE egyik legkiválóbb vót közlője tudott néhány vót varázsigét. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a vótok nem hitték a varázsigék csodatevő hatásában. 1942-ben éppen akkor hívták Kuzminát egy beteg asszonyhoz Pummala faluba, hogy mondjon rá varázsigét, amikor a szerző nála volt, hogy följegyzéseket készítsen.

A varázsigé rövid vers, amely pl. elküldi a betegséget, mondván, hogy menjen oda, ahonnan jött: földbe, vízbe, fába, tűzbe, és ne ragaszkodjék tovább a beteghez. Néha első személyben szól a betegséghez a beteg nevében; az ilyen igéket feltehetően el kellett a betegnek ismételnie a varázsigét mondó asszony után.

A gyermekdal lehet rövid dalocska, mely a számokról, az élet egyszerű fogalmairól, a külvilágról tájékoztatja a gyermeket. A bölcsődal a gyermekének daloló anya szeretetét és aggódását szóltaltatja meg. Néha lefordíthatatlan a gyermekdal, a gyermekek játékanak kísérőszövege. Gyermekek (fiúk) mondják virágvasárnap a barkaköszöntőverset, mely úgy végződik, hogy: neked barkát, nekem pedig tojást. Akit így felköszöntenek, annak — amint a megjegyzésekből megtudjuk — illik a fiú fáradságát megjutalmazni egy tojással. Találkozunk néhány kérdés és felelet formájában felépített gyermekdallal is, melyekben rendszerint ugyanazzal a kérdésszóval kezdődnek a kérdések, az egy sorból álló kérdést követi az egy sorból álló válasz, az újabb kérdés pedig láncszerűen kapcsolódik az előtte levő válaszhoz.

A fenti típusok egyikéhez sem sorolható az az elég ritka daltípus, amelyben a természethez közel álló ember mondja el egyszerű, közvetlen szavakkal, hogy mit lát vagy hall a természetben. Ilyen például az a dalocska, melyben a népdal ismeretlen szerzője két madár hangversenyében vállalkozik a döntőbíró szerepére.

A vót népköltészetben igen ritka műfaj a siratódal-paródia. Komolyan veszik a siratódalokat, nem csinálnak belőlük tréfát. Mégis közül a szerző egyetlen négy sorból álló siratódal-paródiát, mely így hangzik magyar fordításban:

Mások a tojásokkal játszanak,
te pedig a sírban heversz,
isten veled, madaram,
(de) most (már) menj haza!

Találkozunk a dalgyűjteményben több hosszabb, epikai maggal rendelkező dallal is. A dalban közölt esemény gyakran háborús közlés. Máskor pl. a feleséget meggyilkoló és újra nőszülni akaró apának és gyermekeinek szomorú párbeszédét mondja el a dal.

A dalok terjedelme nagyon változó. Nem ritka a 15—20 soros dal, de találunk egy sorból álló dalocskát is. Az ilyet bizonyára ugyanannak az egy sornyi szövegnek többszöri ismétlésével énekelték.

Szólnunk kell még a dalok szerkezetéről. Sok dalban felismerhető a hármas szerkezeti tagolódás (anélkül, hogy e szerkezeti egységek élesen elkülönülneek egymástól). A siratódal gyakran kezdődik a siratott személy megszólításával, változatos mondani-valóval folytatódik és valamilyen felhívással vagy a siratás érzelmi telítettségének tetőpontjával fejeződik be. Hasonló hármas tagolódású pl. annak a bölcsődalmnak a szerkezete, melyben a daloló anya először a kisgyermeknek szól, altatja, a nagyszájú farkasról és a szőrös lábú medvéről dalol neki. A dal második egysége már a felnőtt fiú köré csoportosítja az anya gondolatait, arról énekel, hogy milyen szántó-vető ember lesz a fiából, míg végül a harmadik, befejező részben megszólal a féltő, aggódó anyai érzés, ha arra gondol, hogy egyszer úgy esik a kocka, hogy elviszik a fiát katonának — puskávali játszani, magas lejtőről legurulni.

A dalok szókinése nem egészen azonos a mindennapi élet szókinésével. Különösen vonatkozik ez a siratódalokra, melyek gyakran használnak olyan szavakat és képzőket, melyeket az élő nyelv már nem ismer.

Legfőbb formai díszítő elemük az alliteráció. Például:

*antagā antiēš miang, armijade
ja kallit kasvateļijad
urpāta, varpāta,
tōrēš, tervēš*

'Andke andeks mulle, armsad
ja kallid kasvatajad' (9);
'Urba, varba,
tooreks, terveks' (21).

De az alliteráció nem az egyetlen formai díszítő elemük, gyakran összecseng a sorok vége is, pl.

*šapu šapo šittā
elā virko mittā*

'Š. š. šitta,
āra lausu midagi' (33).

Mit tudunk meg a dalokból a régi vótok életéről? Megismerjük a kémény nélküli kunyhót, az úgynevezett fekete, füstös házat, néhány régi játékot, sok népszokást. Érdekesek a vót dalközölőknek megjegyzései az egyes dalok előtt vagy után (néha a dal előtt is, utána is). Az ilyenekből tudjuk meg pl. azt, hogy hogyan készítették régen a lakodalmi kenyeret, hogyan díszítették kamrakulesokat és pénzdarabokat nyomva kisütés előtt a kenyér tésztájába (ezzel anyagi jólétet kívánva a fiatal párnak). A dalokból és a kommentárokból megismerhető vót népszokások legnagyobb része a lakodalommal kapcsolatos.

Nem lehet pontosan megmérni, hogy a vót dalok kialakulásában mekkora szerepet játszottak a kétnyelvű falvak és a szomszédos falvak nem vót lakosságának népdalai. Az orosznál nagyobb jelentőségű az izsór hatás. Különösen vonatkozik ez a Jögöperä faluban feljegyzett dalokra. Jögöperä kétnyelvű nagyközség volt: lakóinak nagyobb része vótul, kisebb része izsóruul beszélt. Előfordult, hogy a vótul is, izsóruul is tudó dalközlő így is, úgy is elmondta a dalt, és maga sem tudta, hogy vótból fordította-e izsóra, vagy izsórból vótra. Ahogyan az egyik dalközlő, Matja Gerassimova elmondta a szerzőnek, kölcsönösen énekelték egymásnak dalait, és mindegyik értette a másik dalát is. A vót, az izsór és az inkeri-finn dalokat úgy hívták, hogy *sömē virred* 'finn dalok', és ez

Jöggöperä-ben azt jelentette, hogy nem orosz dalokról van szó. Ha a jöggöperäi vótok kifejezetten saját vót anyanyelvükről beszéltek, akkor így mondták: *pajatab vaissi* 'beszél vótul', *pajatan maissi* 'beszélek vótul [földi, hazai (nyelven)]'.

A dalgyűjteményből kiderül, hogy a vótok tanultak dalokat szomszédaitól, de bőven volt saját, eredeti vót dalkincsük is.

Végül kifejezzük reményünket, hogy ARISTE értékes vót gyűjtésének még kéziratban levő része is hamarosan meg fog jelenni.

SZABÓ LÁSZLÓ

Л. П. Лашук: Очерк этнической истории Печорского края. Опыт историко-этнографического исследования

Коми книжное издательство, Сыктывкар, 1958. 201 л.

LEV PAVLOVICUS LASUK, a történettudományok kandidátusa mintegy tízévi kutatásainak eredményét összegezte és bocsátotta közre kötet formájában. A címben jelzett téma finnugor nyelvészeket, régészeket, néprajzosokat egyaránt érdekel, a könyv ismeretése is ezért kívánatos.

LASUK az előszóban kutatásainak céljáról és az alkalmazott módszerről nyilatkozik. Kitzűzött célja a Pecsora menti lakosság etnikai történetének körvonalazása, tehát a mai orosz, zürjén és jurák csoportok kialakulásának és letelepedésének vizsgálata, ennek előzményei és következményei, az egyes nemzetiségek kapcsolatainak és kölcsönhatásának elemzése, azaz egy mindmáig tisztázatlan és fontos kérdés boncolgatása és — nagyrészt — megoldása. A bonyolult és szerteágazó problémákat igyekezett sokoldalúan, komplex módszer segítségével vizsgálni. A történettudós módszereit alkalmazva túllép a szaktárgya nyújtotta lehetőségeken, s ilyenkor a régészet, a néprajz, a nyelvtudomány és az antropológia tanúvallomásaira támaszkodik. Rendkívül növelik a kutatások hitelét a szerző terepen végzett vizsgálódásai, a Pecsora mentén folytatott expedíciói 1951—52-ben.

A kötetet az alábbiakban a szerző beosztásához igazodva, fejezetenként ismeretjük.

I. Древние этнические образования в северо-западном Приуралье

1. § *О времени появления человека в бассейне Печоры.* A kérdésről mai ismereteink alapján csak nagy általánosságban nyilatkozhatunk. A paleolitikról a Pecsora mellékén aligha lehet beszélni. A negyedkori fauna csontmaradványai (főleg mammut-csontok) mellett sehol sem lelhetők emberi kultúra maradványai, jóllehet az adott területet ha régészetileg nem is, de geológiai jól ismerjük. A jégkorszak a Pecsorán kb. 14 000 éve véget érhetett, de a természeti és éghajlati viszonyok még sokáig kedvezőtlenek lehettek az ember megtelepedése számára. A megfelelő körülmények csak 7—8000 éve jöhettek létre. Az akkori fokozatos felmelegedés és a növényvilág kialakulása tette lehetővé, hogy a Káma mente mezolitikus embere behatoljon a Pecsora vidékére. OKLADNYIKOV A. P. a Kola-félszigeti és Taddeus-szigeti „arktikus paleolit” leletek alapján felteszi, hogy a jégkorszakot követő felmelegedés után Finmarkentől a Tajmirig az egész arktikus partszegély mentén vándorolhattak tundrai nomád vadászok.¹ Még sincs semmiféle bizonyítékunk, hogy a mezolitikumban vagy akár a korai neolitikumban az ember megtelepedett volna a Pecsora mentén. A régészet tanúsága szerint erről csak később lehetett szó. Leletek vannak a Pecsora mentéről, a Nagyföldi és a Kisföldi tundráról: neolitikus kovakő eszközök és fésűs keramika. Jelentősek CSERNOV G. A. ásátásai a Pecsora alsó folyása, a Kui folyó és Pusztözerszk vidékén. Leletei az i. e. I. évezredre tehetőek.² Ezek-

¹ А. П. Окладников: Каменные орудия с острова Фаддея. Краткие сообщения ИИМК, 1951, вып. 39, 80. lap.

² Г. А. Чернов: Стоянки древнего человека в бассейне р. Печоры. Краткие сообщения ИИМК, 1948, вып. 23.

kel egykorúak az Izmsa folyó és a Felső-Pecsora menti leletek (agyagedények, kovakő eszközök). Mindezek alapján az i. e. I. évezredben a Pecsora torkolatától az Urál északi vonulatáig és az Északi Jegestengertől a Pecsora és Izmsa felső folyásáig emberi településekkel kell számolni. Az ember tehát nyilván valamelyest előbb, a II. évezred első felében juthatott el erre a vidékre, feltehetően az Urál szibériai oldaláról, mert a pecsorai neolitikus kultúra az Ob menti, keleti uráli egykorú műveltséggel feltétlenül genetikus kapcsolatban van. Mindez a mainál lényegesen kedvezőbb éghajlati viszonyok között történhetett, amikor a hideg és nedves atlantikus klímát a melegebb és száraz szub-boreális klíma váltotta fel, az i. e. II. évezredtől az i. e. I. évezred közepéig.

2. § *Хозяйственно-культурный тип и происхождение древнейшего населения северного Приуралья.* A Pecsora menti neolitikus leletek kétségtelenül összefüggenek, egy kulturális típusba tartoznak. Többségük vízparti magaslatokról került elő és ideiglenes jellegű vadász—halász szállásokról s munkahelyekről tanúskodik, melyeket gyakran költözködő nomád lakosság hozhatott létre. Munkaeszközök köből készültek, amikor a Volga, Káma, sőt Vicsegda mentén az időben már diadalmaskodott a fémeszközök használata. Sajátos keramikájuk merőben különbözik az egykorú volgai—kámái, illetve az észak-európai edényművészettől. A Nagyföldi és Kisföldi tundra, a Pecsora felső, középső és alsó folyása leletei alapján LASUK erre a kulturális típusra javasolja a *pecsorai—nagyföldi* vagy röviden a *pecsorai* régészeti kultúra elnevezést. Ennek ideje az i. e. II. évezred végétől zömében az I. évezredben az i. sz. első századokig terjed. Hosszú életének két oka lehet: részben a nevezett kultúrát hordozó társadalom termelőerőinek lassú fejlődése, részben pedig az, hogy a lakosság nem változott, nem jelent meg egyéb, más kultúrát képviselő népesség. Ez a társadalom kétségkívül nomád életmódot folytató vadásztársadalom volt, amely a helyi faunától, a vadak téli—nyári költözésétől függően változtatta lakóhelyét. Ez magyarázza a kiásott települések ideiglenes jellegét s nagy területi elterjedését a Pecsora torkolatától a folyó forrásvidékéig. Az őslakók fő foglalkozása nyilván a vadszarvas vadászata volt (melyet a nemzetség közösen űzhetett, akár a mai jurákok, nganaszanok, jukagirok³ stb.), emellett pedig a víziszárnyasok, illetve nyáron a tengeri vad, pl. a fóka vadászata.

Kérdés, hogy a nevezett pecsorai kultúra egységes volta egységes etnikumra vall-e? Kétségkívül genetikus kapcsolatai vannak az ÉNy-szibériai kései neolitikummal⁴ (főleg a keramika mutat erre). A kovakő megmunkálásának technikája viszont szoros kapcsolatokat tétet fel a fehértengeri és kargopoli kultúrával — tehát nyugatibb lakossággal. A délibb, Vicsegda menti kultúrához való viszonya nem tisztázható megnyugtatóan. Kik voltak a pecsorai kultúra hordozói? Nyilván nem a mai szamojédok ősei. Az Ob mentére vezető nyomok alapján a szamojédokat és ugorokat megelőző őslakossággal lehettek rokonságban. LASUK hajlik arra, hogy paleoázsiai nyelvet beszélő etnikumot gyanítson bennük, de az összehasonlító nyelvészethez hiába fordul segítségért — a feltevések tisztázatlansága csak túlon túl hipotetikus ötleteket kínál számára. SZEREBRENNYIKOV toponimikai kutatásaiból⁵ próbál tájékozódni, de a tézisek nagy részét erősen vitathatónak tartja s igényes óvatossággal torpan meg. A nyelvi — és etnikai — hovatartozás kérdésében így nem tud állást foglalni.

3. § *Аборигены Большеземельской тундры — «сиурти».* Az i. sz. I. évezredről régészeti kevesebbet tudunk, mint a tárgyalt kései neolitikumról. A véletlen és ritka leleteket zömmel CSERNOV G. A. ásatta a Hejbidja-Pedara folyó felső folyása és Alsó-Pecsora mentén. Az előkerült, többnyire fémből készült eszközök és a keramika szub-arktikus halászó—vadászó lakosokról vall, akiket azonban nehéz meghatározott etnikummal összefüggésbe hozni. A leletek mindenesetre a korábbi pecsorai neolitikus kultúra elterjedési területéről valók, ahol utóbb az orosz őskronika emlegette talányos *pecsera* lakhatott, majd az ezeket felváltó tundrajurákok. XVII—XVIII. századi szerzők (PIERRE DE LA MARTINIER, A. SCHRENK, LEPJOHN, LATKIN) földbevált, illetve barlanglakásokról s bennük edények, szerszámok maradványairól emlékeznek meg és adnak pontos leírást, sokban az ÉK-szibériai paleoázsiai lakástípusra emlékeztetve. Ezek a pecsorai barlanglakások, illetve földkunyhók az i. sz. I. évezredből valók. Mondáik tanúsága szerint a X. században az Urál mentén megjelenő szamojédok egy ilyen szállásokon lakó

³Б. А. Долгих: Происхождение нганасан. Сибирский этнографический сборник, М.—Л. 1952.

⁴М. Е. Фосс: Древнейшая история Севера Европейской части СССР. Москва, 1952.

⁵Б. А. Серебрянников: Волго-окская топонимика на территории Европейской части СССР. Вопросы Языкознания, 1955/6.

népet találnak a jelzett területen, és *siirta* (*siirti*) névvel illetik őket.⁶ LASUK a mondák elemzéséből azt a következtetést vonja le, hogy ez a népesség lehetett a szamojédokat megelőző őslakosság, és mondai elnevezésüket is átveszi, kései kőkorszakbeli, fejlettebb szubarktikus vadászársadalommal számolva. A „siirták” etnikai hovatartozását azonban így is kétségesnek kell tartania. Arra gondol, hogy a szamojédokat megelőző, valószínűleg paleoázsiai nyelvű őslakók lehettek; a peccorai neolitikus lakosságának utódjai, akik később elszamojédosodtak, illetve elugorosodtak.

4. § *Об этнической принадлежности населения южного Припечорья.* A régészeti leletek szegényes volta miatt a Peccora felső folyása mentéről csak az i. sz. első századoktól kezdve tudunk valamit. A kiásott fémtárgyak (zömükben kultikus-fantasztikus ember- és állatformák) pontosan nem datálhatók. Lelőhelyük erdős, eldugott hely; tehát nyilván a szállásoktól távolabb eső egykori nemzeti szentélyek, áldozóhelyek maradványai. Ezekon kívül folyóparti, „csudgödör” típusú lakóhelyek és bennük agyagedények s fémtárgyak maradványai tanúsodnak emberi településről, melyek sokban a lomovatóvi és rodanovói kultúrára emlékeztetnek. A leletek régészeti tipológiája alapján határozott következtetések vonhatók le a lakosok etnikai hovatartozására. O. N. BADER és A. P. SZMIRNOV a régészeti analógiát a Káma mentén és Nyugat-Szibériában látja,⁷ s egyetértene abban, hogy onnan származó új etnikum telepedhetett meg a Felső-Peccora vidékén. A kultikus antropomorf ábrák az Ob menti, uszty-poluji, isimi és murlini leleteknek pontos megfelelői; tehát az utóbbiak és a felső-peccorai lakosság között genetikus kapcsolatokra kell gondolni. O. N. BADER a felső-peccorai leletekben az ő(sobi)-ugorok kirajzását látja. L. P. LASUK a kérdést nem tekinti teljességében tisztázottnak, de valószínűnek tartja, hogy a kérdéses népesség azonosítható az óvugulokkal. Különösen REGYUJ és KANNISTO toponimikai megállapításai alapján gondol erre.

II. Происхождение современного населения Печорского края

1. §. *К этногенезу ненцев европейского Крайнего Севера.* Az Alsó-Peccora mai lakóinak ősei viszonylag későn jelennek meg: a jurákok a X. század körül, az oroszok és zürjének csak a XVI—XVII. században. A megelőző korokhoz képest pontosabban tudunk tájékozódni a X. századtól mind sürűbben jelentkező írásos források jóvoltából. Az első kútfő, a *Poveszty vremennih let* a jelzett helyen egy *peccera* nevű népről tud (a *perm* néven jelzett zürjének, illetve a *jugra*: vogulok—osztjások és *szamojédy* szomszédságában). Megegyezik GURJATA ROGOVICS 1096-i elbeszéléseivel JAKUT és IBN FADLAN arab szerzők közlése.⁸ Ezen források egybehangzóan értesítenek arról, hogy a *Jugrán* túl, tehát a tundrán és az északi tengerparton egy szárazföldi és tengeri vadászattól élő, a jugoroktól és szamojédektől különböző, más nyelvű nép lakik. LASUK szerint lehetséges, hogy ez azonos az előbbieken tárgyalt, arktikus kultúrát képviselt néppel, hiszen ez nyilván nem egycsapásra tűnt el, földbevált kunyhóiról és barlanglakásairól a XVII—XVIII. században is tudnak még. Ezeket váltotta volna fel a X. századtól fokozatosan a nomád réntenyésztők kultúrája. Ennek bizonyítékát L. P. LASUK a jurák népköltészetben és V. N. CSERNYECOV szamojéd etnogenezis-elméletében látja,⁹ valamint egy közismert, becses XV. századi novgorodi kéziratban (*О человецех незнаемых в восточной стране*). LASUK szerint ezzel magyarázható a tundrajurákok rénfogatólása (amely felváltotta a kezdetlegesebb, a szelkupoknál, erdei jurákoknál ma is dívó nyergeléses réntartást), valamint a jurákok ruházattal, sátorszállással, tengeri vadászattal kapcsolatos terminológiájának az a része, amelyik nem ősszamojéd eredetű és más, ismert nyelvből sem magyarázható. LASUK az antropológia tanúságából is az előbbiekekkel egybehangzó következtetéseket von le. Mivel pedig az írásos források azután

⁶ В. Н. Чернецов: Очерк этногенеза обских угров. Краткие сообщения ИИМК, 1941, вып. 9, 22. lap; ШЕНКЕН А.: Reise nach dem Nordosten des europäischen Russlands. Dorpat, 1848. I: 376—77.

⁷ О. Н. Бадер: Очерки шестилетних работ Камской арх. экспедиции (1947—1953 гг.). Уч. зап. Пермского гос. университета, Харьков, 1953, т. IX, вып. 3, 75. lap; А. П. Смирнов: Очерки древней и средневековой истории народов Среднего Поволжья и Прикамья. МИА СССР, № 28, 97—102. lap.

⁸ Путешествие Ибн-Фадлана на Волгу. М.—Л. 1939, 45. lap; Якут: Географический словарь. III: 53—54.

⁹ Чернецов В. Н.: Древняя приморская культура на полуострове Ямал. СЭ, 1935/4—5: 126—127.

GURJÁTA ROGOVICSTÓL HERBERSTEINIG csak a szamojédokra (jurákokra) utalnak, ebből következik, hogy az őslakó *sírta* népesség kiveszett, beolvadt a jurák törzsekbe.

LASUK a fentiekkel kapcsolatban óvatosan nyilatkozik, de végülis tudományos tényként szögezi le a vázoltakat. Véleményünk szerint azonban még nagyobb óvatosságra lenne szükség, mert a szerző által vallatóra fogott források hitele korántsem mindig tekinthető bizonyító erejűnek. GURJÁTA ROGOVICs közléseivel valószínűleg még jobban csinján kell bánni, mint LASUK teszi. De ha elfogadjuk a szerző ezzel kapcsolatos álláspontját, ezzel sem tudunk feloldani egy ebből következő újabb ellentmondást. Ha ugyanis GURJÁTA ROGOVICs adatait hiteleseknek fogjuk fel, megfigyeléseit pontosaknak és részletekre is kiterjedőknek —, akkor miért nem bogozható ki híradásából semmiféle utalás a feltételezett *sírta* őslakosságra vonatkozólag? Hiszen a jurákok anyagi kultúrája, melyet LASUK szerint az európai tundrán kellett átvenniük az őslakosságtól, nyilván hosszú időn át alakult ki, az őslakók sem máról holnapra olvadtak bele az új etnikumba, s ezek szerint emezekkel közel egyenlő fontosságú szerepet játszhattak a kérdéses helyen és időben!

Talán ezt lenne hivatva magyarázni LASUK elképzelése a Nesztor-krónika emlegette, talányos és ugyancsak eltűnt *pecsera* néppel kapcsolatban. LASUK joggal tartja vitathatónak, hipotetikusnak ezekben azonosítását a szamojédokkal vagy a zürjénekkal. A szerző meggyőzően kifejti, hogy a *pecsera* terminust nem csupán földrajzi helymegjelölésnek vagy lakóhely-megnevezésnek kell felfognunk, hanem egykorú, jóllehet ma még ismeretlen etnikummal kell azonosítanunk, amely ráadásul nem lehet azonos a Pecsora felső és középső folyásának akkori ugor lakosságával, tehát az óvogulokkal. A negatív bizonyításnál tovább azonban alig jut (tehát hogy a *pecsera* nem szamojéd és nem zürjén etnikumot jelöl), de itt is megkockáztatja annak lehetőségét, hogy a *pecsera* nevű népesség az őslakó paleoázsiaiak utódjainak felelne meg.

2. §. *Русские на Печоре*. Az oroszország viszonylag hamar utat nyitott magának a Pecsorára. A novgorodi kereskedelmi, katonai és vadászexpedíciók a XI. századtól járják a folyó vidékét, majd 1478-ban Moskva kezére jut ez a terület is. A XV. század végén már moszkvai büntető expedíciók hódoltatják az Urál és Ob menti népeket. Ezután indul meg a Pecsora mente célszerűbb gazdasági kihasználása és betelepítése orosz és zürjén lakossággal. Az első, akkoriban épített orosz hadibázis Pusztözerszk erődje volt. Ezt követte 1544-ben Uszty-Cilma megalapítása. A két lassan fejlődő telepen a kedvezőtlen, kemény természeti viszonyok miatt a mezőgazdaság nem virágozhatott fel, a fő foglalkozás a vadászat és halászat, továbbá valamelyes állattartás volt. Az orosz telepek igyekeztek bekapcsolódni a szamojédokkal és obi-ugorokkal folytatott kereskedelembé, de a XVII. század végéig rengeteget szenvedtek az ismétlődő szamojéd, sőt osztják betörésektől, dúlásoktól. Ezeknek s az ugyancsak gyakori éhínségeknek folyományaként az orosz telepek zöme Szibériába vándorolt. Utódjaik csak Nagy Péter korában érkeztek, főleg az egyházszakadást követő üldözések elől északra menekülő óhitűek, akiknek többsége Uszty-Cilmában telepedett meg. A peccorai ország kialakulásában főleg a Mezeny, Pinyega és Dvina vidéki orosz telepek játszottak nagy szerepet, amelyeknek lakossága már eleve finnségi elemekkel ötvöződött, majd a Pecsora táján zürjénekkal és részben jurákokkal elegyedett. Ez az etnikai folyamat tükröződik nyelvükben és anyagi műveltségükben is.

3. § *Население Ижемской слободки*. Különösen becsesek LASUKnak az izsmaiak, az egyik legsajátosabb zürjén néprész kialakulását érdemben tisztázó, úttörő kutatásai. BAHRUSIN tételét,¹⁰ amely szerint a zürjénség már a XI—XII. században felhúzódott volna a Pecsora alsó folyása mellékre, sőt azonos lenne az orosz történeti kútfők *pecsera* népességével, LASUK a fentebbiekben meggyőzőn cáfolta. Kimutatja, hogy a zürjénség még III. Iván uralkodása alatt is csak a Sziszoła, a Vicegda alsó és középső folyásának s a Vim folyónak mellékét népesíti be, ettől északabbra csak az orosz hadinépek sorában (pl. Pusztözerszkben) találjuk nyomukat, de etnogenetikailag ezek csak az orosz etnikum egyik komponensként jelentkeznek, nem pedig mint önálló népesség. Izma nagy-községet 1575—85 között alapították a terhes adók és a kozákok túlkapásai elől menekülő vimi—udorai zürjének és kisebb részben uszty-cilmai oroszok. Az élénk forgalmú kereskedelmi útvonal mentén keletkezett település rohamos fejlődésnek indult. Gazdasága főleg vadászatból, halászatból, csekély földművelésből és jelentős kereskedelemről tevődött össze. A XVIII. században a gyarapodó izsmai lakosság kirajzik, és számos, a nagyközség hatókörében maradó falvat alapít. Az izsmaiak jelentős fejlődésé-

¹⁰ С. В. Бахрушин: Остяцкие и вогульские княжества в XVI—XVIII вв. Ленинград, 1935, 3. лар.

ben nagy szerepet játszott a XVII. század második felében a jurákoktól átvett és tökéletesített rideg rénpásztorkodás. Kezdetben csak szerződöttetett — és alaposan kiszípolozott — jurák pásztoraik voltak, a XVIII. században azonban már maguk a zürjének is kihúzódtak hatalmas nyájakkal a Nagyföldi tundrára. A XVIII. század végére az izsmai zürjenség jelentősen differenciálódik gazdaságilag és szociálisan. Antropológiailag, nyelvjárásiilag és néprajzilag az izsmiak híven tükrözik a zürjén alaprétegbe olvadt orosz és jurák elemek elegyedését.

4. § *Заселение коми района верхней Печоры.* Az írásos kútfők a XVI. század végéig nem emlékeznek meg a Felső-Pecsora zürjén lakosságáról, illetve kétségtelenül arról beszélnek, hogy a Felső-Pecsora és Felső-Vicsesda mellékén zürjének a jeleztük korban még nem telepedtek le. A XI—XVI. században a zürjén települések lényegesen nyugatabbra helyezkednek el, mint ma: a Sziszola, a Felső-Luza, az Alsó-Vicsesda (a Jarengától a Sziszola torkolatáig) és a Vim folyók mellékén. Az 1608-i kataszterkönyv a Sziszolától keletre csak két zürjén települést ismer a Vicsesdán, az akkoriban alapított Pezmog és Madzsa falvakat. Ennek fő oka az volt, hogy a Pecsora felső folyása mentén vogulok éltek, s a zürjéniséget és az oroszokat sújtó támadásaik egyik hagyományos útvonala a Vicsesda folyó volt. A XVI—XVII. században számos orosz kútfő panaszolja a vogul hadjáratokat. A XVII. század derekán azonban a Felső-Pecsorán cserdini orosz telepesek szorítják ki a vogulokat, a zürjenség pedig a Vicsesda felső folyását szállja meg a forrásvidékig, sőt a század végére a Felső-Pecsora mellékéig. A vogulok az Urál lankáira vagy éppen Szibériába kénytelenek húzódni, jóllehet nyári vadászataik alkalmából és a zürjénekkel rendszeresen folytatott kereskedelem okán még sokáig rendszeresen megjelennek a Pecsora és Vicsesda forrásvidékén.

III. Основные особенности этнического развития в XIX — начале XX века

1. § *Этнографические группы и их территориальное размежевание.* A XIX. században az etnikai fejlődésre leginkább jellemző a zürjén- és oroszlakta területek jelentős megnövekedése, a nagy természetes szaporodás, az egyes etnikai csoportok területi és gazdasági közelődése, ennek folyamányaként a mélyreható etnikai és kulturális kölcsönhatások, egészen átmeneti etnikai csoportok kialakulásáig. A zürjén népesség jelentős növekedését, természetes szaporulatát LASUK meggyőző adatokkal szemlélteti. 1785-ben az izsmai férfilakosság száma 1027, a felső-pecsoraié 507; 1885-ben az előbbieké száma 7229, az utóbbiaké 1364. Az összlakosság lélekszáma 1905-ben Izma körzetében 25 178, a Felső-Pecsora vidékén 3500-on felül. Az izsmai zürjenség gyarapodásához hozzáteendő még a nagyarányú kirajzás az Izma folyó, az Alsó-Pecsora, az Usza folyó mentén, elvándorlásuk az Urálba, Szibériába és a Kola-félszigetre. Hatalmas szaporulatuk kedvező gazdasági feltételekről tanúskodik. Rénállományuk folytonosan gyarapodott, s vele együtt nőtt a vagyoni-szociális differenciálódás, ami igen erősen hatott a kirajzásokra. A század derekán jelentős zürjén falvak alakulnak az Ob alsó folyása mentén, s nagy hatással lesznek az ottani nyenyec, orosz, vogul és osztják lakosságra. A Kola-félszigetre 1887-ben, a nagy réndögvész következtében telepszik át négy izsmai család. A századfordulón a kolai zürjének száma már jóval 100 fölélt van, 1920-ban meghaladja a hatszázat. Kezdetben orosz vagy lapp falvakba húzódtak, később azonban új zürjén falvakat alapítottak, amelyek a lapp és a jurák réntenyésztésnek is csakhamar központjai lettek. Rénynyájak igen gyorsan gyarapodtak, a jobb legelőket kisajátították a lappok rovására. A kolai lappok viszont átvették az izsmai zürjénektől a réntartás fejlettebb módját, a malica viselését és a jurák eredetű zürjén szánfajtákat.

A felső-pecsorai zürjének megközelítően sem húzódtak szét ennyire — a csekélyebb természetes szaporulat és a réntartás hiánya miatt. A Pecsora alsó folyása mentén a pusztoszerszki és uszty-cilmai oroszország hozott létre új településeket, melyekben megfigyelhető az izsmai zürjének és rénállományukat elvesztett, a letelepülő életmódra kényszerülő jurákok részvétele.

2. § *Этно-культурные взаимоотношения.* A XIX. században és a XX. század elején az egyes etnikai csoportok gyakran érintkeztek az áruterelés és áruforgalom növekedésének következtében. Különösen erős és beható a kapcsolat Izma és Uszty-Cilma között, ahol erős kölcsönhatás figyelhető meg a háztípusok, a férfi- és női ruházat, a népköltészeti műfajok stb. terén. Igen érdekesek és fontosak a nagy műltra visszatekintő zürjén—jurák érintkezések. A két népesség kölcsönhatásában nagyobb szerepet játszott a zürjén tényező. Az Urál mentére húzódo, pásztorokodó zürjéniség vogul—osztják kapcsolatai esetlegesek, kevésbé mélyrehatóak voltak.

IV. Население Печоры в советский период

1. § *Национальная консолидация малых народов.* E részben LASUK nagy alaposággal elemzi 1917 óriási jelentőségét a kis északi nemzetiségek szempontjából, és igen érdekesen boncolgatja a zürjén és a jurák nemzettévalás folyamatát.

2. § *Изменение в этническом составе и этнические взаимоотношения.* Az 1917 után bekövetkezett változások eredményeként jelentősen módosult a Pecsora mente településföldrajzi képe, sokkal kiterjedtebbek a kölcsönhatások az egyes etnikai csoportok között. A huszas évektől mindmáig folyó hatalmas méretű iparosítás rengeteg új telepest, friss munkaerőket vonzott ide, főleg oroszokat. Ezek hatása a helyi zürjén és jurák lakosságra igen erős és számottevő. Az anyagi műveltség, az építkezés, ruházat stb. sokat és sokszor alapvetően változott. Az utóbbi negyven esztendő gyors fejlődése a szellemi műveltséget és a társadalmi tudatot is igen jelentősen átformálta.

*

LASUK könyve nagy nyeresége az etnogenetikai szakirodalomnak, s kitűnő szolgálatot tesz az ezzel határos tudománysszakok művelőinek is. A finnugor nyelvész például az izsmai és a pecsora zürjén nyelvjárások kialakulásának részletes és hiteles történeti magyarázatát kapja LASUK monográfiájától. A szerző célkitűzését bizonyos — jelen esetben megokolt — földrajzi-történeti szempontok határozták meg: különfajú, sajátos és jellegzetes helyi kultúrát kialakító néprészek formálódását vizsgálta évezredekre visszanyúló diakronikus keresztmetszetben. A mű legkidolgozottabb, nyitott kérdést alig hagyó részei az izsmai és a pecsora zürjénség és az orosz népesség etnogenetikai vizsgálata. Csak részben tartozott a célkitűzéséhez, ezért a szerző — számunkra sajnálatosan — kevésbé elemezte részletekig terjedően a tundrai jurákok etnogenezisét. Az írásbeliség nélküli idők vizsgálatában LASUK szigorúan megrostálja az eddigi szakirodalom anyagát, a kritikailag igazolt tények összefüggéseit igyekszik megjelni, megfelelő alapokról kiindulva néhány — valószínűnek látszó — feltevést kínál. Ezeknek maradandóságát a jövőbeni kutatásai hivatottak igazolni.

LASUK munkáját tudománysszakjaink nagy nyereségének tarthatjuk.

VÁSZOLYI ERIK

Wogulische Volksdichtung gesammelt und übersetzt von Artturi Kannisto,
bearbeitet und herausgegeben von Matti Liimola

IV. Band: Bärenlieder. MSFOu. 114. Helsinki, 1958. 552 l.

V. Band: Aufführungen beim Bärenfest. MSFOu. 116. Helsinki, 1959. 363 l.

KANNISTO páratlan értékű manysi gyűjtésének kötetei gyors egymásutánban hagyják el a sajtót. Az I. kötet 1951-ben jelent meg, és nyolc év leforgása alatt immár az ötödik, utolsó előtti kötet is megjelent, nem is számítva a néprajzi összefoglalást (MSFOu. 113). Az előbbi köteteket már korábban ismertettük (I. ZSRAI: NyK. LIV, 312—3; II.—III. KÁLMÁN: NyK. LIX, 239—42; II.—IV. Ethn. LXX, 502—6).

A negyedik kötet a medvéneket tartalmazza, szám szerint negyvenhatot a töredékekkel együtt (Munkácsi 39 medvéneket jegyzett föl). Az énekek csoportosítása Kannistónál is tárgyias. Az első csoportba tartoznak a medve származásáról szóló énekek. Ezek nagy része megegyezik a munkácsitól közölt „Az égből való leszállás énekei”-vel (vö. VNGy. III, 1—132, III/2 117—8). A medve égi származású, az égi atya gyermeke (rendszerint leánya). Az ég egy hasadékan át megpillantja a földet, és oda kívánczik. Égi atyja bölcsőt kovácsol neki, beleteszi, és hosszú vaslánccon himbálja a föld fölé az ég hasadékan át. A medvét azonban ez sem riasztja vissza, kitart kérése mellett. Az égi atyja kioktatja, mit nem szabad tennie: ne ássa ki a holttesteket, ne fossa ki az emberek élestarait. A medve azonban megfolekedzik ígéretéről; és ezért égi atyja szenvéseket bocsát rá, végül egy vadász zsákmánya lesz. Tiszteletére medvetort ülnek. A 4. számú monda rövid prózai töredék; nem biztos, hogy ide tartozik. A 7. számú — az eddigi mondáktól teljesen eltérőleg — azt mondja el, hogy a medve egy búbos-vöcsök harmadik tojásából kel ki (vö. VNGy. III/2, 31—2, 118). Egy másik eredetmonda szerint a medve és az ember testvérek, közös anyjuk az emberiség ősanja, a

Sáper-asszony, *Kám*-asszony. Ez az eredetmonda él a pelimi és a kondai manysiknál és a velük szomszédos déli, délnyugati chantiknál (vö. uo. 32). Ugyanez tükröződik KANNISTO 8. számú kondai medvénekeiben. Egy ifjú vadászat közben eltéved és medvévé változik; *Soaper*-asszony, *Koam*-asszony fiának vallja magát.

A második csoportot az egyszerű medvénekek alkotják, amelyek a medve földi életét, bolyongásait, szenvedéseit, élelemszerzését, téli álmát, halálát és a medvetort beszéli el. Mind az ötöt a Szoszva vidékén jegyezte föl Kannisto. — MUNKÁCSINál ugyancsak ötöt találunk ebből a műfajból, azok is mind északiak (vö. VNGy. III, 238—95; III/2, 122—3). A 12. számú az ún. „Istenjóslatos medvének” (vö. VNGy. III, 29—357; III/2, 123—5).

A harmadik csoport a legnagyobb. Összesen tizenhárom éneket sorol ide KANNISTO. Ezek a medvevadász hőskről, a medve leterítéséről szólnak. MUNKÁCSI elkülönítette „A világügyelő férfitől való leterítettés énekeit” (VNGy. III, 133—87, III/2, 119—20). KANNISTO két szoszvai éneke vonható ide meg egy északi chanti medvének (ÉOM. 34—47). Az ebbe a csoportba tartozó énekek közös tartalma a következő: A medve téli szállásának elkészítéséhez fog, amikor egy fekete lovas férfi üldözőbe veszi. Ettől sikerül megmenekülnie. Következő üldözője a vörös lovas férfi, de ez elől is egérutat tud nyerni. Végül a jégszín-szörű lovas férfi megöli, és megüli a medvetort. Egy másik medveölő istenség KANNISTÓnál a pelimi isten. Ehhez hasonló tárgyú chanti medvéneket Pápay jegyzett föl (ONGy. 248—59). A medvevadász hősök énekeiben a hangsúly nem annyira a medvén, mint inkább a hősön van. A többi medvénekekben a vadász neve nem is fordul elő az énekben, és gyakran csoportosan ejtik el a medvét. MUNKÁCSI három ilyen éneket jegyzett fel (vö. VNGy. III, 358—80, III/2, 125—7, 302—13). KANNISTÓnál két olyan ének fordul elő, amelyben a medvevadász nő. Egyszer meg is nevezi, és neve azonos a Munkácsitól feljegyzett, hasonló tartalmú ének hősnőjének nevével: *Röpaska*-asszony, aki valószínűleg élő személy lehetett, mert Szorokin is megemlékezik egy medvevadász-asszonyról (vö. VNGy. III/2, 126). Egy másik medvevadász neve is ismerős már MUNKÁCSI följegyzéseiből, ti. *Kois*-é. A medve néhol annyira háttérbe szorul, hogy nem is első, hanem harmadik személyben szól az ének róla (MUNKÁCSINál két énekben, KANNISTÓnál pedig e kötetben a 18., 20., 26. számú énekben). A pelimi és a kondai három ének stílusa itt is eléggé elüt az északiakétól, akárcsak MUNKÁCSINál.

A medvebosszú énekek a medvetisztelettel szemben elkövetett vétségek és mulasztások véstes következményeit mutatják be. Hasonló tárgyú énekeket találunk MUNKÁCSINál (VNGy. III, 441—539) és PATKANOVNál (IO. II, 198—204, vö. még VNGy. III/2, 128—31). Itt ismét találkozunk ugyanezen medvevadász hősök nevével, amelyek MUNKÁCSINál fordulnak elő. Ezek tehát valóban élő személyek lehettek. Azt is érdekes megjegyezni, hogy egyik ilyen név sem az északi manysik köréből való; pelimi és kondai vadászok lehettek. Ilyen nevek a Munkácsinál zárójelben előforduló névalakok: *Kois* (*K'áis*), *Tim* (*Töma*) és *Tümit* (*Tömit*). A legtöbbnek az a bűne, hogy mértéktelenül dicsekedett azzal, hogy milyen sok medvét ejtett már el. Mások a medvetoron viselkedtek tiszteletlenül a medvével szemben.

Az ötödik csoportban tárgyalja a medveeskü énekeket (vö. VNGy. III, 381—440 és III/2, 127—8). Több olyan éneket is találunk KANNISTÓnál, amelyben a medve házasságot él egy asszonnal. Az asszony hamisan esküszik, és a medve esik a vadászok áldozatául.

Az ébresztő énekek rövidek, hiszen nincsen bennük cselekmény. A medvetor tartama alatt minden hajnalban eléneklik, evvel kezdik a napot. Az énekes csodálkozik, hogy a medve még mindig alszik, pedig az erdő többi állata már rég fölébredt. Megnyugtattják, hogy jó dolga lesz, puha fészekbe ültetik, etetik, itatják, szórakoztatják néhány napig, hiszen vendégségben van most náluk (vö. VNGy. III, 188—215, és III/2, 120—1).

A záróéneket az ünnepi szertartások utolsó napján éneklik, a medve kivitele előtt. A végén néhány énektörredék következik, amelyekből kettő tavdai, de messze van az északi, sőt még a pelimi és a kondai medvénekek költői szépségeitől is.

KANNISTÓ idejében még elevenen élt a manysiknál a medvetisztelet. Mindössze a nagyrészt földműves tavdaiaknál volt kiveszűben. Érdekes és jellemző az a tény is, hogy a medvénekek köztői általában férfiak, mindössze néhány prózai töröredék származik nőtől (4., 33. és 45—6. sz.). Azt magam is tapasztaltam, hogy az északi manysik nők ma sem ejtik ki a medve férfiakról használt nevet.

A medvéünnepek központi helyet foglaltak el az obi-ugorok népköltészetében. Nemcsak a medvénekek köszönhetik a medvetiszteletnek keletkezésüket, hiszen a medvéünnepek idején hősi énekeket is énekelnek. A medvéünnepek pedig — mint a dionysosi ünnepek az ógörögöknél — kialakították már a dráma csiráit is. A medve-

ünnepekre távoli falvakból is sokan érkeztek vendégségbe, és az így egybegyűlt nép szórakoztatására a közönség nagy része hol néző, hol előadó volt, itt mutatta be tánc-, ének- és színjáték-művészetének javát. Az ünnepség természetesen „hivatalosan,” a medve szórakoztatására szolgált.

A látványosságot a medvetoron a színjátékok alkotják. A színjátékok legnagyobb része egy-egy jelenet, mai szíval „villámtréfa”. Van köztük prózai alkotás, de van énekes-táncos is, tehát a dráma mellett az opera és az operett csírái is megtalálható bennük, mint ahogy KANNISTO (FUF. VI, 218) helyesen megállapította. A színjátékok túlnyomó része komikus, csak a darab alapötlete állandó. A részleteket az alakító „színészek” pillanatnyi hangulatuk és tehetségük szerint alkalmoszerűen és a közönséghez igazodva változtatják. Rögtönöznek, mint az olasz commedia dell'arte színészei.

KANNISTO anyagának gazdagságáról fogalmat ad az összehasonlítás MUNKÁCSI gyűjtésével. A VNGy. IV. kötetében (183—323) az állat-énekeket is beleértve 4 színjáték található, összesen 140 lapon. KANNISTO pedig 7 színjátékot és táncdalt közöl kb. 230 lapon. Az ő gyűjtése tehát több, mint egy harmaddal nagyobb. Én magam ebből a műfajból csak nagyon keveset jegyeztem föl, hiszen a medveünnep ma már nagy-nagy ritkaság.

A nyelvjárási megoszlást tekintve 48 szoszvai, 10 felsőlzvai, 14 pelimi és 4 kondai színjátékot olvashatunk. A gyűjtött anyagnak több, mint háromnegyed része az északi nyelvjárásokról való, ahol a hagyomány jobban megőrződött (MUNKÁCSMÁL a követekező a megoszlás: É. 34, KL. 3, K. 8, T. 1, bár ez utóbbi inkább a gyermekdalok közé sorolható). Noha a medveünnepi színjátékok nagy része rögtönzés, mégis találunk közös vagy hasonló elemeket MUNKÁCSI és KANNISTO darabjai között, sőt a 3. számúnak egy változatát magam is följegyeztem 1957-ben, tehát több, mint egy fél évszázad múlva.

Az első nyolc ének istenidéző ige. Ezt a műfajt Munkácsi a VNGy. II. kötetében tárgyalja (311—431) az istenek hősi énekei és regéi után.

A második csoportba a manók és tündérek színjátékai tartoznak. Szerepel itt a „világügyelő férfi”, a vízikirály, a Japel-manó. Számos színjáték szól a Mis-asszonyról, amely az eddigi följegyzésekben nem fordul elő, de a Jali-manó már régi ismerős.

A harmadik csoportba sorolja KANNISTO a vadász- és halászkalandokat. Az egeről szóló színjáték néhány sorát egy szigvai mesében magam is följegyeztem. MUNKÁCSITól is ismerjük a füllentő vadász történetét, akinek varsájába rénszarvas került, nyuszt-csapdájába pedig csuka, valamint a haltolvaj színjáték egy változatát.

Az egyeből tárgyú színjátékok nagyon változatos tartalmúak. Itt is találkozunk ismerősökkel is, de nagyobb részük új, eddig nem ismert terméke az obi-ugor humornak. Némelyiknek német tartalmi kivonatát már olvashattuk KANNISTO korábban megjelent tanulmányában (FUF. VI, 222—9). Sajnáljuk, hogy az ott leírt néhány színjáték, mint az árnyékától megijedő vadász, a rénszarvas-áldozat paródiája, a keresztelezés stb. kimaradtak. Ezek valószínűleg a pantomimhoz álltak közelebb, szövegük vajmi kevés lehetett. A komikum forrása gyakran jellemkomikum, a butaság, a nagyizolás, a fukarság kigúnyolása, gyakran naiv helyzetkomikum vagy szójáték. A „színészek” játéka adja valószínűleg a legtöbb okot a nevetésre. Hozzá kell még vennünk, hogy a „színészek” komikus nyírhej-álarcban játszanak, és elváltoztatott, rendszerint fejjáron beszélnek. Ez szintén fokozza a nevetető hatást, noha eredetileg az a célja, hogy a medve előtt felismerhetlenné tegye a játékosokat, nehogy aztán az esetleges goromba tréfákért bosszút álljon rajtuk (vö. FUF. VI, 217).

Az ötödik csoportot alkotják az „állaténekek”, amelyek az előbbiektől csak annyiban különböznek, hogy a szereplők állatot alakítanak.

A hatodik csoportba tartoznak a medvét riasztó, megfélemlítő játékok, a daru, az uhu, a veszekedő házaspár. Ezek „készítik elő” a medvét arra, hogy most már eleget vendégszolgált, ideje lesz a mulatságnak véget vetni.

Az utolsó néhány ének egészen rövid, elég homályos tartalmú táncdal.

A jegyzetek mindkét kötetben mintaszerűek, terjedelem tekintetében a józan középúton haladnak. Mindkét ismertetett kötet nagy nyeresége a manysi nyelvvel és néprajzzal foglalkozó irodalomnak.

KÁLMÁN BÉLA

Fónagy Iván: A költői nyelv hangtanából

Irodalmi Füzetek (szerkeszti: SZAUDER JÓZSEF), 23. sz. Budapest 1959, Akadémiai Kiadó. 290 l.

1. Különböző tudományterületeken elért eredményeket összegez és egészít ki saját megfigyeléseivel FÓNAGY IVÁN. Esztétika és eszközfonetika, hangfiziológia és stilisztika, verstan, lélektan és statisztika érintkezési pontján végzett vizsgálódásait foglalja össze ebben a végig érdekesítő, nagy távlatokat feltáró könyvben. Eredményeit három fő fejezetbe csoportosítja. Az első inkább nyelvészeti, a második verstani, a harmadik pedig, egyúttal a két első anyagának magasabb szempontú összefoglalása, inkább költészettani és irodalomtudományi érdekű.

I. *A költői nyelv hangalakja.* Ebben a fejezetben a hangszimbolika sokat vitatott kérdését fejtegeti a szerző. Az ellentétes vélemények ismertetése után költőket, filológusokat, esztétikusokat szólaltat meg annak bizonyítására, hogy a nyelv egyes hangjainak vagy hangcsoportjainak adott helyzetekben, meghatározott szövegben igemis lehet, sőt van a jelelem-értéken túl mintegy saját „jelentésük”. A legkifejezőbb hangcsoportok szimbolikus értékeit gyermekeken és felnőtteken végzett kísérletsorozatokkal igazolja. — II. *A prosodikus elemek szerepe.* A szerző itt jórészt a költői mű írott formában nem rögzített hangzásbeli sajátosságait elemzi: hangsúlyát, hanglejtését, ritmusát, tempóját, szüneteit, mégpedig lehetőleg hangzó alakjukban, előadóművészek tolmácsolásában, eszközfonetikai módszerrel. Közben kitér olyan jelenségekre, melyeket a vers írott alakja is tükröz, mint a vers sortagolása és a mondatáthajlás, sőt a végén külön foglalkozik a vers „látható ritmus”-ával. — III. *A költői nyelv polyphoniája.* Ez a fejezet tartalmazza az előzők összegezeként a jel és a jelentés viszonyának többrétűségét („többszólamúságát”) a költői nyelvben. A költői mű hangjai, egyéb hangzási és formai sajátosságai nemcsak játéku szolgálnak, hanem sajátos módon külön mondani-valót is sugallnak a szavak és mondatok által kifejezett nyelvi (informatív) jelentés-tartalomtól kívül, azzal egybefonódva.

2. A három fejezet közül az első a legalaposabb, a legmeggyőzőbb és egyúttal a legmeghökkenőbb is a kétkedő olvasó számára. Módszerére nézve is eredeti. Amit az ókori DIONÜSZIOSZ HALIKARNASSZEUSZtól kezdve sokan egyformán láttak és éreztek, azt megpróbálja egzaktt módon vizsgálni. Különböző korokból idéz nyilatkozatokat az egyes hangok jelentéstartalmáról, segítségül hívja a műfordítói gyakorlat tanúságát, mely nem csak tartalmi, hanem formai hűségére is törekszik; de sokkal tárgyibb bizonyíték ennél az a kísérlet, melyet óvodásokkal, iskolásokkal és felnőttekkel végzett az egyes hangok hatásának önmagukban, versen kívül való igazolására (33—37). Pl. az *i* és az *u* hangot szembeállítva megkérdezte: melyik a kisebb? a kövérebb? a fűgőbb? a tompább? a szomorúbb? a kedvesebb? stb. Az *r* és az *l* hangról: melyik a vad, verekedős? melyik pörög (ill. folyik)? melyik a férfi? a puhább? A *t* és *ty*, a *d* és *gy* párokra nézve ez volt a kérdés: melyik a nedvesebb? A válaszok a legtöbb kérdésre 70—80 százalékos többségben egyeztek; ezekben az esetekben valóban nem mondható önkényesnek az asszociáció. Volt néhány olyan kérdés is, melyre nézve feles arányban oszlottak meg a válaszok (pl. az *s* és az *sz* közül melyik a nedvesebb?); ezek az összefüggések nem mondhatók társadalmilag általános érvényűeknek. Ehhez a tömegstatisztikához járul a kapott eredmény fiziológiai igazolása: az *i* képzésekor a kiáramló levegő kisebb nyíláson halad keresztül a nyelv és a szájpaddás közt, mint az *u* képzésekor; a *ty* zárának képzése esetén a nedves nyelvhat nagy felülete érintkezik a szájpaddással, a *t* alkotásakor csak a nyelv hegye, és így tovább. Ezeknek az asszociációknak köszönhető, hogy az egyébként önkényes, motiválatlan jelviszony a szóalak és az általa jelölt tartalom közt néha — a költői alkotásokban — kiegészül motivált jelviszonnyal is (9). Ezen alapszik a közvetlen hangzási asszociációkat felidéző hangutánzás, valamint a kissé bonyolultabb módon nem hangzási, hanem másféle asszociációkat keltő hangfestés (hanggal való festés, 12). FÓNAGY számos esetben kimutatja, hogy szelíd hangulatú versekben, költeményrészekben az *l*, *r*, *m*, *n* hangok, a haragos, támadó jellegűekben a *k*, *t*, *p* hangok fordulnak elő nagyobb arányban. A hangok ilyen „jelentése” persze, mint a könyv végén is visszatér rá, egészen más, mint a szavak jelentése. Szöveggörnyezettől függő jellegű, hasonlóan a költői mű formájához, mely megfelelő tartalommal párosulva szintén jelentőssé válhat (24—5). Kifejező erejének alkalmi jellegét elvesztve állandóvá, nyelvi ténnyé csak kevés esetben válik: a nyelv hangfestő szavaiban (249).

FÓNAGY azzal, hogy a hangok hatásának a hangképzés keltette érzettel való asszociatív kapcsolatát elemzi, s erre a kapcsolatra többször is felhívja a figyelmet, a legtermészetesebb módon helyezi materialista alapra a nyelv esztétikai vizsgálatát.

Ugyanezt a szemléletet alkalmazza akkor is, amikor Heinét idézi: a vers a szív ütemére dobog (125). A szavak megválogatásával, szórendjével azt éri el a költő, hogy a kifejező értékű hangok és hangszülők ott csoportosuljanak, ahol a mondanivaló aláfestésére szükség van rájuk (107).

A vers prozódiai sajátágai közül — a prozodiát tágabb, TRUBECKOJ-féle értelemben véve — majdnem ilyen meggyőzően igazolja sok esetben az áthajlás (enjambement) jelentését. Jóllehet az áthajlás — formai változatok elemzése nélkül — igen sokfélént jelenthet, mégis bizonyos alapjelentések köré csoportosíthatók az előfordulásai, úgy-hogy valóságos áthajlás-szótárt vél a szerző összeállíthatónak (194). Hogy az áthajlás a sortagolással együtt ritmikai-fonetikai tagolást is jelent, azt Tóth Árpád egy versének áthajlásaiban ellenőrzi: kiméri Ascher Oszkár előadásában a tempó (időtartamok) és a szünetek változásait és összehasonlítja hasonló prózai mondatokéval (213—4).

3. Egyébként a prozodikus elemek vizsgálatában a szerző már általában nem közelíti meg ennyire az egzakt módszert. Adatok tömegének a bizonyító ereje helyett beéri egy-egy példával. Ezt olykor kénytelen is tenni, hiszen például a hanglejtés megfigyelése és pontos ábrázolása ma még nagyon időt rabló eljárás, tele van elméleti és gyakorlati nehézségekkel. De ezen túlmenően is vitatható néhol a módszere. Amikor Arany és Petőfi két-két költeményéből egy-egy rövid, kétsoros részletnek mutatja be a hanglejtését, hozzáteszi ugyan, hogy a „kották a kísérletek folyamán tipikusnak bizonyult ejtésmodot rögzítik” (112), de nem mondja meg, hogy milyen eljárásal mutatkozott ez az ejtésmod tipikusnak. Ha hangjegyekkel, tehát abszolút hangmagassággal és kötött hangközökkel rögzítünk egy hanglejtésformát, az már nem tipikus, hanem egyedi hanglejtés. Típusul, mintául legfeljebb a zeneszerzőnek szolgálhat, aki a verset dallamba akarja önteni. Másutt is mintha túl kevés anyag alapján általánosítana FÓNAGY. Két személy előadásmódjából következtet a vers akusztikájára (115—7), majd egyetlen elmondásból a hanglejtéstípusára (229).

Egyetlen példa is elegendő akkor, ha nem törvényszerűsége, hanem valaminek a lehetőségére mutat rá, mint például arra, hogy a szórend megváltoztatásával módosul az egész mondat átlagos hangmagassága (122).

Régi megfigyelések eredményeit foglalja össze és illusztrálja, amikor a kötött formán belüli kötetlenségről szól a hexameterben és más versformákban (135—52), vagy amikor beszédhangsúly és vershangsúly interferenciáját fejtegeti (138, 158). Ezzel kapcsolatban említi, hogy a hangsúly és az iktus divergenciája „lebegő hangsúlyt” hoz létre, és néhány vers fonetikai elemzésével szinte állást foglal az ilyen versek szavalására nézve. Felhívja a figyelmet egy még ma is felbukkanó helytelen szavalási módra, mely szerint a verset éppúgy kell hangsúlyozni, mintha próza lenne (152—3). Bánki Zsuzsa és Ascher Oszkár szavalásmódját elemezve azt állapítja meg, hogy a természetes beszédhangsúly mellett a metrikai súlyok is kiemelkednek valamilyen módon, például Petőfi Egy gondolat bánt engemet... c. versében az *örömieli* szó második szótagjának hangmagassága kissé emelkedik az elsőhöz képest (154—5). A versritmus teljes háttérbe szorításának csak ritkán, egy-egy különlegesen kifejező értékű sorban van helye.

Ebben a fejezetben is keresi FÓNAGY a fiziológiai kapcsolatokat. A légzés és a metrum összefüggését vizsgálva megállapítja, hogy a mondat eleje a beszédet kezdő energia működése folytán mintegy vonzza a hangsúlyt. Ebből következik, hogy az ereszkedő verslábak fiziológiai szempontból természetesebbek, nyugodtabb hangulatot keltenek az emelkedőknél, melyekben inkább küzdelem tükröződik (131—3). — Sajnos, a prozódiai képlet jelölése nem mindig következetes. Míg Goethe Mignon-jának hat sorában végig csupa jambust tüntet fel (jóllehet a hangsúly ott sem mindig esik egybe a metrikailag hosszú szótaggal), addig Petőfi Föltámadott a tenger c. versében a jambusok helyett a valóságnak megfelelően olykor trocheusokat jelöl (140—1). Ha pedig már a valóságos hangzást jelöli, akkor nem volna szabad hosszúnak tüntetni fel az *eget* és az *ereje* szó első szótagját. A hangsúlyok jelölése is téves néhány sorban.

Túlzott az a nézete, hogy az időmértékes magyar versben a hangsúly támogatása nélkül nem elevenedik meg a metrum (131). Hiszen a némettől, az oroszától, az angoltól eltérően az ariszt nem szükséges hangosabban ejtenünk, megis érezeteni tudjuk a metrikus lüktetést az időviszonyok pontosabb megtartásával és a hangsúlyozás valamelyik elemének némi módosításával.

Nagyon szép és tanulságos a beszédszünetek elemzése Ascher Oszkárnak két — egy felületesebb és egy mélyebben átgondolt — olvasásában; de ez a fejtegetés is egyetlen Ady-versre szorítkozik (172—6).

4. A „polyphoniát” fejtegető III. fejezetre még inkább jellemző, hogy a jó meg-látásokat nem mindenütt támogatja kellő bizonyító anyag, hogy tárgyalásmódjuk sok-

szor ötletszerű és vázlatos. Feltétlenül helyes az a követelése, hogy a versek szöveg-magyarozatát hangmagyarozattal kellene kiegészíteni, a költő műve mellett az előadó tevékenységét is elemezni (159). Az áthajlásokra és a verses mű egyéb hangalaki sajátosságaira nézve általában el tudja fogadtatni azt, amit a könyv elején tapasztalati tényként mutat be és a mű folyamán számos oldalról bizonyítani törekszik: hogy az információ tartalom kivül — melyet nyelvi funkciójánál fogva hordoz — egyebet is közöl, olyasmit, ami az egyszerű prózai közlésből hiányzik, és mindezt újabb jelanyag hozzáadása nélkül, a jelemsorozat összeállításának ökonómiájával (241). Ennek során jelentőssé válhatnak az egyes beszédhangok éppúgy, mint a mondatok tagolása, a rím, a metrum, vagy a rím elmaradása.

5. Néhány apró tévedést, helytelenséget vagy elírást a szerző gondosabb utánajárással vagy alaposabb korrektúramunkával elkerülhetett volna. A „Boldogtalan vagyok...” kezdetű verset az újabb kritikai vizsgálódások után nem kellett volna megjegyzés nélkül Balassi B. művének feltüntetni (25). Petőfi „Tisza” c. költeményének utolsó versszakában, melyet a hangsúlyok szabálytalan eloszlására idéz, az első sor több hangsúlyt tartalmaz; a FŐNAGY-féle jelölés (Mint az őrült, ki letépte *lán*cát) nagyon idegenszerű és modoros hangsúlyozást tükröz (224). A gagliarda ritmusára idézett latin vers kétsoros metrumképletéhez (226) célszerű lett volna magyarozatul hozzátenni, hogy ez csak az alakképlet; hiszen éppen a két első sor időmértéke némileg eltér ettől. — Olykor gondatlanságot tapasztalunk a helyesírás terén. Igaz, hogy az egybeírás és különírás terén sok az ingadozó és vitatható írásmódú szó, de pl. az „áthajlás technika” ilyen különírására nincs ok (208). Nem tudni, miért idézi Tóth Árpád *úz zugból* szavait többször is hosszú ú-val (212—3, 216), holott idézhette volna olyan kiadásból, mely megfelel mai helyesírásunknak. A János vitéz rímelését ferdíti el a „gazdúram” alak ehelyett: gazd'uram (153).

A vers látható alakjára, majd az archaizálásra való kitérés voltaképpen túlmegy a hangtani és fonetikai vizsgálaton, bár az előbbinek a prozódiaival, hangsúlyozással való kapcsolatai nyilvánvalók.

FŐNAGY könyve kisebb botlásai ellenére is jelentős munka. Nyelvesztikánk nem egy régi hiányát korszerűen pótolja, de azonfelül — főleg nálunk, Magyarországon — úttörő teljesítmény: az eszközfonetikai és a lélektani kísérleti módszerek hatékony kezdeményezését jelenti a stilisztika és verstan területén. Esetleges újabb kiadása — mely szükségszerűen magával hozna némi átdolgozást — nélkülözhetetlen kézikönyvvé válhat a verstan és a vele rokon szakmák művelői számára.

ELEKFI LÁSZLÓ

Régi Magyar Költők Tára. XVII. század. I. kötet

Sajtó alá rendezte: Bisztray Gyula, Klaniczay Tibor, Nagy Lajos és Stoll Béla. Budapest, 1959, Akadémiai Kiadó. 678 l. + 32 l. melléklet.

1. Középkori s XVI. századi verses emlékeink — részint a nyelvelmélet-kiadások; részint a Régi Magyar Költők Tára kötetei révén — már nem ismeretlenek előttünk. A XVII—XVIII. század költői termésének jelentős része azonban még ma is feltáratlan, illetve rendszerezetlen, — noha e költészet nemcsak a saját korára, hanem a későbbi évekre nézve is értékes (irodalmi, nyelvi és történeti) vallomásokkal szolgál. Nagy adósságot kezdett tehát törleszteni az Irodalomtörténeti Intézet munkaközössége, amikor — néhány évvel ezelőtt — tervbe vette, hogy folytatja a Régi Magyar Költők Tára-sorozat 1930-ban megszakadt kiadását. Szükség volna ugyan az eddig már megjelent köteteknek alapos átdolgozására is, azonban ennél sürgősebb s nagyobb horderejű feladatnak látszott a XVII—XVIII. századi verstermés közzététele.

A munkaközösség az emlékek hiánytalan feltárását tűzte ki célul. A gyűjtőmunka során ezért az összes jelentős magyarországi és több külföldi (így pl. a prágai, pozsonyi, nyitrai, marosvásárhelyi, gyulafehérvári) könyvtár teljes számba jövő anyagát átvizsgálták. Valamennyi XVII—XVIII. századi (és XIX. század eleji) kéziratot és nyomtatványt feldolgozták. Az összegyűlt hatalmas anyagból sorozat készül, — ennek első kötete 1959-ben látott napvilágot.

Örömmel üdvözljük az Irodalomtörténeti Intézet vállalkozását, s munkájának — bizonyára mind az irodalom, mind a nyelvészet számára — értékes gyümölcsét: a

RMKT új sorozata első kötetének megjelenését. — Mivel azonban ezek a most megismert irodalmi emlékek egyben bizonyos mértékig nyelvemlékek is számítanak, — legyen szabad gondosabban megvizsgálunk: nyújt-e a kötet a nyelvészet számára annyit, amennyit várunk tőle. Mennyivel ad többet, mint a RMKT előbbi sorozata, mint az énekek esetleges előző kiadásai? Alkalmas-e a kor nyelvének beható tanulmányozására?

2. A kötet egy szorosan egybetartozó történeti eseménysorozat: a 15 éves háború, a Bocskay-szabadságharc és Báthori Gábor kora (1593—1613) verses hagyatékát tartalmazza. A teljesség okán belekerültek a 15 éves háború kezdete (1593) és a századforduló közötti éveknél a kor eseményeivel összefüggő történeti énekei, valamint az 1601 után is szereplő énekszerzők művei. (Egy későbbi kötetbe jutnak viszont az ezekből az évekből származó szerelmes versek, a Pázmány-imádságoskönyv katolikus himnuszai, a szombatos énekek, valamint azon nevesebb énekszerzők művei, akik munkásságának jelentősebb része 1613 utánra esik. Elvi okokból kimaradnak a sorozatból a század legjelentősebb költői: Rimay, Szenczi Molnár, Zrínyi és Gyöngyösi.)

A köztől 119 ének keletkezési rendje, illetőleg szerzőik időrendje szerint került csoportokba. A XVI. század végi történeti énekeket (17—108. l.) a XVII. század elején működő jelesebb énekszerzők (Ádám János, Magyar István, Wathay Ferenc, Ecsedi Báthory István, Debreceni S. János, Bornemisza Váczi Menyhárt, Petki János, Detsi István) alkotásai követik (111—340). Ezek után kerülnek sorra az 1601—1613 közötti évek keltezett vagy datálható versei (343—458), végül a század eleji kéziratok keltezetlen énekei (463—91). A kötetet gazdag jegyzetanyag (495—648) s a részletes jegyzékek, mutatók egész sora egészíti ki.

3. A RMKT e kiadásáról — akár versanyagát, akár jegyzeteit, akár közlésmódját tekintjük — a legnagyobb elismerés hangján kell nyilatkoznunk. Ami bíráló megjegyzésünk akad, az főként az irodalomtörténeti és nyelvészeti szempontok különbözőségéből ered, s inkább csak aggályainkat fejezi ki.

A kötet értékeit vizsgálva, mindenekelőtt talán ezt kell kiemelnünk: elsőnek rendszerezte s tette számunkra hozzáférhetővé, feldolgozhatóvá a XVI. század végi — XVII. század eleji, mindeddig ismeretlen vagy kevésbé ismert, nehezen megközelíthető verses emlékek nagy részét. A köztől énekek közül kettőnek (az elsőnek, Homonnay István szoltárának és a 94.-nek, amely az 1608. január—februári országgyűlés egyetlen irodalmi emléke) ez az első nyomtatott kiadása. Más tizenkét ének (a 3., 5., 6., 11., 12., 23., 24., 30., 67., 70., 90., 107.) pedig csak XVII. (illetőleg XVIII. század eleji) nyomtatásban maradt ránk. Ez a kiadás most lehetővé teszi, hogy e szinte újonnan felfedezett, nyelvemléknek tekinthető verses hagyaték újabb adatokkal támogassa a kor nyelvére vonatkozó ismereteinket. De nem csekély érdeme az sem, hogy azokat a verseket, amelyek folyóiratokban, gyűjteményes kötetekben itt—ott elszórva már megjelentek, összegyűjti s rendszerezi. Igényességeről s megbízhatóságáról tanúsodik, hogy az énekszövegeket mindig az eredeti nyomtatványok, kéziratok (fényképmásolatok) alapján mutatja be; korábbi másolatokat, illetve közléseket csak akkor vesz át, amikor az eredeti kézirat elpusztult. (Erre azonban a jegyzetekben mindig felhívja a figyelmet. Ilyen a 65., 102., 115., 116., 117. ének.)

A kötet kiadásának irányelvei az MTA I. osztályának a magyar irodalmi szövegek kritikai kiadására vonatkozó szabályzatát követik. Ennek értelmében az énekeket betűhívve közli: azaz nemcsak a korabeli nyelvallapot, hanem az azzal szorosan összefüggő helyesírást is pontosan megtartja. Ez a betűhívás azonban — sajnos — nem jelenti egyben a paleográfiai hűséget is. A XVII. század ma már nem használt betűtípusait ugyanis — szigorú következetességgel bár — mai helyesírás szerint átírják: ő = ö, ű = ü, Ű = ú, í = s, l̄ = l, ß = sz, 3 = z, ȳ = y. (Mivel a kéziratok általában nem tüntetik fel a magánhangzók kvantitását — nem akarván esetleges önkényes helyesírási változtatásokat végrehajtani —, valamennyi ő és ű betűt egységesen rövid ő-vel és ü-vel jelölik.) Egyedül az ę betűt tartják meg, mivel külön hangértéket képvisel. — Tudjuk, hogy a kötet elsősorban az irodalomtörténet (illetőleg a művelt nagyközönség) számára készült. Erre a célra ez a helyesírási technika teljesen megfelel. E szövegek azonban — mint már utaltunk rá — egyszersmind nyelvi emlékek is, — s alopesebb nyelvi vizsgálatukhoz bizony szívesebben láttuk volna valamennyiüket eredeti írásformájában. Sajnáljuk azt is, hogy a kiadás a kis- és nagybetűk használata, valamint a központosítás tekintetében a mai helyesírást véve alapul — szintén eltér a kéziratoktól. Igaz, hogy ezekben mind a kis- és nagybetűk alkalmazása, mind a központosítás gyakran valóban önkényes, különösebb jelentőség nélküli, s talán a hozzá való ragasz-

kodás bizonyos mértékig megnehezítené a szövegek megértését. Mégis, azt kell mondanunk: nézetünk szerint az énekszövegekkel kapcsolatos esetleges helyesírási és mondattani kutatások biztosabb alapon folytathatók, ha itt is megmarad a kötet a kéziratok eredeti jelölései mellett. Ez a véleményünk a rövidítések feloldásáról is. Pl. a *kglmes*-nek *kegyelmes* alakban való írását nemigen tarthatjuk valószínűnek olyan környezetben, ahol a *gy*, *ly* jelölése általában *gi*, *li* (105. vers). A β rövidítés is bizonytalan értékű: *szép*-nek és *szent*-nek is olvasható. — Talán nem vagyunk túlzottan aggályoskodók, amikor felvetjük a kérdést: nem kell-e attól tartanunk, hogy az említett változtatások esetleg a szöveg önkénytelen félremagyarázásához vagy nem egészen helytálló következtetésekhez vezethetnek?

A versek közlésmódja — egyéb vonatkozásokban is — a legnagyobb gondoságot s alaposágot árulja el. Pl. a versföket — ha értelmes szöveget adnak — kiemelik. Mindig megtartják az énekek eredeti címjelölését és szótagjelzését. A szerzőknek a szöveghez fűzött megjegyzéseit lapalji jegyzetekben közlik. — Az énekek szövegének (tehát az irodalmi és nyelvi anyagának) a bemutatása azonban ismét az irodalomtörténet sajátos szempontja alapján történt. A fellelt kézirat-változatok közül ugyanis mindig a szerző szövegéhez bizonyíthatóan közelebb álló szolgálat a közlés alapjául. Az énekek egy részén viszont több változtatást, betoldást hajtottak végre: ahol egy-egy szót, vesszort vagy versszakot (esetleg hosszabb részt) egy másik kézirat-változat őrzött meg bizonyíthatóan helyesebben, azt a részt iktatták be a szövegbe. A sajtóhibákat, elírásokat kijavították, s néha — ahol erre módjuk s megfelelő támpontjuk akadt — saját tudásuk szerint is javították a szöveget. E betoldásokat, változtatásokat, javításokat rendszeresen s pontosan jelzik. — Talán túlságosan is akadémikuskodónak tűnik kérdésünk, — de nem kaptunk volna-e az énekekről — mint nyelvi emlékekről — igazabb képet ezek nélkül a változtatások nélkül?

Az énekek olvasata és közlése egyébként igen megbízható. Összehasonlítva jó néhány szöveget az eredeti kéziratokról készült hasonmásokkal, várakozásunknak megfelelően, szinte teljesen hibátlanak találjuk. Csupán egy-egy esetben akadunk eltérésre (pontatlanságra-e, vagy talán csak a betűnek egyéni olvasatára, értelmezésére?), mint pl. a 61. éneken *ki* (249) ~ a hasonmásban *kj* (Balassa-kódex 138), 103. é. *Jo tetemenimeth* (455) ~ *jo tetemenimeth* (Balassa.K. 143); 105. ének: *keuansaginkat* (465) ~ *keuánlaginkat* (Balassa.K. uo.); stb. — A korábbi kiadásokhoz képest viszont — várhatóan — több eltérést találunk. Dézsi pl. az ItK. évfolyamaiban bemutatott versekben megtartja ugyan az eredeti helyesírást (a paleográfiai jeleket, a kis- és nagybetűket, a központosítást), de nála pl. a *v* hangértékű hangnak mindig *v* jel felel is meg (72. ének, ItK. 1927, 228—31), — a RMKT új kötetében viszont ezeket *u*-val találjuk (335—8); a *k* jele Dézsmél szintén *k*, a RMKT-ban (mint a hasonmásban is) viszont *c* (30—31) stb.

4. Fontos, értékes fejezetét alkotják a kötetnek az énekeket kísérő s lényeges irodalomtörténeti és nyelvészeti vonatkozásaikról részletes tájékoztatást adó jegyzetek (495—653). Minden egyes költeménynek ismertetik az összes kézirat és nyomtatott változatát, eddigi kiadásait, keletkezési körülményeit, forrásait, történetét, a dallamára vonatkozó tudnivalókat, a kéziratát magában foglaló kódex (énekeskönyv, krónika stb.) tartalmát, történetét; bemutatják szerzőjük életét, irodalmi munkásságát, illetőleg irodalmi kapcsolatait. Végül szövegmagyarázatot adnak az egyes versek nehezebben érthető soraihoz, kihalt szavaihoz. (Itt is tennék egy szerény megjegyzést: sajnos, e szövegmagyarázó jegyzetek nem a legszerencsésebb módon utalnak a megfelelő sorokra; a sorszámok ugyanis csak a jegyzetknél vannak feltüntetve, magukon az énekeken nincsenek.) — A jegyzetek értékét több szövegmutatvány is emeli. Ugyanis több esetben nemcsak felsorolják, hanem idézik is az énekek latin forrását, más nyelvre készített fordítását is. Így némi alkalmunk nyílik megfigyelni a kor fordítási technikáját, a forrásokhoz való ragaszkodás mértékét is. Ilyen szövegmutatvány — hogy csak néhányat említsünk — a 11. ének forrása: Jacobinus „Brevis enarratio”-ja (511—9); a 29. éneké (536.); a 90. éneké (623—4); a 102. ének latin hexameterei (641) stb., valamint Szerdahelyi Mihály versének német fordítása (505—9). Idézik az egyes énekszerzők egyéb nevesebb alkotásait is, pl. Gyarmati Imre „Tristis Querela”-ját (521—3), Debreceni S. Jánosnak „Militaris congratulatio” c. művéhez adott latin ajánlóversét (581—7), Sárosi Mártonnak egy latin gyászversét (615—6), Pápai János kéziratának előljáró beszédét (608—10) stb. Megtaláljuk e jegyzetekben a bemutatott kor egyik legjelentősebb énekszerzőjének: Wathay Ferencnek önéletrajzát (538—52), Énekeskönyvének részletes ismertetését (555—8) és történetét (562—4) is. Az önéletrajz — mivel Wathay saját kezű kézírata után készült — híven követi a magánhangzók hosszúságának jelölését, megtartja a kis- és nagybetűket és az eredeti központosítást. Külön kis tanulmány foglalko-

zik Wathay nyelvével és helyesírásával: összehasonlítást végez Wathay nyelvi anyaga és szűkebb hazájának: Vág községnek, valamint a nyugati nyelvjárasterületnek mai nyelve között (558—62). Ez az összefoglalás — bár a lehetőségeknek megfelelően igen rövid és szűk szavú — jó kiindulási alap lehet Wathay nyelvének vizsgálatához.

Néhány szót kell szólnunk a kötet hasonmás-mutatványairól is. A közölt 53 hasonmás: énekresztlet, könyveimlap, illusztráció (főként Wathay énekeskönyvéből) nagyban növeli a kötet szépségét, értékét. A szövegresztletek alkalmat adnak bizonyos csekély szövegösszevetésre, a közlés helyességének ellenőrzésére is; az illusztrációk a kor művészetébe engednek bepillantást.

5. Összefoglalásul elmondhatjuk: irodalomtörténészeink a Régi Magyar Költők Tára új kötetének összeállításával igen alapos, lelkiismeretes munkát végeztek. Kiadványukat bátran tarthatjuk az utóbbi évek egyik legkiválóbb irodalomtörténeti alkotásának. Érdeklődéssel várjuk a sorozat újabb kötetének megjelenését.

S. HÁMORI ANTONIA

Kazinczy Ferenc levelezése. Huszonharmadik kötet. Második pótkötet

(Közléstesi: Berlász Jenő, Busa Margit, Cs. Gárdonyi Klára és Fülöp Géza.)
Budapest, 1960. Akadémiai Kiadó. 594 l.

A kötetbe foglalt levelek egyikéből megtudjuk: a széphalmi mestert élete derekán, 1812-ben foglalkoztatta levelezése közlésének a gondolata (vö. K. Jankovich Miklósnak: Lev. XXIII, 206). Amikor tehát Akadémiánk most, születésének 200. évfordulójára a címben jelzett kötetben közreadta azt a 212 tőle magától való és 69 hozzáírt levelet, amely azóta bukkant fel, hogy 1927-ben Harsányi István munkájából megjelentek — a Levelezés Váczy Jánostól (1890—1911-ben) sajtó alá rendezett I—XXI. kötetének I. pótkötetként — az 1911-től előkerült levelek, egy valóban neki kedves munkával hódolt emlékének. Maga Kazinczy — világos tudatában annak, hogy az ő élete „szorosan öszve van fonva a Magyar Literatura' történeteivel” — ránk, utódaira gondolt; úgy vélte, hogy ha az íróársakkal váltott levelekből „egy egészet” csinálna vagy ő, vagy más, „Literaturánk' történetei és sok feledékenységbe ment kicsinyesség megtartattnék a' maradéknak” (uo. 205—6). S valóban mindenki, aki a felvilágosodás korának irodalmi életét tanulmányozva a Levelezésbe belemélyedt vagy akár csak belelapozott is, tapasztalhatta: az csakugyan valóságos kincseshányója az irodalmunk s nyelvünk fejlődésére vonatkozó adatoknak. Az előttünk levő II. pótkötet sem jelent kivételt. Ellenkezőleg. Hűségesen tanúskodik Kazinczy idézett nézetének igazsága mellett. Ha itt most a nyelvész olvasókra való tekintettel elsősorban az irodalom anyagával, eszközeivel, a nyelvvel kapcsolatos észrevételek közt tallózunk, akkor is nem egy figyelmet érdemlő dologra utalhatunk, hivatkozhatunk.

1. Eddig ismert levelei (például: Lev. XIII, 274), az Erdélyi Levelek és Az én pandektám nem hagynak kétséget afelől, hogy Kazinczyt intenzíven foglalkoztatták szavaink, kivált jövevényszavaink eredetének, történetének kérdései. Mégis figyelmet érdemel kötetünk azon két levele, amelyben Kazinczy észrevételeket tesz Jankovich Miklósnak a Magyar szó-nemzés ötven példákban című munkájára. Az észrevételek ugyanis viszonylag sok szót érintenek egy csapásra, amellelt következtetni lehet belőlük Kazinczy szómagyarazó elveire, arra, hogy ő számolt (ha csak primitív fokon is) a nyelvjárások hangfejlődési tendenciáival, az egymással kapcsolatba hozott szavaknak mind alakí, mind jelentésbeli hasonlóságával, sőt még egyes művelődéstörténeti mozzanatokkal is: „Sajtó alatt lévő munkádból — írja — hála' érzéseivel vallom azt, sokat tanultam. Mingyárt az Ágyú-ra kénytelen vagyok mondani, hogy gyökerére soha nem akadtam volna. Annál hihetőbb a' mit tanítasz, mivel az ágyú neve régente álgýú volt, nem mint ma ágyú. Az l betű úgy marada ki belőle, mint a' fotózni, kiáltani, pótolniban a' gondatlanoknál.¹ Elég hihető az is, a' mit az Abbatisa 's Apácza szókról írsz. Hát Eleinknek írások felől ki írt valaha alaposabban!” (1812. K. Jankovich Miklósnak: Lev. XXIII, 205); továbbá: „Én részemről mind az ajándékot köszönöm, mind az oktatást mellyet ezen munkából vettem. E' nélkül sokat nem fogtam volna tudni. Mit nem kinza-el p. o. a' Zsolozsma szó, mellyet a' hang idegennek kiált,² de a' mellynek gyökerére nem akadhattam. Sok ideig azt hittem, hogy igen messze elfacsart érte-

¹ ² ³ A kiemelés tőlem.

le m e l³ a' görög *κλενομα*-tól eredhet. De Te minden kétségeimet eloszlattad...'' (1812. K. Jankovich Miklósnak: Lev. XXIII. 212); „Ámbár a' cza terminatio tót, és annak a' mi mellé ragasztatik, asszonyi nemét jelenti- (noha néha csak diminutivum, mint Manca, Katicza etc.) én az Apáca szót még is az Abbatissától vonnám le,⁴ s a' pénzt nem a' pengéstől, hanem a' penyáz-tól pensától. — A' font bizonyosan a' Pondó-tól jön, de a' német Pfund által; mint csaknem minden mérték' neme ezektől a' nálunk kalmárságot úzótt emberkéktől.⁵ A' fontnak, órának negyedrésze fertály, a' Vierteltől; meszszy a' Nösseltől; réf a' Reiftől, sing a' Schientől etc. A' Guta Articulusbán szerettem volna említve látni a' francia Goutte szót, hol az köszvényt jelent; 's a' narancsnál az olasz hasonló hangú 's értelmű szót'' (uo. 213—4). A megjegyzésekbe foglalt szövegzetetések közt akadnak helytállóak vagy legalább jó nyomon járók is, aránylag elég szép számban (gondolok az idézettek közül a *font*, a *fertály*, a *réf*, a *sing*, a *narancs* szavakra s a 2. levélhez mellékletül csatolt listán említettek közül a *furfang* és a *piac*, illetőleg a *doh*, *zabola*, *abroncs*, *asztag kacagány*, *híg* szavakra; vö. SzófSz.⁶). Szembeállításul érdemes megemlíteni: ekkor a kortársak között még többen is fűzték a naiv etimologizálást. Erre kötetünk 5858. számú leveléből is idézhetünk egy példátlan példát. Nevezetesen Kollár György — „a' Tek. Marczibányiana Fundationn feltekt kérdések közül, ezen kérdést: *Mimódon lehetne egy tőkélletes Magyar Lexicon*, sat. készíteni'', elmékedése tárgyául vévén „Négy Esztendei tartós és mély elmékedés'' után annak az „igazság''-nak igyekszik hosszas s teljesen tudománytalan érveléssel hitelt s Kazinczytól támogatást szerezni, mely szerint: „Mindem szók az egész emberi Nemzet nyelvében egy szóból származtak; és minden betük egy betűből''; „hogy a Magyar Nyelv. Első eredeti Nyelv. Vagy hogy minden Nemzet Nyelvének azon Négy fő gyökéren kellett fundáltatni; melj négy fő gyökér mind a máj napig elő [= élő?] szó Magyar Nyelvben'' (1823. Kollár György K.-nak: Lev. XXIII. 325—9).

2. A nyelv művelésben újra meg újra előkerül a norma kérdése, közelebből nézve egyebek közt az, hogy vajon egyes vitás kérdésekben a logikát vagy a nyelv szokást illesse-e a döntő szövege. Kazinczy rendszeren az utóbbi javára döntött. Am olyan részletesen, mint kötetünk egyik levelében, sehol máshol nem fejtette ki — legalábbis tudtommal — a nézeteit. Érdemes idézni: „a' nyelv dolgában nem a' szokás az első törvény-hozó hatalom: de bajos meghatározni általában, meddig szabad ezen Ursupator' [!] hatalmát meg tagadni, mert minden nyelvben, még a' görögben is respectáltatott mindég makacs és szabad-kéjú uralkodása 's mi lesz nyelvünkben, ha valahol az hibáz, mindenütt kivetjük ólomjarmát? Én egy hatalmat ismerek, melly ennek Despotismusát gyengitheti — az I z l é s t, melly felől Adelung, Német Grammatikájának előszavában olly helyesen beszél. A' hol csak a' philosophia ellenkezik a' szokással, ott nem bírok elég bátorsággal minden *esetekben* felkelni ellene; de a' hol a' *logicával* együtt jár az *izlés*, már ott ejúrálom az ő hatalmát. Engedj egy példát felhoznom a' Horvát' munkájából: ő e' szót *voz eius* így írja, 's minden bizonylyal így mondja is: *szova*; a' mint gondolom azért, mert a' *ló*-ból lett *lova*, nem *lava*. De a' *sóból* 's *jó*ból nem *sova* 's *jova* lett, hanem *sava* és *java* miért ne lehessen tehát a' *szóból* a' szokás szerént *szava*? — Illyen a' kisebb (a' szokás szerént kisebb) etc. Rájnis a' *jó*ból csináll *jóbb*-ot, holott a' szokás *jobb*-nak mondja. *Szépebb*-nek kell-e mondanom a' szebbet azért, mert az analógia úgy kívánja? 'S mint tészük így philosophicusabbá' ugyan, de egyszer-smind véghetetlenül steif-fá is nyelvünket, leg alább addig, mig az egész nemzet hozzá szoknék újításainkhoz. Én azt tartom, hogy igen helyesen cselekedte azt a' francz nemzet, hogy a' maga nem philosophica orthográfiáját meg nem változtatta; noha azt cselekednie nem volt nehéz. Anomaliákkal minden nyelv' grammatikája tele van: miért ne legyen tehát a' miénkben is'' (1809. K. Vitkovics Mihálynak: Lev. XXIII. 168).

3. Már volt alkalmam rámutatni: Kazinczy igen fontosnak tartotta, hogy az irodalom művelői ismerjék a nyelv, a helyesírástörvényeit, legyenek tudós ismerők a nyelvnek. De talán mégsem fölösleges — márcsak a dolog mindig időszerű voltánál fogva sem — megemlíteni: a II. ptkötet levelei többjében, miként a Levelzés I—XXII. kötetének számos helyén, igen szigorúan megróttá azokat, akk grammatikai, helyesírási ismeretek nélkül tollat mertek venni a kezükbe. Fáy Andrásnak például ezt írta: „Uram Öcsém is felette hátra van a' Grammatica', Ortho-

⁴ N. B. Végső fokon az EtSz. is a latin-görög *abbatissa*-tól eredezteti.

⁵ Az én kiemelésem.

⁶ Csak jegyzetben említ meg: az egyeztetett szavak közt ott találjuk a *pohos*-t is (XXIII. 214), melyre a SzófSz. 1835-ből, Kassai szótárából idézi a legkorábbi adatot.

graphia' 's Interpunctiók' tudományában. Édes Barátom, a' ki csak ezeket sem tudja, az felette szemtelen, ha irni mér. Kimélés nélkül, sőt égető, metsző élességgel mondom ezt, mert félek, hogy haszontalan' mondom, de így nem mondom. — Miként akarja az magát jobbnak tartatni, mint akárkit a' nép sepreje között, a' ki szint oly rosszul ír, mint a' Cultura nélkül maradt Pesti Német Lyányka írja a' maga czédulácskáját a' Juratusoknak? Az Uram Öcsém' munkájában csak a' franczia mottók vannak igaz orthographiával írva. Azt mutatja e ez, hogy a' Magyar nyelvnek nincs s z a b o t t törvénye? Bizonyosan van, csak hogy Kovács István azt maga nem ismérte, 's Uram Öcsém azokról soha nem gondolkodott, 's Révait megolvasni tanulni és Révain elmékedni restelkedett..." (1808. K. Fáy Andrásnak: Lev. XXIII, 146; l. még: 1810. K. Fáy Andrásnak: Lev. XXIII, 183). Váy Ábrahámnak — ha valamivel szelidebb hangon is — szintűgy szemére vetette: „Édes barátim, úgy írtok magyarul, hogy ha deákul írnátok illy hibásan, pirulnátok még az utolsó Syntaxista deák előtt is. Sem orthographia, sem interpunctio nincs abban a' mit írtok. Csak egy kis figyelmet, 's mingyárt jól lesz minden. Vegye pirotságomat vagy minek is nevezzem, Uram Öcsém a' legszívesebb barátság' jeléül. Annak az Ifjúnak a' ki olly sokféle culturát mutat mindenben, ebben — a hazai nyelv' tudásában! — hátra maradni nem szabad" ([1808.] K. Fáy Ábrahámnak: Lev. XXIII, 157). Szemerét viszont megdicsérte: „Er hat Geschmack und Grammatik", megjegyezvén: „viele haben nicht beydes, oft weder das eine noch das andere" (1821. K. Mailáth Jánosnak: Lev. XXIII, 301).

4. Jól tudjuk: Kazinczy a legnagyobb műgonddal talán Sallustius-fordításán dolgozott. Így egyáltalán nem lepődünk meg azon, hogy miként annyi más levelében, a kötetünkbe foglaltakban is újra meg újra előhossa: milyen forrásokat (értsd: különféle fordításokat) nézett át hozzá (1819—27. K. Jankovich Miklósnak: Lev. XXIII, 206, 271, 339, 342, 353—4, 367), mint vélekedik a' mások s a maga fordításáról (1810—1827. K. Jankovich Miklósnak: Lev. XXIII, 180, 337—8, 339, 346, 356, 361, 367; 1821—7. K. Mailáth Jánosnak: Lev. 302, 334—5, 360) stb. Hanem az már figyelmet érdemel, hogy kötetünkben egy helyen ismerteti a fordítás „rend"jét. Idézzük: „1. A' Magyar fordítás. Alatta hasított Columnában a deák textus. — 2. Nem-tudós olvasónak való, könnyebben érthető, periphrastica fordítás. Alatta a' nehezebb deák helyek felvilágosítása, 's okok, miért kelle a' nagy fordításban úgy forditanom a' mint ott áll. — 3. Index (ha szabad úgy szóllani) Hungaritatis — kiterjeszkedve a' Magyar Lexikonra, Grammaticára, Syntaxisra, Stylisticára" (1812. K. Jankovich Miklósnak: Lev. XXIII, 206). — A 2. pontba foglaltakból úgy tetszik, mintha Kazinczy ezúttal tekintettel kívánt volna lenni a kevésbé „értő" olvasókra is — noha egyébként rendszeren csak a művelteket szokta maga elé képzelni olvasóul — mégpedig alighanem azzal a rejtett céllal, hogy a „felvilágosítás" útján s a „nagy" fordítás „okai"-nak feltárása révén rávezesse őket a színvonalasabb fordítás, irodalmi alkotás megértésére, élvezésére. Kötetünk egy másik levélrészletéből kiviláglik: hasonló gondolatok foglalkoztatták a Bácsmegey átdolgozásakor is: „Bácsmegeyivel kész vagyok. Ha itt lesz Uram öcsém látni fogja mit csináltam vele. Az Episodiumok, a' Gyömrői és a' Pozsonyi ki van ugratva. Mint hogy ez olly könyv, melyet sokan szeretnek olvasni, próbát teszek talán, ha nem vehetnék e horgot a' sokaságnak, hogy a mellé ragasztandó grammaticai 's stylistikai Aphorismusokból vehessenek annyi világot a' mennyi kell az országútjától a' Szép ösvényére térni" (1812. K. Szemere Pálnak: Lev. XXIII, 199). A dolog alighanem Kazinczy ama felfogásában leli magyarázatát, mely szerint — „nem csak az kérdés, millyen a' munka: hanem az is, millyen olvasó olvas" (1824. K. Jankovich Miklósnak: Lev. XXIII, 339).

Kazinczynak az a 3. pontba foglalt újszerűségével a nyelv művelés, sőt a szótár-írás történetében is jelentős terve, hogy jegyzékbe veszi a művében előforduló hungarizmusokat, fontos új vonással egészíti ki nyelv művelő egyéniségéről alkotott eddigi képünket. Arra enged ugyanis következtetni, hogy ő, akit az „idegen virágok" miatt annyian elmarasztaltak — a saját korában s az utókorban egyaránt —, igen is értékelte nyelvünk sajátosságait, sőt értéküket másokban is igyekezett vagy legalábbis szándékozott tudatosítani. Csak sajnáljuk, hogy az „index" nem készült el vagy legalábbis nem maradt ránk.

5. Figyelmet érdemlő mozzanat az is, hogy Kazinczy, aki a köztudomás szerint nálunk mondhatni leglelkesebb művelője, sőt propagálója volt a műfordításnak, egyik kötetünkben közölt levelében rámutat a fordítás-, illetőleg átdolgozás-irodalom árnyoldalára, s eredeti műírására serkent, egyúttal kiváló műgondra, művészi szó-, illetőleg nyelvhasználatra is intve: „Az 59. lap dala, a' Vigasztalás, a' Jurátusi dal, a' 14d lapon álló Rózsi mind azon foltok mellett, mellyek rajtok incuria judit — szép órák' szelleményei, 's előttem annál becsesebbek, mivel szaba-

don támadtak, minden előkép nélkül. Mert literatúránknak abban van legnagyobb fogyatkozása, hogy Originalis darabjaink, mellyek méltók volnának a' követésre, alig vannak, és még azok is a' re lyek originalisoknak látszanak, mind idegen darabok követése. (Ez vala sokáig a' Német i teratura' fogyatkozása is.) Maradjon Uram Öcsém ezen az uton, 's ne szédittesse-el magát a' mi miyeink által. Mi ugy járánk, mint az, a' kit Iró mestere sokáig iratott plajbász után. Öntse tulajdon érzéseit hangokba, a' nélkül hogy azt tekingetné, hogy az közzé illenek e a' Külföld' Éneklőjinek verseik közzé. De adjon darabjainak minél több tökéletességet: ne szenvedjen meg egy haszontalan, egy nem maga helyén álló szót is; 's ha ugy leli, hogy csak a' Rima szemfényvesztő ereje ád a' darabnak kedvességet, — — tűzbe vele!" (1808. K. Fáy Andrásnak: Lev. XXIII, 146).

6. Köztudomású dolog, hogy Kazinczy milyen kiváló szervezője volt kora irodalmi életének, nyelvi mozgalmainak. Műhelytitkait, módszereit azonban csak kevéssé ismerjük. Erdemes hát kiemelni levelezése II. pótkötetéből a következő nagyon jellemző levélrészletet: „Hogy Uram Öcsém engem oly sokáig levél nélkül hagyja — a' kérdéshez képest — azt felelem hogy megengedek. De mint enged meg maga Uram Öcsém magának? Mint enged meg magának azért hogy a' Kis levelére nem felelt? 's a' Kis levelére a' ki Uram öcsémet a' maga bizodalmaival megisztilte? Nem a' házi, gazdaságbeli baj cselekszi ezt, hanem valamelly megtespedés, melly nüansza a' Launának, és az hogy Uram Öcsém a' levél irást nehezebbnek képzei mint illik, 's grammatikálásai által nagyon el van foglalva. Jó hogy egészen elvan [!] fogva általa, csak úgy készíthetünk igazán jót, ha neki fekszünk egész erővel: de marad óra a' pihenésre, 's mutatusque labor pars e non parva quietis. Édes Uram Öcsém mi kik diis volentibus vagy invitis könyvgyártókká levénk más életet élünk mint a' kik nem azok. Mi a' mi seregünkből magunknak egy kis világot alkotánk. Mi lessz abból ha egymáseránt meg hidegszünk? Vagy nem hidegség e az Uram Öcsém előtt hogy egyikünk a' másikat haszontalan várakoztatya egy óhajtott levél, tudósítás közlése után? Ugy hát a' levélírás nem jele a' melegségnek. — Nem hiszem hogy Uram Öcsém azt kíváná hogy ezt higgyem 's higgyjük. Hogy minden héten írjunk akár van mit írni akár nincs, ki kívánhatná azt? de még is 9ber ólta Áprilisig nem írni, holott annyi írni való volt, már az csak még is olly megbocsáthatatlan vétek, mellyet csak a' leghűbb barátság bocsáthat meg" (1812. K. Szemere Pálnak: Lev. XXIII, 208). — S jellemző, az a Kazinczy, akinek ilyen „apró munká"ra is jutott az idejéből és energiájából, élete alkonyán úgy érezte, hogy nem tett eleget, hogy többet akart, tervezett tenni: „Melly kicsiny vagyok, ha elnézem, hogy ennyi igyekezetim mellett is, ennyi kifáraszthatatlan gond után, az, a' mit dolgoztam, véghetetlenül alatta van annak, a' mi szemeim előtt lebege, és a' mit elérni haszontalan törekedtem..." (1825. K. Jankovich Miklósnak: Lev. XXIII, 354).

*

„A' Tud. Országában a' nem goromba 's a' nem készületlen szó mindég szabad" — olvassuk Kazinczy egyik első ízben most közölt levelében (1819. K. ismeretlenek: Lev. XXIII, 268). Ennek jegyében legyen szabad befejezésül valamit a kötet szerkesztőinek munkájával kapcsolatban szóvá tennem. Elmondható: a szerkesztők VÁCZY JÁNOS és HARSÁNYI ISTVÁN nyomán járva igen gondosan jártak el a levelek sajtó alá rendezésében. Kár azonban, hogy a jegyzetelésben csupán bőség tekintetében igyekeztek felülmúlni elődeiket, egyébként azonban nem: miként Váczy és Harsányi, maguk is inkább csak az irodalomtörténeti szempontból figyelmet érdemlő mozzanatokra ügyeltek, a nyelvészeti-stilisztikai jelenségek magyarázatára csak kevésbé törekedtek. Még inkább lehet sajnálni, hogy — Váczy és Harsányi eljárásától eltérően — nem állítottak össze tárgymutatót, s csak a levelekben említett neveket és Kazinczy-műveket foglalták a kötet végén jegyzékbe. Ezzel ugyanis azon kutatók számára, akik például szótörténettel, stílustörténettel vagy Kazinczy irodalmi, nyelvi, stilisztikai bíralataival foglalkoznak, nem tették lehetővé a kötetben való könnyű tájékozódást.

RUZSICZKY ÉVA

Philologiae Turcicae Fundamenta

Ediderunt JEAN DENY, † KAARE GRØNBECH, HELMUTH SCHEEL, ZEKI VELIDI TOGAN. Tomus primus. Wiesbaden 1959, Franz Steiner. XXIII + 813 l. + 1 térkép.

A türk feliratok megfejtése után tudományos színvonalra emelkedő turkológia kutatási területe az elmúlt fél évszázad alatt annyira kiszélesedett, tudományos eredményei annyira megnövekedtek, hogy szükségessé vált az eddigi ismeretek rendszere

összefoglalása. A XXII. nemzetközi orientalista kongresszus 1951-ben Isztambulban elhatározta egy összefoglaló munka megírását. Az 1953-ban Párizsban megállapított tervek szerint a mintegy 2000 lapra terjedő mű három kötetben fog megjelenni. Az első kötet a török nyelvekre vonatkozó ismereteket tartalmazza, a második a török irodalmat, a harmadik a török történelmet fogja tárgyalni. E nagyszerű vállalkozás első kötete 1959-ben jelent meg „*Philologiae Turcicae Fundamenta*” címen, nagyrészt német, egyes fejezeteiben francia és angol nyelven. A több mint 800 oldalas *Fundamentában* a legkiválóbb szakemberek ismertetik a régi és a mai török nyelveket. (A magyar és a szovjet turkológusok sajnálatos módon kimaradtak ebből a nagy vállalkozásból.)

Az egyes nyelveket tárgyaló részt két rövid fejezet előzi meg a török nyelvek felosztásáról és általános strukturájáról. A török nyelvek felosztása a turkológiának ma is egyik legkényesebb problémája. Jellemző, hogy itt is ketten kísérlik meg a török nyelvek rendszerezését, kettejük felosztása nem egyezik bizonyos vonásokban, s mind kettő eltér a műben magában alkalmazott beosztástól. Ez utóbbi — a ma általánosan szokásos módon — a földrajzi elhelyezkedést veszi elsősorban figyelembe. Mivel a földrajzi szempontok legtöbb esetben nem keresztezik a nyelvtörténeti szempontokat, elfogadható alapot nyújtanak a török nyelvek praktikus célú rendszerezéséhez.

A török nyelvek általános strukturájáról szóló rész a kötet többi fejezetéhez képest aránytalanul szűkszavú. Hiányérzetünket növeli a mindössze négy adatra korlátozott bibliográfia, amelyből alapvető összefoglaló munkák hiányoznak.

Az egyes nyelvekről szóló fejezetek megírásánál a szerzők egységes szempontokat igyekeztek szem előtt tartani. Ez teljes mértékben sikerült a tulajdonképpeni leíró résznél, de az anyag természete s a különféle szerzők eltérő felfogása miatt kevésbé lehetett megvalósítani a bevezető részeknél. Itt általános képet kapunk az egyes nyelvek földrajzi elterjedéséről, az illető nyelvet beszélő nép számáról, politikai, illetőleg közigazgatási helyzetéről, műveltségéről. Több esetben gazdag történeti visszatekintés egészíti ki a mai képet. Majd a nyelvre vonatkozó általános ismeretek következnek, mint pl. a többi török nyelvhez való viszonya, korábbi története, jelenlegi tagozódása stb. A bevezető részt a nyelvre vonatkozó kutatások története s — rendszerint igen gazdag — bibliográfia zárja le. Ezután a tárgyalt nyelv részletes hangtani, alaktani, mondattani és lexikális leírása következik a könyv bevezetőjében megadott vázlat alapján. Minden nyelvi ismertetéshez egy kis szövegmutatvány kapcsolódik fordítással ellátva. Az anyagban ilyen egységes rendszerezése könnyen áttekinthetővé teszi az egyes fejezeteket, s — a mutatókon túl is — megkönnyíti a könyv használatát.

Ezek után áttérünk az egyes nyelvek tárgyalására.

A sort az ótörök nyelv (*Das Alttürkische*) leírása nyitja meg, amelynek emlékei két nagy, történelmi szerepet játszó török néptől, a türköktől és az ujuguroktól származnak a VIII—X. századból. A fejezet szerzője a terjedelem megkötöttsége miatt természetesen nem adhatott sokkal többet, mint korábbi kiváló munkájában (A. VON GABAIN, *Alt-türkische Grammatik*. Leipzig ¹1941, ²1950). Jelen munkája mégis nélkülözhetetlen lesz, mert ebben az újabban kiadott, nagyrészt ujugur és brahmi írásos nyelvemlékeket is feldolgozza.

A középtörök nyelv (*Das Mitteltürkische*) nyugati és keleti középtörökre tagolódik. A nyugati csoport emlékeit szoktuk általában kipszak nyelvemlékeknek nevezni. Közülük a legjelentősebb, a *Codex Cumanicus*, külön fejezetet kap a könyvben, egy másik fejezet pedig a mameluk-kipszak (XIII—XVII. század) és az örmény-kipszak (XVI—XVII. század) nyelvemlékekkel foglalkozik. A keleti középtörök (*Das Ostmitteltürkische*) három fejlődési fokának megfelelően három fejezet tárgyalja a karakhanida (XI—XII. század), a chwarezmi (XIII—XIV. század) és a csagatáj nyelvemlékeket (XV—XIX. század). Nyelvtörténeti okok miatt helyesebb lett volna az ótörök után a keleti középtörököt tárgyalni. Ez a Kelet- és Nyugat-Turkesztánban kialakult, erősen iszlamizált irodalmi nyelv ugyanis egyenes folytatása az ótörök irodalmi (ujgur) nyelvnek, térben és időben közelebb áll hozzá, mint a nyugati középtörök.

Ezután áttér a könyv a ma élő török nyelvek ismertetésére.

Öt nagy fejezet foglalkozik a mai török nyelvek legtekintélyesebb tagjával, az oszmán-törökkel. Az óoszmánli nyelv (XIII—XVI. század) eddigi kutatása, noha sok nyelvemlék áll rendelkezésünkre, még nem mondható kielégítőnek. Új lendületet adhatna a kutatásnak a nem arab írásos nyelvemlékek rendszeres feldolgozása. A fejezet írója nem veti fel e problémát, s csak az arab írásos emlékekkel foglalkozik. A következő fejezet a modern, XX. századi törökkel foglalkozik, s így a tárgyalás fonala megszakad, hiányzik a középoszmánli (XVII—XIX. század) ismertetése. A mai oszmán-török nyelv fonetikai leírása a többihez képest — s a valósághoz képest is — túl komplikáltnak tetszik. Három fejezet foglalkozik ezután az oszmán-török nyelvjárásokkal, az anatóliai-

ruméliai, a gagauz és a krími oszmánli nyelvjárással. A három fejezet együtt teljes képet ad az oszmán-török nyelvjárásokról. Nem értjük azonban, hogy Németh Gyulának a balkáni török nyelvjárások felosztásáról szóló alapvető munkája miért a gagauznál kerül tárgyalásra, és nem a ruméliai töröknél.

Ezután a déli vagy oguz csoport másik két tagjának, az azerbajdzsáninak és a türkmennek a tárgyalása következik, majd áttérünk a nyugati (= kipszak) csoportra. Ennek tagjai a következők: karaim, karacsáj, balkár, krími tatár, kumük — eddig a Pontus és Káspi tó vidéki csoport —, kazáni-tatár, nyugatszibériai tatár, baskír — vagyis az uráli csoport. A Fundamenta beosztása szerint külön csoportot alkot az ún. központi török (Das Zentraltürkische), amelynek tagjai a kazak, karakalpak, nogaj, az özbek kipszak ága és a kirgiz. Ezekkel egy összevont fejezet foglalkozik. Az összevonás indokolt ezeknél az egymáshoz nagyon közel álló nyelveknél, de ezáltal a tájékozódás e cikkben kissé nehézkesebbé válik, mint az egyes nyelveket tárgyaló fejezetekben.

A keleti török csoporthoz az özbek és az újujgur, valamint két izolált nyelv, a törökség két legkeletibb ága, a sárگا ujur és a szalár tartozik. Az újujgur elnevezés (németül: *Neuujgurisch*, oroszul: *юэуруу*, törökül: *uygur*) újabb keletű, Nyugat- és Kelet-Turkesztán török lakóit jelöli. Korábban *tarancsi*, *kāšgari*, *lobnori* stb. néven ismertük. A mai elnevezés kifejezi, hogy beszélői a történelmi ujur nép utódjainak tartják magukat.

A törökség északi ágát az altaji, az abakáni és a szajáni törökség, valamint a jakut alkotja. Ez utóbbit csak földrajzi elhelyezkedése kapcsolja az északi csoport többi tagjához, egyes benne előforduló jellemző nyelvi sajátosságok minden más török nyelvtől elválasztják, ezért önálló csoportként szoktuk emlegetni. Az altaji törökség — mai nevén *ojrot* — területileg zártabb egységet alkot, mint az abakáni — mai nevén *čakasz* —, amelyhez a csulimi törököt és a sort is hozzá szoktán számítani. A Szaján hegység vidékének török lakói a szojotok (más néven *tuva*, *tuvini*, *uryanxay*) és a karagaszkok.

A török nyelvek ismertetését a törökség különálló ágának, a bolgár csoportnak az ismertetése zárja be. Külön fejezet foglalkozik a régi bolgár nyelvekkel és a volgai bolgár mai leszármazottjával, a csuvassal. A korai (V–X. századi) volgai bolgár tárgyalásánál a cikk szerzője nem tesz említést a magyar nyelv régi török jövevényszavairól, pedig ezek a volgai bolgár nyelv legrégebb emlékeinek tekinthetők.

A török nyelvek leírása után több, mint ötven oldalnyi általános, fonetikai és morfológiai mutató segíti a tájékozódást ebben az egyébként is nagyon világos szerkezetű könyvben. A mellékelt térkép aránytalanul nagy formája ellenére sem ad részletes képet a törökség mai elhelyezkedéséről, csak általános tájékozódásra szolgál.

A Fundamenta — a benne előforduló aránytalanságok ellenére — nagyszabású összefoglalása a török filológia eddigi elért eredményeinek. Használhatja az is, aki általános képet akar kapni a török népekről és nyelvekről, az is, aki valamely részletkérdésben keres felvilágosítást. Ilyenformán nélkülözhetetlen segédeszköze lesz a turkológusoknak s mindazoknak, akik másirányú tudományos kutatásaikkal kapcsolatban kénytelenek a turkológia területére is bepillantani.

N. KAKUK ZUZSA

Alexis François, Histoire de la langue française cultivée des origines à nos jours

Alexandre Jullien, Genève, é. n. [1960]. I–II., XVIII + 409, ill. 306 l.

1. Egyetlen újlatin nyelvnek sem írták meg annyiszor rövidebb-hosszabb történetét, mint a franciának,¹ s mégis vagy talán éppen ezért — F. BRUNOT monumentális művének birtokában is — őszinte érdeklődéssel vesszük kezünkbe minden új szintézist. Méltán remélhetjük ugyanis, hogy éppen e jól megmunkált területtel kapcsolatban mindegyik összefoglalásban találunk másutt még kellőképpen ki nem fejtett szempontokat s hozzájuk megfelelő illusztratív anyagot. A genfi egyetem 1958-ban elhunyt professzorának, ALEXIS FRANÇOISNAK neve nálunk elsősorban mint BRUNOT egyik illusztris munkatársáé ismeretes;² kevésbé vált közkinccsé a Francia Akadémia nyelvtanáról

¹ Vö. a FRANÇOIS-tól is felsorolt munkákkal: I, XVII.

² 1932-ben és 1933-ban ugyanis ő írta meg, mintegy 2000 lap terjedelemben, az Histoire de la langue française VI.2. kötetét, amely a „posztklasszikus nyelv” (langue postclassique) fejlődését mutatja be.

s általában a purizmus kérdéséről írt disszertációja,³ valamint a francia *-ance* főnévképzőnek szentelt, mintaszerűen pontos és gazdag anyagot feltáró értekezése.⁴

A felsorolt három munka már sokat elárul A. FRANÇOIS érdeklődésének irányairól is, különösen azt, hogy ő elsősorban az újabb francia irodalmi nyelv vagy — ahogy szerette mondani⁵ — a „művelt francia nyelv”, a híres „bon usage” specialistája volt. Szerencsére teljességgel hiányzott azonban belőle a vaskalapos puristák rideg merevsége; nem hiába működött ugyanazon az egyetemen, amely SAUSSURET és BALLYT adta a nyelvtudománynak. SAUSSURET-öt is elválasztja azonban FRANÇOIS-t mindennemű absztrakciót kerülő, rendkívül dinamikus és sokfelé széttekintő nyelvészociológiai szemlélete: a francia nyelvet, mint „langue de haute culture”-t (I, XIII) valósággal beleágyazza mindazon történelmi s elsősorban művelődéstörténeti mozzanatok hálózatába, amelyek e nyelvnek fejlődését a középkor messzi századai óta meghatározták. A helyes nyelvhasználat, a „bon usage” normája BALLY felfogásában már kész tények kodifikált láncolata; BRUNOR jeles munkatársát viszont az érdekli, ami ennek a normának kialakulásához vezetett. Posthumus műve tehát, amely bevalottan egyetemi előadásainak foglalata, igen jelentős mértékben — művelődéstörténet, akárcsak nálunk PAIS DEZSÓNEK irodalmi nyelvünkről tartott emlékezetes szegedi előadása és BENKŐ LÓRÁND legfrissebb munkája újabb irodalmi nyelvünk kialakulásáról.

2. A szerző érdeklődésének fő iránya következtében a IX—XV. századi rész-meglehetősen vázlatosnak látszik; mindamelllett — hogy csak néhány példára hivatkozunk — az első nyelvemlékek leírása mögött megelevenedik a középkori monostori cellák élete is, melyeknek lakóit már Lothár király intétte, hogy tudománnyal és irodalommal foglalkozzanak („rovat que litteras apresist”, I, 5). A „cellule cléricale” nyelv-alakító tevékenységét kiegészíti és újabb árnyalatokkal színezi a plebejusi hangot megütő jongleur és a már kifinomultabb udvari trubadúr, akinek alakjához az angol udvarban felbukkanó első francia költőnő, a személyében mindmáig oly rejtélyes Marie de France csatlakozik. Nem sikkad el a vulgáris nyelv írásbeli használatának további két fontos „sejtje” sem, ti. a polgárok és a jogászok köre; végül mindezt betetőzi a középkori kora humanizmus rövid, de pregnáns felidézése. Szinte mindegyik itt említett mozzanattal kapcsolatban kíván és tud is FRANÇOIS újat mondani: a Pathelin-bohózáttól Molièreig, sőt napjainkig felsorolható sok-sok paródia ellenére nyomatékosan kiemeli a jogászi nyelv művelődéstörténeti érdemeit (I, 15—6), s ezzel kapcsolatban joggal hivatkozik a közép-francia korszak legsikerültebb röpiratára, Alain Chartier Quadrilogiumára (Quadrilogue invectif, 1422), amelynek erőből duzzadó retorikája nyilván nem a trubadúrok stílusára támaszkodik. Talán ugyanezen szakaszban érdemes lett volna még távolabb tekinteni, s utalni például Boccaccióra, akinek ünnepeleys periódusai oly markáns ellentétben állnak novelláinak maróan szatirikus és rendszerint cseppet sem „emelkedett” tartalmával. Persze azért a jogászi tolvajnyelvet, a hírhedt „jargon juridique”-et maga FRANÇOIS sem védelmezi; könyvének más részében minden mentegetés nélkül támadja, mégpedig kitűnő XV. századi példákra hivatkozva (I, 47—8).

Igen érdekes az ó- és a középfraancia hangzásának elemzése (I, 59—60); FRANÇOIS helyesen mutat rá arra a véleménykülönbségre, hogy a nyelvtörténész bizonyos keménységet, nyersséget vél felfedezni az ófrancia nyelv hangzásában, a Franciaországban járó és franciául író régi olaszok viszont, köztük Brunetto Latini, az általuk ismert legszebb idiómának tartották s a „délitable” (vö. kései latin *delectabilis*) jelzővel illeték. FRANÇOIS szerint a műveltek középkori francia nyelve kétségtelenül bizonyos eufónia törekedett, amiben segítette mind hajlékony intonációja és nem túlságosan nyomatékos hangszólyozása, mind pedig több affrikátának egyszerű spiranssá váló szelídülése. Mindezt figyelembe véve nem meglepő, hogy a középkorban éppen olaszok nyilatkoztak a francia nyelv lágy és kellemes hangzásáról: különösen a délolasz nyelvjárások heves, robban-kony” artikulációjához képest az ófrancia nyelv (s még régebben testvére, az óprovençal) a régi olasz írók szemében valóban az eufónia mintaképének számíthatott.

Nagy érdeme FRANÇOISnak, hogy a francia nyelv régebbi korszakait illetően is friss példaanyagra hivatkozik: a jelöletlen ófrancia genitívusra Villont idézi tanúbizonyságul („sous la main Thibaut d'Aussigny”, I, 67). Persze érdemes lett volna megjegyeznie, hogy ez az archaikus szerkezet csupán előkelő, illetve mitikus személyek nevével kapcsolatban volt használatos; ezért lehetett *Hôtel-Dieu* (azaz: *Hospitale Dei*) Párizs egyik legrégebbi kórházának elnevezése is.

³ La grammaire du purisme et l'Académie Française au XVIIIe siècle. Paris, 1905.

⁴ La désinence «-ance» dans le vocabulaire français. Genève, 1950.

⁵ E terminológiai kérdésről l. a bevezetés jegyzetét is (I, XIII).

A középkor tárgyalását hasznosan zárják le a francia nyelv európai hírének-
névének bizonyítékai: aligha véletlen, hogy az első vulgáris nyelvű enciklopédikus műve-
ket ófranciául írták. E vonatkozásban (La première „universalité”) helyes nemcsak a
más alkalommal már említett Brunetto Latinire, hanem arra a XIII. századi norvég
szerzőre is hivatkozni, aki a latint és a franciát valósággal „aequo loco” állította egymás
mellé a tudomány nyelveként.

3. A XVI. századi fejlődés bemutatása érdekes mozzanatra figyelmeztet: A.
FRANÇOIS a „langue cultivée” korlátait sajnos nem egyszer túlságosan szűkre szabja, s
amint a középkorral kapcsolatban — a polgári ösztönzések elvi jellegű értékelése elle-
nére — megfelelkezik például a vérbő nyelvezetű fabliau-król és farce-okról, éppen úgy
a XVI. századból szinte teljesen kirekeszti a legjellegzetesebb francia írók egyikét:
Rabelais-t. Külön fejezet szól ugyan a XVI. századi nyelvnek s különösen a szókincs-
nek szinte túltengő gazdagságáról (I, 167 kk.); lehet-e azonban e kérdést anélkül tár-
gyalni, hogy ne méltatnók mindjárt Rabelais életszerű mozzanatokban kimeríthet-
lenül gazdag, igazi renaissance-ihletésű világképét?⁶ Sajnos FRANÇOIS ezt a már olykor
barokk mozgalmasságú zsbongást kissé a következő korok „honnéte homme”-jának hí-
vős tartózkodásával szemléli, nem mulasztja el azonban megjegyezni, hogy a konkrét
képzetekkel társuló, sőt olykor egyenesen szaknyelvi szók (így a kovácsmesterség mű-
szavai!) hogyan termékenyítették meg például Ronsard képalkotó fantáziáját (I, 175).

Ellentétben a francia nyelvtörténet számos más művelőjével, FRANÇOISnak nagy
érdeme, hogy a prózában írt műveken kívül bőven merit verses szövegekből, s ezért
mindig számol azokkal a mozzanatokkal, amelyek e szövegek veresserűségéből szár-
maznak. Végre tehát a verstörténet szervesen bekapcsolódik nemcsak a stilsztikába
(nálunk jobbra még idáig sem jutottunk el!), hanem az irodalmi nyelv történetébe is.
A ronsardi metrikával kapcsolatban joggal ír szerzőnk a nyelv megújulásával párhuzam-
osan lezajló „forradalom”-ról („une véritable révolution complémentaire de la rénova-
tion de la langue”, I, 207), s nyilvánvaló, hogy a XVI. századi forrongásnak ezekből a
mozzanataiból sarjadt végeredményben a XIX. és XX. századi francia versnek egész
Európára kiható újabb fejlődése is.

4. A XVII. századi rész egyik legjobb fejezete (I, 254 kk.) VAUGELASról s a klasz-
zikus francia nyelv kialakulására oly mély hatást tett főművéről (Remarques de la
langue française, 1647) szól. FRANÇOIS helyesen méltatja Vaugelas kitűnő megfigyelő-
képességét és tanácsainak óvatosságát; érdemes lett volna azonban megemlítenie, hogy a
szavojai származású jeles nyelvművelő nyelvi és stilsztikai érzéke egykor atyai barát-
jának, Szalézi Ferencnek egyházi beszédein csiszolódott,⁷ s hogy VAUGELAS nyelv-
helyességi javaslatai távolról sem csupán a versailles-i udvar kozmopolita hatásának
mindig kitett légkörében fogantak, hanem sokkal inkább a művelt párizsi köznyelv-
vében. — Rendkívül szellemes a XVII. századi „nyelvi szemérmesség” bemutatása,
(I, 279 kk.); persze a stílusbeli finomkodást FRANÇOIS gondosan megkülönbözteti a
valóságos erkölcsi emelkedettségétől, s az Hotel de Rambouillet-t, a précieuse-öknek
e híres menedékét pompásan állítja szembe az udvarral, amelynek nyers szókimondása
(„la grossièreté d'une Cour envahie par la licence des propos”) egyenesen középkori
örökség. A „mots nobles” és a „mots bas” ellentétének tárgyalása viszont nagyon som-
más (I, 280—1), s feltűnő, hogy az állításait egyébként jól dokumentáló szerző ezúttal
jóformán egyetlen példát sem idéz (kivéve a *poitrine* 'mell' szóra vonatkozó, számunkra

⁶ Vö. erről például W. VON WARTBURGNál: „L'universalité de Rabelais” (Évolu-
tion et structure de la langue française. Paris 1934, 148 kk.). Ezúttal Rabelaisre s vele
együtt Montaignere, a XVI. századnak legmozgékonyabb, „legmodernebb” szellemére
csupán a következő fanyar mondat figyelmeztet: „C'est d'autre part d'une sorte de
pillage [!] des littératures antiques et modernes que sont sorties pour une bonne part
les oeuvres d'un Rabelais, d'un Montaigne...” (I, 168). A nyelvjárás szókincs rabelaisi
felhasználásáról: I, 173. Joggal utalhatott volna azonban a szerző olyan sajátosságokra
is, amelyeket például Raymond Lebègue legutóbb igen helyesen méltatott: „Les phrases
doivent être lues à haute voix; Rabelais pratique le style parlé... Il a le sens du
rythme; ses groupes binaires ou ternaires, ses périodes sont admirablement adaptés
au sujet” (Neuf siècles de littérature française. Sous la direction de E. Henriot. Paris,
1958. 124).

⁷ Vö. JEANNE STREICHER előszavával a Remarques új kiadásához (Paris, 1934.
XV—XVI).

már szinte érthetetlen anatómiát, amelyet egyébként mindenkor csupán bizonyos stílusnemekre, elsősorban pedig a „style sublime”-re alkalmaztak⁸). — Nagyon tanulmányos az is, amit a XVII. századi legnagyobb íróknak a korszellemhez való alkalmazkodásáról tudunk meg: Racine még Phaedráját is az akkori retorika egyik legismertebb művelőjével, Bouhours javíttatta át (I, 285). Persze mindjárt tegyük hozzá, mégpedig Bouhours dicséretére: ez a régi nyelvvelő egyszersmind eléggé művész is volt ahhoz, hogy egyetlen tollvonással se halványítsa el (legfeljebb fokozza, ha lehet!) a kezébe került remekműnek töretlen ragyogását. — Az Akadémia első korszakának középszerűséget s ebből fakadó pedantériáját FRANÇOIS semmiképpen sem igyekszik mentegetni (I, 293 kk.); kár azonban, hogy az anyai vajúdas után csupán a század végén (1694) megjelent akadémiai „Dictionnaire” szótártörténeti jelentőségét nem elemzi eléggé körültekintően. Érdemes lett volna megemlítenie, hogy a szakmai nyelv ebből az első kiadásból szinte teljességgel kiszorult, ami szinte azonnal a szakszótáraknak valóságos áradatát indította el (l. erről röviden GÁLDI: Szót. 3). Cserébe persze azonban itt is kapunk valami érdekeset: az akadémiai Dictionnaire és a Richelet-féle szótár összevetését (I, 295), amelyből kiderül, hogy Richelet bevallottan gyakorú írói idézetekre (tehát a XVII. század nagy íróira) támaszkodik, az Akadémia szótára viszont inkább az élő „bon usage”-t kodifikálja, a művelt „langue”-ot s nem annak szépirodalmi nyelvként ismert változatát. — Ugyancsak a XVII. századi nyelvvel kapcsolatban figyelmeztet FRANÇOIS arra, hogy e korban kezdenek először figyelmet fordítani a választékos kiejtésre („prononciation soutenue” I, 318) és ezzel együtt a szép versmondás szabályaira; joggal sejtí a szerző, hogy a köznyelvi ejtés bizonyos mozzanatai ebben a korban tudatosodtak s váltak el, nem kevésbé tudatosan, a választékosabb ejtismódtól s elsősorban az énektől meg a szavalástól. Ez a kettősség — különösen ami a „néma” e szótagalkotó jellegét illeti a francia versben — napjainkig közismert tény; sajnos többnyire azt eredményezi, hogy egy-egy klasszikus tizenkettősből — a köznyelvi ejtés hatására — mai színészek ajkán, csupán 11 vagy 10 szótag marad . . .

FRANÇOIS azonban nem csupán a kiejtés, a szókinés és a mondatfűzés változásainak avatott megfigyelője és rendszerint igen meggyőző kommentátora, hanem a „művelt nyelv” olyan finomabb problémáinak is, aminő például a szóképek kedvelése vagy kerülése; a XVII. századi teoretikusok javarészeének s elsősorban Boileaunak szaraz józanágával nemcsak Bossuet-t, hanem a más vonatkozásban sem egykönnyen alkalmazkodó La Bruyère-t⁹ állítja szembe (I, 332), s joggal dicséri mind Malherbe, mind pedig Pascal képeinek szuggesztív erejét (I, 333).¹⁰ Végeredményben FRANÇOIS helyesen tárja fel a híres francia világosság történeti alapjait, egyszersmind azonban azt is számon tartja, ami minden stílusterékvésnél mélyebbről tör fel, a lángész ellenállhatatlan erejével.

5. Mennyi kérdést érintettünk s még mindig csupán a XVII. század klasszicizmusáig, a modern francia irodalmi nyelv bölcsőjéig jutottunk el! Amde, mint bevezetésül megállapítottuk, a szerző *genfi*, és a XVIII. század egyik legjobb szakértője. Nem meglepő tehát, hogy a XVIII. századi francia próza zenei ihletésű törekvéseit, elsősorban pedig a már-már szabadversebe hajló rousseau-i dikiót minden eddigi nyelvtörténeti összefoglalásnál hajlékonyabban, finomabb beleérző készséggel elemzi (vö. különösen II, 148—50). A XVIII. századi mondat szerkesztés elemzése is sokkal jobb, mélyrehatóbb, mint az, amit a korábbi korokról szintaktikai vonatkozásban olvastunk. Legfeljebb azt sajnáljuk, hogy Voltaire és Rousseau stílusának szembeállítására ezúttal nem olyan szemléletes, mint például Wartburgnak már idézett kézikönyvében (i. m. 195 kk.). Sok finom megjegyzést tartalmaz a közel 150 lapos XIX—XX. századi rész is; hadd emeljük ki a „style noble” szellemes elparentálását (a romantika stílusterékvéseinek elemzésével kapcsolatban: II, 205 kk.), valamint a modern francia mondat szövevé változatainak részletes bemutatását, egészen Proustig, sőt egy és más vonatkozásban még tovább a jelenkor felé (vö. II, 237 kk.). Ugyanezen fejezetből említendő még a mallarméi mondat-

⁸ Littre példái szerint *poitrine* a XVII. században mégis előfordul nemcsak Madame de Maintenonnál, hanem Bossuetnál is.

⁹ Figyelmeztet ugyanis La Bruyère-nek következő, a maga korában egyenesen meglepő kijelentésére: „Moïse, Homère, Platon, Virgile, Horace ne sont au-dessus des écrivains que par leurs expressions et leurs images” (Des ouvrages de l'esprit).

¹⁰ Pascal képeiről vö. M. Jungo, *Le vocabulaire de Pascal*. Paris, é. n. 121 kk.; eszerint Pascal képlátásának főforrása a Biblia és — Montaigne (tehát ezért is kár volt korábban Montaigneről megfélekedezni!).

fűzés szándékos homályosságának több szempontból igen jogosult kritikája (II, 243). FRANÇOIS — alighanem teljes joggal — Valéry költői dikcióját a Mallarméénál jóval szabadabban áradónak tartja: „la contraction symboliste se détend au cours de l'épanchement strophique, tandis que le ruisseau ou le fleuve lyrique se remet à couler”. A ritmikai kérdések taglalása ezúttal sem hiányzik; részben R. DE SOUZA nyomán (La poésie populaire et le lyrisme sentimental) FRANÇOIS részletesen foglalkozik a francia népdal felfrissítő, megtermékenyítő hatásával, Gérard de Nervalól Paul Fort-ig (II, 252—3). Természetesen a francia népiesek sorát joggal toldhatnók meg Aragon egy-egy költői enjének említésével is.

6. Mindent összevéve, kétségtelennek tartjuk, hogy A. FRANÇOIS kétkötetes francia nyelvtörténete a legszínesebben megírta a legváltozatosabb anyagot felölelő ilyenművű kézikönyvek egyike; amiről nem szól — s ilyen terjedelem esetében nem is igen szólhat —, arról az egyes fejezetek végén felsorolt egyéb munkák rendszerint úgyis tájékoztatók. Bárcsak lenne mindegyik újlatin nyelvről hasonló kézikönyvünk! Az efféle műveknek alapos ismerete bizonyára sarkallná a magyar szerzőknek becsvágját, akik — reméljük, nem is nagyon távoli jövőben — hasonló összefoglalást kívánnak szentelni a mi nemzeti nyelvünk történetének is.

GÁLDI LÁSZLÓ

Eric P. Hamp: A Glossary of American Technical Linguistic Usage 1925—1950

Publication of the Committee for Terminology. Utrecht—Antwerp, 1957. Spectrum. 62 l.

A nyelvészek nemzetközi együttműködését szervező Permanent International Committee of Linguists (C. I. P. L.) pótolhatatlan bibliográfiai sorozatával csaknem egyenértékű új kezdeményezésbe fogott. A jelen és a múlt fontosabb nyelvészeti iskoláinak terminológiáját gyűjti össze a Terminológiai Bizottságnak ez a Hollandiában kiadásra kerülő sorozata. A sorozatnak idáig három füzete jelent meg; az egyik a prágai fonológiai iskolának, a másik pedig BARTOLI-féle neolingvisztikai irányzatnak a nyelvészeti műszókincsét mutatja be, a harmadik HAMP glosszáriuma.

A könyv fontosságát nem kell külön hangsúlyozni, hiszen a modern leíró nyelvészet az amerikai művek ismerete nélkül ma már csak igen nehezen művelhető. Ezek az amerikai munkák azonban a hagyományos (sőt nemcsak hagyományos) iskolázottságú európai nyelvész számára gyakran egyszerűen érthetetlenek. Ha azonban a dolognak a mélyére nézünk, akkor azt láthatjuk, hogy a nehezen érthetőségnek nemcsak tárgyi vagy elvi, hanem nagymértékben terminológiai okai vannak. Természetesen nem lebecsülendő a koncepció, a tudományos rendszer különbsége sem. Ne felejtjük el, hogy legalább két olyan amerikai nyelvészeti iskola van, amelynek évtizedeken keresztül alig volt összefüggése a tengeren innen irányzatokkal.

Az amerikai nyelvészeti terminológiáról eddig nem állt rendelkezésünkre ilyen gyűjtemény. C. F. VOEGELIN listája egészen más módszerű összeállítás (A Sample of Technical Terms in Linguistics: IJAL. XIV, 115—30).

A glosszárium elkészítésére a sokoldalú chicagói E. P. HAMP professzor vállalkozott, aki legutóbb például a magyar magánhangzók hosszúságának kérdéséről is írt *Вопросы Языкознания* 1960/1. 74—77).

A terminológiai jegyzék az 1925 és az 1950 közötti időszak műszóhasználatát rögzíti. 1925 a „Linguistic Society of America”-nak, s folyóiratának, a *Language*-nek az alapítási ideje. Erre az időszakra esik a már virágkorában levő BLOOMFIELD és SAPIR működésén kívül teljes egészében B. L. WHORF munkássága és számos élő amerikai nyelvész tevékenységének a kezdete, kibontakozása. Ennek az időszaknak a reprezentatív írásait nemrég adta ki MARTIN JOOS (*Reading in Linguistics: The development of descriptive linguistics in America since 1925*. Washington, D. C., 1957.). A korszak összefoglaló értékelését pedig R. A. HALL kísérelte meg (*American Linguistics*, 1925—1950: *Archivum Linguisticum* III, 101—25 és IV, 1—16).

1950 és 1960 között több és fontosabb nyelvészeti mű látott a tengeren túl is napvilágot, mint a megelőző negyedszázad folyamán; mindenképpen szükséges volna a glosszárium folytatása, hogy olyan szerzők műveihez is kapjunk segítséget, mint R. JAKOBSON, Z. S. HARRIS, C. F. HOCKETT, U. WEINREICH, J. H. GREENBERG stb.

A negyedszázad négy reprezentatív folyóiratán (Language, International Journal of American Linguistics, Studies in Linguistics, Word) kívül HAMP 109 könyvet és jelentős folyóiratcikket dolgozott föl. A magyar nyelvészetet csupán P. L. GARVIN-nak egy kisebb tanulmánya képviseli a forrás-listában (Pure-Relational Suffixes and Postpositions in Hungarian: Lg. XXI, 311—5). A glosszárium tárgyának meghatározásához tartozik, hogy a szerző kizárja a jelentéstant; egyrészt, mivel „még nem világos; hogy végülis melyik tudományhoz fog tartozni ez a vitás stúdium” (8), másrészt mivel a csekély amerikai jelentéstani munkálatok nem alakítottak ki speciális terminológiát ezen a téren. A fonetika már jobban van képviselve a társstúdiumok közül.

Érdekesek HAMP megjegyzései az amerikai nyelvészet terminológiájának tendenciáiról. Jelenlegi fővonásnak nem annyira a műszavak szaporítását tartja, hanem a szimbolikus kifejezésre, a „quasi-matematikai” formulázásra való törekvést. A szerző a glosszárumba csak a terminus technikusokat veszi föl; figyelmen kívül hagyja az egyes szerzők egyéni nyelvhasználatából, stílusából és metaforikus kifejezéséből adódó szavakat.

A több mint ezer szócikkből álló mű csakugyan glosszárium, nem pedig szótár. A címszavakat az egyes szerzőknek kronológiai rendbe állított saját definíciói értelmezik. Bár az explicit műszavak mellett akad idézet az implicit műszóhasználatra is. HAMP nem is kommentál, csupán néhány egybevágó értelmezést bokrosít. A glosszárium lexikográfiai és tipográfiai megoldásai egyszerűek és könnyen elsajátíthatók.

Végül lássunk mutatól egy rövid szócikket.

morphemics '... morphemics and tactics are both necessarily involved in grammar...' Ho47, 321; 'They are **morphemes**, and their description constitutes the **morphemics** of the language. Morphemics includes the description of the shape of the morphemes — **morphophonemics**, and their **arrangement**.' Tr49, 5."

A vastagbetűs műszavak külön címszóként is előfordulnak. A két rövidítés feloldása a következő: C. F. HOCKETT, Problems of Morphemic Analysis: Lg. XXIII, 321—43 (1947); G. L. TRAGER, The Field of Linguistics: (SIL Occasional Papers 1); Norman (Okla.) 1949.

SZÉPE GYÖRGY

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Pataki Ferenc

A kézirat nyomdába érkezett: 1961. I. 18. — Példányszám: 700. — Terjedelem: 22,75 (A/5) ív.

1961.52767 — Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

TARTALOM

LOVÁNYI GYULA: Hunfalvy Pál életéből	3
RADANOVICS KÁROLY: Osztják nyelvtanulmányok (Muzsi nyelvjárás)	21
FOKOS DÁVID: Uráli és altaji összehasonlító szintaktikai tanulmányok III.—V.	63
SZ. KISPÁL MAGDOLNA: A vogul <i>n</i> elemű igenévképző hangalakja	83
VÉRTES EDIT: Nyelvtani adalékok a keleti-chanti (osztják) nyelvjárásokhoz III.	101
SZABÓ LÁSZLÓ: Vót szövegek Mati faluból	111
FODOR ISTVÁN: A megkülönböztető elemek jelentősége	129
TARNÓCZY TAMÁS: A jeloslás és a hírtartalom nyelveket meghatározó tulajdonságairól	161

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

SZILÁGYI FERENC: Adatok Reguly Antal életrajzához	179
FOKOS DÁVID: Egy zürjén kötőszóról — A zürjén <i>-si 'ha'</i> kötőszó	189
SZERE BRENNYIKOV, B. A.: A komi <i>-a</i> végű nomen possessoris melléknevek kialakulásának a történetéhez	202
GÜLYA JÁNOS: Vahi osztják szövegmutatványok	209
GÜLYA JÁNOS: A vahi osztják nyelvjárás hangjelöléséhez	214
K. PALLÓ MARGIT: <i>Var</i> szavunk etimológiájához	217

ISMERTETÉSEK — SZEMLE

BERECZKINÉ KISS MAI: Bán Aladár 1871—1960	221
KOVÁCS FERENC: Beszámoló a VI. Nemzetközi Antropológiai és Etnológiai Kongresszusról	222
LAKÓ GYÖRGY: <i>Björn Collinder: Survey of the Uralic Languages</i>	225
SCHELLBACH, Ingrid: <i>Sananjalka 1—2</i>	228
KÁLMÁN BÉLA: <i>Lavoitha Ödön: Észk nyelvkönyv</i>	229
SZABÓ LÁSZLÓ: Új vót népköltési gyűjtemények	231
VÁSZOLYI ERIK: <i>Л. П. Лауик: Очерк этнической истории Печорского края</i>	236
KÁLMÁN BÉLA: <i>A. Kannisto—M. Liimola: Wogulische Volksdichtung (IV.—V.)</i>	241
ELEKFI LÁSZLÓ: <i>Fónagy Iván: A költői nyelv hangtanából</i>	244
S. HÁMORI ANTÓNIA: Régi magyar költők tára. XVII. század. I.	246
RUZSICZKY ÉVA: Kazinczy Ferenc levelezése. XXIII.	249
N. KAKUK ZSUZSA: <i>Philologiae Turcaicae Fundamenta</i>	252
GÁLDI LÁSZLÓ: <i>Alexis François: Histoire de la langue française cultivée des origines à nos jours</i>	254
SZÉPE GYÖRGY: <i>Eric P. Hamp: A Glossary of American Technical Linguistic Usage 1925—1950</i>	258

Ára : 16.— Ft

Előfizetési ára egy évre : 28.— Ft

Benkő Loránd

*A magyar irodalmi írásbeliség
a felvilágosodás korának
első szakaszában*

★

1960 — 548 oldal — 22 melléklet — 17×24 cm

Egészvásznon kötésben 130.— Ft

LXIII. kötet

2. szám

NYELVTUDOMÁNYI
KÖZLEMÉNYEK

A
MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTI
LAKÓ GYÖRGY

BUDAPEST, 1961

NYELVTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:
BEKE ÖDÖN, HAJDÚ PÉTER, JUHÁSZ JÓZSEF,
LAKÓ GYÖRGY, TAMÁS LAJOS

FELELŐS SZERKESZTŐ:
LAKÓ GYÖRGY

TECHNIKAI SZERKESZTŐ:
RADANOVICS KÁROLY

A szerkesztőség címe:
Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
Budapest V., Szalay utca 10—14. V. emelet

Előfizetés: a Posta Központi Hirlap Iroda Vállalatnál, Budapest V., József nádor tér 1.
Táv.: 180—850. Előfizetési díj: 28.— Ft. Csekkszám: 61.257.

Külföldön a „Kultúra” Könyv és Hirlap Külkereskedelmi Vállalat bizományosai
veszik át az előfizetéseket.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai
Kiadó Terjesztési Osztályán (Budapest V., Alkotmány utca 21.).

Munkatársainkhoz!

Kérjük munkatársainkat, hogy a szerkesztőség és a nyomda munkájának megkönnyítése érdekében vegyék figyelembe a következőket:

1. A kéziratokat szabványos papírlap egyik oldalára gépeljék.
2. Egy lapra legfeljebb 30 sort, soronként legfeljebb 60 betűt írjanak.
3. A kézirat szövegében a következő jelzéseket használják: — (nyelvi adatok jelölésére), - - - ritkított (értelmi kiemelésre), ——— félkövér (alcímek betűtípusaként), ——— kapitálchen (a szerzők nevének kiemelésére).
4. A kézirat géppel írott szövegében az utólagos javításokat, a fonetikai jeleket tintával írják.
5. A folyóiratok és sorozatok kötetszámát római számmal írják. A kötetszám és lapszám közé vesszőt tegyenek.

NYELVTUDOMÁNYI
KÖZLEMÉNYEK

A

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK MEGBÍZÁSÁBÓL

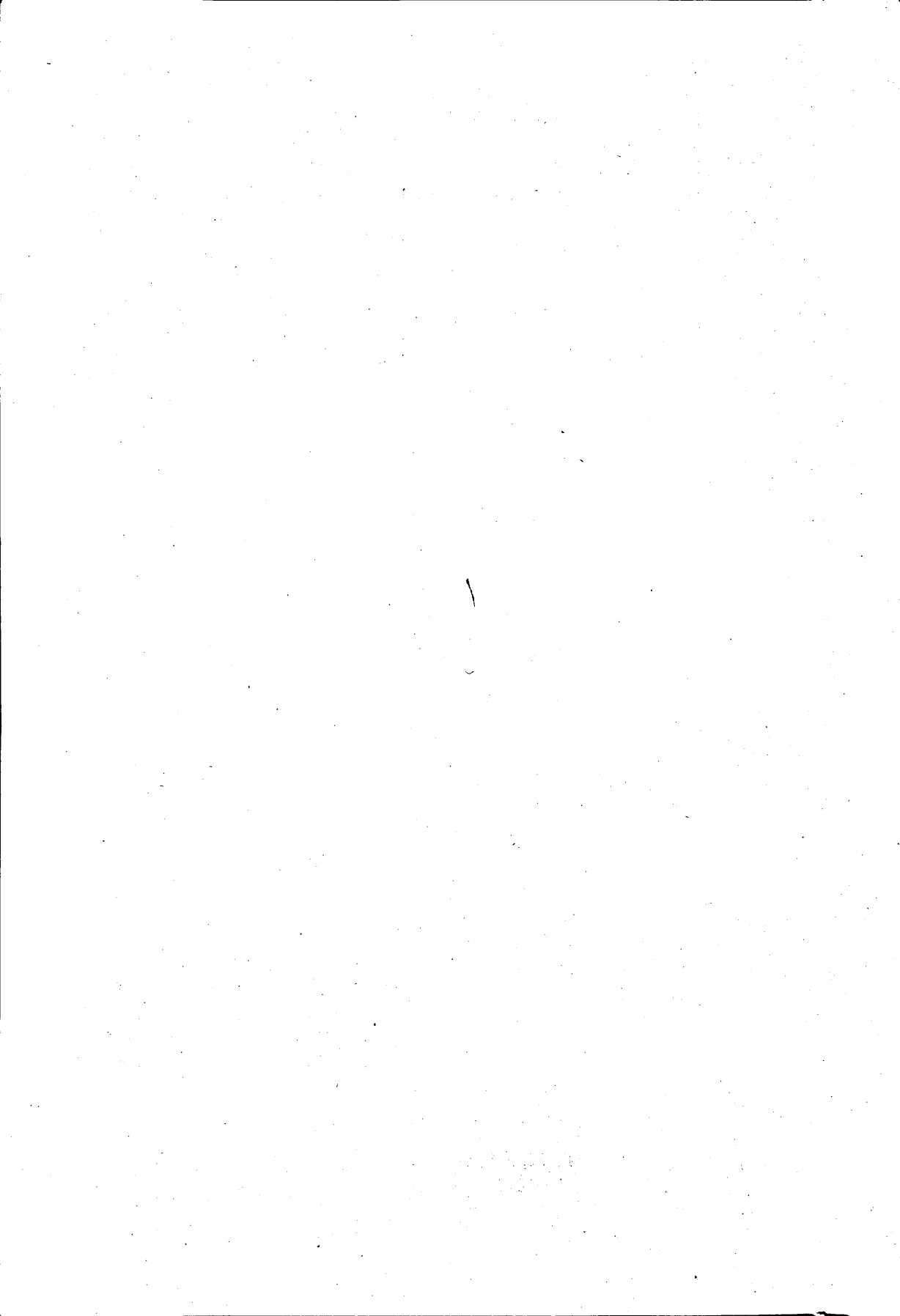
SZERKESZTI

LAKÓ GYÖRGY

HATVANHARMADIK KÖTET

BUDAPEST

1961

Uráli és altaji összehasonlító szintaktikai tanulmányok¹

VI.

A numerus absolutus v. indefinitus („egyszám”) használata

Az urál-altaji nyelvek jellemző sajátosságainak felsorolásában már régóta gyakran szerepel az a megállapítás, hogy itt sokszor nem jelölik a főnévnek a többesszámát olyankor, amikor például az indoeurópai nyelvek szükségesnek érzik a külön jellel megkülönböztetett többesszám használatát. (Erről bővebben cikkünk végén, a 289. lapon szólunk még.) Ez a sajátosság természetesen a tőszámnévek mellett használatos egyszámmal kapcsolatban volt legszembetűnőbb, és így ezt emelték ki leggyakrabban.

Már a között a 14 pont között, melyben WIEDEMANN 1838-ban az urál-altaji nyelvek jellemző vonásait iparkodott összefoglalni („Über die früheren Sitze der tschudischen Völker und ihre Sprachverwandtschaft mit den Völkern Mittelhochasiens”), szerepel az a megállapítás is, hogy ezek a nyelvek számnévek után nem használnak többesszámot.

Az urál-altaji nyelvrokonság egyik mondattani bizonyítékát látta MUNKÁCSI is (Egyet. Irodalomtört. IV, 32) abban, hogy „a számnévi jelző után a többes jelzése elmarad”.

Az egyes urál-altaji nyelvcsaládok és nyelvek jellemzésében is sűrűn találkozunk ilyen értelmű megállapításokkal.

Igy pl. SIMONYI is hangsúlyozza (A jelzők mondattana 63), hogy „tőszámnév mellett a főnévnek egyszámát használjuk. Ez jellemző magyar sajátosság az indogermán nyelvekkel szemben, s ugyanígy van ez a legtöbb rokon nyelvben, s nemcsak a finnugor, hanem a többi urál-altaji nyelvben is”. KLEMM is „A magyar mondat ősi elemei” című cikkében (MNy. XVIII, 10–17) nyelvünk ősi (finnugor) mondatszerkezeti sajátosságai között utal arra, hogy tőszámnév után egyszámot használunk. Még határozottabban mutat rá ennek a használatnak finnugor gyökerére a MTörtMond. 292. lapján: „A fgr. nyelveknek közös ősi sajátosságuk, hogy tőszámnév mellett a jelzett főnevet e g y e s s z á m b a n használják”. A szamojéddal kapcsolatban is azt olvasuk CASTRÉN szamojéd nyelvtanában (197), hogy ott a többeszám „általában valamennyi tőszámnév mellett igen ritka”. A törökségről is hangsúlyozza GRÖNBECH (Der türk. Sprachbau I, 64), hogy ott számnév után egyszámot használnak. Hasonló nyilatkozatokat idézhetnénk a mongolra és egyes mandzsu-tunguz nyelvekre vonatkozólag is.

De ugyancsak számosak azok a nyilatkozatok is, amelyek az egyszámnak használatára (vagy a többesszám hiányára) nemcsak számnévekkel kapcsolatban, hanem á l t a l á n o s a b b a n is utalnak.

¹ L. NYK. LXII, 213, LXIII, 63.

A finnugor nyelvekre vonatkozólag pl. RAVILA a következőt állapítja meg: „In allen finnisch-ugrischen Sprachen findet sich noch manches was bezüglich des Numerus auf viel primitivere Verhältnisse als heute hinweist, auf eine Zeit, wo nicht von Singular und Plural zu sprechen ist, sondern von einem absoluten Numerus” (FUF XXIII, 49). Későbbben is így nyilatkozik: „...nach unserer Erklärung wäre früher in den finnisch-ugrischen Sprachen gesagt worden *lintu lentävät* 'die Vögel fliegen', wo *lintu* nicht etwa der Singular, sondern die Stammform gewesen wäre, die in bezug auf ihren Numerus völlig indifferent war” (FUF. XXVII, 97).

A törökség idevágó nyelvhasználatáról szólnak többek között a következő nyilatkozatok: „die Stammform des Nomens ist ... ein in bezug auf die Zahl ganz neutrales Gebilde” (KOWALSKI, Zur semantischen Funktion des Pluralsuffixes *-lar, -lär* in den Türksprachen, 7); „Die Sonderung zwischen Einzahl und Mehrzahl war dem Alt türkischen fremd” (GRØNBECH, i. m. I, 59); „Eine Vielheit kann durch bestimmte Endungen, manche Postpositionen, oder durch gewisse Attribute ausgedrückt werden. Unterbleibt das, so ist die Zahl nicht etwa Einzahl, sondern unbestimmt. Ein Pluralsuffix wird besonders dann angewandt, wenn man an eine Vielheit von Einzelindividuen oder von einzelnen Handlungen denkt, nicht an eine Masse...” (A. v. GABAIN, Alt türk. Gramm.² 84); „Ein Nomen, d. h. ein Substantiv oder ein Pronomen, kann ohne besondere Endung oder ein diesbezügliches Attribut sowohl eine Einzahl als eine Mehrzahl bedeuten: *kiši* 'Mensch' oder 'Leute' ...” (uo. 147). L. még RAVILA: FUF. XXVII, 63; RADLOFF, Die alt türk. Inschriften der Mongolei, Neue Folge 67; RÄSÄNEN, Materialien zur Morphologie der türk. Sprachen 52; PRITSAK: UAJb. XXIV/1–2 : 66 stb.

Egészen hasonló, vagy talán még jellemzőbb a helyzet a mongolban. Már CASTRÉN megjegyzi: „Übrigens muss bemerkt werden, dass der Plural im Mongolischen nicht sehr gebräuchlich ist” (Versuch einer burjät. Sprachlehre 11). POPPE a khalkha-mongol nyelv szerkezetéről szóló jellemzésében (Строй халха-монгольского языка 1936. 16) így nyilatkozik: „Moglehetősen jellemző sajátosságnak mutatkozik a többesszám kategóriájának gyengén kifejlődött volta. A többesszám alakjai igen kevésé használatosak. Főképpen olyan szavaknál használatosak, amelyek eszes lényeket jelölnek. Számnevek mellett nem használatosak a többesszám alakjai, és teljesen hiányzanak az igénél.” «Учебник монгольского языка» című munkájában (225) POPPE így ír erről a kérdésről: «Множественное число в монгольском языке вообще менее употребительно, чем, напр., в русском. Можно даже заметить, что в большинстве случаев вообще удаётся обходиться без него...».

RAMSTEDT kalmük szótárának bevezetésében (XVI. 1.) a következőket olvassuk: „Seit alters ist die Grundform oder der Singular mit dem Begriff des Plurals gut vereinbar; z. B. *χān* 'Chan' = 'ein Chan' = 'der Chan' = 'Chane' = 'die Chane'. Als Verdeutlichungsmittel können verschiedene Wortzusammenstellungen dienen, z. B. *neg χān* 'ein Chan', *χān* 'der Chan (von ihnen)', *χān kün* 'Chan-Mensch' = 'jeder, der ein Chan ist' = 'Chane im allgemeinen' = 'Chane'; *ger* 'Haus' = 'ein Haus', *gerü* 'das Haus (aber)',² *neg ger* 'ein Haus', *ger jumṅ* (*ger-jomṅ*, *ger-im*) 'was ein Haus ist' = 'Häuser im allgemeinen' = 'alle Häuser' usw. — Besondere Plural- und Kollektivbildungen sind auch vorhanden und sind Stammbildungen, die verwendet

² Talán helyesen így: „... 'das Haus', (aber) *neg ger*...”.

werden, wenn der Gedanke speziell auf die Klasse, Totalität oder Gattung gerichtet wird."

Részletesebben tárgyalja a mongol helyzetet POPPE khalkha nyelvtana (55) és Grammar of Written Mongolian című munkája (106—7). Az előbbi helyen POPPE ezt írja: „Ein Substantiv kann ohne besondere Endung sowohl die Ein-, als auch die Mehrzahl bedeuten: *modo* 'Baum' und 'Bäume', auch 'Wald'; *χүн* 'Mensch' und 'Menschen', 'Leute' usw." Utóbbi munkájában felsorolja azokat az eseteket, amelyekben az irodalmi mongol az „egyesszámot” használja: „The singular is used in the following cases: a) when speaking of a single object [pl. *manu bayši irebe* 'our teacher has come'], b) when speaking of things in general or of a multitude of indeterminate size or of things of which the number is supposed to be unimportant [pl. *ebügen qoni qarıyulumui* 'the old man pastures sheep'], c) words qualified by numerals or words expressing a multitude are usually used in the singular form. But the plural was used in the preclassical language in such cases, . . . [pl. *qoyar kümün* 'two people'], d) certain words always express a multitude and, therefore, have no plural [pl. *adıyun* 'horses', *mal* 'cattle'], e) words designating objects existing normally only in pairs, not as single units (ears, hands), are never used in the plural. An exception may be a case in which it is necessary to state that somewhere the ground was littered with heads and arms of injured and slain people (e. g., a battle field). On the other hand, if it is necessary to say that someone has but one eye, the word *örügesün* 'single' (never *nigen* 'one') is used, f) neither the nominal predicate nor the attribute agrees in number with the word qualified and in the classical language the attribute and the nominal predicate are always singular (as in English). In the preclassical language they often agree . . .”

L. még MUNKÁCSI, Budenz-Album 239 stb.

A mandzsu-tunguz viszonyokról bővebben szoltunk az Acta Linguistica Hungarica X. kötetében (443—51).

Az evenkiben ugyan majdnem valamennyi nyelvjárásban többszám használatos (1-nél magasabb) tőszámnevek mellett, de emellett több nyelvjárásban egyesszám is használható; a lamutban ilyen esetben mindkét kifejezőmód használatos, a mandzsuban pedig tőszámnevek mellett általános az egyesszám.

A mandzsu-tunguz viszonyok behatóbb vizsgálata arra az eredményre vezetett (i. h.), hogy számnevek után ott is az egyesszám használatát kell eredetinek tekintenünk.

Általánosabban azonban az egész mandzsu-tunguz nyelvcsaládra vonatkozólag megállapítható, hogy — miként BENZING írja (Die tungusischen Sprachen 148) —: „Die Verwendung des Sg. als Gattungsbezeichnung kommt überall vor”, vagy ahogyan BENZING a lamuttal kapcsolatban megállapítja: „Es muss jedoch bemerkt werden, dass der Singular — als Gattungsname — durchaus auch eine Mehrheit ausdrücken kann: *zawodla bəj gurgəwcin* 'in der Fabrik arbeitet ein Mann, arbeiten Männer' . . .” (Lamutische Grammatik 50).

Végül hadd idézzük RAMSTEDT összefoglaló megállapítását: „Seit alters her ist in allen diesen Sprachen [ti. valamennyi altaji nyelvben] der Singular ausreichend, um den logischen Plural auszudrücken, wenn ein Zahlwort oder irgendeine andere Mengestimmung angibt, dass es sich begrifflich um den Plural handelt. Wo der formelle Plural angewandt wird, kann er auch die

Ideen der Variation, der qualitativen Verschiedenheiten, der Einteilung in Gruppen oder des Zusammenfassens mehrerer Gruppen einschliessen" (RAMSTEDT—AALTO, Einführung in die altaische Sprachwissenschaft II, 53).

Ha mármost valamennyi urál-altaji nyelvben alakultak is többesjelek, az alapalaknak (vagyis a többesjel nélküli, szám szempontjából indifferensnek nyilvánuló alaknak) bizonyos (többséget jelölő) esetekben ma is általánosan és következetesen, tehát szabályszerűen megmaradt a használata.

Ezek az esetek, amelyekben az urál-altaji nyelvekben egybehangzóan (és így jellemző módon) megmaradt az eredeti numerus absolutus, a következők:

1. többséget jelentő számnevek után,
2. a páros testrészek és a hozzájuk tartozó ruhadarabok nevében,
3. csoportos testrészek nevében,
4. állat-, gyümölcs-, virágneveknél,
5. népneveknél és néhány más esetben,
6. több birtokos mellett a birtok nevében, ha a birtok mindegyik birtokosnál csak egy.

A továbbiakban ezeket az eseteket akarjuk közelebbről megvizsgálni. Legrövidebben a legismertebb esettel, a többséget jelentő számnevek után használatos egyesszámmal foglalkozunk, minthogy ezt a jelenséget az altaji nyelvcsoportha vonatkozólag amúgy is már többen és mi magunk is az idézett helyen (ALH. X, 440—51) tárgyaltuk.

1. Többséget jelentő számnév után egyesszám

a) A finnugor nyelvekben:

magyar: *három gyermek, tizenkét esztendő*. „Néha a magyarban, mégpedig a mai népnelvben is, továbbá a rokon nyelvekben előfordul a többesszám is, leginkább határozatlan számnevek mellett ... Ezek értelem szerinti szerkezetek, a többség képzetének erős társulása hozta őket létre. ... Régi irodalmunkban latin mintára fordul elő gyakran a többes szám" (KLEMM, MTörtMond. 292) | osztj.: *söt tau* 'száz ló' (PATK. II, 210) | vog.: *χūram āmp* 'három eb' (VNGy. III, 97)³ | zürj.: *kominkujim zon* '33 Burschen' (WICHM., SVd. 170) | votj.: *šizimdon-šizim kizili* '77 Sterne' (JSFOu. XI, 185) | cser.: *näl ü-där* 'vier Mädchen' (PORKKA: JSFOu. XIII, 25); *ku-t mare* 'sechs Tscheremissen' (WICHM.: MSFOu. LIX, 136) | mordv.: *nülenjemen panar* '40 Hemden' (PAAS.: JSFOu. XII, 26) | finn: *kahden käden* 'két kézzel' (SETÄLÄ, Lauseoppi¹¹ 42); *tuhannesta markasta* '1000 márkáért' (uo. 81); (partitivusszal, többesjel nélkül): *sata hevosta* '100 ló' (FNy.² 86) | lapp: *kyökten sitan oive* 'két falunak fejei' (HALÁSZ: UF. III, 111; de többesszámmal is, l. LAGERCRANTZ: MSFOu. LV, 83).

[Irodalom: SIMONYI, A jelzők 63—5; KLEMM i. h.; KERTÉSZ, BOUDA, RAVILA i. h.; FOKOS: MFigy. II, 3—4. sz. 28; stb.]

³ Néha „kettő” mellett duális; l. KERTÉSZ: KSz. XIV, 77; l. még RAVILA: FUF. XXVII, 22; BOUDA: JSFOu. XLVII₂, 47, 55.

b) A s z a m o j é d b a n :

j u r á k : *nāḡar jūdḡ jǎlle* 'dreissig Tage' (LEHT. Vd. 171); *šib-ḡaβ jǎlle* 'sieben Tage' (uo. 172) | o s z t j . - s z a m . (s z e l k .) : *kussāl qup* 'hány ember', *sēlēi putim ammeiḡti* 'семь бобров (досл. бобра) съел (он)' (PROKOFJEV 94); ('kettő' után duálissal; uo.) | k a m . : *šidə kuza nuḡa* 'zwei Menschen (sing.) stehen' (DONNER—JOKI 137); (*šidə ḡayāzəgeḡ* 'zwei Brüder' [duális] uo. 128).
[Irodalom: CASTRÉN SGr. 197; PROKOFJEV 94; DONNER—JOKI 137, 128.]

c) A t ö r ö k s é g b e n :

ó t . : *jiti-jüz är* '700 hommes' (Orkh. I E 13); *tört kün* 'quatre jours' (uo. II SW) | a l t . : *üč kǎldim* 'meine drei Schwiegertöchter' (Pr. I, 9); *on äki qān* '12 Kane' (uo. 73) | t e l . : *pāš qyrḡys* '5 Kirgisen' (uo. 213) | s ó r . : *üš čyl* '3 Jahre' (uo. 341) | s z a g . : *qyrḡq qystyn qolynda qyrḡq altyn pylat polyan* 'in der Hand der 40 Mädchen sind 40 goldene Tücher' (Pr. II 105) | m i s . : *ikə tawnān arasānda* 'zwischen zwei Bergen' (PAAS.: JSFOu. XIX₂ 24); *illə biš tin* '55 Kopeken' (uo. 60) | k a z . : *biš keše* 'öt ember'; *altḡ aj* 'hat hónap' (BÁLINT, Kaz. III, 101) | u f a i . : *jide keze* 'hét leánya' (PRÖHLE: NyK. XXXVIII, 101) | k u m ü k . : *segiz tyken, dört bazar* '8 Läden, 4 Märkte' (NÉMETH: KSz. XII, 29) | o s z m . : *bin bir direk* '1001 oszlop' (KÚNOS, OTNy. 237) | c s u v . : *teḡervun-teḡer uraj ḡemiñbžēn* '99 padlódeszka közül' (MÉSZ. I, 446) | j a k . : *biäs kisi* '5 Menschen', *tüört biäs süs kisi* '4 bis 500 Menschen' (BÖHTL. 245).
[Irodalom: l. fent.]

d) A m o n g o l b a n :

i r o d . : *goyar kümün* 'two people', *mingyan žil* 'a thousand years', *lan kümün* 'many people' (POPPE, MongGr. 106) | k h a l k h a . : *olḡn xün* 'sok ember' (POPPE: Строй монг. яз. 16); *gurwan mori* 'drei Pferde' (POPPE, KhGr. 56); *tawnḡ džil* '5 Jahre (RAMST., Konj. 47); *ḡurban kyḡmḡn* 'три человека' (CSEREMISZOV—RUMJ. 216) | k a l m . : *tawn zün kün* '500 Menschen' (RAMST., KalmM. 213); *dörwḡn zün jirḡ jisḡ šulḡn* 'die 499 Geister' (uo.) | d a r k h . : *ḡojor tšuwunḡ* 'két madár' (SZANZS., Дархатский говор и фольклор 62); *dolān tolagā* '7 fej' (uo. 61) | b u r j . : *žoryōn ödör-so* '6 nap alatt' (BÁLINT: NyK. XIII, 188); *ḡojör ugör* 'в двух словах' (CIDENDAMB., Русско-бурят-монгольский словарь 116) | a l á r . : *dörbēḡ zün tabāḡ solḡdōbo* '450 ezüst-rubel' (POPPE, Аларский говор 84) | m o g o l . : *tabun ḡar* '5 Hände' (RAMST.: Mogh. 60). (Főleg constructio ad intellectum esetében, részint újabb orosz hatás alatt néha többszámot találunk ilyen szerkezetekben; l. ALH. X, 442—3.)

[Irodalom: l. fent, továbbá: FOKOS, Az „egyesszám” használata a mongolban (Az Orsz. Néptanulmányi Egyesület 1944. évi évkönyve 39 kk.), stb.]

e) A m a n d z s u - t u n g u z b a n :

e v e n k i . : *žūr beḡeḡe* 'két embert' [VASZILEVICS, Очерки диалектов эвенкийского (тунгусского) языка 171]; *tunḡa mōwa* 'öt fát' (uo. 257); *ilan ḡina* 'három kutya' (uo. 289); (az északi és keleti nyelvjárásokban:) *ilan tatkičil* (sing.) 'három iskola', (a déli nyelvjárásokban:) *ilan tatkičil* (plur.)

[VASZIL.: Учебник эвенкийского (тунгусского) языка 72]; Ucs. *žūr bejel* [plur.] 'két ember' (VASZIL., Очерки 272); *ilan ahāl* 'három nő' [Материалы по эвенкийскому (тунгусск.) фольклору 12]; *ilandu zuldu* (plur.) 'három házban' (KONSZTANTYINOVA—LEBEGYEVA, Эвенк. язык 279) | l a m u t: *zur bəj* '2 Männer', *tunŋan bəj* (sing.) *ulmin* (sg.) '5 Männer jagen Eichhörnchen' (BENZING, LamGr. 50, 71); *ilan kuŋa ewirin* 'три ребенка играли (досл.: три ребенок играл)' (LEVIN, Краткий эвенско-русский словарь 213); — *elan zul* (plur.) 'три дома' (uo. 156); — l a m. (O l a): *žōr mōmī* (és *žōr mōmīl*) 'két csónak', *tūnŋŋn asatŋan* (és *tūnŋŋn asatŋar*) 'öt leány' (NOVIKOVA, Очерки диалектов эвенского языка 140); — *ilvn bejil* '3 ember' (uo. 196) || m a n d z s u: *ere niŋgun ajmani nialma* 'ennek a hat törzsnek embere (népe)' (BUDENZ: NyK. XX, 397) | n a n.: *tojŋga səpə* '5 Zobel' (BENZING, Die tung. Sprachen 148) | n a n. (Kur-Urm.) *zū beje* 'két ember', *mahon beje* 'sok ember' (SZUNYIK, Кур-урмийский диалект 63) | n a n. (A m u r) *tojŋa danšawa* '5 könyvet' (AVRORIN, Грамматика нанайского языка 101).

[Irodalom: ALH. X, 443—51; DOERFER, Studia Altaica (Poppe-Festschrift) 46—50; BOUDA: IdgForsch. LX, 18; BENZING, LamGr. 50; AVRORIN i. m. 133 kk.; NOVIKOVA, Очерки 126, 136 kk., stb.]

2. „Egyesszám” a páros testrészek és a hozzájuk tartozó ruhadarabok nevében

a) A finnugor nyelvekben:

m a g y a r: *a szemem gyenge*; *reszket a keze*; *összeüti a bokját*; *összetett kézzel*; *a szeme közé néz*; *elszakadt a csizmám*; *idegen kutyának lába közt a farka* (vö. SZINNYEI, UngSprache 114, KERTÉSZ: KSz. XIV, 95—6. („Die Pluralformen *kesztyűk*, *csizmák* bezeichnen zwei oder mehrere Paare oder Sorten” SZINNYEI i. m. 114) | az o b i u g o r nyelvekben ilyen kifejezésekben többnyire a duális használatos, de gyakori itt is az egyesszám, és ez az utóbbi nyelvhasználat — miként RAVILA (FUF. XXVII, 18) kifejti — „egyenesen ősrégi időkből való örökségnek” tekintendő. „Die Bezeichnung paariger Gegenstände mittels der Singularform — írja itt (21—22) RAVILA — ist ein primitives Mittel und sie hat sich aus der Ursprache auf einzelne finnisch-ugrische Sprachen vererbt. Der Singular ist dann im allgemeinen durch den Plural verdrängt worden. In den obugrischen Sprachen ist an die Stelle des Singulars oft der Dual getreten, jedoch gibt es auch Beispiele für den Plural.” — o s z t j.: *jaran pēlek ār ħoina kēdem mōrtamen*, *kurem mōrtamen tam tūvājem* 'von den zahlreichen Männern des Samojudenlandes wurde ich fortgeführt, indem man mir die Arme und die Beine brach' (PATK. II, 58); *apsəl lox ant twjil* 'az öccének hótalpa nincs' (PÁRAY, Nyelvtanulm. 92—3) | v o g.: *saməmnə patsən* 'szemembe túntél (estél)' (VNGy. IV, 425); *tāsəm nārā*, *tāsəm vāj masnə kōm manaūn ātrū majən* 'hogy száraz botost, száraz harisnyát ölthessünk, arra kis időt ó adj nekünk, fejedelmünk!' (uo. II, 190) | z ü r j.: *kieĵ kokeĵ kiŋmis* 'meine Hände, meine Füße sind erfroren' (WICHM., SvD. 249); *kokas pe tupel* 'an ihren Füßen sind Pantoffeln' (uo. 203); *ki.tšə šin vi.džede*, *ki.tšə kōk nuede*, *set'tšə-pe i muna* 'amerre szemem (tkp. a szem) lát, amerre lábam (tkp. a láb) visz, arra (tkp. oda) megyek is — mondja' (VdKomi 378); *kepiš kirime kolə suini*, *toon ke.džid* 'man muss die Handschuhe an die

Hände stecken, es ist heute kalt' (SWb. 374) | v o t j.: *töđi įstir kušam pubue sapeg kušanį kiliz ug* 'meine Füsse, die mit weissen Fusslappen bekleidet waren, müssen ja (jetzt) Stiefel tragen' (WICHM.: JSFOu. XI, 45) | c s e r.: *šindzám kárkáláš* 'die Augen aufsperrn' (RAMST., Bergtscher. 43); *jožam pideš, kitsam pideš* 'sie bindet seine Füsse und Hände' (GENETZ: JSFOu. VII, 22); *jalám taráš* 'die Beine spreizen' (RAMST.: i. m. 142); *ni-doná įđalám aštát* 'aus Lindenbast macht man Schuhe' (uo. 89) | — A mordvinban, finnben és a lappban azonban — nyilván idegen hatás alatt („es dürfte nicht überkühn sein, zu behaupten, dass die Erscheinung wenigstens zum grossen Teil auf fremdem Einfluss beruht" RAVILA: FUF. XXVII, 19) — általában többszám használatos ilyenkor. Mégis van példa az egyesszám használatára is. — m o r d v.: *lomań selme a neji, lomań píle a mańi* '(wohin) des Menschen Auge nicht sieht, des Menschen Ohr nicht hört' (PAAS.: JSFOu. IX, 184) | f i n n: *miehellä on pitkävartiset saappaat* (plur.) *jalassa* (sing.) 'az embernek hosszúszerű csizma van a lábán' (SETÄLÄ: Laus.¹¹ 41); *kintaat ovat kädessä* 'kesztyű van a kézen' (HAKULINEN, ŠKRK. II, 210); *hänellä on kengät jalassa* (nem: *jaloissa*) 'cipő (plur.) van a lábán' (RAVILA: FUF. XXVII, 20).

[Irodalom: KERTÉSZ: MNy. IX, 307, KSz. XIV, 74; RAVILA: FUF. XXVII, 18 kk.; FOKOS: MFigy. II, 3—4. füz. 29, stb.]

b) A s z a m o j é d b a n:

jur.: *ňěn xavúmtq* 'meine Füsse frieren' (CASTR.—LEHT.: MSFOu. 122 : 356; *šile noxō bānc¹ē jirsunq²x³*. — *pujjen šī* 'die Höhlen von zwei Polarfüchsen sind nebeneinander. — [Das Rätsel von den] Nasenlöchern' (LEHT.: Vd. 600); *šile xān, nāmtq jēxerā¹q²xā³*, *jārri²x³*. — *xā* 'zwei Schlitten, sie verstehen nicht sich zu setzen, auf ihrer Seite liegen sie. — [Das Rätsel von den] Ohren' (uo.); *āmda udamda madasi uanoltāda* 'seine Füsse, Hände abschneidend schreckte er ihn zu gehen' (CASTRÉN—LEHT., Vd. 73); *āda nūmda daevji* 'seine Füsse kamen in den Himmel' (uo. 140) (l. RAVILA: FUF. XXVII, 21). | k a m.: *udalda nāya, ujuulde nāya* 'Hände hast du ja nicht [deine Hände sind ja nicht], Füsse hast du ja nicht [deine Füsse sind ja nicht]' (DONNER—JOKI 96); *šida tiβi lōža targo šurla xāndəyax³*. — *tejmēž* 'zwei Männer nebeneinander um die Wette laufend gehen. — Die Skier' (uo. 87); *tejmēž' mglem* 'Ski [instr.] laufen' (uo. 70). — TERESCSENKO (Материалы 40) szerint a jurák-szamojédban «наименования парных предметов употребляются не в двойственном, а во множественном числе» pl. *ηudida wartsi²* 'руки у него чистые', *lambida sera* 'он надел свои лыжи', *sewda wota²* 'глаза у него испортились' (uo.).

[Irodalom: RAVILA i. h.]

c) A t ö r ö k s é g b e n:

ó t.: *közin körmädük qulqayn äsidmädük budunymyn* 'mon peuple qui n'en avait rien vu avec les yeux ni entendu avec les oreilles' (Orkh. II N 11); *közdä jaš-kälsär* 'pendant que les larmes tombent de mon oeil' (uo. I N 11) | k t.: *är adaqy adyšdy* 'der Mann spreizte seine Beine' (KAŠG.—BROCK. 3) | a l t.: *put qolünü üzö tart par tyr* 'ihre Hände und Füsse zerriss sie' (Pr. I, 271) | s z a g. *qaraqmyna körgöndžö, qulaqmyna uqqandža* 'während er mit den

Augen hinschaut, während er mit den Ohren hinhört' (uo. II, 97); *qolyn azayyn anda palyān* 'ihre Hände und Füße band er dort' (uo. 169) | k i z.: *tākāniñ müzū tüspädžän polza tägirgü tiri özödžük* 'wenn des Bockes Hörner nicht abfielen, würden sie bis zum Himmel wachsen' (uo. 648) | m i s.: *ajayānda katasī* 'sie haben Schuhe an den Füßen' (PAAS.: JSFOu. XIX₂ 23) | k a z.: *ällä seznen küzegez juk-mi?* 'talán nincs nektek szemetek?' (BÁLINT, Nyelvtan. I 36) | b a l k.: *ajayīna carīg kijedi* 'an die Füße legt er weiche, lederne Schuhe (*carīg*)' (PRÖHLE: KSz. XVI, 127) | k a r a c s.: *q'ulayimda sirjala* 'in meinen Ohren sind Ohrgehänge' (PRÖHLE: KSz. X, 244) | o s z m.: *el bag-lamaq* 'die Hände falten, auf der Brust kreuzen' (ZENKER 167); *äl ajaq üzrā* 'auf allen Vieren' ['kézen-lábon'] (RADL. I, 204) | a d a k. *ajayīna čizme gijej* 'a lábára csizmát vesz fel' (KÚNOS, Adak. tör. népdalok 98) | c s u v.: *tudī kultat, kūza vīlat* 'ajka nevet, szeme játszik' (MÉSZ. II, 116); *lažānā paš xuššūñē-gānā žestērβžē vāt* 'a lovat lám csak a combja közé (vagy: combközébe) szoritotta' (uo. 388); *Tajabā ābžī ūriñβžē Xuzan attī jalβerat* 'Tajaba legényének a lábán kazáni csizma rağyog' (uo. 78) | j a k.: *min ilim atayym* 'meine Hände und Füße' (BÖHTL. 244); *kätincim* 'meine Strümpfe' (uo.).

[Irodalom: MFigy II, 3—4. füz. 29.]

d) A m o n g o l b a n:

k h.: *oros γutul* '[русские] сапоги' (CSEREMISZOV—RUMJANCEV 214); *kəl* 'нога, ноги' (uo. 544) | b u r j.: *uχibū gar dērē urgeχe* 'держат ребѣнка на руках' (SIDENDAMB. 562); *bulgair sabχi* 'кожаные сапоги' (uo. 570) | k a l m.: *garān nuχ'ulχv* 'sich die Hände reiben' (KWb. 281); *nūdān ahī* 'schliesse die Augen zu' (uo. 11);⁴ *tšikān solwγv* 'die Ohren spitzen, bewegen (das Pferd)' (uo. 331); *sān emīn χatšγsγ ulān* 'die Wangen eines guten Weibes sind rot' (uo. 173); *öwdögi-m tārāv* 'sie haben mir meine Kniee abgeschnitten...' (KM. 42); *ewγ χörndo-m kün* 'zwischen meinen Hörnern' (uo. 64); *kün döngēr, šowūn dalwāγār* 'der Mensch (kommt vorwärts) durch Hilfe, der Vogel mit den Flügeln' (KWb. 74); *enā gosγ nandv bayvdž-ēn* 'diese Stiefel sind zu klein für mich' (uo. 28) | d a r k h. *gara dalāwā* 'kezet lengetve (széttárva)' (SZANZS., Дарх. 59); *gar χolā undeži* 'kezet-lábát törvén' (uo. 74) | d a h u r.: *woarχāl χonōr sabi woāš mayāl... emēlkēwei* 'ruhát, cipőt, harisnyát, sapkát... húznak fel' ('надевают одежду, башмаки, чулки, шапку...') (РОПРЕ, Дагурское наречие 56) | m o g o l: *kölān riqōptu talinā, uninā* 'er passt seine Füße in die Steigbügel und reitet' (RAMST.: Mogh. 5); *kölduni χob köwš kēnā* 'er macht gute Schuhe an (= für) seine Füße' (uo. 19).

[Irodalom: РОПРЕ: MongGr. 107, KhGr. 43; FOKOS: Orsz. Néptan. Egyesület 1944. évi évkönyve 42—3.]

e) A m a n d z s u - t u n g u z b a n:

e v e n k i: (többnnyire többesszám, feltehetőleg orosz hatás alatt, de egyesszám is): *zūr nekūnān mēn mēnmer χhi icēldire?* — *ēhal* 'два брата друг друга не видят? — глаза [plur.]' (Материалы 133); *ilan bejel gukčanzara, gunzenel*: *bī huptizam, bī huptizam, nī-dē ewki huptizura?* — *hukšilla, how-*

⁴ De így is: *χoγt nūdī-m* 'meine beiden Augen' (KM. 42).

gura 'три мужика бегут, говоря: я обгону, я обгону; никто не обгоняет? — лыжи [sing.] и палка' (uo.); *untalwi hoatjiran* 'унты свои схватил-он' (VASZIL. 105); *bi bejetken kokollolwon eñindun bum* 'я отдал рукавицы (plur.) мальчика его матери' (KONSZT.—LEB. 241). | — l a m u t: *budalu tazikin* 'die Waden meiner Beine' (BENZ. Lam. 118); *bajdu kacukër zur baj bisni. Taral bajil aragër iniwur cuptarë iscimöciddë. — budal* [sing.] 'ein Mann hat zwei kleine Männer. Diese Männer wetteifern immer, ihr ganzes Leben lang. — Die Füße' (uo. 128); *korit* 'Ohr' és 'die Ohren' (uo. 208 és 128);⁵ *untaw* [sing.] *nañamña* 'Schuhmacher' (uo. 181, 245); *untaj* [sing.] *gadam* 'ich nahm meine Stiefel' (uo. 106); *ñogin* [sing.] *urgä-dë binikën eri bisin, amargin ñoginduki* [sing.] *nëmkudmër bisin* 'seine [des Tigers] Vorderpfoten waren schwer, aber kräftig, die Hinterpfoten waren feiner als seine Vorderpfoten' (uo. 123); — l a m. (Ola): „Несмотря на наличие специальных показателей множественности, множественное число имен в ольском говоре, как и во всех тунгусо-маньчжурских языках, часто не обозначается... Форма единственного числа имени может употребляться не только для обозначения одного предмета, но и группы однородных предметов...” (NOVIKOVA, Очерки диалектов эвенского языка 136); *ñäl* 'руки', *jasul* 'глаза', *gorit* 'füл', *merentë* 'hótalp', *quqatn* 'kesztyü', *untw* 'cipő' (uo. 138—9); *qol-qösvt asañolni hajürü* [sing.] *untw-da* [sing.] *hañanvddv jarmarqatqi hqrudewur* 'женщины нашего колхоза шьют перчатки и унты, чтобы повезти (их) на ярмарку' (uo. 139) [többszámuk jelentésére vonatkozólag:] *jasolnl nem szemek (= két szem), hanem néhány (több) szempár* ('несколько пар глаз'), *merentël* 'несколько пар лыж', pl. *Qažžag inilbu jasolbütwn cügrwn, qoritlbütën minen, eñin hilgittwn* 'Кадьяк у живых глаза вынул, уши отрезал, так мучил' (uo. 139) || m a n d z s u: n a n. (A m u r): *mi ñalaji* 'мои руки (пара рук)', *mi begziji* 'мои ноги (пара ног)', *mi nasalbi* 'мои глаза (пара глаз)' [de: *mi kaçamasalbi* 'мои рукавицы (мои)' = 'мои пары рукавиц (две или более)'] (AVBORIN, Грамматика нанайского языка I, 137).

[Irodalom: NOVIKOVA, AVBORIN i. h.; l. még fent.]

Annak megfelelően, hogy a páros testrészek (és a hozzájuk tartozó ruházat) nevét egyesszámban használják, e testrészeknek (és ruházatuknak) egyikét a „fél” jelző segítségével jelölik. „Wir müssen uns mit der Feststellung begnügen, dass in der finnisch-ugrischen Ursprache paarige Gegenstände durch den Singular und der eine Vertreter eines Paares mit Hilfe des Wortes 'halb' ausgedrückt worden ist” írja RAVILA (FUF. XXVII, 20) és hozzát teszi, hogy ez a kifejezésmód altaji nyelvekben is ismeretes.

Ezt a kifejezésmódot csakugyan valamennyi urál-altaji nyelvből tudjuk kimutatni. (Persze meg kell említenünk, hogy ilyen „fél szem”, „fél kéz” féle kifejezések más nyelvekben is fejlődhetek, de ott talán — mint elszigetelt jelenségek — csak annak a szemléletnek alapján, hogy csak a fele van meg annak, amit várni lehet, mintegy „fél ember”, nem teljes értékű, egész ember, szem, kéz stb.⁶ Erre a nyelvhasználatra l. BOUDA: JSFOu. XLVII:

⁵ A végződéshez vö. BENZ. Lam. 26, NOVIKOVA i. m. 139.

⁶ Olyan értelemben, mint pl. a magy. *féleszű*. Gondoljunk pl. a votj. *pales-murt* 'erdei manó'-ra (tkp. 'fél ember'), vagy a tunguz gonosz szellemre, akiről alább egy NOVIKOVA nyelvtanából idézett részletben (l. 274—5. l.) van szó. Jellemző a votj. *pal-murt* 'vdovij, odinokij', *pal-kisno* 'vdova' (Udm.-руск. слов. 231), amelyek az özvegyben 'fél-embert', ill. 'fél-asszonyt' látnak. De a németben is mondják: *nach einer Krank-*

42 és BERGSLAND: The Uralic „Half Eye” in the Light of Eskimo-Aleut. UAJb. XXVIII, 165. Ezzel szemben az urál-altaji nyelvekben a „fél”-lel való jelölés a páros testrészek singulárisi használatából magyarázható. Nem ritka persze az urál-altaji nyelvekben sem a páros testrészek egyikének az „egy” vagy az „egyik” szó segítségével való jelölése, de ez a használat talán újabb eredetű és elsősorban a két testrésznek egymással való szembeállítására megy vissza („egyik kezében” — „másik kezében”).

a) A finnugor nyelvekben:

magyar: *fél szemmel; fél kézzel; fél kesztyű; féllába a koporsóban* *vagyon; Laczi fejét hajtva hódola fél térden* (ARANY, TSz.) (SZINNYEI, Ung. Spr. 114, KERTÉSZ: KSz. XIV, 95) | o s z t j.: *rus-pös pēlakin jūtla* 'er wird mit dem einen eines Paares russischer Handschuhe geworfen' (AHLQV. NO. 19); *kēt-pēlek* 'félkezű, fél kéz', *ōnet-pēlek* 'egy szarv; Horn-, Geweih-Hälfte: ein Horn, Geweih' (PATK. 108); *kēdet pēlek ēgatmen . . . , kuret pēlek ē. . .* 'nachdem man ihn an einem Arme und an einem Beine aufgehängt hatte' (PATK. II, 136); — sokszor már az 'egy' jelentésű *i* szóval együtt: *i kur-pēlak ētl, i iās-pēlak ētl, i oχ-pōzōχ ētl* 'egy félláb látszik, egy félkéz látszik, egy fej tűnik elő' (PÁPAY, Nyelvtanulm. 13); *mā i sās-pēlakna āmōssēm* 'én az egyik féltérdemre ültem' (uo. 134) | v o g u l: *kāsūt sām-poālāt kwānā vājwās, pāl-poālāt elā jūχtwās* 'öccsenek fél szemét kivették, fél fülét levágták' (VNGy. II, 230); *kāt-pāl mir* 'félkezű népség', *la'il-pāl mir* 'féllábú népség' (uo. I, 8); *nārā-pāalā χot ūsti* 'fél botosát veszti el' (uo. II, 129); *sāmpōāl, sām-pāl* 'sil-mäpuoli, yksisilmäinen; toinen silmä, toinen kahdesta silmästä' (KANNISTO: Virittäjä 1933 : 417); *pāō-l läjle sāils, pāōl kēute sāils, pāōl sām pākats* '[er] brach ihr das eine Bein, brach ihr den einen Arm, stach ihr das eine Auge aus' (KANN. — LIIM. II, 576);⁷ (kétszeresen is:) *pāōl sām-pāōl āmnān tāōjapōβ, pāōl sām-pāōl kāšēmān tāōjapōβ* 'ich esse das eine Auge (von ihm), mein Bruder isst das andere Auge [pass.]' (uo. 596); *poāl sāu-poālkan . . . mot sāu-poālkan* 'egyik fél „csillagocskád” (szemed) . . . másik fél „csillagocskád”' (VNGy. III, 201) | z ü r j.: *kok-pelen sulale, sin-pelen vi džede* 'auf einem Bein steht es, mit einem Auge blickt es' (WICHM., SVd. 169); *baba sije pirtis sod-pomīs ki-peledīs* 'az asszony a lépcső aljától fél kezénél bevezette' (ZSz. 183); *sek rutš non-pevse sojis* 'akkor a róka a fél csecset ette meg' (ZNépk. 93); *sapeg-pelse pertišis* 'lehúzta fél csizmáját' (ZSz. 116); l. még SyrjWb. 757 | v o t j.: *pāu banž sōd, pāu banž tōđi* 'die eine Seite des Gesichts ist schwarz, die andere weiss' (WICHM., JSFOu. XIX, 25); *pal pidad kertti so koāz, pal-pidad pižūz!* 'fél lábadra kösd azt a követ, fél lábadra a csónakot!' (VotjNépk. 82); *pal-ki* 'однорукый (без кисти)', *pal-sin* 'кривой, одноглазый' (Удм.-русск. слов. 231); *palsin murtilē* 'dem einäugigen Manne' (WICHM.: JSFOu. XIX, 132); l. még VotjSz. 540 | c s e r.: *kōnā pel jol-den soγāγān* 'wenn die Gans

heit war sie nur noch ein halber Mensch (DUDEN, Stilwörterbuch 262) és *Ehehälftē SANDERS* magyarázata szerint „der Eine des Ehepaars” és a „feleség”-ről mint „die bessere Ehehälftē”-ről lehet beszélni (DUDEN i. h.) (vö. magy. *fele-ség*).

⁷ Az osztjákban egy hasonló mondatban az 'egy' jelentésű szót találjuk: *ei kuret mōrtāi, ei kēdet mōrtāi, ei sēm pīgaptāi* '[es] war ihr ein Bein gebrochen, ein Arm gebrochen, ein Auge ausgeschlagen' (PATK. II, 118).

auf einem Bein steht' (WICHM., Vd. 18); *peľyidän* 'einhändig' (RAMST., Bergtscher. 99); *pel šuržo ši*, *pel šuržo šörtňö* 'das eine Horn von Silber, das andere von Gold' (GENETZ: JSFOU. VII, 7); *pel kem dene mom äštem?* 'was tue ich mit einem Stiefel?' (PAAS.—SIRO 12); *pel perčatka* 'одна перчатка', *pel pēlš* 'одно ухо', *pelkid* 'одна рука', *pelšinča* '(только) 'один глаз' (Марийско-русск. слов. 418—9, 802) | — a m o r d v i n b a n e z a s z e r k e z e t , ú g y l á t s z i k , n e m h a s z n á l a t o s ; v ö . f e n t i m e g j e g y z é s ü n k e t (2 6 9 . l .) | f i n n : k ä s i - p u o l i 'félkezű', *jalka-puoli* 'féllábú', *silmä-puoli* 'félszemű'; *tarttua jkta käsipuolesta* 'einen beim Arm fassen' (KATARA) | l a p p : *kiät-piälie* 'fél kéz', *čäl'mie-pielie* 'fél szem' (HALÁSZ, UF. X, 185); *ai'rö-bcellš* 'das eine Ruder', *gämä-bcellš* 'ein (unpaariger) Schuh' (ITKONEN, Lapp. Chrestomathie).

[Irodalom: BUDENZ, MUSz. 506; KERTÉSZ: KSz. XIV, 81, FgrF. 17: 58; BEKE: NyK. XLII, 383, KSz. XIII, 122; SZILASI: NyK. XXVI, 146, 178; SEBESTYÉN IRÉN: NyK. XLIV, 150, ALH. III, 315; RAVILA: FUF. XXIII, 49, XXVII, 19; HAKULINEN: SKRK II, 210; ZSIRAI: MNy. XXII, 176; FOKOS: MFigy. II. 3—4. füz. 31, stb.]

b) A s z a m o j é d b a n :

jurák: *βajjā* 'ein (von paarigen Körperteilen des Menschen und der Tiere)'; *βaj* 'näzi' 'ein Bein', *βajji* *ηύδν* 'ein Arm', *βäjji* *sēβ* 'ein Auge' (β³ē³ 'x' 'Hälfte') (LEHT. 46) | o s z t j . — s z a m . (s z e l k u p) : *pelael sajisca manjmbak* 'одним (собств. половинным) глазом смотрю', *pelael utisca orqilniči* 'одной рукой схватил (он)' (ПРОКОФЬЕВ 95); [.,*pelael* прилагательное от *pelæc* 'половина', 'часть', 'сторона'. Слово *pelael* 'половинный' используется в сочетании с именами, означающими парные предметы, если требуется отметить, что речь идет только об одном из них; напр. *pelael sajisca* 'одним глазом' (досл. 'половинным глазом')...» uo. 121]. | k a m . : *p'él simābē kajlaŋa'bi* 'das eine Auge schloss er aber' (DONNER—JOKI 99). — Vö. még jur.: *βojjāŋē βēšši* 'einbeiniger Schutzgeist' (LEHT.: MSFOU. 122:439; l. még LEHT. 46) és *pēlenettā xādakkōm'i* 'mein einbeiniges Grossmütterchen' (uo.).

[Irodalom: FOKOS: Nyr. LXV, 30. Vö. RAVILA: FUF. XXVII, 21.]

c) A t ö r ö k s é g b e n :

alt. *saŋar kōs* 'ein Auge', *saŋar qulaq* 'ein Ohr', *saŋar qolyn syndyrdy* 'er hat den einen Arm gebrochen' (RADL. IV, 286) (*saŋar* 'eins von einem Paare' uo.; l. még uo. 622, THOMS. Inscr. 180, II E 32; KAŠG.—BROCK. *saŋar* 'Seite') | t e l . : *jättinčiziniŋ saŋar kōžin oizyn*, *saŋar pudün syndyrzyn*, *saŋar qolyn s.* 'dem siebenten [Hammel] steche sie ein Auge aus, zerbreche ihm den einen Hinterfuss, zerbreche ihm den einen Vorderfuss' (Pr. I, 182) | s z a g . : *sārsyq qolbynaŋ am kel-kürästilar* 'mit der einen Hand rangen sie jetzt' (Pr. II, 454) | k a z . : *siŋar küz* 'félszemű' (BÁL. II 137, III 43) (*siŋar* 'fél a páros, összetartozó tárgyáról' III 43, 'fél, felemás; Hälfte (eines Paares), eines von zweien' II 137) | c s u v . : *xerak kōže jozō pekmas* 'fél szeme nem szépen néz' (Mész. II. 269); *xerax ura* 'félláb' (PAAS. 42); *hurah ade* 'az egyik csizma' (REGULY—BUDENZ: NyK. II, 248); *lašanən malti xēraχ uri šurū* (*lašanən malti*

uri xəraχχi šurə) 'a lónak egyik elülső lába fehér' (ASM., Опыт изслед. чувашск. синтаксиса I 55) (PAAS. *xəraχ* 'páros tárgyak egyike, fél-') | j a k.: *aŋar ataχpynan* 'mit einem (meinem) Fusse' (BÖHTL. 267); *aŋar ataχtarynan qylyjallar* 'sie springen mit einem Fusse' (uo. 234; *aŋar* 'Hälfte' uo. 267; 'Hälfte. Eines unter zweien od. mehreren, der Zahl nach bestimmten Dingen' Wbuch 3); *aŋar ataγynan* 'fél lábbal' (РЕКАРСЗКИ I, 115); *aŋar qulγāyynan* ... *aŋar qulγāyynan* 'одним ухом — другим ухом' (uo.).
[Irodalom: MFigy. II, 3—4. füzet, 32.]

d) A m o n g o l b a n :

i r o d.: *örügesün nidün* 'a single eye', *örügesün köl-tej kümün* 'a one-legged man' (РОПРЕ: MongGr. 107; „if it is necessary to say that someone has but one eye, the word *örügesün* 'single' (never *nigen* 'one') is used" uo. | k h.: *orygēsyn* 'один из двух парных предметов' (CSEREM.—RUMJ. 125); „Gegenstände, die in der Natur nur paarweise vorkommen, bilden eine Einheit, wie z. B. Augen, Ohren usw. Demnach wird ein einzelner Gegenstand von dem Paar als die Hälfte des Gesamten angesehen. Das diesbezügliche Wort ist *örösö(n+)*: *örösön nüd* 'ein Auge', *örösön gar* 'ein Arm'" (РОПРЕ: KhGr. 43) | b u r j.: *urōhen gar* 'одна рука' (CIDENDAMB. 354) | k a l m.: *örēsŋ nüdy* 'das eine Auge'; *örēsŋ gartē* 'mit nur einer Hand, einhändig', ö. *öwrtē* 'einhörnig' (RAMST., KWb. 298; vö. *örēl* 'Hälfte, halb; der eine von zwei gleichen' uo.); *örēsŋ nüdydān soxor* 'blind auf einem Auge' (uo. 329); *örēsŋ kölŋ* 'der Fuss' (tkp. 'egyik lába') (KM. 168); vö. *neg kölērŋ* 'an den einen Fuss' uo.) | a l á r.: *örōhēŋ χōlīn gazā*, *örōhēŋ χōlīn dosō gedērgē χarāt χelēnē* 'одной ногой снаружи, а другой внутри (fél lábával kifelé, fél lábával befelé) обернулся назад и говорит' (РОПРЕ: Алар. II, 6), *örōhēŋ* 'один из парных предметов', *örōhēŋ χōltē* 'с одной ногой' (uo. I, 77).

e) A m a n d z s u - t u n g u z b a n :

e v e n k i.: „Bruchzahlen. Das Tg. scheint nur für $\frac{1}{2}$ einen Ausdruck zu besitzen: *kaltaka 'Hälfte, halb' (: *kalta* 'zerschlagen, halbieren') = go. *kalta*, udh. *kalta*, ew. *kaltaka*, lam. *kaltak*. Dieses Wort kann auch 'einen von einem Paar' bezeichnen: ew. *kaltaka ŋālə* 'die eine Hand'; ebenso auch tg. *gagda 'einer von einem Paar' (= ma. *gakda*, udh. ew. *gagda*) > lam. *gad* 'einer von einem Paar; Hälfte'" (BENZING, Tung. 105); *kaltaka esa* 'один глаз' (*kaltaka* 'половина' VASZIL., Очерки 32); *Ümüsninde kaltaka iēhajan ācīn kühilčēn Č'včikānŋalē* 'Умусиндя без половины глаза начал биться с Чипчиныканом' (Материалы 115); *kaltaka* '1) половина; 2) один из парных предметов': *kaltaka ŋālen* 'одна рука', *k. ēsa* 'один глаз', *k. oŋokton* 'ноздря' *kaltakadukwi ŋələdukwi kokollowi čuŋtuliran* 'он сдернул рукавицу с одной руки' (VASZIL., Эвенкийско-русский словарь 1958, 188) | l a m.: „*gad* 'einer von einem Paar, > Hälfte': *nanra gadan* 'die Hälfte eines Fells, ein halbes Fell'. Vgl. *gadcanzi budalcānzi* 'mit einem Füßchen' (BENZ., LamGr. 73); — l a m. (O l a): *gād* 'половина; один из пары; непарный': „*gād ŋāl* "одна рука', букв. 'половина рук, непарная рука', *gād jasnl* 'один глаз'..." (Новикова, Очерки диалектов эвенского языка 139); *atiqanni čölere*, *gād*

bōdālən, gād nālən, gād jasələn, gād qoritən 'жена у него — чолэрэ ['злой дух, чудовище в образе однорукого, одноногого и одноглазого человека'], с одной ногой, одной рукой, одним глазом, одним ухом' (uo.) || m a n d z s u: n a n. (k u r - u r m.): vö. *kalta* 'половина', *kalta kaltani* 'четверть (половина половины)' (SZUNYIK, Кур-урмийский диалект 84); — vö. n a n. (A m u r): *ēja kalta* 'эта (из двух противоположных) половина, сторона', *taja kalta* 'та (из двух противоположных) половина, сторона' (*kalta* 'половина, сторона') (АВВОВИН, Грамм. нанайского языка 269).

3. Ugyancsak a többesszám jele nélkül, mintegy kollektív értelemben, használatosak a csoportos testrészek elnevezései.

a) A finnugor nyelvekben:

m a g y a r: *chykorgatak een reyam w fogokath* 'frenduerunt super me dentibus suis' (Kesztk. 82; NySz.); *haját nevelni* 'alere capillos' (NySz.); *levágja körmét*; *ujjal való pattantás* (NySz.) | o s z t j.: *íux tús (pēñkna-li, kušna-li túsli, xoi qandás?)* 'fát hozott (a fogával hozta-e vagy a karmával hozta, ki látta?)' (PÁPAY: Nyelvtanulm. 100); *peñkeł šenkełəm peñkeñ vājā kārimal, kušā šenkełəm kunžəñ vājā enəmmal* 'foga megnőtt fogas állattá változott, karma megnőtt karmos állattá növekedett' (PÁPAY, ONGy. 251) | v o g.: *puñkū kwonsā xāləm por-nē űnli* 'foga, körme veszett boszorkánynó ül [ott]' (VNGy. II, 307); *ēləm-xāləs-lu akwān ats* 'embercsontokat gyűjtött össze' (uo. 120); *vās-pun jāməs poduskān* 'vadrece-tollal [töltött] jó párnára' (uo. IV, 11) | z ű r j.: *koznalem velliš piñse oz vidlallini* 'eines geschenkten Pferdes Zähne prüft man nicht' (WICHM., SvD. 184); *piñis šarka kile ke džidisla* 'a foga vacog a hidegtől' (ZSz. 9); *nillis lišə mešəke te tšas* 'a leány csontjait (tkp. csontját) zsákba rakja' (uo. 139) | v o t j.: *gižirās piñinim gižirto* 'csikorgó fogammal csikorgatok' (MUNKÁCSI, VNépk. 121); *killen ličz evel* 'die Zunge hat keine Knochen' (WICHM.: JSFOu. XIX, 8) | c s e r.: *pi imā* 'die Zähne sind stumpf' (RAMST., Bergtscher. 32); *ūdəržən lužəm βele mueš* 'er findet nur die Knochen seiner Tochter' (GENETZ: JSFOu. VII, 42) | m o r d v.: *pevse tšikardams* 'mit den Zähnen knirschen' (WIED. Gr. 56 §) || f i n n: többesszámmal: *hampaitani sárkee* 'ich habe Zahnweh' (KATARA), *kenen sormet tässə ovat pelissä?* 'wer hat hier die Hand kinek az újjai vannak itt) im Spiele?' (uo.); *hiukset nousevat päässä pystyyn* 'die Haare stehen (od. steigen) mir zu Berge' (uo.) | l a p p (többesszámmal:): *rinte-l pāniste* (Mz. Elat.) *šaitqmə* (wörtl. 'er ist von den Zähnen [krank] geworden', d. h.:) 'er hat Zahnweh bekommen' (LAGERCR. 624); *muw čuwtjē* (Mz. Nom.) *skirečō* (Präs. Mz. 3.) '[ich] friere an die (eig. 'meine') Finger' (uo. 793); *son ruolrij čuw x-kéijx* (Mz. Akk.) 'er brante die Fingerspitzen' (uo. 101).

[Irodalom: MFigy. i. h. 33.]

b) A szamojédban:

j u r.: *βorkkan tšib* 'Zähne des Bären' (LEHT. 514) | k a m. *mān kōla ei amənzəličəm, let i go* 'ich will nicht Fisch essen, [seine] Gräten sind viel' (DONN.—JOKI 88).

c) A t ö r ö k s é g b e n :

ó t.: *sönükün tayča jatdy* 'tes ossements furent entassés comme un mont' (Orkh. I E 24); *adaqnyñ tyr'yñaq uýyña* 'bis zu den Spitzen des Fussnägels' (RADL., Altt. 1912, 763) | k t.: *tižin tyrnayındäk jaya tut alyš* 'mit Zähnen und Nägeln fasse ihn beim Kragen und ringe' (KB. 88: 25); *tyšyn igämäk* 'mit den Zähnen knirschen' (KÄŠR.—BROCK. 64) | a l t.: *öl'ön sö'yü taiqa poldy* 'des Gestorbenen Knochen wurden ein Waldgebirge' (Pr. I, 76) | t e l.: *tiš yrcaıtyy* 'er fletschte die Zähne' (RADL. III, 1401); *qazaqtyñ aitqan tildäri qabyrğadan ödö-dir* 'der Kosaken gesprochene Rede dringt durch die Rippen hindurch' (Pr. I, 199) | s z a g.: *aq tizi saryğ pol-paryñ apcağ qurtujağ odurdü* 'deren weisse Zähne gelb geworden, ein Alter und eine Alte sassen da' (Pr. II, 223); *ai qar' attyñ qylyñ tartty, toıys qyl tartyb-aldy* 'dem mondschwarzen Pferde riss er Schwanzhaare aus, neun Haare riss er aus' (uo. 207); *tyrğayy tügäni p öldžön poltyr* 'seine Klauen würden abfallen, es müsste sterben' (uo. 100); *attyñ azayy* 'die Füße eines Pferdes' (uo. 177) | m i s.: *alm(a) ašama*, *täšam kamaša* 'wenn ich Äpfel esse, werden meine Zähne stumpf' (PAAS.: JSFOu. XIX₂, 8) | j a r k.: *čilejtyñ it čišinē körsetmüz* 'a harapó kutya a fogát nem mutatja' (KÚNOS: KSz. VI, 292) | c s a g.: *bal tutqan barmagin jalar* 'wer Honig erfasst, leckt sich die Finger ab' (VAMB., Čagat. 57) | o s z m.: *tüj julmaq* 'die Federn oder die Haare ausrupfen' (ZENK. 328) | c s u v.: *käškerä šele terandarát* 'a farkast a foga táplálja' (MÉSZ. II, 8) | j a k.: *tispär xardyrğyr* 'es knistert zwischen meinen Zähnen' (BÖHTL., Wbuch 82); *uñuoyunan kučugui* 'klein von Knochen, klein von Wuchs' (uo. 41); *taba tiritin basytan atayttan yla sülän ylbytyñ* 'ich zog dem Rentiere die Haut vom Kopfe und von den Füßen an (d. i. vom Kopfe bis zu den Füßen) ab' (uo. 177).

[Irodalom: LEWY: KSz. XVII, 218; FOKOS: MFigy. II, 3—4. sz. 35.]

d) A m o n g o l b a n :

i r o d.: *mišan čisun arisun kiget jasun anu kümünü bejejn kesegüt buj* 'hús, vér, bór és csont az emberi testnek részei' (BUDENZ: NyK. XXI, 300) | k h.: *xurugār xurugom, xumson dēr toğtom xoššy šarv ts'äč* 'dicker, gelber Tee, der mit den Fingern geklopft werden und auf dem Nagel stehen bleiben kann' (RAMST., KonjKh. 37) | k a l m.: *xuryñe aktv* 'zwischen den Fingern, in den Öffnungen zwischen den Fingern' (KWb. 2); *bürgüdin sawr* 'die Klauen des Adlers' (uo. 316); *awya kümüde boyñi xawsñ ugē* 'die Weiber haben keine kurzen Rippen (so glaubt das Volk)' (uo. 174); *xawsñ sertiñ tüštəc, sēr xawsñdān tüštəc* 'die Rippen stützen das Rückgrat, und der Rücken stützt die Rippen' (uo. 328); *jas külxə* 'jmdm die Knochen zerschlagen' (uo. 249); *mörnē kölj erñdaktē* 'die Füße des Pferdes sind verstaucht' (uo. 126); *tulyñ širə* 'die (vier) Füße des (mongolischen) Dreifusses' (uo. 409, 363) | d a r k h.: *xolgarāñ xumās* 'ногти его рук и ног' (SZANZSEJEV, Дарх. 65, *xumās* 'ноготь') | a l ā r.: *šubānā nōhñ-dēr mōkōñž žilyāhā xebē* 'на перья птиц она положила конский волос' (POPPE: Alar. II, 85) | b u r j.: *ūden šuden* 'передные зубы', *bornoñ šuden* 'зубья бороны' (CIDENDAMB. 185) | m o g o l.: *elžiyoñi kölñi kulizē* 'sie banden die Füße des Esels (zusammen)' (RAMST., Mogholica 20); *mōini zopārni, bōlni bi* 'der Fisch hat Flossen und einen Schwanz' (uo. 12); *enā yarī qurūni bi* 'das sind die Finger der Hand' (uo. 7); *yarī arōsuni miqōni, jōsuni, qimsuni bi* 'die Hand hat Haut, Fleisch, Knochen und Nägel' (uo.).

[Irodalom: FOKOS: Orsz. Néptanulm. Egy. Évkönyve 1944, 43.]

e) A m a n d z s u - t u n g u z b a n :

e v e n k i : *ikteje ācin* 'беззубый' (VASZIL., СЛОВ. 1958. 160) | — l a m u t : *min itu nobati* 'meine Zähne sind weiss' (BENZING, Lam. 53); *bəj itən* 'die Zähne des Menschen' (uo. 128) (*it* kollektivumi alakhoz vö. uo. 26); *namurlatnikan itci-dā, ostazi-da* 'mit Zähnen und Klauen sich festhaltend(?)' (uo. 124); *zurmer bəj amaski itiwur gerkan.* — *osta* 'zwanzig Männer gehen mit rückwärts gewandten Gesichtern. — Die Fingernägel' (uo. 127); — l a m . (O l a) : *orāpāl asal hunukeč nurit'ettā, ostatən — meḡān, itātān — meḡān, omḡatətən — nōltān* 'те самые женщины имели волосы цвета шкуры лахтака, ногти [sing. 'körmük'] — серебряные (tkr. 'ezüst'), зубы (sing.) — серебряные, лбы (sing.) — (как) солнце' (NOVIKOVA, Очерки 136).

Emellett azonban gyakori a többesszám is; pl. e v e n k i : *zān ilēl zūkelbe uwezārā?* — *oṣṣiktal* 'десять человек льдины тащат? — ногти' (Материалы 211).

4. Ugyanígy a többesszám jele nélkül használatosak általában (de nem kizárólagosan) az állat-, gyümölcs- és virágnevek.

a) A finnugor nyelvekben:

m a g y a r : *halat fog; almát vettem; virágot szedtem; [almák = különféle fajtájúak. „Die Pluralformen almák, körték, dinnyék bezeichnen Apfel-, Birnen-, Melonensorten” SZINNYEI, Ung. Sprachlehre 114.] | o s z t j á k : lēbek, langi vellil* 'Eisfuchse, Eichhörnchen fängt er' (AHLQV. NO. 25); *oleda ēttidet: tavat, sāgarat at kuladidet* 'in den Hof warf er einen Blick: von Pferden und Kühen ist er voll' (ПАТК. II, 138); *iēḡk-ḡul uēllot, or-ḡai uēllot* 'vizi halat fognak, erdei vadat vadásznak' (PÁPAY, Nyelvtan. 13); *jeḡk tārḡop tārḡeḡ ḡul āral vuellem, jeḡk nōlpi nōlḡeḡ ḡul moḡla v.* 'vizes hátszárnyú hátszárnyas hal sokját fogom, vizes orrú orros halat kedvemre fogok' (PÁPAY, ONGY. 116) | v o g . *nōḡs alnā, uḡ alnā ḡumim* 'nyusztot ölő, jávort ölő férjem' (VNGY. IV, 27); *Numi-Tāram jāyanna siman pojtaltanḡwā lōptā lāum, porḡ lāum, pil lāum, pākḡ lāum; tatit tajin!* 'Fenséges Ég, a te atyád, hogy éhedet csillapítsad, [neked] falevelet rendelt, fűszárat rendelt, bogyót rendelt, cirbolyatobozt rendelt; ezeket edd!' (uo. III, 121); *lāin ālē slās, ṣos alā-s, nō-kos alā-s, uḡṣa-r alā-s, tāre-n alā-s* 'evetet fogdosott, jávort ölt, nyusztot ölt, rókát ölt, medvét ölt' (uo. IV, 369); *čalkā-n rūtū-lst* 'répát vetettek' (uo. 344); *čalkā-n čil tumla-ntaləu* 'a répát egyre lopják' (uo.); *piḡyrš ḡūl a-t a'las* 'der kleine Junge hat keine Fische gefangen', *man biḡḡul alšleyt* 'irgendwelche Fische des Wassers fangen sie' (KANN.—LIIM. II. 111) | z ű r j . *vettedleni utka lūni* 'járnak kacsát lóni' (VdKomi 347); *pondis vid'ni meš* 'er begann die Kühe zu hüten' (WICHM., SVd. 113); *peḡ pondas šortni keđ'ni* 'az öreg ember kezd répát vetni' (ZSz. 173); P. *po-ndas e-ktini tšak i ja-geđ* 'стала собирать грибы и ягоды' ['gom-bát és bogyót'] (ЛИТК.: Chresztom. I, 40) | v o t j . : *tšibiñles, kibiles, gagles vožma!* 'schütze sie vor Mücken, Fliegen, Würmern!' (WICHM., JSFOU. XI, 144); *kijen ebek vaje* 'sie bringt Schlangen und Frösche' (uo. XIX, 70); *tšije-pu puškin* 'zwischen den Kirschbäumen' (uo. XI, 52); *söd pušner pōwiñ söd*

suter 'mitten unter den Nesseln schwarze Johannisbeeren' (uo. 35); *van pisten puwuen kuarez ogiñe viñayoz* 'die Blätter aller Bäume sammeln sich an einer Stelle' (uo. XIX, 29) | c s e r.: *perfi nängeät älän šaryška imñim, täyäm, kombäm i lädäm* 'man pflegte früher in den Wald Pferde, Ziegen, Gänse und Enten zu führen' (RAMST.: Bergtscher. 207); *pārsā nerešteš* 'die Erbsen treiben Keime' (uo. 71); *olmam patškaš* 'die Äpfel abnehmen' (uo. 98); *kombo* (de: *kombošamoč* is) *počela čongeštat* 'a ludak egymás után repülnek' (REGULY, CsM. 154, BEKE, CserNyt. 170); *ēñž pödāra ližš kēn* 'wenn die Himbeeren gross werden' (WICHM. Tscher. 14); *kolēm ku tšat* 'sie fangen Fische' (PAAS.—SIRO 233); *reše kuškēn šueš* 'die Rüben wachsen und werden reif' (GENETZ: JSFOu. VII, 4) | m o r d v. *paz, peštšik kardazon lišmede, skaldo, revede, sājado* 'Gott, fülle meinen Stall mit Pferden, Kühen, Schafen, Ziegen' (WIED.. Gr. 56. §); *karmaš kistojiñ kočkamo* 'sie begann Erdbeeren zu sammeln' (PAAS.: JSFOu. XII, 82) | f i n n: *kaksi on kaunistä kesällä: lehti puussa, ruoho maassa* 'kettő szép nyáron: levél a fán ['folia in arboribus'], a fű a földön' (SETÄLÄ: Laus.¹¹ 41). — L. még a 283. lapon.

[Irodalom: LEWY: KSz. XVII, 218; BEKE, CserNyt. 170; RAVILA: FUF. XXVII, 62; SETÄLÄ i. h.; HAKULINEN: SKRK. II, 210; l. még az előbbi pontok alatt.]

b) A s z a m o j é d b a n:

s z e l k u p: *qālīp qatqo* 'рыбу добыть' (PROKOFJEV 107) | k a m. *kē'bdā optālām* 'Beeren sammeln, pflücken', *sānā optālām* 'Nüsse abpflücken' (DONNER—JOKI 49); *māl, īne, ular, tūžwi, βār oβtoyon šeden māñi' šūbi'i* 'das Vieh, Pferd, Schaf, Kuh, alle zusammen auf den Hof die Tiere kamen' (uo. 96).

c) A t ö r ö k s é g b e n:

k t.: *jüklämäkkä, kiltürmäkkä at, qayaty, ud azlyq boldy* 'zum Aufladen und Fortschaffen reichten die Pferde, Maultiere und Ochsen nicht aus' (BANG—RACHMATI: Die Legende von Oghuz Qaghan 273—4. sor) | a l t.: *tāñäräniñ qužün tudain täp nä sanaizyñ? täñistiñ palygyn t. t. nä s.?* 'was gedenkst du die Vögel des Himmels zu fangen? Was g. du die Fische des Meeres zu fangen?' (Pr. I, 1); *qumya čabaq jünap-tyr* 'auf dem Sande versammeln sich die Tschebak[-Fische]' (uo. 231); *at qaryzy soğüntüq, är qaryzy älimtik* 'die alten von den Pferden ['a ló öregje'] sind zum Schlachten da, die alten von den Männern sind zum Spotte da' (uo. 2); *qara qat jädi* 'schwarze Beeren ass er' (uo. 260); *ayač čäčäk atty* 'der Baum treibt Blüten' (RADL. I, 448) | t e l.: *tāñäräniñ jyladyzn tölöb-otturdä, täñistiñ palygyn t.-o., täñärä učüp jürjön quš tölody, järđiñ čäčäñin t.-o., järđiñ üstündä qurdün tölody, järđiñ ü. albattyn t., aidyñ tip turyan ayašty t., künün t. t. tašty t.* 'des Himmels Sterne zählten sie, des Meeres Fische z. sie, die zum Himmel fliegenden Vögel z. sie, der Erde Blumen z. sie, die Würmer auf der Erde z. sie, die Menschen auf der Erde z. sie, die vom Monde beschienenen Bäume z. sie, die von der Sonne beschienenen Steine z. sie' (Pr. I, 183) | b a r.: *mal pärin saña, syjyrdan, attan, qoidan pölüp pärin* 'ich will dir Vieh geben, von den Kühen, Pferden

und Schafen will ich dir geben' (Pr. IV, 4) | s z a g.: *adai qus säni čizin!* 'Hunde und Vögel mögen dich fressen!' (Pr. II, 113) | k a z.: *almanin täm-nese* 'a legízletesebb alma (az alma ízletese)' (BÁLINT III, 40) | b a l k.: *alma aşarya* 'Äpfel essen', *kertme a.* 'Birnen essen' (PRÖHLE: KSz. XV, 179); *biz, taulula üjde turyan zanwarlanı ıar barın zürütebiz. ne zatlalla desek : at, tu'ar, goj, eıçı, ešek, it, kiştik, ta'uq, qoquş, qaz, papuş* 'wir Bergbewohner züchten alle Arten von Haustieren, u. zw.: Pferde, Hornvieh, Schafe, Ziegen, Esel, Hunde, Katzen, Hühner, Truthennen, Gänse, Enten' (uo. XVI 125) | k u m ü k.: *doıuznu alası kulası bolmas* 'unter den Schweinen gibt's keine scheckigen und braunen' (NÉMETH: KSz. XII, 286) | o s z m.: *gül dirmek* 'Rosen pflücken' (VÁMB.: Altosm. 161) | a d a k.: *bir sepet elma* 'ein Korb Äpfel' (KÚNOS, Adak. 152) | c s u v.: *süreı kətné kəremér* 'juhot őrizni mentünk' (Mész. II, 475); *Tajaba uram aşle uram, ik ajakkı sar tşébžek* 'T. utcája nagy utca, a két széle sárga virág' (uo. 93); *vörmandı jıveıä şotlazä kəlarmä polıarap* 'az erdő-béli fát meg tudom olvasni' (uo. 344) | j a k.: *min äsä bulttü barabyn* 'ich gehe Bären jagen' (BÖHTL. 244); *min ıas qus quba sarıatyttan utujarbyttan aşarym* 'ich pflegte durch das Geschrei der Gänse, Enten und Schwäne um meinen Schlaf zu kommen' (uo.).

[Irodalom: FOKOS: MFigy. II, 3—4. sz. 35.]

d) A m o n g o l b a n :

i r o d.: *ebügen qoni qarıyulumıı* 'the old man pastures sheep', *şıbayu bariyçı ebügen* 'an old man catching birds (bird)' (POPPE, Mong. 106) | k h.: *mön ıssılıā ıarsı* 'er ist ausgegangen, um die Pferde zu tränken' (RAMST., Konjug. 51); *bi temē táıırsıııgüē* 'ich habe die Kamele nicht losgelassen' (uo. 28); *şıyasu aıııaııı* 'ловить рыбу, рыбачить, заниматься рыбной ловлей' (CSEREM.—RUMJ. 487) | k a l m.: *enə temēnēs neg buldž şardž ıık-ım ögı-t!* 'geb't mir von diesen Kamelen eins zu braten und zu essen!' (KM. 150); *şorıoldşınās olı* 'zahlreicher als die Ameisen' (uo. 67); *neg emgı bşsq ııırsı ıışııdş buslvksı şüdž* 'eine Greisin sitzt da und kocht Läuse und Nissen in einem Kessel' (uo. 43); *bösö tııı* 'Läuse suchen' (KWb. 57); *modo tşaptşııı* 'Bäume fällen' (KWb. 437); *ıııııı ıııııı* 'Nüsse abschälen' (uo. 201) | b u r j.: *ııı tārılıı* 'подобрать цвета' (SIDENDAMB. 712), *ııııı ıııııııı* 'сажать огурцы' (uo. 566) | d a r k h.: *č'opāı ıııı* 'царь волков' ('a farkasok királya') (SZANZS., Darx. 58) | a l á r.: *alāıān dērın jēržē ııdēgēnē zııgēi ııııı* 'мошки и пчелы пришли на его ладонь и сели' (legyek és méhek) (POPPE Alap. II, 91); *ıııııı ıııııı alābā* 'он убил наичерных из выдр' ('megölte a leg-feketébb vidrákat', tkr. 'a vidra feketéjét') (uo.) | d a h u r.: *ııı, ıııı, ııııı, ıııııı* 'слыша голоса людей, [шум обрабатываемых] пашен, [лай] собак и [хрюканье] свиней' (POPPE: Дагур. 49); *ııııı ıııııı* 'колят быков и овец' ('ökröket és juhokat vágnak le') (uo. 63); *ıııı ıııııı* 'сажают цветы' ('virágot ültetnek') (uo. 56) | m o g o l.: *qo-nııdu orčınā* 'sie gehen, um die Schafe zu hüten' (RAMST., Mogh. 11; tkr. 'juha mennek'; ehhez vö. finn *olla karjassa* 'nyájat őrizni', tkr. 'nyájban lenni' l. pl. BUDENZ, FNy.² 94); *ıııııı ıııııı* 'sie essen (grüne) Melonen', *ııııııı ııııııı* 'sie essen Wassermelonen' (RAMST., Mogh. 11).

[Irodalom: FOKOS: Orsz. Népt. Egy. Évk. i. h.]

e) A m a n d z s u - t u n g u z b a n :

e v e n k i: *degī, bejñē kete biwki* 'птицы, зверя много' (VASZIL., Очерки 248); *ettikēn biradū ollowo ollomižaran* 'старик на реке рыбачит' ('рыбу рыбу-добывает-он') (uo. 328); *ēdñ ajičāw oldrowo* 'здесь добыл рыбу' (Матер. 11); *ziktewe emewrēkis* 'если принесешь ягод' ('ha bogyót hozol') (uo. 15) | — l a m. *ulikiw oroc madan, hulicam-da madan* 'die Orotschen müssen Eichhörnchen töten, sie müssen Füchse töten' (BENZ., Lam. 136); *olraw bəjci* 'fischen' (uo. 228); *asal-gu olraw bəjcir?* 'fangen die Frauen Fische?' (uo. 122); *olraw bejčiri* 'рыбак' (LEVIN: Краткий эвенско-русский слов. 19); — l a m. (O i a): *elē tewtəjkekel hō hōja, ġaqitan tewtā : ġimtāčen ġitinnamtu* 'здесь очень много ягод, различные ягоды: брусника, голубика, морошка' (NOVIKOVA i. m. 138; *tewtāl* 'различные виды ягод' ['különféle bogyók', vö. fent 271, 277. l.; *tewtē* 'ягоды, ягода' LEVIN 94); *qmām olraw mān* 'добыл одну рыбу', *olraw mān* 'добыл рыбу (неизвестно какое количество)' (NOVIKOVA uo.); „*qmām be'teñe tewtā* или *qmām tebemtā tewtā* 'одна ягода' "[egy szem bogyó'] (uo.) (*belteñe* 'радужная оболочка глаза' (LEVIN 20) || — m a n d z s u: n a n. (k u r - u r m.) *gasa gaptaj, bujur bujči* 'птиц стреляет, на зверей охотится' ('kacsát lő, vadra vadászik') (SZUNYIK i. m. 116); n a n. (A m u r): „*niepulteszel* [többszám] (от *niepulte* 'пушной зверь, пушнина') значит не множество экзэмпляров одной и той же породы пушных зверей, а пушнину разных пород или пушных зверей разных пород; *sogdataasal* (от *sogdata* 'рыба') соответственно значит: 'рыбы разных пород...' (AVROBIN i. m. 137); *uče-nikesel školawa kendeli mowa* [sing.] (= *mosalwa* [plur.]) *tariχači* 'ученики вокруг школы деревья посадили' (uo. 141); *si χuluwe egziwe waχasi* 'ты белок, много, убил' (точнее: 'ты белку, многочисленную, убил') (uo. 218); *nedu goj-goj mo* (= *mosal*) *balzi* 'здесь разные деревья растут' = *nedu χač'in mo balzi* (uo. 219; *χač'in* 'разный, всякий' SZUNYIK 200).

Könnyen érthető, hogy különösen idegen hatás alatt, de részben bizonyosan a többség fogalmának nyelvi kifejezésére irányuló törekvés eredményeképpen — kifejlődhetett ezekben a kapcsolatokban a többszám használata is. P l. e v e n k i: *aminmi sulakilwa, dantakilwa, ulukilwe wawki* 'мой отец убивает лисиц, росамах, белок' (KONSZT.—LEBEGY., Эвенкийский язык 287); *bu agidu diktelwe, deginnetelwe, nančalwa tewledenkiwun* 'мы собирали в тайге ягоды, грибы, орехи' (uo.).

5. Gyakori az egyesszám használata néprnevekben és 'emberek' értelmében is. (Ez a használat azonban sok más nyelvben is ismeretes.)

a) A f i n n u g o r n y e l v e k b e n :

m a g y a r: *él magyar; tengerre, magyar!; talpra, magyar!; jön a tatár*; „*az ember millióinak szemében gyászköny ül*” (Szózat) | v o g u l: *jáməs ruš χalt, jáməs mañsi χalt* 'jó oroszok között, jó vogulok között' (VNGy. IV, 9); *manki ti rušā mañsitätäl* 'im mi, orosz és manysi egyetemben' (uo. I, 48, 210); *χājñ rušəm χalna ti mineuw* 'üstökös muszkám közibe megyünk im mi' (uo. II, 388); *jáməs nē, jáməs χum χalt* 'jó nők, jó férfiak közt' (uo. IV, 12); *ēləm-χələs χalna joχtimēn-pəl* 'ha emberek közé jövünk' (uo. 14) | z ü r j.:

nül-babalen jur-si kuž da mülkidiš džėnid 'die Haare der Weiber sind lang, aber ihr Verstand ist kurz' (WICHM., SvD. 185); *naja munasni gulažtni ro tše* 'ők elmennek sétálni az oroszok közé' (vagy: 'orosz vidékre', „Oroszországba”) (VdKomi 276, 279, SWb. 865); *šus-lun komilen* 'a zürjén okossága; die Klugheit der Syrjänen' (ZNépk. 96, SWb. 473) | *votj.*: *ta mužem-viljin porän-no ud-murtän ulžllam* 'ezen a földön eseremisiz és votják lakott' (MUNK., VotjNépk. 61) | *c s e r.*: *ural mariž* 'мари́йцы, живущие близ Урала, уральский мариец' (Map.-русск.слов. 315; *ožno tošto mari-n umà-žėn kùdāšto izi. kudo šėngelne* 'azelőtt a régi mari[k]nak volt a nyári kunyhó mögött (tkp. a kunyhóban hátul) egy kis kunyhójuk' (БЕКЕ, Mari szövegek III, 178) | *m o r d v.*: *velešg ata jutksto ki pek paro?* 'wer ist in dem Dorfe unter den Greisen (eig. Greis) der beste?' (RAVILA: FUF. XXIII, 51).

[Irodalom: FOKOS: MFigy. i. h.]

b) A s z a m o j é d b a n :

jur.: *ruššis kajjav* 'er ging weg zu den Russen (z. B. in ein russisches Dorf)' (ЛЕHT. 231); *kappijji kōñāt* 'ich beegnete Ostjaken' (uo. 159).

c) A t ö r ö k s é g b e n :

ót.: *qyrqyz tapa sülädim* 'je fis une expédition contre les Kirghiz' (Orkh. II E 26); *oyuz täzip tabyačga kirti* 'les Ogouz fuirent et entrèrent en Chine' (II E 48); *qırqız tapa är idmšš* 'zu den Kirgisen habe er Männer gesandt' (RAMST., Zwei uigur. Runeninschriften O 10); *tatar birlä* 'mit den Tataren' (uo. O 6); *mäniñ är* 'meine Mannschaft' (uo. O 12); ,... les noms de peuple ne s'emploient jamais d'ailleurs au pluriel" THOMSEN, Inscriptions 165; l. még RADL. Inschriften 67 | *k t.*: *körinėgä kiši ävdi* 'die Leute drängten sich zum Sehn darum' (KAŠG.—BROCK. 27); *kiži jäkläri* 'die besten der Menschen' (KB. 19: 1) | *alt.*: *Moñuldün čärü* 'das Heer der Mongolen' (Pr. I, 135); *gažybis Orusga paryp jalya kirät* 'manche von uns gehen zu den Russen und vermieten sich' (uo. 134); *kižiniñ jamany* 'der schlechteste unter den Menschen' (uo. 117); *kižidän artyq* 'besser als (alle) Menschen' (uo. 41) | *t e l.*: *orus qolynda jainai-dir* 'er schmachtet jetzt in den Händen der Russen' (Pr. I, 199); *jär üstündä kižizin jüdü* 'alle auf der Erde wohnenden Menschen versammelte er' (uo. 104) | *s z a g.*: *čylyan kiziniñ ižindä* 'unter den versammelten Leuten' (Pr. II, 25); *atmyna kizi paryb-ysty* 'Pferde und Leute ritten fort' (uo. 91) | *u f a i.*: *bäškertka bäreřya* 'baskirok közé menni, baskir földre menni' (PRÖHLE: NYK. XXXVIII, 334) | *o s z m.*: *Türk, kim adlarj dir šimdi tatär, oldžilar šeh kiližindan tär-u-mär* 'a törökök, kiknek most tatár a nevük, szétszóródtak a sah kardjától' (THURY: NYK. XXXIV, 382) | *a d a k á l.*: *almak ičün adam jollar* 'er schickte wegen des Kaufes Leute' (KÚNOS: Adak. 17); *saraj adamle dolaj* 'der Seraj füllt sich mit Leuten' (uo. 201) | *c s u v.*: *vřes, tuvar mar ěbir* 'nem vagyunk mi orosz, tatár' (Mész. II, 51); *unđn pušani vun pilak šul tšėvašra purəntšə* 'az ő sógora 15 évig élt a csuvas(ok) között' (ASM., Опыт изслед. чув. синтаксиса I, 56); *tšėvaš xuššintšə sarə šin vun-nəra pərre antšax* 'a csuvas között szöke embert csak egyet [találsz] tiz között' (uo. 292); *teřer jal řəřə xuššinhžžə tajařə řəřə ilėmlə* 'kilenc falu leánya között

[németül szó szerint: 'unter dem [!] Mädchen von 9 Dörfern...'] T. leánya a legszebb' (Mész. II, 106); *хэр пүхенат урамā* 'a leány gyülekezik az utcára' [németül szó szerint: 'das Mädchen versammelt [!] sich auf der [tkp. die] Strasse'] (uo. 91); *эзир иккэн шыннен лэжэха* 'ti vagytok az ember(ek) java' (uo. 103) | j a k.: *саха махтанһтын ылыаһ* 'du wirst den Dank der Jakuten erlangen' (BÖHTL. Wb. 146).

[Irodalom: MFigy. i. h.]

d) A m o n g o l b a n :

k h.: *degēdy monḡol* 'Хухунорские монголы' (CSEREM.—RUMJ. 431), 'Хухунорская Монголия' (uo. 371; *degēdy* 'верхний, высший; верховный; лучший' (uo. 370); *erejin sain* 'лучший из мужей' (uo. 54) | k a l m.: *халмактв жәүдз күркү-вә?* 'wie könnte ich zu den Kalmücken kommen?' (KM. 76); *šerkəs neg хомстā көүңг әмдә аптс-ирән күрән ирсә* 'so waren die Tscherkessen einmal gekommen und hatten einen zweijährigen Knaben lebendig mitgebracht' (uo. 75); *orosin ērō irēn sūsān kelwā* 'sie erzählte, wie sie zu den Russen kam' (uo. 84); *monḡol taḡul* 'Mongolen und Tanguten' (KWb. 264, 379); *kün хамвог тсуяр* 'alle Menschen' (KM. 12; 'az ember valamennyi együtt'); *manig üzсә күн келә* 'die Menschen, die uns kennen, werden sagen' (uo. 9) | d a r k h.: *tūdūni obogāt bolwal* : *хара-дархат, уха-дархат, ... хорломā ...* 'от них происходят (следующие) роды: *хара-дархат, уха-дархат ... хорломай ...*' (SZANZS., Дархат. 82) | d a h u r: *эргүнүн айāsā татэжā татвэ* 'относительно мужчин ['férfiát illetőleg'] [можно сказать], что они засевают свои пашни' (ROPPE, Дарур. 56) | m o g o l: *моḡол жем үдәнә?* 'was essen die Mogholen?' (RAMST., Mogh. 11); *моḡоли qoḡor köuni bi* '(wir) sind zwei Söhne der Mogholen' (uo.); *моḡол келү би?* 'wieviele Mogholen gibt es?' (uo. 12); *to моḡоли kelānini bičinä-to* 'Sie schreiben die Sprache der Mogholen auf' (uo. 8); *öšyōn qazamat kižē* 'die Afghanen haben Gefängnisse gebaut' (uo. 14); *qazdōy morin dērā uniḡ-sōni wžāžem-bi* 'ich sah, wie die Kosaken auf Pferden ritten' (uo. 6; *to qazdōy irāksōni pei sā kēbā to?* 'wussten Sie nicht, dass der Kosak gekommen ist?' uo.); *bōbō-mi ordōduni adam хили би, bōbō-mi adamdu uftān öḡunā* 'in meines Vaters Dorf (Lager) sind viele Menschen ['ember sok van'], und mein Vater gibt den Menschen zu essen' (uo. 19); *bōbō adamdu kelābū* 'der Vater sprach zu dem Volke' (uo.).

[Irodalom: Orsz. Népt. Egyes. Évk. 1944, 45.]

e) A m a n d z s u - t u n g u z b a n :

e v e n k i: *ewenkī* 'эвенк, эвенки' (VASZIL., ЭВЕНК.-РУССК. СЛОВ. 1958, 545) | l a m u t: *тадук ороц зулан һуци әмрән. хоја һуци әмрән. ороц цисто-да ман. һуци әжду кокән. ороц дабудаканни* 'da kamen Russen in die Häuser der Orotschen. Es kamen viele Russen. Die Orotschen töteten sie einfach. Die Russen kamen alle um. Die Orotschen waren Sieger' (BENZ., Lam. 136); *ulikiw oroc madañ* 'die Orotschen müssen Eichhörnchen töten' (uo.); l a m. (O l a): *hējek* 'коряки' (NOVIKOVA 136; uo. *hējekəl* is) || m a n d z s u: *ere niḡgun aḡmani nialma Ziejḡo birade ačafi...* 'ennek a hat törzsnek embere (népe) a Z. folyónál összetalálkozván...' (BUDENZ: NYK. XX, 397) | n a n. (A m u r): *klassadu naonḡokan arčokanduj oji* 'в классе мальчиков, чем

девочек, меньше (мальчик по сравнению с девочкой малочисленный' (AVRORIN I, 218); — (egyed- vagy többesszámmal:) *ploščazidu naj* (= *najsal*) *tias bičini* 'на площади людей полно было' (uo. 141); *boatoj naj* (= *boatoj naj-sal*) *ilanzjari tokiwari irajči* 'охотники (охотящийся человек) втроем свою нарту тащат' (uo.).

*

Külön csoportot alkotnak egyéb főnevek (mint kő, tojás, hegy stb.), melyek több (de talán nem valamennyi) urál-altaji nyelvben (tehát nem általánosan) gyűjtőnévként egyesszámban használatosak.

A teljesség kedvéért ezekre is hozunk fel példákat.

a) A finnugor nyelvekben:

magyar: *hogy a tojás darabja? ; követ törni ; lehazudja a csillagot az égről* | o s z t j.: *uás-pōzəχ* [sing.] *ágtl. uás-pōzəχ llyman olləŋən. i-mosaŋna uás-pōzəχləl andəm̄i ɨsət* 'receptojást gyűjt. Receptojást even vannak. Egyszer csak a receptojásai (is) elfogytak' (PÁRAY, Nyelvtanulm. 32–3) | v o g u l.: K. *səməl tɔl, p, əŋ tɔl kənnəl mənə* 'sie fahren zwischen den schwarzen Wolken, den ruffarbenen Wolken hindurch' (KANN.—LIIM. II, 665); *səməl tɔl pəəŋkɛn tɔl ɣalnə t telitəχtɨ* 'er mischt sich nun unter die schwarzen Wolken, die ruffarbenen Wolken' ['a felhő[k] közé'] (uo. II, 569); KL. *poəkəwə šəštəm poəkəwəŋ taj* 'tobozát termő tobozos ág' (VNGy. III, 353); *pulə šəštəm puləŋ sūj pulə kün̄ panšəm* 'a bogyóját termő bogyós berek bogyója a midőn megérett' (uo. 483) (l. még a 4. pontot) | v o t j.: *toyež kotir̄in kiz̄i'i* [sing.] 'die Sterne um den Mond' (WICHM.: JSFOu. XIX, 17); *inm̄is̄ kiz̄i'iles̄ lidze tšotse todid-ke* 'wenn du die Zahl und das Mass der Sterne des Himmels kennst' (uo. XI, 192) | c s e r.: *pəol nələs* 'die Wolken bedecken den Himmel' (RAMST., Bergtscher. 111); *šə-rəm̄ kerke-dəs̄ šərtəškə* 'Perlen auf einen Faden reihen' uo. 45; *šer* 'die Perle, der Perlenschmuk'; (l. még BEKE, CserNyelvt. 170) | m o r d v.: *veše jarkat, veše jarkat, anćak jutksost ve baran.* — *tešne i kovis̄* 'alle sind Schafe [többesszám], alle sind Schafe, nur ein Hammel unter ihnen. — Die Sterne [egyesszám] und der Mond' (PAAS.: JSFOu. XII, 70).
[Irodalom: MFigy. i. h.]

b) A törökségben:

alt.: *altyny ärdi jərđiŋ ayažyn jalayan, üstünŋü ärdi tənärinŋ jylɔɔzyn jalayan* 'der mit seiner Unterlippe die Bäume der Erde leckt, der mit seiner Oberlippe die Sterne des Himmels leckt' (Pr. I, 71) | t e l.: *tənärinŋ jylɔɔzyn tɔlob-otturdü, ... aidyŋ tıp turyan ayašty tɔlody, künün tıp turyan tašty tɔlody* 'des Himmels Sterne zählten sie, ... die vom Mond beschienenen Bäume zählten sie, die von der Sonne beschienenen Steine zählten sie' (uo. 183) | o s z m.: *üstüne taš jumdilar* 'man bewarf sie mit Steinen' (VÁMB., Altosm. 183) | a d a k.: *orada gene elmas indži dop-doly* 'dort war es mit Diamanten und Perlen ganz voll' (KÚNOS, Adak. 150) | c s u v.: *v̄reš uramrə tšul kazat* '(egy) orosz az utcán követ tör' (Mész. II 466); *sıməs šerzə ɣuššynē üpkē mērbžeh̄ tıržjəp* 'zöld gyöngy közé öregszemű klárist nem fűzhetek' (uo. 86);

üray çemè sevavn-ā? 'a padló deszkáját olvasod-e?' (uo. I, 457). „Wir stellen somit fest, dass im Türkischen zwischen dem Ausdruck für das Einzelne und demjenigen für das Kollektive kein formaler Unterschied besteht" (KOWALSKI i. m. 5).

[Irodalom: MFigy. i. h.]

c) A m o n g o l b a n:

k a l m.: *ülŋ* 'Wolke': *çarv ūlŋ* 'schwarze Regenwolken' (KWb. 461); *degav šaçvr bolwā, neg biçesŋ ūlv, neg biçesŋ tençis* '(der Weg) wurde sehr eng, auf der einen Seite waren Berge, auf der anderen das Meer' (uo. 345); *modŋ dērō šowūnā öndögŋ bānā* 'auf dem Baume sind die Eier des Vogels' (KM. 205); *alvç šāzvŋā öndögān dardž-ēnā* 'eine bunte Elster brütet ihre Eier aus' (uo. 4; de: *tarvdžŋ šowūnā öndögŋd (öndögös) dewkēdēv bādovç bolnā* 'die Eier des Königsadlers zerplatzten' uo. 205); *erdənēr nüdlçŋ* '(eine Krone od. a.) mit Edelsteinen besetzen' (KWb. 282); *ikə tšolūçār darūldž okodž* 'man hat [ihn] mit grossen Steinen zgedrückt' (KM. 108); *közŋ semççŋ* 'die Karten mischen' (KWb. 323); *otšŋ öšörēd bān* 'es sprühen die Funken' (uo. 291; *otšŋ* 'Funke') | d a h u r: *ēn žaçŋā ēndŋç kŋrsēŋ ūvei* 'до сих пор они [a tyúkok] не клали яиц' (РОРРЕ, Даг. 53); *awsā dāiwiłāçŋ jŋç tib'kēsēr bu'kālç tib'kēwei* 'накрывают гроб крышкой и крепко заколачивают большими гвоздями' (uo. 59); *tib'kēs* 'гвоздь' | m o g.: *mō istōrāsa qatei beinā* 'der Mond ist grösser als die Sterne' (RAMST., Mogh. 9); *mēç uggwūnā* 'man schlägt Nägel ein' (uo. 5).

[Irodalom: Orsz. Népt. Egy. Évk. i. h.]

d) A m a n d z s u - t u n g u z b a n:

l a m u t (O l a): *hējekāl nçkič kusiwettā, orvčil nçkič, otkēŋ çidnč kusiwettā, orvčildŋla hēl nçki bisin* 'коряки дрались стрелами (sing.), орочи — стрелами (sing.), пальмами (sing.) и копьями. У орочей стрелы (sing.) были железные' (NOVIKOVA i. m. 136).

6. Több birtokos mellett a birtokot jelölő szó nem kap többesjelt, ha a birtok mindegyik birtokosnál csak egy, vagy ha a birtokszó az előbbi pontokban tárgyalt esetekben egyszámban használatos.

a) A f i n n u g o r n y e l v e k b e n:

m a g y a r: *a házak födele, a fák sudara, a képek kerete* (vö. *tecta domorum, die Wipfel der Bäume, die Rahmen der Bilder*) (SZINNYEI, UngSpr. 117); *latiatuc feleym zumtuchel HB.*; „*buzgó imádság epedez százezrek ajakán*”; „*az ember millióinak szemében gyászköny ül*”; *a ti szívetek, a mi testünk* (l. pl. SZINNYEI, Unkarin kielen oppikirja 91) | z ű r j. *nā gortanis munisni* 'ők haza (tkp. házukba) mentek (VdKomi 215; de uo.: *bidsen pernáš jurjasnis* 'sie alle — ihre Köpfe haben ein Kreuz' (tkp. 'fejeik'); *naja gorta-nis voasni* 'haza [tkp. házukba] érnek' (uo. 341); *sinnite lapñitlč!* 'húnyjátok be sze-

meteket!' (uo. 341); vö. *geštásid gortjasas munisni* 'die Gäste gingen nach Hause' (uo. 13 'a házaiba', vagy 'a házakba') | v o t j.: *šizimdon-šizim tiloburdolen tili-burd ižilaz* 'auf den Flügeln und Federn von 77 Vögeln' (WICHM.: JSFOu. XI, 191); *šizimdon-no šizim-das šizim portäm kos pisles-pules žil-tulimzä gerddžani bigatid-kä* 'ha 70 és 77 különféle száraz fának tetőhajtását össze bírod esomózni' (MUNK., VotjNépk. 184) | e s e r.: *üđerblakän tojšerpeštäm* 'die Messingkämme (egyessz. acc.) der Mädchen' (PAAS.—SIRO: MSFOu. LXXVIII, 148); *tš-βetš miššä saldatβlakän βüjušt tuš-ak pudurya* 'den von hier gekommenen Soldaten zerbrechen dort die Köpfe' (tkp. 'fejük') (WICHM.: MSFOu. LIX, 447) | f i n n: *sotamiehet istuivat hevosten selässä* 'a katonák a lovak hátán ültek' (SET., Laus.¹¹ 41; *hänen sanansa painuivat kaikkien sydämeen* 'az ő szavai mindnyájuk szívébe hatoltak' (uo.); *lakit lensivät päästä, ja kuului eläkönhuutoja* 'a kalapok leröpültek a fejről és éljenkiáltások hallatszottak' (HAKULINEN, SKRKR II, 211—2).

Persze ma már néha itt is többszámi használattal találkozunk; pl. z ü r j e n: *lubeznežjasžen šinjasis beglásni kutis* 'szeretőinknek szeme (tkp. szemei) elkezdett (egyesszám!) forogni' (ZNépk. 22), *šinjasid gildasni* 'a szemed kiugrik' (tkp. 'szemeid ki fognak ugrani') (NyK. XLV, 422).

Az osztjából is több példát idézhetünk, amelyekben a birtokot jelölő szón ilyen esetben duális vagy plurális jel jelentkezik: *ikiluw wēk ši mątsat* 'unsere Männer (férjeink, öregeink) sind schon ewig weggegangen' (STEINITZ, OVD. I, 114), *ikiluw kašti manłw* 'gehen wir unsere Männer suchen!' (uo. II, 166); *nāžlam, nāžlam!* | *kurak tižal lətəŋ oxlən | tūsan wē xəntižal!* 'Frauen, Frauen! | Eure Köpfe mit adlernerstgroszen kahlen Flecken | lasset geschickt schwingen!' (uo. I, 173) (uo.: *kət jam jōšlən* 'eure beiden guten Hände', *šašlən* 'eure Rücken', *xonlən* 'eure Bäuche' stb. (l. uo. II 157—8, 201, 202, I 40).

[Irodalom: MFigy. II., 3—4. sz. 39; SETÄLÄ, HAKULINEN, SZINNYEI i. h.]

b) A s z a m o j é d b a n:

o s z t j.-s z a m. (s z e l k.): *sēlči pōt* [sing. gen.] *pārīp* [sing. acc.] *nāni tōqilwmbati* 'семи деревьев вершины все считает' (PROKOFJ. 102).

c) A t ö r ö k s é g b e n:

ó t.: *jüz är jüzi bāylār bāŋzi* [sing.] 'die Gesichter der 100 Helden, die Antlitze der Bege' (RADL. Atsch. b. 1) | a l t.: *Tardanaq paldardyn pažyn* [sing.] *kāzip* ... 'T. schnitt der Kinder Kopf ab ...' (Pr. I, 28); *alty tākā müzün* [sing.] *qaira tolyob-aldy* 'die Hörner von 6 Steinböcken wand er zusammen' (uo. 63); *pistiŋ tynybysty* [sing.] *aldyŋ* 'du hast unsere Seele errettet' (uo. 290) | s ó r: *čätti künniŋ pažynda čättiläziŋ pažyny* [sing.] *käzä sapty* 'nach 7 Tagen schlug er allen sieben den Kopf ab' (uo. 398); *alyptardyn tynyn* [sing.] *aldyrdyn* 'der Helden Seelen hast du gerettet' (uo. 330); *ölžön tynybysty* [sing.] *ala-bärđiŋ* 'unsere gestorbenen Seelen hast du gerettet' (uo. 357) | s z a g.: *attarynyŋ aqsyn* [sing.] *ailandra tarttylar* 'der Pferde Mäuler rissen sie herum' (uo. II, 189); *ol armarlardyn samayyn* [sing.] *noya öttyŋ?* 'die Schlösser jener Speicher, weshalb hast du sie zerbrochen?' (uo. 183) | m i s.: *bəznəŋ jäš başka* [sing.] 'auf] unsere jungen Köpfe' (PAAS.: JSFOu. XIX₂, 55);

ak kügärčennärnəḡ bürki [sing.] *bar* 'die weissen Tauben haben Schöpfe' (uo. 38); *barda bajlar kibeti* [sing.] 'die Läden aller reichen Leute' (uo. 19); *kəzlarnəḡ bar bar tərləsi* [sing.] 'es gibt eine Sorte von Mädchen' (uo. 39) | *k a z. állä seznen küzegez* [sing.] *juk-mj!* 'talán nincs nektek szemetek?' (Bál. I, 36) | *b a l k.:* *endü wa qızlarıḡa er* [sing.] *izle* 'nun suche deinen Töchtern Männer' (PRÖHLE: KSz. XVI, 172. „Im Balkarischen muss hier die Einzahl stehen, da das balk. Sprachgefühl von der Anschauung ausgeht, dass eine jede Tochter des Königs einen Mann bekommen soll. Wenn erle stünde, dann wäre damit zugegeben, dass ein jedes Mädchen eventuell mehrere Männer bekommen könnte" uo. 241); *tiširularḡbiz başlarıḡa küpes qısalla* 'unsere Weiber binden Tücher [sing.] um die Köpfe [plur.]' (uo. 127) (*küpes* 'seidenes Kopftuch' uo. XV, 231) | *k u m ü k:* *terekleni başı* [sing.] *boldu guldurej* 'da wurden die Köpfe der Bäume gelb' (NÉMETH: KSz. XIII 163) | *a n a t.* *dālar başı* [sing.] 'die Gipfel der Berge' (RÁS. 8) | *o s z m.* *kezlaren jüzünü* [sing.] 'a leányok arcát' (KÚNOS II 348); *kimisinin elinde* [sing.] *sopa, kimisinin taš vardı* 'manche hatten Stöcke in der Hand, andere Steine' (TIETZE: UAJb. XXX, 186) | *c s u v.* *çarźñññ jetzē kūzə* [sing.] *pižeskē* 'a leányoknak ég a szeme a sirástól' (Mész. II, 162, I, 208), *çarźñññ tšunı* [sing.] 'a leányoknak szive' (uo. II 62); *tıpašša abžazėñėbė çolñė tšbölbarzā ilėšša, pošñėbė t. i.* 'megfognak a gyermekeket és a karjukat [tkp. 'karját'] kitépik, fejüket [tkp. 'fejét'] kitépik' (uo. 341); *çurā lažazėñññ silėi* [sing.] *keḡrā* 'a fekete lovak sörénye göndör' (uo. 140) | *j a k.:* *bu kötördörü bisigi ilibitinän ylyaçpyt* 'diese Vögel werden wir mit unseren Händen (mit unserer Hand) greifen' (BÖHTL. 244).

[Irodalom: MFigy. i. h. 39—40.]

d) A m o n g o l b a n (egyesszámmal):

k a l m.: *tolyāyān negəđūltḡ!* 'neigt eure Köpfe zusammen! (KM. 47); *sawçyr çarḡ tolyāyārḡ sajo nāmə gekėd, burçyn çarḡ tolyāyārḡ bumḡ nāmə gekėd bādəç bolnā* 'mit ihren buschigen schwarzen Köpfen eine Million und achtmal sich bückend, mit ihren gesegneten schwarzen Köpfen hunderttausend und achtmal sich bückend bleiben sie da' (uo. 201); *çōñā-tšḡ amḡ ulān tsusḡ-l-ḡ* 'die Mäuler deiner Schafe sind ja rot von Blut' (uo. 25); *egətšig terə mördin sūles ujad tāwād oknā* 'er bindet seine Schwester an die Schweife dieser [70] Pferde fest und lässt sie laufen' (uo. 119); *dalḡ mörnā del sūl awnā-w* 'die Mähnen und Schweife von 70 Rossen nehme ich' (uo.); *nāmḡ miḡçyn tuyin orā derəpkėd* 'die Spitzen von den 8000 Fahnen flatterten' (KWb. 89) | *d a r k h.* *çojār çu'iganām nūdėḡ enš çerėçin idšḡ bilā* 'ez a varjúd megette két bárányom szemét' ('глаза моих двух ягнят') (SZANZS., Дарх. 67) | *d a h u r:* *alsāḡ ūkūr çoñı ē'kin* 'голови заколотых быков и баранов' ('a levágott ökrök és juhok [sing.] fejét [sing.]') (ПОРРЕ, Дар. 61). L. még RAMST.: JSFOu. XXIII₃, 19.

[Irodalom: Orsz. Népt. Egy. Évk. 1944. 47—8.]

e) A m a n d z s u - t u n g u z b a n:

l a m u t (O l a): *orəpəl asal hunukeç nuritlettə, ostəvən — meḡən, itətən — meḡən, otçotəvən — noltən* 'те самые женщины имели волосы цвета шкуры

лахтака, ногти [sing.] — серебряные [sing.], зубы [sing.] — серебряные [sing.], лбы [sing.] — (как) солнце' (NOVIKOVA 136); *hējekāl žūtvn ūten bisin. orpēil ēlbāmdu žūdū bisitēn* 'жилица [sing.] коряков были землянки [sing.]. Орочи жили в жилищах типа юрты [sing.]' (uo.) || m a n d z s u (n a n.): *ēlēi, kekečēn zōnī horonī čuŋnu čopto-čopto eneheñi* 'крыши домов у рабов и рабынь все снесло' ['(a vihar) elvitte a szolgák és szolganók házá-
nak a tetejét mind'] (SZUNYIK, Кур-урм. 112) | n a n. (A m u r): *najsal ŋalawari ewriχēči* 'люди руки-свои (досл. руку свою) подняли' (AVBORIN 151); — *pa-roχodabi omari, gereŋ passažirsal piowari (= piosalbari) ičewenzīči* 'на пароход садясь, все пассажиры билеты свои [sing. és plur. lehetséges] показывают' (uo. 141); vö. uo.: *buč Buriči indagi (= indasalzi) pulsiχepu* 'мы в Хабаровск на собаках ездили'. — Többesszámmal: *zosal gujčeslēči bialtandu kiltoliansziči* 'домов крыши при лунном свете блестят' (uo. 148).

Már rámutattunk arra, hogy ennek a szerkezetnek szerepe van a névutók kialakulásánál is.⁸ Láttuk, hogy a névutós szerkezet tulajdonképpen birtokos szerkezet, ebben pedig a birtok, vagyis a névutó alapszava a megelőző (jelzett) főnév számától függetlenül állandóan „egyesszám”-ban maradt, és így könnyebben állandósulhatott a névutó alakja.

*

Ezzel az itt tárgyalt jelenséggel kapcsolatban még egy kérdést kell érintenünk.

Ismeretes, hogy a magyarban a birtokot jelölő szó csak akkor kapja a t ö b b e s 3. személyének birtokos személyragját (*házuk, házaik*), ha a birtokosjelző ['ök' értelmében] ő (pl. *az ő házuk, az ő házaik*), egyébkor a birtokot jelölő szó csak az egyesszám 3. személyének birtokos személyragját veszi fel (*a magyarok királya v. királyai; az emberek háza, a fák levelei, a remekírók művei; l. pl. SIMONYI, Jelzők 171, 178; SZINNYEI, UngSpr. 117*). Persze „alig kételkedhetünk benne, hogy az egyeztető szerkezet [tehát: *a magyaroknak királyuk v. királyaik*] régiebb, mint a nem-egyeztető, hiszen kódexeink korában amaz sokkal gyakoribb, mint emez. De ez a rövidebb szerkezet is igen régi, már a kódexek kora előtt is kimutathatjuk: így van *wermekalia* már egy 1233-i oklevélben, s a *hadak útja* is bizonyosan igen régi kifejezés” (SIMONYI i. m. 178—9). („A két szerkezet egyazon mondatban: prófétáknak általok és angyaloknak általa ÉrdyK. 59” uo. 180).

Hogy a többi urál-altaji nyelvben a két szerkezet közül melyik járatos, azt — tudtommal — még nem vizsgálták meg rendszeresen, de sokszor nem is lehetne megállapítani, minthogy gyakoriak a szinkretisztikus v. homomorf végződéses (vagy egyáltalán nem jelölik a birtokon a birtokos személyét). Így például a déli-osztjákban *anēt* jelentése egyformán 'anya' és 'anyjuk' (*anēdat* 'két anya' és 'két anyjuk'), *anīdat* 'anyái és anyáik' (PATK.—FUCHS 63), az északi-osztjákban *xādēl* jelentése 'háza' és 'házuk', *χatŋlāl* 'két háza' és 'két házuk', *χātlāl* 'házai' és 'házaik' (PÁRAY: FUF. XIII, 297—8; l. még STEINITZ: Ovd. I, 40—1, 216—7, OstjGr. 57); a mordvinban (az erzäben) sem tesznek mindenütt különbséget a 'fiam' és 'fiaim' jelentésű alakok között (l. PAASONEN, MordChrest. 04, БУВРИШ, Историческая грамм. эрзянск. языка 201); a finn *jalkansa* alaknak négyféle jelentése van: 'lába', 'lábuk', 'lábai', 'lábaik', *isänsä* jelentése 'pater (patres) eius' és 'pater (patres) eorum',

⁸ L. NyK. LXIII, 76.

az *isän kirja* 'az apa könyve', *eläinten kuningas* 'az állatok királya' szerkezetekben pedig egyáltalán nincs birtokos személyrag; a török *ayalary* hármas jelentésű 'seniores eius', 'senior eorum', 'seniores eorum', a mongol khU. *mörin*, kalm. *mörñ* a finnhez hasonlóan ezeket jelentheti: 'equus (equi) eius' és 'equus (equi) eorum' (I. RAMSTEDT: JSFOu. XXIII₃, 19). — L. azonban a törökségben pl. oszm. *atalar sözü* 'ősök szava, közmondás' (KÚNOS, OTNy. 5, 157). *atalar sözüñü* 'ar atyák szavát (közmondást)' (uo. 232); kaz. *jullarnñin ozonragı* 'a leghosszabb út (az utak hosszabbja)', *auıllarnñin bajı* 'a leggazdagabb falu (a faluk gazdagja)' (BÁLINT III, 105), stb. L. még NyK. LXIII, 65 és itt alább.

Többnyire azonban — úgy látszik — ahol a nyelv a két alakot megkülönbözteti egymástól, az egyeztetett alak (vagyis: *a magyarok királyuk*, *a magyarok királyaik* féle szerkezet) használatos. Pl.

v o g u l: *xüräm xam män xumiänl* 'a három férfi legkisebbike' (VNGy. II, 52; tkp. 'a három férfi kis emberük'); *joutam ujkäyän simänän etxlawat* 'vásárolt állatkáimnak (duális) gyomruk (szívük: tkp. 'kettej[ük] szívei') éhezik' (VNGy. IV, 343); *tül-ült jurt-xumiäyü rumkänän pasänne unttıpösü* 'azután társai (duális) pohárkáikat (tkp. 'kettőjük pohárkáit' [mindegyiknek csak egy pohara volt]) azonnal az asztalra helyezték' (uo.) | (o s z t j.: vö. *lay kudel èuält selttä manläm. ley kuttäl èuält mandäm toyäna...* 'köztük megyek el. Mikor köztük megyek ...' PÁPAY, Nyelvtan. 140, ПАТК.—FUCHS 108) | v o t j. *peresjoslän veramzi* 'az öregeknek mondásai' [tkp. 'az öregeknek mondásuk'] (VotjNépk. 189); *valjosıldän iznäsjosıı punıskızı-kä* 'ha lovaidnak sörényei [tkp. 'sörényeik'] összegöndörödnek' (uo. 1); *peresjoslen pizi* 'der Sohn der Alten' ['az öregeknek fiok'] (WICHM.: JSFOu. XIX, 135); *sooslen busı şorazi* 'mezőjük közepén' ['az ő[k] mező-közepükön'] (uo. 89) (I. NyK. XXXVI, 446). (De vö. *kamjoslen ijljosaz* 'über den Strömen' WICHM. JSFOu. XI, 85; *nüläsjoseldän şürjosaz* 'az erdők mögött' VotjNépk. 302; *ta pijoseldän pallan kisıjaz* 'ezeknek a fiúknak bal zsebében' uo. 231; [nem *ijljoszazi* stb.] vö. NyK. XXXVI, 225; névutóknál általában: *peresjos poşken* 'a vének közül' VotjNépk. 171; *sojos-velen* 'fölöttük' uo. 94.)

A m a n d z s u - t u n g u z b a n általános az egyeztetett alakok használata. Pl.

e v e n k i: *zul sigdiledutın* 'между домами' (KONSZT.—LEBEGY. 223; tkp. 'a házak közükön'), *zül sigdiledütın* ua. (VASZIL. Словарь 1958, 350) (de: *zu zuledun* 'перед домом' KONSZT.—LEBEGY. 223: 'a ház előtte'); *omolgıl zulgidedutın doksa* 'сев перед юношами' uo. 224: '[az] a fiókák előtt[ük] ülve'); *bejtken oron dagalan emeçen* 'мальчик подошёл к оленю' ('a rénszarvas-közelségébe'), de: *bu oror dagalatın emeçewun* 'мы подошли к оленям' ('a rénszarvasok közelségükbe') (uo. 225); *tatkıt zarın* 'для школы', de: *kunakar zarıtın* 'для детей' (uo. 226); (*nunan*) *zarın* 'для него': (*nunartın*) *zarıtın* 'для них' (VASZIL., Словарь 1958: 733); *degikewün dökicin* 'место посадки самолёта': *gägıl dökicitın* 'место спуска лебедей' uo. 119); *biçätin nunarñitın orortın* 'у них были олени' (Материалы 97) | — l a m u t: *hupkucök bitlödun* 'an Stelle der Schule', de: *nocäl bitlöduten* 'anstatt der Blumen' (BENZING, LamGr. 84; *nöcäl bitlöduten* 'an der Stelle der Blumen' uo. 148); *kunıl zuldätkiten nurin* 'er lief vor die Kinder hin' (uo. 84); *zu dolan bisin* 'внутри дома был (букв. дом внутри него был)' és: *zul dolatan bisin* 'внутри домов были (букв. дома внутри их были)' [CINCİUS, Очерк грамм. эвенского (ламутского) языка 233]; *zulbu dolatan bisin* 'внутри моих домов (букв. дома мои внутри их)

был' (uo.); — lamut (Ola): *noḡḡn tetin* 'его (ee) одежда', de: *noḡḡrtḡn tetitān* 'их одежда' (NOVIKOVA, Очерки 142); *noḡḡrtḡn kutātān* 'их сын' (uo. 144); *noḡḡrtḡn kīḡḡḡeltān* 'их книги' (uo.; tkr. 'az ők könyveik'); *hējekāl žūtḡn ūten l'isin* 'жилица (sing.; 'házuk') коряков были землянки (sing.)' (uo. 136).

mandsu: nan. (Kur-ur m.): (*noani*) *derehi* 'его стол': (*noati*) *derehi* 'их стол', (*noani*) *inakihi* 'его собака': (*noati*) *inakinti* 'их собака' (SZUNYIK 66) | nan. (Amur): *to žilini* 'лось голова (его)' (AVROBIN 158), de: *tejsel žilisalči* 'их (тех) головы-их ('azok fejeik')' (uo. 267); *naj indani* 'человек собака (его)' ['az ember kutyája'] (uo. 157); *noanči duḡḡḡḡḡḡči* 'их тайга' [tkr. 'ők tajgájuk'] (uo. 158).

Tagadhatatlan, hogy az egyesszámnak mint numerus absolutus v. indefinitus-nak a használata nem kizárólagos sajátossága az urál-altaji nyelvcsoporthnak. Sok hasonló szerkezetet találunk például indoeurópai nyelvekben is (l. alább). Jellemzővé az teszi ezt az urál-altaji nyelvhasználatot, hogy ma is megvan valamennyi urál-altaji nyelvben és az itt tárgyalt esetekben következetesen általános, és csak újabb hatás és fejlődés eredménye ezekben a többszámnak a használata, illetőleg behatolása. Ez amellet szól, hogy a szintaktikai alkatukban egyébként is konzervatív urál-altaji nyelvekben megőrződött az eredeti numerus-használat. Hogy ezt a jelenséget az ősi egység és a — bizonyára hosszú ideig tartott — együttélés emlékének tekinthessük, arra különösen az egységes elv alapján keletkezett névutók (singulárisi birtókszóból alakult névutó-alapszó) utalhatnak. [Olyan kifejezésekben is, mint pl. a német „er zählte die Häupter seiner Lieben”, „sie stecken die Köpfe zusammen”, vagy a latin „sursum corda!”, a magyarban nem lehetne többszámot használni. De éppolyan lehetetlen lenne a németben egyesszámot használni olyan kifejezésekben, mint a magy. „néz a szeme közé” (Ar. TSz. 5. é.), „összetett kézzel”, „a fogát csikorgatja” vagy a cseremiszi *jalām taraš* 'die Beine spreizen' (RAMST., Bergtscher. 142), vagy a votják *tšije-pu puškyn* 'wir wanderten' zwischen den Kirschbäumen' (WICHM.: JSFOU. XI, 52); l. még fent a 268., 275. lapon. Vö. KERTÉSZ: KSz. XIV, 95—6.]

Hogy ennek ellenére mégis mennyi a magyarral közös vonást találunk a németben, arra tanulságos példákat és megállapításokat idézhetünk W. WILMANNNS „Deutsche Grammatik” című munkájából. „Die ursprüngliche allgemeinere Bedeutung des Singulars zeigt sich darin, dass er noch jetzt gebraucht wird, wo man vom Numerus überhaupt abstrahiert” (III, 710). Néhány példa: *der Feind steht vor dem Tore* (712), *der Schwede sagt uns Hilfe zu* (uo.), *die Bücher haben einen festen Einband* (713), *wir schwangen uns in den Sattel* (uo.), *sie liessen den Kopf hangen* (de: *sie steckten die Köpfe zusammen*) (uo.) stb. „Je enger und geläufiger die Verbindung des Substantivums mit dem Verbum ist,⁹ um so mehr neigen wir zum Singular” (uo.). L. még pl. BRUGMANN: KVglGr. 413.

*

⁹ Olyan értelemben, hogy pl. „halat fogni” = halászni, vagyis ez mintegy egység képzet. WILMANNNS példái: *sie schlugen mit dem Schwerte drein*; *sie gingen mit gefälltem Bajonett vor*; *wir schwangen uns in den Sattel*. [Más összefüggésben bizonyos tekintetben hasonló gondolatot találunk (a zürjén acc.-i -es alkalmazásával kapcsolatban) a Современный коми язык 142. lapján.]

Befejezésül hadd jegyezzük meg itt is, amire már előbbi közleményeinkben utaltunk: ezek az itt tárgyalt egyezések egymaguk még nem döntenek el a nyelvrokonság kérdését, vagyis még nem igazolják az urál-altaji nyelvrokonságot; azonban a többi szintaktikai egyezéssel együtt, egy egész szintaktikai rendszerbe illeszkedve, máris erős támaszaivá válnak az ősi egység feltevésének, és párosulva hangtani és alaktani, valamint szókincsbeli egyezésekkel — mint amilyenek már eddig is rendelkezésre állnak és amelyeknek a köre a további kutatások során csak bővíthet — igenis alkalmasak arra, hogy valóban eldöntsék a nyelvrokonság kérdését.

Ilyen szintaktikai tanulmányoknak éppen ennek a teljes szintaktikai rendszernek a kutatása és feltárása ad jogosultságot, ez teszi őket szükségessé is.

VII.

(Pótlások az előbbi közleményekhez)

1. A NyK. LXII. kötetében (255 kk.) a jelzőileg használt *anya-gnevekről* szóltunk (mint pl. *márványkő koporsó, vaslánc*). Önkéntelenül is arra gondolhatnánk, hogy tulajdonképpen a német *Goldfaden* 'aranyfonál', *Eisenkette* 'vaslánc' is ugyanilyen szerkezetű összetétel.

Ez az egyezés azonban csak látszólagos.

A *Goldfaden*, *Eisenkette* szerkezetekben igazi összetétellel, két főnév összetételével van dolgunk. Az ilyen összetételekről áll az, amit például WILMANN (Deutsche Grammatik II, 535—6) így jellemez: „... zum Wesen dieser Composition gehörte es, dass zwischen ihren Gliedern ein bestimmt ausgeprägtes syntaktisches Verhältnis nicht bestand oder wenigstens nicht empfunden wurde. Die Composition erschien also von Anfang an als ein Mittel, Wörter in freierer Weise zu verbinden, und im Gebrauch dieses Mittels war die Sprache an die ursprünglich etwa geltenden Schranken nicht gebunden. ... Die Composition drückt immer nur die Verbindung im allgemeinen aus. — Wenn Substantiv mit Substantiv verbunden ist, bezeichnet das zweite Glied gewöhnlich die allgemeine Begriffskategorie, in die der Gegenstand gehört, das erste dient zu ihrer näheren Bestimmung und lässt sich als abhängig vom zweiten betrachten.” A *Goldfaden* egy „Faden aus Gold” kapcsolatnak felel meg, a *Goldkäfer* értelme „ein Käfer, der wie Gold schimmert”. Hasonlóan mondja BRUGMANN is (KVglGr. 297) indoeurópai vonatkozásban „... aus jeder beliebigen Wortgruppe, die einen syntaktischen Komplex ausmachte, [konnte] unter Umständen ein Kompositum werden.” [Hasonlót állapított meg egyébként a magyar összetételekkel kapcsolatban SIMONYI; l. Nyr. XLVIII, 51; l. továbbá PAIS, Magyar szóalak-tan I. Szóösszetétel (A budapesti Eötvös Loránd tudományegyetem bölcsészeti karának jegyzetei) 8. l.]

Ezzel szemben a finnugor kifejezésmód jelzős szerkezet, amelyben pl. magának az anyagnévnek, de a jelzett szavának is még külön melléknévi jelzője is lehet, pl. *egy hamis klaris olvasó* (Radv. Csal. II 363), *egy weres atlacz gyewngies zoknya* (OL. D. 26367), v o g. *χαριν σās jāmas χantā* 'kérges nyírhej szép rajz' ('kérges nyírhejből való szép rajzokat') (VNGy. IV 60), *tāsam jiw mūrān tērām tarmal* 'száraz fá[ból való] kerek ütőszerral' (uo. III, 405); l. KERTÉSZ: FgrF. 17: 43 kk.).

2. A mértékjelölő főnévi jelzővel kapcsolatban (mint pl. *egy csöpp méz, egy pohár bor*) már többször hangoztatták, hogy a hozzájuk hasonló német kifejezések, mint *ein Tropfen Wein, ein Glas Bier, ein Korb Äpfel, ein Bissen Brot* stb.) újkeletűek, és régebben genitivus partitivus (vagy partitivusi viszonyt jelölő prepozíciós szerkezet) volt ilyenkor használatos. „In der älteren Sprache — írja WILMANNNS (i. m. III 586) — hängt von Massbestimmungen durchaus der Genitiv ab; z. B. ahd. *stucchiu brôtes...*, mhd. ... *ein faz wines* u. a. Erst im Nhd. kann für das untergeordnete Substantivum ein beigeordnetes in dem Kasus des regierenden Wortes eintreten.” (L. még pl. LEWY: KSz. XVII, 219.) Az egyezés tehát itt is csak látszólagos; l. különösen KERTÉSZ: FgrF. 17: 57 kk.

FOKOS DÁVID

A jelentő mód jelen idejének jelölése az osztják nyelvben

1. Dolgozatomban arra törekszem, hogy elsősorban az *l* praesensjelet és annak fejlődményeit bemutassam — anélkül, hogy az igeragozás kérdéseire is kitérnék. Szükségessé nek látom hangsúlyozni, hogy itt csupán a praesens jelöléséről lesz szó.

Bár e dolgozat megemlékezik az osztják nyelv olyan jelen idejű igealakjairól is, amelyek nem időjeles praesensek, mégis jogos marad az a kérdés, hogy nem kellett volna-e már most tisztázni a jelen idő kifejezésének többféle lehetősége között az egyes kifejezési módok rendszertani értékét. Sajnos, ez a dolgozat erre csak itt-ott ad választ, vagyis ebből a szempontból hiányos. Azt hiszem, hogy ebben a kérdésben szótárokra hagyatkozni, mégha az KARJALAINEN szótára is, elhibázott dolog volna. Szöveggyűjtés nem áll annyi rendelkezésünkre, hogy azokból a jelen idő kifejezésére használt eszközök egymás közti erőviszonyait megállapíthassuk. Ugy látszik, hogy REGULY-nak az ONGY.-ben közzétett szövegeiben gyakoribb a praesens igeveves kifejezése, mint PÁPAY J. ÉONyt. címen kiadott gyűjteményében. A mai élő nyelvhasználatra mindenestre mai szövegek tudnának tájékoztatást nyújtani. Ebben a tekintetben némi kis tájékoztatást szereztem az OstjChrest.¹ ből, és még szerezhettem volna a mostanában megjelent ábécés könyvekből. Ezek közül azonban csak a Szurg.-ból kaptam adatokat, és a V. nyelvjárását nézegettem, a többiét nem használtam föl. Talán nem tévedek, ha a Szurg. és a V. nyelvjárásra nézve vizsgálódásaimból azt szűröm le, hogy a praesens kifejezésében nem tapasztaltam olyan jelenséget, amely KT. szótárával szemben állna.

Akárki is lesz az, aki az osztják igeragozás rendszeres feldolgozását célul tűzi ki maga elé, az itt elmondottak nem lesznek számára haszontalanok, mert az igealakok elemzésében legalábbis a praesensjelről itt tájékozódhatik. Ugy látszik, hogy az osztják igealakok elemzésénél a szótó, az időjel és a személyrag közül a szótó a legkényesebb. Annak, aki nem vizsgálta át az osztják igealakok százait — vagy ezt megtéve is fönntartja magának a kétkedés jogát, és igen egyszerűnek látja azt a módot, ahogy én a praesensjelet kikövetkeztettem —, legyen szabad azt válaszolnom, hogy KARJALAINEN adataiból a praesensjel világosan látszik. Sokszor zárójelben közli is, hogy praesensszel van dolgunk. Ahol ezt nem teszi, ott a szótár közlési rendje és az egyéb alakokkal való összehasonlítás igazít el bennünket.¹

¹ *Rövidítések* : AHLQV. = Über die Sprache der Nord-Ostjaken. Von AUGUST AHLQVIST. Helsingfors, 1880.

2. Nyelvjárások. Ennek a dolgozatnak nem célja az osztják nyelvjárások forgalomban levő felosztásáról véleményt nyilvánítani. A praesensjel megfigyelése során északról dél felé s onnan keleti irányban haladva *l, 1, t, θ*, és ismét *l* nyelvjárással találkozunk. Annyit azonban nem lesz fölösleges megjegyezni, hogy már a régi kutatók is észrevették az átmeneti nyelvjárásokat. A mai osztják nyelvjárásokból vissza lehet következtetni arra, hogy az őosztjákban két fő nyelvjárás volt: egy nyugati és egy keleti, és később a nyugati északra és délre tagozódott (vö. TOIVONEN: FUF. XXXII, 157).

3. Akik valamelyest is járatosak az osztják nyelv viszonyaiban, jól tudják, hogy a praesensjel mai tarkasága nem egymástól különböző nyelvi elemekből magyarázható, hanem eredetileg az osztjákban csak egy praesensjel volt (*l*). Ez az egy praesensjel az erős földrajzi tagolódás következményeként külön fejlődési utakat tört magának. Ezért megokoltnak látszik, hogy először figyeljük meg egy-egy változat előfordulási területét, azután pedig e változatok történeti múltjára vessünk néhány pillantást.

Az osztják praesensjel viselkedéséről a legalaposabban kétségkívül KARJALAINEN szótárából tájékozódhatunk. Ha az ember néhány igét végig nyomoz, meglehetősen hű képet kap az időjelek viselkedéséről.

Ha hiteles képet akarunk kapni a praesensjel változatairól és előfordulási helyéről, akkor nem elégedhetünk meg a taláalomra összegyűlt adatok vallomásával, hanem az adatok mentől nagyobb számát kell alapul venni a végső következtetések levonásához. Az itt közlendő adatok csak

CASTR. = M. ALEXANDER CASTRÉN'S Versuch einer Ostjakischen Sprachlehre nebst kurzem Wörterverzeichnis von SCHIEFNER. Zweite verbesserte Auflage. St. Petersburg, 1858.

ÉOM. = Északi-osztják medveénekek. Saját gyűjtése és REGULY A. hagyományai alapján feldolgozta PÁPAY JÓZSEF, sajtó alá rendezte FAZEKAS JENŐ. Budapest, 1934.

ÉONyt. = Északi-osztják nyelvtanulmányok I. Közli PÁPAY JÓZSEF, FF. XV. Budapest, 1910. (Különny. a NyK. XXXVI–XXXVIII. évf.-ából.)

IrtOsztjSzój. = PATKANOV, Irtisi-osztják szójegyzék, UF. XIV. (NyK. XXX–XXXI.)

OL. I., II. = Osztják Hősénekek. REGULY ANTAL és PÁPAY JÓZSEF hagyatéka I., II. kötet. Közzéteszi ZSIRAI MIKLÓS. Budapest, 1944., 1951.

OL. = Zur Ostjakischen Lautgeschichte I. Über den Vokalismus der ersten Silbe. Von K. F. KARJALAINEN. Helsingfors, 1905. (SUSToim. XXIII.)

ONGy. = ZICHY JENŐ harmadik ázsiai utazása. V. kötet. Osztják Népköltési Gyűjtemény. REGULY ANTAL hagyatéka és a saját gyűjtése alapján közzéteszi PÁPAY JÓZSEF. Budapest, Leipzig, 1905.

OstjChrest.¹ = W. STEINITZ, Ostjakische Chrestomathie. Stockholm, Uppsala, 1942.

OvD. I. = STEINITZ, Ostj. Volksdichtung und Erzählungen aus zwei Dialekten. I. Teil. Grammatische Einleitungen und Texte mit Übersetzungen. Tartu, 1939.

PAAS. = PAASONEN, Über die türkischen lehnwörter im ostjakischen: FUF. II, 81–137.

PB. = BEKE ÖDÖN, Északi-osztják szójegyzék PÁPAY JÓZSEF Osztják Népköltési Gyűjteményéből.

PD. = H. PAASONENS Ostjakisches Wörterbuch nach den Dialekten an der Konda und am Jugan ... herausgegeben von KAI DONNER. Helsingfors, 1926.

PATK. = Die Irtisch-Ostjaken und ihre Volkspoesie I–II. St. Petersburg, 1897, 1900.

PF. = Laut- und Formenlehre der Süd-Ostjakischen Dialekte ... von S. PATKANOW. Bearbeitet v. D. R. FUCHS 1911 (KSz. VII, X–XII).

töredékét teszik a bizonyító anyagnak. Tehát egy-egy adat mögött a hasonló értékű, de nem közölt adatoknak egész sorozata tanúskodhatnék még, elsősorban KARJALAINEN gazdag szóanyaga. Viszont az anyag gyűjtése közben éberem kellett figyelni arra, hogy az egyes nyelvjárásokra tipikus adatok egyformaságát nem bontja-e meg a praesensnek egy-egy ritkább, de mégis meglévő jelölési módja.

A példák csoportosításában követett mód nemesak arra jó, hogy szemlélteti a hangváltozás fejlődésének útvonalát és körzetét, hanem a gyűjtő hangjelölésének megbízhatóságáról is megnyugtat. Nekünk ugyanis legtöbbször módunkban áll több gyűjtőnek egymástól eltérő, de azonos értékű hangjelölését egymással ellenőriznünk.

4. *Az adatok közlésének sorrendje.* Az adatok közlését tehát az *l*-en kezdem, majd folytatom az átmeneti fokokon (*l*, *ð*), és végül eljutok a fejlődés mai végső állomásához, a *t*-hez. A közlés menete a földrajzi elhelyezkedést úgy követi, hogy az *l* az északi és a keleti területeken uralkodik, ezek között helyezkednek el az átmeneti fokok, délen pedig a *t*.

5. A dolgozatot először úgy akartam elrendezni, hogy a változatok kialakulásának fejlődési útját szándékoztam élesen kidomborítani, viszont a nyelvjárási összefüggéseket csak az egyes fejezetek végén foglaltam volna össze. Így magukból a szócikkekben a lelőhely és annak a nagy nyelvjárási egységekkel való összefüggése néha csak annak lett volna világos, aki az osztják szakirodalomban egészen otthonos. Ezért a hangbeli fokozatok szemléltetésére összegyűjtött példák zömét elhagyva, északról kiindulva sorra vettem az *l* praesensjelet és a belőle fejlődött változatokat, de mindig egyúttal mellékelem a földrajzi és egyéb szükséges tudnivalókat is, hogy a tájékozódást lehetőleg ne zavarja meg semmi. Talán fölösleges is külön megemlíteni, hogy a hangokra alapított rendszerezés is lényegében a mostani sorrendet követte volna, hiszen az osztják praesensjel változásai nem szeszélyesen, hanem bizonyos ponton megindulva fokozatosan mentek végbe.

A praesensjel következetesen pontos, szinte aprólékos megkülönböztetését azért tartjuk szükségesnek, mert éppen az ilyen, a képzés helye vagy más esetekben a képzés módja szerinti ingadozások, kis különbségek az elindítóknak a folyamatoknak, amelyek egy-egy egészen új hangot hoznak létre. Ezek az *l*-ből kiinduló és tőle fokozatosan eltérő realizációk nem az adott szóban levő környező hangok függvényei. Bőven lesz alkalmunk látni, hogy az új hangrealizáció az asszimilációs eseteket kivéve független környezetétől. Megfigyelhetjük egy-egy egységesnek felfogható hangkép kilengési irányát és távolságát; sőt arra is útmutatást kapunk, hogy az új realizációk csiráit hol kereshetjük (pl. FISCHER szójegyzékéből láthatjuk, hogy a déli osztjákban az eredeti *l* praesensjeltől *lh*, *lh*, *dhl*, *th* betűkapcsolatokkal érzékeltetett fokozatokon át lett a mai *t*). Az első gyűjtők, akik még nem voltak nagyon igényesek, és azért a hangok apró finomságainak rögzítésére sem terjedt ki a figyelmük, csak az általános hangképet jegyzik le. Persze az is figyelembe veendő, hogy egyik-másiknak korántsem volt olyan hangtani iskolázottsága, mint KARJALAINENNAK. Tehát a régi gyűjtők *l* jele magában foglalja a képzés helyének akár előre, akár hátra való eltolódásai folytán keletkezett valamennyi hangváltozatot. — Mivel minden hangsopornál ugyanilyen szellemben lehet nyilatkozni, az itt elmondottak megismétlése ezután már fölösleges lesz.

Az *l* praesensjel

(OH. I, 233) Szig. *āmaslā* 'bewohnen ihn; lakja', töve: *āmas-*.

(OH. II, 111) Szig. *χāslem* 'kann ich das; tudom', töve: *χās-*.

(ONGy. 14) Szig. *ētlem* 'kimegyek', töve: (vö. PB. 5) *ēt-* 'megy, kimegy'.

(AHLQV. 11) O. *lillam* (*ma ninēn*) 'ich werde euch (titeket kettőtöket) auffressen', töve: *lī-*.

(ÉONyt. 100) O. *littlān* 'akarsz', töve: *lit-*.

(ÉOM. 46) Kaz. *uèrlāiū* 'szereznek nekünk' [tkp. 'mi csináltatunk', pass.], töve *uèr-*.

(Ovd. I, 144) Szin. *manlēm* 'ich fahre', töve: *man-*.

KARJALAINEN gyűjtéséből egymagából is kiviláglik, hogy az *l* praesensjel igazi lelőhelye az osztják nyelvterület északi és legkeletibb végén van, mégpedig az O. nyelvjárásban az „alveolares helles” *l* (KT. XXVII, 1031b) O. *tu'le'm*; a V.- és a Vj.-ban *l*; a Vart.-ban *l*.

Tehát KARJALAINEN finomabb jelölése szerint az *l* praesensjel az O.-ban *l*-ben realizálódik. Ezzel a diakritikus jellel ellátott *l* praesensjelet KARJALAINEN csak az O. nyelvjárásból közli. Az *l*, *l* lelőhelye még keletebbre van, mert KARJALAINEN adatai szerint az előbbi adatokkal szemben az osztják nyelvterület keleti végeire, a V., Vj., VK. (Szurgut körzete) nyelvjárásba kell mennünk.

(KT. 1031ab) O. *tu'le'm* 'herbringen' [tkp. 'hozok'], töve: *tu-*.

(KT. 1098b) V. *lilēm*, *lilim* 'essen' [tkp. 'eszem'], töve: *lī-*, *lī-*.

(KT. 1098b) Vj. *ilēm*. Vö. az előbbivel.

(KT. 527b) Vj. *manlēm* 'megyek', töve: *man-*.

(KT. 128a) Vart. *uēllēm* 'sein' [tkp. 'vagyok'], töve: *uēl-*.

(KT. 993b) V. *tōŋēlēm* 'sich füllen' [tkp. 'ich werde voll'], töve: *tōŋē-*²

Még az is megemlíthető, hogy a V.-ban az *l* praesensjel az *l* hang ottani szokásos időtartamánál hosszabban is előfordul:

(KT. 268b) V. *uēlīm* 'nehmen' [tkp. 'veszek'], töve: *uē-*.

A V. és a Vj. vidékéről valók PÁPAI KÁROLY *l*-es adatai is:

(NyK. XXVI, 31) *joxtil tamna* 'odaér', töve (i. h.): *joxt-*.

(NyK. XXVI, 35) *me tetilim* 'teszek', töve: *teti-*.

(NyK. XXVI, 59) *ül-vüjëllem* 'leszálok', töve: *vüjël-*.

Spirantikus *l* hanggal képzett praesens

Ha szövegeket tartunk szem előtt, a spirantikus *l* praesensjellel leggyakrabban PÁPAY JÓZSEFNél találkozunk. Szövegei között terjedelmes énekek vannak, amelyekben az *l* praesensjel uralkodik. Ilyenek a Kazim vidéki medvéének (ÉOM.) és a Pelim-vidéki isten medvééneke (ONGy.).

CASTRÉNNak a Szurgut vidékén gyűjtött példáiban a *č*, *č* jel spirantikus *l*, *l* hangot jelöl.

(CASTR. 9) Szurg. *jāntlēm* 'nähen' [tkp. 'varrok'], töve: *jānt-*.

(CASTR. 15) Szurg. *adlām* 'ich werde schlafen', töve: *ad-*.

² PAASONENNAK DONNER KAI szerkesztésében megjelent szótára *l*-es adatokat nem tartalmaz, mert gyűjtése színhelyén spirantikus *l* (Jugán) vagy *t* (Konda) a praesensjel.

CASTRÉN a Szurg. nyj.-ból néha Szurgut alatti vagy fölötti adatokról beszél. Ebből azonban csak annyi derül ki, hogy a γ , δ praes. jel Szurguttól mindkét irányban előfordul.

(AHLQV. 16) Ber. *manlem* 'ich gehe', töve: *man-*.

PÁPAI KÁROLY osztják gyűjtésében is van spirantikus λ ; de mint praesensjelre nem bukkantam rá.

(ÉONyt. 255) Kaz. *χόγολαετ* 'odaszalad', töve: *χόγολα-*.

(ÉOM. 48) Kaz. vid. *λελεμ* 'megeszem', töve: *λελα-*.

REGULYNál jellemző előfordulásként nem várhatunk spirantikus λ praesensjelet, hiszen ő ilyen területen nem járt. Hellyel-közzel azonban neki is kellett hallania spirantikus λ hangot, mert szövegeinek *tl* betűkapcsolata nyilván erre mutat. PÁPAY JÓZSEF a *tl* jeleket λ -re írta át. Tehát a tények tanúsága szerint REGULY előtt sem volt ismeretlen a spirantikus λ praesensjel.

Ezeknek az adatoknak tüzetesebb megvizsgálásából biztosan megtudjuk, hogy nem a hang helyzete miatt elváltozott variánssal van dolgunk. Ha néha lehetne is következtelenséggel illetni PÁPAY J. átírását, éppúgy vannak következtelennek látszó lejegyzések REGULY eredeti szövegében is. Tehát valami más magyarázatot kell keresnünk arra, hogy a Szig. vidékén az *l* fonéma — bár ritkán — miért jelenik meg λ formában is. Figyeljük csak meg a következő adatokat: (OH. I, 407) REGULYNál *tohremptlä*, PÁPAY J.-nél *toyräm'la*; ugyanazon lap következő sorában *l*-es adatot találunk: REG. *puss mäli*, P. J. *pušmalä* 'kinyílik; öffnet sich'; (ONGy. 230) REG. *ämesläin*, P. J. *ämsläājen*; (uo. 39) REG. *ämsemtem*, P. J. *ämsäntlem*; (uo. 231) REG. *alemten*, *alemten*, P. J. *älämlen*, *älämlen*; (uo.) REG. *almesslen*, P. J. *almäslen*; (uo.) REG. *ämesläim*, P. J. *ämvsläjen*; (uo. 230) REG. *tlanting*, P. J. *lantəŋ*; (uo. 39) REG. *lanting*, P. J. *lantəŋ*, ez utóbbi betűzés még igen sokszor (pl. ONGy. 87, 106, 113, 116, 117, 121). A vázolt következtelenség magyarázata az lehet, hogy REGULY Szig. vidéki énekmondója a hazainak számító Szig. vidéki kiejtés mellett egy-egy szóban, és ott sem mindig, a Kaz. kiejtést követte. Ez igen könnyen megtörténhetett, hiszen REGULY Szig. vidéki énekmondója, a legendás híró Nyikilov Maxim Berjozovban, ahol REGULY-nak diktálta az osztják szövegeket, az ott megforduló Kaz. osztjákoktól elsajátíthatta egy-egy osztják szóban a Kaz. vidéki λ -ező kiejtést. Persze az sem lehetetlen, hogy a két nyelvjárás valamilyen gyér érintkezése az oka ennek a kiejtésbeli beütésnek. Lehetséges, hogy szélesebb alapú vizsgálat még más jelenségekkel is tudná igazolni ezt a föltételezett érintkezést.

(OH. I. 407) Szig. *töyräm'la* 'bezáródik; schliesst sich'. REGULY eredeti följegyzése szerint (i. m. 406): *tohremptlä*, töve: *töyṛ-* (vö. OL. 106, 237).

(OstjChrest¹. 68) Kaz. *kērätl* 'fordul', töve: *kērät-*.

(OstjChrest¹. 68) Kaz. *pe llen* 'félsz', töve: *pe l-*.

KARJALAINEN a spirantikus λ hang árnyalatait is megkülönbözteti. A zöngés spirantikus λ jele: λ (Kaz.), a zöngétlen spirantikus λ -é λ (Trj.), a *t* előzőkű spirantikus λ -é: λ (Mj.).

(KT. 269a) Kaz. *uṛäṛ'm* 'nehmen' [tkp. 'veszek'], töve: *uṛ-³*.

(KT. 1031b) Trj. *ḥūādm* 'herbringen' [tkp. 'idehozok'], töve: *ḥū-*.

(KT. 197a) VK. *ṛäṛ* 'werden (etw.)' [tkp. 'jön'], töve: *ṛä-*.

³ Feltűnő a KT. 45b Kaz. *ömę:sä* adata, mert a Kaz.-ban λ (gyöngén zöngés, ill. zöngétl. spir. λ) szokott előfordulni. Az λ a Trj.-ban járja. Úgy látszik, közlési hibával állunk szemben.

(KT. 197a) Mj. *іә* 'werden (etw.)' [tkp. 'jön'], töve: *іә*-.

Az osztják ábécés könyvek sorában legújabban a Szurg. nyelvjárásé is megjelent. Szerzője ennek is TYERJOSKIN. Ebből is közlünk néhány példát:

(ТЕРЭИХХНН 65) Szurg. *аіі* 'hord', töve: *аі*-.

(ТЕРЭИХХНН 57) Szurg. *маііәм* 'habeo', töve: *маіі*-.

Ezekhez az adatokhoz VÉRTES E. szívességéből jutottam hozzá.

PAASONEN gyűjtéséből a Jg. adatok tüntetnek föl spirantikus *l* hanggal képzett praesenseket.

A zöngétlen spirantikus *l* jelölésére PAASONEN *l* jelet használt.

(PD. 2839) Jg. *waļļәм* 'sein' [tkp. 'vagyok'], töve: *waļ*-.

PAASONEN a zöngés spirantikus *l* jelölésére *l̄* jelet használt.

(PD. 1209) Jg. *mәnļәм* 'gehen' [tkp. 'megyek'], töve: *mәn*-.

Behatóbb vizsgálattal talán okát lehetne találni annak, hogy miért van egyszer zöngés, másszor zöngétlen spirantikus *l*. Pl. (PD. 125) Jg. *іlмәм* (praet.), *āļmļәм* (praes.) (uo.) Jg. *āļmļlәм* (praet.), *āļmļl̄lәм* (praes.)

PAASONEN CASTRÉN *đ* jelét (zöngés spirantikus *l*) eleinte *đ*-nek írta át, később *l̄*-nek. Pl. (S-Laute 135) Jg. *sūrāđәм*, (FUF. III, 116) *sūrāđәм*; (PD. 2087) *sūrāļәм*, *sūrāļl̄lәм*. A négy adat közül az első három a 'sterben' jelentésű ige praeteritumának egyes I. személye, a negyedik pedig a praesensnek ugyanazon alakja.

A spirantikus *l* praesensjel az osztják nyelvterületből meglehetősen nagy részt foglal el. A praesensjelet spirantikus *l*-ben realizáló szövegünk kevesebb van, mint az *l*-re, de azért itt is hivatkozhatunk néhány gyűjtőre. PÁPAY JÓZSEF és AHLQVIST mellett STEINITZ nevét említhetjük meg. Mind a hárman a Kazim vidékén gyűjtöttek. Ezek mellett még REGULY szövegeiben is előfordul egy-egy spirantikus *l*-ben realizált praesens jel (*tl*).

Ha tehát röviden meg akarjuk határozni azt a területet, amelyen a spirantikus *l* az uralkodó, akkor északról elindulva a Kazim vidékén kell először megállapodnunk. Itt gyűjtött AHLQVIST (*l*), PÁPAY J. (*l*), KARJALAINEN (*l*) és STEINITZ (*l*).⁴ KARJALAINEN szógyűjteményének Pim vidéki adataiban a spirantikus *l* ugyanúgy jelenik meg, mint a Kaz.-ban. Föl lehet tételni, hogy ugyanilyen a praesensjel is; de erre nem találtam példát. A Szurgut vidéki zöngétlen spirantikus *l* jele CASTRÉNNÁL: *ʎ*, a zöngésé: *đ*. A Trj. zöngétlen spirantikus *l*-nek KARJALAINEN *l* jelet adott, a Mj.-nak *l̄*-t. A Jg. vidéki zöngétlen spirantikus *l*-et PAASONEN *l̄*-ben rögzítette, a zöngésé *l̄*-ben.

A spirantikus l jelölésének áttekintése

Mivel CASTRÉN a zöngétlen spirantikus *l*-et *tl*-, ill. *thl*-nek, a zöngés spirantikus *l*-et pedig *dl*-, ill. *dhl*-nek hallotta (vö. i. m. 6), nyilvánvaló, hogy itt nem csupán zöngétlen vagy zöngés spirantikus *l* hangról van szó, hanem arról is, amelyet KARJALAINEN is külön jelöl és értelmez (OL. XII: *t̄l* mit klusilem vorschlag; KT. XXVIII: *t̄l* od. *l̄* mit klusilem vorschlag).⁵ A meglevő adatokból látszik, hogy CASTRÉN Szurgut-körzeti gyűjtésének területén,

⁴ Az *l* és az *l̄* rokonságát igazolja pl. a következő szó is: (AHLQV.) *puŋgil* ~ (PÁPAY J.) *pŋŋal* 'seite' (vö. FUF. VI, Anz. 22). AHLQVISTNAK A PF. ÁLTAL IDÉZETT (i. m. 27) PÉLDÁIT ÚGY KELL ÉRTELMEZNI, HOGY AZ OSZTJ. NYELVJÁRÁSOK MAI FÖLOSZTÁSA SZERINT AZ ÉSZAKI ÉS A DÉLI NYELVTERÜLET EGYMÁSSAL ÉRINTKEZŐ PONTJAI RÓL VALÓK. AHLQVIST *l* > *t* ADATAI TEHÁT A KONDISZKI VAGY ESETLEG A SERKÁLI NYJ.-BÓL SZÁRMAZNAK.

⁵ Érdemes idézni BUDENZ megjegyzését (NyK. XXI, 196): A berjozovi *l* hang

mégpedig a Mj. nyelvjárásban KARJALAINEN is talált spirantikus *l* praesensjelet „mit klusilem vorschlag”, és ezeket *t_l*, majd később *l* jellel közölte.

PAASONEN hangtáblázata arról tanúskodik (PD. XIV), hogy ő is találkozott a Jg. osztj.-ban CASTRÉN *ʃ* és *ʒ* hangjával. Kár viszont az, hogy PAASONEN az *l* és az *ʃ* hangot bővebben nem határozza meg.

Annyit nyugodtan meg lehet állapítani, hogy sem AHLQVIST *l* jele, sem PÁPAY J. *l* és KARJALAINEN *l*, *l*, *l* jelei hangérték tekintetében nem egészen azonosak CASTRÉN *ʃ*- és *ʒ*-jével. Ezekben a jelekben a közös sajáttság az, hogy valamennyi a spirantikus *l*-nek egy fajtája: vagy csak gyöngén zöngés, ill. zöngétlen spirantikus *l*, vagy dentális explosiva előzőkű spir. *l*. Fontos tudni, hogy REGULY, AHLQVIST és PÁPAY J. meg sem fordultak CASTRÉN gyűjtési területén, azaz Szurgut környékén. Hogy a jelek hangértékének azonosításában mennyire óvatosaknak kell lennünk, figyelmeztetőül iktassuk ide KARJALAINEN szavait (FUF. II, Anz. 31): „So ist der von AHLQVIST mit *l* wiedergegebene laut etwas anders als das *ʃ* in der gegend von Surgut (CASTRÉN *ʃ*, *ʒ*)”. Nemcsak a hangoknak, hanem a legkiválóbb szakemberek megállapításainak is megvannak a maguk finom eltérései. (FUF. II, 85): PAASONEN nyilatkozata a kondai *l*-ről: „In verbindung mit den vorderen vokalen: *ä*, *ä*, *é*, *ə* usw. lautet der ostj. *l* ... f a s t wie ein mouilliertes *l*”. Ezt STEINITZ (OstjChrest¹. 13) a „...subjektiv begründete Unterschiede...” közé sorolja.

KARJALAINEN ismeri a spirantikus *l* gyöngén zöngés, ill. zöngétlen fajtáját, azaz a zöngésség mértékére is tekintettel van (vö. OL. XII). Vele szemben AHLQVISTNÁL és PÁPAY J.-nél csak egyfajta jellel találkozunk. KARJALAINEN a Kazim vidéki praesensjelet *l*-lel jelöli. Minthogy ő ezt az *l* jelet gyöngén zöngés ill. zöngétlen spirantikus *l*-nek értelmezi, ebből következőleg AHLQVISTNÁL az *l* és PÁPAY J.-nél az *l* egyaránt lehet gyöngén zöngés, ill. zöngétlen spirantikus *l*.

CASTRÉN *ʃ* jelét PAASONEN *ʃ*-, *l*-nek írta át, a *ʒ*-t pedig *ʒ*-, *l*-nek (PD. XIV).⁶ Lehetséges, hogy PAASONEN a Jg. nyj.-ban talált zöngétlen dentális explosiva előzőkű spirantikus *l* hangot, de CASTRÉN jelölését átírva nem tesz különbséget csupán spirantikus *l* és dentális explosiva előzőkű spirantikus *l* között.

Mivel a magyar nyelvudományi irodalomban a tárgyalt hangoknak még más jelei is vannak (vö. BAŁASSA, Magyar Fonétika 90), talán jó lesz megemlíteni BUDENZ *l* és *l* jelét (= CASTRÉN *ʃ*, ill. *ʒ*) ; SZINNYEI *l* és *l* jelét (= zöngétlen ill. zöngés spirantikus *l*).⁷ De a fentebbiekből világos, hogy az átértékelések nem szabatosak, mert CASTRÉN *ʃ* és *ʒ* jele nemcsak spirantikus *l*, hanem *t* ill. *d* előzők is van benne. Persze mi is csak KARJALAINEN hangleírásából (OL. XII) tudunk ilyen különbséget tenni. Csak ez bátorít föl bennünket arra is, hogy CASTRÉN jelölésére is tegyünk némi megjegyzést. Ő a *ʃ* és *ʒ* jelet „aspirirte Laute” értelmezéssel látja el, s a kiejtést *tl*, *thl* ill. *dl*, *dhl* betűkkel világítja meg. Ha a *t* betű hiányzanék, az ember hajlandó volna megnyugodni a csak spirantikus *l*-ben, de minthogy a *t* ott van, és

csak Obdorszkban hangzik tiszta *l*-nek, különben vegyes hang (*l*, *l*), melynek elején dentális explosiva, sőt néha spiránsféle hang is hallható.

⁶ Hogy a zöngétlen spirantikus *l* jelölésére használt *ʃ* (CASTR.), *ʃ* (SETÁLÁ: FUF. I, 49), *ʃ* (PAASONEN) betűk azonos értékűek, azt az „annus” (Jahr) jelentésű megfelelőik s bizonyítják (vö. FUF. II, 99 és CASTR. i. m. 114).

⁷ A 'felejték' Szurg. alakja IrtOsztjSzój. 31: *ʃorolem*, PF. 33: *ʃorolem*.

KARJALAINEN is talált olyan spirantikus l hangot, amelyet „mit klusilem vorschlag” jellemzéssel lát el, nem lehet kétséges CASTRÉN jelölésének egy olyan tágabb értelmezése, amely szerint a tl stb. nemcsak egyszerűen spirantikus l -nek felel meg, hanem KARJALAINEN t_4 -jének is (zöngétlen spirantikus l t előzőkkel). Egyébként még azt is meg kell jegyeznünk, hogy KARJALAINEN egészen zöngés spirantikus l hangról nem tud, csupán az l jelnek felel meg „schwach stimmhafter (bzw. stimmloser) spirantischer l -laut”. Bár CASTRÉN jelölése szerint (i. m. 6) inkább t , ill. d előzékű zöngétlen, ill. zöngés spirantikus l -re gondolhatunk, a szurguti nyelvjárásban neki is kellett találkoznia olyan spirantikus l -vel is, amelyben t , ill. d előzék nem volt. Föltehető ugyanis, hogy nemcsak a Mj. nyelvjárást tanulmányozta, hanem más Szurgut vidéki nyelvjárást is.

Tehát CASTRÉN észlelte mind a csak spirantikus, mind a dentális explosiva előzékű spirantikus l -nek zöngés és zöngétlen fajtáját. REGULY *tohremtlä* (OH. I, 407) szava PÁPAY J. átírásában igen helyesen *töyram^cla* formát kapott. Az a körülmény, hogy a Kazim vidékéről KARJALAINEN l -es adatokat közöl (nem ismerek ugyanis innen t_4 -s adatot), arra a megfontolásra késztet, hogy REGULY tl jelét csak spirantikus l -nek értelmezzük.

KARJALAINEN nem tud zöngés zárhang előzékű spirantikus l -ről, viszont CASTRÉN ezt ismerte, amint erre elég alapot ad a dl , dhl jel. PAASONEN l jele bizonyára — úgy, mint CASTRÉNÉ — t előzékű és anélküli zöngétlen spirantikus l hangot jelöl, l jele pedig ennek zöngés változatát.

Interdentális zöngétlen spiráns praesensjel: θ

KARJALAINEN szógyűjteményéből ismerjük, a Likr. nyelvjárásban fordul elő. Csak két faluban beszélik ezt a nyelvjárást. KARJ. nyelvmentere egy agg osztják férfi volt, aki az l hangot selypítve, θ -nek ejtette. Mások kiejtésében ezt KARJ. nem tapasztalta, de megengedi annak lehetőségét, hogy ez ősbibb kiejtési sajátosság. Mivel az agg nyelvmenteren kívül a faluban mindenki fiatal volt, KARJALAINENnek tágabb vizsgálatokra nem nyílt módja (vö. KT. XV).

Az, hogy KARJ. csupán egyetlen öreg ember kiejtésére támaszkodva is vállalta a θ hangot, komoly megfontoltságára vall. Amikor előttünk áll az a tény, hogy az osztjákban $l > t$ hangváltozás történt, a θ átmeneti fok egészen természetes. Fölbukkanik ez a hang mint meglevő osztják nyelvi tény PÁPAI KÁROLY följegyzéseiben (vö. NyK. XXVI, 11) és FISCHER szójegyzékében is (vö. FUF. II, 101).⁸ Ennek a jelenségnek földrajzi helye éppen a spirantikus l területének a szélén helyezkedik el.

Kár viszont, hogy KARJ. legalábbis számomra hozzáférhető helyen nem nyilatkozik a Likr. nyj. egyéb beszélőinek l hangjáról. Csak a nyelvmenter kiejtését ismerjük, viszont KARJALAINEN határozottan nem tudja, vajon az öreg osztják kiejtése nyelvhiba-e vagy megőrzött régiség. Jó volna ugyanis tudni, hogy Likr. l hangjai spirantikusak-e vagy nem. Ez utóbbi lehetőség érdekesebb volna az elsónél, mert az eredeti l -hez való visszatérést jelentené.

⁸ FISCHER szógyűjteményének th jele a ma szokásos jelölések közül a θ -szerű hangra mutathat, mint ezt már PAASONEN is említi (FUF. II, 101). Ennek a jelnek a hangértéke a tudományos leírások szerint interdentális zöngétlen réshang (vö. pl. LAZICZIUS, Fonétika 72).

Föl lehet ugyanis tételezni, hogy a Likr. nyj. *l* hangja beletartozik a spirantikus kiejtés földrajzi körzetébe.

(KT. 197a) Likr. *ǰəθ* 'werden (zu etw.)' [tkp. 'jön'], töve: *ǰə-*.

(KT. 1069b) Likr. *θǰǰǰǰǰ* 'hineingehen' [tkp. 'bemegy'], töve: *θǰǰǰǰǰ*'.

(KT. 128a) Likr. *ǰǰǰǰǰm* 'leben' [tkp. 'vagyok'], töve: *ǰǰǰǰ-*.

A *t* praesensjel

Az átmenet fokozatait az *l*-ből a *t*-be már a föntebbi spirantikus *l* hangok is mutatták, főképpen a Mj. 4, (*t* megelőzte spirantikus *l* „mit klusilem vorschlag” KT. XXVIII). A Likr. *θ* pedig már beszédesen utal a fejlődés következő fokára, a *t*-re. Az adatok szembevetően mutatják, hogy az északi *l* és a déli *t* praesensjel egymással nem határos, hanem a kettő közé ékelődve a spirantikus *l* változatai és a *θ* hang helyezkednek el. És ha szemügyre vesszük még azt is, hogy a keleti végeken (V., Vj.) ismét az ősi *l*-lel találkozunk, akkor kétségtelenné válik előttünk, hogy a két hang (*l*, *t*) közti átmenetet a spirantikus *l*-ben, a földrajzi átmenetet pedig a serkáli—kondinszki—szurguti vonalban találjuk meg.

(PATK. II. 106) Irt. *táit* 'hat', töve: *tái-*.

(PATK. II. 146) Irt. *jit* 'kommt', töve: *ji-*.

(OstjChrest¹. 51) Serk. *mantən* 'mész', töve: *man-*.

(CASTR. 51) Irt. *téptem* 'irre gehen' [tkp. 'tévedek], töve: *tép-*.

(PD. 1209) Ko. *mantəm* 'megyek', töve: *mən-*.

(PD. 2839) Ko. *üttəm* 'vagyok', töve: *üt-*.

(KT. 268b) Kr. *uətem* 'nehmen' [tkp. 'veszem'], töve: *uə-*.

(KT. 46b) Fil. *ōmättām* 'sich setzen' [tkp. 'ich setze mich'], töve: *ōmāt-*.

(KT. 45a) C. *ōmāstam* 'setzen' [tkp. 'ich setze'], töve: *ōmās-*.

(KT. 527b) DN. *mənt* 'megy', töve: *mən-*.

Szövegünk a *t* praesensjelre — tudomásom szerint — eleddig STEINITZ-től van a Serk. nyelvjárásból (OstjChrest.) és PATKANOWTól az Irt. osztjából (PATK.).⁹ PAASONEN szótárának kondai adatai szintén tartalmaznak *t* jeles praesenseket. Átfogó képet, mint minden egyéb osztj. nyelvi jelenségről, itt is KARJALAINEN gyűjtéséből szerezhetünk. CASTRÉN nyelvtanában is (pl. 51) találunk *t* praes. jelet. Adatai természetszerűleg az Irt. területéről valók. PATKANOW Irt. adatai szintén a *t* területére esnek. Bár AHLQVIST adatai általában *l*, *l* hangról tanúskodnak, mégis — mint PAASONEN említi (SUSToim. XLI, 117) — ő *t*-s adatokat is gyűjtött.

A *t* praesensjel sem mondható egyetlen nagy nyelvjárásterületre jellemzőnek, mert bár a délin ez uralkodik, valamelyest az északi nyelvjárásterületből is elhódított magának. Mindez megokolja azt, hogy a praesensjel szerint nem lehet az osztj. nyelvet nyelvjárásterületekre tagolni, hiszen nagyobb fontosságú nyelvi jelenségek is vannak, amelyeknek osztályozási alapul vétele

⁹ Der grösste Teil meiner Sprachproben stammt aus dem Flussgebiete der Konda (PATK. II, X). ... Aus der Gegend der Demjanka besitze ich ein Heldenlied und eine Heldensage (uo.). ... Doch muss dabei bemerkt werden, dass deren Uebersetzung (ti. a demjankai gyűjtés két darabjéé) grössenteils an der Konda abgefasst wurde, wobei mehrere Formen und Wörter der Demjanischen Mundart, welche dort nicht verstanden wurden, auf Kondasche Art umgestaltet worden sind. Aus diesem Grunde können diese beiden poetischen Erzeugnisse als nicht ganz typische Sprachproben der Demjanischen Mundart betrachtet werden... (uo. X—XI).

lényegesebb pontokban világítja meg az osztj. nyelv nyelvjárási viszonyait, mint a praesensjel.

Ha tehát itt is meg akarjuk rajzolni az előfordulás területét, akkor kép úgy alakul, hogy az északi nyelvjárásterület legdélibb nyelvjárása, mégpedig a serkáli él a *t* praesensjellel, s aztán ez folytatódik a nizamiban, majd áttér az Irtis és mellékfolyóinak nyelvjárásaiba.

Fizikailag tekintve nem lehet egyetlen fonetikai meghatározásba foglalni a *t* hangot sem. STEINITZ és PAASONEN dentalveoláris *t* praesensjele mellett a Felső-Demjanka vidékéről *t̪* hangot közöl KARJALAINEN, s ezt post-(inter)dentaler verschlusslaut-nak határozza meg (KT. XXVIII). Hogy csakugyan két árnyalat szerepel itt, azt mutatja KARJALAINEN Kr. adata, ahol ő is *t* praesensjelet talált. PAASONEN nem is közölhetett *t̪* hangot, mert a Ko.-ban, ahol ő járt, ez nem dívik.

Megemlítem a *d*, *ɖ* praesensjelet is, bár ezekkel valójában nem is volna fontos foglalkozni, hiszen csupán a *t* praesensjel kombinatorikus változatai. Csak azért vonom őket ide, hogy ez a hangtani jelenség ne sikkadjon el. Abban nem lehet kételkedni, hogy *d*-, *ɖ*-vel is alakult praesensjel, de óvatosan meg kell jegyeznünk, hogy a közölt példák közé becsúsztatott participium praesens képzős adat is.

(CASTR. 59—60) Irt. *pandem* 'ich lege', töve: *pan*-.

(PATK. II, 192) Irt. *mendam* 'gehe ich', töve: *men*-.

(PATK. II, 8) Irt. *mendan* 'gehst', töve: *men*-.

(PF. 178) Irt. *tāidan* 'du hast', töve: *tāi*-.

(PF. 178) Irt. *vērdan* 'du machst', töve: *vēr*-.

(KT. 196b) Fil. *īḍəm* 'jövök', töve: *īḍ*-.¹⁰

(KT. 1098ab—1099a) DN. *t̪ɛḍəm* 'eszem', töve: *t̪ɛ*-.

Ez a *ɖ* kombinatorikus változat a *t* praesensjel területének jelentős részén előfordul, kivéve a Ko. nyelvjárást. CASTRÉN és PATKANOW *d*-vel jelölte, KARJALAINEN pedig *ɖ*-vel, ill. *d*-vel.

A zöngés és a zöngétlen dentális zárhangok kombinatorikus változását már CASTRÉN is észrevette (i. m. 51): Lautet der Stamm auf einen Vokal oder einen weichen und unbestimmten Consonanten aus, so ist der Futurcharakter (értsd: praesensjel) *d* (*ḍ*) oder *ḍ* (*ḍ*), nach einem harten Auslautconsonanten dagegen besteht er aus *t* (*ṭ*) oder *t̪* (*ṭ*).

A *ɖ* hangról PAASONEN is szól (FUF. II, 97): „Der türkische *l* laut ... ist in den allermeisten fällen und zwar in allerlei stellungen im südostjakischen durch den dentalen verschlusslaut vertreten, im oK immer mit *t*, im Irtysch-dialekt zwischen stimmhaften lauten nach CASTRÉN's (und PATKANOV's) bezeichnung *d* ... (wohl *ɖ*)”. Vagyis a Ko.-ban csak *t*, az Irt.-ben *t* vagy *ɖ* lehet a praesensjel. Tehát a *ɖ* praesensjel csak a *t* mellett fordulhat elő. A praesensjel itt voltaképpen a *t*, mert a *ɖ* csak a *t* lágyulásaként jelentkezik bizonyos hangtani helyzetekben.¹¹

A *ɖ* praesensjel tárgyalásához ide kívánczik CASTRÉNNAK (i. m. 14) egy fonológiai értékű megállapítása is: „Es wird ... im Ostjakischen ... die Regel beobachtet, dass die weichen Consonanten weder im An- noch im Auslaute eines Worts stehen dürfen”.¹²

¹⁰ A *ɖ* hang a Cing.-ban is járatos (vö. pl. KT. 235a).

¹¹ A *d* ~ *t* viszonyra vö. (SUSA. XXX/24, 24) DN. *ḡḡḡḡḡḡ* (i. h.) Ko. *ḡḡḡḡḡḡ*.

¹² A minőségi és a mennyiségi eltérés hasznosítása: (KT. 243b) DN. *ortam* (praes.) ~ *ōrdēm* (praet.), (ua.) Kr. *ortām* (praes.) ~ *ortem* (praet.).

Az *l* praesensjelnek és fejleményeinek nyelvjárások szerinti táblázatos bemutatása

KARJALAINEN hatalmas szógyűjtésében találhatók olyan igék, amelyek a praesensjelek típusait szemléltetően bemutatják. Egy-egy közkeletű szóra összehordott anyagban megtaláljuk az *l* praesensjelet, az átmeneti hangokat és a *t-t*. Bemutatásra a létige egyes 1. sz.-ét választottam. Mivel KARJALAINEN az O. nyj.-ből aránylag kevés adatot közöl, s azok is inkább infinitívusok, mint praesensek, azért innen és más nem adatolt helyekről KARJALAINEN adatait egyéb forrásokból egészítem ki, vagy a létigét közlöm ugyan, de nem sing. 1. sz.-ben.

Forrás	Nyj.	Inf.	Praesens	T6	Praes. jel	Személyrag
ÉOnyt. 127	O.	—	<i>ollen</i>	<i>ol-</i>	- <i>l</i>	- <i>en</i> (egyes 2. sz.)
OVd. I, 133	Szin.	—	<i>ū.l̄l</i> 'lebt'	<i>ū.l̄-</i>	- <i>l̄</i>	- <i>o</i> (egyes 3. sz.)
OVd. I, 144	Szin.	—	<i>manl̄əm</i> 'ich fahre'	<i>man-</i>	- <i>l</i>	- <i>əm</i>
ONGy. 223	Szig.	—	<i>jontl̄əm</i> 'játsszom'	<i>jont-</i>	- <i>l</i>	- <i>em</i>
AHLQV. 15	Ber.	—	<i>ullaʔen</i> 'ők ketten élnek'	<i>ul-</i>	- <i>l</i>	- <i>aʔen</i> (duál. 3. sz.)
KT. 128	Kaz.	<i>uʔʔl̄l̄</i>	<i>uʔʔl̄əm</i>	<i>uʔʔ-</i>	- <i>l</i>	- <i>əm</i>
OstjChrest. ¹ 39	Serk.	<i>mata</i>	<i>mat</i> 'ad'	<i>ma-</i>	- <i>t</i>	- <i>o</i> (egyes 3. sz.)
PD. 2839	Ko.	—	<i>ūt̄t̄əm</i>	<i>ūt-</i>	- <i>t</i>	- <i>əm</i>
KT. 128	Kr.	<i>ūt̄t̄a</i>	<i>ūt̄t̄əm</i>	<i>ūt-</i>	- <i>t</i>	- <i>əm</i>
CASTR. 60	Irt.	—	<i>ment</i> 'megy'	<i>men-</i>	- <i>t</i>	- <i>o</i> (egyes 3. sz.)
KT. 127	DN.	<i>uʔʔt̄a</i>	<i>uʔʔt̄əm</i>	<i>uʔʔ-</i>	- <i>t̄</i>	- <i>əm</i>
KT. 128	Trj.	<i>uʔʔʔl̄l̄aʔ</i>	<i>uʔʔʔl̄l̄əm</i>	<i>uʔʔʔ-</i>	- <i>l̄</i>	- <i>əm</i>
PD. 2839	Jg.	—	<i>wəll̄əm</i>	<i>wəll-</i>	- <i>l̄</i>	- <i>əm</i>
KT. 128	VK.	<i>uʔʔl̄t̄a</i>	<i>uʔʔl̄t̄əm</i>	<i>uʔʔ-</i>	- <i>l̄</i>	- <i>əm</i>
KT. 128	Vart.	—	<i>uəll̄əm</i>	<i>uəll-</i>	- <i>l̄</i>	- <i>əm</i>
KT. 128	Likr.	<i>uʔʔʔl̄l̄aʔ</i>	<i>uʔʔʔl̄l̄əm</i>	<i>uʔʔʔ-</i>	- <i>l̄</i>	- <i>əm</i>
KT. 128	V.	<i>wəll̄t̄a</i>	<i>wəll̄t̄əm</i>	<i>wəll-</i>	- <i>l̄</i>	- <i>əm</i>
KT. 128	Vj.	<i>wəll̄t̄a</i>	<i>wəll̄t̄əm</i>	<i>wəll-</i>	- <i>l̄</i>	- <i>əm</i>

Hogy a kép még világosabb legyen, közöljük a m. 'félni' ige osztj. megfelelőjének praesens egyes 1. személybeli alakjait is néhány osztj. nyelvjárásból. Forrásunk a KT. 778ab.

Nyj.	Inf.	Praesens	Tő + praes. jel + sz.-rag		
DN.	<i>pəttá</i>	<i>pettám</i>	<i>pet-</i>	<i>-t</i>	<i>-ám</i>
Fil.	<i>pattá</i>	<i>patám</i>	<i>pat-</i>	<i>-t</i>	<i>-ám</i>
V.	<i>pəttá</i>	<i>pəttəm</i>	<i>pətt-</i>	<i>-t</i>	<i>-əm</i>
Vj.	„	„	„	„	„
Trj.	<i>pəttá</i>	<i>pəttəm</i>	<i>pətt-</i>	<i>-t</i>	<i>-əm</i>
Kaz.	<i>pəttá</i>	<i>pəttəm</i>	<i>pətt-</i>	<i>-t</i>	<i>-əm</i>

A KT. adataiból kiviláglik, hogy amíg az É. és a D. osztják nyelvjárásokban az *l* vagy *t* praesensjel mind az egyesben, mind a duálisban, mind a többesben megvan, addig a V.-ban az egyes 2. és 3. sz.-ben nem *l* jelöli a praesenset, hanem *-uəŋ*^c, ill. *-uəŋ*^l.

Asszimilált praesensjel

Megemlíthetjük még, hogy az *l* praesensjel a megelőző hanghoz gyakran hasonul.

Ia. A ma már vogulok lakta Szigva vidékének hajdani osztják nyelvjárásában a praesens jele *l* volt. A *t* utáni helyzetben azonban asszimiláltan, *l* hangban jelenik meg.

(ONGy. 15) Szig. *vuantlem* 'látom', töve: *vuant*-¹³

A Trj.-ból is idézhetünk példát arra, hogy a hangtani helyzet a praesensjel megváltozását okozhatja. Itt a praes. jel *l* szokott lenni, de *t* után *l*-et is találunk.

(KT. 963a) Trj. *səttəm* 'schreiten' [tkp. 'ich schreite'], töve: *sətt-*.

A Trj.-ban hasonló helyzetben *l* praesens jel is feltűnik.

(KT. 353a) Trj. *kəttəm* 'stimmen (ein musikinstrument)' [tkp. 'ich stimme...'], töve: *kətt-*.

Ugyanez a jelenség megtalálható a V.- és a Vj.-ban is.

(KT. uo.) V., Vj. *kəttəm*, *kəttəm*. Vö. az előbbivel.

A Kaz.-ban *l* a megszokott praes. jel, de megfelelő helyzetben ez is asszimilálódik.

(KT. 963a) Kaz. *šəttəm* 'schreiten' [tkp. 'er schreitet'], töve: *šətt-*.

Ib. Asszimilációról beszélhetünk akkor is, amikor a praesensjel a tövégi palatalizált mássalhangzó után palatalizálódik. A praes. jelnek erről az elváltozásáról azért érdemes szólni, hogy a tövéghangzó hatását a praesensjelre ezzel is hangsúlyozzuk.

(KT. 1120) V. *ləttəm* 'stehen' [tkp. 'állok'], töve: *lətt-*.

(KT. 285b) V. *uəttəm* 'annähen, z. b. die spitze des schuhs an den schaft nähén' [tkp. 'ich annähe...'], töve: *uətt-*.

¹³ VÉRTES E. szíves közléséből értesülök, hogy STEINITZ a Szin. nyj.-ban is (OvD. I.) talált *l* praes. jelet.

2a. A spirantikus *ɹ* asszimilációi: *ɹ*. A Trj.-ban a megszokott *ɹ* praes. jel *t* után *ɹ*-lé is változhatik:

(KT. 262a) Trj. *uɹā!ɹəm* 'mit dem „angelnetz” fischen' [tkp. '... ich fische'], töve: *uɹā!t-*.

2b. *ɹ*: *ɹ*-re végződő *t* után a praes. jel is *ɹ*:

(KT. 1120b) Kaz. *ɹɹ!ɹəm* 'stehen' [tkp. 'állók'], töve: *ɹɹ!ɹ-*.

(KT. 1120a) Trj. *ɹā!ɹəm*. Az előbbivel teljesen egyező etimológia.

Az *ɹ* után is bekövetkezik a palatalizáció:

(KT. 232a) Trj. *uɹā!ɹəm* 'essen (beim Bärenschmaus)' [tkp. 'ich esse ...'], töve: *uɹā!ɹ-*.

(PD. 971) Jg. *ɹul!ɹəm* 'stehen' [tkp. 'állók'], töve: *ɹul-*.

A *t*óvégi *ɹ* után is palatalizálódik a praesensjel:

(PD. 974) Jg. *ɹun!ɹəm* 'aufstellen' [tkp. 'felállítom'], töve: *ɹun!ɹ-*.

3. A *t* praesensjel asszimilációi: (KT. 96a) Kr. *utlām* 'schwimmen' [tkp. 'úszom'], töve: *ut-*.

(KT. 232a) Kr. *uɹ!ntlām* 'pflücken' [tkp. 'letépek'], töve: *uɹ!nt-*.

(OstjChrest¹. 22) Šerk. *tōtlām* 'ich stehe', töve: *tōt-*.

CASTRÉNTÓL is ide iktatok egy példát, bár a palatalizált praesensjel előtti mássalhangzó (*t*) nem palatalizált. Lehetséges, hogy CASTRÉN lejegyzése nem pontos:

(CASTR. 62) Szurg. *jēntlēm* 'trinken' [tkp. 'iszom'], töve: *jēnt-*. Úgy látszik, hogy a többeli *n*-nek nagy része van a praesensjel (*t*) palatalizációjában (vö. följebb KT. *uɹā!ɹəm* példáját).

4. *ɹ*: A Ko. nyj.-ban megtörténik, hogy a megszokott *t* praes. jel helyett az igető végén levő *ɹ* hanghoz hasonult *ɹ* praes. jelet találunk. Itt voltaképpen annak vagyunk tanúi, hogy a *t*óvégi mássalhangzóban is meg a praes. jelben is az *l* foném *ɹ*-ban realizálódik:

(PD. 971) Ko. *ɹō!ɹkām* 'stehen' [tkp. 'állók'], töve: *ɹō!ɹ-*.

(PD. 2798) Ko. *u!ɹkām* 'schwimmen' [tkp. 'úszom'], töve: *u!ɹ-*.

Ezt a két példát természetesen azzal az alapföltétellel hoztuk ide, hogy a praes. jel a Ko.-ban általában *t*.

Serk. -(t) *l*

Mint ismeretes, a Serk.-ban a praes. jel *t*. A Serk. nyj. fonológiai rendszere azonban úgy kívánja, hogy amikor az igető *t* vagy *t'* végű, nem a szokásos *t* praes. jel jelenik meg, hanem az eredeti hang, valaha a Serk.-ban is meglévő *l*. Mint majd a példákból kitűnik, ez a jelenség csak az egyes 3. sz.-ben fordul elő, mert a praes. jel csak ott kerül szótagvégi helyzetbe (vö. OstjChrest¹. 21).

1. (OstjChrest¹. 21) Serk. *kitl* 'er steht auf', töve: *kit-*. A praes. egyes 1. sz.-ben a praes. jel nem kerül szótagvégre, azért a szokásos *t* jelenik meg: *kittām*.

A szonantikus *l* STEINITZNÉL többször is előfordul: (OstjChrest¹. 46) Serk. *rūpijl* 'dolgozik'; *ūtl* 'él'; (OVD. I, 133) Szin. *ūll* 'lebt'.

2. (OstjChrest¹. 21) Serk. *tōtl* 'er steht', töve: *tōt-*.

A praesensjel hiányzik

Arra is lehet példát találni, hogy a *t* praesens jel külön nem mutatható ki.

(KT. 127b) DN. *u'ttam, u'ttan, u't, u'ttau, u'ttāþ, uttæt* 'sein', töve: *u't*. Az egyes és a többes szám három-három személyében az egyes harmadikat kivéve a többeli *t* mellett mindig külön-külön megvan a praes. jelként szereplő második *t* is. Nyilvánvaló, hogy az egyes 3. sz.-ben a rövid *t* vette magára a tövégi *t*-nek és a praes. jel *t*-jének együttes szerepét.¹⁴

(KT. 45a) DN. *ōmas* 'sitzen' [tkp. 'ül']. Ez az igének a töve, tehát a praes. jel hiányzik. Vö. (uo.) Kr. *ōmāst* praes. 3. sz.-lyel, ahol a *t* praes. jel jelentkezik.

(OH. I, 341) Szig. *ōstān, uōstān* 'ihr seid', töve: *ōs-*, *uōs-*, a *-tān* többes 2. sz. személyr., tehát ennek a *t*-je magába szivta a praes. jel *t*-jét is.

(ÉONyt. 142) O. *ōsti* 'vagytok'. Az ige alaki összetétele ugyanaz, mint az előbbié.

(ÉONyt. 8) O. *ōsān*. Az előbbivel szemben itt az a különbség, hogy az ige egyes 2. sz.-ben van.¹⁵

A KT.-t forgatva bőven találunk ilyen példákat.

A participium praesens birtokos személyragos alakjainak alkalmazása verbum finitumként

Tárgyalásunk eddigi folyamán megismerkedtünk az *l* fonémára alapuló osztják praesens-jelöléssel. Hogy az osztj. praesens jelölésének rendszere lehetőleg a maga teljességében álljon előttünk, ki kell térnünk az igenévi eredetű jelen idejű alakokra is. A praesens kifejezésének ez a módja az egész osztj. nyelvtérületre kiterjedtnek látszik. A bőven rendelkezésre álló példák-ból hadd mutassunk be néhányat.

(ONGy. 228) Szig. *taltal* 'fölvonja', töve: *tal-*, a *-tal* egyes 3. sz. birt. személyraggal ellátott part. praes. képző; vö. *taltī* part. praes.-szel.

(ONGy. 13) Szig. *oltal* 'van', töve: *ol-*. A part. praes.: *olti*.

Ilyen adatok még bőven vannak az OH. I–II. kötetében.

(OVd. I, 112) Szin. *ūltel xōltel* 'leben und wohnen'. Vö. az *ulti xōlti* part. praes.-szel.

(KT. 1120a) V. *lāl'tām* 'stehen' [tkp. 'állok']. Itt a *lāl-* igető mellett még számba kell vennünk a *lāl'tā* part. praesenset. Ez utóbbihoz járult a birt. személyr.

(KT. 970a) V. *twiā'tām* 'ertragen' [tkp. 'elviselek'], part. praesense: *twiā'tā*.

(OstChrest¹. 52) Serk. *ottat* 'alszik', part. praes.-e: *otta*.

(KT. 778a) V. Egyes 1. sz.-ű praes.: *pālām* 'félek', 2. sz.: *pālūān*, 3. sz.: *pālūāf*. Ebből a sorból az látszik, hogy a V.-ban az egyes 1. sz. *l* praes. jellel képződik, a 2., 3. viszont igenévképzővel + birt. személyraggal.

¹⁴ (CASTR. 65) Irt. *ūttam, ūttan, ūt*. Ezek a létige praesensének egyesszámú alakjai. A létige imént idézett DN. megfelelőjétől abban különbözik, hogy az egyes 3. sz.-ben is ott van a praes. jel. Itt mégis jó volna tudni, hogy CASTRÉN a fülére hallgatott-e vagy a logikájára.

¹⁵ Perfectumként is előfordul a csupasz igető: (KT. 1110) Trj. *ĀĀA* „perf.” 'feucht werden' [sing. 3. sz.], töve: *ĀĀA*.

Hasonló praesens-képzés a déli nyelvterületen is ismeretes, mint erről PF. 213 példákkal és bővebb irodalommal tájékoztat.¹⁶

Példa a praesensjeles és az igeneves alakok megkülönböztetésére

Néha egy-egy kétes nyelvtani alak megfejtésében a praesensjelek területi megoszlásának ismerete és az igei személyrag vocálisának minősége igazít el bennünket. Ha az OH. I, 337 *näptèn* 'du schwimmst' szavát nézzük, szélesebb tájékozottság nélkül nehéz volna eldönteni, hogy *t* jeles praesens egyes 2. sz.-ről vagy part. praes.-ből egyes 2. sz. birtokos személyraggal alakult jelen idő értékű egyes 2. személlyel van-e dolgunk. Ez az alak lehet a *näp-* igető + *-t* praes. jel + *-èn* egyes 2. sz. igei személyr. összege. De lehet ugyanazon igető part. praes. képzős származéka *-n* egyes 2. sz. birtokos személyraggal ellátva. A kettő közül az utóbbi lesz a helyes, mert REGÜLY gyűjtési területén *t* jeles praesens nem fordul elő. Persze az idézett helyen (OH. I, 337) sem *näptèn* az egyeduralkodó, hiszen a másik sorban már *näplèn* olvasható, és láthatók más *l* jeles praesensek is. KARJALAINENNél és STEINITZ-nél a személyrag előtti magánhangzó is segít annak eldöntésében, hogy part. praesens eredetű vagy praesensjeles praesensszel van-e dolgunk.

Az osztják praesensjelek együttes áttekintése

Északról elindulva Berjovoz vidékéig *l* praesensjelet találunk. Itt (Kazim) megjelenik a spirantikus *l*, azután az Obon fölfelé haladva a *t* praesensjel tűnik fel, és ez folytatódik déli irányban az Irtis és mellékfolyói mentén az osztj. nyelvterület déli határáig. Az Ob-kanyarulattól kelet felé a Berjovoz vidékén járatos spirantikus *l*-el találkozunk, mégpedig a Pim folyó vidékén ugyanazzal, mint a Kazim mentén, keletebbre föllép a határozottan zöngétlen spirantikus *l* (*l*, *l*), majd az interdentális zöngétlen spiráns *ð*. Az osztj. nyelvterület keleti határán (V., Vj.) ismét, akárcsak Obdorszk vidékén az *l* hanggal találkozunk.

Kiegészítő megjegyzések

1. Az osztják praesens jelének történeti fejlődését világosan elénk tárja a rokon nyelvekkel való összehasonlítás, maga az osztják nyelv, FISCHER szójegyzéke és a jövevényszavak. FISCHER szójegyzéke arról tanúskodik, hogy az *l > l* hangváltozás és ezzel együtt az *l* praesensjelenek spirantizálódása is a XVIII. sz. közepe táján már nyelvi tény. Mindezek kétségtelenné teszik, hogy a mai osztják nyelv *l*, *l*, *ð*, *t* praesensjele végeredményben *l*-ből fejlődött.

A hangváltozás menetét az osztjákba átkerült török jövevényszavak tárgyalásakor jól összeállította PAASONEN (FUF. II, 101).

2. TOIVONEN alapos vizsgálata annak az *l* fonémának az eredetét, amelyből a praesensjel származik, a KARJALAINEN jelölése szerinti *l*-ben állapítja meg (FUF. XX, 80). Ugyanebből az *l*-ből származik a praesensjelenek az *l*-fajtája is, amelyet mi az asszimilált praesensjel csoportjában tárgyaltunk.

¹⁶ Elég bőven lehetne adatolni azt is, hogy a part. perfectum birtokos személyragos alakja jelen idejű állítmány értékű:

(ÉONyt. 146) *olman* 'vagy', a *man* egyes 2. sz. birt. személyraggal ellátott part. perf. képző.

Itt ugyanis nem önálló hangváltozás történt, hanem az igető végének mássalhangzója asszimilációt okozott.

Az osztják *l* praesensjelet és a belőle fejlődött hangokat nézve három minőségsoportot találunk: laterálisok (*l, ʎ, ʟ, ɮ* és ezek alkalmi változatai), spirantikusok (*ʎ, ʎ, ʎ, ʎ* és ezek alkalmi változatai) és zárhangok (*t, ʎ, ʎ* és ezek alkalmi változatai). Ezeknek a földrajzi elhelyezkedése is különválik, ami beszédesen igazolja, hogy a változás (spirantizálódás) egy ponton indult meg, és aztán terjedt északnak, keletnek, nyugatnak, úgyhogy az ősi hang, az *l* ma már csak az északi és a keleti végeken él (O. *ʎ*, Vart. *ɮ*, VK., V., Vj. *ʎ*).

3. A lényeges az, hogy a déli osztják az *l* hangot spirantikusan kezdte ejteni, s ez egyre északabbra terjedt, sőt terjed ma is. A fejlődés végső állomása a *t*.

Hogy ennek a hangváltozásnak más kimenetele is lehetséges, arra a *θ* jogosít föl bennünket. Ha a Likr. nyj. *θ* praesensjelét nézzük, megvan a jogunk arra gondolni, hogy a *t* mellett másik végső fokként az *sz* is szerepelhetne. Tudjuk, hogy a *θ* hangértéke interdentális zöngétlen spiráns, kiejtése *sz*-szerű hangra emlékeztet (vö. KT. XXXI és XV). MUNKÁCSI PÁPAI KÁROLY gyűjtésével foglalkozva szintén utal az *sz*-es kiejtésre (NyK. XXVI, 10–11): „... AHLQVIST úgy határozván meg az *l* „vegyes hangot”, hogy benne néha egy kevés az *s* hangból is hallható, amiért az oroszok ilyenül való szót átvevén, azt egyenesen *s*-vel ejtik... Magam ezt a hangot az angol *th* (*θ*) és *l* összetételének hallottam, így *θlor*, melyből természetesen igen könnyen válhatnak vidékenként a *tor*, *lor* (*lar*) és *sor* (*sar*) ejtések.¹⁷

4. Mikor CASTRÉN 1845-ben az osztjákoknál járt, az *l > t* hangváltozás az Irtis mentén n a g y j á b ó l már a mai fokon volt.

5. Az osztják nyelv fonológiai képe hiányos volna annak megemlítése nélkül, hogy a déli nyelvterületen az annyira hatékony *l > t* hangváltozás ellenére sem szorult ki az *l*. A különféle *l* változatok szerte az egész osztjában bőven megvannak. Elég a KT. 469–95. l.-jait böngészni, és tapasztalni fogjuk, hogy hol ebből, hol amabból a nyj.-ból találunk az *ʎ, ʎ, ʎ* hang megletéről tanúskodó szavakat. Csak találomra: *ʎ* DN., Kr.; *t* Kr., DN., DT.; *ʎ* Trj., Kaz., V., Vj., Ni., DN., Vart., Likr., Mj., C. Igaz, hogy a nyelvterület déli és középső részein jól megirtkult az *l*, de ott sem pusztult ki teljesen. A nyelvterület többi részén pedig jóval kevesebbszer találkozunk a *t*-vel, mint a délin; a spirantikus *ʎ* hangokkal pedig a középső területet kivéve egyáltalán nem. A DN. alveoláris *ʎ* (*ʎ*: pl. OL. 217) ugyanazon a fokon van, mint az O. *ʎ*.

6. Erre az *l > t* hangváltozásra, mely — mint láttuk — az osztjakra annyira jellemző, más nyelvekből még analógiát is alig találunk. Ilyen volna a szicíliai *cavadđu* a *cavallo*-val szemben. A norvégban és a svédben a celebrális *l*-nek van *d*-szerű árnyalata (SIEVERS, Grundzüge der Phon⁵. 135, 125). — A fordított jelenségre, vagyis arra, hogy dentális explosívából *l* lett, még könnyebb példát találni. Így a lat. *lacrima* ólat. *dacrima*-ból; továbbá a *lingua* ólat. *dinguā*-ból, vö. ószász *tunga*, alném. *tunge*, ang. *tongue* (KLUGE, Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache⁸, 1915 és A. PINLOCHE ugyanolyan c. művét, Paris, 1930).

SÁMSON EDGÁR

¹⁷ PÁPAI K. a spirantikus *ʎ* területéről az északi osztj. *l* hang megfeleléseként közöl is (vö. NyK. XXVI, 10–11) *s, sl, st* tükröződést, de adatai nem praesensjelesek.

A glottochronologia érvényessége a szláv nyelvek anyaga alapján

1. A glottochronologia alapelvei.¹ A glottochronologia vagy másképpen lexikostatisztika tíz évvel ezelőtt született meg, s azóta ez az új nyelvtudományi módszer egyre terebélyesedve folytatja pályafutását, sőt nem egy híve már azzal az igénnyel lép fel, hogy, mint egyedüli, egzakt tudományos módszer, a nyelvtörténeti és összehasonlító módszert a nyelvek közti rokonság és szétválás kronológiájából teljesen kiszorítsa.²

A lexikostatisztika abból a feltevésből indul ki, hogy minden nyelv alapszókincese valamely nagyobb időtartam (legalább 1000 év) alatt egyenlő arányban változik. Az elmélet megalapozói, SWADESH, LEES és mások számításokat végeztek olyan nyelvek szókincsén, amelyeknek az alapnyelve ismert (újlatin nyelvek a latinnal szemben, német az ófelnémettel szemben, angol az angolszásszal szemben stb.), s a két-két metszetet összehasonlítva igyekeztek megállapítani a szókincs változásának állandó arányszámát. Egybehangzó eredményre nem jutottak, így a megmaradó állag (retention rate, constant of retention) tekintetében az ingadozás 81 (tulajdonképpen 80,5) és 86% között mozog, vagyis a legállandóbb szóállomány minden száz szavából 81—86 megmarad és 14—19 kieserelődik. Természetesen a megmaradt szavak hangalakja megváltozik, de a vizsgálatok szempontjából ez közömbös jelenség. Ugyancsak nem sikerült teljes egyezésre jutni a vizsgálati szólista kérdésében sem, amely az alapszókincs legállandóbb, a változásoknak, kulturális hatásoknak legkevésbé kitett rétegét volna hivatott képviselni. SWADESH először egy 215 angol szóból álló jegyzéket készített, majd ezt saját maga 100 szóra szűkítette.³

¹ A glottochronológiát és a lexikostatisztikát mint terminus technikust e tanulmányban szinonimaként fogom használni, habár a két elnevezés között számos kutató fogalmi különbséget lát. Az előbbin a rokon nyelvek egymástól való szétválása idejének mérési eljárását, az utóbbin a nyelvek szókészletének történeti jellegű kvantitatív, statisztikai összehasonlítását értik. A két szakkifejezés azonban a legtöbb esetben gyakorlatilag fedi egymást. Lásd erre vonatkozóan HYMES D. H.: *Lexicostatistics so Far*. *Current Anthropology* I [1960], 4.

² A glottochronologia lényegéről, az addigi eredményekről, az alkalmazhatóságát és értékét boncolgató vitákról a lehető legszélesebb irodalmat felölelő összefoglalást lásd HYMES i. m.: *Current Anthropology* I [1960], 3—44, és utó: *More on Lexicostatistics*, i. h. I [1960], 338—345.

³ A glottochronologia alapelveinek lefektetése szempontjából a legfontosabb munkák: SWADESH M.: *Salish Internal Relationships*. *International Journal of American Linguistics* (továbbiakban: *IJAL*) XVI/4. [1950]; *Towards Greater Accuracy in Lexicostatistic Dating*. *IJAL*. XXI/2. [1955]; LEES R. B.: *The Basis of Glottochronology*. *Language* XXIX/2. [1953]; GUDSCHINSKY S. C.: *The ABC's of Lexicostatistics (Glottochronology)*. *Word* XII/2. [1956].

Az új módszer nagy vonzóerőt jelent az írásbeliséggel nem rendelkező, ún. primitív nyelvek, főleg az amerikai indián nyelvek kutatóinak táborában, s egymás után jelentek meg az elmúlt években olyan cikkek (leginkább az IJAL hasábjain), amelyek lexikostatisztikai vizsgálattal mutatták ki az eddig homályos összefüggést feltáró nyelvcsoportok között a szétválás szinte percnyi pontos idejét. Az eljárás alkalmazói körében azért felmerülnek többé-kevésbé súlyos elvi kételyek is, a gondolat ellenfelei pedig támadásokat indítanak az elmélet ellen, azonban mindeddig alig vették tüzetes ellenőrzés alá a teória főbb tételeit és eredményeit.⁴

Az új elmélet egyik alkalmazási módja (a tulajdonképpeni lexikostatisztika) felhasználásával egyes kutatók továbbfejlesztik a KROEBER és CHRÉTIEN által több mint 20 évvel ezelőtt megindított elemzéseket a rokon nyelvek közti eltérés kvantitatív mérésére.⁵

A glottochronologia sikereinek további állomását jelzi az a felfogás hogy az új módszer a genetikai rokonság megállapítására is alkalmas főleg olyan nyelvek esetében, amelyekben hangtörvényeket kimutatni nem lehetett, s így közös alapnyelv visszakövetkeztetésére semmi lehetőség sem mutatkozott. A gondolat felvetői azt remélik, hogy az indoeurópai rokonság néhány ezer éves időhatárát messze meghaladva a több mint tízezer évvel ezelőtt megszűnt genetikai kapcsolatok is kimutathatók lesznek.⁶

Egy korábbi cikkemben⁷ elvi álláspontból kiindulva rámutattam a glottochronologia gyenge pontjaira. Tévesnek minősítettem azt az elvet, hogy a nyelvek alapszókinése valamely nagyobb időtartam alatt azonos mértékben változik. HJELMSLEV érveivel megegyezően rámutattam, hogy még az akkád nyelvemlékeknek az eddigiéknél sokkal nagyobb időtartamú felmérése sem jelentene megbízható adatot, vagy egyáltalán bizonyítékot a fenti tétel mellett (HJELMSLEV írását közvetlenül nem olvastam, csak HYMES elsőnek idézett tanulmányából szereztem róla azóta tudomást.) Kifejtettem, hogy elfogadhatatlan a glottochronologia azon tétele és gyakorlata, amely szerint a vizsgálati szóanyagba felvett szavaknak mindig csak a legfontosabb vagy az első jelentése veendő figyelembe.

A glottochronologia megalapozott értékeléséhez és tételeinek ellenőrzéséhez azonban nem elegendők az elvi hozzászólások. Olyan nyelvcsalád anyagán kell ellenőrző vizsgálatokat végezni, amelynek az alapnyelve ismeretes. Erre igen alkalmasak a szláv nyelvek. A szláv nyelveket rendszeres lexikostatisztikai vizsgálatoknak nem vetették alá, csupán FAIRBANKS hasonlította össze az orosz és a cseh nyelv szókinését a 215 szóból álló lista alapján. A számítások végeredménye az volt, hogy 160 szó, vagyis 74% megmaradt.⁸

⁴ Lásd pl. a kételyeket és tagadást nyilvánító írások közül: GUDSCHINSKY S. C.: Three Disturbing Questions Concerning Lexicostatistics. IJAL. XXII/3. [1956]; HOLJER H.: Lexicostatistics: A Critique. Language XXXII/1. [1956]. Megemlítem még ZVEGINCEV V. A. (Новое в лингвистике, Москва, 1960, 9–21) kétkedő, bár nem egészen tagadó álláspontját, amelyet kéziratomból lezárása után ismertém meg.

⁵ Lásd ELLEGÁRD A.: Statistical Measurement of Linguistic Relationship. Language XXXV/2. [1959].

⁶ Lásd GREENBERG J. H.: Essays in Linguistics. Chicago, 1958. 35–45; HYMES: Lexicostatistics so Far 30; KROEBER A. L.: Statistics, Indo-European, and Taxonomy. Language, XXXVI/1. [1960].

⁷ Lásd: A statisztikai módszer alkalmazásának néhány kérdése. Nyr. LXXXIV/2. [1960].

⁸ Lásd FAIRBANKS, G. H.: A Note on Glottochronology. IJAL. XXI/2. [1955].

A szláv nyelvek arról ismeretesek, hogy általában kevésbé tértek el egymástól több más indoeurópai ághoz viszonyítva, sőt konzervatívabbak, archaikusabbak azoknál. Már csak ezért is előnyös vizsgálati anyagot nyújthatnak a lexikostatisztika tételeinek ellenőrzésére.

A vizsgálatokat elvégeztem, s az eredményt valamennyi számítási adattal együtt az alábbiakban közlöm.

Az összes nyelvi adatok közlésére azért volt szükség, mert eddig általában csak a számítási végeredményeket kaptuk meg, s az elvi és gyakorlati ellenőrzésre nem nyílt lehetőség. Márpedig vizsgálat közben számos elvi probléma vetődik fel, s ezek kifejtése, illetőleg tisztázása csak az egyes részletheadatok tanulságai alapján lehetséges. A glottochronologia egyik híve, KROEBER egyébként ugyancsak az adatok közlésének hiányát kifogásolja az elmélet ellenfelével, REA munkájával szemben.⁹

2. A szláv nyelvekben elvégzett számítások feltevélei és eredményei.

2.1. Az alapszókinccs kiválasztása. — A két legfontosabb változat kipróbálása érdekében a számításokat mind a SWADESH-féle 100-szavas listával, mind a teljes listával elvégeztem. A kiegészítő lista a korábbi jegyzékekből kimaradt szavakkal együtt 115 szóból, tehát a két lista együtt 225 szóból áll.

A kiegészítő lista a HYMES által (Current Anthropology I. [1960], 6) feltüntetett jegyzékhez képest némi eltérést tartalmaz. A SWADESH és más kutatóktól említett jelentésbeli érintkezések miatt kihagytam azokat a szavakat, amelyek a szláv nyelvekben ilyen összefonódást mutattak:

few 'kevés' — a *small* 'kicsi' miatt,
float 'lebeg' — a *swim* 'úszik' miatt,
right (*side*) 'jobb(oldal)' — a *right* (*correct*) 'helyes' miatt,
speak 'beszél' — a *say* 'mond' miatt,
spit 'köp' — a *saliva* 'nyál' főnév miatt,
wife 'feleség' — a *woman* 'asszony' miatt,
woods 'fa(anyag)' — a *tree* '(élő)fa' miatt.

Problemátikus volt a *rub* 'dörzsöl' és a *wipe* 'töröl' szavak felvétele, mert a szláv nyelvekben szintén van bizonyos érintkezés köztük, amennyiben a *wipe* megfelelőiben általában vagy maga a *rub* alapigéjének számító *trěti*, *trěti* vagy ennek igekötős ablaut-származékai állanak (*iztirati*, *utirati*), de éppen e jelenség illusztrálására ezt az egy esetet meghagytam.

A *few* helyett a szójegyzékbe a *field* 'mező' szót vettem fel, amely eddig a lexikostatisztikai vizsgálatok anyagában nem szerepelt. A továbbiakban megindokolom eljárásomat, itt csak annyit említek meg, hogy az eredmény pontosan azonos azzal, ami a *few* meghagyása esetén jött volna ki; mindegyik szláv nyelvben +.

Két szó esetében kénytelen voltam bizonyos mértékben eltérni az angol jelentéstől. Az egyik az *animal* 'állat' jelentése, amelyet 'vadállat' vagyis 'wild animal, beast' jelentésre módosítottam. Az összslávban, akárcsak az

⁹ Lásd KROEBER, A. L.: Romance History and Glottochronology. Language XXXIV/4. [1958], illetőleg REA J. A.: Concerning the Validity of Lexicostatistics, IJAL. XXIV/2. [1958].

indogermán alapnyelvben, 'állat' jelentésű elvont kifejezést nem lehet kimutatni, ezzel szemben a * *zvěrb* jelentése vadállat, amely szemben áll az egyes háziállatokat megnevező szavak jelentéseivel. Az „állat” gyűjtőfogalom nevét az egyes szláv nyelvek külön életükben vagy ebből a szóból való továbbképzéssel, vagy az „élőlény” jelentésű szavakból jelentésszűkítés útján alkották meg. A másik szó a *splít* 'hasad, reped, hasít', amelyet 'tör' jelentésben vettem fel. A két fogalom elég közel van egymáshoz, s az angol szó bizonyos esetekben jelentheti is ez utóbbi fogalmat, de a módosításra azért volt szükségem, mert az ósszláv nyelvben, illetőleg az óegyházi szlávban nem találtam kifejezetten "hasít" jelentésű szót.

2.2. A vizsgált nyelvek és a nyelvi adatok kiválasztása. A teljességre való törekvés érdekében az alábbi szláv nyelvek szóanyagát vizsgáltam meg: a déli csoportból a bolgár, a macedón, a szerb-horvát és a szlovén nyelvet; a keleti csoportból az orosz, az ukrán és a fehérorosz (bjelorusz) nyelvet; a nyugati csoportból a cseh, a szlovák, a lengyel, a kasub, az alsószorb, a felsőszorb és a polab nyelvet. Ezenkívül felvettem az egyébként déli szláv jellegű óegyházi szláv (óbolgár) nyelvet is.

Az egyes nyelvek kiválasztásában nem azok önálló nyelvi vagy nyelvjárási voltát tekintetem irányadónak, hanem külön lexikológiai, sőt lexikográfiai egységét. Ebben a vonatkozásban nemcsak a kasubot kellett volna feltüntetnem, de a megfelelő szláv nyelvjárási, illetőleg tájnyelvi szótárak hiányában még a kasub szóanyag kiválasztása is nagy nehézséget jelentett. Ezt RAMUŁT szótárából szedtem össze, s kiegészítettem a SELIŠČEV munkájában található anyaggal.¹⁰ Még így sem tudtam minden esetben megfelelő szót találni, s a kihagyott helyek szerint módosítottam a számításokat.

A polab szóanyagot ROST munkájának szójegyzékéből vettem.¹¹

Nehézséget okozott a macedón anyag összeállítása is, hiszen e nyelvről szótárt még egyáltalán nem adtak ki. Főképpen LUNT nyelvtanának szójegyzékére, és BRAY kézikönyvének macedón anyagára támaszkodtam. A *spear* 'dárda' szóra azonban sehol sem találtam megfelelő szót, így ezt a számításokból kihagytam.¹²

A szerb-horvát anyagból az ezó szerb alakokat tüntettem fel, s természetesen egy nyelvnek tekintetem a szerb-horvátot. Mindazonáltal GUBERINA munkája¹³ alapján megpróbáltam a glottochronologia szempontjából különbséget találni a két irodalmi nyelvi változat között, s erről külön számításokat végeztem.

Az óbolgár szavak jelentésének kiválasztásában elsősorban SADNIK—AITZETMÜLLER kézikönyvét¹⁴ vettem alapul, azonban bizonyos korrekciót alkalmaztam. Elsősorban felvettem még azokat a szavakat, amelyek ugyan nem szerepelnek az óegyházi szláv nyelvemlékekben, de a mai szláv nyelvek

¹⁰ RAMUŁT, S.: Słownik języka pomorskiego czyli kaszubskiego. Kraków 1893.; Селищев А. М.: Славянское языкознание, Москва, 1941.

¹¹ Lásd ROST, P.: Die Sprachreste der Draväno-Polaben im Hannöverschen. Leipzig, 1907.

¹² Lásd LUNT, H.: Grammar of the Macedonian Literary Language. Skopje, 1952; DE BRAY, R. G. A.: Guide to the Slavonic Languages. London—New York, 1951, 243—312.

¹³ GUBERINA, P.: Razlike između hrvatskoga i srpskoga književnog jezika. Zagreb, 1940.

¹⁴ SADNIK, L.—AITZETMÜLLER, R.: Handwörterbuch zu den Altkirchenslavischen Texten, S-Gravenhage 1955.

egybehangzó tanúsága, illetve a későbbi, egyházi szláv szövegek alapján bizonyosra vehetjük meglétüket. Ezek a következők:

100-szavas lista

<i>liver</i> 'máj' — <i>jetro</i>	<i>round</i> 'kerek' — <i>krugla</i>
<i>louse</i> 'tetű' — <i>vššb</i>	<i>tail</i> 'farok' — <i>chvostb</i>
<i>nose</i> 'orr' — <i>nosz</i>	<i>yellow</i> 'sárga' — <i>žltb</i>

kiegészítő szójegyzék

<i>flow</i> 'folyik' — <i>lijati se</i> (a nyelvemlékekben csak <i>lijati</i> 'önt' van)	<i>guts</i> 'bél' — <i>jelito</i> <i>navel</i> 'köldök' — <i>ppp</i> <i>short</i> 'rövid' — <i>kratko</i> <i>swell</i> 'dagad' — <i>puchniti</i>
<i>fog</i> 'köd' — <i>mogla</i>	

Az 1. és 2. táblázatban *e* szavakat *-gal jelöltem meg. Egyébként a *-ot nem használom a táblázatokban az ósszláv szavak előtt. Ezenkívül a *person* 'személy' óbolgár megfelelőjéül felvettem a *lice* szót is, habár az említett munka csak 'Antlitz, Stirn, Wange, Gestalt' jelentéseit tünteti fel, azonban ugyancsak a mai szláv nyelvek adataiból erre a jelentésre is következtethetünk. Ugyancsak felvettem a *česati* szó 'vakar, kapar' jelentését, hogy a *scratch* óbolgár megfelelőjének beállíthassam, habár a nyelvemlékekben csak '(le)töröl', 'simít' jelentésben szerepel.

Az ósszláv anyagot Berneker és Vasmer etymológiai szótárai alapján állítottam össze.¹⁵

A szláv szavak írásmódjában mindenütt megtartottam a latinbetűs helyesírást, a szerb-horvátban a horvátot, a cirillírású szavakban a szlavisztikai szakirodalomban szokásos átírást alkalmaztam általában. A kasub szóanyagban meghagytam RAMUŁT eredeti, bár korszerűtlen átírási rendszerét. Ugyancsak ROST átírását vettem át a polab szavakban is, azonban nyomdatechnikai egyszerűsítés céljából — lévén *e* tanulmány nem hangtani vagy fonológiai jellegű — elhagytam egyes mellékjeleket (főleg a hangsúlyjelölést), s az utolsó szótagi redukált magánhangzót egyformán *ə* jellel írtam át. Természetesen számos polab szó abban a nem szótári alakban áll, ahogyan a nyelvemlékekben éppen előfordul. A bolgár és a macedón igéket egyöntetűen a jelentő mód jelen idő egyes szám első személyében tüntettem fel.

2.3. Számítási feltételek.

2.31. A szókinés változásának állandó arányszámát, vagyis a megmaradó állagot (retention rate), amelyet *r*-rel jelölünk, két féleképpen számoltam, hogy a glottochronologusok közt kialakult két szélső felfogásnak eleget tegyek, s ezért 81% és 86%-nak vettem.

¹⁵ BERNEKER, E.: Slavisches etymologisches Wörterbuch (a továbbiakban: SIEW). Heidelberg, 1924; VASMER, M.: Russisches etymologisches Wörterbuch (a továbbiakban: REW). Heidelberg, I. 1953, II. 1955, III. 1958.

2.32. Az egyes szláv nyelvek szókinszrétegének az ősszlávval történő egybevetésekor a

$$t = \frac{\log C}{\log r}$$

képlet szerint végeztem el a számításokat, ahol a t a keresett elválás időtartamát (time depth) fejezi ki, a C a megmaradt szóállomány százalékát. Az ősszláv nyelv kikapcsolásával végzett összehasonlítás alkalmával, amidőn csak két-két mai szláv nyelv adatai szerepelnek, a

$$t = \frac{\log C}{2 \log r}$$

képletet alkalmaztam, ahol a C a közös rokon szóállomány százalékát fejezi ki.

2.321. A C kiszámításakor a számokat teljes százalékra kerekítettem fel, az r eredményeit pedig 50 évre kerekítettem. Az utóbbi esetben a glottochronologia alkalmazói nem végeztek ilyen felkerekítést, s például a KROEBER és REA közti vitában a román és az olasz egymásközi elválását ilyen évszám jellemzi: 826, illetőleg 1817 év. Ez az eljárás szerintem a szinkronia lényegével való visszaélés diakrónikus érdekű vizsgálatokban, hiszen az egyidejűség csak elméletben abszolút, a gyakorlatban aligha volna ildomos a mai nyelvállapotot 1961-től számítani. Ilyen jellegű munkákban legalább 50 éves időközt kell egységnek venni, ennél nagyobb pontosságnak csak annyi értéke volna, mintha a földtörténeti korszakolásban évezrednyi pontossággal számolnánk, tehát pl. a pleisztocén korszakot 619 000 évesnek vennők.

Természetesen a nyelvek fejlődésére a fontosabb történelmi, társadalmi, események jelentős mértékben hatnak, és az írásbeliség korában ilyen események pontos dátumhoz köthetők. A nyelv változása azonban sokkal bonyolultabb formában, sokszoros áttételek útján tükrözi vissza az ilyen események által kiváltott hatást. Amikor tehát a 4.1. fejezetben két évszámmal kifejezett eseményt említ meg (1648: Ukrajna és Bjelorusszia kiválása a lengyel-litván unióból; 1850: a szerb-horvát irodalmi nyelv egyesülését megalapozó bécsi szerződés), ez egyáltalán nem jelenti magának a nyelv változásának a pontos dátumhoz való kötését (egyébként a különválás politikai folyamata is csak később zárult le). A lengyel nyelv hatása az ukrán és a fehérorosz nyelvre még sokáig tartott, legfeljebb az említett időtől veszi a kezdetét a hatás meggyöngyülése. A szerb-horvát irodalmi nyelv egységesülése szintén nem 1850-ben jött létre, de attól kezdve különösen meggyorsult ez a folyamat. Tehát nem mondhatjuk, hogy az ukrán és a fehérorosz nyelv 312 éve mentesült a lengyel hatástól, és a szerb és horvát irodalmi nyelv 110 évvel ezelőtt egyesült. Minden időadatunk csak hozzávetőleges értékű.

2.4. A lexikostatisztikai összehasonlítás eredményei.

2.41. Az ősszláv nyelv kikövetkeztetett adataiból kiindulva összevettem a mai szláv nyelvek szóállományát. Az 1. táblázat a 100-szavas lista, a 2. táblázat a kiegészítő lista adatait tartalmazza. Az összehasonlítás eredménye a következő:

Nyelvek			r%: 81				86			
	Szólista		100		teljes		100		teljes	
	C%									
	100	teljes	t	k	t	k	t	k	t	k
Óbolgár	98	98	100	3	100	3	150	2	150	2
Bolgár	86	84	700	2	850	1,6	1000	1,4	1150	1,2
Macedón	88	82	600	2,3	950	1,5	850	1,6	1300	—
Szerb-horvát	92	91	400	3,5	450	3	550	2,5	650	2,1
Szlovén	93	92	350	4	400	3,5	500	2,8	550	2,5
Orosz	89	90	550	2,5	500	2,8	750	1,9	700	2
Ukrán	87	85	650	2,1	750	1,9	900	1,5	1250	—
Fehérorosz	85	82	750	1,9	950	1,5	1250	—	1300	—
Cseh	90	88	500	2,8	600	2,3	700	2	850	1,6
Szlovák	93	90	350	4	500	2,8	500	2,8	700	2
Lengyel	85	85	750	1,9	750	1,9	1250	—	1250	—
Kasub	86	84	700	2	850	1,6	1000	1,4	1150	1,2
Alsószorb	86	86	700	2	700	2	1000	1,4	1000	1,4
Felsőszorb	86	85	700	2	750	1,9	1000	1,4	1250	—
Polab.....	93	87	350	3	650	1,9	500	2,4	900	1,3

t = az elválás ideje években

k = szorzószám (lásd bővebben a 4.1. fejezetet)¹⁶

¹⁶ Tehát a táblázat adatai szerint pl. az orosz nyelv megmaradt szóállományának %-a (C) a 100-szavas listában 89 (100 szóból megmaradt 89), a teljes listában 90 (225 szóból megmaradt 202). Az elválás ideje, ha 81%-os állandó arányszámot (r) veszünk: 550 év a 100-as lista 89%-a szerint és 500 év a teljes lista 90%-a szerint; ha 86%-os állandó arányszámot (r) veszünk: 750 év a 100-as lista 89%-a szerint és 700 év a teljes lista 90%-a szerint. Amint később kifejtjük (lásd a 4.1. fejezetet) az orosz nyelv mai állapota az ósszlávhoz viszonyítva 1400 évvel későbbi, a négy időadat ettől jelentős mértékben elmarad. Hogy a helyes eredményt (1400 év) megkaphassuk, az 550 évet 2,5 szorzószámmal kell beszoroznunk, az 500 évet 2,8-del, a 750 évet 1,9-del és a 700 évet kerek 2-vel.

2.42. Az ősszláv nyelvi anyag kikapcsolásával összehasonlítottam:

- a) a keleti szláv nyelveket egymás közt (3. táblázat),
- b) a déli szláv nyelveket egymás közt (4. táblázat),
- c) a cseh és a szlovák nyelvet egymással (5. táblázat),
- d) a többi nyugati szláv nyelvet egymás közt (6. táblázat),
- e) a lengyel, az ukrán és a fehérorosz nyelvet egymás közt (7. táblázat),
- f) az orosz, a szlovén és az alsósorb nyelvet egymás közt (8. táblázat),
- g) az orosz és a cseh nyelvet egymással (9. táblázat)
- h) a szerb és a horvát irodalmi nyelv szóanyagának különbségét (lásd

2.43. fejezet)

Az összehasonlított nyelvek közé ezúttal nem vettem fel a csonka kasub, és a többivel nem szinkrón polab, továbbá óbolgár anyagot. Ez utóbbi amúgy sem mutat lényeges eltérést az ősszlávhoz viszonyítva. Nem végeztem el tehát az összes elméletileg lehetséges számításokat, ahogy pl. ezt REA i. m. tette az újlatin nyelvekkel. Ha a glottochronológia valóban a nyelvek közti történelmi kapcsolatokon alapuló összefüggést akarja keresni, akkor a fenti összehasonlítások a szláv nyelvek körében minden igényt teljesen kimerítenek, de az *f)* pontban megjelölt vizsgálatot épp azért ejtettem meg, hogy az ősszláv elválás óta egymással legkevesebb kapcsolatot fenntartó szláv nyelvek e reprezentatív összehasonlítási adatait bemutassam. Végül a *g)* pontban említett összevetést FAIRBANKS eredményeinek ellenőrzése céljából végeztem el.

A fent említett táblázatokban csak azokat a szavakat tüntettem fel, amelyek az 1. és 2. táblázatban az itt kívánt szempontok szerint nem adnak azonnal kielemezhető eredményt. Az új összehasonlítási eljárás alkalmával ugyanis az alábbi öt lehetőséget kell figyelembe venni az 1. és 2. táblázatból:

1. a két vizsgált szó jele +, ez az eredmény most sem változik, pl. az 1. táblázatban a *dog* 'kutya' megfelelője a szerb-horvátban *pas* +, a szlovénban *pes* + az ősszláv* *psъ* szóhoz viszonyítva, s így ha e két modern nyelvi adatot összevetjük, azok ugyancsak + jelet kapnak;

2. a két vizsgált szó jele különböző, +, illetőleg —, de ugyanez marad most is az eredmény, pl. a *dog* szó orosz megfelelője *sobaka* —, az ukráné ellenben *pes* +, s a két modern nyelvi adat összevetésekor — jelet kapunk;

3. a két vizsgált szó jele —, de a mostani összehasonlítás alkalmával + jelet kapnak, mert egyforma szóalakokkal különböznek az ősszlávtól, pl. az 1. táblázatban a *fat* 'zsír' orosz megfelelője *žyr* —, ukrán megfelelője *žyr* — (az ősszláv* *tukъ* szóhoz viszonyítva), tehát a két szó egymás viszonylatában + jelet kap;

4. a két vizsgált szó jele —, de egymástól is eltérő szótőben különböznek az ősszlávtól, és a jelenlegi összehasonlítás alkalmával szintén — jelet kapnak; ez fordul elő pl. a *fat* orosz és fehérorosz megfelelőjének közvetlen összehasonlításakor, az orosz *žyr* —, a fehérorosz *tlušč* ugyancsak —, s nemcsak az ősszláv* *tukъ* szótól, hanem egymástól is különbözve — jelet kapnak, és végül

5. az összes többi esetet a további táblázatokban tüntettem fel; ilyenkor a vizsgált fogalomra az összehasonlított nyelvekben több megfelelő szinonimapár létezik, s ezeket egybevetve + (vagy —) jelet kapnak, habár az 1. és 2. táblázatban feltüntetett különmemű adataik eltérnek is egymástól. A 3—10. táblázat adatai előtti szám az 1—2. táblázatból való sorszám.

Az ilyen módon végrehajtott összehasonlítások után az alábbi eredményt kapjuk:

A nyelvek összehasonlítása	Szólista		r%: 81				86			
	C%		100		teljes		100		teljes	
	100	teljes	t	k	t	k	t	k	t	k
Keleti csoport:										
Orosz-ukrán	93	92	150	4	200	3	250	2,4	300	2
Orosz-fehérorosz .	94	93	150	4	150	4	200	3	250	2,4
Ukrán-fehérorosz.	97	95	50	12	100	6	100	6	150	4
Déli csoport:										
Bolgár-macedón .	96	92	100	10	200	5	150	7	300	3,4
Bolgár—szerb- horvát	92	90	200	5	250	4	300	3,4	350	3
Bolgár-szlovén ..	90	90	250	4	250	4	350	3	350	3
Macedón—szerb- horvát	94	90	150	7	250	4	200	5	350	3
Macedón-szlovén	88	87	300	3,4	350	3	400	2,5	450	2,3
Szerb-horvát- szlovén	95	96	100	10	100	10	150	7	150	7
Nyugati csoport:										
Cseh-szlovák	100	100	0	∞	0	∞	0	∞	0	∞
Cseh-lengyel	93	92	150	7	200	5	200	5	300	3,4
Cseh-alsószorb ...	97	92	50	20	200	5	100	10	300	3,4
Cseh-felsőszorb ...	94	92	150	7	200	5	200	5	300	3,4
Lengyel-alsószorb	90	88	250	4	300	3,4	300	3,4	400	2,5
Lengyel-felsőszorb	89	89	300	3,4	300	3,4	400	2,5	400	2,5
Alsószorb-felső- szorb	98	98	50	8	50	8	50	8	50	8
* *										
Lengyel-ukrán ..	91	92	200	—	200	—	300	—	300	—
Lengyel-fehérorosz	91	91	200	—	200	—	300	—	300	—
Orosz-szlovén ...	90	88	250	5,5	300	4,7	350	4	400	3,5
Orosz-alsószorb ..	83	83	450	3,1	450	3,1	600	2,4	600	2,4
Szlovén-alsószorb	89	89	300	4,7	300	4,7	400	3,5	400	3,5
Orosz-cseh	90	89	250	5,6	300	4,7	300	4,7	400	3,5

2.43. Az összsláv adatok kikapcsolásával végzett közvetlen leánynyelvi összehasonlítást egy másik változatban is elvégeztem. A különbség abban áll, hogy ezúttal csak az 1. és a 2. táblázat-

ban közvetlenül értékelhető változásokat vettem figyelembe, vagyis a fentebb említett első négy esetet, az esetleges szinonimákat pedig nem kapcsoltam bele a számításokba. Ilyen módon a mai szláv nyelveket csak egy-egy szó alapján vettem egybe, amelyek az 1. és a 2. táblázatban feltüntetve láthatók. Az eredmény a következő:

A nyelvek összehasonlítása			r%: 81				86			
	szólista		100		teljes		100		teljes	
	C%									
	100	teljes	t	k	t	k	t	k	t	k
Keleti csoport:										
Orosz-ukrán	88	86	200	3	350	1,7	300	2	500	—
Orosz-fehérorosz .	90	88	250	2,4	300	2	300	2	400	1,5
Ukrán-fehérorosz.	92	91	250	2,4	200	3	300	2	300	2
Déli csoport:										
Bolgár-macedón .	90	90	250	4	250	4	300	3,4	300	3,4
Bolgár—szerb- horvát	87	87	350	3	350	3	450	2,3	450	2,3
Bolgár-szlovén ..	86	84	350	3	400	2,5	500	2	500	2
Macedón-szerb- horvát	87	86	350	3	350	3	450	2,3	500	2
Macedón-szlovén	86	83	350	3	450	2,3	500	2	600	1,7
Szerb-horvát- szlovén	94	93	150	7	150	7	200	5	200	5
Nyugati csoport:										
Cseh-szlovák	95	93	100	10	150	7	150	7	200	5
Cseh-lengyel	91	88	200	5	300	3,4	300	3,4	400	2,5
Cseh-alsószorb ...	92	88	200	5	300	3,4	300	3,4	400	2,5
Cseh-felsőszorb ..	90	86	250	4	350	3	350	3	500	2
Lengyel-alsószorb	86	85	350	3	400	2,5	500	2	550	1,9
Lengyel-felsőszorb	83	84	450	2,3	400	2,5	600	1,7	500	2
Alsószorb-felső- szorb	97	96	50	8	100	4	100	4	150	2,7
* *										
Lengyel-ukrán ..	85	85	400	0,8	400	0,8	550	0,6	550	0,6
Lengyel-fehér- orosz	89	87	300	—	350	—	400	0,8	450	0,7
Orosz-szlovén ...	89	86	300	4,7	350	4	400	3,5	500	2,8
Orosz-alsószorb ..	83	82	450	3	450	3	600	2,3	600	2,3
Szlovén-alsószorb	84	84	400	3,5	400	3,5	500	2,8	500	2,8
Orosz-cseh	85	85	400	3,5	400	3,5	550	2,5	550	2,5
Szerb—horvát ...	98	98	50	—	50	—	50	—	50	—

A szerb és a horvát irodalmi nyelv az alábbi esetekben különbözött egymástól:

	szerb	horvát
<i>bad</i> 'rossz'	<i>rdav</i>	<i>loš</i>
<i>dance</i> 'táncol'	<i>igrati</i>	<i>plesati</i>
<i>dog</i> 'kutya'	<i>kuće</i>	<i>pas</i>
<i>person</i> 'személy'	<i>lice</i>	<i>osoba</i>
<i>speak</i> 'beszél' ¹⁷	<i>besediti</i>	<i>govoriti</i>

2.5. A szógyakoriság szempontja. — Mivel több szerző felvetette azt a gondolatot, hogy a vizsgálati szóanyagot a szavak előfordulásának gyakorisága sorrendjében kellene összeállítani, megvizsgáltam a szláv, közelebbről az orosz nyelv vizsgálati szóanyagának a gyakoriságát. Gyakorisági szótár hiányában más szláv nyelvekre nem terjeszthettem ki ezt a vizsgálatot.¹⁸

Az összehasonlítás a következő eredménnyel járt:

A vizsgált szóanyag gyakorisága %-ban

gyakorisági fok:	1	1—2	1—2—3	1—5	1—6
100-szavas lista	28	61	75	84	93
teljes lista	24	49	64	73	87

1. fok = leggyakoribb	200 szó (204)
2. fok = első leggyakoribb	500 szó (490)
3. fok = második leggyakoribb	500 szó (503)
4. fok = harmadik leggyakoribb	500 szó (496)
5. fok = negyedik leggyakoribb	500 szó (504)
6. fok = második leggyakoribb	3000 szó (3,033)

A kimutatás pontossága igen korlátozott, mert a gyakorisági szótár külön kezeli ugyanazon szó fontosabb nyelvtani alakjait (pl. *malyj* — *malo*). Az összevonást nem végeztem el, hisz ezek között az alakok között gyakran nagy az eltérés a jelentés, illetőleg a funkció vonatkozásában. A szótár ezenkívül a szóalakokat jelentéseikre való tekintet nélkül tünteti fel, tehát nem lehet megtudni, vajon pl. a *mes'ac* szó *moon* 'hold' jelentése, vagy *month* 'hónap' jelentése hogyan viszonylik egymáshoz. Egyébként is előfordulnak pontatlanságok a szóárban, mert pl. a *potomu čto* 'mert, because' nem szerepel egyik szólistában sem, habár az elméleti részben (8) megemlítik. E szó nyilván a legelső gyakorisági fokot kapná.

¹⁷ Ez utóbbi szót — amint említettem — a Swadesh-listából töröltem a *say* miatt, a szerb és a horvát különbsége azonban épp ebben a jelentésben mutatkozik meg.

¹⁸ A szógyakoriságra vonatkozó problémát lásd HYMES cikkében (Current Anthropology I. [1960], 7). Az orosz nyelv gyakorisági szótára: JOSSELSON, H. H.: The Russian Word Count and Frequency Analysis of Grammatical Categories of Standard Literary Russian. Detroit, 1953.

A kimutatásból megállapíthatjuk, hogy a kép nagyjából megegyezik a más nyelvek anyagán végzett statisztikákkal. Egyébként magától értetődő, hogy bizonyos fogalmak kifejezései nagyjából egyforma gyakran fordulnak elő akármilyen nyelvű szövegben, nagyobb eltérések csak akkor mutatkoznak, ha valamelyik nyelvben aránylag sokkal több, vagy sokkal kevesebb számú szinonima létezik az adott fogalomra.¹⁹ Tehát pl. a lengyel *moon* megfelelője a *księżyc* és a *miesiąc* külön-külön feltehetően ritkábban fordul elő, mint az alsószorbban a *mjasec*, amely egyedüli elnevezése a fogalomnak, ugyanakkor a két lengyel szó együtt nagyjából az alsószorbbaal azonos mértékben fordulhat elő.

Az is természetes, hogy a gyakoriságon alapuló szórétegg kiválasztás céltalan, nemcsak azért, mert — amint láttuk — a leggyakoribb 200 szó közül az orosz anyagban a 100-as jegyzékből csak 28, a teljes jegyzékből 53 szó, vagyis az egésznek mintegy a negyede található meg, ugyanakkor a vizsgálati anyagnak ugyancsak mintegy a negyede tartozik a leggyakoribb 200 szó közé, hanem azért is, mert a modern kor fogalmai (és így szavai) szükségképpen más gyakoriságúak a mai beszédben, mint a több ezer évvel ezelőtt élt emberek világában. Bizonyosra vehető, hogy a *bark* '(fa)kéreg' orosz ellenértéke, a *kora*, amely ma csak a második leggyakoribb 3000 orosz szó közt foglal helyet, az ősszláv korban, mintegy 2000 évvel ezelőtt sokkal fontosabb, gyakoribb szó volt mai megfelelőjénél. S mivel az alapszókinces fogalmában az ősi, kezdetleges állapot kikapcsolhatatlanul benne van, a gyakoriság kritériuma semmiképpen sem alkalmazható a lexikostatistikai szóállomány kiválasztásában.

Még kevésbé volna lehetséges a leggyakoribb mai 200 szót vizsgálati anyagnak kiválasztani, hiszen pl. az orosz jegyzékben a korábban is fontos szavakon kívül (pl. *mesto*, *narod*, *golos*, *gorod*, *jehat'*, *očen'*, *pisat'*, *čitat'*) számos, kimondottan a mai fogalmak kifejezésére való szó akad (pl. *komnata*, *minuta*, *rubl'*, *sovetskij* stb.).

3. A vizsgálatokból felmerült problémák és tapasztalatok.

3.1. A vizsgálati szókinces összeállítása. — Számos kutató, köztük Hoiyer (i. m.) alaposabban, elméleti és gyakorlati szempontból bírálta a kiválasztott szóanyagot. A legtöbb kifogást a szláv nyelvekből merített tapasztalatok alapján meg tudjuk ismételni. Kétségtelen, hogy változtatás nélkül a világ egyetlen nyelvcsaládjában sem volna alkalmazható sem a 100-szavas, sem a teljes lista. Láthatjuk, hogy több fogalom neve nem volt meg (*animal*), vagy nem találhattuk meg (*split*) az ősszláv nyelvben, ugyanakkor számos szó jelentései annyira érintkeznek az egyes szláv nyelvekben, hogy átfedések vannak köztük (*few-small*). Mindazonáltal a szláv anyagra nagyjából alkalmazható volt a Swadesh-féle lista, de a szláv közös szókincesre nem egészen ez volna jellemző. Az ősszláv nyelvben még nem alakult ki a *year* 'év' neve, s ezt az időegységet bizonyos időszakok, főleg a nyarak változása szerint számolták. Ugyancsak ingadozott a belső testrészek elnevezése (*liver*, *belly*, *heart*), továbbá egyes mozgatóval járó cselekvést kifejező igéké (*pull*, *push*), végül előfordulnak olyan hangutánzó eredetű szavak is (*suck*), amelyek nem minden más nyelvben azok. Ezzel szemben a kísérleti szóanyagot

¹⁹ Lásd hasonlóan DYEN I. (Current Anthropology I. [1937], 37).

a közös szláv szókincs meglétére való tekintettel egészen másképpen lehetne összeállítani. Ekkor fel kellene venni pl. az alábbi szavakat:

<i>alder</i> 'égerfa' — <i>jelzcha</i>	<i>healthy</i> 'egészséges' — <i>szdorvz</i>
<i>apple</i> 'alma' — <i>ablzko</i>	<i>ill</i> 'beteg' — <i>bolbnz</i>
<i>autumn</i> 'ősz' — <i>esenb</i>	<i>iron</i> 'vas' — <i>želzco</i>
<i>bank</i> 'part' — <i>bergz</i>	<i>kin</i> 'nemzetség' — <i>rodz</i>
<i>birch</i> 'nyírfa' — <i>berza</i>	<i>light</i> 'fény' — <i>svetz</i>
<i>coal</i> 'szén' — <i>oglb</i>	<i>lime</i> 'hársfa' — <i>lipa</i>
<i>copper</i> 'réz' — <i>médz</i>	<i>miracle</i> 'csoda' — <i>čudo</i>
<i>debt</i> 'kötelesség' — <i>dblzq</i>	<i>neighbour</i> 'szomszéd' — <i>szszédz</i>
<i>dumb</i> 'néma' — <i>němz</i>	<i>pine</i> 'fenyőfa' — <i>sosna</i>
<i>evening</i> 'este' — <i>večerz</i>	<i>rib</i> 'borda' — <i>rebro</i>
<i>flax</i> 'len' — <i>lnbz</i>	<i>side</i> 'oldal' — <i>bokz</i>
<i>finish</i> 'befejez' — <i>končati</i>	<i>silver</i> 'ezüst' — <i>szrebro</i>
<i>god</i> 'isten' — <i>bogz</i>	<i>spirit</i> 'lélek' — <i>duchz</i>
<i>gold</i> 'arany' — <i>zolto</i>	<i>spring</i> 'tavasz' — <i>vesna</i>
<i>glory</i> 'dicsőség' — <i>slava</i>	<i>strength</i> 'erő' — <i>sila</i>
<i>guest</i> 'vendég' — <i>gostz</i>	<i>swamp</i> 'mocsár' — <i>bolto</i>
	<i>winter</i> 'tél' — <i>zima</i>

Ezzel az eljárással viszont a glottochronológiai számítások eredményei még inkább eltávolodnának a valóságtól, mert az ősi szókincs szavait a mai szláv nyelvek is változatlanul megőrizték, tehát a *C* értéke még közelebb kerülne a 100%-hoz. A *few* helyére azért vettem fel a *field* szót, hogy ezt a helyzetet példázzam vele.

3.11. Sem szláv, sem indoeurópai szempontból nem szerencsés a prepozíciók felvétele a listába. Az *at* szláv megfelelői közt végeredményben nemcsak az *u* és a *pri*, hanem éppen úgy a *vb*, a *na* és egyéb prepozíciók is lehetnek. Habár az *u* szót választottam ki az anyagból, s ennek hiányában a szlovén és a felsősorzb *pri* prepozíciót — jellel jelöltem nemcsak az 1. és a 2. táblázatban, hanem valamennyi összehasonlítási adatban is, ez az értékelési mód éppen olyan helytelen, mint ennek az ellenkezője, ti. a megfelelő határozói viszonyokat minden szláv nyelv többféle módon is megközelítheti, más-más prepozíciókkal, e prepozíciók többsége az ősi szláv szókincsből ered, ugyanakkor egyetlen egy szláv nyelvben sem fedik egymást ugyanazon prepozíciók funkciói.

Bár a SWADESH-féle lista mindkét variációban csak módosításokkal alkalmazható a szláv nyelvekre, általában e változtatások csekély méretűek, nem úgy mint sok más nyelveszaládon belül. Amint O'GRADY vizsgálataiból kiderül, az ausztráliai nyelvekre való alkalmazásakor a lista már sokkal nagyobb mérvű átalakításokra szorul.²⁰

3.2. Az alapnyelvvél és a kihalt nyelvekkel való összehasonlítás tanulságai.

3.21. Összehasonlításunkban két kihalt nyelv adatait tűntettük fel: az obolgárét és a polabét. Az obolgár a IX. században jött létre mint irodalmi nyelv CIRILL és METOD bibliafordítói tevékenysége

²⁰ O'GRADY, G. N. hozzászólása HYMES összefoglaló tanulmányához: *Current Anthropology*, I. [1960], 338–339.

eredményeképpen, s mint ilyen, beszélt nyelv soha sem lehetett, mert egy szaloniki környékén használt, tehát déli szláv, közelebről macedón jellegű nyelvjárás volt a szerkezeti alapja, a szókincs elvont részét, a stilisztikai változatokat pedig a biblia görög nyelvű szövege mintájára tükörfordítással és egyéb analógiás úton alakították ki. Ennek megfelelően az ógyházi szláv nyelvemlékek szókincse, annak stílus- és jelentésrendszere a mindennapi életnél jóval szűkebb, ugyanakkor elvontabb keretek közé ágyazódott be. Nem lehetünk tehát bizonyosak abban a négy esetben, amelyben az óbolgár adatok az ősszlávtól különböznek (*bite, breast, flow, if*), hogy a többi szláv nyelvben ma megtalálható ellenérték nem létezett-e legalább is a beszélt alanyelvjárásban. Mindebből következik, hogy az egész összehasonlítás ingatag talajon mozog. De ugyanilyen ferde képet kapunk mutatis mutandis a mai német és az ófelnémet, a mai angol és az angolszász, a mai román nyelvek és a latin glottochronologiai összehasonlításakor, habár itt az alapnyelvek nyelvemlékeinek terjedelme valamivel nagyobb, illetőleg sokszorososan több az óbolgárénál. De a hatalmas mennyiségű latin irodalom is csak torzképét adja az akkori élő nyelvállapotnak, hát még az ennél sokkal csekélyebb terjedelmű angolszász és ófelnémet szövegek. Velük szemben állanak a modern nyelvek kimunkált nagyszótárai, amelyek a szóállomány valamennyi jelentési és stílushasználati adatát pontosan feltüntetik.

A polab nyelv korban nem az ősszlávhoz áll közel, hanem inkább a mai időkhöz, mert a nyelvemlékek a XVIII. század elején fennállt nyelvállapotot tükrözik. Sajnos a glottochronologia szempontjából az óbolgárnál is értéktelenebb adatokat kapunk belőlük részint azért, mert ezek még csekélyebb terjedelmű szövegek, illetőleg szójegyzékek. Ezért aztán semmi bizonyítékunk nincs arra, hogy a listához szükséges jelentésben csak az éppen lejegyzett polab szó-e az egyetlen szinonima. Így a *yellow* 'sárga' polab megfelelője: *gala* német jövevényszó, de a *zoukna* 'er wird gelb' kifejezés arra mutat, hogy a *žlto folytatása is meglehetett. Hasonlóképpen valószínűnek látszik a *hunt* 'vadászik' szláv megfelelőjének létezése a *lūvac* családnév alapján, habár a *zena* mutatható csak ki ebben a jelentésben.

3.22. Még a nyelvemlékes állapotnál is megbízhatatlanabb adatot szolgáltatnak az összehasonlítás számára a kikövetkeztetett alapnyelvek, amint az ősszláv példája bizonyítja. Ha az alapszó hangalakja visszaállítható is, a lexikostatisztika szempontjából nélkülözhetetlen jelentést megközelítő pontossággal sem lehet kielemezni, inkább csak a fogalomköröt sejtethetjük igen sok esetben. Az etimológiai szótárak sohasem bajlódtak a pontos jelentés körülhatárolásával (gyakran az érdektelenség miatt is). Ezért aztán ELLEGÁRD, KROEBER és mások, akik az indoeurópai nyelvek egymástól való különbségét az alapnyelv töveire viszonyítva mérik le, a WALDE—POKORNY szótárra támaszkodva süppedő talajon lépegetnek. Igaz, hogy a jelentés azonossága számukra nem elsőrendű kritérium. A helyzet jellemzésére idézzük a POKORNY-féle újabb etymológiai szótár²¹ három adatát:

es-en, os-en, -er 'Erntezeit, Sommer', im Germ. auch von der Ernte- und überhaupt Feldarbeit und dem Verdienst daraus (343).

ghel(ě)gh- Metallbezeichnung, 'Bronze, Kupfer, Eisen' (?) (435).

kei- 'liegen; Lager, Heimstätte, traut, lieb (von derselben Siedlung') (539).

²¹ POKORNY, J.: Indogermanisches etymologisches Wörterbuch, Bern, 1948 – 1959.

Ezek után joggal tehetjük fel azt a kérdést, miféle jelentésbeli azonosításról lehet szó a kikövetkeztetett alanyelvvel való összehasonlítás esetében?

3.3. A nyelvjárások tanulságai. — A szláv nyelvek közül a kasub tekinthető nyelvjárásnak, mégpedig lengyel nyelvjárásnak. Habár a RAMUŁT-féle szótár (eltekintve régi és nem modern voltától) a legjobb nyelvjárású szótárak közé tartozik, mert a köznyelvhez viszonyítva a teljes szókincs összeállítására törekszik, mégis számos jelentés megfelelőjét nem találtam meg benne, más esetekben pedig a fogalomkör csak egy vagy legfeljebb két szinonimáját. Az eltérés a lengyelrel szemben ilyenkor adódott. Éppen ezért meg vagyok róla győződve, hogy még teljesebb gyűjtés adataiból ez a különbség jobban csökkenthető, s az általam végzett felmérés nem ad reális képet a valóságról. Amikor ezt megállapítom, ugyanakkor tovább kell vinnem a gondolatmenetet, s meg kell kérdezni, vajon az indián nyelvek glottochronologiai összehasonlítása alkalmával miféle szótárak és gyűjtések állottak rendelkezésre. Vajon teljesség tekintetében meghaladták-e RAMUŁT munkáját? S az ad hoc gyűjtések alkalmával a lexikostatisztikusok figyelembe vették-e a modern lexikográfia és nyelvjárás kutatás (az indián és más írásbeliség nélküli nyelvek adatainak számbavétele a glottochronologia és egyéb módszerek szempontjából nyelvjárású kutatás) követelményeinek, feldolgozták-e a fogalomkör teljes szinonimikáját, annak beszélt nyelvi stílusrétegeire való tekintettel is? Ha nem, a glottochronologiai számítások eredményei már ebből a szempontból sem megbízhatók. Ugyanígy nem tekinthető megbízhatónak a szótár hiányában összeállított macedón szóanyag sem.

3.4. A szavak azonosításának nehézségei. — A vizsgálatok elvégzésében az egyik legnagyobb problémát a glottochronologiai azonosság (glottochronologic same) fogalma jelentette. Mindaddig erről sem elvi, sem gyakorlati állásfoglalást, útmutatást a glottochronologia úttörőitől és híveitől nem kaptunk, a szakirodalomban csak néhány megjegyzés, (vö. Hymes: *Lexicostatistics so Far* 13, 15), egy-egy adatra vonatkozó rövidebb polémia található. Az alapelv csak annyit mond ki, hogy akkor azonos a két szó, ha a tövük azonos eredetű és fő jelentésük azonos. A gyakorlatban kiderül, hogy ez az alapelv semmitmondó, nem alkalmazható (elvileg pedig — mint látni fogjuk — teljesen hibás). Mivel minden nyelvészszakember számára hozzáférhető, illetőleg megérthető nyelvi anyagon az eljárás alkalmazását senki sem mutatta be, a továbbiakban részletes elemzésekbe bocsátkozunk.

3.4.1. Azonosítás több szinonima megléte alkalmával. Az azonosítás nem okoz nehézséget olyankor, ha a keresett fogalomra csak egy-egy szó akad a vizsgált nyelvekben, mert ekkor a két szó vagy azonos (+), vagy nem (—). Pl. azonos az *eye* 'szem' bolgár (*oko*) és macedón (*oko*) megfelelője, a *head* 'fej' orosz (*golova*) és lengyel (*glowa*) megfelelője egymással, de nem azonos a *liver* 'máj' orosz (*pečen'*) és cseh (*játra*) megfelelője, az *ice* 'jég' macedón (*mraz*) és szerb-horvát (*led*) megfelelője egymással. A kiválasztott teljes szóanyagból 106 szó (a 100-as listából 38) mind a 15 szláv nyelvben teljesen azonos. Ez az arány növekszik, ha figyelembe vesszük, hogy ezeken kívül több esetben csak a kétes polab és kasub anyag miatt nincs teljes egyöntetűség. Ugyanakkor azonban a szóanyag hátralevő jelentékeny hányadában nem is egy, hanem több szinonima akad mindegyik nyelvben, amelyek közül egyet kell kiválasztanunk az azonosításra, habár a többi nagyjából szintén azonosnak tekinthető a jelentés szempontjából. Ezért kapunk különböző eredményt, aszerint, hogy melyik szláv nyelvet

melyikkel vetjük össze, s az összláv nyelvből kiinduló 1. és 2. táblázat csak kiegészítéssel használható az egy-egy mai leánynyelv egymással való összehasonlításakor. A *work* 'munka' példáján mutatjuk be, hogy hányféle szembeállítás lehetséges a különféle szinonimáknak megfelelően. A *work* szinonimái az oroszban: *rabota*, *trud*, *delo* (a *zan'atije* szóról nem beszélve), az ukránban: *robot*, *dilo*, *trud*, *prac'a*, a fehéroroszbán: *rabota*, *praca*, *sprava*. A három nyelv egymással való egybevetésekor az igen sok lehetőség közül csak húszat mutatok be:

Orosz	Ukrán	Fehérorosz	or-uk	or-fe	uk-fe
rabota	robot	rabota	+	+	+
rabota	dilo	rabota	-	+	-
rabota	dilo	praca	-	-	-
rabota	trud	rabota	-	+	-
rabota	trud	praca	-	-	-
rabota	trud	sprava	-	-	-
trud	robot	rabota	-	-	+
trud	dilo	rabota	-	-	-
trud	trud	rabota	+	-	-
trud	trud	praca	+	-	-
trud	trud	sprava	+	-	-
delo	robot	rabota	-	-	+
delo	dilo	rabota	+	-	-
delo	trud	praca	-	-	-
delo	trud	sprava	-	-	-
rabota	prac'a	rabota	-	+	-
rabota	prac'a	praca	-	-	+
delo	prac'a	sprava	-	-	-
delo	prac'a	rabota	-	-	-
trud	prac'a	praca	-	-	+

A számítások szempontjából ugyan csak az alábbi 5 eset releváns:

+	+	+
-	+	-
+	-	-
-	-	+

de ezt az 5 variációt igen sokféleképpen lehet kihozni. Véleményem szerint ebből a rengeteg sokféle variációból, amely az összehasonlított szóállomány igen nagy részét érinti, egyelőre kikapcsolva a jelentésárnyalatok és a stíluskülönbség kérdését, bármelyik lehetőség egyaránt elfogadható. A mai szláv nyelvek közvetlen összehasonlításakor ennek megfelelően állítottam össze a

3—9. táblázatot. Persze lehet, hogy a glottochronologia megalapozóinak egészen más a felfogása, azonban a modern szemasiológia alapján állva nem fogadhatunk el más megoldást. Mindenesetre, az esetleges ellenkező nézetek megvizsgálása céljából végeztem el a 2.43. pontban közölt vizsgálatokat, s ott csupán egyetlen szót hagytam meg a szinonimák közül (az összsláv alakkkal egybevetett szót), s így számítottam ki egy-egy nyelv különbségét. Az eredmények azonban azt mutatják, hogy ilyen módon sem jutottunk sokkal közelebb a valósághoz.

Egyébként az összsláv nyelv visszaállításának tökéletlensége miatt irreális az összslávból kiinduló összehasonlítás, hiszen bizonyosra vehető, hogy egy-egy fogalomra ott is több és nemcsak egy szó fordult elő, ezek a szavak pedig a mai szláv nyelvekhez hasonlóan egy szinonimarendszert alkottak. A *breast* jelentésében pl. nemcsak a *grǫdb meglétére következtethetünk, hanem feltételezhetjük a *prstb, a *lono, sőt a *édro szavakat is, tehát azokat, amelyek egyik vagy másik mai szláv nyelvben előfordulnak. Persze nagyon csekély fogalmunk lehet arról, hogy ezek a szavak milyen jelentésárnyalatokban határolódtak el egymástól. Az óbolgár nyelv adatai itt nem nyújthatnak elegendő támpontot. Ez a helyzet vonatkozik természetesen minden rekonstruált alapnyelvi szóhalmazra is. Mindebből nyilvánvaló, hogy teljesen önkényesen járunk el, amikor csak egyetlen alapnyelvi adatot választunk ki az összehasonlításra. Az elvi kérdések megkerülésére való Swadesh azon javaslata (idézi Hymes: *Lexicostatistics so Far*, 15), hogy ha több szinonimát találunk a keresett fogalomra, azt töröljük a vizsgálat anyagából. Ennek az elvnek az alkalmazása esetében a szláv nyelvek anyagában a két szólista több mint a felére csökkenne, a megmaradó anyag C%-a pedig megközelítené, sőt elérné a 100-at.

3.42. A szójelentés kérdése az azonosításban. A glottochronologia érvényességének kulcskérdése a szójelentés. SWADESH, az elmélet egyik megalapozója, kimondja, hogy a szavaknak csak az egyik jelentését kell figyelembe venni függetlenül a különféle szemantikai finomságoktól („a certain meaning is intended for each item independent of any semantic peculiarities in the translation language”).²²

Ha valaki azt kérdezi, melyik jelentést vegyük figyelembe a gyakran nagyon sok közül, arra elvi választ kapunk HYMES-től: a legfontosabb, a központi jelentést („forms that are retained in the same central or principal meaning”).²³

Az első hallásra azt hihetnők, hogy kielégítő útmutatást kaptunk, hiszen köztudomású, hogy a szavak konkrét jelentéséből fejlődött évszázadok alatt az elvont jelentés; a *father* 'apa, atya' szó legfontosabb jelentése a természetes szülő fogalmát jelöli, tehát a bolgár szinonimák közül a *bašta* választandó ki, s nem a lelkiatyát jelentő, s a lelkész megszólítására való *otec* szó. A *worm* 'féreg' legfontosabb jelentése a rovarat jelöli, s nem rosszállóan valamely gyáva, aljas embert. A SWADESH által említett *tongue* 'nyelv, váltócsúcscsín' szó is először és legfőképpen a testrészt jelenti, vasúti műszóvá csak a XIX. század óta válhatott. Igen ám, de a baj nem itt van, s pl. a *worm* átvitt jelentését az angol szóból éppen olyan könnyű leválasztani, mint a magyar vagy a szláv megfelelőiből, ezzel szemben már az angol vizsgálati szóanyagban számos olyan

²² Lásd IJAL. XXI/2. [1955], 122.

²³ Lásd *Current Anthropology* I. [1960], 18.

akad, amelynek sokféle jelentése közt semmilyen értékbeli sorrendet nem lehet kiválasztani. A *suck* jelentései közül a szívás és a szopás rokon fogalmak, de nem azonosak, s egyik sem előbb való, fontosabb a másiknál. Ugyanez áll a *cut* 'vág, metsz, nyír', a *push* 'lök, taszít', a *pull* 'húz, ránt' stb. szavakra. A homonímia kérdését most kikapcsoljuk, pedig az gyakran még messzebbre visz, hisz a *spit* azt is jelenti, hogy 'köp' és 'nyársal', a *lie* 'fekszik' és 'hazudik' stb. Amikor a jelentések közt sem rangsorbeli, sem genetikai sorrendet nem lehet megállapítani, akkor vajon hogy lehet kiválasztani a vizsgált jelentést? Márpedig valahogyan döntenünk kell. Én magam a 100-szavas lista jelentéseit úgy tudtam pontosan megállapítani, hogy REA tanulmányából az újlatin anyaggal összevettem az angolt. A kiegészítő lista sok egységére nézve ma is kétségem van, hogy SWADESHÉK intenciója szerint jártam-e el²⁴: pl. a *smell* 'szag, szagol' szó esetében a főnévi jelentést használtam, de lehet, hogy az igét kellett volna.

Amikor viszont ilyen tág lehetőség mutatkozik már magán az összehasonlítás alapját képező szóanyagban, akkor érthető, ha a szláv megfelelők fogalomköre még inkább tágul. Ezért aztán a *see* orosz ellenértéke közt szerepel a *videl'*, *smotret'*, *gl'adet'*, a *say* cseh megfelelői közt a *mluviti*, *řikati*, *řici*, sőt *pověděti* stb.

Honnan vegyük tehát azt a bizonyos legfontosabb jelentést? A szótárak anyagából? A lexicográfiában a legfontosabbnak vélt jelentés mindig a szócikk legelején van, számozás esetében az 1. számot kapja. Azonban ezt a sorrendet többféle szempontból lehet összeállítani, s ezek gyakran keresztezik egymást. A kielemezhető alapjelentés, a leggyakoribb köznyelvi jelentés, a legkonkrétabb jelentés stb. mind szempontja lehet a szótárírónak olykor ugyanabban a szótári munkában is más-más szócikkben másként. Nem is beszélve arról, hogy a különféle szótárak milyen különbözőképpen oldják meg a jelentések sorrendjének kérdését. S mivel gyakran egyik szempontból sem lehet a legjobb sorrendet megtalálni, érthető, hogy ahány szótár, annyiféle megoldást látunk, amely a maga nemében egyaránt elfogadható. A Shorter Oxford és a WYLD szótár²⁵, amely méreteiben nagyjából azonos, a *breast* szó tagolását homlokegyenest ellenkező módon oldotta meg. A *burn* 'ég, éget' szó intranzitív és tranzitív jelentéseit éppen megfordított sorrendben tárgyalják stb.

Persze ugyanez vonatkozik pl. az orosz szótárakra is. Az UŠAKOV és a DAL' (2. kiadás) a *stab* ellenértékét, a *kolot'* szó jelentéseit így tagolja:

• UŠAKOV	DAL' (eredetileg számozás nincs)
1. vág, hasít, darabol	1. szúr, leszúr, szurkál
2. összetör	2. üt, vág
3. szúr, szurkál	
4. szúr, nyilallik	
5. (állatot) leszúr	

Hivatkoznom kell a Magyar Értelmező Szótár munkálatai közben előfordult érdekességekre is. A kb. 60 000 szócikk feldolgozása során akadt egy tucat-

²⁴ Az indián anyagot nem tudtam ellenőrzésre használni, mert ezeket a nyelveket nem ismerem.

²⁵ The Shorter Oxford English Dictionary, Oxford, 1947; The Universal Dictionary of the English Language, edited by H. C. WYLD. London, 1936.

nyi eset, amikor adminisztrációs tévedésből két értelmező egymástól függetlenül ugyanazt a címszót dolgozta ki. A kétféle megoldás általában homlokegyenest ellentmondott egymásnak a jelentések tagolása tekintetében is, ugyanakkor mindkét megoldás egyaránt elfogadható volt, s csupán gyakorlati döntés alapján került az egyik változat a végleges szövegbe.

Az előbbiekből láttuk, hogy a szógyakoriság kritériuma sem vezetne biztosabb utakra, egyébként még nagyon messze vagyunk a jelentések gyakoriságának szótárszerű vizsgálatától.

A legfontosabb, vagy szótári szempontból az első jelentés kritériumáról feltétlenül le kell mondanunk a glottochronologiai számításokban, mert lexikológiai tartalmatlan, a gyakorlatban pedig alkalmazhatatlan. De miféle egyéb alapelveket válasszunk ki, hiszen két különböző nyelvből vett szó a jelentéstan szempontjából már eleve nem lehet azonos! SAUSSURE elég meggyőzően mutatta ki, hogy a szó értéke (valeur) a szinonimák teljes rendszere szerint változik. Nincs két olyan nyelv, amelyben két, nagyjából azonos fogalmat jelölő szó értéke, és vele együtt a jelentése azonosítható volna bármely lexikológiai követelmény szempontjából. Ez vonatkozik azokra az esetekre is, amikor mind az angol, mind a szláv anyagban csak egyetlen ellenérték akad, látszólag tehát a fogalomkört egy-egy szó képviseli szinonimák nélkül. Amint említettük, vizsgálati szóanyagunknak jelentős hányada, kb. fele ilyen szavakból tevődik össze. Ide tartozik pl. a *father* 'apa', *mother* 'anya', *sister* 'nővér, nőtestvér', *foot* 'láb', *sun* 'nap', *sleep* 'alszik'. Persze egy kissé alaposabb szemantikai elemzéssel megállapítható, hogy e szavak és ellenértékeik csak nagyjából fedik egymást. Vegyük például a *sister* szót! A rokonsági fok jelentésében a táblázatban feltüntetett szláv megfelelők nagyjából valóban beleférnek az általa jelölt fogalomkörbe, azonban a szónak van egy másik jelentése: 'ápolónővér', s itt a szavak értékei különbözőek. Az angol *sister* ez utóbbi jelentésében főleg csak megszólításként fordul elő, egyébként a *nurse* fejezi ki ezt a fogalmat. Körülbelül így van ez a szerb-horvátban is a *sestra* és a *bolničarka* szóval. Ezzel szemben az orosz (és a magyar) nyelvben a *sestra* (nővér) nemcsak megszólításban jelent ápolónőt (az oroszban a hivatalosabb *medsestra*, *medicinskaja sestra* mellett). A magyarban a kép még tarkább, mert a rokonsági viszony jelentésében a *nővér* csak a *húg* (főleg birtokos személyraggal) és a hivatalos *nőtestvér* szavakkal együtt jelenti az angol *sister* és a szláv megfelelőkkel meghatározott fogalomkört, mert a *nővér* a mai köznyelvben elsősorban idősebb nőtestvért jelent. A *sister* ≠ *sestra*, s egyetlen egy esetben sem azonos két különböző nyelvrendszerből kiragadott szó egymással, mégha a mindennapi életben olyan könnyen fordíthatók is így. Ezt hangsúlyozta HJELMSLEV is²⁶ a glottochronologia tételeivel szembenállva, s rámutatott, hogy az angol *deer* és a német *Tier* szó semmiképpen sem azonosítható, habár azonos eredetűek.

A jelentéstanban e régen elfogadott igazság illusztrálására bemutatjuk a *breast* 'mell' szó orosz és cseh megfelelőinek jelentésrendszerét. Már maga a *breast* is egyik tagja annak a szinonimacsoporthoz, amelyben ott foglal helyet a *chest* 'mell, mellkas', a *bosom* 'mell, kebel' és a *bust* 'mell, női mell'. Az orosz akadémiai szótár (Словарь современного русского литературного языка,

²⁶ Lásd *Current Anthropology* I. [1960], 35. Igaz, hogy HOCKETT CH. F. (*A Course in Modern Linguistics*. New York, 1959. 532) maga is kimondja: a *deer* < *d̥or* 'animal' jelentésben elavult, s a mai angol nyelvben szarvast jelent, tehát nem azonosítható a német 'animal' jelentésű megfelelőjével.

Москва — Ленинград, 1954.) a *breast* illetőleg az ezzel kifejezett fogalomkör két orosz megfelelőjét, a *grud'* és a *lono* szót ilyen jelentésekre tagolja:

grud'

1. a törzs elülső része
2. mellkas
3. (átvitten) szív, lélek
4. női tejmirigy a mellén
5. ing, ruha felső, elülső része

lono

- mell, gyakran mint az anyaság, a szeretet, a nyájasság szimbóluma választékosabb, főleg költői használatban

vagyis a *grud'* jelentése inkább *breast* és *chest* 'mell, mellkas', a *lono* jelentése inkább *bust* és *bosom* 'kebel, öl'. Egyébként az oroszban megvan a *persi* szó is, de ritka, költői jellege miatt nem vehetjük figyelembe.

A cseh akadémiai szótárban²⁷ nem két, hanem hat szót találunk a fogalomra:

hrud'

a felső törzs elülső része

prs

1. a felső törzs elülső része a kidomborodó női, és a laposabb férfi idomokkal, ahol a mellbimbó van
2. költői használatban: *hrud'*

prsa

1. a test elülső, felső része, állatoknál a megfelelő testrész
2. tüdő
3. ritkán mellbimbó
4. a műszaki nyelvben előrész, homlok

luno

1. anyaöl
2. női hüvely

ňadra

1. női mell: *prsí*, *poprsí*
2. általában emberi mell: *hrud'*
3. valaminek a mélye
4. a ruha része

poprsí

a fej és a test felső része

vagyis a *luno* 1. jelentése az angolban *bosom*, a *ňadra* 1. jelentése *bust*, a többi szó és jelentése a *chest* és a *breast* jelentései közt oszlik meg.

Ha az orosz és a cseh szavakat hasonlítjuk össze egymással, az orosz *grud'* jelentései a *luno* kivételével a többi 5 szinonima között oszlik meg, de a *lono* és a *luno* sem azonos, mert a cseh szónak sokkal messzebbre visznek a jelentésárnyalatai; egyébként is mindegyik szónak más és más a jelentésköre, mindegyikben van valami többlet és valami hiány a másikhoz viszonyítva. Azt is figyelembe kell venni, hogy az orosz és a cseh megfelelők frazeológiája szintén teljesen eltér egymástól.

²⁷ Příruční slovník jazyka českého. Praha, 1935—57.

Ezek után felvetem azt a kérdést, amelyet nekem a glottochronologiai számításokban már valahogyan meg kellett oldanom, azonos-e a cseh *hrud'* és az orosz *grud'* vagy nem. Ha a jelentések teljes azonossága a követelmény, akkor a válasz tagadó. Ha a jelentéseknek csak részben kell egymást fedni, vagy legalább csak egyetlen fogalmi jegy tekintetében, akkor igen. Így döntöttem én is, de e megoldás elvi helyessége nagyon kétes, a gyakorlatban pedig csak újabb dilemmák elé állítja a kutatót. Hol kell meghúzni a határt, meddig lehet elmenni a jelentések nagyjából való hasonlóságát vagy az egyetlen közös fogalmi jegyet keresve? Ha túlságosan lazán fogjuk fel a határmegvonás ügyét, akkor a cseh *pout* is azonos lehet az orosz *put'* szóval, habár az előbbi nem utat, hanem tulajdonképpen utazást jelent, s ugyanilyen joga a közös szláv szókincs közé tartozó legtöbb tő, amely a modern szláv nyelvekben megvan, szintén azonosítható. Ebben az esetben a bolgár és a macedón *jagoda* szót is felvehettem volna a *berry* jegyzékébe, holott ezekben a nyelvekben nem boglyót, hanem földiepret jelent.

A szlovák *pút'* is inkább a valaki által megtett utat jelenti elsősorban, de azért megmaradt az eredeti jelentése is, így felvettem a *road* ellenértékeként.

DYEN I. (Current Anthropology I. [1960], 36) a glottochronologiai azonosság pontos meghatározására bevezeti az összehasonlítható (comparable), a determinált (determinate) és a pozitív szópár fogalmát. A szerző nem részletezi, hogy az azonosításra egyedül alkalmas pozitív párnak mi a lényege és hogyan különböztethető meg a másik kettőtől. Mindazonáltal az eddigi és a tovább kifejtett bizonyítékok valószínűtlenné teszik az elvi megoldás lehetőségét.

Még három példát említek a szláv anyagból, amely egyedi esetet jelent, ugyanakkor a nehézségek három gyakori típusát is elének állítja.

A *cloud* 'felhő' a két szorb nyelvben három szinonimát ad: *kurjawa* (*kuřawa*), *khmura* (*chmura*) és *hobłoka*. A többi nyugati szláv nyelvben csak az utóbbi kettő van meg, s azon kívül a *mrak* (ez a felsőszorbban is előfordul). Amíg azonban a nyugati szláv nyelvekben e szinonimák egymásnak főleg csak stilisztikai változatai, addig a szorbban a három szó közt elég pontos jelentésmegosztás jött létre: a *kurjawa* jelenti a felhőt általában, annak minden fajtáját, a *hobłoka* csak a világos felhőt, a *khmura* pedig csak a sötét felhőt. Az összsláv **obvolka* szóval szemben azonosítható-e a szorb *hobłoka*, amely szűkebb jelentésű vagy sem? Én a számításokba csak a *kurjawa* szót vettem fel.

A *cold* 'hideg' összsláv megfelelője **choldьno*. A déli szláv nyelvekben ennek folytatása megvan, de egyes helyeken némi jelentésbeli módosítást kapott. A bolgár nyelvben a *chladen* jelentése 'hűvös', a hideget a *studen* szó jelöli, a macedónban a *laden* jelentheti a hűvöst is és a hideget is, a *studen* szó csak hideget jelent, a szerb-horvátban ugyanez a helyzet, a szlovénban a *studen* ma már nem használatos, és egyéb szinonimákon kívül a *hladen* jelenti a hűvöset is és a hideget is. Kérdés, vajon a bolgár *chladen* azonosítható-e a többi déli szláv és összsláv megfelelőjével. Az összsláv táblázatba a *chladen* alakot nem vettem fel, de a 4. táblázatban mind a négy megfelelőt + jellel felvettem. A déli szláv nyelvek között — tekintetbe véve a nyelvjárási átmeneteket is — olyan szoros a kapcsolat, hogy e szó jelentésárnyalatai közt elegendő azonosságot véltem felfedezni. A döntést persze nehezíti az angol *cold* jelentésköre is, hiszen e szó ugyancsak jelenthet hűvöset a *cool* szón kívül.

Végül jellemző a *short* 'rövid' orosz ellenértékeinek, a *korotkij* és a *kratkiy* szónak a viszonya. Az első konkrétan mérhető rövidséget, a másik

elvont időbeli és egyéb rövidséget fejez ki, és tulajdonképpen óegyházi szláv jövevényező a szabályos orosz *korotkij* mellett. Az oroszban tehát e két szó együtt jelöli azt a fogalmat, amit a többi szláv nyelv vagy egyetlen szóval fejez ki (lengyel *krótki*), vagy a *korotko folytatásán kívül egyéb tövet alkalmaz az átvitt jelentésre (a macedónban a *kus* a konkrét és a *kratok* az átvitt jelentésű), pl. cseh *krátký* — *stručný*. Azonos-e az orosz *korotkij* a cseh *krátký*, a lengyel *krótki* és a macedón *kratok* szóval? Én annak vettem.

E példák kétségtelenné teszik, hogy semmiféle szabályt nem lehet felállítani, amely elvi és gyakorlati útmutatást adna az azonosság eldöntésére, és ennek hiányában a konkrét eseteket minden kutató másként bírálná el. Ezért aztán nem érthetünk egyet HOUSEHOLDERREL²⁸, aki szemére veti REAnek, hogy a *not* francia ellenértékeként a *ne* szót vette a *pas* helyett, s ezáltal a számításokat is kedvezőtlenül befolyásolta. REA álláspontja ugyanis éppen úgy elfogadható, mint HOUSEHOLDERÉ, sőt a *ne . . . pas* verzió szintén számításba jöhet.

Tulajdonképpen csak a legszélsőségesebb negatív eseteket lehet biztosan eldönteni, tehát pl. hogy a felsősorzb *wutroba* és a lengyel *wątroba* szó nem azonos, mert az előbbi nyelvben szivet, az utóbbiban májzat jelent. Ez azonban nagyon kevés útmutatást nyújt a számítások során, mert a kétes esetek többsége sokkal bonyolultabb ennél.

Nem vitás, hogy REA azonosítási eljárását azért sok jogos kifogás illeti. Úgy látszik, hogy a vizsgált szavak teljes szinonimikájára a szerző nem volt tekintettel, hanem csak egyet ragadott ki közülük. A *breast* francia ellenértékeként a *poitrine* szót tünteti fel, pedig a *sein* és a *mamelle* is létezik. A *know* 'tud, ismer' francia megfelelőjeként csak a *savoir* található, habár a *connaître* éppen úgy jogos lehet, a *road* 'út' francia párjaként a *route* szó áll, pedig a *chemin*, *voie*, *chaussée*, sőt *rue* vagy *avenue* is számításba jöhet. S a REA által nem vizsgált kiegészítő listáról megemlíthetnők a *breathe* 'lélegzik' szót, amelynek ellenértékei a franciában: *respirer*, *souffler*, *haleter*, a *scratch* 'vakar, kapar' szónak: *égratigner*, *griffer*, *écorcher*, *érafler*, *érailler*. A többi újlatin nyelvekben ugyancsak hasonló bőségben találhatnánk szinonimákat, s akkor már az azonosítás sokkal nehezebb volna. Ez a szinonimabőség pedig nem kizárólag az indoeurópai nyelvek sajátja, hanem az ún. primitív nyelvekben hasonló a helyzet, sőt még inkább fokozódik. HOLJER (i. m.) is felemlít jó néhányat a navaho nyelvből, pl. a *give*, és a *die* megfelelőit.

DYEN I. (Current Anthropology I [1960], 36—38) a jelentések azonosításának kérdését összeköti a gyakoriság szempontjával. Nézete szerint a legáltalánosabb jelentést kell az azonosítás alkalmával figyelembe venni, de a legáltalánosabb jelentés egyszersmind a leggyakoribb is a többivel összehasonlítva. Mindenesetre a vizsgálatban a gyakoriságból kell kiindulni. Ami a jelentés általánosságát illeti, ez a követelmény lényegében egyezik a SWADESH illetőleg a HYMES által kifejtett szempontokkal. A gyakoriság kritériuma látszólag megfoghatóvá tenné az azonosítási eljárást, hisz többé-kevésbé feltehető, hogy a legáltalánosabb jelentés egyben a leggyakoribb is a szóhasználatot tekintve. A helyzet azonban mégsem ilyen egyszerű. A JOSSELSON-féle, egyébként igen részletes és alapos gyakorisági szótár, de más hasonló szótárak tanulsága azt mutatja, hogy ez az eljárási javaslat még sokáig csak jámbor óhaj marad, amíg a szójelentések gyakoriságáról használható részletes szótár nem

²⁸ Lásd Language XXXIV/3. [1958], 402.

fog megjelenni. Addig ugyanis csak a jelentések általános voltának elemzésével következtethetünk a gyakoriságra, tehát vakon tapogatózunk. De még a szójelentésgyakorisági szótár megjelenésével sem oldódik meg a problémánk, mert egyáltalán nem biztos, hogy DYEN javaslata elvileg helyes. Vajon elvethetünk-e egy szójelentést a másik helyett, ha a kettő gyakorisága között alig van lényeges számszerű különbség? Mindezekből a problémákból csak további kételyek születnek, s nem sikerült biztos útmutatót találni a szavak jelentéseinek azonosítására. Éppen ezért az 1. és 2. táblázatban általam feltüntetett szláv szóegyenértékek helyessége mindazokban az esetekben vitatható, ahol több szinonima fordul elő, s én magam is kételyekkel telve, hosszas töprengés után írtam be a valójában önkényes adatot. Így a *good* 'jó' orosz megfelelőjéül a *dobryj* szó felvétele nagyon is kifogásolható, hiszen ez inkább erkölcsi, mint használhatósági tekintetben jelent jót, s tulajdonképpen a *chorošyj* volna megfelelőbb. De ugyanakkor kétségtelen, hogy az ósszláv nyelvben, és az ógyházi szláv nyelvben, a *dobrŕ* jelentései közé ez is belefér, akárcsak az angol *good* összehasonlító szó jelentései közé. A *big* 'nagy' orosz ellenértéke a *velikij* elsősorban az elvont fogalmat takarja, s a konkrét jelentést a *bol'soj* fejezi ki, de hát tagadhatatlan, hogy a *velikij* felerészben átvette az ósszláv *veliko jelentését, a másik felét pedig a *bol'soj* örökölte. A mai orosz nyelvben pedig mindkét szó a leggyakoribb 200 között szerepel. Hasonló joggal kifogásolhatja bárki a táblázatokban feltüntetett szavak felvételének jogosságát, ugyanakkor viszont eljárásom mindegyik esetben hasonlóan súlyos érvekkel alátámasztható.

3.421. A szláv nyelvekben ritkább, de más nyelvcsaládokban gyakori jelenség, amikor a keresett fogalomnak nincs nyelvi kifejezése. Vajon ilyen esetekben mi a teendő. A bolgár és a macedón nyelvben a *berry* 'bogyó' fogalma csak körülírással fejezhető ki, a *jaboda* csak egy fajta bogyót jelent. Mármost a 0 ellenérték a többi nyelvekhez visznyítva + vagy —? Erre még könnyű azzal felelni, hogy — (legalábbis én így döntöttem), de már nehezebb a válasz, ha a bolgár és a macedón egymáshoz való viszonyát vizsgáljuk. Bár az elnevezés egyik nyelvben sincs meg, — jellel ítéltém meg ezt az esetet. A *leg* 'lábszár' szónak a szláv nyelvek egy részében nincs külön megfelelője, hanem a *noga folytatásai állnak ebben a jelentésben is. Más nyelvekben ott szerepel ezen kívül a *golens folytatása vagy egyéb szó. A lengyel és a macedón *noga* a *leg* jelentésben + vagy — jelet kapjon, s azonosítható-e a lengyel és az alsósorb *noga* (eltekintve a *foot* 'láb' ellenértékeként viselt szerepüktől), hiszen az utóbbi nyelvben a *gizla* szó is előfordul kifejezetten 'lábszár' jelentésben? A számításokban ekkor — jelet alkalmaztam.

3.43. A szavak stílusértéke és az azonosítás. A glottochronologia hívei és alkalmazói közül eddig senki sem vetette fel azt a problémát, hogyan ítéljük meg az azonosítás szempontjából a szavak stílusértékének különbségét az egyes vizsgált nyelvekben; pedig a szinonimák soktagú és tarka rendszerében nemcsak a jelentés, hanem a stílus különbözősége, a keresett szó régies, vagy elavult, bizalmas, tréfás vagy költői, köznyelvi, de ritkább volta mindmegannyi nehéz gyakorlati problémát jelent. A határt a szavak stílusértékei közt is meg kell vonni. Ha csak a köznyelvi szavakat vesszük fel, akkor sok ritkább, de kétségtelenül meglevő szó kihull, amellet a köznyelviségnek sincs pontos mércéje; ha nem a köznyelv a mérték, akkor esetleg a teljesen elavult szavak is bekerülnek az anyagba. A *dog* 'kutya' orosz

megfelelőjének a *sobaka* szót vettem, s kihagytam a költői *p'os* szót. Száműztem nemcsak az elavult, hanem a régies szavakat is, mint pl. az említett szlovén *studen* szót. Nem vettem fel a kimondottan nyelvjárási szavakat, tehát a *tie* 'köt' bolgár nyelvjárási *veža* ellenértékét. De ez az eljárásom nagyon támadható. Az indogermán nyelvek többsége fejlett irodalmi normával rendelkezik, és a nyelvjárás az irodalmi nyelvtől könnyen elválasztható; más a helyzet pl. az amerikai indián nyelvek esetében, ahol irodalmi nyelv néhány esetet kivéve nincs, és sok összetartozó csoport a nyelvjárások kusza összefonódásából áll.

Problémát jelentenek a bizalmas, tréfás, gúnyos, rosszálló stílusértékű szavak. Ezeket általában bekapcsoltam az összehasonlítás anyagába, mint pl. a *vomit* 'hány, okád' cseh ellenértékét, a *bliti* szót, a *belly* 'has' bolgár megfelelőjét, a *trbuch* szót. Kétséges azonban, hogy a cseh *bliti*, amely bizalmas, nem egészen írott nyelvi színezetű, ugyanaz-e a glottochronologia szempontjából, mint a felsőszorb *bluwac*, hiszen ez utóbbi teljesen közömbös színezetű köznyelvi szó, s talán inkább a *vrhnouti* lett volna a helyes szembeállítás. Ugyanúgy támadható a bolgár tréfás, gúnyos *trbuch* (tulajdonképpen: 'pocak') azonosítása a szerb-horvát *trbuk* és a szlovén *trebuk* szóval. Pedig a primitív nyelvek vizsgálatában szintén felmerülnek ezek a kérdések, habár az irodalmi nyelv meglétéhez kapcsolódó stílusrétegek ott nem is léteznek.

Mi legyen a döntés a ritkább használatú szavak azonosításakor? Az oroszban megvan a *fog* 'kőd' ősszláv folytatása a *mqla*, bár a köznyelv általánosan csak a *tuman* szót alkalmazza. A JOSSELSON-féle szótár szerint a *tuman* a 4. gyakorisági fokba tartozik, a *mqla* a 6. fokba. Mivel eszerint a *mqla* nem lényegesen ritkább a *tuman*-nál, felvettem a listába. Ezzel szemben nem vettem fel a *year* 'év' ukrán megfelelőjeként a *hod* szót.²⁹ Persze lehet, hogy DYEN másképpen járna el.

Az általam kiválasztott alapelveket sem könnyű megtartani, mert minden szó más és más helyzetet ad. A *back* 'hát, hátsó rész' orosz megfelelőjét, a *chrebet* szót hosszas tanakodás után nem vettem fel a listára, mert bizalmas stílusa mellett ilyen minőségben inkább átvitt jelentésű.

3.44. Az azonosítás eddig említett problémáiból három tanulságot szűrhetünk le:

1. nincs és nem lehet olyan elvi szabály, amely minden kutató részére biztos iránytűként mutatja az utat, hogy az éppen összehasonlított szavak értékelésében milyen döntést hozzon.

2. ezen általános szabály hiányában minden esetben egyénileg kell eljárni,

3. az adatok jelentékeny hányadát kitevő kétes esetekben mindkét féle lehetséges döntés egyformán védhető vagy támadható, s ennek megfelelően igen sokféle számítási végeredmény vitathatóan ugyan, de kihozható.

3.45. A szó alaki elváltozása és az azonosítás. Az a kérdés sem vetődött fel az eddigi polémiákban és a lexikostatisztikai munkánkban, hogy a szavak alaki elváltozásának milyen határesetéig mehetünk el az azonosítás során. Ha kikapcsoljuk is egyelőre a nem etimológiai alapokon álló azonosítás módszerét, azért a származékokban, összetételekben vagy egyéb

²⁹ HRYNČENKO szótárában a *hod* megtalálható, de a Русско — Украинский Словарь 1955) kifejezetten ritkának minősíti.

morfológiai módosulásokban továbbélő alakok összehasonlítása sokszor nagy nehézséggel jár. Itt van mindjárt a szláv nyelvekben az igék aspektuskülönbsége. A keresett szó némely szláv nyelvben az imperfektív és perfektív alakrendszer minden tagjában megtalálható, más nyelvekben a szó hiányos. A *fall* '(le)esik' orosz megfelelője a *padat'* és a *pasti*, illetőleg ennek prefixumos és igeképzős származékai (*upasti*, *padnut'* stb.); a csehben csak a *padati* és a *padnouti* állanak párban; a *stab* 'szúr' megfelelőiként egyes szláv nyelvekben a *bosti* igekötők nélkül és igekötőkkel egyaránt előfordulhat, a csehben már csak a *bodati* alak található meg a többől. Vajon azonosítható-e a cseh *bodati* szó a bolgár, macedón, szerb-horvát, szlovén megfelelőivel? Én igennel válasszoltam, s a táblázatokban az imperfektív-perfektív alakkülönbségek feltüntetésétől eltekintettem.

A szláv nyelvek mindegyikében megtalálható a *right* 'helyes' szónak megfelelő **pravz* tő folytatása, amíg viszont az orosz *pravij* mellett a *pravil'nyj* származék is előfordul, a fehéroroszban hasonlóképpen él együtt a *pravny* és a *pravil'ny*, az ukránban e két alak hiányzik, csak a harmadik, a *spravedlyvyj* használatos, amely egyébként az oroszban és a fehéroroszban szintén megvan. Ez utóbbi — nézetem szerint — annyira eltávolodott a másik két alaktól, hogy — jellel láttam el, a cseh és a szlovák *správnyj*, illetőleg *správny* alakokat viszont + jellel minősítettem.

A *wipe* 'töröl' szláv megfelelőinek kiválasztásakor gondot okozott, hogy az eredeti *rub* 'dörzsöl' jelentésű **trbiti/trěti* alakok szerepelnek mindenütt vagy változatlanul, vagy prefixummal s képzővel ellátva. Az igekötők sem egyformák, mert az *u* a *vy* és az *iz* valamelyikével állanak (ez a két utóbbi a déli, illetőleg a többi szláv csoportban egyébként is kölcsönös váltakozásban szoktak előfordulni). Mindazonáltal kétséges, hogy azonos-e a bolgár *iztrivam* a cseh *utírati* és a felsősorzb *hušeras*. Az *animal* alsősorzb megfelelője a *zvěře* és a *zvěřiščo*. Az előbbi állatot jelent, az utóbbi vadállatot. Az ősi **zvěrb* szóhoz viszonyítva mindkettő továbbképzett alak, de az utóbbi egy másik képzővel van ellátva. Vajon a *zvěřiščo* azonosítható-e az ősszláv alapszóval vagy nem? Habár igenlően oldottam meg a problémát, éppen úgy elképzelhető az ellenkező felfogás is.

A *clothing* 'ruha' ellenértéke az orosz köznyelvben *odežda*. Ez tulajdonképpen óegyházi szláv jövevényszó, az eredeti orosz *od'oža* szintén előfordul, de ritka, választékos, sőt költői szó. Éppen ezért az *odežda* szót vettem fel, de jogosan lehet megkérdezni, vajon ez ugyanolyan fokon azonos az ősszláv **odedja* szóval mint az *od'oža*? A *live* 'él' ige a felsősorzbban megvan *žić* alakban, de van egy *žiwic so* visszaható alakú továbbképzése is; az alsősorzbban csak a *žywiš se* igealak használatos. Vajon teljesen azonos-e az alsősorzb *žywiš se* az eredeti **žiti* továbbképzés nélküli folytatásaival? Habár magam annak vettem, az ellenkező megoldás éppen úgy jogos.

Nagy problémát jelentett a *fat* 'zsír' szó egyes szláv megfelelőinek elbírálása. Több szláv nyelvben megvan a *maz*, másutt a *mast*. A *mast* kétségtelenül a *mazati* ige, a **mazz* alapszavának a származéka, azonban már az ősszláv nyelvallapotban annyira elszakadt egymástól a két főnév³⁰, hogy hosszas habozás után külön szóként kezeltem őket.

Gondot okozott a *some* 'némely, valami' szláv megfelelőinek értékelése. Általában a *ně* + névmás a kifejezője, azonban a névmás nem mindegyik

³⁰ Lásd BERNEKER SIEW II. 23–24, 28–29 és VASMER REW II. 87, 103.

szláv nyelvben ugyanaz; a déli szláv nyelvekben és az oroszban a *kyjъ folytatásai állanak ebben a minőségben, a nyugati szláv nyelvekben a *kytorъ, *kolikъ; a cseh, a lengyel és kasub a *kyjъ helyett analógiásan az *akъjъ névmást alkalmazza a *ně* után. Ezeket az alakokat az eredeti *někyjъ félékkel azonosnak vettem, e megoldás azonban nagyon is vitatható.

Végül meggondolás tárgya lehet, hogyan bíráljuk el, amikor egy szó egy másik tövel kiegészül, vagy pedig hiányos paradigmájú. Az orosz *leta* szót a *year* 'év' megfelelőjéül felvettem a *lěto ősszláv alakhoz azonosítva, bár az orosz szó csak többesszámú, s egyébként is a *god* szóval alkot szuppletív paradigmatort.³¹

3.46. Az etymologiai kritérium az azonosításban. Amint említettem, a glottochronologia úttörőinek egy része hisz abban, hogy a módszer olyan nyelvek genetikai összefüggéseinek feltárására is alkalmas, amelyek közt hangtörvényeken alapuló szóegyezéseket nem sikerült megállapítani. Ilyenkor a hasonló hangzású szavakat azonosították egymással, s ha ezek mennyisége meghaladta a megmért alapszókincsreteg jelentősebb százalékát (pl. 8%-ot), akkor szorosabb érintkezés vagy genetikai rokonság esetét látták fennforogni. Ilyen vizsgálatokat végeztek az amerikai indián nyelvek és a szudán-guinéai nyelvek körén belül.³²

Lásuk azonban a szláv nyelvek anyagán, hova vezet a hangtörvényeken alapuló etymologia kikapcsolása a lexikostatisztikai azonosítás során. A továbbiakban 10 példát sorolok fel a sokkal több eset közül, amikor az etymon ismeretének hiánya teljes bizonytalanságot okoz:

1. *back* 'hát': bolgár, macedón *grb*, lengyel *grzbiet*, polab *greb'at* ;
2. *count* 'számol': szlovén, szerb-horvát *računati*, lengyel *rachować*, alsószorb *rachnowaś* ;
3. *fight* 'küzd': orosz *vojevat*, cseh *bojovati*, lengyel *bojować*, *wojować*, szlovák *bojovat*, *borcovat* ;
4. *hunt* 'vadászik': ukrán *pol'uvaty*, fehérorosz *pal'avac*, szerb-horvát *loviti*, lengyel *polować*, alsószorb *tojs*, felsőszorb *tojić* ;
5. *push* 'lök': orosz *tolkat*, cseh *strkati*, lengyel *szturchać*, alsószorb *starcys*, felsőszorb *storčić* ;
6. *rope* 'kötél': cseh *provaz*, szlovák *povraz*, lengyel *powróż*, alsószorb *powez*, *powřoz*, felsőszorb *powjaz* ;
7. *suck* 'szop': orosz *sosat*, macedón *cicam*, szerb-horvát *sisati*, cseh *cucati*, *ssáti*, *cecati*, szlovák *sať*, *cicat'*, alsószorb *cycas*, felsőszorb *cycac* ;
8. *swell* 'dagad': orosz *puchnut*, szerb-horvát *nabuhnuti* ;
9. *that* 'az': ukrán *toj*, bolgár *on'a*, szlovén *tisti* ;
10. *who* 'ki(csoda)': orosz *kto*, ukrán *chto*, bolgár, macedón *koj*, szerb-horvát *ko*, *tko*, szlovén, cseh *kdo*, alsószorb *chto*, felsőszorb *štó*

³¹ HOCKETT, CH. F. (A Course in Modern Linguistics. New York, 1959. 532) úgy véli, hogy a kisebb alak különbségek nem jelenthetnek akadályt az azonosítás számára, tehát pl. az *ashes* 'hamu' latin megfelelője a *cinis* egyes számú alakjával a spanyol *cenizas* csak többes számban használt alakja azonosítható.

³² Lásd SWADESH, M.: Perspectives and Problems of American Comparative Linguistics, „Linguistics Today”. Word X/2–3. 1954, és a nyelvtörténeti és összehasonlító módszert az alapnyelvvel rendelkező nyelvcsaládok köréből számúzni nem kívánó GREENBERG, J. H.: Essays in Linguistics. Chicago 1958, 35–45, valamint Historical Linguistics and Unwritten Languages, Anthropology Today (Kroeber szerk. Chicago, 1953) 265–286 tanulmányait.

A szláv etymológiában nem járatos nyelvészek közt érdemes volna kísérletet végezni, vajon a felsorolt 10 szócsoporthban ránézésre hány alakot tartanak azonosnak valamelyikkel. Nyilván teljesen különböző eredményeket kapnánk. A szótörténet és etymologia ismeretében viszont a következő magyarázatot kapjuk:

1. a bolgár, macedón *grb* < *grbъ, a lengyel, polab *grzbiet*, *greb'at* < *chrъbъtъ eredetű, vagyis a kétféle alak nem azonos hasonlósága ellenére sem;

2. ugyanez a helyzet itt is: a nyugati szláv adatok német forrásra mennek vissza, s a középnyémet *razn* ~ *rēchenen* szóból származnak, a déli szláv szó forrása viszont ugyancsak jövevényszó, de nem német, hanem olasz, amelynek mai irodalmi nyelvi alakja *razione*;

3. bármennyire csábít a *b* és a *v* hasonlóságában mutatkozó egyedüli különbség, a kétféle alakok különböző eredetűek, s végső fokon a *būti ige, illetőleg egy **voj-* tő (vö. litván *vyti* 'jäger') az etymonjuk; a szlovák szó mindkettőtől különbözik, s a *bortī sé igére megy végső fokon vissza;

4. az ukrán, a lengyel és a fehérorosz alak a *pole továbbképzéséből származik, nincs tehát semmi köze a *loviti* igéhez. Ennek megfelelően jártam el az azonosításban.

MACHEK V. (Etymologický slovník jazyka českého a slovenského. Praha, 1957. 277) a korábbi felfogásoktól eltérően azonban úgy véli, hogy a *loviti ige a **pol'ujō* ~ *polovati igéből keletkezett elvonás útján a *polovъ alakból. Ha ez a feltevés igaz, akkor a kétféle alak közt ugyanolyan viszony áll fent, mint a *mazъ ~ *mastъ-félék esetében.

5. a *tolkat'* nem azonos a többi felsorolt nyugati szláv adattal, de azok valamennyien közös eredetűek;

6. a cseh, a lengyel, a szlovák és az alsószorb (*powroz*) szavak azonos eredetűek, etymonjuk *povorъ, a *powéz*, illetőleg *powjaz* pedig egy ósszláv *povezъ állakra megy vissza, vagyis nem az *r* megléte vagy hiánya miatt, de a két alak nem azonos egymással; persze esetleg végső fokon mégis azonosítható a két szó, mert alapigéjük a *verzti és a *vezati talán összefüggnek egymással, s az utóbbi az elsőnek kontaminációs alakja lehet; az eset hasonló a *mazъ ~ *mastъ viszonyhoz;

7. a *c* és az *s* hangok általános fonetikai szempontból való hasonlósága ellenére két külön töről van szó, bár mindkettő hangutánzó, s így végső fokon mégis azonos; a számításokban nem azonosítottam őket, hiszen akkor az alsószorb *nan* is azonos lehetne az *otъcъ folytatásaival, lévén mindkét szó, s mint a világ majdnem valamennyi *father* 'apa' jelentésű szava gyermeknyelvi eredetű;

8. a *b* és a *p* tőhangzó különbsége és hasonlósága ellenére két különböző töről van szó, a *nabuhnuti* < *buhati* alak forrása a középfelnémet *būsen* 'schwelgen', a *puchnut'* pedig az indoeurópai **peus-* ~ **pus-* *p(h)ā-* töre megy vissza;

9. a bolgár alak végső forrása az *onъ, de az ukrán és a szlovén szó azonos, mert az utóbbi etymonja: *ta isti*; más kérdés az, hogy a *tъ névmás azonos-e az önálló megfelelőekkel, amikor összetétel előtagjává válik;

10. a bolgár és a macedón névmás az ósszláv *kyjъ névmásból ered, tehát nem azonos a *kъto névmásból származó orosz, ukrán, szerb-horvát, szlovén, cseh és alsószorb alakokkal, amelyek ezt folytatták, de különbözik tőlük a felsószorb *štō* is, amely a *čъto > *štō* 'what, mi(csoda)' névmás hatására szorította ki analógiás úton az eredeti *chtō névmást; ez is előfordul ugyan, de csak össze-

tételekben, pl. *nichtó*; itt újabb probléma lehet az, hogy felvehető-e ez az összetételtag a többi **kzto* mai szláv nyelvi megfelelőjével azonos értékű szónak; erre a kérdésre tagadó választ adtam a számítások alkalmával.³³

A fenti tíz esetben tehát az etymon pontos ismerete olykor meghökkenítő módon más credményt tár elénk a várakozással szemben. S ez a helyzet nem korlátozódik nyilván a szláv nyelvek anyagára, hanem érvényes a világ valamennyi nyelvsaládjára, s mindazokra a nyelvekre, amelyeket egymással rokonítani akarnak. A különbség csupán az, hogy a szláv nyelvekben többé-kevésbé tisztázott etymologia alapján biztosabb alapon járunk, ahol pedig hangtörvények nincsenek felállítva, ott a hasonlósági egybevetések minden ellenőrzés alól kibújnak. A kvantitatív módszer hívei azt felelhetnék, hogy a néhány tévedés nem számít, a 8 vagy egyéb százalékon felüli szóegyezés szorosabb összefüggést jelez. Ebben az érvenben sok igazság van, de csak roppant nagy óvatossággal alkalmazható, és csak ott, ahol az összehasonlító nyelvtörténeti módszer nem segít. A glottochronologia eredeti célkitűzése szempontjából viszont az etymologia ismeretének hiánya minden számszerűséget megamisíthat, hiszen két-három tévedés már 100 év eltolódást jelenthet.

FAIRBANKS (i. m.) azt bizonygatja, hogy a szótörténet ismeretében és anélkül, vagyis csak a szavak hasonlóságán alapuló összevetés eredményei közt nincs lényeges különbség. Ennek az érvelésnek nagyon kevés hitele van. Az angol—cseh és az orosz—cseh adatok összehasonlításakor (118) már elég tetemes eltérés mutatkozik a kétféle eljárás eredménye közt, s ha ilyen nagy eltérés a kritikus 8% körüli azonosság adatait módosítja valamelyik irányban, akkor a módszer tévútra vezeti a kutatót. Egyébként a szláv nyelvek anyagán magam is kipróbáltam FAIRBANKS eljárását, s vele nagyjából egyező eredményre jutottam, esetenként átlagban 2—3 eltérés mutatkozik a hasonlósági és a szótörténeti alapú egybevetés között. Persze ez az egész próba bizonytalan alapokon áll, mert a hasonlóság fogalma ebben a vonatkozásban szintén meghatározatlan, sőt szubjektív valami. Két szó hasonlósága vagy nem hasonlósága között senki sem tudja a határt tudományos egzaktsággal megvonni. Vajon hasonló-e és így azonosítható-e a szótörténet ismerete nélkül az *egg* 'tojás' cseh megfelelője, a *veice*, továbbá az alsószorb *jajo*? Szótörténetileg azonosak. A *push* 'lök' bolgár ellenértéke, a *tlaskam* és a macedón *turkam* hasonlít-e az orosz *tolkat* szóra, s e kettő egymás közt hasonló-e vagy nem? Etymologailag mindhárom különböző. De ha igent mondunk ez utóbbi kérdésre, akkor a *this* 'ez' ukrán megfelelője, a *cej* (< **vot + sb + jb*), mint az ósszláv **sb* folytatása is hasonló és azonos lehetne a bolgár *toja* névmással, amely a **to* folytatása. Mindebből kitűnik, hogy a hasonlóság kritériuma nem válthatja fel az etymologia és a hangtörvények ismeretét.

3.461. Ki kell térnem azokra a hivatkozásokra, amelyek során a glottochronologia hívei MEILLET nézeteivel takarózva akarják a szavak hasonlóságán alapuló összehasonlító módszert elfogadtatni. HYMES (Current Anthropology I [1960], 30) idézi MEILLET egyik tanulmányát, amelyben a francia tudós felsorolván néhány újlatin személyes névmást leszögezi, hogy

³³ Az etymologiai megoldásokat lásd főleg BERNEKER SIEW és VASMER REW szótáraiban a megfelelő címszók alatt, továbbá BIELFELDT: Die deutschen Lehnwörter im Obersorbischen (Leipzig, 1933) című munkájában és a többi szláv etymologiai vagy etymológiát is tartalmazó szótárakban.

ezek hasonlósága kizár minden véletlent, ezzel szemben a genetikai rokonság bizonyítékául szolgál. Ebből az idézetből aztán az a magyarázat születik meg, hogy MEILLET maga is főleg a szavak hasonlóságát tartotta a genetikai rokonság lényeges jegyének. Ez a hivatkozás azonban tudománytörténeti oldalról nézve is gyenge. Meillet egész munkásságát felmérve éppen az tűnik ki, hogy ő elméletben és gyakorlatban egyaránt a hangtörvények meglétére alapította az összehasonlító módszer lehetőségét. A *Linguistique historique et linguistique générale* című kötetben szereplő többi tanulmány szintén ebben a szellemben íródott, s ezt szögezi le MEILLET különösen a *La méthode comparative en linguistique historique*. Oslo 1925 című munkájában. Egyébként a HYMES által idézett hely a kötet *Sur la méthode de la grammaire comparée* című cikkében szerepel, s ezt a szerző eredetileg alighanem más tudományágak művelői és nem elsősorban nyelvészek számára írta, amint erre a cikket először közlő folyóirat címéből következtethetünk: *Revue de métaphysique et morale*. Persze ez a tanulmány sem áll szemben a hangtörvények érvényességével, csupán a nyelvészek számára abban az időben még szokatlan érveléssel akarta világosabbá tenni a nyelvrokonsági kutatások kérdéseit az érdeklődők előtt.

Mindazonáltal el kell ismerni, hogy van racionális magva a távoli rokonságot kutató lexikostatisztikai vizsgálatoknak. Végeredményben az összehasonlító nyelvtudományi módszer szintén úgy indult el, hogy egyes nyelvek szóállományát kezdték összevetni, s a hasonlóságok genetikai rokonság meglétére engedtek következtetni. Azonban ez a sejtelem akkor vált bizonyossággá, amikor a hangtörvények felfedezésével tudományosan igazolták. Így született meg az indogermán és a finnugor nyelvtudomány, s így fejlődött ki ezek nyomán a bantu és más nyelvcsaládokon belül a tudományos összehasonlító módszer. A kvantitatív módszer mint segédeszköz a korábbi sejtelmekből szilárdabb hipotézisek felállítására alkalmas lehet pl. a hamita és egyes szudán-guinéai nyelvek (hausza) rokonsága körüli viták tisztázásában, de a legelső hangtörvény megtalálásáig csak bizonytalan hipotézis marad. A glottochronologia a bebizonyított vagy csak hipotetikus rokonság szétválásának kronológiáját azonban semmiképpen sem képes felfedni.

4. A vizsgálat eredményeinek értékelése a szláv nyelvek anyaga szempontjából.

4.1. A számítások végeredményéből az derül ki, hogy a szláv nyelvek általában sok évszázaddal rövidebb idő alatt váltak szét egymástól, mint azt eddig az összehasonlító módszer és a történelmi tények tanúsították. Bár a szláv népek őstörténetében, mint minden nép írásbeliség előtti történelmében, nagyon sok homály mutatkozik, mégis nagyjából az alábbi időrendiség volt megállapítható a hagyományos módszerek útján:

a) az ősszláv korszak vége, amikor a nagyjából egységes, közös szláv nyelv egymással kevesebb kapcsolatot tartó dialektusaira bomlott, nagyjából a VI. századra tehető, bár a szétválás folyamata már a korábbi századokban megkezdődhetett; a mai szláv nyelvek ettől az időtől legalább 1400 évi távolságra vannak, a XVIII. században kihalt polab 1200 évre, a IX. században lejegyzett óegyházi szláv irodalmi nyelv pedig 300 évre;

b) a déli, a keleti és a nyugati szláv csoporton belül a nyelvi szétválás időpontja az alábbi:

déli: IX—X. század, tehát a mai déli szláv nyelvek ettől az időtől számítva 1000—1100 évvel idősebbek,
 nyugati: IX—X. század, tehát megegyezik az előbbivel,
 keleti: XIV. század, tehát az óorosztól, ukrántól és fehér-orosztól 600 év választja el;

tudnivaló azonban, hogy míg a keleti csoport a XIV. században történt szétválásig lényegében egységes volt, addig a déli és a nyugati szláv nyelvek között nehéz volna külön déli és nyugati szláv alapnyelvet feltételezni; (figyelembe véve pl. a szlovák és a déli szláv nyelvek korai szorosabb kapcsolatát);

c) a cseh és a szlovák nyelvi egység a X. században bomlott meg, tehát a két nyelvet egymástól 1000 év választja el,

d) a felsősorb és az alsósorb nyelv az egységesnek mondható szorbból a XVI. század, közelebről a reformáció óta vált szét; az időbeli távolság (time depth) 400 év;

e) a szorosabb lengyel, ukrán és fehérország kapcsolat a XVII. században (1648) bomlott meg; ettől az időponttól 300 év telt el a mai napig;

f) a szerb-horvát irodalmi nyelv egysége a XIX. században született meg, ha tehát az időt a bécsi irodalmi szerződéstől (bečki književni dogovor), 1850-től számítjuk, a különbség 100 (pontosabban 110) év.

A fenti elválási időtartamokkal szemben a glottochronologia módszerével kapott eredmények olyan nagyfokú eltéréseket mutatnak, hogy a kétféle adatesoportot semmilyen módon nem lehet egymással összhangba állítani, márpedig a tudományosan igazolható kronológia az, amely a hagyományos módszerek felhasználásával jött létre. A glottochronologiai módszer háromféle (összlávhoz való viszonyítás, mai szláv nyelvek egymáshoz való viszonyítása egy szóból kiindulva, illetőleg több szinonima figyelembevételével) egybevetéssel, kétféle listával és kétféle állandó arányszámmal kapott összesen 240 idő-adatból mindössze 10 találta el pontosan (50 év eltérésig) a valóságot (félkövér kurzív betűtípussal jelöltem meg őket), 10 közelítette meg 100 év eltéréssel (félkövér betűtípus), 8 pedig 150 év eltéréssel (kurzív betűtípus). Összesen tehát csak 28 elfogadható eredményt kaptunk, az összes 11%-át. A többi eredmény többsége nagyon messze van a valóságtól.

REA (i. m.) a román nyelvek egymástól, illetőleg a latintól való elválásának mérésekor ugyancsak nagy különbségeket kapott. KROEBER (Romance History) vele szemben azt bizonygatja, hogy a kapott időadatok eltérnek ugyan a valóságtól, de vele arányosak, és 2.2-del való beszorzásuk esetében nagyjából kijön a helyes eredmény. A glottochronologia úttörői egyébként is a képletekbe kölcsönhatási (jiggle factor) és egyéb tényezőket akarnak szorzóként felvenni, amely a különféle nyelvcsaládokon végzett számítások alkalmával a tapasztalatoknak, illetőleg az ismert történeti adatoknak megfelelően változik. A táblázataimban felvett *k* tényező azt mutatja, hogy (a szláv nyelvek viszonylatában) semmilyen egységes szorzószámot nem tudunk találni, amelylyel a helyes időeredményt megkaphatnók, a szorzószám nyelvtől és számítási módoktól függően teljesen különböző. Meg kell jegyezmem, hogy a kétes esetekben az azonosítás során általában inkább a — javára döntöttem (a távolabbi szinonimákat nem vettem figyelembe, tehát az orosz *kurjava* —, kihagytam a költői, a régies szavakat, tehát az orosz *sobaka* — lett stb.), s ezzel lényegében igyekeztem az eredményt a valóság irányába terelni.

4.11. Az időadatok értelmezése. Megemlítettem 28 esetet amelyben nem nagy eltéréssel vagy pontosan megkaptuk a kívánt időbeli eltérést. Mindazonáltal ezek az eredmények sem használhatók, mert egészen torz képet adnak, s a történeti adatok nélküli nyelveken végzett vizsgálatok alkalmával félrevezetőek lehetnének. A táblázatokban pontosan megkaptuk a lengyel, a fehérorosz és az ukrán nyelv egymástól való elválásának 300 éves idejét. De miféle elválásról van is szó voltaképpen? A kapott eredmények talán azt akarják megmutatni, hogy a több évszázados állami együttélés megszűntével a három nyelv közvetlen kapcsolata megszűnt, s a lengyel nyelv többé alig vagy csak kevésbé hatott az ukránra és a fehéroroszra? Ha ez igaz volna, akkor semmit sem szólhatunk, de sokkal valószínűbb, hogy ezek az eredmények ugyanazt akarják kifejezni, amit az orosz, a szlovén és a felső-szorb nyelv egymástól való különbségének adatai, vagyis hogy ekkor váltak külön az ősszláv alapnyelvből. Sajnos, ezt a feltevést alátámasztja az a tény, hogy a kétféle az (ősszlávból kiinduló és a különnyelvi) összehasonlítás eredményei nagyjából arányban vannak egymással. Miből lehetne arra következtetni, hogy a lengyel, az ukrán és a fehérorosz viszonyában a számítások nem az ősszláv elszakadást, hanem az ideiglenes kapcsolat XVII. századi megszűntét jelzik? E három nyelv viszonylatában két elválás történt, s ebből a kettőből a glottochronologia csak egyet mutat, hogy melyiket, azt nem lehet megállapítani, de valószínűbb, hogy a korábbi.

Ugyancsak problematikus a három csoporton, a délin, a keletin és a nyugatin belüli összehasonlítás értelmezése. Az eredmények éppen úgy tükrözhetik az ősszlávtól való elszakadást, mint a közös csoport alapnyelvéből való kiválást, bár ilyen közös nyelvről határozottan csak a keleti szláv nyelvek körében beszélhetünk. A számítások eredményeit ez utóbbi módon értékeltem, de ez az eljárásom nagyon vitatható. KROEBER (Romance History) azt is felrója REANEK, hogy az újlatin nyelvek összehasonlításakor az elválás óta valóságos kapcsolatot nem tartó nyelveket is viszonyba állított (pl. rhätoromán és spanyol). Eszerint szintén csak az egyes csoportokon belüli összehasonlítás a helyes, s az eredmények épp ezt jelentik. A szláv és az újlatin nyelvek történetét azonban ismerjük, és az alapnyelvtől való szétválás óta létrejött szorosabb kapcsolatok világosan előttünk állanak. Mi a helyzet az írásbeliséggel és történeti adatokkal nem rendelkező nyelvcsaládokon belül végzett glottochronologiai számítások eredményeinek értékelése során? Ilyen esetekben minden időadat először az alapnyelvből való kiválást jelzi, és csak az így kapott összefüggésekből lehet további csoportosulásokra következtetni. Lényegében így járnak el az indianológusok is, tehát pl. SWADESH (Salish Internal Relationships). Ha pedig ez így van, akkor a szláv és az újlatin vizsgálatokban sem volna szabad másképpen értelmezni az időadatokat, vagyis REA sem járt rossz úton, s az általam kapott adatok vonatkozhatnak az ősszláv alapnyelvből való elválásra is (ebben az esetben még messzebb jutnánk a valóságtól, mert 1000—1100 év helyett 1400 évet kellene kapnunk).

Egyébként magam sem tartottam értelmét minden szláv nyelvnek minden szláv nyelvvel való összevetését elvégezni. A szlovén—orosz—alsó-szorb, valamint az orosz—cseh összehasonlítás eléggé reprezentálja a hátralevő összes többi a nem szorosabban rokon kapcsolatok közül, az időrabló számítások tömkelegét tehát elhagytam.

Az eddigiekből kitűnik, hogy Hjelmselev joggal hibáztatja a glottochronológiát, amennyiben túlságosan a Stammbaumtheorie álláspontját dom-

borítja ki.³⁴ De nem várható tőle nagyobb rugalmasság, amikor az alapvető számításokat az irodalmi nyelvek összehasonlításán végezték el. Az írásbeliség nélküli nyelvek vizsgálatában sem lehet az új módszer rugalmasabb, mert a listát egy feltételezett rendszerben kell megvizsgálni, tehát a modern dialektológia szemlélete sem juthat érvényre.

Nem szóltam még a szerb és a horvát irodalmi nyelv különbségét visszüktröző látszólag helyes adatok vallomásáról. Az eredmény szerint kb. 100 évvel ezelőtt vált el egymástól a kétféle irodalmi norma, a valóság azonban ennek éppen a fordítottja, nevezetesen éppen akkor kezdett szorosabbá válni az egységesülés folyamata. A glottochronologia hívei azzal védekezhetnének, hogy a 100 évvel ezelőtti nyelvállapottal való egybevetés megmutathatná, hogy a helyes időadat fordított irányú útmutatást tartalmaz. Viszont, ha minden adatot tudunk, akkor mire jó a glottochronologia? A szláv nyelvekben végzett ellenőrzés azt bizonyítja, hogy a nyelvek és népek külső és belső történetének, a kölcsönös kapcsolatoknak, hatásoknak ismerete nélkül az eredmények helyes értelmezése lehetetlen, és az orosz—szlovén—alsószorb, a lengyel—ukrán—fehérorosz, végül a szerb-horvát—szlovén—bolgár—macedón összehasonlítás adataiból nem lehet megállapítani e nyelvek közti kapcsolat lényegét. Márpedig az írásbeliség és a történeti ismeretek hiányában elvégzett összehasonlításokból az ún. primitív nyelvek körében ezeket a kapcsolatokat és kölcsönhatásokat helyesen megítélni még kevésbé lehet.³⁵

4.12. A szétválás fogalmának értelmezése. A glottochronologia teoretikusai eddig nem tisztázták azt sem, hogy mit értenek a nyelvek szétválásán. Az összsláv állapotban irodalmi nyelvről nem beszélhetünk, márpedig a szétválás ténye végeredményben akkor lesz valóság, ha az addig csak különböző nyelvjárást beszélők tudatában az egység érzete megszűnik, magukat külön népek vallják. Ennek megnyilvánulásai közé tartozik a történelmi korban az önálló állami lét és az önálló irodalmi nyelv kialakulása. A szláv népek történetében a VII. századtól kezdve voltak államalakulások, de az első irodalmi nyelv, az óegyházi szláv csak a IX. században született meg, s ez lényegében azt a szerepet játszotta, amit a középkorban a latin, viszont nem azon a területen használták, ahonnan eredt, és ahol beszélték. Az egyes szláv nyelvek nyelvemlékei a X. századtól keletkeztek. De vajon a nyelvi különválás csak attól az időtől vagy már korábbiól számítható? Az eltérések az egyes szláv nyelvek között már sokkal korábban megjelentek, mint ahogyan az egységes összsláv nyelv sem volt, nem lehetett soha sem egységes, de a nyelvi eltérések megléte még nem jelenti feltétlenül a szétválást, legfeljebb a nyelvjárási tagozódást. A szláv nyelvek között amúgy is olyan csekély nyelvi eltérések lehettek a IX—X. században, hogy a szlávok a tudomány által feltételezett nyelvi elválás ideje utáni századokban még többé-kévesbé egységes népnek érezhették magukat.³⁶

³⁴ Lásd *Current Anthropology* I [1960], 24—25.

³⁵ ELLEGÁRD (i. m.) az alapnyelvből való kiindulás és a közvetlen leánynyelvi egybevetés adataiból különemű kapcsolat meglétére következtet (a fejlődési kölcsönhatás — interdependence of development és a hasonlóság — similarity), azonban a bonyolultabb összefüggéseket ilyen megkülönböztetéssel sem lehet feltárni, amint a szláv nyelvek adataiból látjuk.

³⁶ Lásd pl. VAN WIJK, N.: *Les langues slaves de l'unité à la pluralité*. 'S-Gravenhage, 1956. 42—47.

A glottochronologusok azzal érvelhetnének, hogy éppen a kvantitatív módszer segítségével lehet ezt a szétfolyó, laza, a kvalitatív, hagyományos módszerrel eddig nem tisztázott fogalmat pontosan meghatározni, de hogyan érvényesülhet, és mennyire lehet reális az új módszer az írásbeliség nélküli népek történeti viszonyainak kimunkálásában, amikor a nyelvtörténet közelségében sem tud támpontot adni. A hiba többek között abban áll, hogy a glottochronologusok a mai szinkrón irodalmi vagy beszélt, de egységesnek tekintett nyelvrendszer adatait próbálják az ugyancsak általuk egységesnek vett alapnyelv adataival egybevetni, figyelmen kívül hagyva a nyelvjárások kuszaságát, amelyek az alapnyelv korszakától kezdve a mai napig (bár ma az irodalmi nyelv hatására egyre csökkenő mértékben) keresztül-kasul fonják az elkülönültnek tekintett nyelvi vázat. Az új módszer hívei elfelejtkeznek arról, hogy a szétválás fogalma nemcsak nyelvi, hanem történelmi, társadalmi és politikai fogalmakkal fonódik össze, tehát pusztán a nyelvben végzett statisztikai számításokkal ehhez nem lehet közelebb férkőzni.

4.2. Az állandó arányszám (r) mértéke és a szláv nyelvek. — Amint említettem, kétkedéssel kell már eleve fogadnunk azt a feltevést, hogy minden nyelv szókincese időarányosan változik. A szláv nyelvek egyéb vonatkozásban is sokkal konzervatívabbaknak, archaikusabbaknak bizonyultak, mint más indoeurópai nyelvek. A jelen vizsgálat bebizonyította azt a megállapítást, amit nemcsak a nyelvészek, hanem a szláv nyelveket ismerő emberek tudtak, hogy a szláv nyelvek szókincese, azaz a szókincesnek legfontosabb része szintén sok hasonlóságot mutat, így aztán egy szláv nyelv ismeretében bárki aránylag könnyebben megértetheti magát a többi szláv nyelven beszélőkkel, más szóval az alapszókinces ugyancsak aránylag nagyon keveset változott az összsláv állapothoz képest. Ezért kaptunk a glottochronologiai számítások elvégzése után olyan csekély időbeli eltérést. Ez azt mutatja, hogy sem a 81%, sem a 86% mint megmaradó állag nem jellemzi a szláv szókinces változási ütemét. Az r százalékát magasabbra kellene venni, s átlagszámítással kiderül, hogy a teljes lista után 87%, a 100-szavas lista után 88%-ban kellene azt megállapítani 1400 (még nem is 1000) évre. Az állandó arányszámmal persze szintén nem lehetne helyes időeredményre jutni minden szláv nyelvre vonatkozóan, mert — amint láttuk — elég jelentős eltérések mutatkoznak köztük. Az összsláv alaphoz képest a szlovák és a szlovén megtartotta az alapszókincesrétegének 93%-át (100-as lista), a lengyel és a fehérorosz pedig csak a 85%-át, a macedón és a fehérorosz a 82%-át (teljes lista). Ha tehát a szlovák és a szlovén nyelvre vonatkozóan az 1400 évből indulunk ki, akkor az állandó arányszámot 95%-nak, a macedón és a fehéroroszlra vonatkozóan 87%-nak kell venni. A világ valamennyi nyelvére érvényes állandó arányszámot a szláv nyelvek tapasztalataiból nem lehet meghatározni, de semmilyen más nyelvcsaládból sem. Egyöntetű eredmény azért nem kapható, mert nem felel meg a tényeknek, hogy a nyelvek alapszókincese valamely nagyobb vagy bármilyen időtartamon belül arányosan változik. Ezzel szemben az az igazság, hogy valahány nyelv, annyiféle ütemben változik mind az alapszókincese, mind a nyelvtani rendszere, mind a hangrendszere, és ezek az alkotórészek sincsenek egymással összhangban a változás üteme tekintetében. A litván nyelv hangtana rendkívül archaikus, de például alakrendszerében a semleges nemet már elveszítette, s e vonatkozásban nagyobb változások zajlottak le, mint a különben sokkal inkább átalakult német alaktanban. Mindezeket a

tényeket már eddig is ismerték a nyelvészek, a kvantitatív módszerekkel végzett vizsgálatok, íme, éppen ezt erősítették meg a hagyományos módszerekkel felkutatott igazságokban kételkedő glottochronologusok várakozásai ellenére.³⁷

4.3. A kétféle vizsgálati szóanyag tanulságai a szláv nyelvekben. — A 100-szavas és a teljes lista között alig van lényeges különbség az eredmény szempontjából, de valamivel több eltérés mutatkozik a kiegészítő szólista szerint végzett összehasonlításokban, s ennek megfelelően néhány kivétellel alacsonyabb C%-ot kapunk. Ezért aztán a teljes lista eredményei valamivel jobban megközelítik a valóságot, következésképpen a szorzószámok a teljes lista időadatai mellett valamivel kisebbek.

4.4. A cseh és az orosz nyelv összehasonlításának tapasztalatai. — Az általam végzett vizsgálatok eredményei teljesen eltérnek a Fairbanks (i. m.) által kimutatott számoktól (215 szóból megmaradt 160 = 74%). Sajnos Fairbanks sem közli az összehasonlított szóanyagot, így magam próbálkoztam meg azzal, hogy ugyanazt az eredményt érjem el. Ezt mutatja a 10. táblázat, ahol az összes — jellel ellátott szavak fel vannak tüntetve. Ugyanezzel a módszerrel sokféle más eredményre is juthattam volna, és a C mértékét 50%-ig is csökkenthettem volna. Ebből pedig azt a következtetést lehet levonni, hogy a glottochronologia módszerével bárki az általa kívánt végeredményt érheti el.

5. Összefoglalás és tanulságok.

A glottochronologia módszere nem alkalmas arra, hogy a nyelvek genetikai összefüggéseit, az alapnyelvből való szétválás időrendi adatait történeti hitelességgel feltárja. Téves alapelvből indul ki, mivel nem igaz, hogy a nyelvek alapesókincse nagyobb időtartamot számítva azonos mértékben változik. Az alapszóincs legállandóbb rétegének a kiválasztása, amely a vizsgálatok alapja, nem hajtható végre a világ valamennyi nyelvét átölelő egyetlen érvénnyel, minden nyelvcsaládban átalakításokat kellene végezni rajta. A szavak azonosítására nem lehet általános szabályt felállítani, minden egyes eset egyéni elbírálást igényel, s gyakran mindkét döntés jogos. Bármely vizsgálat alkalmával sokféle végeredmény kihozható. Az etimológiai elvektől való eltérés, a hangtörvények semmibevétele súlyos elvi veszélyt és számtalan hibaforrást okoz.

A glottochronológia módszerével végzett minden eddigi vizsgálatok eredménye irreális és megbízhatatlan még akkor is, ha történetesen egybevág a más úton kapott eredményekkel.³⁸

A lexikostatisztika elméletének és módszerének három súlyos tévedése van:

1. különböző időből vett szinkronikus metszetek adataiból diakrónikus folyamatok közvetlen feltárására tart igényt;

2. a jelentés azonosítása terén vallott és követett leegyszerűsítő eljárással a nyelv rendszerszerűségének elvén ejtenek csorbát, mert figyelmen kívül hagyják, hogy a szavak jelentései is rendszert alkotnak;

³⁷ Lásd a fenti hipotézis elvileg tarthatatlan voltára vonatkozó korábbi megjegyzéseimet: Nyr. LXXXIV [1960], 203.

³⁸ Ez vonatkozik például GRACE, G. W. vizsgálataira a maláj-polinéziai nyelvek körében: *The Position of the Polynesian Languages within the Austronesian (Malayo-Polynesian) Language Family*, IJAL. Memoir 16. Baltimore, 1959.

3. a nyelvi fejlődés belső törvényszerűségének adataiból a külső fejlődésre, a nyelvet beszélők társadalmára, történelmére akarnak közvetlen következtetéseket levonni, s a linguistique interne folyamataiból a linguistique externe folyamataira akarnak magyarázatot találni; ebben a tekintetben pontosan megfordítva járnak el, mint a marristák, akik a nyelvet beszélők társadalmi változásaiból, történelmének alakulásából próbálták a nyelv belső fejlődési törvényeit megmagyarázni, tehát a linguistique externe oldaláról vontak le a linguistique interne tényeire közvetlen következtetéseket; ez pedig mindkét esetben súlyos hiba; az alapszókinccs legállandóbb részének egybevetése a rendszer kérdését érinti, tehát ez a linguistique interne területe.

A szláv nyelvekben végzett vizsgálatok, és a lexikostatisztika elméletének tévedései óvatosságra intenek egyéb vonatkozásban is. A nyelvtudományi vizsgálatok terén mindinkább előretörnek az egzakt, matematikai módszerek, s ezeknek kétségtelenül számos előnye van, új oldaláról láttatják meg velünk tudományunk anyagát, a nyelvet. Mindazonáltal számos matematikai, statisztikai köntösbe öltöztetett olyan próbálkozások születnek meg, amelyek ennél többre tartanak igényt, s az eddigi, kvalitatív módszert és szemléletet felváltani akarják, sőt a nyelv fejlődésének legvégső okáig szándékoznak ezen az úton eljutni. Ha azonban az új, az egzakt módszerek hasznos segédeszközt jelentenek is a nyelvtudományi kutatásokban, nem változtathatják meg az egész tudomány areulátát, s nem várhatjuk tőlük azt, hogy átfogó elvi kérdéseket, a nyelvészet eddig megoldatlan problémáit feltárják. A nyelv ugyanis nemcsak egzakt alapokon nyugvó absztrakt rendszer, hanem ezen túlmenően lényeges mennyiségileg nem megfogható elemei is vannak. Aki ezt figyelmen kívül hagyja, az zsákutcába téved.³⁹

Egyes kutatók tudományelöttinek (prescientific) nevezik a hagyományos módszereket általában, ezzel szemben éppen a glottochronologia, a modern irányzatok egyik hajtása tudománytalan a jelenlegi megfogalmazásában és célkitűzésében.

6. Javaslat a lexikostatisztika értékes magvának felhasználására.

Az előbb mondottak nem jelentik azt, hogy a glottochronológiát a maga teljes egészében száműzni kellene. Helytelen volna a fürdővízzel együtt kiönteni a gyereket. A nyelveknek nyelvjárásokra való tagolódása (sub-grouping) terén a lexikostatisztika hasznos szolgálatokat tehet, ha nem akar genetikusszerű összefüggéseket feltárni, csupán a nyelvek, illetőleg nyelvjárások egymástól való különbségét segíti egzakt módszereivel megmérni. A szláv anyagon végzett, lényegében vérszegény összehasonlítás szintén elárul néhány összefüggést (amely korábban is ismert volt), pl. a lengyel, az ukrán és a fehér-orosz szókinccs szorosabb közösségét. Ha ilyen méréseket sokkal átfogóbbá tudunk tenni, akkor gyümölcsöző módszert kaptunk olyan egymással rokon nyelvek körében, amelyeknek nyelvjárásai tagozódását eddig nem sikerült helyesen megállapítanunk. Az indoeurópai nyelvek körében is kecsegtet eredménnyel az ilyen eljárás, de a bizonytalan etimológiájú és jelentésű alapnyelvi töveket nem lehet kiindulópontnak venni. Sokkal több eredményre számíthatunk azonban a nem európai nyelvek körében, ahol a lexikostatisztika

³⁹ Lásd A modern nyelvtudomány főbb problémái című cikkem erre vonatkozó fejtegetéseit, Nyr. LXXXII/4 [1958], 473–474.

1. táblázat.
Az ősszláv adatokból kiinduló összehasonlítás
100 szavas vizsgálat

	Angol	Ősszláv	Óbolgár	Azonosság	Bolgár	Azonosság	Macedón	Azonosság	Szerbhorvát	Azonosság	Szlovén	Azonosság	Orosz	Azonosság	Ukrán	Azonosság	Fehérorosz	Azonosság	Cseh	Azonosság	Szlovák	Azonosság	Lengyel	Azonosság	Kasub	Azonosság	Alsószorb	Azonosság	Felsőszorb	Azonosság	Polab	Azonosság
1	all 'minden'	вѣчѣ	вѣсѣ	+	vseki	+	siot	+	vas	+	ves	+	ves'	+	ves'	+	uves'	+	všechen	+	všetok	+	wszystek	+	všeden	+	wšen	+	wšón	+	ves	+
2	ashes 'hamu'	pepeľ	pepeľ	+	pepel	+	pepel	+	pepeo	+	pepel	+	pepel	+	popil	+	popel	+	popel	+	popol	+	popiół	+	poepjòł	+	popel	+	popjel	+	püpel	+
3	bark 'kéreg'	kora	kora	+	kora	+	kora	+	kora	+	kora	+	kora	+	kora	+	kara	+	kůra	+	kôra	+	kora	+	kòra	+	škóra	—	skora	—	skũra	—
4	belly 'has'	červo	čřevo	+	tr̥buch	—	mev	—	tr̥buh	—	trebuch	—	žyvot	—	čerevo	+	žyvot	—	břicho	—	brucho	—	brzuch	—	břech	—	břuch	—	brjuch	—	zajvot	—
5	big 'nagy'	velikъ	velikъ	+	gol'am	—	veľik	+	velik	+	velik	+	velikij	+	velikyj	+	v'aliki	+	velký	+	vel'ký	+	wielki	+	vjeldži	+	weliki	+	wulki	+	vilk'e	+
6	bird 'madár'	рѣта	рѣtica	+	ptica	+	ptica	+	ptica	+	ptica	+	ptica	+	ptach	+	ptach	+	pták	+	vták	+	ptak	+	ptóch	+	ptak	+	ptak	+	pátanec	+
7	bite 'harap'	кoсати	ujasti	—	chap'a	—	kasam	+	gristi	—	gristi	—	kusat'	+	kusaty	+	kusac'	+	kousati	+	kúsat'	+	kąsac	+	košac	+	kusaš	+	kusać	+	kqset	+
8	black 'fekete'	čърнъ	čřnъ	+	čeren	+	crn	+	crn	+	črn	+	č'ornyj	+	čornyj	+	čorny	+	černý	+	čierny	+	czarny	+	čórny	+	carny	+	čorny	+	córne	+
9	blood 'vér'	кry	кryвъ	+	krъv	+	krv	+	krv	+	krv	+	krov'	+	krou	+	krou	+	krev	+	krv	+	krew	+	krev	+	kšej	+	krej	+	kroj	+
10	bone 'csont'	kostъ	kostъ	+	kost	+	koska	+	kost	+	kost	+	kost'	+	kistka	+	kosé'	+	kost	+	kost'	+	kośé	+	koesc	+	kóśé	+	kóśé	+	k'üst	+
11	breast 'mell'	гpудъ	pr̥si	—	gr̥d	+	gradi	+	grudi	+	grod	+	grud'	+	hrudy	+	hrudzi	+	hrud'	+	hrud'	+	pierś	—	łono	—	łono	—	łono	—	łönü	—
12	burn 'ég, éget'	žegti	žęsti	+	žeža	+	žežam	+	žeći	+	žgati	+	žeč'	+	paľaty	—	palic'	—	páľiti	—	páľit'	—	palić	—	paléc	—	paliś	—	žec	+	z'ázet	+
13	claw 'karom'	ногѣтъ	noгѣтъ	+	nokъt	+	nokot	+	kandža	—	krempeľj	—	kogot'	—	kihot'	—	kip'e'ur	—	pazour	—	pazneht	+	pazur	—	pazur	—	parnoht	+	parnoht	+	nüg'et	+
14	cloud 'felhő'	obvolкъ	oblakъ	+	oblak	+	oblak	+	oblak	+	oblak	+	oblako	+	chamara	—	voblaka	+	oblak	+	oblak	+	oblok	+	woebłok	+	kuřawa	—	kurjawa	—		
15	cold 'hideg'	choldъnъ	chladyъnъ	+	studen	—	chladen	+	hladan	+	hladen	+	cholodnyj	+	cholodnyj	+	chalodny	+	chladný	+	chladný	+	chlodny	+	chlodny	+	chlodny	+	chlódny	+	chládene	+
16	come 'jön'	гpędти	gręsti	+	idvam	—	idam	—	doći	—	přiti	—	přichodit'	—	přichodyty	—	přichodzie'	—	přicházeti	—	přichodit'	—	przychodzić	—	přine	—	pśiś	—	přinć	—	püde	—
17	die 'meghal'	mert	mřeti	+	mram	+	umram	+	mřeti	+	mřeti	+	meret'	+	merty	+	merci	+	mříti	+	mřet'	+	umrzeć	+	wumřec	+	mřś	+	mřć	+	ajm'ortę	+
18	dog 'kutya'	рѣсѣ	рѣсѣ	+	pes	+	pes	+	pas	+	pes	+	sobaka	—	pes	+	p'os	+	pes	+	pes	+	pies	+	pjes	+	pjas	+	pos	+	p'as	+
19	drink 'iszik'	piti	piti	+	pija	+	pijam	+	piti	+	piti	+	pit'	+	pyty	+	pic'	+	píti	+	pit'	+	pić	+	pic	+	piś	+	pic'	+	pajt	+
20	dry 'száraz'	suchъ	suchъ	+	such	+	suv	+	suv	+	suh	+	suchoj	+	suchyj	+	suchi	+	suchý	+	suchý	+	suchy	+	sechi	+	suchy	+	suchi	+	sauche	+
21	ear 'füل'	ucho	ucho	+	ucho	+	uvo	+	uvo	+	uho	+	ucho	+	vucho	+	vucha	+	ucho	+	ucho	+	ucho	+	wuche	+	hucho	+	wucho	+	vauchiü	+
22	earth 'föld'	zem'a	zem'а	+	zem'a	+	zem'a	+	zemlja	+	zemlja	+	zem'а	+	zem'а	+	z'am'а	+	země	+	zem	+	ziemia	+	zemja	+	zemja	+	zemja	+	zim'a	+
23	eat 'eszik'	ędти	jasti	+	jam	+	jadam	+	jesti	+	jesti	+	jest'	+	jisty	+	jesci	+	jísti	+	jest'	+	jeść	+	jěsc	+	jěść	+	jěść	+	jest	+
24	egg 'tojás'	aje	ajbce	+	jajce	+	jajce	+	jaje	+	jajce	+	jajco	+	jajce	+	jajco	+	vejce	+	vajce	+	jaje	+	jaje	+	jajo	+	jejo	+	jojü	+
25	eye 'szem'	oko	oko	+	oko	+	oko	+	oko	+	oko	+	glaz	—	oko	+	voka	+	oko	+	oko	+	oko	+	woekoe	+	woko	+	woko	+	vák'ü	+
26	fat 'zsír'	tukъ	tukъ	+	maz	—	maz	—	mast	—	mast	—	žyr	—	žyr	—	tlušć	—	tuk	+	tuk	+	tłuszcz	—	sadło	—	tuk	+	tuk	+	tauk	+
27	feather 'toll'	pero	pero	+	pero	+	pero	+	pero	+	pero	+	pero	+	p'aro	+	pero	+	pero	+	pero	+	pióro	+	pjòro	+	p'ero	+	pjero	+	perü	+
28	fire 'tűz'	ognъ	ognъ	+	ognъ	+	ogon	+	oganj	+	ogenj	+	ogon'	+	vohon'	+	ahon'	+	oheň	+	oheň	+	ogień	+	woedz'in	+	hogeń	+	woheń	+	vüg'en'	+
29	fish 'hal'	ryba	ryba	+	riba	+	riba	+	riba	+	riba	+	ryba	+	ryba	+	ryba	+	ryba	+	ryba	+	ryba	+	ryba	+	ręba	+	ryba	+	ryba	+
30	fly 'repül'	letęti	letęti	+	let'a	+	letnam	+	leteti	+	leteti	+	letet'	+	letity	+	l'otac'	+	letęti	+	letet'	+	lećieć	+	lecec	+	leśeś	+	lećeć	+	l'otoje	+
31	foot 'láb'	noga	noga	+	krak	—	noga	+	noga	+	noga	+	noga	+	noha	+	naha	+	noha	+	noha	+	noga	+	noga	+	noga	+	noha	+	nüge	+
32	full 'tele'	рѣnъ	рѣnъ	+	рѣlen	+	poln	+	pun	+	poln	+	polnyj	+	pounyj	+	pouny	+	plný	+	plný	+	peľny	+	poľny	+	póľny	+	poľny	+	pãuna	+
33	give 'ad'	dati	dati	+	dam	+	dam	+	dati	+	dati	+	dat'	+	daty	+	dac'	+	dáti	+	dat'	+	dać	+	dac	+	daś	+	dać	+	dot	+
34	good 'jó'	dobrъ	dobrъ	+	dobъr	+	dobar	+	dobar	+	dober	+	dobryj	+	dobryj	+	dobry	+	dobrý	+	dobrý	+	dobry	+	dobri	+	dobry	+	dobry	+	dübře	+
35	green 'zöld'	zelenъ	zelenъ	+	zelen	+	zelen	+	zelen	+	zelen	+	zel'onyj	+	zelenyj	+	z'al'onj	+	zelený	+	zelený	+	zielony	+	zelony	+	zeleny	+	zeleny	+	zelene	+
36	hair 'haj'	volsъ	vlasъ	+	vlas	—	vlas	+	las	+	volos	+	volos	+	volos	+	volas	+	vlas	+	vlasj	+	włos	+	vlos	+	łos	+	włós	+	vlás	+

	Angol	Ósszláv	Óbolgár	Azonososság	Bolgár	Azonososság	Macedón	Azonososság	Szerbhorvát	Azonososság	Szlovén	Azonososság	Orosz	Azonososság	Ukrán	Azonososság	Fehérorosz	Azonososság	Cseh	Azonososság	Szlovák	Azonososság	Lengyel	Azonososság	Kasub	Azonososság	Alsószorb	Azonososság	Felsőszorb	Azonososság	Polab	Azonososság		
37	hand 'kéz'	roka	roka	+	rbka	+	raka	+	ruka	+	roka	+	ruka	+	ruka	+	ruka	+	ruka	+	ruka	+	roka	+	raķa	+	ruka	+	ruka	+	roķe	+		
38	head 'fej'	golva	glava	+	glava	+	glava	+	glava	+	glava	+	golova	+	holova	+	halava	+	hlava	+	hlave	+	glowa	+	glowa	+	glowa	+	hlowa	+	glove	+		
39	hear 'hall'	slušati	slušati	+	slušam	+	slušam	+	slušati	+	slušati	+	slušat'	+	sluchaty	+	sluchac'	+	slyšeti	+	slyšat'	+	slyšecé	+	slechac	+	slyšaš	+	slyšeć	+	slajsət	+		
40	heart 'szív'	srđbko	srđbce	+	srce	+	srce	+	srce	+	srce	+	serdce	+	seree	+	serca	+	srđce	+	srđce	+	serce	+	serce	+	hutšoba	—	wutroba	—	zajvatek	—		
41	horn 'szarv'	rogь	rogь	+	rog	+	rog	+	rog	+	rog	+	rog	+	rih	+	roh	+	roh	+	roh	+	roh	+	róg	+	ròg	+	rog	+	roh	+	rüg	+
42	I 'én'	azь	azь	+	az	+	jas	+	ja	+	ja	+	ja	+	ja	+	ja	+	ja	+	ja	+	ja	+	ja	+	jò	+	ja	+	ja	+	joz	+
43	kill 'megöl'	ubiti	ubiti	+	ubivam	+	ubivam	+	ubiti	+	ubiti	+	ubit'	+	ubivati	+	zabic'	+	zabijeti	+	zabit'	+	zabíc	+	zabic	+	zabiš	+	zabić	+	ajbet	+	ajbet	+
44	knee 'térd'	kolěno.	kolěno	+	kol'ano	+	koleno	+	koleno	+	koleno	+	koleno	+	kolino	+	kalena	+	koleno	+	koleno	+	koleno	+	kolano	+	koelano	+	koleno	+	koleno	+	k'ül'one	+
45	know 'tud'	znati	znati	+	znaja	+	znam	+	znati	+	znati	+	znat'	+	znaty	+	znac'	+	znáti	+	znat'	+	znac'	+	znac	+	znaš	+	znac'	+	znat	+	znot	+
46	leaf 'falevél'	listь	listь	+	list	+	list	+	list	+	list	+	list	+	lyst	+	list	+	list	+	list	+	list	+	list	+	lišć	+	lést	+	list	+	leist	+
47	lie 'fekszik'	ležati	ležati	+	leža	+	ležam	+	ležati	+	ležati	+	ležat'	+	ležaty	+	l'ažac'	+	ležeti	+	ležat'	+	ležec	+	ležec	+	ležec	+	ležec	+	ležec	+	ležec	+
48	liver 'máj'	ętro	*jętro	+	čeren drob	—	drob	—	jetra	+	jetra	+	pečen'	—	pečinka	—	pečan'	—	játra	+	jatrá	+	wątroba	—	wōtroba	—	jětša	+	jatra	+	jōtra	+		
49	long 'hosszú'	dlъgь	dlъgь	+	dlъg	+	dolg	+	dug	+	dolg	+	dolgij	+	douhyj	+	douhi	+	dlouhý	+	dihý	+	dlugi	+	dledzi	+	dłujki	+	dolhi	+	doug'e	+		
50	louse 'tetű'	вѣшь	*вѣшь	+	věška	+	voška	+	vaš	+	uš	+	voš	+	voša	+	voš	+	veš	+	voš	+	weś	+	weś	+	weś	+	woś	+	vās	+		
51	man 'ember'	чловѣкъ	člověkь	+	čovek	+	čovek	+	čovek	+	človek	+	čelovek	+	čolovik	+	čalavek	+	člověk	+	človek	+	człowiek	+	človjek	+	clówek	+	čłowjek	+	clávek	+	clávek	+
52	many 'sok'	мъногь	mъногь	+	mного	+	mnogu	+	mного	+	mnog	+	mного	+	bahato	—	mnoha	+	mnohý	+	mnohý	+	wiele	—	mnodzi	+	młogi	+	mnoho	+		+		
53	meat 'hús'	мѣсо	męso	+	meso	+	meso	+	meso	+	meso	+	m'aso	+	m'aso	+	m'asa	+	maso	+	māso	+	mięso	+	mjāso	+	męso	+	mjāso	+	māsū	+		
54	moon 'hold'	luna	luna	+	luna	+	luna	+	mesec	—	luna	+	luna	+	mis'ac'	—	mes'ac	—	měsíc	—	luna	+	miesiąc	—	mjesęc	—	mjasec	—	mėsac	—	laune	+		
55	mountain 'hegy'	gora	gora	+	planina	—	planina	—	gora	+	gora	+	gora	+	hora	+	hara	+	hora	+	hora	+	góra	+	gōra	+	góra	+	hora	+	g'üre	+		
56	mouth 'száj'	usta	usta	+	usta	+	usta	+	usta	+	usta	+	rot	—	rot	—	rot	—	ústa	+	ústa	+	usta	+	usta	+	husta	+	wusta	+	vauste	+		
57	name 'név'	имѣ	imę	+	ime	+	ime	+	ime	+	ime	+	im'a	+	im'a	+	im'a	+	jméno	+	meno	+	imię	+	jimjā	+	mě	+	mjeno	+	jeimjā	+		
58	neck 'nyak'	šija	šija	+	šija	+	vrat	—	šija	+	šija	+	šeja	+	šyja	+	šyja	+	šije	+	šija	+	szyja	+	šėja	+	šyja	+	šija	+	vojjo	—		—
59	new 'új'	новь	novь	+	nov	+	nov	+	nov	+	nov	+	novyj	+	novyj	+	novy	+	nový	+	nový	+	nowy	+	novy	+	novy	+	nowy	+	nüve	+		
60	night 'éj'	нокть	noštь	+	nošt	+	nok'	+	noć	+	noć	+	noć'	+	nič'	+	noč'	+	noc	+	noc	+	noc	+	noc	+	noc	+	noc	+	nóc	+	nüc	+
61	nose 'orr'	носъ	*носъ	+	nos	+	nos	+	nos	+	nos	+	nos	+	nis	+	nos	+	nos	+	nos	+	nos	+	nos	+	nos	+	nos	+	nós	+	nüs	+
62	not 'nem'	ne	ne	+	ne	+	ne	+	ne	+	ne	+	ne	+	ne	+	ne	+	ne	+	nie	+	nie	+	nie	+	n'e	+	ně	+	ne	+	ne	+
63	one 'egy'	еднѣ	jednъ	+	edin	+	eden	+	jedan	+	eden	+	odin	+	odyn	+	adzin	+	jeden	+	jeden	+	jeden	+	jeden	+	jeden	+	jaden	+	jedyn	+	jadan	+
64	person 'személy'	лице	lice	+	lice	+	lice	+	lice	+	lice	+	lico	+	osoba	—	asoba	—	osoba	—	osoba	—	osoba	—	osoba	—	woesoba	—	wósobā	—	wosoba	—		—
65	rain 'eső'	дъждь	dъždь	+	dъžd	+	dožd	+	dažd	+	dež	+	dožd'	+	došć	+	doždž	+	dešt'	+	dažd'	+	deszcz	+	děšć	+	dešć	+	dešć	+	dāzd	+		+
66	red 'piros'	црвенъ	črvenъ	+	červen	+	crven	+	crven	+	črljen	+	krasnyj	—	červonyj	+	čyrvony	+	červený	+	červený	+	czerwony	+	čeirvonyj	+	cerwény	+	čerwjeny	+	carvene	+		+
67	road 'út'	пѣтъ	pętь	+	pът	+	pat	+	put	+	pot	+	put'	+	put'	+	daroha	—	dráha	—	pút'	+	droga	—	droga	—	puś	+	puć	+	pqt	+		
68	root 'gyökér'	корень	korenъ	+	koren	+	koren	+	koren	+	koren	+	koren'	+	korin'	+	koran'	+	kořen	+	koreň	+	korzeń	+	kořeň	+	kóřeň	+	korjeň	+	k'üren	+		+
69	round 'kerek'	крѣглъ	*kręglъ	+	kręgl	+	trkalezen	—	okrugao	+	krögel	+	kruglyj	+	kruhlyj	+	kruhly	+	okrouhlý	+	okruhly	+	krągły	+	krągły	+	kulowaty	—	kulojty	—		+		+
70	sand 'homok'	пѣськъ	pęśkъ	+	p'asъk	+	pesok	+	pesak	+	pesek	+	pesok	+	pisok	+	p'asok	+	pisek	+	piesok	+	piasek	+		+	pěsk	+	pěsk	+	p'osak	+		+
71	say 'mond'	ректи	rešti	+	kazvam	—	kažam	—	reči	+	reči	+	skazat'	—	skazaty	—	kazac'	—	řici	+	mluvit'	—	rzec	+	řec	+	řac	+	rjec	+	rićt	+		+
72	see 'lát'	видѣти	viděti	+	viždam	+	vidam	+	videti	+	videti	+	videt'	+	bažyty	—	bažyc'	—	viděti	+	videt	+	widzieć	+	vidzec	+	wižeś	+	widźeć	+	vajd'el	+		+

Az ósszláv adatokból kiinduló összehasonlítás
Kiegészítő vizsgálat

	Angol	Ósszláv	Óbolgár	Azonosság	Bolgár	Azonosság	Macedón	Azonosság	Szerbhorvát	Azonosság	Szlovén	Azonosság	Orosz	Azonosság	Ukrán	Azonosság	Fehérorosz	Azonosság	Cseh	Azonosság	Szlovák	Azonosság	Lengyel	Azonosság	Kasub	Azonosság	Alsósorb	Azonosság	Felsőszorb	Azonosság	Polab	Azonosság		
1	and 'és'	i	i	+	i	+	i	+	i	+	i	+	i	+	i	+	i	+	i	+	i	+	i	+	é	+	i	+	i	+	ə	+		
2	animal 'vad'	zvěr̃b	zvěr̃b	+	zv'ar	+	dzver	+	zver	+	zver	+	zver'	+	zvir	+	zver	+	zvěř	+	zver	+	zwierz	+	zvjerina	+	zvērišćo	+	zvērjo	+	sl'od	+		
3	at 'mellett'	u	u	+	u	+	pri	+	u	+	pri	+	u	+	u	+	u	+	u	+	u	+	u	+	wu	+	wu	+	při	+	aj	+		
4	back 'hát'	chr̃bbt̃b	chr̃bbt̃b	+	gr̃bb	+	grb	+	hrbat	+	hrbet	+	spina	+	spyna	+	chrybet	+	zpátky	+	chrbát	+	grzbiet	+	křept	+	k's'ebjat	+	chribjet	+	greb'at	+		
5	bad 'rossz'	z̃lb	z̃lb	+	z̃l	+	zol	+	zao	+	zel	+	zloj	+	zlyj	+	zly	+	zlý	+	zlý	+	zly	+	zly	+	zly	+	zly	+	ch'audə	+		
6	because 'mert'	pone	pone	+	zaštoto	+	zašto	+	zato što	+	ker	+	potomu čto	+	tomu što	+	tamu što	+	poněvadž	+	lebo	+	ponieważ	+	že	+	pśeto	+	přetož	+		+		
7	berry 'bogyó'	agoda	agoda	+	—	+	—	+	jagoda	+	jagoda	+	jagoda	+	jahoda	+	jahada	+	bobule	+	jahoda	+	jagoda	+	jagoeda	+	jagoda	+	jahoda	+	jogodoj	+		
8	blow 'fúj'	d̃qti	d̃qti	+	duja	+	dujam	+	duti	+	duti	+	dut'	+	duty	+	dz'muc'	+	douti	+	dut'	+	dut'	+	dąć	+	dmuchac	+	duś	+	duć	+		
9	breathe 'lélegzik'	dychati	dychati	+	dišam	+	dišam	+	dihati	+	dihati	+	dyšat'	+	dychaty	+	dychac'	+	dychati	+	dychat'	+	dyszec'	+	déchac	+	dychas'	+	dychac'	+	dájche	+		
10	brother 'fivér'	bratr̃b	bratr̃b	+	brat	+	brat	+	brat	+	brat	+	brat	+	brat	+	brat	+	bratr	+	brat	+	brat	+	brat	+	brat	+	bratš	+	bratr	+	brot	+
11	child 'gyerek'	děťe	děti	+	dete	+	dete	+	dete	+	otrok	+	dit'a	+	dytyna	+	dzie'a	+	dítě	+	diet'a	+	dziecię	+	džecé	+	žése	+	džěčo	+	dětq	+		
12	clothing 'ruha'	odedja	odežda	+	obleklo	+	obleka	+	odeća	+	odeja	+	odežda	+	od'ah	+	adzeža	+	oděv	+	odev	+	odzież	+	woeblek	+	hoblak	+	woblek	+	vüdeno	+		
13	cook 'főz'	variti	variti	+	var'a	+	varam	+	variti	+	vreti	+	varit'	+	varyty	+	varye'	+	vařiti	+	varit'	+	gotować	+	vařec'	+	varis'	+	warić	+	vorət	+		
14	count 'számol'	čisti	čisti	+	razčitam	+	brojam	+	brojati	+	šteti	+	sčest'	+	rachuvaty	+	ličye'	+	počítati	+	čítat'	+	liczyć	+	léčec'	+	licyś	+	ličič'	+	cate	+		
15	cry 'sír'	plakati	plakati	+	plača	+	plačam	+	plakati	+	plakati	+	plakat'	+	plakaty	+	plakac'	+	plakati	+	plakat'	+	plakać	+	plakac'	+	plakas'	+	plakać	+	plokiet	+		
16	cut 'vág'	rēzati	rēzati	+	reža	+	režam	+	rezati	+	sekati	+	rezat'	+	rizaty	+	rezac'	+	řezati	+	rezat'	+	rzezać	+	řņc	+	ręzas'	+	ręzac'	+	reze	+		
17	dance 'táncol'	plesati	plesati	+	igraja	+	igram se	+	plesati	+	plesati	+	pl'asat'	+	tanc'uvaty	+	tancavac'	+	tancovati	+	tancovat'	+	tan'cować	+	tancovac'	+	rejowaś	+	rejować	+	pl'ošet	+		
18	dark 'sötét'	t̃m̃nb̃	t̃m̃nb̃	+	t̃men	+	temen	+	taman	+	temen	+	t'omnyj	+	temnyj	+	e'omny	+	temný	+	temný	+	ciemny	+	cemny	+	šamny	+	čěmny	+		+		
19	day 'nap'	d̃nb̃	d̃nb̃	+	den	+	den	+	dan	+	den	+	den'	+	den'	+	dzen'	+	den	+	deň	+	dzien'	+	dzen'	+	žen'	+	džen'	+	dan	+		
20	dig 'ás'	kopati	kopati	+	kopaja	+	kopam	+	kopati	+	kopati	+	kopat'	+	kopaty	+	kapac'	+	kopati	+	kopat'	+	kopać	+	koepac	+	kopaś	+	kopać	+		+		
21	dirty 'piszkos'	skṽrb̃nb̃	skṽrb̃nb̃	+	m̃r̃sen	+	prlav	+	prlav	+	umazan	+	gr'aznyj	+	skvernyj	+	hrazki	+	špinavý	+	špinavý	+	brudny	+	brudny	+	mazany	+	mazany	+		+		
22	down 'le'	niz̃b̃	niz̃b̃	+	dolu	+	niz	+	dole	+	dole	+	vniz	+	vnyz	+	yniz	+	dolú	+	dolu	+	na dól	+	vdól	+	doloj	+	dele	+	děl	+		
23	dull 'tompá'	t̃p̃b̃	t̃p̃b̃	+	t̃p̃	+	tap	+	tup	+	top	+	tupoj	+	tupyj	+	tupy	+	tupý	+	tupý	+	těpy	+	tąpy	+	tupy	+	tupy	+		+		
24	dust 'por'	porch̃b̃	prach̃b̃	+	prach	+	prav	+	prah	+	prah	+	pyl'	+	poroch	+	pyl	+	prach	+	prach	+	proch	+	proch	+	proch	+	proch	+	porq	+		
25	eight 'nyolc'	osmb̃	osmb̃	+	osem	+	osum	+	osam	+	osem	+	vosem'	+	visim	+	vosem	+	osm	+	osem	+	osiem	+	woesme	+	wosym	+	wosom	+	vüsem	+		
26	fall 'leszik'	padti	pasti	+	padam	+	padnam	+	pasti	+	pasti	+	past'	+	upasty	+	upasci	+	padati	+	padat'	+	paść	+	pasc	+	padaś	+	padać	+	ajpaden	+		
27	far 'messze'	dalekb̃	dalekb̃	+	dalek	+	dalek	+	dalek	+	daljen	+	dal'okij	+	dalekyj	+	dal'oki	+	daleký	+	d'aleký	+	daleki	+	daleći	+	daloki	+	daloki	+	dolek	+		
28	father 'apa'	ot̃cb̃	ot̃cb̃	+	bašta	+	tatko	+	otac	+	oče	+	otec	+	otec'	+	bac'ka	+	otec	+	otec	+	ojciec	+	wojec	+	nan	+	wótc	+	l'ol'e	+		
29	fear 'fél'	bojati se	bojati se	+	boja se	+	bojam se	+	bojati se	+	bojati se	+	bojat's'a	+	bojatys'a	+	bajacca	+	báti se	+	bat' sa	+	bać się	+	bojec są	+	bojaś se	+	boječ so	+	büja-sa	+		
30	field 'mező'	polje	pol'e	+	pole	+	pole	+	polje	+	polje	+	pole	+	pole	+	pole	+	pole	+	pole	+	pole	+	pole	+	poele	+	pólo	+	polo	+	püli	+
31	fight 'harcol'	borti se	brati se	+	bor'a se	+	boram se	+	boriti se	+	boriti se	+	borot's'a	+	borotys'a	+	vajavac'	+	bojovati	+	borit' sa	+	wojować	+	wojowac	+	wójowaś	+	wojować	+		+		
32	five 'öt'	p̃et̃b̃	p̃et̃b̃	+	pet	+	pet	+	pet	+	pet	+	p'at'	+	p'at'	+	p'ac'	+	pět	+	pät'	+	pięć	+	pjeć	+	pěś	+	pięc'	+	pęć	+		
33	flow 'folyik'	tekti	*lijati se	+	teka	+	tečam	+	teći	+	teči	+	teč'	+	tekty	+	c'ačy	+	téci	+	tiect'	+	ciec	+	cec	+	šac	+	ćec	+	tece	+		
34	flower 'virág'	květb̃	cvětb̃	+	evete	+	evet	+	evet	+	evet	+	cvetok	+	kvitka	+	kvetka	+	květ	+	květ	+	kwiat	+	kvjat	+	kwět	+	kwět	+	kwět	+		
35	fog 'köd'	m̃gla	*m̃gla	+	m̃gla	+	magla	+	magla	+	m̃gla	+	m̃gla	+	tuman	+	imhla	+	mhla	+	hm̃la	+	m̃gla	+		+	m̃la	+	m̃hla	+	m̃agle	+		
36	four 'négy'	četyre	četyre	+	četiri	+	četiri	+	četiri	+	štirje	+	četyre	+	čotyry	+	čatyry	+	čtyři	+	štyri	+	cztery	+	šteré	+	styri	+	štyri	+	ceter	+		
37	freeze 'fagy'	morziti	pomr̃bznoqi	+	m̃r̃zna	+	m̃rznam	+	m̃rznuti	+	m̃rzeti	+	morozit'	+	morozyty	+	marozic'	+	mraziti	+	mrazit' sa	+	mrozic'	+	mrozéc	+	marznuś	+	mjerzńyc	+	marzne	+		
38	fur 'szőrme'	k̃r̃zno	*k̃r̃zno	+	koža	+	koža	+	krzno	+	krzno	+	mech	+	škura	+	mech	+	kožich	+	kožušina	+	miech	+	mjech	+	kóžuś	+	kožuch	+	k'üzán	+		
39	grass 'fű'	trava	trava	+	trevā	+	trevka	+	trava	+	trava	+	trava	+	trava	+	trava	+	tráva	+	tráva	+	trawa	+	trōva	+	tšawa	+	trawa	+	zelan	+		
40	guts 'bél'	jelito	*jelito	+	červo	+	crevo	+	crevo	+	črevo	+	kiška	+	kyška	+	kiška	+	stěvo	+	črevo	+	jelito	+	třeva	+	cřowo	+	ěrjewe	+	crevū	+		
41	he 'ő'	oñb̃	oñb̃	+	toj	+	on	+	on	+	on	+	on	+	vin	+	jon	+	on	+	on	+	on	+	on	+	wón	+	wón	+	ván	+		

	Angol	Ósszláv	Óbolgár	Azonosság	Bolgár	Azonosság	Macedón	Azonosság	Szerbhorvát	Azonosság	Szlovén	Azonosság	Orosz	Azonosság	Ukrán	Azonosság	Fehérorosz	Azonosság	Cseh	Azonosság	Szlovák	Azonosság	Lengyel	Azonosság	Kasub	Azonosság	Alsósorob	Azonosság	Felsősorob	Azonosság	Polab	Azonosság		
42	heavy	тєꝑъкѣ	тєꝑъкѣ	+	теꝑък	+	teꝑok	+	teꝑak	+	teꝑek	+	t'აꝑოლყ	+	t'აꝑკყ	+	c'აꝑკი	+	těžký	+	t'აꝑკყ	+	ciężki	+	caꝑꝑci	+	šėꝑki	+	čeꝑki	+	tꝑskū	+		
43	here 'itt'	сьде	сьде	+	tuk	-	tuka	-	tu	-	zde	+	zdes'	+	tuť	-	tut	-	zde	+	tu	-	tu	-	tu	-	tu	-	tu	-	sem	-		
44	hit 'üt'	ударити	ударити	+	udar'am	+	udaram	+	udariti	+	udariti	+	udarit'	+	udaryty	+	udarac'	+	bítí	-	uderit'	+	uderzac'	+	wuderic'	+	deris'	+	dyrié	+	bejt	-		
45	hold 'tart'	дрꝑꝑꝑꝑꝑꝑꝑꝑ	дрꝑꝑꝑꝑꝑꝑꝑꝑ	+	drꝑꝑꝑꝑ	+	drꝑꝑꝑꝑ	+	drꝑꝑꝑꝑꝑꝑ	+	drꝑꝑꝑꝑꝑꝑ	+	derꝑꝑꝑꝑ	+	derꝑꝑꝑꝑꝑꝑ	+	trymac'	-	držeti	+	držat'	+	dzierzyc'	+	trémac	-	żarżas'	+	dzierzeć	+	derzat	+		
46	how 'hogyan'	какѣ	какѣ	+	kak	+	kako	+	kako	+	kako	+	kak	+	jak	-	jak	-	jak	-	ako	-	jak	-	jak	-	jak	-	kak	+	kak	+	kok	+
47	hundred 'száz'	сьто	сьто	+	sto	+	sto	+	sto	+	sto	+	sto	+	sto	+	sto	+	sto	+	sto	+	sto	+	sto	+	sto	+	sto	+	sto	+	disꝑ disꝑt	-
48	hunt 'vadászik'	ловити	ловити	+	lovuvam	+	lovam	+	loviti	+	loviti	+	ochotit's'a	-	pol'uvaty	-	pal'avac'	-	loviti	+	lovit'	+	polowac'	-	poelavjac	-	łojś	+	łojć	+	zene	-		
49	husband 'férj'	мꝑꝑꝑ	мꝑꝑꝑ	+	mꝑꝑ	+	maꝑ	+	muꝑ	+	moꝑ	+	muꝑ	+	muꝑ	+	muꝑ	+	muꝑ	+	muꝑ	+	muꝑ	+	maꝑ	+	moꝑ	+	muꝑ	+	muꝑ	+		
50	ice 'jég'	ледѣ	ледѣ	+	led	+	mraz	-	led	+	led	+	l'od	+	lid	+	l'od	+	led	+	l'ad	+	lód	+	lód	+	lod	+	lód	+	led	+		
51	it 'ha'	естѣ-ли	аште	-	ako	-	ako	-	ako	-	ako	-	jesli	+	koly	-	kali	-	jestli	+	jestli	+	jesli	+	ješlé	+	joli až	+	jeli-zo	+				
52	in 'ban'	въ	въ	+	v	+	v	+	u	+	v	+	v	+	v	+	va	+	v	+	v	+	w	+	v	+	w	+	w	+	vã	+		
53	lake 'tó'	езеро	jezero	+	ezero	+	ezero	+	jezero	+	jezero	+	ozero	+	ozero	+	vozera	+	jezero	+	jazero	+	jezero	+	jezero	+	jezero	+	jazor	+	jezero	+	jezero	+
54	laugh 'nevet'	смꝑꝑꝑꝑꝑꝑꝑꝑꝑꝑꝑ	смꝑꝑꝑꝑꝑꝑꝑꝑꝑꝑꝑ	+	smeja se	+	smeam se	+	smejati se	+	smejati se	+	smejat's'a	+	smijaty	+	sm'acc'a	+	smátí se	+	smiat's'a	+	śmiac się	+	smjoc są	+	smjaś se	+	smjeć so	+	smót se	+		
55	left 'bal'	лѣвъ	лѣвъ	+	l'av	+	lev	+	lev	+	lev	+	levyj	+	livyj	+	levy	+	levý	+	l'avý	+	lewy	+	levy	+	lėwy	+	lėwy	+	leve	+		
56	leg 'lábzsár'	голѣнѣ	голѣнѣ	+	krak	-	noga	-	golen	+	golen	+	golen'	+	holinka	+	hal'onka	+	holeň	+	holeň	+	noga	-	noga	-	gizla	-	hwiźdžel	-	nūgo	-		
57	live 'él'	жити	жити	+	živeja	+	živeam	+	živeti	+	živeti	+	žyt'	+	žyty	+	žyc'	+	žiti	+	žit'	+	žyc'	+	žéc	+	żywiś se	+	žic	+	zejve	+		
58	milk 'fej'	мѣлѣ	млѣко	+	m'ako	+	mleko	+	mleko	+	mleko	+	moloko	+	moloko	+	malako	+	mléko	+	mlieko	+	mleko	+	mlekoe	+	mloko	+	mloko	+	mláke	+		
59	mother 'anya'	матѣ	matí	+	majka	+	majka	+	mati	+	mati	+	mat'	+	maty	+	maci	+	mátí	+	mat'	+	matka	+	mac	+	mas'	+	maé	+	motěj	+		
60	narrow 'szűk'	ꝑꝑꝑꝑꝑꝑꝑꝑ	ꝑꝑꝑꝑꝑꝑꝑꝑ	+	tesen	-	tesen	-	uzak	+	ozek	+	uzkij	+	vuz'kyj	+	vuzki	+	úzký	+	úzky	+	wąski	+	vózci	+	huzki	+	wuzky	+				
61	navel 'köldök'	ꝑꝑꝑꝑ	*ꝑꝑꝑꝑ	+	pꝑꝑ	+	papok	+	pup	+	pop	+	pup	+	pup	+	pup	+	pupek	+	pupok	+	pepek	+	papok	+	pup	+	pup	+	ppp	+		
62	near 'közel'	близѣ	blizъ	+	blizk	+	blizok	+	blizak	+	blizek	+	blizkij	+	blyz'kyj	+	blizki	+	blízky	+	blízky	+	bliski	+	blézci	+	blizki	+	blizki	+	bleiz	+		
63	nine 'kilenc'	деветѣ	devęť	+	devet	+	devet	+	devet	+	devet	+	dev'at'	+	dev'at'	+	dzev'ac'	+	devět	+	devät'	+	dziewięć	+	dzevjac'	+	zėwėś	+	dzewjęć	+	divat	+		
64	old 'öreg'	старѣ	starъ	+	star	+	star	+	star	+	star	+	staryj	+	staryj	+	stary	+	starý	+	starý	+	stary	+	stári	+	stary	+	stary	+	store	+		
65	other 'másik'	ꝑꝑꝑꝑꝑꝑꝑꝑꝑꝑ	ꝑꝑꝑꝑꝑꝑꝑꝑ	+	drug	+	drug	+	drug	+	drug	+	drugoj	+	druhyj	+	druhi	+	druhý	+	druhý	+	drugi	+	drugi	+	dredzi	+	drugi	+	druhi	+	drauge	+
66	play 'játsszik'	играти	igrati	+	igraja	+	igram	+	igrati	+	igrati	+	igrat'	+	hraty	+	hul'ac'	-	hrátí	+	hrat'	+	grac	+	grac	+	grac	+	grac	+	hrać	+	jeigroją	+
67	pull 'húz'	влѣкти	vlęsti	+	vlača	+	vlečam	+	vući	+	vleći	+	t'agat'	-	t'ahaty	-	e'ahnye'	-	vléci	+	vliect'	+	ciągnąć	-	cégac	-	lac	+	éahac'	-	vláct	+		
68	push 'lök'	толѣкти	tlęsti	+	tłaskam	-	turkam	-	gurati	-	pehati	-	tolkat'	+	štoučhaty	-	pehao'	-	strkatí	-	strknut'	-	pehaé	-	phnác	-	tluc	+	tole	+	tauct	+		
69	right 'helyes'	правѣ	pravъ	+	prav	+	prav	+	prav	+	prav	+	pravyy	+	spavedlyvyy	-	pravny	+	správný	+	pravý	+	poprawny	+	spravjedlėvy	+	pšawy	+	prawy	+	prove	+		
70	ripe 'érett'	зрѣлѣ	zręł	+	zr'al	+	zrel	+	zreo	+	zrel	+	zrelyj	+	zrilyj	+	spely	-	zralý	+	zrelý	+	dojrzały	+	dozdřely	+	zdrały	+	zrały	+				
71	river 'folyó'	рѣка	ręka	+	reka	+	reka	+	reka	+	reka	+	reka	+	rika	+	raka	+	řeka	+	rieka	+	rzeka	+	ręka	+	ręka	+	ręka	+	reka	+		
72	rope 'kötél'	врѣвѣ	vřęvъ	+	vrv	+	jaže	-	vrvca	+	vrv	+	ver'ovka	+	virjouka	+	v'arouka	+	provaz	-	povraz	-	powröz	-	šnur	-	powěz	-	powjaz	-				
73	rotten 'rothadt'	гнилѣ	gnilъ	+	gnil	+	gnil	+	gnijio	+	gnil	+	gniloy	+	hnylyj	+	hnily	+	shnilý	+	hnily	+	zgniły	+		+	gniły	+	hniły	+	gnale	+		
74	rub 'dörzsöl'	трѣꝑꝑꝑ	tręti	+	trija	+	triam	+	trti	+	trēti	+	teret'	+	terty	+	perci	+	třiti	+	triet'	+	trzec'	+	třec	+	trěś	+	trēc'	+	šur'ot	-		
75	saliva 'nyál'	слѣна	slina	+	sl'unka	+	sl'unka	+	slina	+	slina	+	sl'un'a	+	slyna	+	slina	+	slina	+	slina	+	slina	+	s'lina	+	slina	+	slina	+	slajne	+		
76	salt 'só'	солѣ	solъ	+	sol	+	sol	+	so	+	sol	+	sol'	+	sil'	+	sol'	+	súl	+	sol'	+	sól	+	sól	+	sól	+	sól	+	sül	+		
77	scratch 'vakar'	чесати	česati	+	čeśa	+	čeśam	+	česati	+	česati	+	čeśat'	+	skrebty	-	časac'	+	škrabati	-	škrabat'	-	skrobać	-	škröbac	-	škrabaś	-	škrabać	-	dere	-		
78	sea 'tenger'	морѣ	more	+	more	+	more	+	more	+	more	+	more	+	more	+	mora	+	moře	+	more	+	morze	+	moře	+	mofo	+	morjo	+	məraj	+		
79	seven 'hét'	седмѣ	sedmъ	+	sedem	+	sedum	+	sedam	+	sedem	+	sem'	+	sim	+	sem	+	sedm	+	sedem	+	siedem	+	setmé	+	sedym	+	sedym	+	sedm	+		
80	sew 'varr'	шити	šiti	+	šija	+	šiam	+	šiti	+	šiti	+	šyt'	+	šyty	+	šyc'	+	šiti	+	šit'	+	szyc'	+	šéc	+	šys'	+	šic	+	sajt	+		
81	sharp 'éles'	острѣ	ostrъ	+	ostar	+	ostar	+	oštar	+	oster	+	ostryj	+	hostryj	+	vostry	+	ostrý	+	ostrý	+	ostry	+	woestri	+	wóťšy	+	wótry	+	vãstre	+		
82	shoot 'lö'	стрѣлꝑꝑꝑꝑꝑꝑꝑꝑꝑꝑꝑꝑꝑ	stręł'ati	+	strel'am	+	strelam	+	streljati	+	streljati	+	strel'at'	+	stril'aty	+	stra'ac'	+	střiletí	+	střielat'	+	strzelać	+	střelac	+	stšéliš	+	strělic	+	strelet	+		
83	short 'rövid'	корѣкѣ	*kratъkѣ	+	kratъk	+	kratok	+	kratak	+	kratek	+	korotkij	+	korotkyj	+	karotki	+	krátký	+	krátky	+	krótki	+	króćci	+	króćci	+	króćki	+	kortk'ö	+		

	Angol	Őszláv	Óbolgár	Azonosság	Bolgár	Azonosság	Macedón	Azonosság	Szerbhorvát	Azonosság	Szlovén	Azonosság	Orosz	Azonosság	Ukrán	Azonosság	Fehérorosz	Azonosság	Cseh	Azonosság	Szlovák	Azonosság	Lengyel	Azonosság	Kasub	Azonosság	Alsószorb	Azonosság	Felsőszorb	Azonosság	Polab	Azonosság		
84	sing 'énekel'	pěti	pěti	+	peja	+	pejam	+	pevati	+	peti	+	pet'	+	spivaty	+	pec'	+	zpívati	+	spievat'	+	śpiewać	+	spjevac	+	spiwaś	+	spěwać	+	p'ot	+		
85	sister 'nővér'	sestra	sestra	+	sestra	+	sestra	+	sestra	+	sestra	+	sestra	+	sestra	+	s'astra	+	sestra	+	sestra	+	siostra	+	sostra	+	soša	+	sostra	+	sestra	+		
86	six 'hat'	šestb	šestb	+	šest	+	šest	+	šest	+	šest	+	šest'	+	šist'	+	šeso'	+	šest	+	šest'	+	šešć	+	šesc	+	šesć	+	šesć	+	šest	+		
87	sky 'ég, menny'	nebo	nebo	+	nebe	+	nebo	+	nebo	+	nebo	+	nebo	+	nebo	+	neba	+	nebe	+	nebo	+	niebo	+	ńeboo	+	njebjo	+	njebjo	+	nebü	+		
88	smell 'szag'	onja	von'a	+	dŭch	+	mirizba	+	vonja	+	vonja	+	zapach	+	zapach	+	pach	+	vŭně	+	vŭňa	+	woń	+	woenŏ	+	wŏń	+	woń	+	vŭn'e	+		
89	smooth 'sima'	gladŭkb	gladŭkb	+	gladŭk	+	mazen	+	gladak	+	gladek	+	gladjij	+	hladkyj	+	hladki	+	hladký	+	hladký	+	gladki	+	glŏdci	+	gladki	+	hladki	+	glodk'a	+		
90	snake 'kígyó'	zmija	zmija	+	zmija	+	zmija	+	zmija	+	zmija	+	zmeja	+	zmija	+	zm'aja	+	had	+	zmija	+	žmija	+	zmija	+	zmija	+	zmija	+	zmija	+	god	+
91	snow 'hó'	sněgŭ	sněgŭ	+	sn'ag	+	sneg	+	sneg	+	sneg	+	sneg	+	snih	+	sneh	+	snih	+	sneh	+	śnieg	+	śnég	+	sněg	+	sněh	+	sneg	+		
92	some 'némely'	někŭjb	někŭjb	+	n'akoj	+	nekoj	+	neki	+	neki	+	nekij	+	dejakij	+	nejki	+	nějaky	+	niektorý	+	niejaki	+	ńějaći	+	někotary	+	někelko	+		+		
93	spear 'dárda'	kopije	kopije	+	kopie	+		+	koplje	+	kopje	+	kop'jo	+	spis	+	kap'jo	+	kopi	+	kopija	+	kopia	+	pék	+	kop'e	+	kopjo	+		+		
94	spit 'köp'	pjuti	plivati	+	pl'uja	+	plukam	+	pljuvati	+	pljuvati	+	plevat'	+	pl'uvaty	+	pl'avac'	+	plíti	+	pl'ut'	+	pluc'	+	plevc	+	pluwaś	+	pluwać	+	plaje	+		
95	split 'hasít, tör'	lomiti	lomiti	+	lom'a	+	sломam	+	lomiti	+	lomiti	+	lomit'	+	lamaty	+	lamac'	+	lámati	+	lomit'	+	lamac'	+	łomjac	+	łomís	+	łamac'	+	łumet	+		
96	squeeze 'nyom'	gnetti	gnetti	+	gnetá	+	stegam	+	gnječiti	+	gnetti	+	gnetti	+	hnityty	+	hn'asci	+	hnísti	+	hniest'	+	gniešć	+	gñesc	+	gněsíš	+	žimać	+	gnete	+		
97	stab 'szúr'	bodti	bosti	+	boda	+	bodam	+	bosti	+	klati	+	kolot'	+	koloty	+	kaloc'	+	bodati	+	bodat'	+	kluc'	+	pchac	+	kłojś	+	kłoc'	+	büst	+		
98	stick 'bot'	palica	palica	+	palica	+	palica	+	palica	+	palica	+	palka	+	palka	+	palka	+	hŭl	+	palica	+	pałka	+	kólk	+	kólk	+	kij	+	k'áj	+		
99	suck 'szop'	sŭsati	sŭsati	+	smuča	+	cicam	+	sisati	+	sisati	+	sosat'	+	ssaty	+	ssac'	+	ssáti	+	sat'	+	ssać	+	ssac	+	cycas'	+	cycac'	+	sase	+		
100	swell 'dagad'	puchnŭti	*puchnŭti	+	naduvam se	+	naduvam se	+	nabuhnuti	+	nabuhniti se	+	puchnut'	+	puchnuty	+	puchnuc'	+	puchnouti	+	puchnut'	+	puchnác'	+	spuchnąc	+	spuchnaś se	+	zapuchać	+		+		
101	ten 'tíz'	desętb	desętb	+	deset	+	deset	+	deset	+	deset	+	des'at'	+	des'at'	+	dzes'ac'	+	deset	+	desat'	+	dziesięć	+	dzesąc	+	žases'	+	džesac'	+	disąt	+		
102	there 'ott'	tamo	tamo	+	tam	+	tamu	+	tamo	+	tamo	+	tam	+	tam	+	tam	+	tam	+	tam	+	tam	+	tą	+	tam	+	tam	+	vānom	+		
103	they 'ők'	oni	oni	+	te	+	tie	+	oni	+	oni	+	oni	+	vony	+	jany	+	oni	+	oni	+	oni	+	woeńi	+	wŏni	+	woni	+	vūnaj	+		
104	thick 'vastag'	tlŭstb	tlŭstb	+	debel	+	debel	+	debeo	+	tolst	+	tolstyj	+	toustyj	+	tousty	+	tlustý	+	tlstý	+	tlusty	+	tlesti	+	tlusty	+	tolsty	+	táuste	+		
105	think 'gondol'	mysliti	mysliti	+	misl'a	+	mislam	+	misliti	+	misliti	+	myslit'	+	myslyty	+	myslic'	+	mysliti	+	mysliet'	+	mysłéc'	+	méslec	+	mysliś	+	myslic'	+	mene	+		
106	three 'három'	trŭje	trije	+	tri	+	tri	+	tri	+	trije	+	tri	+	try	+	try	+	tři	+	tri	+	trzy	+	tře	+	tši	+	tři	+	tari	+		
107	throw 'dob'	mětati	metati	+	m'atam	+	frlam	+	metati	+	metati	+	metat'	+	metaty	+	kidac'	+	metati	+	metat'	+	mioćac'	+	řecac	+	mjataś	+	mjetać	+	vergnŏt	+		
108	tie 'köt'	vęzati	vęzati	+	vŭrsvam	+	vrzam	+	vezati	+	vezati	+	v'azat'	+	v'azaty	+	v'azac'	+	vázati	+	viazat'	+	wiązac'	+		+	węzaś	+	wjzac'	+	vŏzet	+		
109	turn 'fordít'	vŭrtěti	vŭrtěti	+	vŭrt'a	+	vrtam	+	vrnuti	+	vrteti	+	vertet'	+	vertity	+	varoćac'	+	vrátiti	+	vrtiet'	+	wierćic'	+	vjercéc	+	węses'	+	wjerćec'	+	vartat	+		
110	twenty 'húsz'	dŭva desęti	dŭva desęti	+	dvadeset	+	dvaeset	+	dvadeset	+	dvajset	+	dvadcat'	+	dvade'at'	+	dvaccac'	+	dvacet	+	dvadsat'	+	dwadzieście	+	dwadzesse	+	dwažasća	+	dwaceci	+	disątnoći	+		
111	up 'fel'	gorę	gorę	+	gore	+	gore	+	gore	+	gore	+	vverch	+	vhoru	+	uhoru	+	nahoře	+	hore	+	w gŏrę	+		+	górej	+	horje	+		+		
112	vomit 'hány'	bl'ŭvati	bl'ŭvati se	+	bl'lvam	+	bluvam	+	bljuvati	+	bljuvati	+	rvat'	+	bl'uvaty	+	rvac'	+	blíti	+	chrlit'	+	wym'otować	+		+	bluwaś	+	bluwać	+	bl'ave	+		
113	wash 'mos'	myti	myti	+	mija	+	mijam	+	miti	+	miti	+	myt'	+	myty	+	myc'	+	míti	+	myt'	+	myć	+	méc	+	mys'	+	myć	+	mojt	+		
114	wet 'nedves'	mokrŭ	mokrŭ	+	mokŭr	+	mokar	+	mokar	+	moker	+	mokryj	+	mokryj	+	mokry	+	mokrý	+	mokrý	+	mokry	+	moekri	+	mokšy	+	mokry	+	mükrŏ	+		
115	when 'mikor'	kŭgda	kŭgda	+	koga	+	koga	+	kada	+	kadar	+	kogda	+	koly	+	kali	+	kdy	+	kedy	+	kiedy	+	ćedé	+	gdy	+	hdy	+		+		
116	where 'hol'	kŭde	kŭde	+	gde	+	kade	+	gde	+	kje	+	gde	+	de	+	dze	+	kde	+	kde	+	kde	+	gdzie	+	dze	+	žo	+	hdže	+	k'ed	+
117	wide 'széles'	širokŭ	širokŭ	+	širok	+	širok	+	širok	+	širok	+	širok	+	šyrokyj	+	šyrokyj	+	šyroki	+	široký	+	široký	+	šeroki	+	šeroći	+	šyroki	+	šeroki	+	šārũkŏ	+
118	wind 'szél'	vętrŭ	vętrŭ	+	v'atŭr	+	veter	+	vetar	+	veter	+	veter	+	viter	+	vecer	+	vitr	+	vietor	+	wiatr	+	vjater	+	węš	+	wętr	+	v'otŏr	+		
119	wing 'szárny'	kridlo	krilo	+	krilo	+	krilo	+	krilo	+	krilo	+	krylo	+	krylo	+	krylo	+	křídlo	+	krídlo	+	skrzydło	+	skřédlo	+	křídlo	+	křídlo	+	krejdlŭ	+		
120	wipe 'töröl'	istirati	istirati	+	iztrivam	+	bršam	+	brisati	+	brisati	+	vytirat'	+	vytyraty	+	vycirac'	+	utíratí	+	utierat'	+	wycierać	+		+	hušeraś	+	wutřec'	+	šur'ot	+		
121	with '-val'	sŭ	sŭ	+	s	+	s	+	s	+	s	+	s	+	z	+	z	+	s	+	s	+	z	+	s	+	z	+	z	+	sá	+		
122	work 'munka'	dělo	dělo	+	delo	+	delo	+	delo	+	delo	+	delo	+	dilo	+	praca	+	dilo	+	práca	+	dzięło	+	dzęło	+	žęło	+	džęło	+	d'olü	+		
123	worm 'féreg'	čŭrvŭ	čŭrvŭ	+	červej	+	crvec	+	crv	+	črv	+	červ'	+	červ'ak	+	čarv'ak	+	červ	+	červ	+	czerw	+	robŏ	+	cerw	+	červ	+	godęk	+		
124	ye 'ti'	vy	vy	+	vie	+	vie	+	vi	+	vi	+	vy	+	vy	+	vy	+	vy	+	vy	+	wy	+	vé	+	wy	+	wy	+	jaj	+		
125	year 'év'	lęto	lęto	+	godina	+	godina	+	godina	+	lęto	+	leta	+	lita	+	hod	+	rok	+	rok	+	rok	+	lato	+	lęto	+	lęto	+	l'otü	+		

	Angol	Összláv	Óbolgár	Azonososság	Bolgár	Azonososság	Macedón	Azonososság	Szerbhorvát	Azonososság	Szlovén	Azonososság	Orosz	Azonososság	Ukrán	Azonososság	Fehérorosz	Azonososság	Cseh	Azonososság	Szlovák	Azonososság	Lengyel	Azonososság	Kasub	Azonososság	Alsósorzb	Azonososság	Felsősorzb	Azonososság	Polab	Azonososság		
73	seed 'mag'	sěmę	sěmę	+	seme	+	seme	+	seme	+	seme	+	sem'a	+	sim'a	+	sem'a	+	sémě	+	semeno	+	siemię	+	sémja	+	seme	+	symjo	+	semą	+		
74	sit 'ül'	sěděti	sěděti	+	s'adam	+	sedam	+	sedeti	+	sedeti	+	sidet'	+	sydity	+	s'adzec'	+	seděti	+	sediet'	+	siedzić	+	sedzec	+	sejzés	+	sedзец	+	sode	+		
75	skin 'bőr'	kozja	koža	+	koža	+	koža	+	koža	+	koža	+	koža	+	škura	+	škura	+	kůže	+	koža	+	skóra	+	skóra	+	koža	+	koža	+	k'uzę	+		
76	sleep 'alszik'	spati	spati	+	sp'a	+	spijam	+	spati	+	spati	+	spat'	+	spaty	+	spac'	+	spáti	+	spat'	+	spac	+	spac	+	spas	+	spac	+	sąpot	+		
77	small 'kicsi'	malъ	malъ	+	malъkъ	+	mal	+	mao	+	mal	+	malъj	+	malъj	+	malъ	+	malý	+	malý	+	mały	+	mało	+	małki	+	mały	+	mole	+		
78	smoke 'füst'	dymъ	dymъ	+	dim	+	dimъ	+	dim	+	dim	+	dym	+	dym	+	dym	+	dým	+	dym	+	dym	+	dym	+	dim	+	dym	+	dym	+		
79	stand 'áll'	stojati	stojati	+	stoja	+	stoam	+	stajati	+	stati	+	stojat'	+	stojaty	+	stajac'	+	státi	+	stát'	+	stać	+	stojec	+	stojaś	+	stejeć	+	stot	+		
80	star 'csillag'	gvězda	zvězda	+	zvezda	+	dzvezda	+	zvezda	+	zvezda	+	zvezda	+	zvizda	+	zara	+	hvězda	+	hviezda	+	gwiazda	+	gvjózda	+	gwězda	+	hwězda	+	g'ozde	+		
81	stone 'kő'	kamy	kamy	+	kamъk	+	kamen	+	kamen	+	kamen	+	kamen'	+	kamin'	+	kamen'	+	kámen	+	kameň	+	kamień	+	kam	+	kameň	+	kamjeń	+	komoj	+		
82	sun 'nap'	slъnce	slъnce	+	slъnce	+	slnce	+	sunce	+	sunce	+	solnce	+	sonce	+	sonca	+	slunce	+	slnce	+	słońce	+	slńnce	+	słyńco	+	slńńco	+	vedru	+		
83	swim 'úszik'	plaviti	plavati	+	plavam	+	plivam	+	plivati	+	plavati	+	plavat'	+	plavaty	+	plavac'	+	plavati	+	plávat'	+	plywać	+	plewać	+	pluwać	+	pluwać	+	pluwać	+		+
84	tail 'farok'	chvostъ	*chvostъ	+	opaška	+	opaška	+	rep	+	hvosť	+	chvost	+	chvist	+	chvost	+	chvost	+	chvost	+	chvost	+	ogon	+	woegon	+	hogon	+	wopusz	+	chust	+
85	that 'az'	тъ	тъ	+	on'a	+	toj	+	taj	+	tisti	+	tot	+	toj	+	toj	+	onen	+	onen	+	tamten	+	tąten	+	wón	+	wón	+	tę	+		
86	this 'ez'	сь	сь	+	toja	+	ovoj	+	ovaj	+	ta	+	etot	+	cej	+	hety	+	ten	+	ten	+	ten	+	ten	+	ten	+	ten	+	tón	+	sq	+
87	thou 'te'	ty	ty	+	ti	+	ti	+	ti	+	ti	+	ty	+	ty	+	ty	+	ty	+	ty	+	ty	+	té	+	ty	+	ty	+	toj	+		
88	tongue 'nyelv'	ęзыкъ	jęзыкъ	+	ezik	+	jazik	+	jezik	+	jezik	+	jazyk	+	jazyk	+	jazyk	+	jazyk	+	jazyk	+	jazyk	+	język	+	jązék	+	język	+	jazyk	+	jżek	+
89	tooth 'fog'	zqбъ	zqбъ	+	zъb	+	zab	+	zub	+	zob	+	zub	+	zub	+	zub	+	zub	+	zub	+	zqб	+	zqб	+	zqб	+	zub	+	zub	+	zqб	+
90	tree 'fa'	dervo	dręvo	+	drъvo	+	drvo	+	drvo	+	drevo	+	derevo	+	derevo	+	dreva	+	strom	+	drevo	+	drzewo	+	dręją	+	strom	+	štom	+	dęb	+		+
91	two 'kettő'	dъva	dъva	+	dva	+	dva	+	dva	+	dva	+	dva	+	dva	+	dva	+	dva	+	dva	+	dva	+	dwa	+	dva	+	dwa	+	dwaj	+	dąvo	+
92	walk 'megy, jár'	iti	iti	+	otivam	+	idam	+	ići	+	iti	+	itti	+	ity	+	isci	+	jíti	+	ist'	+	iśc	+	jic	+	hiś	+	hić	+	ajt	+		+
93	warm 'meleg'	teplъ	toplъ	+	topъl	+	topol	+	topao	+	topel	+	t'oplyj	+	teplyj	+	c'oply	+	teplý	+	teplý	+	teplý	+	cieply	+	ceply	+	šoply	+	ćoply	+	teplü	+
94	water 'víz'	voda	voda	+	voda	+	voda	+	voda	+	voda	+	voda	+	voda	+	vada	+	voda	+	voda	+	voda	+	woda	+	woeda	+	woda	+	woda	+	vąde	+
95	we 'mi'	my	my	+	nie	+	nie	+	mi	+	mi	+	my	+	my	+	my	+	my	+	my	+	my	+	mé	+	my	+	my	+	moj	+		+
96	what 'micsoda'	ębto	ębto	+	što	+	što	+	što	+	što	+	što	+	ščo	+	što	+	co	+	čo	+	co	+	co	+	co	+	što	+	cü	+		+
97	white 'fehér'	bělъ	bělъ	+	b'al	+	bel	+	bio	+	bel	+	belyj	+	bilyj	+	bely	+	bílý	+	biely	+	biały	+	bjély	+	běly	+	běly	+	b'ol	+		+
98	who 'ki'	kъto	kъto	+	koj	+	koj	+	tko	+	kdo	+	kto	+	chto	+	chto	+	kto	+	kto	+	kto	+	chto	+	chto	+	chto	+	štó	+	kätü	+
99	woman 'nő'	žena	žena	+	žena	+	žena	+	žena	+	žena	+	ženšćina	+	žinka	+	žanćyna	+	žena	+	žena	+	žena	+	kobieta	+	žona	+	žona	+	žona	+	zene	+
100	yellow 'sárga'	žlтъ	*žlтъ	+	žlt	+	žolt	+	žut	+	žolt	+	žoltyj	+	žoutyj	+	žouty	+	žlutý	+	žltý	+	žółty	+	žėłti	+	žolty	+	žolty	+	galo	+		+

kai módszerrel elvégzendő csoportosítás gyakorlati célokat is szolgálhat. Ez vonatkozik pl. a bantu nyelvek, valamint egyes szudán-guinéai valóban rokonnak megállapított nyelvek további osztályozására (kezdetben csak a kölcsönös érthetőség határán belül). Az utóbbi nyelvek anyagán GREENBERG (Historical Linguistics) már megkezdte ezt a munkát, de eredményei még nem tekinthetők véglegesnek részint azért, mert genetikai viszonyok feltárását célozta vele, részint azért, mert a felmérés inkább csak szűrőpróba jellegű volt. Az újonnan alakult önálló afrikai államoknak hallatlan segítséget nyújthat a helyes nyelvi csoportosulás feltérképezése az új hivatalos nyelvek kiválasztása és elterjesztési határai tekintetében.⁴⁰

A lexikostatisztikai módszer a jelenlegi állapotában azonban nem alkalmas erre a célra, mert túlságosan egyoldalúan csak a szókincsre, és annak is csak egy kis rétegére támaszkodik. A pontos nyelvjárási tagolódás megállapításához az alaktani, mondattani, sőt a hangrendszerbeli különbségek felmérése nélkülözhetetlen. Greenberg ugyan szintén túlmént a szókincs anyagán a szudán—guinéai nyelvek összehasonlításakor, de — amint említettük — csak néhány alaktani és hangtani sajáttságot vett figyelembe. A szóállomány összevetésekor sem szabad megelégedni 100 vagy 200 szó kiválasztásával, hanem legalább 400—500 szóból álló anyagot kellene összehasonlítani. Ebben az esetben persze nemcsak az alapszókincs, hanem sokkal szélesebb szóréteg kerülne vizsgálat alá, amelyben a kultúrszavak, sőt a legfrissebb jövevényszavak is szerepelhetnének (bizonyos kiválogatási elv szerint). Mivel a genetikus összefüggés megállapítása nem célunk többé, érthető, hogy az alapszókincsre való korlátozástól eltekinthetünk, sőt a nyelvjárási tagozódás megállapításakor igen fontos körülmény lehet, hogy a kultúrszavak, a legfrissebb jövevényszavak milyen közvetítéssel és különbséggel kerültek a vizsgált nyelvjárásokba.

A szóállomány összevetése alkalmával semmiképpen sem elégedhetünk meg a glottochronologia eddigi naiv, a jelentéstan alapelveit semmibe vevő eszközeivel, hanem a kiválasztott fogalomkör teljes szinonimikáját kellene figyelembe venni az ide tartozó szavak stílusértékének és összes jelentéseinek, alaktani sajáttságainak különbségével együtt. Az eljárást úgy lehetne elvégezni, hogy az összehasonlított szavakat és azok jelentéstanai és alaktani elemeit szimbolikus jelekkel látjuk el, s az így kapott halmazokat hasonlítjuk össze egymással. A *liver* 'máj' szó különbségét a déli szláv nyelvekben pl. így írhatjuk fel:

bolgár: <i>čeren drob</i>	= $\sigma_1 \pi_1$
macedón: <i>drob, džiger</i>	= $\sigma_1 + \sigma_2$
szerb-horvát: <i>džigerica, jetra, utrobica</i>	= $\sigma_2 \tau + \sigma_3 + \sigma_4$
szlovén: <i>jetra</i>	= σ_3

ahol a $\sigma_1 = drob$, $\sigma_2 = džiger$, $\sigma_3 = jetra$, $\sigma_4 = utrobica$; $\pi_1 = čeren$ jelzővel ellátott kapcsolat, $\tau = ica$ képző. Hasonlóképpen írható fel a *come* 'jön':

⁴⁰ Érdekes, hogy maga GREENBERG a glottochronologia módszerét éppen a nyelvjárási tagozódás viszonyainak felfedezésére kevésbé tartja alkalmasnak (Essays 54). Az új afrikai államok nyelvi problémáira vonatkozóan lásd Afrika nyelvei és nyelvi problémái című tanulmányomat Valóság III/6. [1960].

bolgár: <i>idvam, dochoždam</i>	= $\sigma_1 + \sigma_1 \lambda_1 \varphi_1$
macedón: <i>idam, dojdám, prijdám</i>	= $\sigma_1 + \sigma_1 \varphi_1 + \sigma_1 \varphi_2$
szerb-horvát: <i>doći, dolaziti</i>	= $\sigma_1 \varphi_1 + \sigma_2 \varphi_1$
szlovén: <i>priti</i>	= $\sigma_1 \varphi_2$

ahol a $\sigma_1 = iti$ (*idam, idvam, ići*), $\sigma_2 = laziti$, $\varphi_1 = do$ igekötő, $\varphi_2 = pri$ igekötő, $\lambda_1 =$ imperfektív tő (*choditi > choždam*).

Lényegében ezt az eljárást követik a gépi fordítás elméletében, amikor ilyen módon próbálják a fordítandó nyelvek különbségéből a közvetítő nyelvet meghatározni.⁴¹

Habár ilyen eljárással roppant fáradságos, aprólékos munka az érdekelt nyelvek, nyelvjárások összehasonlítása, sokkal pontosabb eredményekkel kecsegtet az eddigieknél. Az előttünk álló út göröngyösebb, de biztosabb, mint amit a glottochronologia délibábos elmélete mutatott.

Budapest, 1960. dec. 29.

FODOR ISTVÁN

⁴¹ Lásd Андреев, Н. Д.: Машинный перевод и проблема языка-посредника. Вопросы языкознания, 1957/5. 117–121.

3. táblázat

Eltérés és rokonság a keleti szláv nyelvek között

	Orosz	Ukrán	Fehérorosz	A nyelvek összehasonlítva		
				Or-Uk	Or-Feh	Uk-Feh
100-szavas vizsgálat						
4.	žyvot	žyvit	žyvot	+	+	+
12.	goret'	hority	harec'	+	+	+
13.	kogot'	kihot'	kipe'ur	+	—	—
14.	oblako	chmara	voblaka chmara	—	+	+
18.	sobaka	sobaka pes	sabaka p'os	+	+	+
52.	mnogo	bahato	mnoha bahata	—	+	+
64.	lico osoba	osoba persona	asoba	+	+	+
67.	put' doroga	put' doroha šl'ach	daroha šl'ach	+	+	+
72.	videt' gl'adet' smotret'	bačyty pomičaty	hl'adzec' bačyc'	—	+	+
75.	koža škura	škura	škura	+	+	+
80.	zvezda	zvizda zirka	zorka	+	—	+
Kiegészítő vizsgálat						
17.	pl'asat' tancovat'	tanc'uvaty	tancavac'	+	+	+
21.	gr'aznyj	brudnyj skvernyj	hrazki brudny	—	+	+
28.	otec	otec' bat'ko	bac'ka	+	—	+
31.	sražat's'a borot's'a vojevat'	borotys'a	vajavac' zmahacca	+	+	—
35.	tuman mgla	tuman	tuman imhla	+	+	+
38.	mech šerst' škura	šerst' škura chutro	mech šerc' škura	+	+	+

	Orosz	Ukrán	Fehérorosz	A nyelvek összehasonlítása		
				Or-Uk	Or-Feh	Uk-Feh
43.	zdes' tut	tut	tut	+	+	+
45.	deržat'	deržaty trymaty	trymac'	+	—	+
69.	pravyj pravil'nyj spravedlivyj	spravedlyvyj	pravny pravil'ny sprav'adlivy	+	+	+
70.	zrelyj spelyj	zrilyj spilyj styhlyj	spely	+	+	+
77.	časat' skresti	skrebtj dr'apaty	časac' skrebei drapac'	+	+	+
92.	neki kakoj-to	jakyjs' dejakyj	nejki jakis'	—	+	+
107.	brosat' kidat' metat'	kydaty metaty	kidac'	+	+	+
122.	delo rabota trud	dilo robota trud prac'a	rabota praca sprava	+	+	+
125.	leta god	lita rik	hod	+	+	—

4. táblázat

Eltérés és rokonság a déli szláv nyelvek között

	Bolgár	Macedón	Szerb-horvát	Szlovén	A nyelvek összehasonlítása					
					B-M	B-SzH	B-Szl	M-SzH	M-Szl	SzH-Szl
100-szavas vizsgálat										
4.	trbuch korem škembe	škembe mev	trbuh	trebuh	+	+	+	-	-	+
5.	gol'am	golem velik	velik	velik	+	-	-	+	+	+
15.	studen chladen	studen laden	studan hladen	hladen	+	+	+	+	+	+
16.	idvam dochoždam	idam dojdam prijam	doči dolaziti	pri prijati	+	+	-	+	+	-
26.	maz mast salo	maz mast salo	mast salo	mast salo	+	+	+	+	+	+
36.	vlas kosa	kosa	vlas kosa	las	+	+	+	+	-	+
48.	čeren drob	drob džiger	džigerica jetra utrobica	jetra	+	-	-	+	-	+
54.	mesečina luna	mesečina luna	mesec	mesec luna	+	+	+	+	+	+
55.	planina	planina	planina gora breg brdo	planina gora breg	+	+	+	+	+	+
58.	šija vrat	vrat	šija	šija	+	+	+	-	-	+
71.	kazvam	kažam	kazati reči	reči	+	+	-	+	-	+
85.	on'a	onoj toj	onaj taj	oni tisti	+	+	+	+	+	+
Kiegészítő vizsgálat										
3.	u pri	pri	u pri	pri	+	+	+	+	+	+
14.	broja	brojam	brojati računati	računati šteti	+	+	-	+	-	+
16.	reža seka	režam sečam	rezati seči	sekati	+	+	+	+	+	+
17.	igraja tancuvam	igram se	igrati plesati tancati	plesati	+	+	-	+	-	+

	Bolgár	Macedón	Szerb-horvát	Szlovén	A nyelvek összehasonlítva					
					B-M	B-SzH	B-Szl	M-SzH	M-Szl	SzH-Szl
41.	toj	toj on	on	on	+	—	—	+	+	+
43.	tuk	tuka ovdeka	tu ovde	tukaj, tu zde	+	+	+	+	+	+
60.	tesen	tesen	uzak tesan	ozek tesen	+	+	+	+	+	+
88.	děch	mirizba	miris vonja	vonja	—	—	—	+	—	+
96.	gneta stiskam	stiskam stegnam	gnječiti stisnuti stegnuti	gnesti stiskati	+	+	+	+	+	+
100.	naduvam se nabubvam	naduvam	naduti se nabuhnuti	naduti se nabuhniti se	+	+	+	+	+	+
104.	debel	debel	debec	tolst debel	+	+	+	+	+	+
120.	trija iztrivam	brišam	trti brisati	treti brisati	—	+	+	+	+	+
125.	godina	godina	godina	godina leto	+	+	+	+	+	+

5. táblázat

Eltérés és rokonság a cseh és a szlovák nyelv között

	Cseh	Szlovák	Összehasonlítva	Cseh	Szlovák	Össze- hason- lítva
100-szavas vizsgálat						
13.	pazour dráp	pazúr pazneht dráp	+	71. říci mluviti pověděti	mluvit' povedat'	+
54.	měsíc	luna mesiac	+	90. strom	drevo strom	+
67.	dráha cesta	dráha cesta pút'	+			
Kiegészítő vizsgálat						
4.	zpátky	chrbát zpiatky	+	44. bíti	uderit' bit'	+
6.	poněvadž protože když	pretože lebo	+	90. 92. tlouci had nějaký	zmija had	+
7.	bobule	jahoda bobul'a	+	několik některý	niekol'ko niektorý	+
31.	bojovati	borit' sa bojovat'	+	98. hůl žezlo	palice žezlo kyj	+
				122. klacek dílo práce	práca robota	+

6. táblázat

Rokonság és eltérés a nyugati szláv nyelvek (cseh, lengyel, alsósorob, felsősorob) között

	Cseh	Lengyel	Alsósorob	Felsősorob	A nyelvek összehasonlítva					
					cs-l	cs-asz	cs-fsz	l-a	l-f	a-f
100-szavas vizsgálat										
11.	hrud' prs luno	piers' lono	lono	lono	+	+	+	+	+	+
12.	páľiti hořeti	palic' gorzeć	palís gořeś	palić horić	+	+	+	+	+	+
13.	pazour dráp	pazur szpon	pazora parnocht špara	pazor parnoht špara	+	+	+	+	+	+
52.	mnohý	wiele	mnodži wele	mnoho	-	+	+	+	-	+
67.	dráha cesta	droga	droga puś sćažka	dróha puć šćežka	+	+	+	+	+	+
69.	okrouhľý kulatý	okrągły kolisty	kulaty	kulojty koľaty	+	+	+	-	+	+
84.	chvost ohon	ogon	hogon hopuś	wopuś	+	+	-	+	-	+
90.	ocas strom	drzewo	strom bom	štom	-	+	-	-	-	-
Kiegészítı vizsgálat										
6.	poněvadž protože když jelikož	poniewaž gdyž bo	pěeto dokulaž	pretož dokelž	+	+	+	-	-	+
12.	oděv oblek šat	odziež	hoblak	woblek drasta	+	+	+	-	-	+
13.	vařiti smažiti	gotować smażyć	wariś	warić	+	+	+	-	-	+
21.	špinavý	brudny	bakany mazany	brudny bakany mazany	-	-	-	-	+	+

	Cseh	Lengyel	Alsósorb	Felsősorb	A nyelvek összehasonlítva					
					cs-l	cs-asz	cs-fsz	l-a	l-f	a-f
28.	otec	ojciec	nan	wótc nan	+	—	+	—	+	+
31.	bojovati	bojować wojować	wójowaś	wojować	+	—	—	+	+	+
38.	kožich vlna	welna miech futron	kožuch	kožuch	+	+	+	—	—	+
43.	zde tu	tu	tu	tu	+	+	+	+	+	+
44.	bíti tlouci	bić uderzać	biś deriš	bić dyrić	+	+	+	+	+	+
48.	loviti honiti	polować	šepaš lojš	ćepać lojić honić	—	+	+	—	—	+
67.	tahati vléci	ciągnąć	šégaš lac smykaš	čahać smyknyć	+	+	+	+	+	+
68.	strkati vrážeti	szturhać pchać	stareyš tluc	storčić tole	+	+	+	+	+	+
72.	provaz lano	powróz	powróz powěz sznur	powjaz	+	+	—	+	—	+
90.	had	žmija	zmija huž	had zmija	—	—	+	+	+	+
96.	hnísti tisknouti	gnieść ściskać	gněšiš šiskaš	ćiskać	+	+	+	+	+	+
97.	bodati kláti	khuć	klojš	kloć	+	+	+	+	+	+
98.	hůl klacek žezlo	pałka kij laska	kij kólk	kij	—	—	—	+	+	+
99.	ssáti cucati	ssać	cyeaš	cyeać	+	+	+	—	—	+
125.	rok	rok	léto	rok léto	+	—	+	—	+	+

7. táblázat

Rokonság és eltérés a lengyel, az ukrán, valamint a fehérorosz nyelv között

	Lengyel	Ukrán	Fehérorosz	A nyelvek összehasonlítása	
				len-uk	len-feh
100-szavas vizsgálat					
4.	brzuch	čerevo	brucha	—	+
13.	pazur	pazur	kip'e'ur	+	—
	szpon	kihot'			
14.	obłok chmura	chmara	voblaka chmara	+	+
26.	łuszcz	žyr	tlušć	+	+
	sadło	saló			
67.	droga	doroħa	daroha	+	+
72.	zobaczyć widzieć	bačyty	bačyc' hl'adzec'	+	+
	patrzeć	pomičaty			
Kiegészítő vizsgálat					
6.	bo ponieważ	bo tomu ščo	bo tamu što	+	+
13.	gotować	hotuvaty varyty	varyc'	+	—
	smażyć				
14.	liczyć rachować	rachuvaty	ličyc'	+	+
21.	brudny	brudnyj pohanyj skvernyj	brudny hrazki	+	+
24.	pył proch	pył poroch	pył	+	+
31.	bojować wojować bic' się	bity sję	vajavac' bicca	+	+
38.	miecz futro	chutro	mech	+	+
40.	jelito kiszka	kyška	kiška	+	+
45.	dzierżyć trzymać	deržaty trymaty	trymac'	+	+
69.	poprawny sprawiedliwy	spravedlyvyj	pravny sprav'adlyvy	+	+

	Lengyel	Ukrán	Fehérorosz	A nyelvek összehasonlítva	
				len-uk	len-feh
72.	powróż lina sznur	voroz kanat virjouka	lina kanat v'arouka	+	+
77.	skrobać drapać	skrebty dr'apaty	skrebei drapac' časac'	+	+
88.	zapach woń węch	zapach n'uch	pach n'uch	+	+
92.	niejaki jakiś	jakyjs' dejakyj	nejki jakis'	+	+
122.	dzieło praca robota trud	dilo prac'a robota trud	praca rabota sprava	+	+
125.	rok	rik lita	hod	+	+

8. táblázat

Rokonság és eltérés az orosz, a szlovén és az alsószorb nyelv között

	Orosz	Szlovén	Alsószorb	A nyelvek összehasonlítva		
				or-szl	or-asz	szl-asz
100-szavas vizsgálat						
4.	žyvot br'ucho		žyvot br'uch	+	+	+
		trebuch	tarbuch			
12.	žeč' goret'	žgati goreti	goféš pališ	+	+	+
15.	cholidnyj	hladen	chłodny zimny	+	+	+
54.	luna	luna mesec	mjasec	+	—	+
64.	lico osoba	lice osoba	wósoba	+	+	+
71.	skazat'	reči	řac groniš	—	—	+
85.	tot	tisti oni	wón	+	—	+
Kiegészítő vizsgálat						
14.	scest'	štetí računiti	rachnowaš	+	—	—
16.	rezat' seč' rubit'	sekati	rezaš sec rubaš	+	+	+
31.	borot's'a vojevat' sražat's'a	boriti se	wójowaš	+	+	—
38.	mech škura	mech	kožuch	+	—	—
43.	zdes' tut	krzno zde tu	tu	+	+	+
67.	t'agat'	vleči	šégaš lac smykaš	—	+	+
77.	česat' skrestí	česati škrebatí	škrabaš drapač	+	+	+
97.	carapat' kolot'	klati bosti	kłojš	+	+	+
100.	naduvat's'a	naduti se nabuhniti se	štapaš nadaš' se	+	+	+
120.	puchnut' vytírat'	treći brisati	spuchaš se hušeraš trěš	—	+	+

9. táblázat

Rokonság és eltérés az orosz és a cseh nyelv között

A. változat

	Orosz	Cseh	A nyelvek össze- hasonlítva
100-szavas vizsgálat			
4.	žyvot br'ueho	život břicho	+
12.	žec' goret'	hořeti páliti	+
64.	lico osoba	osoba	+
67.	put' doroga	dráha cesta	+
Kiegészítő vizsgálat			
17.	pl'asat' tancovat'	tancovati	+
38.	mech škura	kožich vlna	+
	šerst'	srst	
44.	udarit' bit'	bíti	+
67.	t'agat'	tahati vléci	+
77.	česat' skresti	škrabati drápati	+
	carapat'		
97.	kolot'	kláti bodati	+
98.	palka žezl	žezlo húl klacek	+
111.	vvereh	svrehu nahore	+

10. táblázat

Rokonság és eltérés az orosz és a cseh nyelv között

B. változat

	Orosz	Cseh	össze- hason- lítva		Orosz	Cseh	össze- hason- lítva
--	-------	------	---------------------------	--	-------	------	---------------------------

100-szavas vizsgálat

2.	zola	popel	—	48.	pečen'	játra	—
4.	žyvot	břicho	—	54.	luna	měsíc	—
5.	bol'soj	veliký	—	56.	rot	ústa	—
7.	kusat'	bodati	—	64.	lico	osoba	—
11.	grud'	prs	—	66.	krasnyj	červený	—
12.	žec'	páliti	—	67.	put'	dráha	—
13.	kogot'	pazour	—	71.	skazat'	říci	—
14.	oblako	mrak	—	84.	chvost	ohon	—
15.	cholodnyj	studený	—	85.	tot	onen	—
18.	sobaka	pes	—	90.	derevo	strom	—
25.	glaz	oko	—				
26.	žyr	tuk	—				

Kiegészítő vizsgálat

1.	i	a	—	38.	mech	kožich	—
4.	spina	zpátky	—	40.	kiška	střevo	—
5.	skvernyj	zlý	—	43.	zdes'	tu	—
6.	potomu čto	poněvadž	—	44.	udarit'	bíti	—
7.	jagoda	bobule	—	46.	kak	jak	—
8.	dut'	foukati	—	48.	ochotit's'a	loviti	—
11.	reb'onok	dítě	—	67.	t'agat'	vléci	—
12.	odežda	oblek	—	68.	tolkat'	strkati	—
13.	varit'	pražiti	—	72.	ver'ovka	provaz	—
15.	plakat'	nařkati	—	77.	česat'	škrabati	—
16.	seč'	řezati	—	88.	zapach	vůně	—
17.	pl'asat'	tancovati	—	90.	zmeja	had	—
18.	t'omnyj	tmavý	—	92.	nekij	nějaký	—
20.	kopat'	rýti	—	97.	kolot'	bodati	—
21.	gr'aznyj	špinavý	—	98.	palka	hůl	—
22.	vniz	dole	—	111.	vverch	nahoře	—
24.	pyl'	prach	—	112.	rvat'	vřhnouti	—
31.	sražat's'a	bojovati	—	125.	god	rok	—
35.	tuman	mhla	—				

A hangszín problémája és a magánhangzók skálarendje

Amióta a hangzókat a beszéd építő elemeinek tekintik, kutatják is létrejövésük módozatait, vizsgálják a hangzóképződés folyamatát a beszélő — úgy is mondhatnók a leadó állomás — álláspontjáról. Csak jóval később, a XIX. században kezdik szemlélni a kész hangzó terméket a hallgató — mondjuk a vevő állomás oldaláról, hogy a talált rezgésszám-adatokból visszakövetkeztessenek a hangzóképződés fizikai folyamatára. Mindkét kutatási ág eredményes volt. Az artikulációs folyamat mechanikájának tisztázása után lehetségessé vált a képződés gépi utánzása, lásd KEMPELEN, KATZENSTEIN stb. kísérletét, másrészt mind STUMPF hangzóbontási és -fölepítési kísérletei, mind DUDLEY VODER-je és VOCODER-je igazolják, hogy a hangzók fizikailag nemcsak boncolhatók, hanem szintetikusán elő is állíthatók. A genetikus fonétika eredményei igen használhatóknak bizonyultak mind a nyelvtudományban, mind az orvosi gyakorlatban, a beszédhibások logopédiájában és a siketnéma-oktatásban, az akusztikai kutatás rezgésszámait pedig megbízhatóan tájékoztattak a hangzók variánslehetőségeiről, pontosan megadták, miféle frekvenciasávokról kell gondoskodni adó- és vevőberendezések szerkesztésénél. A rendes, mindennapi élet szükségleteinek mind a két kutatási ág megfelelt, de a szép birodalmában egyik sem bizonyult elégségesnek. A művészi beszéd és ének legfontosabb kérdésére, hogy ti. mikor hangzanak a hangzók legszebben, legkiegyenlítettebben, nem adnak megnyugtató feleletet.

Beszédben, énekben a csengést találjuk szépnek, vagy nem szépnek. Ezt általában *t e m b r, n ü á n s z, á r n y a l a t*, vagy egyszerűen *h a n g s z í n* néven emlegetik. A szép tehát a hang területén hangszínjelenség. Minthogy azonban az akusztika a hangzókat is hangszínkülönbségnek tekintti, két önálló fogalom került forgalomba, a hangszínek kétféle vonatkozása ugyanazon név alatt, a hangzójellegét adó hangszín és annak sötétebb vagy világosabb árnyalata. Mindkettő ismeretes, de nem választódik szét eléggé szigorúan, ami aztán egynémely zavar forrása lett.

A genetikus fonétika arra törekszik, hogy a hangzók keletkezését a lehető legpontosabban leírja. Az artikuláció lényegét KEMPELEN tisztázta, amikor utalt a kilégzett levegő száj- és orrüregbéli kijáratára, valamint azok nyitott és zárt kombinációinak lehetőségeire. Ezzel mintegy megadta a hangzóképző mechanizmus működési alapelveit, a lényegre mutatott rá, arra, aminek történnie kell, s csak aztán arra, hogy ezek az alapelvek hol, a szájpadnak melyik pontján és hogyan valósulnak meg. Ez az egyszerű, egzakt, tiszta kép később bizonyos mértékben elhomályosult. BRÜCKE és követői a nagy pontosságra törekvésben a „hogyan” tolták előtérbe: osztályzásukat a nyelv-

munka ingatag talajára építették; holott a nyelv nem törvényt adó, hanem végrehajtó szerv, amely a törvényeket, vagyis a szükséges nagyságú nyílásokat és zárlatokat többféleképpen is megvalósíthatja. A nyelv mindig csak variánsokba burkolt típusokat termel, aki ilyeneket típusnak nyilvánít, nyilván elkerülhetetlenül variánsokat emel típusrangra. Olyasféle megjelölések pl. *é-re, í-re*, hogy azok „első nyelvállású hangzók”, használhatatlanok az éneknél; azokat az énekesnek középső nyelvállással kell képeznie, különben vékonyan hangzanának s mind jobban elélednének a magasságok felé. A hangzók világossági rendje is szükségképpen ingadozik, ha különféle árnyalatú hangzókat vetünk össze egymással.

A hangzójellegét és annak árnyalatát a fizikai hangzó kutatás sem választja el eléggé. Ott mindent a rezgésszám fejez ki, pl. a világosabb hangzó jellegét éppen úgy a rezgésszám emelkedése, mint a világosabb árnyalatot. Így aztán megesik, hogy HELMHOLTZ saját hangja lassan háttérbe kerül, s HERMANN nyomán a *formáns*, *formánsrégió* fogalmával helyettesítődik. A formánsrégió jelzi a hangzók árnyalati határait, egyik végük a legsötétebb variánsra jellemző legmélyebb, a másik a legvilágosabbra jellemző legmagasabb saját hangot. Ez az objektív, megbízható frekvenciaadat aztán megtréfálja az embert. Megeshetik, hogy az oszcillográfia fölvételeknél több vizsgált hangzó fő formánsa gyanánt egy és ugyanaz a magasság, pl. *g 2* jelentkezik, ami jelenthet egy világos árnyalatú *ú-t*, egy még mindig elég világos *ó-t*, egy sötét *a-t*, vagy egy nagyon sötét *á-t*. Egy másik példa: *c 3*-on sűghatók az összes sötét hangzók, kívülük még *ú* és *ő* is, csak *ú* és *ó*-nak itt a legvilágosabb árnyalata szólal, világos még az *a* is, meglehetősen sötét az *á* és *ü* s az *ő* már nagyon sötét. Rá kell döbbernünk, hogy objektív mértékünk nem is két, hanem több értelmű.

Amíg a genetikus fonetika a felé hajlik, hogy gyakoribbnak tapasztalt variánsokat típusnak tekintsen, a fizikai kutatás a típusokat szemléli variánsképpen, ilyenformán bizonytalan marad a típus és variáns viszonya. Az eufonetikus tehát, akit a legszebb variáns érdekel, maga kell megkeresse az utat problémája megoldására. Elsősorban is az alapfogalmak tisztázandók; a hangszín kétféle vonatkozása. Ezeket szigorúan szét kell választanunk egymástól. Segítségünkre lehet e tekintetben a hangszínnel együtt szereplő egyéb hangtulajdonságok analógiája.

Egy valamilyen rezgésszámmal meghatározott hangmagasságot, mely a hang helyét pontosan megjelöli a magassági kontinuumon, *abszolút hangmagasságnak* nevezünk. Olyan magassági adatot pedig, amely egy hangnak a másikkhoz való viszonyát fejezi ki, pl. egy skálahangot, amely alaphangjával arányszámmal meghatározott viszonyban áll, *relatív hangmagasságnak* tekintünk. — A beszéd és ének súlyos részei a súlytalanokkal szemben a relatív hangerőt mutatják. De ugyanazon súlyviszonylatok fehetnek egy erősebb vagy gyengébb zónában úgy, hogy a képlet erőszerekezete nem változik ugyan (a súlyos rész indítási ereje optimális esetben kétszerese lesz a súlytalanénak) —, de változás esik az abszolút erőn, az erősebb képlet a gyengébbtől dinamikailag különbözni fog. — A hangok tartamuk szerint hosszabbak vagy rövidebbek. Ez a tartam a relatív idő. Tartamegymásutánok azonban lepereghetnek lassabban vagy gyorsabban, s e közönségesen tempónak nevezett lefolyási idejük a hang abszolút ideje.

Relatíván hívjuk tehát az illető hangtulajdonságon a kontinuum két pontjának a viszonyát egymáshoz, az *abszolút tulajdonság* pedig

e pontok pontos fekvését mutatja a kontinuumon. Ezek szerint tehát a magánhangzótípusok — vokális jellegek — r e l a t í v h a n g s z í n n e k tekintendők, világosabb vagy sötétebb árnyalatuk pedig, vagyis variánsuk, amely világosabb vagy sötétebb színzónában való fekvésükre utal, nem jelent mást, mint az a b s z o l ú t h a n g s z í n t.

A relatív és abszolút hangszín fogalmának bevezetése azonban csak az első lépést jelenti a fölvetett kérdés megoldása felé, amely mind a genetikus, mind a fizikai hangzókutatás útján elérhető, legbiztosabban azonban a két kutatóeljárás egyesítésével, mert ellentétes oldalról nézik ugyan a problémát, de azért szorosan összefüggnek egymással. Ez kezdetről fogva tisztán állott, csak később homályosodott el. A genetikus fonétika szerint minden vokális egy bizonyos képzési módtól függ, aminek következtében megváltozik a szájüreg formája és térfogata. A fizikai kutatások alapja pedig az, hogy minden hangzónak, minden árnyalatban megvan a maga saját hangja, amelyet annak az üregformának a saját hangja határoz meg, amelyben keletkezett. Ezt a közös saját hangot hallhatjuk sűgásakor közvetlenül, s láthatjuk az oszcillogramok hullámgörbéjén. A két kutatási ág tudósai a nyilvánvaló szoros összefüggés ellenére is külön menetelnek, ahelyett, hogy egyesült erővel döntenének.

Az artikuláló folyamat vagy fizikailag kifejezve, a szájüreg hangolása a hangzó jellegét és árnyalatát egyszerre dönti el. A hangzótípust mindig valamilyen variánsban. Hogy a típus és variáns lényegéhez még közelebb férkőzünk, szét kell szednünk az artikulációs folyamatot. Ha genetikusán indulunk el, szakítanunk kell az általános fonétika megtévesztő szemléletével, amely a végrehajtó szerv szerepét játszó nyelv munkájára alapozza osztályozásait, s vissza kell térnünk a KEMPELEN félére. Ilyenformán az első pillanatban kiderül, hogy a tágabb-szűkebb vokális csatornák képződése voltaképp a szájüreg függőleges tagolását jelenti, árnyalásukat pedig, minthogy annál világosabb lesz a variáns, minél előrébb, s annál sötétebb, minél hátrább képződik a csatornája, a szájüreg vízszintes tagolódása hozza létre. Az artikuláció ezek szerint egy koordináta-rendszerben mozog, amelyben a szájüreg vízszintes tengelye alkotja az abszcisszát, a függőleges pedig az ordinátát. Az ordinátán való mozgással a vokálisjelleg dől el, vagyis a típus, az új kifejezés szerint a hang relatív hangszíne, az abszcisszán valóval pedig az árnyalat, a variáns, vagyis a hang abszolút színe.

Mindez, átültetve a fizikai hangzókutatás szaknyelvére, így szól: Mind az oszcillogramokon, mind pedig a hangzók sűgásakor egy bizonyos rezgésszámú hangmagasság jelenik meg, amely mint valami végösszeg egymagában képviseli mind a hangzójellegét, mind annak árnyalatát. Minthogy *egy* fajta hangolásnak nem lehet k é t f é l e eredménye, föl kell tennünk, hogy a szájüreg artikulációs áthangolódását legkevesebb kétféle módnak kell létrehoznia, amelyek közül az egyik a relatív, a másik az abszolút hangszín szabályozására szolgál.

Összevetve a két eredményt világosan láthatjuk, hogy pontosan fedik egymást. Ha genetikusán azt mondhattuk, hogy az artikulációs folyamat egy koordináta-rendszerben pereg le, fizikailag is elmondhatjuk, hogy a szájüreg koordináta-rendszerben hangolódik, a függőleges tengelyen, vagyis az ordinátán keletkező magassági változások a relatív hangszínt, a vízszintesen, vagyis az abszcisszán keletkezők pedig az abszolút hangszínt döntik el.*

* Hogy ez nagy egészében csakugyan így van, arról egy egyszerű kísérlet meggyőzhet bennünket. A szájüreg hangoltsága egymagában, gégében keletkezett zöngéhang

A dolog azonban mégsem olyan egészen egyszerű. Hogy tisztán láthasunk, tovább kell boncolnunk a szájüreg hangolódási lehetőségeit. Részletesen foglalkozik velük BREMER fonétikája (Deutsche Phonetik, Leipzig, 1893). Ami az ő nézőpontjáról megpillantható volt, mint éles megfigyelő észre is vette. Így pl. megállapította, hogy a rezonáló üregek saját hangja annál magasabb, minél rövidebbek és minél nagyobb a nyílásuk. Ha egy üreget felényire rövidítünk, saját hangja egy oktávnyit emelkedik. A teljes zárlatig elszűkített nyílás egy oktávnyit mélyít a hangon a teljesen szabadhoz képest. Úgy találta, hogy a rövidebb rezonáns üregeknél a fenti törvény nem érvényes korlátlanul. Ott a hosszon kívül a többi dimenzió is számít. Biztos formulát — fűzi hozzá — rövid üregek hangoltsági változásaira még nem találtak (105—107. §).

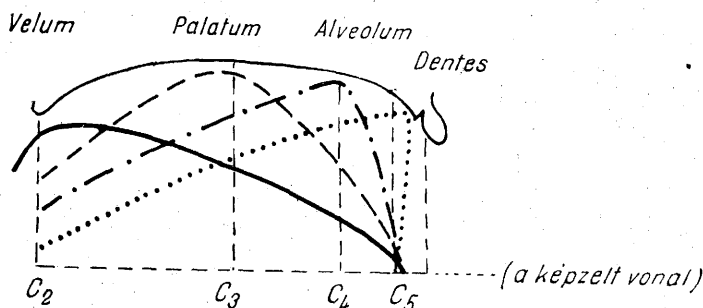
Mint ebből látható, BREMER a szájüreg hangoltság magyarázatára a palack formájú rezonátorok törvényeit próbálta alkalmazni. A vég nélküli hangzovariánsok labirintusából azonban értékes részleteredményei ellenére sem tudott kivergődni, mert nem vette észre, hogy a hangolódás koordináta-rendszerben bonyolódik le, nem választotta el szigorúan az abszolút hangszint a relatívtól. Így aztán a típus és variáns összekeverődik, s a hangolódási lehetőségek közelebbi viszonya is homályban marad. Egyfelől konstatálja a vízszintes tagolódás nüánsz eldöntő szerepét: „*u*-nak — írja 156. lapján — annál világosabb a hangszíne, minél előrébb, a kemény szájpád határán artikulálódik...”, másfelől mégis az a véleménye, hogy a hangzótípusok is így képződnek, annál előrébb, minél világosabb a hangzójellegük: „... egy szűk *i*-nek, amely elől artikulálódik a kemény szájpádon (144. c), körülbelül két oktávval magasabb a saját hangja, mint a lágyszájpád hangzó *u*-nak. E hangközből több mint egy oktáva esik a rezonáló üreg különböző hosszainak számlájára...” (155. c). E szerint eltekintve a bizonytalan „körülbelül”, „több mint...” megjelölésektől, egy és ugyanazon oknak két különböző eredménye van!

Ugyanitt utal arra, hogy a füttyülés bizonyos mértékben rokon az artikulációval. A lehel és füttyült hangok összefüggéséről STUMPF is tájékoztat. (Die Sprachlaute 154—7), aki megemlíti, hogy az emberi füttyregiszter terjedelme pontosan fedi a sugását, de túlmegy a tisztán kivehető és kényelmes sugásén. BARTH szerint a terjedelme $c\ 2-c\ 5$; AUERBACH szerint $a\ 1-c\ 4$; ABRAHAM szerint $cisz\ 2-a\ 4$. STUMPF-nál végső határig kigyakorolva $a\ 1-fisz\ 4$ volt az eredmény, kényelmesen azonban csak $c\ 2-c\ 4$. Egy vizsgált énekesnőnél ugyancsak $c\ 2-c\ 4$, egy füttyművésznőnél $a\ 4$ -ig ment. Saját kísérleteimnél $a\ 1$ volt az alsó és $c\ 5$ a felső határ.

E füttyhangoknál az ajak mindig olyan szűk, mint az *ú* vagy az *ü* ejtésekor. A nyelv is mindig ugyanolyan szűk csatornát alkot a szájpádlással, csak a nyelvdomborulat helyzete változik, a magasság emelkedésével párhuzamosan fokozottan előbbre kerül. Ha fölveszünk egy képzelte vonalat az uvulától

nélkül is megszólaltatható, ha egy spiritus lenis jellegű, lehetőleg zörejtelen légáramot lehelünk át a szájüregen. Ha igaz a fentebbi tétel a kétféle szájüreghangolásról s azok kétféle hatásáról, akkor egy átleheléssel megszólaltatott dallam kétféleképp jelenhet meg előttünk. Független tagolással létrehozott magasságváltozások esetében azonos magasságokon azonos vokálisokat kell hallanunk, nem azonos magasságokon pedig különbözőket. Az esetben azonban, ha vízszintes tagolással hangoltunk a szájüregen, mindig egyvalamilyen ugyanazon vokálisnak különféle árnyalatait kell hallanunk. A tényt gondosan ellenőrzött magnetofon felvételek pontosan igazolják.

a felső ajak belső faláig, könnyen megfigyelhetjük, hogy minél előrébb képződik a nyelvhat és szájjpadlás közti rés e képzelt vonalon, annál magasabb lesz a vízszintes tagolás változtatásával előidézett füttyhang: *c* 2-nél a nyelv az uvulával szemben domborodik, *c* 3-nál e rés a vonal felező pontján van, tehát a palatum kezdetével szemben, *c* 4-nél a vonal 3/4 részén, szemben a fogínyvel. A harmadik oktáva, a *c* 5 a vonal 7/8 részénél található, itt már dentális a képzés.

1. ábra

Ugyanez a három oktáva, ugyanezzel a vízszintes tagolással, másképpen is megszólaltatható: pl. ajakkerekítés nélkül *ch*-szerű résekkel, *c* 3-tól kezdve *sz*-szerűekkel is; *k*, *t*, *p*-zárlat hirtelen elpattintásával; rövidebb szakaszokon *l* és *r* félzárattal; pofakopogtatással stb. E variánsokat itt figyelmen kívül hagyhatjuk, foglalkozunk inkább olyan hangokkal, amelyek az átlehelésnél, de néha már a füttyülésnél is bizonyos hangzó jellegét mutatják. A nyelv és ajakállásnak megfelelően már a fenti füttyhangok *c* 2—*c* 3-ig *ú* jellegűek, *c* 3 körül lassan *ű*-be mennek át, s tisztán *ű*-k maradnak *c* 4-ig. A harmadik oktávában közelednek az *í*-hez, de azt a kerekítés miatt teljesen el nem érhetik.

Az így egyszerűen közölt tény látszólag ellentmond a bizonyítandó tételnek, mert igaz, hogy egy hosszú szakaszon csak *ű* egyre világosodó variánsait kaptuk egymásután, de íme a végén, az oktávhatáron mégis új hangzóhoz értünk el. A dolog azonban nem egészen így áll. Megfigyelve a nyelv függőleges tagolódási helyzetét, azt fogjuk tapasztalni, hogy a nyelvhat távolsága a szájjpadlástól, vagyis az *ú* csatornája a hangmagasság emelkedésével párhuzamosan egyre szűkebb lesz és *c* 3-nál már körülbelül fele akkora, mint kezdetén volt. Tehát nem csupán az abszcisszán haladtunk fokozatosan mind előrébb, hanem közben függőleges tagoltságunk is megváltozott. Mire elértük az alaphang rezgésszámának kétszeresét, le kellett záródnia az *ű* további árnyolódásának, mert a frekvencia okozta mennyiségi változások minőségibe csaptak át. Ugyanez történt a hangszínnel, mint ami a hangmagassággal történik, mikor az alaphang az oktávára ér. Az oktáva lényegileg azonos az alaphanggal, mert utána nem jöhet már új skálahang típus, rendre az előző szakasz hangjai ismétlődnek meg a fokozatos emelkedés során, csak kétszeres rezgésszámmal. Az *ű* egyszerűen oktávája az *ú*-nak.

A szájjüreg hangoltságát *c* 3-tól nemcsak a nyelvdomborulat, előrehozatala emelheti, hanem emelhet rajta egy oktávnyit az ajakkerekítés megnyitása is. Lassú, szirényszerű emelkedésnél megfigyelhető az *ű*-jelleg fokozatos átvál-

tódása *i*-re. Minthogy a nyelv állása közben nem változott, az átváltódást csakis az ajaknyílás formaváltozása okozhatta. Az *i* abban a pillanatban lesz készen, amelyben az oktáva az ajak teljes megnyílása következtében megszólal, ha tehát az *ú* a *c* 3-on vagy a *cisz* 3-on vagy a *d* 3-on jelentkezett, akkor *i*-t a *c* 4, *cisz* 4, ill. *disz* 4 magasságán fogjuk hallani. Ennek a hangolási módnak nincs önálló szerepe, csak a szájuéregnek függőleges tagoltsággal már létrehozott hangolódását módosítja, éppen ezért a relatív és abszolút mellett kiegészítő hangolási módnak volna nevezhető.

A relatív hangolódási mód legkényelmesebben egy *i*-helyzetből kiindulón figyelhető meg, ahol a nyelv legmagasabb állásban van a kemény szájpaddal szemközt, az ajaknyílás kerekítetlen, sőt vízszintes tengelyét egy enyhe mosoly-izomműködés növeli meg. Csak annyira, hogy ugyanakkora maradjon így, nyitott — mint volt zárt ajakállás mellett. Ha most a nyelv fokozatos ellapításával lassan megnöveljük a nyelvhat távolságát a szájpaddalástól egy függőleges tengely vonalán, s közben megnő a szájuéregnek mind az elülső, mind a hátsó része, hallhatjuk a hangoltság fokozatos mélyülését. A folyamat végén az alsó oktáva elérésének pillanatában egy kész *á* szólal meg. Ha ugyanilyen nyelvellapulás mellett az oktáva közepétől fokozatosan elkerekítenők az ajaknyílást, csak elérnök így is az oktávát, de *á* helyett egy tompa *ű* hallatszanék. Ezek szerint *ű*-től föl és *i*-től lefelé kétféle hangzó jelenik ugyanazon a súgott magasságon, mint kétféle hangolási rend következménye. Az *ű*-t a függőleges tagolódás és a kiegészítő hangolási rend együttes munkája hozza létre, az *á*-t pedig a függőleges tagolódás, a relatív hangolási mód egymagában. A jelenséget más formában már BREMER is konstataálta: „Ha felenyire rövidítjük az üreget, s ugyanakkor zárjuk a nyílását, marad a saját hang.” (107. c).

Míg *i* > *ű* és *i* > *á* oktávmozgása egy elülső függőleges tengelyen megy végbe, *á*-tól *ű* felé egy hátsó függőleges tengelyen vezet az út, részben a kiegészítő hangolási rend segítségével. Hogy *ű*-ből *ű*-re jussunk, a hangzó csatornának előbbre kell tolódnia a hátsó tengelyről az elülsőre; itt tehát az abszolút hangolási rendnek tengelyváltó szerepe van.

A menet a két függőleges tengelyen még külön, részletesebben is megvizsgálendő. Itt csak röviden annyit, hogy a relatív hangolási rend két oktávot rejt magában, árnyalási lehetőségre marad egy oktáva, s kiegyenlített hangnál az elülső és hátsó függőleges tengely távolsága egymástól pontosan egy oktávát tesz ki. A függőleges tagolódás hatása nem mind a két tengelyen egyforma. Az elülsőn a nyelvres fokozatos tágulásával fokozatosan mélyül a saját hang, a hátsón fordítva, az elszűküléssel párhuzamosan lesz mélyebb. A szájuéreg hangolódáslehetőségeit a következő 2. és 3. ábrán foglaljuk össze:

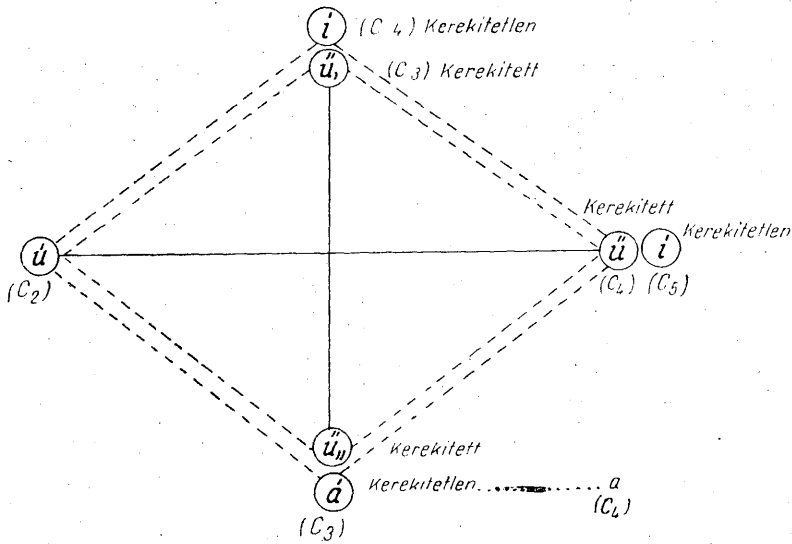
Oktávátávolságok:

<i>ű</i> — <i>ű</i> ,	<i>ű</i> — <i>ű</i> ,
<i>ű</i> ,— <i>i</i>	<i>ű</i> ,,— <i>i</i>
<i>ű</i> — <i>á</i>	<i>á</i> — <i>i</i>

Az *ű*, a szűk, az *ű*,, a tág *ű*-variáns.

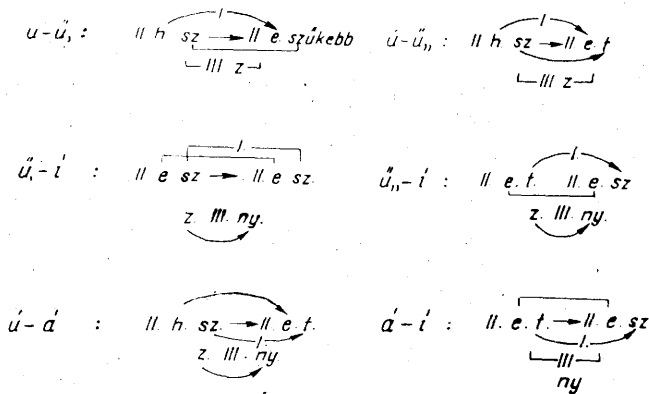
A távolság *ű* és *i* közt két oktávát tesz ki.

A variánsképződés lehetséges *ű*-nál c_2 — c_3 , *ű*-nél c_3 — c_4 közt, *á*-nál c_3 — c_4 és *i*-nél c_4 és c_5 közt.

2. ábra

A 3. ábrán I. az abszolút, II. a relatív, III. a kiegészítő hangolási mód. II. h. a hátsó, II. e. az elülső függőleges tengely. A *t*(ág) és *sz*(ük) a vokális csatorna nagyságát, a *z*(árt) és *ny*(ílt) az ajaknyílás formáját jelenti. → ↗ ↘ a mozgások irányát jelzik az I., II. és III.-on. ⊂ ⊃ marad, ahogy volt.

3. ábra

Az oktávákön hangzó vokális jellegek, az *ú-ű-á-í*, a hangzóbirodalom határpontjai. Hogy miképpen, ez részletesebb tárgyalást kíván. Az első pillanatra feltűnik azonban a 3. ábrán, hogy a zenei út éppen úgy a halhatatlan vokális háromszöghöz vezet, mint HELLWAG és KEMPELEN genetikus szemlélete. Itt megkapjuk akusztikus magyarázatát: *á* az első, *í* a második oktávája *ú*-nak. Minthogy a kétféleképp létrehozható *ű* éppen úgy felső oktá-

vája *ú*-nak s alsó oktávája *i*-nek, mint *á*, mindjárt az is világos lesz, mért kísérleteztek a kutatók az ábrázolás keresése közben négyszögekkel is. A többi vokálisok sorrendje e határpontok közt még ma sem végleges, legbizonytalanabb az *ú* helyzete.

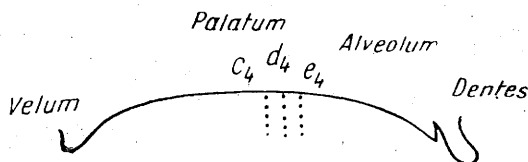
Mióta HELMHOLTZ a hangszín kérdését a hangmagasság vonalára toltta át, s ilyformán a hangszín, amely eladdig csak különféle jelzőkkel volt jellemezhető, kifejezhetővé vált a rezonátor gyanánt szolgáló szájüreg hangoltságának magassági adataival, sejtető volt, hogy a hangszínnek, mint másodlagos magassági tényezőnek ugyanolyan tagolódási rendet kell követnie, mint a magasságnak. Ez esetben azonban a vokálisoknak, mint kötött hangszíneknek éppen olyan skálaarendet kell mutatniuk, akárcsak a kötött hangmagasságoknak. Egy ilyen skálaszerű rend véglegesen eldönthetné a hangzók máig vitatott világossági sorát; ilyenre azonban még eddig nem találtak. Mindjárt hozzá is tehetjük, hogy a szokásos kutatási módokon nehezen is konstatálhattak volna. STUMPF, mint egyebükt, itt is meglátta a lényegét, amikor figyelmeztette a megfigyelőket, hogy a vokálisok, ha állandó értékekhez akarunk jutni, ugyanazon árnyalatban volnának sűgandók (Die Sprachlaute 143). Hol van azonban a biztosíték, hogy ez valóban így is történik, amikor hiányzik a rögzített hangszínpont, hogy úgy mondjuk egy hangszíndiapazon, amihez az adatokat mérhetnők. Egy ilyen „fix pont” ugyanazt jelentené az abszolút hangszínpont vonatközán, mint a kamarahang a muzsikában, a null-pont a vízállás méréséknél, vagy a tengerszint, hogy magasságokat e fölött hasonlítsunk össze. Ha úgy tanulmányozták volna a hangmagasságot, mint ahogyan jelenleg a hangszínt szokták, ott sem leltek volna egykönnyen skálaendre. Hogyan volnának biztos magassági fokok megállapíthatók, s azoknak olyan szabályszerű sora, amelyben egyik fok a másikkal s valamennyi az alaphanggal számokkal kifejezhető viszonyban álljon, ha az induktíven gyűjtött magassági adatok egyik sorozata pl. a strassburgi dóm orgonájáról eredne, amelynek *a* 1-e 393 rezgésszámú, a másik a cambridgei Trinity College 395-ös diapazónú orgonájáról, a harmadik a 435-ös, a negyedik a 440-es *a* 1 hangolás rendjéről, az ötödiket a 450-es kamarahangú Covent Garden orgonája szolgáltatná, a hatodikat a 461,6 rezgésszámú amerikai hangolás, a hetediket a hamburgi Szent Jakab templom orgonája 489-es *a* 1-ével, a nyolcadikat Haendel 522,5-es hangvillája, a kilencediket Praetorius 567-es *a* 1-e . . . stb.?! A végén fix skálahangok helyett itt is a „magassági régió” fogalmát kellene bevezetni, mint ahogyan a helmholtzi „sajáthang” helyett a „formánsrégiók”-ét kellett a fizikai hangzó kutatásnak segítségül vennie a végnélküli variánsok nyomán.

A skálaarend megjelenését a hangzók birodalmában még egy körülmény hátráltatta. Fizikai úton csak aránylag kevés nyelv hangzóanyagát s legtöbb esetben annak sem minden egyes hangzóját vizsgálták. Épp ezért hiányos a hangzók sora. Emlegetik a kutatók, hogy itt is, ott is megszakad a folyamatosság és ugrásszerűen folytatódik a sor. A legfeltűnőbb ez a szakadék a mély hangzóknál.

A feltételezett skálaarend után nyomozhatnánk természetesen a természettudományok szokott induktív módszere szerint is, csak arra kellene ügyelnünk, hogy pontosan szétválasztódjék az abszolút és relatív hangszín s a szájhangolódás különféle fajtái illegitim úton össze ne cserélődjének. De föltéve, hogy kellő genetikusan ellenőrzés biztosítja a kifogástalan hangzóképződést, még akkor is töméntelen vizsgálatot kellene végeznünk, hogy bele ne essünk a hiányos indukció hibájába, s ez éppen olyan fáradságos, mondhatnók véget

érni nem akaró munka lenne, mintha a törvénykönyvet a végrehajtó szervek gyakorlatából akarnók összeállítani.

Ajánlkozik azonban egy másik út is: egzakt, megbízható és rövidebbnek ígérkező, amely ugyancsak HELMHOLTZBól indul ki. Ha áll a tantétel, hogy minden hangzónak árnyalata szerint megvan a maga saját hangja, amely átleheléskor mint szájüreghangoltság közvetlenül hallható; akkor fordítva is állnia kell, vagyis minden artikulációval létrehozott üreghangoltsági változásnak kell, hogy valamilyen árnyalatú vokális feleljen meg. Éppen ezért sűgva, vagy hangosan ejtett hangzók vizsgálata helyett, vajon milyen saját hangjuk jelentkezik, vizsgálhatnók közvetlenül a szájüreghangoltság változásait, mondjuk kromatikus skálarendben, megfigyelve, hogy az átlehelés alkalmával jelennek-e meg a skálahangok függvényeképp újabb meg újabb vokálisok, vagy sem. Közben pontosan megállapíthatnók a háromféle hangolási mód közelebbi összefüggéseit is egymással. Már a hangoltsági lehetőségek globális áttekintése elárulja, hogy ilyesfajta kísérlet kétféle eredményre vezethet. Ha a hangolást az abszcissa gyanánt szolgáló vízszintes tengelyen végeztük, azaz az abszolút hangolás szerint, akkor — föltéve, hogy közben a nyelvhat és a szájpad alkotta rés nagysága mindig ugyanaz marad — mindig ugyanazon hangzótípusnak lefelé sötétedő, fölfele világosodó variánsait hallanók. A típus ui. éppen a függőleges tengelyen képződő nyelvrés nagyságától függ, a világosabb-sötétebb árnyalat pedig a függőleges tengely fekvésétől a vízszintesen. Ugyanannak a hangrésnagyságnak ugyanazt a hang-, illetőleg hangszínközöt (vokálist) kell jelentenie, de előrébb képezve magasabb hangoltságban (tehát világosabb abszolút színben), hátrább pedig mélyebb hangoltságban (tehát sötétebb abszolút színben). A *d* 4-es tengelyen keletkező variáns pl. világosabb a *c* 4-esen, de sötétebb az *e* 4-esen keletkezőnél:

4. ábra

Ilyenformán megoldódik a hangszíndiapazon problémája: csak az ugyanazon függőleges tengelyen keletkező hang-, illetőleg hangszínközök (vokálisok) azonos árnyalatúak, csak ezek hatnak kiegyenlítettnek, s ezek vethetők össze egymással. Különböző függőleges tengelyekről származó adatok egybevetése csak tévedésekre vezethet. A közönséges beszéd és a tanulatlan éneklés inkább a magasabban fekvő tengelyeket használja, a művészi beszéd és ének pedig a mélyebb (sötétebb) árnyalatokat keresi. A legsötétebb jellegű hangzó, az *ú* árnyalásának alsó határa *b* 1, *h* 1, *c* 2 körül van; extrém esetekben *a* 1 is lehet. A felső határ *a* 2, *h* 2, *b* 2 körül. Az *i*-nek, a legvilágosabb jellegű hangzónak alsó határát *b* 3, *h* 3, *c* 4 körül kapjuk, a felsőt *b* 3, *h* 4, *c* 5 körül. STUMPF még *cisz* 5-öt is mért. A művészi ének számára legzengőbbek a vokálisok *cisz*(*desz*)-*d*-*disz*(*esz*) hangoltság mellett, vagyis ilyen helyzetű függőleges tengelyeken.

Az *i*-nek, mint már volt róla szó, lefelé két oktávája van: *ü* és *á*. E két oktávához a felső tetrakordon közös út vezet. Hogy a nagy, majd kis szeptet, a nagy, majd kis szeksztet, végül a kvintet fokozatosan elérhessük, fokozatosan növelnünk kell a nyelvhat távolságát a szájpadrólástól a nyelv ellapításával, a diapazonul választott függőleges tengely mentén. Ezenközben az ajaknyílást nem szűkíti el kerekítés, sőt enyhe mosolyizom-működés húzza szét a szájugokat úgyannyira, hogy a száj vízszintes tengelye ugyanakkora marad nyitott volta ellenére is, mint zárt ajkak mellett lenni szokott.¹

Az átlehelt oktáván (pl. *cisz/desz* 4-en, vagy *d* 4-en stb.), a szűk ejtésű *i* hallható (i). A nagy heteden a széles ejtésű (i). A szűk (eng. narrow) többnyire hosszan ejtődik, néhol azonban rövid és félrövid formáját is használják. A széles (breit, wide) mindig rövid. Szűk pl. a magyarban hosszan és sokszor röviden is: *hív, hit, szídd, szidd*, a *kín, akin* . . . ; a németben: *sie, wie, Tier* . . . ; az angolban: *glebe, each, chief* . . . ; a franciában: hosszan: *dirent, tige, île*, félröviden és röviden: *dirai, vite, pitié, fini* . . . ; az olaszban: hosszan és röviden: *vita, lira, tintinnì* . . . ; a spanyolban: hosszan és röviden: *vida, infeliz, mimica* . . . ; az oroszban: *uckpa, мул* . . . ; a szerb-horvátban: *sin, zimni, bilo* . . . Példák a szélesre: a németben: *Kind, mit, nicht* . . . ; az angolban: *big, bit, mid, this, fix* . . . Olykor a magyar közéjtésben is hallható: *mind, kit* . . .

A kis hetednek megfelelő az *é* (e). A magyarban: *szél, bél, dél, kél* . . . ; az ógörögben: *ῥῆς, γῆς*, . . . ; a németben: *See, Mehl, reden* . . . ; a franciában: *née, été, fée* . . .

A nagy hatod függvénye a zárt *ë* (è). A magyarban: *tész, vész, lészék* . . . ; a németben: *Bett, echt, wenn, fest* . . . ; az angolban: *get, dead, friend, beg* . . . ; a franciában: *bref, les hommes, n'est ce pas* . . . ; az olaszban: *le, che, bello* . . . ; a spanyolban: *celeridad, celebrar* . . . ; az oroszban: lágyítva: *яем, онест, онел* . . . ; a szerb-horvátban: *zelen, pamet, nedelja* . . .

A kis hatodon a hosszú nyílt *e* hallható (e), mint a magyar pótló nyújtásokon: *eement, keed, feleet* . . . ; a németben: *mehr, Meer, Ehre, *ähnlich, tätig* . . . ; az angolban: *air, their, fare, where* . . . ; a franciában: *être, père, paire, perd* . . . nazálisan: *bien, rien, pain, vin* . . . ; az olaszban: *ciel, paese, mentre* . . . ; a szerb-horvátban: *lepo, kreda, petak* . . .

A magas hangzók kvintje a rövid nyílt *e* (ae). A magyarban: *mer, ver, nevet* . . . ; a németben: *Mächte, Wächter, wächst* . . . ; az angolban: *man, hat, had, grand, catch* . . .

A legközelebbi félhanglépés a szűkített kvint (vagy enharmoniailag a bővített kvart), forduló pont a szájhangelásban. A nyelvállás marad, ahogyan a kvintnél volt, a félhangnyi süllyedést az enyhe mosolyizom-működés megszűnése okozza. A kvartnál még mindig ugyanaz a nyelvállás, mint a kvintnél volt, de itt már kezd beavatkozni a kiegészítő hangolás, a további félhangnyi süllyedést a vízszintes szájtengely enyhe elszűkülése hozza létre. Innen kezdve

¹ A vokálisok közönséges betűjelei mellett a következőkben többnyire ott áll zárójelben a hangzó fonetikus írásjele JESPERSEN szerint (Elementarbuch der Phonetik, 1912). A példák egy része is tőle való. A mély magánhangzók felső tetrakordjának lépcsőfokai közül hiányzik nála a kis szept, a nagy és kis szeksztet és a kvint, ezek tehát más jelet kapnak. Az *á*-nak négy típusáról beszél, amelyek közül hármát mint legelőlső, középső és hátsó képzésűt ír le analphabetikus jeleivel, a negyediket sötétnek hívja. Minthogy a vízszintes tengelyen csak variánsok keletkezhetnek, nem lehet mind a három elsőt típusnak tekinteni. A sötétnek nevezett típus (v) fekvése szerint a magas hangzók közé tartozik.

most már egy bi-, illetőleg egy trifurkáció figyelhető meg. Hogy a nagy és kis terc, majd a nagy és kis szekund, végül a prim elérhető legyen, vagy visszaszűkül a hangzó csatorna, vagy tovább tágul. A fokozatos visszaszűkülés természetesen visszavezetne a szűk *i*-hez; ahogy ui. mélyült a hangoltság a nyelv fokozatos ellapulásával, magasodnék a visszadomborodással. E fokozatos magasodásokat azonban kompenzálja a kiegészítő hangolási rend beavatkozása; ilyenformán a relatív és kiegészítő hangolás együttes munkája végül mégis a skála egyik alaphangjára, *ű*-re vezet. Ez az út általánosan ismert, ezt tanítják a fonétikák is, ám nem az egyetlen. Vannak ti. énekesek, akik öblösebb hangszínrre törekedvén más megoldást alkalmaznak: a nyelvres további tágítását ugyanazon függőleges tengelyen. Ez az út egymagában a másik oktávához, az *á*-hoz vezetne, de a kiegészítő hangolással kombináltan az *ű*-nek egy tompábban hangzó, sötét variánsát termeli ki. A két, illetőleg háromféle oktávra jutási lehetőség szkematikusan a következőképpen ábrázolható:

A számok az ábrán a hanglépcső fokait jelzik, *n* a nagy, *k* a kis, *sz* a szűkített, *b* a bővített hangközt. A kromatikus lépcsőfokok volnának *c3* alapon:

1	k2	n2	k3	n3	4	b4=sz5	5	k6	n6	k7	n7	8
c3	cisz ₃	d3	disz ₃	e3	f3	fisz ₃	g3	gisz ₃	a3	aisz ₃	h3	c4
	desz		esz			gesz		asz		b		

d3 alapon : d3, disz/esz3, e3 . . . stb. A pontok mutatják, hogyan tágul, illetőleg szűkül a távolság a nyelvhát és a szájpaddlás között az egyes skálafokok szerint.

A			B			C		
... ke-.....		mény...	... száj-.....		pad-...	...lás.....		
8	<i>i</i> . <i>ű</i> ,	1	8	<i>i</i> .		8	<i>i</i> .	
n7	.	k2	n7	.		n7	.	
k7	.	n2	k7	.		k7	.	
n6	.	k3	n6	.		n6	.	
k6	.	n3	k6	.		k6	.	
5	.	4	k	. . . .	4	5	. . . .	sz5/b4
	sz5/b4			sz5/b4 .	n3		.	4
				.	k3		.	n3
				.	n2		.	k3
				.	k2		.	n2
				<i>ű</i> ,	1		.	k2
↑		↑	↑		↑	↑	<i>á</i> .	1
széles		fokozatos	széles		fokozatos	széles		illabia-
ajak		kerekítés	ajak		kerekítés	ajak		litás
nyílás			nyílás			nyílás		

5. ábra

A további mélyülések vokális függvényei könnyen megfigyelhetők. A szűkített kvinten egy újdonság jelenik meg, amely eddig mint önálló vokális-

típus nem tűnt föl, anyakönyvezve nincs, semleges *e*-nek volna nevezhető és *e'*-vel jelölhető. A kvarton, a kezdődő ajakkerekítésnek megfelelően az az „ö-szerű” *e*-típus jelenik meg, amelyet a fonétika „svá”-nak nevez és fordított *e*-vel(*ə*) jelöl. Hallható a német végső súlytalan szótagokon: *gehen, geben, Knabe, Kohle* . . . ; az angolban: *instance, Gladstone, Brixton, Parkestone* . . . ; a franciában (*e muet*) : *je, le, me, te* . . . ; ugyanaz hallható egyes szláv nyelvek látszólagos mássalhangzótorlódásainál: a szerb-horvátban: *krst, prst, trg, smrt* . . . ; a csehben: *srđce, krčma, prchati* . . . ; az oroszban: *много, мало* . . . ; a magyarban modorosság számba megy, olyanoknál hallható, akik túlzottan törekszenek érthetőségre: *énə, tégedə* . . .

Az eddigiekből világos, hogy a skála kvintjén, szűkített kvintjén és kvartján három önálló vokális típus szólal, saját hangján fél-fél hangnyi különbséggel, az *ä—e'* — és *ə*. A hangzók *i*-től *ä*-ig megőrzik nyílt jellegüket, az *e'* közömbös, az *ə* kezdi a zárt hangzók sorozatát. A semleges *e'* előfordul a német súlytalan *ge-*, *be-* előszótagokban. Minthogy sem *e*, sem *é*, sem *ə*, sem *ä* gyanánt nem könyvelhető el, azért adja pl. SIEBS a német színpadi ejtésről írt munkájában (*Deutsche Bühnenaussprache*. Bonn, 1920: 42 és a kiejtési szótárban) az utasítást, hogy az *e*-nek írt vokális, mellékszótagokban, pl. elől *ge-*, *be-*, hátul *-e*, *-en*, gyenge *e*-nek, svának ejtendő. Ez azonban semmiképp sem állhat, mert a *ge-* és *be-* szótag *e*-je és az *-e* és *-en* szótagoké két különböző vokális típus, félhangnyi saájáhang-különbséggel. Sűgjuk csak a *geblieben* szót. Helyes kiejtés esetében *c* diapazonnál a *gesz 3—c 4—f 3* dallamot kell hallanunk. Ha azonban a *ge-* szótag *e*-jét svának ejtjük, akkor az *f 3—c 4—f 3* dallam hallható. Egyetlen próba is meggyőzhet arról, hogy ez fonétikailag teljesen hamis.

Az *ü* felé vezető nagy terc a fenti **A** szkéma szerint nyelvállásban egyezni fog a kis szekszttel, ajaknyílása másodfokú. A **B** szkéma *ü*., felé szerint, a nyelv további ellapulása párosul a megfelelő ajakkerekítéssel. Itt egy nyílt ö-féleség hallható (*oe*). A magyarban nincs meg. A franciában hosszan is, röviden is, nazálisan is előfordul: *coeur, fleur, soeur* . . . , *seul, neuf, peuple* . . . , *un, humble* . . . ; az angol *flirt, girl, her, heard* stb. a **B** szkéma szerint képződik.

A kis terc nyelvállása vagy azonos a nagy szeksztével, s páros a harmadfokú kerekítéssel (**A** szkéma), vagy tovább laposodik a megfelelő ajakkerekítéssel párhuzamosan (**B** szkéma). Itt a rövid zárt ö hallható (*ø*). A magyarban: *kör, török, dörömlői* . . . ; a németben: *Götter, können, Mönch* . . .

A kis heted nyelvállása negyedfokú kerekítéssel kombinálva a skála nagy szekundját szólaltatja meg. Fűggvénye a hosszú ö (*ø*). A magyarban: *bőr, tör, főz* . . . ; a németben: *schön, blöd, Höhe* . . . ; a franciában: hosszan: *veux, creuse, jeune* . . . , röviden: *peu, voeu, eux* . . . A **B** szkéma szerint tovább laposodik a nyelv a megfelelő ajakkerekítéssel.

A kis szekundnak olyan a nyelvállása, mint a nagy hetedé volt, s az ajakkerekítés még erősebb. A **B** szkéma szerint nő a nyelvhát távolsága a szájpadtól és szűkül az ajakrés. Itt a rövid *ü-t* kapjuk (**Y**). A magyarban: *ül, fül, üt* . . . ; az ógörögben: *ὑδωρ, πῦρ, τύπος* . . . ; a németben: *dürr, Mütter, fünf* . . .

Még egy félhanglépés tovább szűkítéssel vagy tágítással s a legszűkebb ajaknyílással egybekötve, elvezet a skála alaphangjához, amelynek hangzóban a hosszú *ü* a megfelelője (*y*). A magyarban: *üz, tűz, fűz* . . . ; az ógörögben: *τύφος, ῥῶσαι* . . . ; a németben: *für, kühn, Tür* . . . ; a franciában: hosszan: *juge, sur, pur* . . . , röviden: *pu, lu, bu, du*.

A hanglépcső alsó tetrakordja a szűkített kvinttól kezdve ajakkerekítés nélkül is létrejöhet, pusztán csak a nyelv további ellapításával, az így létrejövő skálahangoknak azonban más lesz a hangzó függvénye. Ezek sora *ä*-től kezdve fokozatos átmeneteken keresztül végül *á*-hoz érkeznek. A szűkített kvint még a neutrális *e'*. A kvart és a nagy terc még ennek közelében marad, a kis terc azonban már az *á* felé hajló *e* típus, amely a magyarban mint dunántúli *e* ismeretes. A kis szekundon pedig egy olyan egyszerű rövid *á*-szerű hangzó válik hallhatóvá (*v*), amely gyakran szerepel pl. a német *-er* végződéseknél: *cher, nieder, wieder*, ahol ui. a nyelv hátsó része abban a pillanatban, amikor a nyelvhegy a pergő félzárlatra indul, le kell süllyedjen a **B** szkéma kis szekundjának helyzetébe.

Az alsó oktáván a **C** szkéma szerinti tiszta hosszú nyílt *á* hallható. Magyar: *áll, rág, vár* . . . ; német: *da, war, Saal* . . . ; angol: *father, arms, pass, are* . . . ; francia: *cage, art, male, passe* . . . ; olasz: *dare, pace, madre* . . . ; spanyol *llama, padre, suonar* . . . ; orosz: *да, даа, дааа* . . . ; szerb-horvát: *mak, jar, jaje*.

Az *á*-tól *ú* felé egy hátsó vízszintes tengelyen jön létre a hangolódás. E hátsó tengely az elülsőtől kiegyenlített hangzás esetében pontosan egy oktávnyira fekszik. Ha az elülső előbbre tolnánk, vele párhuzamosan a hátsónak is előbbre kell kerülnie. Ha pl. a *c 4*-es *i* helyett egy *j 4*-est szólaltatnánk meg, akkor *á*-nak hangoltsága *f 3* lesz, *ú*-é pedig *f 2*. A fokozatos mélyülést itt a hangzócsatorna fokozatos elszűkülése okozza a lágyiny felé, a nagy és kis szepten, nagy és kis szeksten át a kvintig, ajakkerekítés nincs. A szűkített kvint a mély hangzóknál is indifferens nyelvállást jelent. A nyelvgyök hátra húzódik, közép magasságot foglal el, az ajaknyílás sem nem nagyon nyitott, sem nem kerekített, tehát semleges. Az alsó tetrakord fokai a kvarttól lefelé rendre ugyanazon helyzeteket mutatják, mint az előző tetrakordbéliéik, csak a kiegészítő hangolással kombinálódnak.

A mély vokálisok nagy hetedén szólal a latin, a görög, a germán és a szláv nyelvek rövid *á*-ja (*ā*), ami a magyarban csak kivételesen hangzik, idegen ajkúak magyar beszédében vagy a tanult emberek ejtette idegen kölcsönszavakban: *akadémia, Albert, párlámen* . . . ; a németben: *hat, man, Angst, Bach* . . . ; az angolban diftongus első része: *sound, hous, mine, fife* . . . ; a franciában röviden: *ma, ta, la, sal* . . . ; félhosszan: *femme, madame* . . . ; az olaszban: *parta, amanda, santa* . . . ; a spanyolban: *tal, mal, alma* . . . ; az ógörögben *ἀνδρα, μαλά, θάλασσα* . . . ; az oroszban: *вам, как, я* . . . ; a szerb-horvátban: *ako, zašto, zlato* . . .

A kétféle rövid *ā* közti különbség megfigyelésére sugjuk a következő szavakat: 1. *Liebermann*, 2. *Niedergang*, 3. *Innerhalb*, 4. *Fischergarn*, 5. *Jedermann*, 6. *Eberhardt*, 7. *Federkraft* stb. Az első és a második esetben melódiánk a sugáskor: 8—k2—nVII, a harmadik és negyedikben: n7—k2—nVII, a többiben: k7—k2—nVII. (Az arab számok a magas, a római számok a mély hangzók oktávájának fokait jelzik.)

A kis VII-ednek megfelel egy még mindig *á*-szerű vokális, de sötétebb még a rövidnél is (*ā*). A cigányok ejtik így hosszú *á*-ikat: *csāvo, dād, kālo* . . . , vagy a magyar hosszú *á*-kat: *lātom, bārātom*. Ilyen a palóc nyelvjárás *ā*-ja is: *Vā, mādār, tālān* . . . Találkozunk vele a csehben: *pād, pān, palác* . . . ; a franciában hosszán: *pāte, māt, bātom* . . .

A nagy VI-odnak megfelelő hangzóban emelkedik a veláris jelleg. A románban használatos s ott a jele *ă*: *apă, păr, sâbătă* . . .

A kis VI-odon szólal, a széles, a kvinten a szűk ejtésű veláris *i* (Y, *í*). Mintaszavak találhatók rá az oroszban (*и*), bolgárban (*ѣ*) és a románban (*ă, î*), amelyek közül az új írásreform csak az *í*-t tartotta meg. Orosz: hosszabban: *быть, крыть, мыть*, rövidebben: *мы, быт, дылда* . . . ; bulgár: *Български, рѣка, рѣзе, стѣпало* . . . ; román: *în, îmi, căt, sănt* . . .

Az orosz veláris *i*-vel (az ószláv jeri-vel, *и*) részletesen foglalkozik STUMPF (Sprachlaute 196—7), kiegészítve BROCH, THOMSON és GRÜTZNER megfigyeléseit a sajátjaival. Magas adatai (f3—a3) arra vallanak, hogy mind elődei, mind ő maga a hangzónak csak legvilágosabb variánsaival találkoztak, amelyek a b2—d3-as *ú*-knak kvintjei. Képzésük már szinte palatális. Szájhangulási kísérletek *i* sűgással hamarosan meggyőzhetnek, hogy azok az a3-nál csakugyan kezdik felvenni veláris jelleget. A sötétebb variánsok természetesen annál inkább velárisak. A döntő egyébként STUMPF interferencia-csöves kísérlete *c* és *cI* alaphangon, ami lehetővé tette a hangzó szintetikus előállítását is. A maximum *ui*. mindkét esetben *g3*-ra esett, vagyis az alaphangot tekintve egy kvint felhangra, mégpedig *c*-n a 12.-re, *cI*-en a 6.-ra, s a hangzók skálarendje szerint a veláris *i* csakugyan kvintje a mély hangzók oktávjának. A GARBUZOV N. A. szerkesztette „Zenei akusztika” 176. lapján említi, hogy MJASZNYIKOV L. L., a moszkvai Rádióvételi és Akusztikai Intézetben vizsgálatokat végzett orosz hangzókön és az *и*-re csak egy formánsrégiót állapított meg. Sajnos nem közöl róla közelebbit, de ennyiből is kiviláglik, hogy csak rövid formákat vizsgált, STUMPF szerint a hosszabbaknál 2 maximumnak kellene jelentkeznie.

A hangzó valamikor megvolt a magyarban is, de palatalizálódott. Emlékét őrzik azonban azok a hosszú *i*-s szavaink, amelyek még mindig a mély ragokat és képzőket vonzzák a hangzóilleszkedés törvénye szerint. (Vö. GOMBOCZ Zoltán: Ö. gy. művei II. kt. Hangtan, 73. l.)

A szűkített kvint vokális függvénye az a többféle betűvel jelzett magánhangzó (*ä*), amire példák hozhatók fel pl. az angolból és az oroszból: *but, cut, hunt, tun, come, one, up, hurry* . . . ; *стакан, дома, столы, Москва* . . . Világosabb árnyalatban könnyebben ejthető.

A kvarttal kezdődik a mély hangzók zárt sorozata. Itt hallható a mély magyar *a* (*ä, ä*): *kard, lat, hat, van* . . . A németben önállóan nem szerepel, de ott van az *eu* (*äu*) diftongus hosszú előtagjában: *Eule, heulen, Bäume, Träume* . . . ; angol: *of, not, got, dog, dall, on, cough* . . . ; francia: nazálisan hosszú és félhosszú formában: *manger, tendre, science, enfant, dans, chant, sans, champ* . . .

A mély oktáv nagy tercén a nyílt *ó*-val találkozunk (*o*). Angol: *all, law, four, ward, warm, laud, brought, job, north, lord* . . . ; francia, hosszan: *fort, mort, loge* . . . , röviden: *comme, botte, folle* . . . , nazálisan: *bon, mon, mont, pont* . . . ; latin: *nos, vos, sors, mors, bos* . . . ; olasz: hosszan s röviden: *Roma, amore, loco, rotondo, bollo* . . . ; spanyol: *mocion, todos, son, tomo* . . . ; orosz: *мост, сто, дом, сон, тон, нос, бол, стол* . . . , lágyítva: *даём, вёл, нёс* . . . ; szerb-horvát: *dobro, ovdé, otac, pole* . . . ; ógörög: *ᾠς, ᾠμα, χῶμα*.

A kis terc képviseli a rövid zárt *o*-t (*ö*). Magyar: *bor, tor, hol, kor* . . . ; német: *doch, Spott, Volk, von, Gott* . . .

A nagy szekund a hosszú *ó* (*o*). Magyar: *ól, szól, lóg* . . . ; német: *Sohn, vor, Moor* . . . ; francia: *rose, chose, faut, faux* . . . ; angol: enyhe *u* utánhangzással diftongizálódva: *so, rose, close, foe* . . .

A kis szekundon már a rövid *u* hallatszik (*U*). Magyar: *fut, tud, jut* . . . ; német: *Hund, Kund, und* . . . ; angol: *put, foot, book, could, woman* . . . ; olasz:

giù, più, futuro, punto . . . ; soanyol: *puno, mudar, causa* . . . ; latin: *dum-
jus, cum* . . . ; orosz: *сум, шум, звук* . . .

A prím, egyben a mély hangzók oktávájának alaphangja a hosszú *ú* (*u*). Magyar: *út, bús, kút* . . . ; német: *du, gut, Huhn* . . . ; angol, enyhe w utóhangzással: *pool, too, two, room* . . . , j-vel lágyítva: *due, few, view, tune* . . . ; francia, hosszan: *tour, jour, gout, court* . . . , röviden: *tout, toute, joujou* . . . ; olasz: *puro, uno, fiume* . . . ; spanyol: *luz, lujo, mucho* . . . ; latin: *lupus, dubius, cura* . . . ; orosz, lágyítva: *ю (ju), шум, я знаю* . . . ; szerb-horvát: *sluga, grub, žuto* . . . ; ógörög: *μοῦσα, οὐλε, τοῦ*.

Bár az *ú—ü*, valamint az *ú—ü*, vonalon az abszolút hangolási rend beavatkozása miatt nem keletkezhetnek vokálistípusok, ezek a menetek sem maradnak kiaknázatlanul a hangzóképzés céljaira, a német *eu, äu* diftongusok nyelvmozgása pl. éppen ezt a vonalat járja végig, amikor az artikuláció alatt az *ä* helyzetből végcélja a *sva* felé tart, összeköti a mély hangzók kvartját a magasakéval.

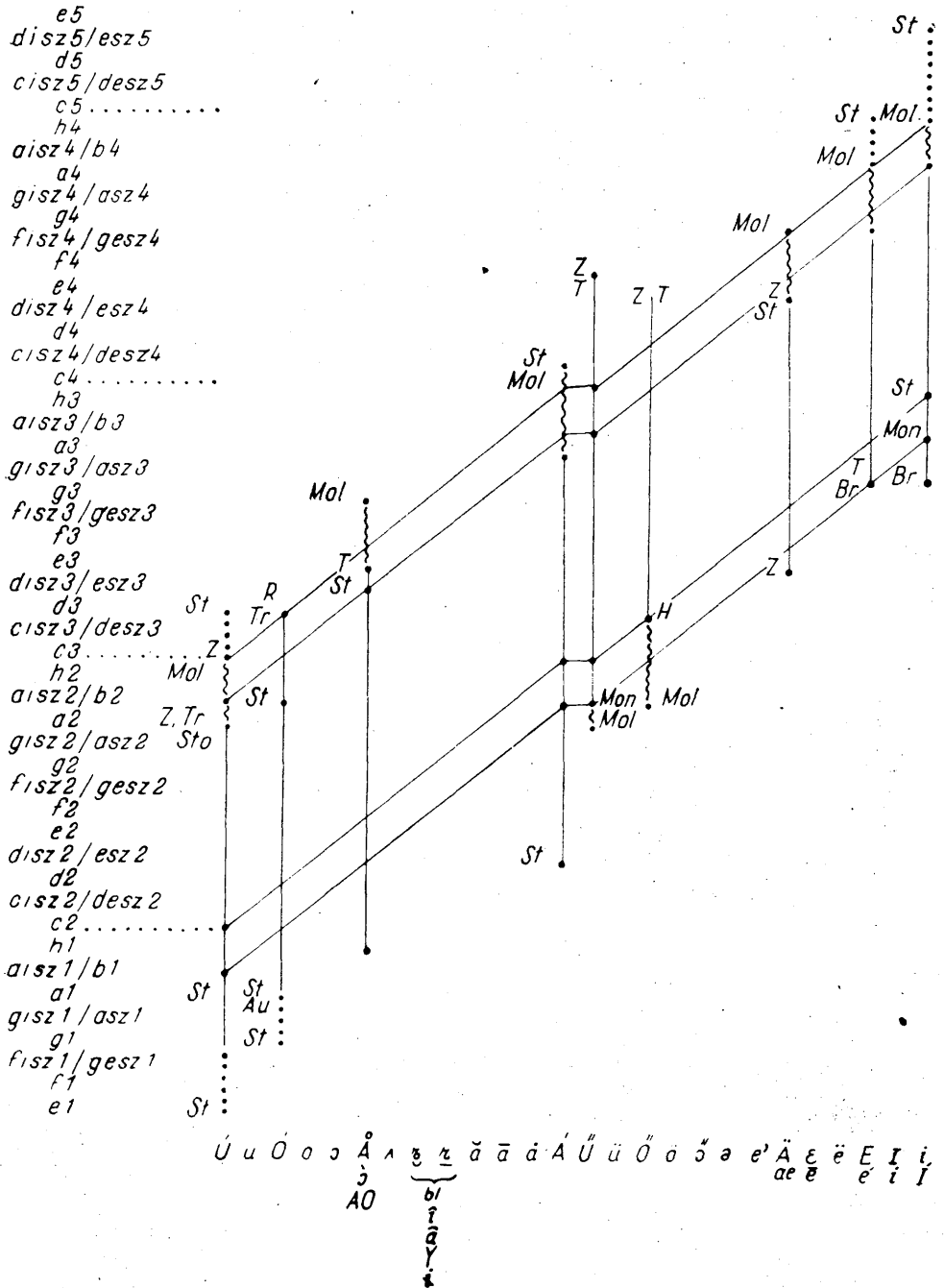
A fizikai hangzókutatás formánsrégiói a vizsgált hangzókánál a 8. ábra tanúsága szerint pontosan egyeznek a vokálisok skálarendjével. A tábla baloldalán vertikális elrendezésben a kromatikus lépcsőfokok követik egymást *e 1—e 5*-ig. Alul horizontálisan sorakoznak a vokálisskála típusfokai kromatikus sorrendben. A fizikai kutatásban vizsgált 9 fővokális nagy betűvel. Fölöttük formánsrégiójukat jelzi egy függőleges, azoknak a kutatóknak a nevével, akiktől a régió legmélyebb és legmagasabb adata származik. A félhangonkint emelkedő rézsút vonalak a kromatikus vokális skála emelkedését ábrázolják különböző diapazonok mellett: *b1—b3*-ig, *b2—b4*-ig, illetőleg *c2—c4*-ig és *c3—c5*-ig és igazolják, hogy egyöntetű árnyékolás esetében a sötét és világos vokálisok egy-egy oktávnyi terjedelmének kerekén egy oktávnyi árnyékolódás áll rendelkezésre. Az árnyékolódás alsó és felső határai felé egyre nehezebb a megfelelő hangoltságot létrehozni s ezzel a sor kiegyenlítetttségét biztosítani. Ez előre sejtethető volt a szájhangelődési lehetőségek áttekintése után: az abszolút hangolási rend három oktávájából két oktávot foglal le a hangzó birodalom, egy oktáva marad tehát az árnyékolódásra. Az *ú*-nak és *i*-nek a fizikai kutatás adata formánsrégiói szerint ez az árnyékolódási szakasz *b1—b3* és *b2—b4*, illetőleg *c2—c4* és *c3—c5* között fekszik. Világosan mutatják ezt a rézsút emelkedő vonalak metszéspontjai a formánsrégiók szélső értékeivel. Innen érthető, mért hangzik a legszebben a hangzósor a *cisz/desz — d* vagy *disz/esz* diapazon szerint ejtve, mért használja viszont a közönséges beszéd és tanulatlan ének a magasabb hangszín fekvéseket. A formánsrégiók helyenkint látható hullámvonalas kiegészítéseit saját sűgási kísérletek támasztják alá. E kiegészítések is rámutatnak a hiányos indukció már előbb említett lehetőségére: nem lehetetlen az ilyenféle adat, csak eladdig még nem került elő az induktív kutatások során.

A 6. ábra rövidítései:

Au	Auerbach
Br	Bremer
H	Helmholtz
Kr	Krönig
Mon	Monoyer
R	Rousselot
Sto	Storm
Tr	Trautmann
Z	Zahn

St STUMPF Sprachlaute
106, 107, 148—54
nyomán.

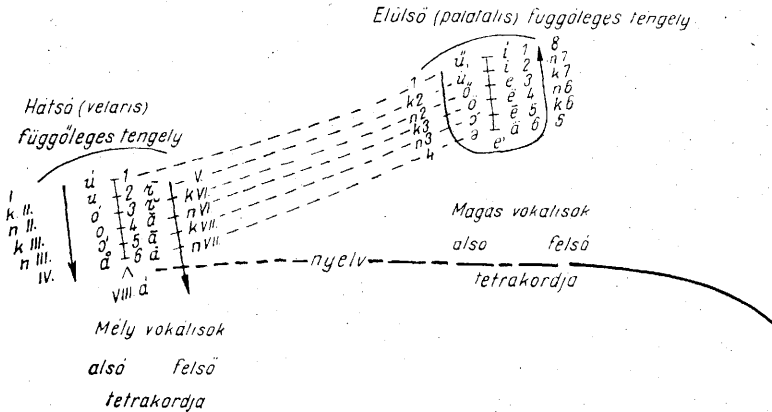
T Tarnóczy: A magy.
magánhangzók akusz-
tikai szerkezete,
Bp. 1941.
Mol Molnár

6. ábra

A fizikai hangzókutatás egyéb bizonyítékokat is szolgáltat a hangzók skálarendjére. STUMPF vokális boncolásaival kapcsolatban érdekes problémát vet föl. Úgy találta ui., hogy lebontása alkalmával végeredményben minden hangzó *ú*-ba megy át, közben azonban más lépcsőket is érint. A felső formáns kikapcsolása után hat még az alsó, egy másik, sötétebb hangzó saját hangja. Mielőtt *ú*-hoz ér, *ó* esetében *UO*-t, majd *Uo*-t hallani. Az *Á*-nál *O—UO*-t, *Ó*-nél *O*-t, *Ae*-nél *Aoä—AO*-t (az *AO = Á*). *Ű*-nél *Uü*-t, *I*-nél *Uü*-t... (i. m. 60). „Honnét van az — kérdi Stumpf 343. lapján —, hogy a mesterséges és természetes bontási termékek mindig egyenesen nyelvileg is létrehozhatók, olyanok, amelyek egyéni, nyelvjárási, vagy nemzeti hangzóképzések alkalmával csakugyan előfordulnak? ... A felelet nem lehet más — folytatja —, hogy a beszédszerv beállítása, amelyet U-tól eltekintve minden hangzó megkövetel, magába kell foglalja a bontási termékek beállításait is. Hogy ez mért van így, a beszédszerv fiziológiája fogja eldönteni, nem a mi dolgunk. Tudtommal e speciális kérdésnek még nem jöttek nyitjára.”

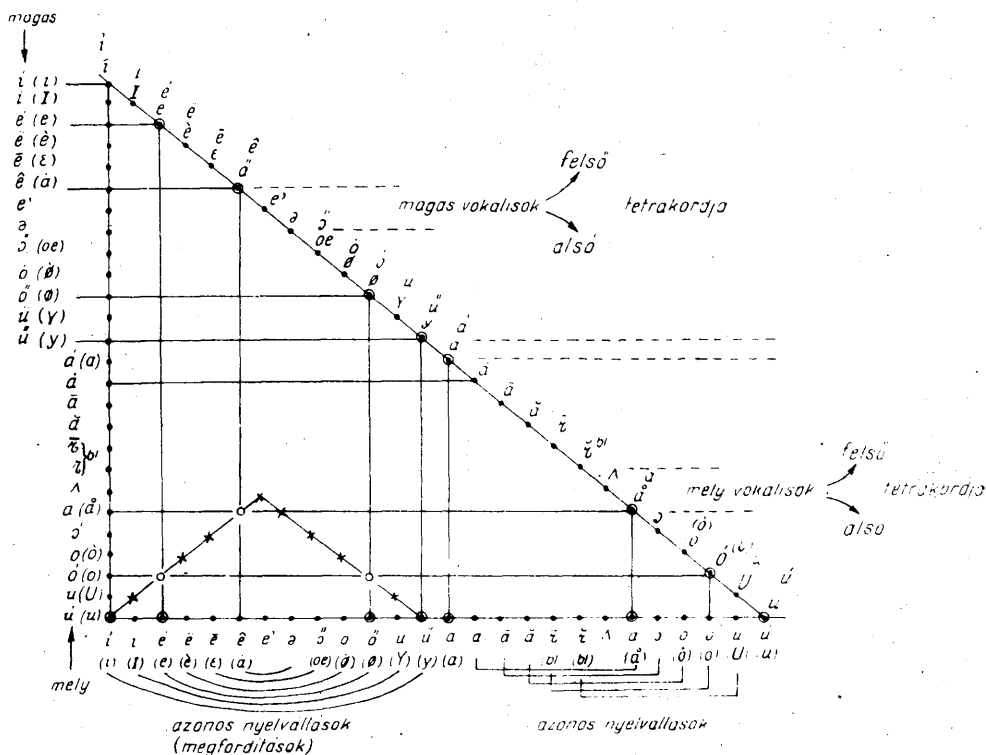
A tagolási lehetőségek szétszedése és a hangzók skálarendje összeköttevésben az artikuláció élettani folyamatával megerősíti STUMPF logikus sejtéseit. A bontási termék gyanánt keletkező hangzó nemcsak mint alsó formáns rejtőzik a vizsgált vokális hullámképében, hanem csakugyan előkészítődik az artikuláció folyamatában. A vizsgált 9 főhangzó csak egy harmadát teszi ki a vokális lehetőségeknek, de bontási termékeik mégis bizonyos törvényszerűségekre mutatnak, ami a vokális skálarend segítségével jól kiegészíthető és magyarázható. Az alábbi következő 7. ábra, mely a folyamatot szkematikusan ábrázolja, mutatja az összefüggéseket:

7. ábra

Az egyenes és görbe nyíl a világosodás irányát mutatja. A tengelyek melletti arab számok a csatorna tágulás fokait jelzik. A külső római számok a mély hangzók kromatikus skálafokait, a külső arabok a magasakét tüntetik fel. A magas vokálisoknál a skála felső kvartja tükörképe az alsónak, az azonos nyelvállású vokális párok zeneileg szólva egymás megfordításai, vagyis olyan hangzóközök, amelyek egymást oktávára egészítik ki. A mély vokálisoknak is vannak azonos nyelvállású párjaik, de más elrendezésben. Itt *ú*-nak és *á*-nak

nincs párja, egyébként a kis szekund nyelvállása azonos a kvintével, a nagy szekundé a kis szekszttével stb. A táblázat világosan mutatja, hogy a világos vokálistpárok nyelvállási rendszáma ugyanaz az elülső tengelyen, mint bontási termékeiké a hátsón. Az 1-es rendszámú *í* és *i*-ből lesz az 1-es rendszámú *ü*. Az *ő* és *é* a 3. fokon jönnek létre, lebontáskor *ó* lesz belőlük a hátsó tengely 3. fokán. Az elülső tengely 6. fokának hangzópárja az *ə* és *ä*. Bontási termékük az *â*, ugyancsak a 6. fokon keletkezik a hátsó tengelyen. A törvényszerűség zeneileg úgy volna kifejezhető, hogy a magas vokálisok alsó kvartjában helyet foglaló hangzók bontási termékei azonosak azok alsó oktávéival, s ugyanaz a bontási termékük van a felső kvartban helyet foglaló megfordításaiknak is.

8. ábra

A mély hangzóknál nincs tengelyváltás, ott a magánhangzók egyenesen *ü*-ba torkollnak, mégpedig úgy, hogy a távolabb fekvők a közbeeső fokokat is érintik, vagyis *â-ó-ü*, *ä-â-ó-ü* stb. Az előző fokokat természetesen a világos vokálisok közül is érintik azok, amelyeknek távolsága nagyobb az *ü*-től egy oktávnál.

E törvényszerűség alapján ama vokálisok bontási termékeire is következtethetünk, amelyekre vonatkozólag nem szolgáltatott még adatokat a fizikai megfigyelés. A vokálisok viszonya bontási termékeikhez a 8. ábrán látható. STUMPF bontási termékei *o*-val jelöltenek, a többiek, a várhatók + jellel. A felső tetrakordok mindkét oktávéban kerekítetlenek, az alsók kerekítettek.

Jelen tanulmány kutatási módszere se nem tisztán genetikai, se nem tisztán fizikai. Egyesíteni törekedett az egymást elvileg kiegészítő, mégis mindig külön alkalmazott metódusokat. Ilyformán az egy és ugyanazon jelenséget különböző oldalról szemlélő szakkifejezések közelebbi összeköttetésbe kerültek egymással, lehetővé vált a genetikus fonétika eredményeit a fizika s a fizikai hangvizsgálatokéit a genetikus fonétika nyelvén kifejezni, mondhatnók a kétféle terminológia szótárát összeállítani. Hogy aztán végeredményben egy harmadik terminológiára is sor kellett kerülnön, a muzsikáéra, az már a dolog természetében rejlik. A talált tények kifejezésére, a hangzók skálarendjére már ott ajánlkoztak kész szakkifejezések. Amióta különben a hangszín probléma magassági alapon oldódott meg, ez várható is volt.

A feladat megoldását a kétféle hangszín vonatkozás szigorú szétválasztása tette lehetővé s a relatív és abszolút hangszín fogalmának bevezetése természetnek bizonyult. Ezzel lett világossá, hogy a típus a relatív, a variáns pedig az abszolút hangszín vonalán keresendő. Egy hangszín reláció fekehet ti. világosabb vagy sötétebb színzónában. Kiderült, hogy a kétféle hangszín vonatkozás hogyan dől el az artikuláció (= szájhangolás) folyamán, a vízszintes és függőleges szájjüregtagolódás útján (= az abszolút és relatív hangolási mód érvényesítésével). Hogyan jönnek létre a magas vokális jellegek egy elülső s a mélyek egy hátsó függőleges tengelyen, hogyan függ az árnyalat (az abszolút hangszín) a függőleges tengelyek (ordináták) fekvésétől a vízszintes tengelyen (az abszcisszán). Így megoldódott a rezgésszámok kétértelműsége, mert világossá vált. hogy mi irandó a relatív és mi az abszolút hangszín számlájára. A skálarend alapján pontosan következtethetünk egy rezgésszámból az artikulációs folyamatra és viszont a folyamatból a várható rezgésszámmra. A vokálisok egy kromatikus skála fokainak függvényei gyanánt jelentkeztek, tehát felfoghatók skálahangoknak s távolságuk egymástól intervallumnak (hangszínköznek). Mint skálahangokat kifejezhetjük őket viszonyszámokkal, sőt hanglogaritmusokban. Mint hangmagasságok ábrázolhatók egy kúppaláston lefutó, vagy direkt logaritmikus spirális poláris koordináta-rendszerében, ahol abszolút fekvésük és viszonyuk egymáshoz spirál-fokokban láthatóvá válik. Mivel a kúpon lefutó csigavonal nem magát a hanglogaritmust szemlélteti, hanem annak rendjét-módját, ahogyan a rezgésszám-szaporodás a logaritmikus hang emelkedést valóra váltja, alkalmasabbnak látszik ilyenfajta ábrázolás céljaira. E tanulmány keretei nem engedik meg ennek részletes ismertetését, csak annyit kell róla mégis megjegyezni, hogy a spirális adatok sokkal pontosabban megjelölik a vokális helyét a hangszín kontinuumon, mint akár a leggondosabban összeállított fonétikus írás (vö. a budapesti Zeneművészeti Főiskolán 1947/48-ban tartott Eufonétikai Szeminárium szillabuszát a főiskola azévi Évkönyvében). Hogy a skálarend a vokálisok világossági sorát végérvényesen eldönti, a rend matematikai természetéből önként folyik.

A fonétikának ez a matematikai alapja igazolja HELLWAG és KEMPELEN előre megérző sejtelmeit. STUMPF idézi (253) HELLWAGnak egy följegyzését 1780-ból: „... , ilyformán talán lehetővé válik, hogy minden vokális és diftongus, amelyet valaha ember ejtett, hasonlóképp matematikailag, lépcsőzettel meghatározottassék ...” KEMPELEN pedig így ír (Mechanismus der menschlichen Sprache, 110. §, 196—7): „Ha különböző magánhangzók, még ha ugyanazon hangmagasságon ejtek is ki, úgy tűnik, mintha volna valami rajtuk, ami a füleket csalja, s azt a hitet kelti bennem, hogy dallam

szól bennük, ami mint jól tudom nem jöhet létre másképp, mint magasabb és mélyebb hangok váltakozásával...”

A szájüreg kromatikus rendű relatív hangolásával 26 (illetőleg 28) fölismerhető vokális típust lehet termelni. Sűrűbb lépcsőzet elvileg a vokális típusok számát is növelné, az ilyen sorozat tagjai természetesen hangszínből is közelebb kerülnének egymáshoz. A kromatika azonban elégségesnek látszik hangzóképzés céljaira, mert annyit termel értékesíthető fizikai és élettani lehetőségek kihasználásával, hogy még így sem található sehol teljes egészében. Vokális ősforrása viszont minden nyelvnek, pozitív alap nemzetközi fonetika számára. Minden nyelvtől független, csak fizikai-élettani normáit követi, viszont minden nyelv belőle merítvén tőle függ, objektív mérőeszköznek kínálkozik összehasonlításoknál.

Az énektanításban, ahol a szép keresése vetette fel a problémát, igen előnyösnek bizonyult a hangszín boncolása. A tanulmány első fogalmazásában 1942 nyarán jelent meg, „Eufonétika, a szép beszéd és ének tana” címmel (Budapest, Kis Akadémia kiadása 111 Jap). Fejtegetései túlnyomórészt genetikusan jártak, végső eredményben az derült ki belőle a gyakorlat számára, hogy ha valahol hanghiba jelentkezik, pontosan megítélhető a hangszínből, melyik hangkeletkezési szakaszon keresendő. TÁTRALJAY Zoltán ennek átvizsgálására nyitott klinikáján egy különleges ambulanciát, „E u f o n é t i k a i r e n d e l é s” címmel, a művészi ének és beszéd hangzavarainak gyógyítására. A beteg előbb fonetikai vizsgálat alá került s csak az előzetes hangszín-diagnózis után vizsgálta meg az Orr-gége-fül klinika fonetikában jártas asszisztense, POLYÁNSZKY Tibor orvosilag. 1946-ig több mint 500 ambulánst tartott nyilván a kartoték s az orvosi lelet mindannyiszor egyezett a praelimináris fonetikai diagnózis megállapításaival.

A hangszerv pontos beállításának lehetősége a szájhangolás révén jelentékenyen megrövidíti a hangképzés idejét. A sügött hangnak egy tapasztalati skála diktálta magassága a hangszerv minden mozgó részét kényszer nélkül, szinte automatikusan mozdítja oda, ahova kell, hogy a hang szépsége biztosítódjék s ezúton gyorsan beidegződik a legmegfelelőbb, technikailag legkönnyebb megoldású artikuláció. A vokálisskála éppen ezért szilárd alapja nemcsak a helyes, hanem egyben a szépen zengő kiejtésnek is, mind az anyanyelven, mind pedig az idegenen. Nagy segítség beszédhibák javításánál, meg nyelvjárási modorosságoknál. Jelentős támasztéka a kórushangképzésnek, az egységes, kiegyenlített kórushangszín biztosításának.

A hangzóbirodalom összefüggése a zenei alapfogalmakkal alkalmat ad arra, hogy bizonyos nyelvi történéseket zenei szaknyelven is kifejezhessünk, és megvilágíthassunk. A tiszta oktávugrásoknak és megfordításoknak úgy látszik különös szerepük van pl. a magyar magánhangzó-illeszkedésnél, vagy a német tőhangzó-változásoknál (Brechung, Ablaut, Umlaut). Ez persze csak a kérdés felvetése, hogy használható lesz-e a zenei szemlélet a nyelvtudományban, további gondos vizsgálatoknak kell eldönteniük.

MOLNÁR IMRE

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Szófejtések

1. Magyar *féreg* 'Wurm'

1. A m. *féreg* (*férget*) [XIV. sz. v. *ferek* 'vermis', kis *fereg* 'vermiculus' BesztSz.; N. *férög*, *fireg* MTSz.] 1. 'Wurm, Insekt'; 2. 'wildes Tier, Bestie' (NySz.); 'mindenfélé, kártékony állat: egér, patkány, görény, farkas, medve (MTSz.) etimológiai megfelelőinek tartják a vog. (AHLQV.) *pierk* 'Wurm', (VNGy. II, 684) *pēr̄k* 'féreg', (ÁKE. 271) É., L. *pēr̄k* (REG. *pēr̄ik*) 'Wurm, Ungeziefer', AL. *vānplēn* *pēr̄k* 'horgászó giliszta; Erdwurm' szót (MUSz. 516; MUNKÁCSI: NyK. XXV, 173; SZINNYEI, NyH.⁷ 144; EtSz.; SzófSz.).

2. Véleményem szerint a m. *féreg* és a vele egyeztetett vog. *pēr̄k* szóval etimológiailag összetartozik még a következő zürjén szó is: (WICHM.—UOT.) I. *pēr̄k* 'Filz-, Schamlaus (Phtirius pubis)'.
Az egyeztetésnek hangtani nehézsége nincs. A zürj. *pēr̄k* és a *féreg* szavunkkal összetartozó vog. *pēr̄k* mássalhangzói hangról-hangra megegyeznek. A magánhangzómegfelelés (m. *é* < *ē ~ vog. *ē* < ósvog. *i ~ zürj. I. *ǣ* < óspermi *e) is szabályszerűnek tekinthető.

Féreg szavunk *g*-je eredetibb *k*-ből fejlődött (vö. R. *ferek*). A magyar szó szóvégi *-g*-jét és a rokon nyelvekbeli megfelelők szóvégi *-k* hangját kétféleképpen is magyarázhatjuk. Ha a *-g*, illetőleg a *-k* a tőhöz tartozik, akkor *féreg* szavunkban, valamint a vele összetartozó szókban finnugor *rkk hangkapcsolatot kell feltennünk. Minthogy azonban az *rkk- mássalhangzókapcsolatra több példánk nincs, sokkal valószínűbbnek látszik, hogy ezen szók m. *-g* (< *k*), vog.—zürij. *-k* eleme sem a tőhöz tartozik, hanem a finnugor *kk kicsinyítő képző folytatója (vö. SZINNYEI, NyH.⁷ 92—3; GYÖRKE, Wortbildungslehre 9; LEHTISALO: SUSToim. LXXII, 365—7).

Az egyeztetés jelentéstani szempontból is lehetséges, noha a zürj. I. *pēr̄k* 'Filz-, Schamlaus' jelentése kissé eltér a m. *féreg* és a vog. *pēr̄k* általános 'Wurm' jelentésétől. Valószínűnek tartom azonban, hogy a zürjén szó eredeti jelentése is 'Wurm' volt. Az általános 'Wurm' jelentésből a zürjénben konkrét 'Filz-, Schamlaus' jelentés fejlődött. E jelentésfejlődés mellett szól a m. *féreg* sokféle másodlagos jelentése is (I. NySz., MTSz.; különösen összetételekben, például: *büdös-féreg* 'poloska; Wanze', *palack-féreg* ua., *körös-féreg* 'spanische Fliege', *szőr-féreg* 'crino, comedo; Dürrmaden' NySz.). Egy összetett szóban *féreg* szavunknak ugyanúgy 'tetű; Laus' jelentése van, mint a zürj. *pēr̄k* szónak: *tetű-féreg* 'Laus' (NySz.).

2. Magyar *has* 'Bauch'

1. *Has* [XV. sz. e. f. *hasa* BécsiK., XV. sz. v. *has* SchlSz.] 'Bauch' szavunkat régebben a vog. (MUNK.: NyK. XXV, 270) É. *χāpsi*, K. *khāpsi*

'tüdő', (KANN., WogVok. 72) TJ. *kapšë*, AK. *чопш*, P. ÉVag. *kopš*, FL. *кчопси*, SZO. *чопси* 'Lunge', a fi. *kupsu* 'halhólyag' és a lp. *kuopsa* 'lactaria pulpa piscis' szókkal vetették egybe (MUSz. 90; MUNKÁCSI: Nyr. IX, 305, 483; NyK. XXV, 270). BÁRCZI (SzófSz. 114—5) szerint ennek „...a származtatásnak mind hangtani, mind jel.-tani szempontból jelentős nehézségei vannak”. A SKES. a fi. *kupsu* megfelelői között a m. *has* egyáltalán nem említi.

2. Úgy gondolom, a m. *has* főnév hangtanilag — s mint az alábbiakban látni fogjuk, jelentéstani szempontból is — jól egyeztethető a következő finnugor nyelvekbeli szókkal: zürj. (WICHM.—UOT.) V., Sz., Lu., P. *gašš* 'auf den Rücken', (Lu., P. auch) 'auf dem Rücken'; Lu. *gašš usi* 'er fiel auf den Rücken'; Lu. *gašš kužla* 'ich liege auf dem Rücken', (GEN.) KP. *gač* 'auf dem Rücken liegend' | votj. (MUNK.) Sz. *gač*, K. *gaš* : g. *killini* 'hanyatt, hátton feküdni (на спинѣ лежать); auf dem Rücken liegen'; Sz. *gač vellini* 'görbe háttal jární (ходить сгибаясь на спину); mit gebogenem Rücken gehen'; Sz. *gačolo*, K. *gašalo*, *gašolo* : *gačolo pogirtisa* 'hátra buktatva; auf den Rücken stürzend' | lapp N. *gacem*, gen. -*ccema* 'ramus cornuum; cervix'; *cabmesti mu gacemi* 'han slog mig i Nakken', L. *kašcem*, *kašceme* 'der untere Teil des Hinterkopfes'. (A permi és a lapp szók etimológiájáért összertartozására vonatkozóan l. TOIVONEN: FUF. XIX, 62; UOTILA, SyrjChrest. 77).

A m. *has* szókezdő *h*-jának a zürj.-votj. *g*-, a lp. *g*-, *k*- (< fgr. *k-) szabályosan felel meg. A m. -*s*- ~ zürj.-votj. *tš* (*č*) ~ lp. -*cc*- (< fgr. *č) hangok megfelelése is szabályos. A magyar és a permi szók magánhangzóinak a viszonyára vonatkozólag vö. m. *fajd* ~ zürj. *baideg* 'Schneehuhn'; m. *ár* 'Preis' ~ zürj. *artalni* 'bedenken, überlegen, erwägen' (SzófSz.; COLLINDER, FUV. 77, 129).

A zürj. *gašš* 'auf den Rücken, auf dem Rücken' és a votj. *gač* 'hanyatt' határozószó ragtalan határozói használat útján jött létre. A zürj.-votj. *gašš* eredeti főnévi jelentése 'Rücken' lehetett. A lp. N. *gacem* 'ramus cornuum; cervix', L. *kašcem* 'der untere Teil des Hinterkopfes' mai jelentése is 'Rücken' jelentésből fejlődött. A lapp és a permi szók jelentésviszonyára vonatkozóan vö. osztj. (KT. 751) Likr. *pošš*, Mj. *pošš*, *pošš* (*pš*) 'Rücken; Rückenstück der Kleidung'; Trj. *pošš* 'Rücken, Rückenseite (als Ganzes, im Gegensatz zur Bauchseite), Rückenstück (des Pelzes u. a.); Hinterer, Arsch' ~ Vj. *pošš*, Vart. *pošš* 'Nacken'.

3. Első pillanatra úgy tűnik, hogy a m. *has* 'Bauch' és a rokon nyelvi szók 'Rücken' jelentését áthidalhatatlan szakadék választja el egymástól. Ha azonban feltesszük, hogy a m. *has* és a vele kapcsolatba hozható szók eredeti jelentése 'valami hajlott, domború, (ki)domborodó, (ki)púposodó'¹ lehetett, akkor eme alapjelentésből egyaránt megérthető a magyar szó 'Bauch' és a permi szók 'Rücken' jelentése. Ugyanerre az alapjelentésre vezet vissza LAKÓ (NyK. LII, 239 kk.) a következő, egymással etimológiailag összetartozó 'Bauch', illetőleg 'Rücken' jelentésű szokat: cser. (PAAS.—SIRO) *müškär*, *müškür* 'Bauch, Magen' | zürj. (WICHM.—UOT.) V., Sz., Lu., I., Ud., P. *mšš* 'Rücken, (I. auch) Rückgrat, Rückseite, Buckel' | votj. (MUNK.) Sz. *mšš* (tő: *mššk*-) 'hát (спина); Rücken'. — Azt, hogy 'Bauch' és 'Rücken' jelentésű

¹ Ehhez az eredeti alapjelentéshez közel álló jelentésben használatos a votj. *gač* ebben a kifejezésben: Sz. *gač vellini* 'görbe háttal jární' (MUNKÁCSI, VotjSzt. 237).

szók etimológiailag összetartozhatnak egymással, és ugyanolyan jelentés-fejlődés útján jöhetnek létre, mint azt fentebb bemutattam, az indoeurópai nyelvekből vett példák is igazolják (vö. LAKÓ: uo. 242). A latin *tergum* 'Rücken' óir *tarr* megfelelőjének a jelentése nemcsak 'Rücken, Hinterteil', hanem 'Bauch, Unterleib' is (vö. WALDE—HOFMANN, Lateinisches etymologisches Wörterbuch.³ Heidelberg, 1938). HELLQUIST (Svensk etymologisk ordbok.³ Lund—Malmö, 1948) szerint a svéd *buk* 'has' (~német *Bauch*) az ieur. *bhug-* 'böja ['hajlítani]' gyökkel, a svéd *rygg* 'hát' (~német *Rücken*) pedig a szanszkrit *kruñcati* 'kröcker sig ['hajlik, görbül]' szóval azonos.

3. Magyar *tér* 'weit, geräumig; Raum, Platz'

1. *Tér* (*teret*) 1. 'weit, geräumig' (NySz.); 2. 'Raum, Platz' [XV. sz. e. f. Ez tenger nagy es ijngen *teer* KulcsK. NySz.] szavunkat a régiségben főleg melléknévként, 'weit, geräumig' értelemben használták. Például: *Sik, tér es gyepes út, nem tsoportos, zökögő* (Pázm.: Préd. 86); *Emez halmok el nem dülhethnek s tér földé nem lehetnek* (Tof.: Zsolt. 39). A mai köznyelvben csupán főnévi 'Raum, Platz' jelentése van. A *tér* névszónak számos származéka él nyelvünkben: *terít* 1. 'ausbreiten'; 2. 'decken'; *terül* 'niederfallen'; *elterül* 'sich verbreiten'; *terjed* 1. 'sich verbreiten, ausstrecken'; 2. 'sich vermehren'; *terjeszt* 'ausbreiten, ausstrecken'; *terébélyes* 'ausgebreitet, weitverzweigt'.

A m. *tér* szót a következő ugor nyelvekbeli szókkal vetették egybe: vog. (VNGy. II, 708) *tarä* (*mō*) 'fája gyér, tágas, szabad, nyílt (vidék)'; (MSz.) KL. *tarä* 'szabad (*mō* hely); ein freier (Platz)' | osztj. (PATK.) I. *teri*, *ter* 'vmitől ment, szabad; üres, tiszta; frei (von etwas); leer, rein' (MUNKÁCSI: Nyr. LIV, 11; MÉSZÖLY: SzegFüz. I, 11; SzófSz.).

Azonban ezt a származtatást súlyos hangtani nehézsége miatt nem fogadhatjuk el. Ugyanis az osztj. I. *teri*, *ter* szónak az északi és a keleti nyelvjárásokban *l*, *l* kezdetű alakjai vannak: (KT. 1087—8) O. *lir* 'deutlich, sichtbar, sicher (?)'; Mj. *lirax* 'unbewaldet (Ort)', *liraxta yi* 'Lichtung, offene Stelle im Walde'; (KT. 1013) Kr. *tēra tāχz* 'offene, baumlose Stelle (auf einer Wiese, Heide)'; (PD. 2478) Ko. *tērz* : *tēra tāχz meγ* 'freie Stelle, wo kein Wald wächst, wo kein Reisig liegt usw.'; J. *lirax tā yi* ua. Az *l*-, *l*- (*l*-) kezdetű alakok arra mutatnak, hogy az osztják szó szókezdő mássalhangzója az ősoosztjában *l volt. Az ősoosztják *l egyes nyelvjárásokban megmaradt *l*-nek, másokban viszont *l*, *θ* vagy *t* hang fejlődött belőle. Mármost ismeretes, hogy a vog. *t* ~ osztj. *l* (> *l*, *θ*, *t*) előzménye finnugor *s vagy *š volt. Minthogy a fenti vogul és osztják szó szóeleji mássalhangzójául is fgr. *s vagy *š hangot kell feltennünk, ezen obiugor szók nem lehetnek az eredeti szókezdő *t*-t tartalmazó m. *tér* etimológiai megfelelői.²

A m. *tér* egyéb korábbi származtatásai (vö. GYARMATHI, Aff. 93, 374; MUSz. 208; VglWb. 478) sem fogadhatók el.

2. *Tér* 'weit, geräumig; Raum Platz' szavunk hangtani és jelentéstani szempontból egyaránt kifogástalan megfelelőjének tartom a következő osztják szót: (KT. 1012, 1014) Vj. *ti'r* 'bestimmte Breite (beim Netz 25—30

² A vog. *tarä* és az osztj. *teri*, *ter* stb. — amint ezt az 5. számú szócikkben látni fogjuk — etimológiailag egy másik magyar szóval tartozik össze.

Maschen, beim Zugnetz 3 Klafter)'; VK. *t̃i'r* 'Wand, Breite (des Netzes, der Breite nach)'; származékokban: V. *t̃i'rəŋ* (*sāiəw*) 'hoch, tief (Zugnetz)'; Vj. *t̃i'rəŋ* 'weit (Pelz, Chalat), hoch, tief (Zugnetz über 3 Klafter, Netz über 30 Maschen)'; VK. *t̃i'rəŋ* 'hoch (Netz)'; Vj. *t̃i'rəs* 'Winkel (?) eines kleinen Flusses, Baches; «Abstand, Strecke»'; VK. *t̃i'rəs*: *k̃a't̃ t̃i'rəs* 'Rauminhalt des Hauses'; VK. *t̃i'r'səŋ*: *t̃i'r'səŋ k̃a't̃* 'grosses, geräumiges Haus'; *t̃ä'r'səŋ* = *t̃i'r'səŋ*; Vart. *t̃i'r'səŋ*, Likr. *t̃i'r'səŋ* 'weit, breit (Hemd, Segel; nicht Haus)'; Vj. *t̃i'rəŋl̃ənt̃ä* 'sich ausbreiten, sich auseinanderbreiten'; Vj. *t̃ä'rəŋi'ŋ'lä* 'sich (plötzlich) ausbreiten'; Vj. *t̃ä'ri'm'lä* 'sich ausbreiten (Tuch, Segel, usw.)'; Trj. *t̃ä'rkim't̃ä't̃ä*: 'ä'ryə t̃. 'aufstellen (der Fisch, die Flossen, der Vogel die Federn)'.
 Az osztj. *t̃i'r* származékai közül a *t̃i'rəs* -əs eleme ugyanaz a denominális főnévképző, mint ami az osztj. (KT. 274) Trj. *u'ä'ä'məs* 'Mark (des Baumes)' (alapszava: *u'ä'ä'm* 'Mark; Mark (des Baumes)') szóban is megvan. A *t̃i'rəŋ* és a *t̃i'r'səŋ* alak -əŋ melléknévképzőt tartalmaz. Az osztj. *t̃i'rəŋl̃ənt̃ä*, *t̃ä'ri'm'lä*, *t̃ä'rəŋi'ŋ'lä*, *t̃ä'rkim't̃ä't̃ä* alakok -əŋl̃ənt̃-, -i'm't̃-, -əŋi'ŋ't̃-, -kim't̃ə- elemei gyakorító, illetőleg mozzanatos igeképzők lehetnek. Mivel a keleti osztják nyelvjárások szóképzését még nem ismerjük jól, így e képzőket sem tudjuk pontosabban meghatározni. Ezek közül egyesek (-əŋl̃ənt̃-, əŋi'ŋ't̃-, -kim't̃ə-, vö. LEHTISALO: SUSTOim. LXXII, 358, 382) talán deverbálisok. Ha valóban így van, akkor az osztj. *t̃i'r* ~ m. *tér* esetében ősi nomen-verbummal van dolgunk. Erről az alábbiakban még szólni fogunk.

Az osztj. *t̃i'r* és az osztj. *t̃i'r* szóban mutatkozó mássalhangzómegfelelés (m. *t* ~ o. *t̃*, m. *r* ~ o. *r̃*, *r*) szabályos. Az osztj. *t̃i'r* szóban és származékai-ban V., Vj. *ä* ~ *i*, Szurg. *ä* ~ *i* (< őssosztj. *ä ~ *i) magánhangzováltakozást figyelhetünk meg. A váltakozó magánhangzók közül az *ä az eredetibb. A m. *tér* (*teret*) első szótagbéli nyílt *e* (*ε*) hangjának az őssosztj. *ä szabályszerűen felel meg. Az osztják *i*-s alakok (*t̃i'r*, *t̃i'rəs* stb.) az őssosztj. *ä ~ *i magánhangzováltakozás eredményei.

Az osztják és a magyar szónak, valamint származékaiknak a jelentései (osztj. 'Breite, Rauminhalt; weit, geräumig; sich ausbreiten' ~ m. 'weit, geräumig; Raum, Platz; ausbreiten, sich verbreiten') vagy teljesen azonosak, vagy nagyon közel állnak egymáshoz. Az egyeztetés tehát jelentéstani szempontból is megállja a helyét.

3. Egyes kutatók (vö. MUSz. 211; UOTILA, SyrjChrest. 159—60) a *tér* névszót azonosnak tekintik a N. *tér* 'Raum od. Platz haben od. finden, hineingehen' igével és ez utóbbinak ajánlott finnugor nyelvekbéli megfelelőivel: zürj. (WICHM.—UOT.) V., Sz., Lu., I., P. *terni*, Ud. *ternis* 'Raum od. Platz haben od. finden, hineingehen'; (GEN.) KP. *tör-* 'Platz haben, hinein- od. angehen' | votj. (MUNK.) Sz. *tär-* 'fézni, beférni, helyet találni'; (WICHM.) G. *teriñi*, J. *teriñi* 'Raum finden, Platz haben'.

A m. *tér* igeének és a vele egyeztetett permi szónak az etimológiai összetartozását én is valószínűnek tartom. Lehetségesnek tartom azt is, hogy *tér* igeünk és fent felsorolt etimológiai megfelelői a *tér* névszóval és ennek általam ajánlott osztják megfelelőjével etimológiailag összetartoznak. Az egyeztetésnek hangtani akadályja nincs. A m. *tér* ige *e* hangja és a permi szók (zürij. *e*, KP. *ö* ~ votj. *ä*, *e*) magánhangzói ugyanígy nyílt *ä-re mehetnek vissza (a permi szókra vonatkozóan vö. E. ITRONEN: FUF. XXXI, 303—6), mint a m. *tér* névszónak és osztják megfelelőjének (*t̃i'r*, *t̃ä'ri'm'lä* stb.) első

szótagbéli magánhangzói. A m. *tér* igének és permi megfelelőinek 'Raum od. Platz haben od. finden, hineingehen' jelentése és a m. *tér* ~ o. *tî'r* névszónak 'weit, geräumig; Raum, Platz, Breite etc.' jelentései oly közel állnak egymáshoz, hogy a két szócsoport etimológiai összefüggését jelentéstani szempontból is elfogadhatónak tarthatjuk. Ez esetben — amint e lehetőségre az oszjtj. *tî'r* szóval kapcsolatban már utaltam — a magyar, az osztyják és a permi szókat ősi nomen-verbum maradványainak kell tekintenünk.

4. Van a magyar nyelvben egy másik *tér* ige is. Ennek a jelentése: 'kommen, gehen' (NySz.); 'kehren'. Származékai: *térít* 1. 'lenken, treiben'; 2. 'bekehren'; *térül* 1. 'gehen, kommen, sich begeben'; 2. 'sich hinwenden'; 3. 'sich bekehren'. BUDENZ (MUSz. 211) és УОТІЛА (SyrjChrest. 159—60) e szavunkat a 'Raum od. Platz haben od. finden, hineingehen' jelentésű *tér* igénkkel közös eredetűnek tekintette. Azonban MUNKÁCSI (Nyr. LIV, 11—3) meggyőző érvelése szerint a két szó jelentése ('fordul', ebből: 'fordulva megy' és 'befér') gyökeresen eltér egymástól. Éppen ezért e két szót külön kell választanunk. MUNKÁCSI szerint *tér* 'kehren' szavunk török jövevényszó (vö. altaji, teleut, sor *tār*- 'sich im Kreise herumdrehen, sich an einer Stelle bewegen; einen Umweg machen, vorbeireiten') (uo. 12). Származtatása mind hangtani, mind jelentéstani tekintetben valószínűnek látszik.

4. Magyar *utál* 'verachten, verabscheuen'

1. BUDENZ (MUSz. 834, 870) *utál* [XV. sz. e. f. *utalny* JókK. NySz.] 'verachten, verabscheuen' szavunkat az *okád* 'speien, brechen, sich erbrechen' alakváltozatának tartotta, és mindkettőt a következő finnugor nyelvekbeli szókkal kapcsolta össze: vog. (AHLQV.) *aidentantqtam* 'sich erbrechen', (ROMB.) *aïm* 'тошнота', *aïmьмтахмунгкве* 'тошнить' | oszjtj. (KT. 26—7) Kr. *āχāt* 'das Erbrechen'; Vj. *āγāf* = Kr., Trj. *ā'āf* ('*u'γtām*' sg. 1. p. ps.); Ni. *āγāf*, Kaz. *ōγāf*, O. *āγāf* = Kr.; DN. *āγātta* 'erbrechen, spucken', V. *āγātā*, *āγātā*, Vj. *āγātā* 'erbrechen', Trj. *ā'āfā'z* 'erbrechen; Neigung zum Erbrechen fühlen', '*u'γtām*' (pret.), *i'γtā* (imperat.); Ni. *āγātā*, Kaz. *ōγātī*, O. *āγātā*, *a-* 'erbrechen'; (PD. 9) Ko. *āxtam*, *āχātta-m* 'brechen, erbrechen', J. *ūwtam*, *ā'tlem*, *ōγtā* ua. | zürj. (WICHM.—UOT.) V., Sz., Lu., I. *vosni*, Ud. *vesni*, P. *esni* 'sich erbrechen' | votj. (MUNK.) Kaz. *ūs*, Sz., M., G. *osk-* 'okádni, hányni'; (WICHM.) G. *eskini*, M. *eskini* 'vomieren' | cser. (WICHM.) KH. *u-kšānzam*, *u-ksānzam*, U. *ukšāndžā-m* 'sich erbrechen' | mord. E. *uksnoms*, M. *uksāndā-* ua. | finn *oksentaa* ua. | lapp N. *vuok'set -vs-* 'cast up, get sick, vomit'.

Okád szavunk súlyos hangtani nehézségek miatt nem lehet a fenti szók etimológiai megfelelője. Az *okád* ige valószínűleg a magyar nyelv külön életében keletkezett, hangfestő eredetű szó (vö. BENKŐ: MNy. L, 257).

2. A fent felsorolt zürjén, votják, cseremisiz, mordvin, finn és lapp szók etimológiailag valóban összetartoznak egymással (vö. SKES.), a m. *utál*, a vog. *aidentantqtam* és az oszjtj. DN. *āγātta* stb. azonban hangtani okokból különválasztandó tőlük. A SKES. az osztyják szót kérdőjellel említi a fi. *oksentaa* etimológiai megfelelői között. A fi. *oksentaa* szóban és rokon nyelvekbeli megfelelőiben szóbelseji *ks mássalhangzókapcsolatot tehetünk fel. E hang-

kapcsolatnak a vogulban *-it, üt, -t*, az osztják nyelv északi és keleti nyelvjárásában *-yal, -yala*, a déliekben viszont *-yat* felel meg. Például: m. *máj* 'Leber' ~ vog. (KANN., WogVok. 70) TJ. *maít*, KK. *mē't, mái'tt* (plur.), FL. *máit*, Szo. *máid* ua. ~ osztj. (OL. 140) DN. *mūyāt*, Trj. *mū'āA*, V., Vj. *mūyāt*, Ni. *mūyāt*, Kaz. *mōyāA*, O. *mvγāl* ua. ~ fi. *maksa* ua. (MUSz. 599; BÉTR. 238; SÉTÁLA: FUF. XII, Anz. 64; LEHTISALO: FUF. XXI, 12). Minthogy az osztj. O. *āyālā* stb. szóban az északi (O., Kaz.) és a keleti (V., Vj., Trj., J.) nyelvjárásokban is *t* van, e szó *-yāt* eleme nem fgr. *ks, hanem *kt hangkapcsolatra megy vissza.

Tudjuk, hogy a fgr. **-kt*- folytatója a magyarban *t*. Ilyen hangmegfelelés van például a következő szóban: m. *jut* 'kommen, ankommen, anlangen, erreichen, in ein Ort geraten' ~ vog. (KANN., WogVok. 111) TJ., TCs. *iōxt-*, FL., Szo. *iōxt-* 'kommen' ~ osztj. (OL. 109) DN. *iōyāt-*, V., Vj. *iōyāt-*, Kaz. *iōyāt-*, O. *iōyāt-* 'kommen, eintreffen' (vö. MUSz. 156; MUNKÁCSI: NYK. XXV, 281; WICHMANN: FUF. XIV, 111). Ugyanígy még: m. *fut, út* (vö. LAKÓ: NYK. LVI, 39 kk.).

3. BÁRCZI (SzófSz.) a MUSz.-ra hivatkozva, *utál* szavunkról azt írja, hogy „talán ugor er. tőből, vö. vog. *ajt* 'okád', o. *ächt*- 'ua.'” származik. Figyelembe véve, hogy az obi-ugor szókban feltehető **-kt*-nek a magyarban *t* felel meg, a m. *útál* ~ vog. (AHLQV.) *aidentantqam* 'sich erbrechen', (ROMB.) *aïm* 'тошнота', *aïmьmьmaxmьngkwe* 'тошнить' ~ osztj. Kr. *āxāt*, Vj. *āyāt* stb. 'das Erbrechen', DN. *āyātta* 'erbrechen, spucken', Vj. *āyātā* 'erbrechen', O. *āyātā* ua. egyeztetést a biztos etimológiák közé kell sorolnunk. — A m. *utál* -*ál* eleme deverbális gyakorító képző (vö. SZINNYEI, NYH. 7 62; LEHTISALO: SUSToim. LXXII, 175). A vogul szó *-entantq-*, *-ьmьmaxm-* része szintén igeképző.

Az etimológia jelentéstani szempontból nem szorul különösebb bizonyításra. Az eredeti 'okád' jelentés az obi-ugor szókban őrződött meg. A magyar *utál* szóban 'okád' > 'utálattól, undortól okád' > 'utál' jelentésváltozás történt.

A magyar és az obi-ugor szók kikövetkeztethető *akts hangalakja hangfestő eredetre utal. Az ugor *akts alak eredeti hangfestő jellegét a magyarban az *akts > *syts ≧ *út(ál)* hangváltozás következtében elveszítette. — Finnugor kori hangfestő eredetű szó lehet a fi. *oksentaa* 'sich erbrechen' családja is. A fenti szókhoz hasonló hangalakú, a magyar nyelv önálló élete folyamán keletkezett *okád* 'speien, brechen, sich erbrechen' valószínűleg szintén hangfestő eredetű.

5. Magyar *üres* 'leer, hohl'

1. Az *üres* [XVI. sz. e. f. *Ires* DebrK.] 1. 'leer, hohl'; 2. 'ledig, frei' melléknév ugyanannak a névszónak a származéka, mint ami a következő képzett szókban is megvan: *üreg* 1. 'hohl, ausgehölt wie eine Multer'; 2. 'leerer Raum, Höhle'; *ürít* 'ausleeren'; *ürül* 'leer werden, frei werden'. E származékszók *ür- alapszava az NySz. szerint a régi magyar nyelvben nem fordul elő. Mai *ür* 'die Leere, der (leere) Raum' szavunk nyelvújításkori elvonás eredménye (NyÚSz.). — Az *üres* melléknév a Székelyföldön (Udvarhely m.) *vüres*, *vüres* hangalakban van meg (MTSz.). A *vüres*, *vüres* alakok szókezdő *v*-je ugyanolyan, labiális magánhangzó előtt keletkezett másodlagos *v*-, mint ami

ezekben a helynevekben is megvan: *Versény, Vörs* (1261: *Wrs*). Ugyanis a *Versény* *Vers-* alapszava, valamint a *Vörs* alak a régi magyar *Ürs* személynévvel azonos (vö. GOMBOCZ: MNY. XXII, 7). A *vires* alakváltozat a labiodentális *v-* utáni *ü* > *i* delabializáció eredménye. Megjegyezhetjük még, hogy az *üres* melléknév és az **ür-* alapszó valamennyi származéka a régiségben csupán magánhangzós (*i, ü, ö*) szókezdettel fordul elő (vö. NySz.).

A m. *üres* 'leer' melléknév régi finnugor származtatása (MUSz. 874; WINKLER: Nyr. XLI, 160) nem fogadható el. BÁRCZI (SzófSz.) szerint szavunk ismeretlen eredetű.

2. *Üres* 1. 'leer, hohl'; 2. 'ledig, frei' szavunk **ür-* alapszavával egyeztethetőnek gondolom ezeket az obi-ugor nyelvekbeli szókat: vog. (VNGy. II, 708) KL. *tarä* (*mō*) 'fája, gyér, tágas, szabad, nyílt (vidék)'; *tarä pati* 'nyilvánvaló lesz, kiderül'; (VNGy. I, 111) KL. *jiwä tarä matä mänē* 'valami gyér erdős földtájékára' [szó szerint: 'fája gyér valami földre'] | osztj. (PATK.) I. *teri, ter* 'vmitől ment, szabad; üres, tiszta; frei (von etwas); leer, rein'; (KT. 1013, 1087—8) Kr. *tēra tāχ3* 'offene, baumlose Stelle (auf einer Wiese, Heide)'; O. *lir* 'deutlich, sichtbar, sicher?'; Mj. *āirəχ* 'unbewaldet (Ort)', *āirəytāγē* 'Lichtung, offene Stelle im Walde'; Kr. *te'rt, tērt* 'offenbar'; Trj. *āirfē, āir' rē* 'sichtbar, offen (nicht bedeckt u. ä.), erreichbar, nicht fern, wach'; Ni. *terf* 'terfa *piŋtā* 'sichtbar werden, hervorkommen (die Sonne, der Mond)'; Kaz. *āērtē, āē'rtē* = Kr.; (PD. 2478) Ko. *tērz : tēra tāχ3 māγ* 'freie Stelle, wo kein Wald wächst, wo kein Reisig liegt usw.'; J. *lirəγ' tāγē* ua.

3. A mássalhangzómegfelelést nem kell bizonyítanunk. A vog. *t* ~ osztj. *l, a, t* ~ m. $\emptyset$ finnugor **s* vagy **š* előzményre megy vissza.

A vog. *tarä* első szótagbéli *a* hangja — amennyiben ezt egyetlen KL. adat alapján megállapíthatjuk — valószínűleg ősvog. **ā*-ból lett (vö. STEINITZ, WogVok. 257 kk.). Az osztj. Kr. *tēra*, Mj. *āirəχ* stb. alakok első szótagbéli magánhangzója a nyugati nyelvjárásokban (Kaz., Ni., I., Kr., Ko.) — az O. kivételével — ősosztj. **e*-ből, a keleti nyelvjárásokban és az északi nyelvjárássterülethez tartozó O. nyelvjárásban ősosztj. **i*-ből fejlődött (vö. STEINITZ, OstjVok. 70—1). A kétféle előzmény az osztják *ā* ~ *e* és *ā* ~ *i* magánhangzóváltakozás keveredésével magyarázható. A váltakozó hangok közül az osztj. *tēra, āirəχ* stb. szóban később az *e* és az *i* állandósult. Tekintettel a vog. *tarä* első szótagjában feltehető ősvog. **ā* hangra, az osztják **e* **i* hangok közül az **e*-t kell eredetibbnek tartanunk. Ugyanis az osztj. **e* ~ vog. **ā* megfelelésre több példa van (vö. SAL: NyK. LXII, 250—1). A m. *üres* *ü*-je *i* > *ü* labializáció útján jött létre, vö. R. *ires* (NySz.).

Az ómagyar *i* ~ ősvogul **ā* ~ ősosztj. **e* ugor (? finnugor) kori előzményeül **i* hangot tehetünk fel. Az eredeti fgr. **i* hangnak a magyarban szabályosan *e* felel meg (vö. COLLINDER, CompGr. 180). Azonban néhány biztos etimológiában *ü* és *ö* megfeleléssel is találkozunk, ugyanúgy, mint *üres* szavunkban. Például: fi. *isä* 'Vater' ~ m. *ös* (< HB. *isemucut*); fi. *siili* 'Igel' ~ m. *sün, sül* (COLLINDER: uo.). A feltehető fgr. **i*-nek a vogulban általában **ē*, ritkábban azonban nyíltabb hang (**ā*) is megfeleltet, például: fi. *ydän, yty* (< **widü*) 'Mark' ~ vog. (KANN., WogVok. 17) TJ., TCs. *βēlām, AK. βāōlām, KK. βēlām, FK. βōlām, P. βālām, ÉVag. βālām, DVag. βālām, AL. βāām, FL., Szo. βālum* 'Knochenmark' (< ősvog. **ā*) ~ m. *velő* (vö. COLLINDER: i. m. 179). Talán ősvog. *ā* (< ? fgr. **i*) hangot kell feltennünk

a m. fő, főz vogul etimológiai megfelelőjében is: (MUNK., ÁKE. 280) É. *paj-*: *pajlti* 'forrni kezd', *pajt-* 'föz'; KL. *pāj-*: *pājilti*, műveltető *pajt-*; AL. *pāj-*: *pājti* 'kocht (trans.)'; K. *poāj-*: *vit-poāji* 'das Wasser kocht'; P. *pāj-*: *wūt pāji* 'вода кипить'; T. *pīt-* 'kochen, aufkochen (trans.)' ~ zürj. *puni* 'kochen (tr.)', sieden (intr.) ~ md. *pijems*, *pijams* 'gar kochen (intr.)' (vö. SZINNYEI, NYH. 7 149; COLLINDER, FUV. 12). Valószínűleg ugyanilyen nyíltabb *ā hangra megy vissza a m. üres szóval egyeztetett vog. *tarä* első szótagbeli magánhangzója is. Az osztjákban a fgr. *i-nek őszosztják *e vagy *ö (< *e) felel meg szabályszerűen (vö. COLLINDER: i. m. 179). A m. üres melléknévvvel egyeztetett osztj. *tēra* stb. szón kívül, ugyanilyen magánhangzómegfelelést találunk még ezekben a szókban is: fi. *silmä* 'Auge' ~ osztj. (KARJ., ÖL. 155) DN. *se'm*, Trj. *s̄m̄*, V., Vj. *se'm*, Ni., *sem*, Kaz. *se'm̄*, O. *se'm* ~ m. szem; fi. *kivi* 'Stein' ~ osztj., (KARJ., ÖL. 161) DN. *key*, Trj. *k̄ȳ*, V., Vj. *k̄ȳ*, Ni. *key*, Kaz. *key*, O. *key* (< őszosztj. *ö < *e) ~ m. kő ('követ).

Az osztj. Kr. *tēra*, Mj. *āīrəχ*, J. *āīrəγ* alakok -ə, -əχ, -əγ eleme valószínűleg a finnugor *k melléknévképzőből fejlődött (vö. LEHTISALO: SUSToim. LXXII, 341; RADANOVICS: NyK. LXI, 81).

Az egyeztetés jelentésanilag is lehetséges. A m. üres 'leer, hohl; ledig, frei' jelentéseihez jól illenek a vog. *tarä* szó 'tágas, szabad, nyílt', valamint az osztj. I. *teri*, *ter*, Mj. *āīrəχ* stb. alakok 'frei (von etwas); leer, rein; unbewaldet' jelentései. Az osztj. Kr. *te'rt*, *tért*, Trj. *āīr̄f̄i*, Ni. *tert̄s̄* -t, -f̄i, -t̄s̄ képzős alakok másodlagos 'offenbar; sichtbar, offen (nicht bedeckt u. ä.), erreichbar, nicht fern, wach' jelentéseit az eredetibb 'frei (von etwas); leer, rein; unbewaldet' jelentésekből könnyen meg lehet érteni.

6. Vogul jānti 'lekül'

1. Az alábbi szók szerintem etimológiailag összetartoznak: vog. (VNGY. II, 646) É. *jānti* 'lekül'; (VNGY. I, 237) *vōj jānti* 'сало застыбае' | osztj. (KT. 174) Kaz. *īāntā-lī*, O. *īāndālī* 'Gerinnel (von Fett, Blut)'; Kaz. *īā-ntā-lē'η* 'gerinnen, erstarren (Fett, Fleischbrühe)'; O. *īāndālən* = Kaz.; Kaz. *īāntā-l-š2-tī* 'gerinnen, erstarren (Fett, Brühe vom Barsch, Kaulbarsch), dick werden (Brei)'; Kaz. *īāntā-l-tī* 'gerinnen od. erstarren machen (Brühe vom Barsch, Kaulbarsch)'; O. *īāndāl'tā* 'id.; pass. gerinnen, erstarren' | zürj. (WICHM. — UOT.) I. *jēdmīnī* 'gerinnen, erstarren, sich aus dem flüssigen in harten Zustand verwandeln'; V., Sz. *jodmīnī* 'absterben, erstarren (V.); alt, hart, trocken, werden (z. B. Brot) (V.); nicht genug gebraten od. gekocht werden, halbroh bleiben (z. B. Kartoffeln, Rüben) (Sz.); FOKOS-FUCHS. SyrjWb.) V. *jednī* 'erkalten, gefrieren, gerinnn, aus flüssiger Form erstarren, hart werden, gallertartig erstarren (z. B. Gefrorenes, Gelée)'.
2. Az osztj. Kaz. *īāntā-lī*, O. *īāndālī* és Kaz. *īā-ntā-lē'η* alakok véleményem szerint -al deverbális mozzanatos igeképzőt (vö. SCHÜTZ: NyK. XL, 4, 18; LEHTISALO: SUSToim. LXXII, 167) és -i, illetőleg -eη deverbális névszóképzőt tartalmaznak (vö. SCHÜTZ: uo. 70, 72; LEHTISALO: uo. 141—2, 349). A Kaz. *īāntā-l-tī* deverbális -al műveltető képzővel képzett ige (vö. SCHÜTZ: uo. 22; LEHTISALO: uo. 164). A Kaz. *īāntā-l-š2-tī* alak valószínűleg deverbális al + š mozzanatos képzőkből alakult összetett képzővel van ellátva (vö. SCHÜTZ: uo. 4, 17—8; LEHTISALO: 167, 217). A zürj. *jēdmīnī*, *jodmīnī* ige -mī- eleme deverbális mozzanatos képző (vö. LEHTISALO: uo. 114).

A vog. *jānti* ige és az osztj. *iānt-*, *iānd-*, valamint a zürj. *jēd-*, *jod-* igei alapszók mássalhangzói (vog.—osztj. *j-*, *i-* ~ zürj. *j-*, vog.—oszt. *-nt-*, *-nd-* ~ zürj. *-d-*) szabályosan felelnek meg egymásnak.

Az osztj. Kaz. *iānt-*, O. *iānd-* *ā*, *a* hangja valószínűleg ősosztják *a vagy *ō hangból fejlődött (vö. STEINITZ, OstjVok. 89, 94, 97); A Kaz. *ā* megfelelés szokatlan. Ugyanis e nyelvjárásban az ősosztják *a-nek szókezdő *j-* után nem *ā*, hanem *i* felel meg szabályszerűen (vö. STEINITZ: uo.). Mivel a vog. *jānti* szót csupán az É. nyelvjárásból ismerjük, nem tudjuk biztosan megállapítani a vog. *ā* ősvogul előzményét. Figyelembe véve, hogy az osztják szóban ősosztj. *a vagy *ō hangot tehetünk fel, lehetségesnek tartom, hogy a vogul szó *ā*-ja ősvog. *ā-ra megy vissza (vö. STEINITZ, WogVok. 257 kk.). Az obi-ugor szók *a, *ō illetőleg *ā magánhangzója szabályosan felelhet meg a zürj. *jēdmīni*, *jodmīni* *e*, *o* hangjának az előzményeül feltehető palatális (zürj. *e* < őspermi *o, előpermi *ā, *e) magánhangzónak (vö. E. ITKONEN: FUF. XXXI, 288 kk.).

Az egyeztetés jelentéstani szempontból is valószínű. Az egybevetett szók mindhárom nyelvben 'megmerevedik, lehül, megfagy', illetőleg ezekből fejlődött másodlagos jelentésekben (pl. zürj. 'alt, hart, trocken werden; nicht genug gebraten od. gekocht werden, halbroh bleiben') fordulnak elő.

7. Osztják *iōra* 'Hauptmann'

Az osztják nyelv Kaz. nyelvjárásában meglevő *iōra* 'Hauptmann, der, der hauptsächlich den Gang der Dinge bestimmt' (KT. 182) szó zürjén átvétel: (FOKOS-FUCHS, SyrjWb.) V., Ud., Sz., Le., Pr., Vm. *jura* 1. 'köpfig, einen Kopf habend (V., Ud., Sz., Le., Pr., Vm.)'; 2. 'Vorgesetzter, Vorsteher, Anführer, Aufseher, Oberhaupt einer Gruppe (V.)'.

A zürjén szó *u*-jának az osztj. Kaz. *iōra* *ō* (< ősosztj. *ō) hangja szabályosan felel meg (vö. TOIVONEN: FUF. XXXII, 128—9). A nem első szótagbeli zürj. *a* ~ osztj. *a'* megfelelés is szabályszerűnek mondható (vö. TOIVONEN: uo. 139—40).

A zürjén és az osztják szó jelentései (zürj. 'Vorgesetzter, Vorsteher, Anführer, Aufseher, Oberhaupt einer Gruppe' ~ osztj. 'Hauptmann') pontosan fedik egymást.

8. Osztják *jör* 'Fürst, Herr, Held'

I. TOIVONEN (FUF. XXI, 118—9) az osztj. (AHLQV.) É. *jor* 'Hausvater, Herr', (PATK.) I. *jör* 'fejedelem, úr, hős; Fürst, Herr, Held', (PD. 356) Ko. *iōr* 'Gatte, Mann; (fl.) Weib, Gattin' szót a következő rokon nyelvekből szókkal hozta etimológiai kapcsolatba: zürj. (WICHM.—UOT.) V., AV., Sz., Pecs., Lu., I., Ud., P. *jur* 'Kopf (V., AV., Sz., Pecs., Lu., I., Ud., P.)', Haupt (V., Sz., Lu., I., Ud., P.); kleiner Heuhaufen (V., Sz., Lu., I., Ud., P.); (GEN.) KP. *jur* 'Kopf' | votj. (MUNK.) Sz. *jir*, Kaz. *dēr* 'fej; fő, fejedelem, előljáró; első, legnagyobb (egy társaságban); Kopf, Haupt; Vorsteher, Fürst; Erster od. Grösster (in einer Gesellschaft)'; (WICHM.) G. *jir*, M., J., *jir*, MU. *dēr*, Uf. *dēr* 'Kopf, Haupt'. TOIVONEN szerint az osztják és a permi szók között eredeti egyezés van.

UOTILA (SyrjChrest. 89) az osztják szót kérdőjellel kapcsolta a zürjén és a votják szóhoz.

2. Véleményem szerint az osztj. *É. jor* 'Hausvater, Herr', I. *jör* 'fejedelem, úr, hős' zürjén jövevénytiszó (< zürj. *jur* 'Kopf, Haupt'). E mellett szól talán az osztják szó hangalakja is. Az *É. jor* és az I. *jör* *o, ö* hangja szabálytalanul felel meg a Ko. *igor* *o* (STEINITZ átírásában *ä*, vö. OstjVok. 22) hangjának. Az *É.* és az I. alak *o, ö* hangja feltehetőleg ősosztj.: *o (STEIN. *o) vagy *o (STEIN. *o) előzményre megy vissza. A Ko. *igor* alak *o* (STEIN. *ä*) magánhangzója pedig ősosztj. *ä (STEIN. *ä) hangból fejlődhetett. Az osztják nyelv zürjén jövevénytiszavaiban valóban találkozunk zürj. *u* ~ ősosztj. *o, *o, *ä hangmegfelelésekkel (vö. TOIVONEN: FUF. XXXII, 128—9). A kettős hanghelyettesítés (1. zürj. *u* ~ ősosztj. *o vagy *o; 2. zürj. *u* ~ ősosztj. *ä) esetleg arra mutat, hogy az osztják (*É., I., Ko.*) nyelvjárások a zürjén szót egymástól függetlenül vették át.

Az osztj. *É. jor*, I. *jör*, Ko. *igor* zürjén jövevénytiszó voltának nem akadálya az a tény, hogy a zürj. *jur* — tudomásom szerint — csupán konkrét 'Kopf, Haupt' jelentésben fordul elő, az osztják szó ellenben átvitt 'Hausvater, Herr, Fürst, Held; Gatte, Mann; Weib, Gattin' jelentésekben használatos. A 'Kopf, Haupt' > 'höchster Teil' > 'Höchster, Grösster (z. B. in einer Gesellschaft, Familie usw.)' > 'Hausvater, Herr, Füst' jelentésfejlődés nagyon közönséges³ (vö. TOIVONEN: FUF. XXI, 119). E jelentésváltozás végbemehetett abban a számunkra ismeretlen (talán valamelyik szibériai) zürjén nyelvjárásban, amelyikből az osztjákok a *jor, jör, igr* szót átvették. Persze az sem lehetetlen, hogy a zürjén eredetű *jor* stb. szónak az osztják nyelvben fejlődött átvitt értelmű jelentése.

9. Osztják *mār'səm* 'es ist leid'

1. A címben megjelölt osztják szót csak a Ni. és a Kaz. nyelvjárásból ismerjük: (KT. 542) Ni. *mār'səm* 'скучно' es ist leid'; Kaz. *mār'səm* 'beengende, schwüle Luft (im Haus, bei Sommerhitze im Freien)'. E szó a zürj. (WICHM.—UOT.) V., Sz., Lu., I., P. *mār'sini*, Ud. *mār'sinis* 'sich bemühen, Mühe verwenden, sich anstrengen, sich beschäftigen, arbeiten', (FOKOS-FUCHS, SyrjWb.). V., Ud. *mār'sini*, Pr. *mār'si* 'sich bemühen, sich anstrengen (V., Ud.), mit jem. Mühe haben, mit jem. seine Plage haben (Pr.)' ige *-em* befejezett melléknévi igenévképzővel alakult **mār'sem* alakjának az átvétele.

2. A mássalhangzómegfelelést nem kell bizonyítanunk: a zürjén és az osztják szó mássalhangzói ugyanazok.

Az első szótagbeli zürjén *i* hangnak az osztják nyelv zürjén jövevénytiszavaiban többnyire ősosztják *o (> Ni., Kaz. *ä*) szokott megfelelni (vö. TOIVONEN: FUF. XXXII, 138). Ilyen megfelelést láthatunk az osztj. Ni. *mār'səm*, Kaz. *mār'səm* alakokon kívül a következő szókban is: (KT. 542) DN. *mār't*, C., Kr., Kam. *mār't* 'kaum, mit Mühe', V., Vj. *mār't* 'absichtlich, vorsätzlich; zum Spass', Trj. *mār't* 'Gewalt' Kaz. *mār't*:*mār* *mōxti* < zürj. (WICHM.—UOT.) Sz., Lu. *mār'd* 'unschmackhaft, ekelhaft, widrig (z. B. Branntwein); (Sz. auch) hartherzig, unnachgiebig, ungefällig (Mensch)'; V., Sz., Pecs., Lu., Ud. *mār'den*, I. *mār'den* 'mit Mühe, schwerlich, kaum'; (V., Sz., Lu.

³ A votj. *jir* 'Kopf, Haupt' szónak átvitt értelmű 'Vorsteher, Fürst; Erster od. Grösster (in einer Gesellschaft)' jelentése is van. A m. *fö, fej* 'Kopf, Haupt' szó is használatos 'der Vornehmste, Haupt, Oberhaupt, Anführer' értelemben.

auch) mit Gewalt, mit Zwang'; (KT. 414) Ni. *kāpā'ttā* 'erscheinen, auftreten, kommen (z. B. Fische im Frühjahr)' < zürj. (WICHM.—UOT.) V. *kīpavnj* 'aufstehen (z. B. aus dem Bett)' (vö. TOIVONEN: uo. 30, 41). A nem első szótagbéli zürjén *e*-t jövevényyszókbán némelykor redukált *ə* hanggal helyettesítik az osztyjában ugyanúgy, mint a Ni. *māř'səm*, Kaz. *māřsəm* esetében is. Például: (KT. 920) Ni. *šyř'səm pup*, Kaz. *šyř'səm pə'p* 'Mönch' (*pup* 'Geistlicher') < (ROG.) NyP. *šyřsem* стрижка,) (WICHM.—UOT.) Sz., Lu., I., P. *šyřsijnj*, Ud. *šyřsijnis* 'sich (die Haare) schneiden lassen, sich schneiden; scheren beschneiden' (vö. TOIVONEN: uo. 76).

3. A zürj. *mīřsijnj* 'sich bemühen, Mühe verwenden, sich anstrengen, sich beschäftigen, arbeiten, mit jem. Mühe haben, mit jem. seine Plage haben' ige *-em* jépzős **mīřsem* származékának 'fáradozás, megerőltetés, kín, szenvedés' jelentéseiből keletkezett osztyjNi. *māř'səm* 'кучно; es ist leid' jelentés világos. A Kaz. *māřsəm* alak 'beengende, schwüle Luft (im Haus, bei Sommerhitze im Freien)' jelentése azonban eltér az átadó zürjén szó jelentésétől. Úgy vélem, a Kaz. alak eme értelme könnyen megérthető a zürj. **mīřsem* 'fáradozás, megerőltetés, kín, szenvedés' jelentéseiből. A tikkasztó, fojtó levegőn való tartózkodás gyakran kint, szenvedést okoz; ilyenkor a munka is fárasztóbb, megerőltetőbb. Ilyen összefüggés alapján a 'fáradozás; megerőltetés, kín, szenvedés' értelmű zürjén szó az átvevő Kaz. osztyják nyelvjárásban 'beengende, schwüle Luft (im Haus, bei Sommerhitze im Freien)' jelentést vehetett fel.

10. Osztyják *tōřš* 'bankförmige Sanduntiefe im Fluss'

1. A következő osztyják szó talán zürjénből való átvétel: osztyj. (KT. 1022) Kaz. *tōřš* 'bankförmige Sanduntiefe im Fluss (bei niedrigem Wasserstand trocken; vom Ufer ausgehend od. inselförmig, bei niedrigem Wasserstand sichtbar)'; Kaz. *tōř'səŋ pə'n* 'bankförmige Uferdüne (mit Bänken, die in den Fluss hinausreichen)' < zürj. (WICHM.—UOT.) Sz., Lu., Ud., P. *doriš* 'Rand, Kante, Schneide (der Axt, des Messers usw.)'; (FOKOS-FUCHS, SYRJWB.) V., Le. *doriš*, Pr. *doriš* 'Rand, Kante (V.), Kante (Le., Pr.)'.

2. A zürjén és az osztyják szó mássalhangzómegfelelése (zürj. *d* ~ osztyj. *t*, zürj. *r* ~ osztyj. *r*, zürj. *š* ~ osztyj. *š*) szabályos. A zürjén első szótagbéli *o*-nak a Kaz. nyelvjárásban (*tōřš*) *ő* felel meg éppúgy, mint a következő szókbán is: osztyjKaz. *ōxša'm* 'Tuch; Schnupftuch' < zürj. (WIED.) *okšyn* 'Tuch, kleines Tuch'; osztyjKaz. *tōma'n* 'Schlüssel; Schloss' < zürj. (WICHM.—UOT.) V., Sz., Lu., Ud. *toman*, I. *toman* 'Schloss' (vö. TOIVONEN: FUF. XXXII, 10, 91, 125—6). A zürjén *i* ~ osztyják *ə* hangok megfelelése is szabályszerű (vö. TOIVONEN: uo. 143).

Az egyeztetés egyetlen nehézsége, hogy az osztyj. Kaz. *tōřš* 'bankförmige Sanduntiefe im Fluss (bei niedrigem Wasserstand trocken; vom Ufer ausgehend od. inselförmig, bei niedrigem Wasserstand sichtbar)' jelentése a zürj. *doriš* 'Rand, Kante' jelentésétől eltér, bár a két szó jelentése között van valami fogalmi hasonlóság. Ugyanis a zürjén szó 'szél, szegély' értelméből a tárgyképek hasonlóságán alapuló névátvitellel az osztyjában 'a parttól kiinduló vagy sziget alakú, alacsony vízállásnál száraz homokzátony a folyóban' jelentés fejlődhetett.

RADANOVICS KÁROLY

Széljegyzetek a zürjén személynévek és névadás kérdéséhez

A zürjén személynévek kialakulását, a névadás történetét és az ezzel összefüggő kérdéseket nyelvész vagy etnológus eddig alig fogta vallatóra. Nyilvánvaló, hogy a probléma sokrétű, ugyanakkor pedig hasznos tanulságokkal kecsegtet. A vizsgálódást azonban a felderítő adatgyűjtögetés végeztekor — elsősorban történeti vonatkozásban — nagy akadályok torpantják meg.

I. A kérdés történeti kiindulópontja

A zürjén személynévek legősibb — és ezért talán legérdekesebb — rétegének a kereszténység felvétele előtt használatos neveket kell tartanunk. Tudjuk, hogy Permi István püspök térítő tevékenységének megindulása, majd a kereszténység elterjedése folytán a XIV. századtól kezdve a zürjéniség körében is meghonosodtak a különféle eredetű keresztény orosz nevek. Az is nyilvánvaló, hogy ezek hosszabb-rövidebb idő múltán, céltudatos erőszak közreműködésével vagy békés úton a feledésbe hátráltatták a hajdani zürjén személynéveket, annyival inkább, mert azok egy korábbi, immár a múltba enyésző társadalmi rendnek és szellemi műveltségnek, az üldözött pogányságnak voltak a tartozékai. A későbbi századok során az egyházi szervenken kívül a mindinkább kitereljesedő orosz államigazgatás is erőteljesen közreműködhetett az orosz személynévek (kereszt- és családnévek) terjesztésében és megökereztetésében.

A zürjén személynévek legősibb rétegének vizsgálata sok érdekességet tárhat fel. Annyi azonban bizonyos, hogy egyelőre a legtöbb nehézséget is jelenti, s ami nagyobb baj: a legsúlyosabb nehézséget — az adatok munkát gátoló ritkaságát és hozzáférhetetlenségét. Az általunk ismert korai zürjén nyelvemlékek már csak egyházi rendeltetésük miatt sem rejtenek zürjén személynéveket. A kérdéses korból tehát nincs értékesíthető írásos forrásunk. Egyedül a szájhagyományos népi költészetnek a régiséget valamelyest rögzítő adataira vagyunk utalva, s ha szűken is, a folklórtól mégis kaphatunk valamit. A zürjén népmondák egy része éppen a XIV—XV. századra, a kereszténység elterjesztésének idejére vezethető vissza, s a népi emlékezet az új és a régi hit, egy új és egy régi világ, nagy erejű hősök vagy varázslók és másféle emberek összecsapásairól tud. Ezekben a népmondákban bukkanak elő *Zuk*, *Tunnir-Jak*, *Jirkap*,¹ *Pam* nevei.² A Vicsegda menti Madzsa faluban ma is él

¹ Vö. Плесовский Ф. В.: Коми мойдъяс, сьыланкывъяс да пословицяяс. Сыктывкар, 1956. 150. lap.

² Vö. Очерки по истории Коми АССР, I. kötet. Сыктывкар, 1955. 40. lap.

Jurka története (magam is több változatát jegyezhettem fel). A nevek mögött egy-egy rég elporladt pogány „*ajka*”, nemzetségfő, zürjén főember rejtőzhet, akik a magyar Koppány és Vata távoli rokonaiként küzdhettek az új hit és az új uralom ellen (*Pam* alakját a *Житие Стефана Пермского* is hitelesíti³), hogy népük költészete évszázadok múlva a változtatások kusza szövevényén át hősnek, varázslónak vagy rablóvezérnek tartsa őket.

Pillanatnyilag azonban az említett népmondákról inkább csak tudunk, mintsem ismernők őket. FOKOS DÁVID és WICHMANN YRJÖ hatalmas gyűjteményeiben alig találunk történeti mondákat; a két tudós ezzel a ritka műfajjal ritkán találkozhatott gyűjtő munkája során.⁴ Az egyetlen tekintélyesebb zürjén népmondagyűjtés, DORONYIN anyaga⁵ mindmáig kiadatlan kéziratköteg, a tudományos kutatás számára szinte hozzáférhetetlen. Egy-két irodalmi vagy történeti igénnyel írt népmondafeldolgozás, amilyen pl. LEBEGYEV M. N. naív, pravoszláv egyházi célzatú és ahistorikus könyvecskéje (M. H. Лебедевъ: *Кортъ-Айка—Желъзный Свекоръ. Зырянское предание. Издание А. А. Цемберъ. Устьысольскъ, 1910.*), a tudomány számára hasznavethetetlen. Adatok tehát úgyszólván alig állnak rendelkezésünkre a jelzett kérdés vizsgálatához, ezért az említett ősi nevek talányosak maradnak, megfejtésükre egyelőre nem vállalkozhatunk.

II. A mai zürjén névadás kérdései

A zürjén személynevek vizsgálatában leginkább a mai nyelvi adatokra, a jelenleg is használatos zürjén nevek tanúságára kell támaszkodnunk. Ezek népnyelvi alakok, s mint ilyenek kerülnek be a zürjén irodalmi nyelvbe, néha a formálódás nehézségeivel birkózó zürjén köznyelvbe is.⁶

A mai zürjén névhasználatra sajátos kettősség jellemző.

1. A zürjén nemzetiségű szovjet állampolgár három névvel jelöli meg magát hivatali, állami viszonylatban: családi, atyai és utónévvel (tehát például *Popov, Pjotr Pavlovics* vagy *Popova, Tamara Ivanovna*), akárcsak az orosz nemzetiségűek. Ennek oka részben az évszázadokon át érvényesülő orosz nyelvi és szokásjogi hatás, részben az, hogy a Komi ASZSZK-ban, mint az OSZSZSZK államigazgatási egységében, a hivatali nyelv az orosz, és ennek megfelelően a zürjén állampolgár is orosz módon nevezi meg magát.

2. Ugyanakkor a zürjének jó része használja (többnyire a magánéletben, nem hivatali érintkezésben) a maga (rendszerint orosz eredetű) zürjén elnevezését. Kivételt csak azok a helységek képeznek, amelyeknek zürjén

³ Уо. Vö. Fokos: KSz. XII, 254 (jegyzet).

⁴ Magam is hiába faggattam számos, jó emlékezetű és közlékeny zürjén öregembert — Madzsa, Pezmog és Kortkerosz falvak kivételével nem tudtak népmondát közölni. Félő, hogy az egyébként is ritka műfajt szinte teljesen kipusztultnak kell tartanunk.

⁵ Тексты преданий, записанных П. Г. Дорониным. Научный фонд Коми филиала АН СССР, Материалы по истории Коми АССР, тетрадь I, инв. № 316 (Сыктывкар).

⁶ Zürjénen (LITKIN V. I. terminológiájához igazodva) jelen esetben a mai Komi ASZSZK lakosságát és nyelvüket, továbbá a velük többé-kevésbé szorosan kapcsolatos nyelvjárásokat értem (pl. a kolai, kanyini, Narjan-Mar környéki és az Ob menti zürjén településeket és nyelvjárásaikat), s nem gondolok a permi (permják) és keleti-permi (jazvai) zürjéniségre.

lakossága eloroszosodóban van (elszamojédosodásról szinte alig tudunk). Ilyen faluban csupán a föntebbi orosz névadás használatos. Erre a sajátos zürjén névadásra s különféle módozataira alább visszatérek.

III. Mai zürjén családnevek

A mai zürjén családnevek vizsgálatakor eredetüket tekintve két fő családnévtípust különböztethetünk meg.

1. Orosz vagy orosz eredetű családnevek

Általánosan elterjedt orosz családnevek pl. *Понос, Судорос, Мухайлов, Фёдорос* stb., jöllehet közülük nem egy (pl. az utóbb felsorolt kettő) hangtestével nem idomult az átvevő zürjén nyelvhez (a zürjénben köztudomás szerint *x* vagy *ϕ* fonéma nem volt, csak a legutóbbi évtizedekben kezd meggyökerezni a zürjén hangállományban az erős orosz nyelvi hatások következtében⁷). Találkozunk olyan családnevekkel is, amelyek orosz eredetűek, de hangalakilag igazodtak a zürjén nyelvhez. Ilyen pl. az elterjedt *Подорос* családnév (az orosz *Фёдорос*-ból, *f* > *p* hangcserével).

2. Zürjén eredetű családnevek

Az orosz vagy orosz eredetű nevek mellett a mai zürjén családnevek jó részében zürjén (vagy eloroszosodott hangalakú, zürjén eredetű) elnevezésekre ismerhetünk. Közismertek az olyan zürjén családnevek, mint *Рочев, Канев, Кынев, Лыюров, Изьюров* stb. Mindezek orosz családnévképzővel ellátott zürjén szavak (*роч* 'orosz', *кань* 'macska', *кынь* 'sarkiróka', *лыюр*: *лы* 'csont' + *юр* 'fej', *изьюр*: *из* 'kő' + *юр* 'fej'). A nyelvészeti szakirodalomban, elsősorban *FOKOS DÁVID* hatalmas szótárában⁸ számos ide vonható adatot találunk. Néhányat példaképpen felsorolunk.

дži, džov, žižov V. (Familiename in Syktyvkar) (vgl. *džidž*) [FWb. I, 167b].

Vö. *KPC*⁹ *джыжд* 'стриж'.

gi, žšov V. (Familiename in der Kerčomjaer Wolost). (? Vgl. *gižs*.) [FWb. I, 245b]. Vö. FWb. I, 252b: *gižs* V., Le., Pr. *капась*; Karausche. — A két szót a magam részéről összetartozónak gondolom. *FOKOS* valószínűleg a családnév első szótagbeli *i*-je miatt keresi kérdőjelesen a név kapcsolatát a *gižs* főnévvel. Ezt a nehézséget egy orosz helyesírási szabály érvényesülésével magyarázom és tartom kiküszöbölhetőnek: az oroszban ugyanis a *z* betű után *и* nem írható, hanem helyette *и*-nek kell következnie, ezért orosz betűkkel a név írásmódja csak *Гичѣс* lehet és lehetett. Az orosz helyesírás megkövetelte írott alak (esetleg a névadás indítékának, nyelvíleg: az alapszó jelentésének elhomályosodásával) pedig könnyen ejtett alakká honosodhatott az illető családban, illetve zürjén környezetben. A családnév alapja tehát állatnév, ami egészen közönséges a zürjén nevek rendszerében (lásd a föntebbi két példát: *Канев, Кынев*, valamint alább további hasonló neveket).

⁷ Vö. VÁSZOLYI: *НУК*. LXII, 369.

⁸ D. R. FOKOS-FUCHS: *Syrjänisches Wörterbuch I—II*. Budapest, 1959. Rövidítése a továbbiakban: FWb.

⁹ *Коми-русский словарь*. Сыктывкар, 1948.

- i₁tšetkin* Lu. Ичеткин (Familiennamenname in Nosul, an der Luza) [FWb. I, 289a].
 Vö. FWb. I, 288a: *i₁tšet* V., VU., Sz., Lu., Le., Vm. klein; FWb. I, 289a: *i₁tšetik* V., Vm. sehr klein.
- iz-jurov* V. Изьюров (Familiennamenname in der Корткеросск. вол.) [FWb. I, 290a].
- kańev* Vm. (Familiennamenname meines Gewährsmannes Iwan Larionovič Kańev aus dem Dorfe *końi* am rechten Ufer des Flusses Vym) [FWb. I, 362a].
 Vö. FWb. I, 362a: *kańov* Sz. (Familiennamenname in der Благовещенск. вол.).
 A két családnévnek közös eredetűnek tartom és csupán alakváltozatoknak tekintem őket. Mindkettő a zj. *kań* 'macska' szóból adódik, amelyhez orosz családnévképzőt fűztek. Itt is nyilván az orosz betűs irásos alakok magyarázzák az *-ov* ~ *-ev* eltérést: az egyik esetben *Kańev*, a másikban pedig *Kańev* lehetett az írásmód (az utóbbi alakot nyilván orosz analógiára, nem az első szótagon hangsúlyozták, s ezért lett a hangsúlyos magánhangzójú képző írásmódja *-ov*). Magam a *kańov* alakkal eddig nem találkoztam, a *kańev* családnévvel annál többet. Ez utóbbit a következő helységekből jegyeztem fel: Sziktivkar; Madzsa, Pezmog és Kortkerosz falvak a Vicsegda mentén; Pecsora város és Oskurja falu a Pecsora folyó mentén. A családnév a legáltalánosabban használtak egyike a zürjének körében.
- kušmanov* S. (Familiennamenname in der Вогчинск. вол.) (Von *kušman*.) [FWb. I, 511b]. Vö. КРС: *кушман* 'редька'.
- kuž-bežov* V., Sz. Кузьбожев (Familiennamenname) (V. und an der Sysola in der Благовещенск. вол.). — Vgl. *kuž-bež* [FWb. I, 518a]. Vö. FWb. I, 517b: *kuž-bež* Vm. Eidechse; *kuž-beža* V. Ud. einen langen Schwanz habend. — A név zürjén eredete kétségtelen, nem egyértelműen világos azonban a névadás indítéka. A *kuž-bež* szó szerkezetnek van még egy jelentése, azonban ez tudomásom szerint csak a Kanyin félszigeten és a Mezeny—Pinyega vidékén ismeretes, ahol a *kuž-bež* vagy *kuž-beža* jelentése 'Wölfe'. Ezek a vidékeken a *kuž-bež(a)* megnevezés *t a b u s z ó*, és a réntenyésztő zürjének kártékony ellenségét, a farkast jelöli. Az állatnak ezzel a megnevezésével azonban sehol másutt nem találkoztam, illetve a toportyánféregnek ezen elnevezése másutt nem ismeretes.
- kuž-ivanov* Sz. Кузиванов (Familiennamenname in der Вильгортск. вол.). Vgl. *kuž ivan*. [FWb. I, 290a]. Vö. FWb. I, 517b: *kuž ivan* V. Waldgeist, Teufel.
- kuž-kokov* V. Кузькоков (Familiennamenname in Syktyvkar). Vgl. *kuž-koka* [FWb. I, 518a]. Vö. FWb. I, 517b: *k.-koka* V. Ud., Le. langbeinig. — A *kuž-koka* szó szerkezetnek a Kanyinon, a Mezeny és Pinyega vidékén ismeretes 'лось, cervus alces, jávorszarvas' jelentése, ugyancsak tabuszóként (az állat másik, ugyancsak itt használatos neve: *lola*, amely eredetileg valószínűleg szintén tabunév lehetett, vö. zj. *lol* 'lélek').
- kuž-tšutkeťov* Sz. (KSz. XII, 238) Кузьчуткомов (Familiennamenname an der Sysola in der Благовещенск. вол.; „vom *kuž* Abstammender, vom *kuž* Erzeugter”). [FWb. I, 518a]. Vö. FWb. II, 1122b.
- kužvašov* Sz. Кузьвасев (Familiennamenname in der Благовещенск. вол.; „vom langen Wasilij Stammender”) [FWb. I, 518b]. Vö. FWb. II, 1160a.
- lijurov* V. (Familiennamenname in der Богдавленск. вол. an der Vyčegda). (S. *jur*.) [FWb. I, 541b].
- lekanov* Lu. (Familiennamenname an der Luza) (Уркинск. вол.) [FWb. I, 565a].
 Vö. FWb. I, 565a: *lekan* V. (seltener) kleiner, kleinwüchsiger Mensch; WUot. 145b: *lekan* V S, *lekan* Lu., klein von Statur (Mensch) (V.); beim

- Behauen eines Balkens abgefallener grosser und dicker Span (Sz., Lu.); КРС: *лекан* 'отщеп, обрубок'.
- majegov* V. Маегов (Familiennamenname in Syktyvkar) [FWb. I, 576b]. Vö. КРС: *майög* 'кол'.
- ometin* Sz. (KSZ. XII, 255) Омелин (Familiennamenname in der Вильгортск. вол. [FWb. I, 705a]. Vö. КРС: *омоль* 'плохой, худой, слабый'.
- pipunirov* V (Familiennamenname in Jarensker Bezirk; „von *pi-pu-nir* Espennase'') [FWb. II, 659a].
- samtetov* Sz. Сямтомов (Familiennamenname in der Ибск. вол.) [FWb. II, 934b]. Vö. FWb. II, 934b: *samtet* V., Ud. unfähig, etw. nicht verstehend; unverständlich; charakterlos (V.), unverständlich, dumm (Ud.). Lásd ЛЕВБЕГУЕВ М. N. híres és népszerű versét¹⁰: «Олис-вылис сямтём баба...» = 'жила-была бестолковая баба'.
- sedjurov* Sz. Седьюров (Familiennamenname in der Вотчинск. вол.) [FWb. II, 943a]. Vö. КРС: *сьöd* 'чёрный; тёмный; грязный'; *юр* 'голова'.
- saktarov* Реё. Шахтаров (Familiennamenname in der Печерск. вол.) [FWb. II, 981b]. Vö. FWb. II, 981a: *saktar* V. kleine Reiser, Gras, Kehrlicht, die vom Wasser fortgeschwemmt werden und beim Fischen an der Angel hängenbleiben; Schaum auf Kochendem.
- somesov* FV. Шомесов (Familiennamenname in der Устьнемск. вол.) [FWb. II, 1001a]. Vö. FWb. II, 1001b: *somes* V. Backtrog.
- tojinov* Sz. Тоинов (Familiennamenname in der Киберск. вол.) [FWb. II, 1047b]. Vö. FWb. II, 1047a: *tojin* V., *toin*, *tojin* Ud., *tojin* Pr. Mörserkeule.
- tsukilov* Lu. Чукилев (Familiennamenname in der Ношульск. вол.). (Zu *tsukil*.) [FWb. II, 1115a]. Vö. FWb. 1114a: *tsukil* V., Le. Krümmung, Biegung.
- tsumanov* Sz. Чуманов (Familiennamenname in der Вотчинск. вол.). (Zu *tsuman*.) [FWb. II, 1117b]. Vö. FWb. II, 1117a: *tsuman* V., Sz., Le., Pr. Korb aus Birkenrinde, kleines Gefäss aus Birkenrinde (ohne Henkel, ohne Deckel) (V.), Korb aus Birkenrinde (Sz., Le.).
- ulnirov* FV. Ульныров (Familiennamenname in der Деревянск. вол.; *ul nir* eig. 'feuchte Nase') [FWb. II, 1138a].

A Pecsora alsó folyásának vidékéről, a Nagyföldi Tundráról és a Kanyin félszigetről, ahol a zürjén telepések, rénpásztorok számbelileg jelentős számjédd (nyenyec) környezetben élnek, ismerünk nyenyec eredetű zürjén családneveket, pl. *Выучейский*, *Хатанзеев*. Ezek orosz családnévképzővel ellátott nyenyec köznevek, amelyek azcnban zürjén szempontból másodlagos, nem zürjén eredetű névalakulatok, mint ahogyan viselőik is rendszerint elzürjénésedett nyenyeccek, vagy elnyenyecésedett zürjének (vö. TERESCSENKO N. M.: *A nyenyec nemzetiségnevekről*. Névtudományi vizsgálatok. Bpest, 1960. 114. l.; Л. П. Лашук: *Очерк этнической истории Печерского края*. ККИ, Сыктывкар, 1958. 160–161. lap.

IV. A zürjén utónevek (keresztnevek) kérdéséhez

A mai zürjén utónevek (keresztnevek) orosz vagy orosz eredetű kölcsönzések; eredeti zürjén utónévről nincs tudomásom. Ennek a jelenségnek

¹⁰ М. Н. Лебедев: *Ловля юрэн мынтёмтор*. Бөрйём гиждъяс. ККИ, Сыктывкар, 1959. 58. lap. Vö. А. К. Микушев: *Медводдза коми советской писательяс да устно-поэтической творчество*. Коми кыв да литература кузя статьяяс. ККИ, Сыктывкар, 1959. 214. lap.

az okát a múltban a pravoszláv egyház keresztelési—névadási eljárásában és a zürjén nemzetiségű állampolgár orosz nyelvű egyházi, illetve állami anyakönyvezésében kereshetjük, utóbb pedig — ma is — a megszokás hatalmában.¹¹ A fentebb jelzett kettős névhasználatnak megfelelően a mai zürjén kétféleképpen használhatja utónevét is (illetőleg két utónevet használ). Hivatalosan, állampolgárilag orosz utóneve szerepel, pl. Семён, Евгений, Тимофей stb. Ugyanakkor az orosz utóneveknek (legalábbis többségükben) van zürjén változatuk: elzürjénésített, hangalakilag zürjénné alakított vagy megkurtított orosz nevek ezek, sokszor az orosz férfi vagy női név deminutív alakjából szabva. А Семён például zürjénesen Семю, а Евгений—Йёвгень, а Тимофей pedig Тима (Sziktivkarban és környékén, valamint a zürjén irodalmi nyelvben). Ezen nevek eredetileg népnyelvi alakok, amelyeket az 1920—30-as évek nagy zürjén szellemi—művelődési megújódása, nyelvújító mozgalma emelt irodalmi rangra. Példákat a nyelvészeti szakirodalomban, a zürjén irodalmi művekben és a mai zürjén népnyelvben egyaránt bőséggel találunk. Vegyünk szemügyre néhányat FOKOS-FUCHS DÁVID szótárából:

edá Pr. Авдотья, Евдокия, Олдодя; Eudoxia [FWb. I, 201a]

edek V. Евдоким [FWb. I, 201a]

ive V. Hans (Koseform von Iwan) [FWb. I, 290a]

kássan, kássan V. Касьян; Kasjan (männl. Vorname). (< Russ) [FWb. I, 367a]

katé V. Катя; Kätchen (< Russ.) [FWb. I, 368b]

kire V., *kire*, *kirei* Pr. Кирилла; Cyrill [FWb. I, 410a]

mika-ile, mikai-ile V., *mika-ile* Le., *mika-ile* Pr. Михаил [Михайла]; Michael, Michel [FWb. I, 604b]

mikel Ud. Николай, Микула; Nikolaus [FWb. I, 604b]

mikela V., Vm., *mikela*, *miks-la* Pr., *mikela* FV. Nikolaus [FWb. I, 605a]

mikul V. Микул; Nikolaus [FWb. I, 605a]

miš AV., Ud. Михаил [Миша]; Michel [FWb. I, 606a]

mitrej V., Ud.; *mit* Pr. Димитрий, Дмитрий; Demetrius [FWb. I, 606a]

timej Ud. Тимофей; Timotheus [FWb. II, 1071a]

A zürjén irodalmi nyelvből említjük meg példaként néhány szereplő nevét NYOVDINSZA VIKTOR (: Viktor Szavin) híres tragédiájából (*Шонди петигон дзоридз косьмис*: Naplementekor elhervadt egy virág).¹² A dráma hősei zürjén neveket viselnek: *Сопрон* 'Софроний', *Васька* 'Василий', *Пёкла* 'Фёкла', *Марна* 'Марфа', *Пиля* 'Филипп', *Микол* 'Микола' [~ Николай].

A zürjén nyelv gyakran az utónevek deminutív, becéző, kedveskedő formáját vette át az orosz népnyelvből: *tima* < or. Тима (< Тимофей), *vaska* < or. Васька (< Василий), *miš* < or. Миша (< Михаил). A zürjénben azonban az ilyen neveknek csak személyt megjelölő utónévi funkciójuk van, deminutív, érzelmileg telítettebb, becéző rendeltetésüket elvesztették. Így tehát a *tima* jelentése 'Тимофей', nem pedig 'Тима', a *vaska* 'Василий', nem 'Вася, Васька', a *miš* pedig 'Михаил', nem 'Миша, Мишка'.

¹¹ Érdekesség kedvéért megjegyezzük, hogy az 1930-as években a hagyományos orosz utónevek mellett sok zürjén család (főleg Sziktivkarban és környékén) nyugat-európai neveket adományozott gyermekeinek (*Adolf, Albert, Albina, Georgina, Henrietta* stb.). Ez azonban múltó divatnak bizonyult, s nem változtatta meg a korábban használatos névadási szokást.

¹² *Виктор Савин*: Пьесаяс. ККИ. Сыктывкар, 1959. 16. l.

V. A mai zürjén személymegnevezés módozatai

Mint följebb megjegyeztük, a mai zürjén névhasználatra sajátos ket-tősség jellemző. Hivatali viszonylatban a zürjén orosz módon (utó)nevet, atyái nevet és (orosz vagy zürjén eredetű) családi nevet visel. Ez megfelel az orosz névhasználatnak (*имя, отчество, фамилия*). Nem hivatalosan azonban a zürjén férfi vagy nő másként, jellegzetesen zürjén módon nevezi meg magát. Ennek a sajátos személymegjelölésnek több változata lehetséges.

A személymegnevezésnek legfontosabb tényezője a személyt megjelölő név (utónév, keresztnév). Az oroszból kölcsönzött, fonetikailag zürjénné igazított utónevekről néhány sorral följebb szoltunk volt. Az is valószínű, hogy a (kereszt- vagy utó)név nemcsak a legfontosabb, hanem — a névadás kialakulását és fejlődését tekintve — az elsődleges eleme is volt (sőt egykor az egyetlen eleme) a személymegjelölésnek, elnevezésnek. A hajdan aránylag kis lélekszámú, olykor csupán egynéhány portából álló zürjén falu közösségében a személy determinálására elég lehetett egyetlen név is: egy *tima*, egy *vaska* és egy *miş* élt csak a faluban, mással összetéveszteni nem lehetett, ezért a név jelölő funkcióját nem kellett szűkíteni, nem kellett a személynevet (keresztnévet) determinálni. Az évtizedek és évszázadok teltevel-múltával azonban — a lakosság szaporodása, lakóhelyváltogatása és egyéb okok következtében — szükség lett erre. A személy közelebbi megjelölésére a nevének (keresztnévének) kívül számtalan tényező adott lehetőséget: a személy foglalkozása, valamely feltűnő testi jellegzetessége vagy szembeötlő szellemi, jellembeli tulajdonsága, az illető apjának (esetleg több ősének) feltüntetése és még sok más névadási indíték. Tekintsünk meg néhány példát. *KURATOV IVANNAK*, a zürjén líra atyjának egyik versében vendégek gyülekeznek össze egy paraszti portán.¹³ Néhányuk neve: *Коч Закар* 'Nyúl Zakar', *Ошну Макар* 'Medvefi Makar', *Кась Вась* 'Cica Vaszilij', *Руч Вань* 'Róka Iván', *Пышоту Спиридон* 'Kenderszakáll Szpiridon', *Кельчину Тарас* 'Pontyfi Tarasz'. *Medvefi* Makarról és *Pontyfi* Taraszról megtudjuk, hogy előnevük a foglalkozásukra utal (vadászról, illetve halászlól van szó). A *Kenderszakáll* Szpiridon — gúnyoros ragadványnév. *Cica* Vaszilij és *Róka* Iván elnevezésének okát nem tudjuk meg közelebbről a versből. *Nyúl* Zakar neve részben foglalatosságára, a nyúlfogdosásra utal, főleg azonban gúnyos vagy sajnálkozást kifejező ragadványnév (tudni kell, hogy a zürjén a nyulát megveti, nem vadászik rá — a gyermekek játéka a nyulászás különféle hurkokkal —, akinek ez eszébe jut, az vagy köznevetség tárgya lesz, vagy csak végső nyomorúsága kényszerítheti nyúlhús fogyasztására). — Megemlítünk még egy irodalmi példát. *NYOBDINSZA VITTOR* egyik jóízű versében¹⁴ *Тутурпугу Семö* (magyarra

¹³ *И. А. Куратов: Закар ордун. Бөрйөм гижөдъяс, Коми Госиздат. Сыктывкар, 1951. 95. л. Vö. Очерки по истории коми литературы. ККИ. Сыктывкар, 1958. 18. л.* *KURATOV* e versében is a népnyelvből merített, ezért a felsorolt nevek jellegzetes és hiteles népnyelvi alakok.

¹⁴ *В. Сагин: Тутурпугу Семö. Бөрйөм гижөдъяс. ККИ. Сыктывкар, 1956. 28. л.* A fordulat, humoros és pergő ritmusú versben *NYOBDINSZA VITTOR* egy zürjén népi gúnydalt formált át (*Микусев А. К.* szíves szóbeli közlése). A költemény azonban irodalmi alakjában is olyannyira népi ihletésű, hogy a zürjéniség népdalnak érzi és ma is szelvényben-hosszában éneklék a Vicsegda felső folyása mentén, Kortkerosztól Gyerevjanszkig (ez a föld a költő szűkebb hazája). Magam is több szöveg- és dallamváltozatát vettem magnetofonra. Megjegyzendő, hogy az idézett ragadványnevek nem a költői humor termékei, hanem a népnyelvből, a mintául szolgáló népdalszövegből kölcsönzött alakok.

így adhatnók vissza: *Plömplömplöm Szemjon*; afféle ügyefogyott, nyámnyila férfiúról esik szó) lakzójára gyülekezik a falu népe. Íme néhány bruegheli humorú név a vendégkoszorúból: *Чукля Педёр* 'Görbe Fjodor', *Ныртём Пемыр* 'Orratlan Pjotr', *Гöгрöс Öгрö* 'Gömbölyü Agraféna', *Куран Марья* 'Gereblye Marja', *Бырган Дарья* 'Pörgettyü Darja'.

Főntebb megemlítettük, hogy a mai zürjén családnevek jelentős részében zürjén közszavakat kereshetünk, fonetikailag sokszor oroszra formálva és orosz családnévképzővel ellátva (a példákat az FWb.-ből vettük). Nos, ezeknek a mai családneveknek az előzményei is ilyen foglalkozásnevek, jellemnevek, ragadványnevek stb. lehettek, mint amilyeneket KURATOV és NYOBDINSA VITTOR verseiből (közvetve a zürjén népnyelvből) példaként említettünk. A mai *Кузьково* családnév a *kuź-kok* 'hosszú láb' vagy *kuź-koka* 'hosszú lábú' jelzős szerkezetekre vezethető vissza, és nyilván egy nyakigláb ember megjelölésének szükségessége konkretizálta ragadványnévvé a jelzős szerkezetet. A ragadványnevet utóbb a valóban hosszú lábú férfiú (esetleg korántsem oly hosszú lábú) utódai is örökölhették, s így az (az eredeti névadási indíték elhomályosodásával) családnévvé állandósult, végül az orosz -ov képzővel is megtoldva. Ugyanígy a *Сямтомо* családnév a *samtem* 'unfahig, unverständig' fosztóképzős melléknévre megy vissza, amely jelzői minőségben egy nem éppen kiváló szellemi képességű zürjén embert jelölhetett meg. A jelzőből ragadványnév, abból családnév lett, amely az $e > o$ hangserével és az orosz -ov képzővel hivatalosan; orosz nyelven is polgárjogot kapott.

A zürjén keresztnevet (utónevet) régebben is, ma is gyakran egy másik utónévvvel, nevezetesen az apa vagy más ős (ősök) nevével determinálják. Az ősök feltüntetése a személy megnevezésekor más népek névadásában is igen általános. A zürjének körében is egészen természetesnek tarthatjuk az elődök tiszteletét, mint névadási indítéket. Könnyen meglehet, hogy elősegítette ennek a névadási módnak a terjedését az orosz névadományozási szokás ismerete, azaz a keresztnév mellett az atya keresztnevének feltüntetése az atyai név (отчество) segítségével. Vegyünk néhány példát erre a megnevezési módra: *Педёр Семё* 'Семён Фёдорович', *Арсень Катя* 'Екатерина Арсеньевна', *Пуля Тима* 'Тимофей Филиппович', *Закар Миш* 'Михаил Захарович';¹⁵ *lev nasta* Ud. Anastasia *lev* (Name eines Mädchens) (? Anastasia, Tochter des Лев, Leo) [FWb. I, 566b]; *mit' eda* Pr. Eudoxia, Tochter des Demetrius [FWb. I, 201a]; *zakar ivan* V. Zacharias' Sohn Iwan [FWb. I, 290a]. Ez a névadási mód mindmáig él a zürjén nép körében; említsük meg, hogy így hívják többek között a zürjénség két közismerten nagy fiát is: *Илля Вась* nem más, mint ЛITKIN V. I nyelvtudós és költő, *Тима Вень* pedig a tragikusan elhunyt nagy lírikus, CSISZTALJOV V. T.

Az atya neve előtt azonban feltüntetheti a zürjén a nagyapa, sőt a dédatya, ükapa, szépapa, esetleg további őseinek nevét (utónevét) is. Ebben a névadási szokásban viszont aligha kereshetünk orosz hatást, sajátosan zürjénnek kell tartanunk. Példák: *karp eleş pavel* Pr. Paul, der Sohn des Alexis, des Sohns von Karp (Karpus) [FWb. I, 365a]; *kire van seme* Pr. Simon, Sohn des Iwans, des Sohnes von Cyrill [FWb. I, 410a]; *kire eleşeļ mika-ile mikul* V. Nikolaus, (Sohn) des Michael, (des Sohnes) des Alexius, (des Sohnes)

¹⁵ A felsorolt neveket NYOBDINSA VITTOR «*Вабергач*» (= Örvény) című tragédiájának hősei viselik. L. Виктор Савин: Бөрийөм гижөдъяс. ККИ. Сыктывкар, 1956. 107. l.

des Cyrill [FWb. I, 605a]; *gabę peder eleksan-pi eleksęi* V. (KSz. XII, 231) Gabriel(s) Fedor(s) Alexanders Sohn Alexej (dies der Name von Алексей Александрович Чеусов) (Gabriel ist der Urgrossvater, Fedor der Grossvater, Alexander der Vater) [FWb. I, 205a]. Ez az elnevezési mód mindmáig él a zürjenségek körében. Egy 1960-ban feljegyzett adat: *Koste Vaš Miš Van Adolf* 'Адо́льф Ива́нович, внук Михаи́ла Васи́льевича, сына Константи́на'.¹⁶

VI. A permjék névadás és személynév sajtósságai

A fentebbiek ismeretében külön szeretnék néhány adatot és ezekhez fűzött megjegyzéseket közölni a permi zürjenségek (permjékek) körében használatos személynévvel és névadással kapcsolatban. Megokolttá teszi ezt az, hogy a permi névadományozás sok közös eredetű, hasonló vonása mellett számos ponton különbözik a zürjéntől;¹⁷ a különféle permi nyelvjárásokról pedig meglehetősen elégtelen és hiányos ismereteink vannak, permi szó- és szöveganyagunk is csekély. Megjegyzendő, hogy az alatt következő adatok sem tarthatnak arra igényt, hogy az adott kérdés kapcsán a permi nyelvjárásokat általánosságban képviseljék; csupán két permi falu nyelvjárását s ezzel egy nagyjában, alapvető vonásaiban összefüggő permi nyelvjárásterületet szemléltethetnek.¹⁸

¹⁶ Az adatot ERDŐDI JÓZSEFnek, a nyelvtudomány kandidátusának köszönhetem. A név ERDŐDI nyelvmesterét, ADOLF IVANOVICS TURKINT, a leningrádi egyetem I. évf. finnugor szakos hallgatóját jelöli (születési helye *Айкамыла* község; vö. FWb. I, 37b).

¹⁷ Lásd a 6) sz. lábjegyzetet!

¹⁸ Az adatok közlője: I. BATALOVA RAISZA MIHAJLOVNA 28 éves aspiráns. Szülőfaluja: Пермская область, Коми-пермяцкий нац. округ, Юсьвинский район, Боталовский сельсовет, д. Рудакова. Rudakova falu az Inyva folyó balpartján áll, a Juszva folyó torkolatától mintegy 4–5 kilométerre déli–déleleti irányban. Nyelvmestere szülőfalujában végezte el az általános iskolát, Kudimkarban a tanítóképzőt, majd Sziktivkarban a pedagógiai főiskolát. 1959-ben vették fel nyelvész-aspiránsnak: ЛITKIN V. I. vezetésével a délkeleti permi (nem jazvai!) nyelvjárásokat tanulmányozza. Anyanyelvét, nyelvjárását féltve és tudatosan őrzi és jól beszéli; nemcsak készséges és ügyes közlő volt, hanem kitűnő, alapos nyelvészeti felkészültségről és éles elmeről tanúskodó észrevételeivel sok fontos és érdekes jelenségre hívta fel a figyelmemet. Két alkalommal dolgoztunk együtt: először 1959 decemberétől 1960 februárjáig Sziktivkarban, másodszer 1960 decemberének végén és 1961 januárjának elején Moszkvában. A tőle származó adatok után R. (= Rudakova) betűvel jelzem a nyelvjárást.

2. БОТЪЕВА JELENA VASZILJEVNA, a pedagógiai tudományok kandidátusa, harminc éves. Szülőfaluja: Пермская область, Коми-пермяцкий нац. округ, Кудымкарский район, деревня Верх-Юсьва. A falu a Juszva folyó balpartján áll, kb. 20 kilométerre Kudimkartól déli irányban, a Kudimkart Mendelejevoval összekötő országút vonalán. Az általános iskolát szülőfalujában végezte el, majd a kudimkari tanítóképző és a sziktivkari pedagógiai főiskola után három évig Kudimkarban tanított. Utána Moszkvában, a Научный исследовательский институт национальных школ АПН РСФСР aspiránsaként lett 1961-ben a pedagógiai tudományok kandidátusa. Jelenleg a komi-permjék oktatásügy, közelebbről a permjék anyanyelvi oktatás egyik lelkes és avatott vezető személyisége. R. M. BATALOVÁhoz hasonlóan őrzi és ápolja nyelvjárását. Tudományosan is, emberileg is igen sokat köszönhetek neki. Mintegy három hétig dolgoztunk együtt 1960 decemberében és 1961 januárjában Moszkvában. A tőle származó adatok után VJ. (= Verh-Juszva) betűkkel jelzem a nyelvjárást.

A rudakovai és verh-juszvai nyelvjárás alapvető kérdésekben egyezik a WICHMANN feljegyzte permi szövegek nyelvjárásával (Juszva nyelvjárás, mai járási szék-

A névadás kettőssége a permjások körében is létezik: hivatali viszonylatban orosz nevet (utónevet, atyai nevet és családnevet) viselnek, egyébként a maguk permják neveit. Megjegyzendő azonban, hogy a permi zürjén-ség sokkal régebben sokkal erőteljesebb orosz hatás alatt áll, mint az északabbra lakó zürjének (a Luza, Letka, Sziszola mentétől a Pecsora alsó folyásáig).¹⁹ Ennek a névhasználatban megnyilatkozó következménye az, hogy igen sok faluban már csupán az orosz névadási mód dívik, a régi permják nevek és elnevezési szokások korántsem olyan általánosak, mint az északibb zürjén területeken.

I. Utónevek (keresztnevek)

Az utónevek (keresztnevek) a juszvai permják falvakban is orosz eredetűek, hangalakjukban a permi zürjén nyelvhez hasonlítva. Felsoroljuk a Rudakova és Verh-Juszva falvakban leggyakrabban használatos férfi és női utóneveket.

aga·š, ega·š VJ., *ega·š* R. 'Агафья'
alo·ška, ełekše·i, olo·ša VJ., *alo·ška, olo·š* R. 'Алексей'
an·u·ta, n·uta, n·ura VJ., *ana* R. 'Анна'
an·pi·sa, pi·sa VJ., R. 'Анфиса'
ar·ki·p VJ., R. 'Архип' («вымершее имя»)
de·mi·d VJ., R. 'Демид'
ek·si·n VJ., R. 'Аксинья'
en·dre·i VJ., *en·dri·i* R. 'Андрей'
e·ni·š R. 'Анастасия'
gav·ri·u VJ., *gav·u* R. 'Гаврила'
il·la VJ., R. 'Илья'
iva·n, va·na, va·nka VJ., R. 'Иван'
je·pi·m VJ., R. 'Ефим'
jo·go·r VJ., R. 'Егор'
kon·dra·t VJ., R. 'Кондратий'
*kw·ara*²⁰ VJ., R. 'Клара'

helyről). Mindhárom nyelvjárás egyezik abban, hogy az ősi *l* hangot egyik sem őrizte meg, hanem ennek helyébe *v* vagy valamiféle *v*-hang lépett (*w, u* vagy ebből fejlődött *o*). A másodlagos *v*-hangok tekintetében (és sok más kérdésben) azonban a három nyelvjárás sokszor merőben eltérő képet mutat. Erről másutt és részletesen kell beszélnünk. ЛІТКІН V. I. nyelvjárási rendszerezése alapján (Диалектологическая хрестоматия по пермским языкам) mindhárom nyelvjárás a *kudimkari-nyuai nyelvjáráscsoportba* tartozik. Vö. ЛІТКІН: i. m. 20, 26; Кузнецов П. С.: Судьба твёрдого л в иньвенском диалекте коми-пермяцкого языка. Сборник статей памяти академика Л. В. Щербы. Издание ЛГУ, 1951. 188—190. l.

¹⁹ Az orosz környezet a permják területén mennyiségileg is lényegesen számottevőbb. Ennek következményeként a permjások körében általános a kétnyelvűség, nyelvjárásaikban igen nagy az orosz jövevényszavak mennyisége, sőt az orosz nyelvtani elemek kölcsönzése, s az eloroszosodás, a nyelvcsere is általános. БАТАЛОВА R. M. kutatásai, kéziratos anyaggyűjteménye meggyőzően kimutatják, hogy az onyi (délekeleti permják) nyelvjárásszigettől Kudimkarig a permják falvak között jelenleg sokban már csak az idős emberek ismerik a permi zürjén nyelvet, a fiatalabbak permják nemzetiségűnek vallják magukat, de apáik nyelvét már nem ismerik, nem beszélik.

²⁰ A *w*: enyhén bilabiális *v*-hang. A képzésében részt vevő ajakizmok a hang képzésekor meglehetősen ernyedtek, csak az alsó ajak játszik szerepet. Ha az ajakizmok még ennél is csekélyebb feszültséggel működnek, fellép a *w*-t gyakran felváltó *o*.

levle-ni VJ. 'Евгения'
mari-i VJ., R., *mari-ša* VJ., *mari-ika*, *marja-š* R. 'Мария'
marpa VJ., R. 'Марфа'
mika-i-у VJ., *miška* R. 'Михаил'
mika-ivo R. 'Михайло, Михаил'
miko-wa VJ., *miko-у* R. 'Микола'
mikowa-i VJ. 'Николай [~Миколай]'
mikit ~ *miki-t* VJ., *miči-t* R. 'Никита [~Микита]'
mita VJ., *mitre-i* R. 'Димитрий, Дмитрий'
nasta VJ. 'Анастасия'
nata-l VJ., R. 'Наталья'
odoki-m R., *ovdeki-m*, *ovdo-ška* VJ. 'Евдоким'
odo-č R., *ovdeki-ja* VJ. 'Евдокия'
ogrope-n, *pena* R., *pena* VJ. 'Аграфена'
ołon VJ., R. 'Елена'
oro-ni VJ., R. 'Афанасий'
ovdo-t VJ., R. 'Авдотия'
pawa-d VJ., *pa,a-d* R. 'Пелагея'
paša R., *paška* VJ. 'Павел'
peder VJ., *pi-o-dor* R. 'Фёдор'
pede-š VJ., *pedo-š* R. 'Федосья'
pede-t VJ., R. 'Федот'
pedu-у VJ. 'Федул' («очень старое, вымершее имя»)
petra VJ. 'Пётр'
piła VJ., R. 'Филипп'
sana VJ., R. 'Александра'
sanko, *sano*, *san,tšik* VJ., *sanko* R. 'Александр'
sarapi-m, *šerapi-m* VJ., R. 'Серафим'
sarapi-ma, *šerapi-ma* VJ., R. 'Серафима'
stepa-n VJ., R. 'Степан'
šemjo-n, *šeňka* VJ., *šeňa* R. 'Семён'
šerga VJ., R. 'Сергей'
tima VJ., *čima* R. 'Тимофей'
vadi-mer ~ *vadime-r* VJ., R. *vo,o-da* R. 'Владимир'
vale-r VJ., *valerija-n* R. 'Валериан'
varja R., *warjo-n* VJ. 'Иларион'
vaška VJ., R. 'Василий'
vihtur VJ., *viku* R. 'Виктор'

Amint a fenti felsorolásból is kitűnik, a permják nevek is orosz eredetű keresztnevek, sokszor pedig az orosz név deminutív, becéző alakja került át

A *w* a rüdakovai és verh-juszvai nyelvjárásban az ősi *l* utódja. Képzése igen bizonytalan; használata tekintetében ingadozó a nyelvhasználat: ugyanazon közlő nyelvében, egyugyanazon fonetikai helyzetben váltakozik a *o*-val: *tšuwa-was* ~ *tšu,a-as* VJ. 'geht vorbei'. WICHMANNál a *w* megfelelője mindenütt *v*, vö. *sita-wni* VJ. 'накатыть; [в переносном смысле:] болтать, говорить зря': [WUot. 293b] *sita-vni* P. seine Notdurft verrichten, scheissen. Szóvégen a *w* > *u*, illetve diftongust alkot a megelőző magánhangzóval: *kij* VJ. 'Zunge; Sprache'. Az orosz jövevényszavak kemény *l* hangjait analógikusan szintén *w* (> *u* ~ *o*) váltja fel: *kwara* VJ. 'Клара', *gavri-у* VJ. 'Гаврила', *pawa-d* ~ *pa,a-d* VJ., *pa,a-d* R. 'Пелагея'. Ugyanezen analógia érvényesüléseként orosz jövevényszóban a szókezdetben is előfordulhat a *w* hang: *warjo-n* VJ. (de vö. *varja* R.!) 'Иларион'.

a permják nyelvbe, de érzelmi telítettsége, kicsinyítő árnyalata nélkül. Így pl. az *aga-s*, *ega-s* VJ., *ega-s* R. az orosz *Агаша* női név átvétele (az *Агафья* 'Agathia' becéző formája), jelentése azonban nem 'Агаша' hanem 'Агафья'.

2. Az elődök megnevezése az utónév előtt

A személy közelebbi megnevezése, az utónév determinálása az apa (esetleg több ős) nevének feltüntetésével a permják névadományozásban is közönséges. Csakhogy a sziszolai, vicegdai, udorai stb. zürjén a saját keresztneve előtt a férfiágon való leszármazást mindig a férfiősök pontos sorrendjében tünteti fel, megnevezve az apát, előtte a nagyapát, ha tovább akarja sorolni: a dédapját, ükapját stb. A permjákban ennek lehetséges egyéb változata is. Imé néhány személymegnevezés Verh-Juszva faluból:

a) *šerga petra* vagy *šerga pijan petra* 'Пётр Сергеевич, Сергея сын Пётр'; *kuža vaška* vagy *kuža pijan vaška* 'Василий Кузьмич, Кузьмы сын Василий'. Ez a legegyszerűbb változat, az atya nevének feltüntetése a személy megnevezése előtt. Nők megnevezésekor ugyanígy: *vaška olon* vagy *vaška pijan olon* 'Елена Васильевна, Василия дочь Елена' (nyelvmesterem, JELENA VASZILJEVNA BOTOJEVA neve; atyja az előbb említett *kuža vaška*).

b) Tetszés szerint megjelölhető az atya neve előtt a nagyatyáé is: *kuža vaška pijan olon* 'Елена, дочь Василия Кузьмича (azaz az utónév előtt pontosabban jelölik meg az atyát, a nagyatyá nevével determinálva). Néha azonban határozottan szükség van az elkülönítő, pontos megnevezésre. Például nyelvemsterem atyja (*kuža*) *vaška*; anyai nagybátyja ugyancsak a *vaška* nevet viseli, ezért tehát a két közeli rokon személy összetévesztését megakadályozandó az utóbbit is pontosabban kell megnevezni: *iva-n petra pijan vaška* 'Василий, сын Петра Ивановича'.

c) Az atyán és nagyatyán kívül megnevezhető több férfiós is: *zakar vaška deñi-s pijan iva-n* 'Иван Денисович, внук Василия Захаровича', azaz Iván, akinek Gyenyisz volt az apja, Vaszilij a nagyapja és Zahar a dédapja. Különálló azonban az alábbi név: *zakar deñi-s pijan iva-n* 'Иван Денисович, правнук Захара'. Ebben az esetben Ivánnak az apját és a *dédapját* nevezik meg. A nagyapát azért nem, mert a családban csak egy Gyenyisz és egy Zakar van, a megjelölés tehát nem érthető félre, nem vonatkoztatható másra. Ha ugyanezen a családon belül van más Gyenyisz vagy Zahar, megjelölnék a nagyatyát is.

3. Férjezett asszonyok megnevezése

Egyedülálló a sajátos permják asszonynevek használata, amelyekkel a férjezetteket határozottan elkülönítik a hajadonoktól, ugyanakkor pedig a családi hovatarozásukat is megjelölik. Verh-Juszva faluból valók az alábbi asszonynevek: *endre-ika* 'жена Андрея', *olo-šika* 'жена Алексея', *oro-nika* 'жена Афанасия', *sañika* 'жена Александра', *šeñika* 'жена Семёна'. Az asszonyt tehát a férje utóneve alapján nevezik meg, a férj utónevéhez függesztett *-ika* asszonynévképzővel. Megjelölhető a férj apja, esetleg több őse is: *vaška endre-ika* 'жена Андрея Васильевича', *petro-vitš vaška šeñika* 'жена Семёна, сына Василия Петровича'. Ritkábban megnevezhető az asszony a férj (hivatalos, orosz) családneve alapján: *uško-ika* 'жена [Александрова Петровича] Ушкова'. Ritkán, feltétlenül szükséges megkülönböztetés céljából

alakulhat másféle asszonymegnevezés is, pl. *petra vaška moň mari-ŷ* 'Мария сноха Василия Петровича'. Ebben az esetben tehát megemlítik az asszony leánykori utónevét, determinálva azt az apósa és az apósa atyjának utónevével.

A sajátos permják asszonynevek kialakulásának nyilvánvalóan társadalmi indítékai voltak. Nyelvi kövületek ezek, amelyek híven őrzik és tanúsítják a múlt idők emlékét: az asszonyok hajdani kiszolgáltatót, a férjnek és a férj családjának teljességgel alárendelt helyzetéről árulkodnak.

4. R a g a d v á n y n e v e k

A személyek közelebbi megjelölésének, a (kereszt)név determinálásának egyik kínálkozó lehetősége permják nyelvterületen is a ragadványnevek alkalmazása. A ragadványnév indítéka leginkább szokatlan testi vagy szellemi tulajdonság megjelölése, sokszor gúnyoros, csúfondáros célzattal, nem-egyszer vaskos formában. Néhány ragadványnév Verh-Juszvából: *kuž gawda-ŷ* 'Длинный Гавдай' (a falu egyik hórihorgas lakosának elnevezése); *kitem vaška* 'Однорукий Василий' (egy félkezű férfi neve); *gorba šeňka* 'Горбатый Семён' (megkülönböztetendő a púpos embert a falu sok más Simonjától); *džela sanko* 'Александр, ростом невелик' (a név tulajdonosa kurta növésű férfi);²¹ *běb darja* 'Дикая Дарья, Бестолковая Дарья' (az egyik ostoba verh-juszvai asszonyság csúfneve);²² *palegeš serga* '(Дристун Сергей) Болтун Серрей' (egy Szergej nevű, folyvást locsogó férfi vaskos gúnyneve)²³

Szemantikailag közel állnak a ragadványnevekhez egyes állandó fordulatok, amelyekkel bizonyos személyeket, pontosabban bizonyos tulajdonsággal rendelkező személyeket jelölnek meg, rendszerint gúnyos vagy megvető célzattal. Ezek a sztereotíp fordulatok azonban nyelvtanilag nem szüktettek, nem konkretizálódtak tulajdonnevekké; egyszerűen meghatározott, lexikailag kötöttebb jelzős szerkezetekkel állunk szemben, amelyek bizonyos emberi tulajdonságok és ilyen tulajdonságokkal rendelkező személyek jelzésére szolgálnak, de nincsenek adott személyhez kötve, nem személynevek. Pyenek például: *tšurka šin* VJ. 'балбес, чурбан; tökfilkó, hülye' (a titulus indítéka nyilván a kifejezéstelen, bárgyú nézés);²⁴ *tšurka jur* VJ. 'балбес, чурбан, бестолковый; tökfej, fafejű, hülye'; *dulleš em* VJ. 'глупец, балбес; tökfilkó, ostoba';²⁵ *ošta em* VJ. 'дурак, глупец; szájtáti, bamba';²⁶ *paškit em*

²¹ *džel* VJ. 'ягненок'; vö. WUot.: *dže* P. Lamm.

²² *běb* VJ., R. 'глупец, дурак'; vö. *běb-tni* VJ., R. 'дурить'; WUot.: *běb* S., L., P. dumm, unsinnig, unbedachtsam (S., L., P.), wild, kühn, verrückt (P.); Wildfang, Zänker, Blödsinniger, Dummkopf (P.).

²³ *palegeš* VJ., R. 'дристун, [в переносном смысле:] болтун'; 'fosó, [átv.] szófosó, fecsegő, karattyoló'. Vö. *pale-tni* VJ., R. 'дристать, поносить; [пер.] болтать, говорить пустяки, зря'; 'fosni, [átv.] fosni a szót, fecsegni, karattyolni'; WUot.: *pa'edni* V., S., L., *pa'edni* I., *pa'e-dniš* Ud., *pa'e-tni* P. einem den Rausch austreiben, ernüchtern (V., Sz., Lu., I., Ud.); aufwecken, aus dem Schläfe wecken (Sz., Lu., I., Ud.), nicht schlafen lassen, den Schlaf vertreiben (P.).

²⁴ *tšurka* VJ. 'чурбан'; vö. WUot.: *tšurka* V., S., L., Ud., P. uneheliches Kind (V., S., L., Ud.); Klotz, Klötzen (P.).

²⁵ *du* VJ. 'слона'. A *du'leš em* jelzést arra az emberre alkalmazzák, aki butaságában a nyálát folytatja, bárgyú bámészkodása közben elesorantja a nyálát.

²⁶ Ti. aki nem éppen értelmes arckifejezéssel látva hagyja a száját. Vö. WUot.: *šta*. P. offen (z. B. Tür, Fenster); Loch, Öffnung; *ošiti* VJ. 'открыть, раскрывать' (vö. WUot. 348a).

VJ. 'широкий рот >) говорун, болтун; nagyszájú, fecsegő'; *zirim beŕ* VJ. 'сопливая палка >) сопляк; taknyos' (gyerekről, fiatal emberről mondják)²⁷ *tšatira sita-n* VJ.: ennek orosz jelentését nyelvmesterem csak körülírással tudta megadni. A vaskos fordulat önhitt, fennhéjázó ember gúnyos megjelölésére szolgál: «имеется в виду чересчур самоуверенный, самодовольный человек, который даже на уборную ходит прямо, подчеркнута» — tehát olyan emberről van szó, aki fent hordja az orrát, aki szükségét végezni is feltartott, emelt fővel indul.²⁸

Az ilyenféle jelzős szerkezetek nem csupán permják különlegességek, találkozhatunk hasonlóval a zürjén népnyelvben és irodalmi nyelvben is. Ragadjunk ki egyetlen példát *LEBEGYEV* M. N. népszerű és népi ihletésű daljátékából, a «*Мича ныо*»-ból: a szép, fiatal és szegény Masuk ellenszenves, gazdag vén kérőjét számtalanszor nevezi a költő *пичьтём вом*-nak (= 'fogatlan száj'), *көдзыд вур*-nek (= 'hideg vér').²⁹

Végezetül a permják nevek vizsgálatakor szemünkbe ötlük egy negatívum: a zürjén (permják) közszói eredetű családnevek szinte teljes hiánya. Az általam ismert permják családnevek egyetlen kivétellel mind orosz (eredetüket, alapszavukat tekintve is orosz) családnevek. Ezt a mai tényt azonban aligha tarthatjuk másnak, mint az igen erőteljes orosz hatások következményének. Hogy a főtebb tárgyalt *Сянтюмов*, *Кузькоков* stb. típusú mai zürjén családnevek használatosak voltak-e korábban a délebbi, permi zürjénység körében is, nem tudjuk megállapítani, bár elképzelhetőnek, esetleg valószínűnek tartjuk. Ennek támogatására egyetlen adatra hivatkozhatom, egy mai kudimkari családnévre: *Batujev*. Az orosz családnévképző e névben permi köznévi alapszóhoz járult.³⁰

*

A fentiekben csupán széljegyzeteket fűztünk a zürjén személynevek kialakulásának és mai rendszerének kérdéséhez. Ezzel inkább a problémákra hívtuk fel a figyelmet, mintsem megoldottuk azokat. Ezt még a jövő feladatának tartjuk. Addig azonban néprajzi, nyelvészeti és történeti vonatkozásban számos tisztázatlan vagy nem megnyugtatóan tisztázott kérdésre kell fényt derítenünk.

VÁSZOLYI ERIK

²⁷ *zirim* VJ. 'сопли', *beŕ* VJ. 'палка'; vö. WUot.: *zirim* V., Sz., Lu., I., *zirim* P. Rotz; z.-*beŕ* V. räkänokka, Rotznasiger.

²⁸ Vö. WUot.: *tšatira mort* P. Mensch mit aufgeworfenem, hoch gehaltenem Kopf; *sita-vni* VJ. 'накакать; [пер.] наболтать, говорить зря'; vö. WUot.: *sita-vni* P. seine Notdurf verrichten, scheissen.

²⁹ М. Н. Лебедев: Бөрйөм гижөдъяс. ККИ, Сыктывкар, 1959. 211—225. 1.

³⁰ *batu* VJ. 'особый вид детских санок'. Hulladék deszkából eszkábált gyermekszánkó, átlagosan 1—1,5 méter hosszú, 0,5 méter széles és 30—40 cm magas. Az alját hóval, vízzel, majd (hogy kemény legyen) lóganéjjal bekenik; mindez ráfagy és a szánkó igen gyorsan siklik.

Sajnovicsról és a Demonstratio dán nyelvű kiadásáról

BUDENZnak SAJNOVICSRÓL mondott székfoglaló beszéde, sajnos, csak töredékekben maradt ránk, de a nagy nyelvész ajkáról elhangzott dicséret méltóan kiemeli a sorsüldözötte tudós érdemeit.

SAJNOVICs tudatában volt Demonstratiója tudományos értékének. A munkája nyomán támadt hazai vita azonban mélyen elkeserítette. Ellenfelei attól sem riadtak vissza, hogy hazugnak és csalónak nevezzék. Még száz évvel később is bosszantónak tartotta BUDENZ, hogy GYARMATHI, aki SAJNOVICs nyomdokain dolgozott a finn—magyar rokonság bizonyítékainak feltárásán, mesterét nem tartotta többre RUDBECKnél, aki csak „megszagolta” a magyar és a finn (lapp) nyelv hasonlatosságát. Mindezek után BUDENZ az utókor kötelességének tartotta, hogy lerója háláját SAJNOVICs iránt és megadja neki azt az elismerést, amellyel a kortársak olyan szűkmarkúak voltak.

Az elmúlt esztendőben volt SAJNOVICs halálának 175., a Demonstratio megjelenésének pedig 190. évfordulója. Néhány éve, amióta Tordason, SAJNOVICs szülőfalujában vagyok, kutatom és gyűjtöm a tudósra vonatkozó anyagot. Az eredmény egy részét már közölte a Magyar Nyelv.¹ Azóta újabb adatokat sikerült felszínre hoznom. Ezeket itt közlöm.

SAJNOVICs nyelvészeti tanulmányát annak idején a koppenhágai Akadémia három folytatólagos ülésén olvasta fel. Munkájának címe ez volt: „Joannis Sajnovics S. J. Hungari Tordachiensis e comitatu Alba-Regalensi Dissertatio J. T. N. etc. Illustrissimae Regiae Scientiarum Societati dedicata.” Később ezt a címet az ismert szövegre változtatta. Felolvasásait a dán tudósok nagy érdeklődéssel hallgatták. Elismerésüket 1770. január 19-én az Akadémia jegyzőkönyvében örökítették meg. A jegyzőkönyvi bejegyzés magyar fordításban így hangzik: „Magister Sajnovics, Hell professor kollégája, felolvasta tanulmányát a lapp és a magyar nyelv hasonlóságáról, és elfogadták, hogy a következő gyűlésre egy diplomát állítsanak ki részére, miszerint az Akadémia tagjává fogadta.”²

SAJNOVICs tanulmányát még 1770-ben a latin kiadás mellett dán nyelven is kinyomtatták az Akadémia folyóiratában (Skrifter X, 653—732). Erről a fordításról a hazai szakkörök jóformán megfeledkeztek. SETÄLÄ, említést tett ugyan róla, de SAJNOVICs életrajzírói már csak a koppenhágai és a nagyszombati latin nyelvű kiadásról tudnak. A dán fordítás címe ez:

¹ Magyar Nyelv LIV, 517—522.

² A Kongelige danske Videnskabernes Selskab (Dán kir. tud. akadémia) 1958. júl. 19-i közlése.

Joannis Sajnovics
Beviis,
at
Ungarernes og Lappernes Sprog
er det samme.
Overfat af det Latinske ved
M. R. Fleischer

Ezt a fordítást összehasonlítottam a koppenhágai latin kiadással, és megállapítottam, hogy az előbbi az utóbbinak szó szerinti átültetése, csupán csak az Akadémia elnökének, Thott Ottónak szóló ajánlást hagyták el.

A dán nyelvű szöveghez Axel V. Nielsennek, az aarhusi egyetem professzorának kedvessége révén jutottam hozzá, aki a könyv címlapjáról fotokópiát készítettett számomra. Később a Korgelige Bibliotek (Koppenhága) mikrofilmen megküldte nekem a teljes könyvet.

A Demonstratio finnországi visszhangjáról már tudunk.³ Reményem van rá, hogy a dániai visszhangról is sikerül értesülést szereznem. A lelkesedés itt feltehetően sokkal nagyobb volt. Erre utal SAJNOVICs levele, melyben szerényen csak annyit említ, hogy felolvasását az akadémiai tagok „nagy helyeslése és éljenzése között” tartotta meg. Naplójában pedig VII. Keresztély király dicséretére azt jegyezte fel, hogy a király egy kihallgatáson félóra losszat beszélgetett vele csillagászati problémákról, valamint a magyar és a appnyelvről! Valószínű tehát, hogy a tudósok sem tértek napirendre a kérdés fölött.

SAJNOVICs érdeme az összehasonlító finnugor nyelvtudomány megalapítása körül elvülhetetlen. Az emlékezet azonban nem tudja átmenteni a múlt minden tényét az utókorra. Példa erre a Demonstratio dán nyelvű kiadása. Éppen ezért eredetiben, mikrofilmen vagy fotokópián összegyűjtöttem a SAJNOVICsra vonatkozó anyagot. Magyar tudósokon kívül már több finn, legutóbb egy svéd nyelvész is tanulmányozta a gyűjteményt. A berlini Humboldt-egyetemről Steinitz professzor is jelezte alkalomadtán látogatását.

Egy 1958-ban kiadott bibliográfiai kiadvány SAJNOVICs-sal kapcsolatban tizenöt művet sorol fel. Én jelenleg a hatvanegyediknél tartok. Ezeknek leg többjét a tordasi Sajnovics-gyűjteményben őrzöm. Ritkaságai közé tartozik a dán nyelvű Demonstratio mikrofilmjén és fotokópiáján kívül SAJNOVICs Naplójának mikrofilmje. Ezt a bécsi Universitáts-Sternwartétól sikerült megszereznem. A Demonstratióról 1771-ben folytatólagosan közölt ismertetés is megvan litografált másolatban. Eredetije a turkui egyetem folyóiratában jelent meg.

A tordasi gyűjtemény legutóbb finnugorságunkra vonatkozó anyaggal is bővült. Láthatók a nyelvrokonságunk megállapítására irányuló évszázados kísérletezések kezdve Aeneas Sylvius Piccolominitól, aki elsőnek jegyezte fel a magyar, osztják—votják rokonság gondolatát, egészen SAJNOVICsig.

Az anyag zsúfoltan tölt meg egy szobát.

A gyűjteménnyel — szeretném, ha nem maradna holt tőke — SAJNOVICs emlékének és a finnugor nyelvtudománynak kívánok szolgálatot tenni.

CSUPOR ZOLTÁN MIHÁLY

³ LAKÓ: Sajnovics Demonstratiójának visszhangja Finnországban, NyK. XLIX, 402–5.

A finnugor nyelvek tanításának harminc éve Franciaországban

1961 novemberében harminc éve annak, hogy Franciaországban, a párizsi Ecole des Langues Orientales Vivantes keretében finnugor tanszék létesült. Ha ennek történetét kívánjuk elmondani, akkor elsősorban egyetlen vezetőjéről: AURÉLIEN SAUVAGEOT professzorról kell szólnunk.

A finnugor nyelvek oktatása megindulásának 25. évfordulójáról megemlékezve a párizsi Magyar Intézet egy füzetet adott ki GERGELY JÁNOS és AIMO SAKARI szerkesztésében, a Finn Irodalmi Társaság közreműködésével. Ebben AURÉLIEN SAUVAGEOT meghatódva szól a tanszék alapításáról, amelynek terve több mint negyven évre nyúlik vissza.

Az első világháború előtt KONT IGNÁC a Sorbonne-on magyar történelmi és művelődéstörténeti előadásokat tartott. Bár a XIX. század második felétől kezdve érdeklődtek francia írók, költők a finn és a magyar irodalom iránt, s egyes művek fordításában részt is vettek, a finnugor nyelveket nem tanították szervezeten sehol Franciaországban. Volt szó ugyan egyszer arról, hogy a Sorbonne-on létesítenek magyar tanszéket, amelyet a francia és a magyar kormány közösen tartott volna fenn, de a tervnél tovább nem jutottak.

Az összehasonlító nyelvtudomány két kiváló francia művelője, PAUL BOYER és ANTOINE MEILLET felvetette azt a gondolatot, hogy finnugor tanszéket kellene létesíteni az Ecole Nationale des Langues Orientales Vivantes keretében, ahol egyébként tanítanak több, nem keleti nyelvet is. A tanszékvezető a terv szerint ROBERT GAUTHIOT, tehetséges nyelvész lett volna, aki több éven át készült erre a feladatra, de még fiatalon, 1917-ben meghalt. Utódjául MEILLET egy germanista egyetemi hallgatót szemelt ki, aki az Ecole Normale Supérieure felvételi vizsgájára készült, s aki a skandináv nyelvek iránt is érdeklődött. Ez a Konstantinápolyban született francia fiatalember, AURÉLIEN SAUVAGEOT, gyermekkorában beszélt törökül, ezért — az uráli és az altaji nyelvek rokonsága miatt — rá esett a választás.

Ez a terv — mint ő maga mondja (i. m. 9) — nem lelkesítette SAUVAGEOT-t, mert sajnált megválni kedves skandináv tanulmányaitól. Mégis belétörődött, és híven követte a professzorai által javasolt programot: miután felvették az Ecole Normale Supérieure-re, Uppsalába ment. Itt WIKLUND vezette be a finn nyelv rejtelmeibe. Később Helsinkiben SETÄLÄ irányította finn nyelvi tanulmányaiban. Innen Magyarországra utazott, s az Eötvös Kollégium francia lektora lett. Utazásának célja a magyar nyelv megtanulása volt. Ismeretes, hogy Budapesten töltött esztendei mennyire termékenyek voltak. Olyan kiváló munkatársakkal, mint például BALASSA JÓZSEF és BENEDEK MARCEL, előkészítette nagy francia—magyar és magyar—francia

szótárának kiadását. Budapesten alkalma volt személyesen megismernie kora legnagyobb magyar íróit, mint MÓRICZ ZSIGMONDOT, BABITSOT, KOSZTOLÁNYIT, KARINTHYT, hogy csak néhányat említsünk. E hosszú tartózkodás nemcsak azt tette lehetővé SAUVAGEOT-nak, hogy széleskörű és mély magyar nyelvi ismeretekre tegyen szert, hanem folytathatta a többi finnugor nyelvnek már Finnországban elkezdett tanulmányozását SZINNYEI JÓZSEF és GOMBOC ZOLTÁN mellett.

SAUVAGEOT AURÉLIEN 1929 júniusában védte meg disszertációját a Sorbonne-on. Címe: „Kutatások az urál-altaji nyelvek szókinésének köréből”; melléktézisként „A névelő szerepe a gótban” című dolgozatot nyújtotta be.

Csak 1931-ben szavazták meg a finnugor tanszék létesítését kimondó törvényjavaslatot. Amint a tanszékvezető elmondja: „1931. november 9-én tartottam meg első finn és első magyar órámat az Ecole Nationale des Langues Orientales Vivantes-on, egészen egyszerű keretek között, csak a beiratkozott hallgatók előtt, s több magyar és finn újságíró jelenlétében, akik megható módon számon tartották ezt az előadást” (i. m. 11). Ez az oktatás megszakítás nélkül folytatódott mindmáig, a második világháború okozta nehézségek ellenére. Az Ecole des Langues Orientales-on felfüggesztették ugyan a magyar és a finn nyelv tanítását 1941 novemberétől 1943 januárjáig, az oktatás mégis folytatódhatott a párizsi Magyar Intézet jóvoltából: ennek falai között kaptak menedéket a magyar és a finn nyelvi órák, miután a vichy kormány a profeszort elbocsátotta állásából.

E rövid történeti áttekintés után vessük fel a kérdést, hogy mi ennek a harminc esztendőnek a szellemi gyümölcse. Hogy közelebb férjünk a finnugor nyelvek oktatásának sajátos problémáihoz, először is rá kell mutatnunk a feladat összetett jellegére. E tanszéknek, amely összehasonlító nyelvtudósok elgondolása alapján létesült, nem feladata egy előre meghatározott finnugor nyelv tanítása sem. S ezért — annak ellenére, hogy SAUVAGEOT professzor a finnugor nyelvcsaládhoz tartozó valamennyi nyelvet jól ismeri — folyamatosan csak két nyelvet tanított: a finnt és a magyart. Észet előadást csak néha tartott, a lapp nyelvet pedig egy évig tanította. A tanrendben szereplő öt órából három magyar, kettő pedig finn nyelvi óra volt. Mivel a diploma megszerzéséig a tanulmányi idő három év, a magyarul tanuló hallgatók évenként csak heti egy óra oktatásban részesülhetnek. A finn órák elosztása még kedvezőtlenebb, annak ellenére, hogy francia ember számára a finn nyelv még a magyarnál is nehezebb. Kétségtelenül jelentős segítséget jelentenek azonban a heti két-három alkalommal tartott társalgási és fordítási gyakorló órák, amelyeket finn és magyar lektorok látnak el. Leleményes és lelkiismeretes munkájukra nem találhatunk eléggé dicsérő szavakat. A finn lektorok közül meg kell említenünk NEUVONEN, MÄKELÄINEN, SUTINEN, SAKARI és KALLIONEN nevét, a magyarok közül MOLNOS LIPÓT, GÁLDI LÁSZLÓ, HALMY FERENC, SINOR DÉNES, DOBOSSY LÁSZLÓ, JANKOVICH FERENC és GERGELY JÁNOS működését.

A finnugor tanszék már szerkezeténél fogva nyomasztó terhet jelent vezetője számára, bármilyen mély is a tudása és szárnyaló a lelkesedése, akár mennyire segítik is odaadó munkatársai. Mert nemcsak az a feladat vár megoldásra, hogy — három évre elosztott — heti öt órában kell tanítani két olyan tárgyat, amelyek mindegyikére külön-külön kétszer annyi idő sem lenne elegendő; számon kell tartani minden magyarországi és finnországi új tudományos eredményt, valamint irodalmi és művészeti alkotást is. Az olvasás, a nyelvél-

szeti és irodalmi ismertetések készítése rengeteg időt vesz igénybe. Ezért mondja csüggedten jeles finnugor nyelvészünk: „Sokszor nem tudom, hogy nem roskadok-e össze a teher súlya alatt. Mindegyik országban, amellyel foglalkoznom kell, annyi munka jelenik meg, annyi szép, tudományos kutatás folyik, annyi a nagy irodalmi és művészeti alkotás, hogy véges emberi erőink miatt lehetetlen feldolgozni az alkotásnak egész özönét” (i. m. 15).

Nézzük meg, hogy ilyen körülmények között milyen eredményeket lehetett elérni.

1932-től 1960-ig bezárólag az Ecole Nationale des Langues Orientales Vivantes 85 magyar diplomát, 58 finn és 5 észt oklevelet adott ki. Az öt észt diplomás közül háromnak már megvolt a finn és a magyar képzése, kettő csak észtből vizsgázott. Érdekes megjegyezni, hogy a 85 magyar diplomás közül 12 jelentkezett később finnre, kettő tanulta párhuzamosan a két nyelvet, s csak kettő tanult előbb finnül. Ez annyit jelent, hogy 127 hallgató közül 16-an szereztek képesítést mindkét nyelvből. Ezek a számok mintha arról tanúskodnának, hogy hibás elgondoláson alapult e sokrétű tanszék létesítése, mert a hallgatók nagy része nem annyira a finnugor összehasonlító nyelvtudomány iránt érdeklődik, hanem egy bizonyos nyelv iránt. E véleményt azonban megcáfolhatjuk az alábbiakkal:

1. A franciák nem mindig nyelvészeti érdeklődésből, hanem néha érzelmi okokból kezdenek tanulni finnugor nyelveket. Némelyiküknek apja vagy anyja származik valamely finnugor nyelvet beszélő népből, s a hallgató meg akarja ismerni nem francia szülőjének nyelvét. Mások házasságkötésük előtt kívánják megtanulni távolból Franciaországba szakadt jövendőbelijük anyanyelvét. Ezek érdeklődését kielégíti egy finnugor nyelv megismerése.

2. Néhányan azok közül, akik magyar képesítést szereztek, finn ajkúak, a finn diplomások között pedig akadt egy-két magyar anyanyelvű, így a két nyelv közül természetesen csak az érdekli őket, amelyiket nem ismerik.

3. A finn órák résztvevői közül bizonyára sokan tanultak volna észtül is, ha lettek volna rendszeres észt előadások. A finn nyelv hallgatóinak érdeklődése a svéd iránt is megnyilvánult, mégpedig gyakorlati okból, ugyanis Finnországban a svéd is hivatalos nyelv.

4. A magyar nyelv néhány hallgatója inkább szerette volna kiegészíteni ismereteit vogul és osztják nyelvi tanulmányok elkezdésével. A finn — távolabbi nyelvrokona lévén a magyarnak — nem vonzotta őket, talán azért sem, mert túlságosan nehéz nyelv hírében áll.

Meg kell még jegyeznünk, hogy az Ecole des Langues Orientales-on a beírt hallgatókon kívül vannak „rendkívüli hallgatók”. Ezeknek nincs meg a főiskolára való felvételhez szükséges előképzettségük, nem is vizsgázhatnak, de jelen lehetnek az előadásokon. E rendkívüli hallgatók sem szorgalom, sem tudás tekintetében nem maradnak el diplomát szerző társaik mögött.

Ezek a rideg számok nem szólhatnak arról, hogy mit kaptak a finn és a magyar nyelvi hallgatók az oktatás keretében. Ők egyhangúan úgy nyilatkoznak, hogy lelkesedéssel vetették bele magukat e nyelvek éppen nem könnyű tanulmányozásába, s úgy vélik, hogy ez nagy szellemi hasznukra vált. Ennek oka nemcsak magukban a tárgyakban rejlik, hanem a professzor hatalmas egyéniségében is. Egy fiatal mérnök, aki a finn nyelvből szerzett képesítést, a 25. évfordulóra kiadott, többször idézett megemlékezésben így méltatja egykori tanárát: „Mit számít, ha finn nyelvi gyakorlati ismereteim javarészt szertefoszlottak a napi gondok s ipari elfoglaltságom forgatagában? Ma azért

tartozom hálával SAUVAGEOT professzornak, hogy a finn nyelv szellemét értette meg velem, ezét a különös nyelvét, amely magánhangzóinak harmóniájával mintegy visszatükrözi az északi ég minden fényét. De még több az, amiért hálával tartozom: a szellemi gazdagodásért, a széles távlatok megnyitásáért, annak a nyelvnek tanításáért, amelyet oly kiválóan tud, s az előadásairól magammal vitt termékeny gondolatokért” (i. m. 39).

Mindazok, akik magyar, finn vagy észti lektorként dolgoztak mellette, tanúságot tettek arról, hogy mily sokat jelentett számukra a mindennapos érintkezés a nagy tudású mesterrel, a végtelen jóindulatú professzorral, aki valamennyiüknek barátja is volt.

De AURÉLIEN SAUVAGEOT tevékenysége nem korlátozódott előadásainak előkészítésére és ismert szótárának kiadására. Számos cikket közölt folyóiratokban, többek között a „Société Linguistique de Paris” „Bulletin”-jében; egyébként e nyelvtudományi társaságnak sokáig elnöke is volt. Két alapvető fontosságú munkát írt a finnugor nyelvek iránt érdeklődő szakemberek számára: „Esquisse de la langue finnoise” (Paris, Klincksieck. 1946) és „Esquisse de la langue hongroise” (Paris, Klincksieck. 1951). Mindkét nyelv tudományos „leírása” finom megfigyelésekben gazdag.

A magyar nyelvi hallgatók számára a professzor gyakorlatokat is tartalmazó, sokszorosított leíró nyelvtant készített. Mint AIMO SAKARITÓL tudjuk, a finn nyelv leíró nyelvtanának az írását is megkezdte, s már most befejezte egy valóságos remekmű kéziratát: Les Anciens Finnois, essai sur les origines et les débuts de la civilisation finnoise (i. m. 20—1).

Magyarról számos szépirodalmi művet fordított franciára. Emeljük ki ezek közül a következőket: Babits Mihály: Timár Virgil fia, Móricz Zsigmond: Rózsa Sándor a lovát ugratja és Veres Péter: Próbatétel. Sajnos, a Móricz regényfordítás még nem jelent meg.

Említsük meg végül, hogy néhány év óta SAUVAGEOT professzor nyelvészeti kutatásai más irányba is kiterjednek: részint a polinéziai nyelvek felé fordult érdeklődése, részint . . . anyanyelve, a francia felé. A „français de base” felfedezésére irányuló munkáin kívül 1957-ben Klincksiecknél adott ki egy kötetet „Les procédés expressifs du français contemporain” címmel.

Ez tehát a múlt és a jelen. De mit rejt a jövő? Valószínű, hogy amikor SAUVAGEOT professzor nyugalomba vonul, súlyos probléma lesz a tanszék betöltésének kérdése, mert Franciaországban nincs senki, aki kettős feladatát el tudná látni. Így tehát a finnugor tanszék — jelenlegi vezetőjének kívánsága szerint — bizonyára kettéválk. Nem lehetetlen, hogy a magyar és a finn oktatásának fejlődése valamikor, a távoli jövőben a Sorbonne-on két tanszék létesítéséhez vezet. Így lehetővé válnék a finnugor nyelvnek jövődó tanulmányozói számára, hogy szakjukban licenciátust szerezzenek és doktori disszertációt készítsenek. Ez jelenleg igen nehéz, mivel nem lehet illetékes bírálóbizottságot összeállítani. Van már ugyan szó arról is, hogy bizonyos vidéki egyetemeken, mint Lille-ben, Lyonban, Grenoble-ban újra megnyitják a lektorátusokat, amelyek a második világháború előtt egy ideig működtek.

Befejezőül: nem lehet eleget ismételnünk, hogy a finnugor nyelvek franciaországi tanítása terén milyen nagy érdemei vannak SAUVAGEOT AURÉLIENNEK, aki fáradhatatlan odaadással megindította és megszervezte azt az oktatást, amelynek gyümölcsei már kezdenek megérni.

PAULE DE ROTALIER

A finnek rokonai

(Három finn kézikönyv és némely magyar vonatkozásai)

Mindig eseménye a tudományos irodalomnak, mikor Finnországban, a finnugor tudományok, így nevezetesen a néprajz kimagasló őrhelyén, a finnugor népekről néha rövidebb, néha hosszabb időszakaszokban egy-egy könyv jelenik meg korszerű összefoglalásul „Suomensukuiset kansat” címen. Volt idő, amikor az ilyen események mellett hallgatva mentünk el, vagy csak alig vettünk róluk tudomást. Ma már ez nem lehetséges. Azért — visszatekintve előzményeire — foglalkoznunk kell a legújabb ilyen című munkával. Meg akarjuk kísérteni, hogy ismertetését történeti méltatássá szélesítsük ki, beiktatva a finnugor néprajzhoz számbaveendő forrásmunkák sorába. Hogy eközben a magunk kérdéseire is ki-ki fogunk térni, az elkerülhetetlenül következik abból a tényből, hogy ezekben a néprajzi kézikönyvekben mindig szó van rólunk is: ha a sor végén, ha néha szerényen is, a magyarság is mindig ott szerepel a velünk nyelvileg rokon népek sorában.

Néhány évvel ezelőtt, ha a finnugor népek felől érdeklődött valaki, akkor ZSIRAI MIKLÓS könyve, a „Finnugor rokonságunk” (1937), volt a hazai tanárság egyetlen számbajöhető forrása. Jó könyv az kétségtelen, megérdemelt sikert ért el. Élvezetes stílusa, magyar szempontúsága még külön is emlékezetessé tette és teszi részben még ma is. Hozzánk nőtt, és a hozzá fűződő érzelmi szálakat sohasem szakíthatjuk el. Mégis, az a nagy meglepetés, amelyet megjelenésekor keltett, részben akkori perspektíva-hiányunknak volt a következménye. Könyve néprajzi részében Zsirai nagyszabású és élményszerű összefoglalását adta annak, ami a finn, a magyar és az orosz nyelvű szakirodalomban megtalálható volt. Abban a korban a rokon népekkel nyelvészeken kívül alig törődött valaki nálunk. Így maradt rá, nyelvészre, a rokon népek ismertetése: ez a nyelvészettel határos terület, amelyen a többi szaktudomány, különösen a néprajz, nagymértékben érdekelt. Zsirai feje fölött visszatekintve azonban ma már rá kell mutatnunk arra, hogy a néprajzban a „Finnugor rokonságunk” nem egyetlen, nem is a legfontosabb, csak éppen leginkább kéznél levő forrásunk. Jótékony útmutatásain túlmenően rendelkezésünkre állnak már korábbi, részben szakszerűbben néprajzi, összefoglaló külföldi forrásmunkák, elsősorban a finn szakirodalomból, amelyeknek a számát ez a mostani eggyel újra gyarapítja.

Messzire vezetne, ha erről a finnugor néprajzi irodalomról áttekintést akarnánk szerezni. Némi összefoglaló tájékoztatásul hivatkozhatok finnugor bibliográfiai kísérletemre, amelyet alkalmi célra — figyelemkeltésül — állítottam össze. Hosszú sora van azoknak a magyarságot többé-kevésbé népszerűen ismertető munkáknak is (ANTTI ALAVÁTÓL, BÁN ALADÁRON ÁT WEÖRES GYULA és mások dolgozataiig), amelyeket rólunk Finnországban finn nyelven adtak ki a múlt század óta. Mostani dolgom azonban nem az, hogy ezekkel foglalkozzam, hanem csupán annyi, hogy a „finnugor néprajz” vonalán haladva három tudományos kézikönyvről számoljak be. Ezek címükre s jellegükre nézve azonosak. Bennük a magyarság mindig a többi finnugor néppel együtt, azok közé besorolva szerepel, s nem is valamely nagyarányú, hanem rugalmas, rövid és mégis lehetőleg szakszerű előadásban. Megjelenési évük — 1921, 1932, 1960 — szinte egy félszázad eredményeit képviselik. Egymással kapcsolatba hozva kidomborítják a kutatás fejlődésének irányát és annak korszakonként minket érdeklő, felénk néző részét.

I.

A tárgyalásra kerülő művek közül az első (1921-ből) a ma is köztünk élő és munkálkodó neves lappológus-etnográfusnak, a finn nemzeti múzeum néprajzi osztálya volt

vezetőjének, T. I. ITKONENnek a munkája.¹ Címe („Suomensukuiset kansat”) egyaránt fordítható A finnek rokonai-nak vagy A finnugor népek-nek. Csak sajnálhatjuk, hogy ez a kitűnő kézikönyv már akkor — a magyar fejezet elhagyásával — magyar fordításban meg nem jelent: oly élvezetes előadásban hozza közel olvasóihoz nyelvrokonaink-nak nagyobbreszt nyelvészeti gyűjtőutakon frissen feltárt életét.² A finn nyelv- és — tegyük hozzá — néptudomány virágkora van e kis munka mögött. A függetlenné vált Finnország önmagára eszmélése tükröződik a rokonnépek felé szívvel-lélekkel kitekintő művecske lapjairól. Megírását az első nagy finn lexikon, a „Tietosanakirja” összeállításához begyűlt cikkekcskék készítették elő. A nyelvész gárda T. I. Itkonen kérte fel a lexikális adatoknak a feldolgozására. Az akkor még fiatal etnográfus azonban mint vérbeli tudós és kutató, nemcsak népszerű és tájékoztató, hanem egyúttal tudományos értékű munkát adott ki a kezéből, — olyat, amely bizonyos vonatkozásban mintája lett az efféle kézikönyveknek. A közelebbi rokonoktól, a balti finn népektől, a nyelvrokonság mértéke szerint haladva jut el az obi-ugorságig, az Obtól téve meg hozzánk a nagy lépést, a Dunához. Velünk büszkélkedve — de azért rólunk sem hallgatva el egy-két kritikai megjegyzést pl. az analfabetizmusról (261) s földbirtokviszonyainkról (270) — végeredményben bizakodó előre- és hátrapillantással fejezi be szemléjét.

Természetesen nem kerülheti el figyelmünket, hogy ebben a munkában ma már korszerűtlennek minősülő nézetek is vannak. Ugyanakkor azonban a finnugor népeknek a közöttük lakó oroszokhoz való viszonyáról itt-ott elejtett pesszimista észrevételek híven fejezik ki a finn nyelvészek többségének véleményét a század eleji cári Oroszországról. A könyvet tehát lehetetlen másképp, mint történetileg értékelni; aktuális értéke elsősorban az adatokban, a tényekben, a leírásokban keresendő.

Ezek a leírások mint tükörcsodák nyelvrokonaink életéből, különösen néprajzából, valóban becsesek. ITKONEN szaktudományi szempont vezeti az anyag megválogatásában. Kielevezi az úttörőket azt az örömet, hogy elsőnek vehetnek birtokba valamely területet. A néprajzi kutatók pedig, mint a tapasztalat mutatja, mindenkor különös vonzalommal fordultak a frissen felfedezett népek vallása és házassági szokásai felé. Ezek a kérdések ragadták meg ITKONEN érdeklődését is, s mivel éppen a finnugor népek vallásának és szokásvilágának a bemutatása a többi hasonló kézikönyvben kevésbé található meg, ezért szükséges munkájának ma is meglevő forrásértékét ezen a helyen is méltatni. Míg más hasonló munkák, nevezetesen e mű folytatói, leginkább a néprajz tárgyi világában lehetnek kalauzaink, addig Itkonen úttörő könyvének az az egyik fő érdeme, hogy következetesen eligazít bennünket nyelvrokonaink szokás-hagyományaiiban. Alig van fejezete, amely adatszerűen vagy leírás formájában meg ne emlékeznék az illető finnugor nép lakodalmi szokásairól, vallásáról és népköltészetéről.

A vallásról szólva többnyire rátér a temetkezési szokásokra. Muzeológusként pedig a szerző nem hanyagolja el sem a viselet, sem az építkezés két fő néprajzi problémakörének rövid, de szakszerű megvilágítását, a lappok esetében természetesen a részszarvastenyésztés, az obi-ugorok esetében pedig a vadászat ismertetésére is nagy gondot fordítva. Így válik műve tartalmilag gazdaggá, sokoldalúvá. Ha még ehhez hozzávesszük, hogy a viszonylag kis terjedelmű (mindössze 288 lapnyi) munkának az olvasmányosságát helyenként szubjektív úti benyomások is élénkítik, azt kell mondanunk, hogy pompásan megfelelt rendeltetésének, és híveket toborzott a maga idején — s éppen néprajzi körökben — a nyelvrokonság gondolatának. A tudományos igények ugyan hamar túlnőttek rajta. Már 1926-ban Finnországban nagy terjedelmű kiadvány indult meg „Suomen suku” címen, sokkal több képpel, hatalmas irodalmi apparátussal, de az már nem volt olyan ügyes, olyan rövid, olyan szemelvényes és mégis mindent választosan magában foglaló tájékoztató. Abba is maradt a III. kötettel, feldolgozatlanul hagyva a néprajznak a szokásvilággal foglalkozó területeit. A finnugor néprajz szintézise felé vezető úton előmunkálatként maradt reánk T. I. ITKONEN ma is haszonnal forgatható kis könyve.

¹ Ez a cikk már készen volt, mikor finn részről éppen a szerző, T. I. ITKONEN, felhívta rá figyelmemet, hogy munkáját jóval megelőzve Finnországban már JULIUS KROHN kiadott egy kisebb arányú (76 lapnyi) népszerű (az ottani Népművelő Társaság kiadványai közt megelőző) leírást nyelvrokonainkról 1887-ben „Suomen suku” címen; amelyek történeti jelentősége — ha ma kevésbé hivatkoznak is rá — nem vitatható el. A sokoldalúságáról ismert JULIUS KROHN ebben a helsinki Munkásegyesületben tartott előadásait tette közzé.

² Röviden ismertette N. SEBESTYÉN IRÉN: MNy. XVIII, 55.

Még az 1920-as évek végén új finnugor kézikönyvvel jelentkezett — előbb észt, aztán finn, majd 1932-ben német nyelven „Die finnisch-ugrischen Völker” címmel — annak a kornak egyik legkiválóbb etnográfusa, ILMARI MANNINEN. Ő, mikor ezt a művét írta, egyetemi tanár volt Észtországban, Tartuban. Ismeretes, hogy az újabkori észt néprajzi kutatásokat ő szervezte és indította meg. Finnugor kézikönyvét egyetemi előadásai összefoglalásul adta ki. Kérdezhetjük: miben különbözik szerényebb kiállítású elődjétől? Címben és tárgyban nincs különbség köztük. Beosztásuk is egyezik, kivéve, hogy MANNINEN a lappokat az utolsó fejezetek egyikében, az obi-ugorok elé iktatva tárgyalja. A különbség röviden abban határozható meg, hogy MANNINEN nagyobb súlyt vetett az anyagi kultúra vizsgálatára, s kutatásaiban összehasonlító szempontokat érvényesített. Műve specializálódási folyamatot indít meg. Őt már nem érdekli az illető rokonnép egész alkata, műveltsége, világa, hanem különösképpen csak eszközei és látható, fényképezhető darabjai, ezeket azonban egymáshoz hasonlítva, elterjedésükben és kölcsönhatásaikban vizsgálja. Ebből következőleg kötete elmélyültebb voltával válik ki. Kézikönyve a tárgyi világra központosított néprajzi munka, képanyaga pedig a legszigorúbb szakmai követelményeket kielégítő válogatás ugyanebből a tárgykörből. Rendszeresebb MANNINEN művének a formája is. Más-más szedéssel szedette a szerző a történeti bevezetést, ill. az egyes fejezetek egyéb részeit s bizonyos mindig ismétlődő sorrendben foglalkozott népenként előbb a viselet, aztán az építkezés, majd az étkezés, a közlekedés s végül — esetenként — a népművészet problémáival. Bibliográfiai függelékei is megmutatták, milyen otthonos volt a hazai és a külföldi (főként orosz nyelvű) irodalomban. Kifejezetten elemzésre teremt összehasonlító látásmódján kívül éppen nyelvismerete biztosította, hogy a kelet-európai etnográfia anyagában oly meglepő könnyedséggel tudjon mozogni. Így vált elődje munkáját terjedelemben vagy 100 lappal (384 l.) felülmúló kézikönyve a finnugor néprajz területén az egyik legtöbbet idézett, leggyakrabban forgatott összefoglalásunkká.

Említést érdemel magyar fejezete miatt is. Minthogy MANNINEN könyve írásakor még nem járt Magyarországon (erre csak rövid élete utolsó esztendejében került sor, de útja eredményeit learatni már nem tudta), ezért VISKI KÁROLYNAK egy kevéssel előbb a magyar népi műveltségről észt nyelven megjelent tanulmányára hagyatkozott, annak vette át az ábraanyagát is. Így jutott a magyar néprajz rövid, de szakszerű összefoglaláshoz, amely mindenesetre külföldön is terjesztette hírünket, s rólunk tudományos ismereteket adott. MANNINEN ugyan ezt a fejezetet, amellyel előadásait zárta, csak függeléknek tekintette a többi finnugorság tárgyalásához, de ezzel nem esett sérelem rajtunk; művének 12 fejezete után, az obi-ugorokhoz odacsatlakozott tizenharmadiknak — kissé szerényen, kissé idegenül — a finnugorságnak Közép-Európába szakadt ága: a magyar is. A vizsgálódás ilyen fokán a néprajzi kutatás olyan adatszerűvé alakult, hogy a pusztá ténylek magukért beszéltek; MANNINEN könyvét sem bevezetés, sem befejezés (mint IRKONENÉ) nem kerekítette ki. Népünk műveltségének tárgyi oldala került bemutatásra, mint valami múzeumi kiállításon.

II.

Ilyen előzmények után a finn néprajzi és nyelvészeti körök ma időszerűnek találták, hogy újra elkészíttessék — a korszerű igényeknek megfelelően — a finnugor népek néprajzi ismertetését. A szép, de nehéz feladatot TOIVO VUORELA docens vállalta magára. Tetszetős könyve a múlt évben jelent meg. Terjedeleme, felszerelésre — 343 l., 282 képpel, szó- és tárgymutatóval, rövid könyvesszettel — lépést tart tudományunk fejlődésével. 30 év alatt azonban a finnugor néprajz terén Finnországban nem csekély eltolódás következett be. Az 1920-as években a finnugor néprajz virágkorát élte: újabban krízis zavarta meg fejlődését. A gyakorlati munka ugyan nem állt meg, de azt az elméleti bázisát, hogy a finnugor népek néprajzi kutatás szempontjából összetartoznak, egy idő óta elvesztvén, a finnugor kutatások elvi alap nélkül maradtak. Ilyen körülmények között most, 1960-ban, már csak egy régi program felújításáról, egy egyetemi tankönyvszükséglet kielégítéséről lehetett szó, a finn tudomány értékes hagyományainak továbbfűzéseképpen, de már nem ama régi korszak szintézisre törekvő szellemében. Érthető kíváncsisággal vettük tehát kezünkbe a régi címet („Suomen-sukuiset kansat”) viselő új munkát, elsősorban az érdekelvén bennünket: hogyan felel meg — az említett elméleti kétségek között — a finnugor népek ismertetése s ekképpen a finnugor néprajz összefoglalása feladatának.

Olvasva az érdekes és gazdag anyagú könyvet, feltétlen elismeréssel kell adózunk a szerzőnek nagy és fáradtságos munkájáért, amellyel a „finnugor néprajz” kétségbe

vont tudományának épületét, mint valami múzeumot, új épületszárnyak hozzátoldásával kitarasztotta és — belső anyagában megújítva — a nagyközönség számára hozzáférhetővé tette. Anyaga, súlypontilag, kétségkívül még a régi. A század eleji gyűjtésekből kivirágzott kutatásokat aknázza ki még jobban, mint elődei. A finn néprajzi kutatóknak a szovjet korszakban nem volt módjukban folytatni gyűjtéseiket keleti nyelvrokonaiuk körében. Az újabb kutató nemzedékek orosz nyelvismeretben is elmaradnak az egykori nagy finn terepjáró nyelvészek mögött, akik esekélyszámú néprajzos társaikkal összefogva mind a finnugor nyelvekről, mind pedig a finnugor népekről való ismereteinket megalapozták az első világháború kitörését megelőző évtizedekben. Ebből következően az egyes rokonnépek életének leírása inkább a múltba fordult, mintsem a jelenbe; bizonyosak lehetünk afelől, hogy Urál vidéki rokonainkról egyes szovjet etnográfusok jóval maibb képet tudnának festeni. Nyereségünk annyi, hogy a finn szerző legalábbis a korszakalkotó nagy változások előtti néprajzi helyzetet rögzíti, visszavezeti a kutatásokat abba a korábbi mederbe, ahonnan e kezdetleges műveltségű népek mai rohamosabb fejlődése kiindult. Az összehasonlító kutatásoknak innen visszafelé nyomozva tárulnak fel egyre kecsgetőbb lehetőségei.

VUORELA könyvén — mint egy új összehasonlító, de elvileg még megalapozatlan rokonnépi kutatás tanúján, amely már a krízisből kifelé visz — belső reformra való törekvés vonul végig. A törekvés atmoszféra nyomása még nem elég erős ahhoz, hogy egyenlő erővel hassa át és kitöltse az egészet, viszont vannak fejezetei, amelyek részben szempontjaik, részben anyaguk újságával örvendetesen lépnek meg és optimizmusra hangolnak bennünket.

Ha csak a mű szerkezetét és belső arányait tekintjük, érdekes változást vehetünk észre, ami persze a többször említett krízis következménye. ITKONEN és MANNINEN érdeklődése egyforma stílussal kiterjedt a balti-tengeri meg az Urál vidéki finnugorságra; nem tettek különbséget a finnek szempontjából közelebb és távolibb rokonnépek között. VUORELA esetében ez az egyensúlyi helyzet megbomlott. Könyvének több, mint a fele a balti finn népekkel foglalkozik és megmarad ezeknek műveltségi és földrajzi környezetében. — Ebben a súlyponti eltolódásban benne van — nézetünk szerint — az utóbbi évtizedek egész finn néprajzi orientációja: elszakadás a keletől és hozzácsapódás a nyugathoz. Kiolvashatjuk belőle a „finnugorság” fogalmának néprajzi elszintelenedésével együtt a finn régészet és néprajz erős balti érdekelttségét, a „közelinek” előnyben részesítését a „távolinak” rovására. (Lehetséges azonban, hogy a budapesti finnugor kongresszus hozzájárult ennek az irányzatnak visszafordításához.)

Amíg Zsirai bennünket magyarokat hagyott kívül, addig VUORELA viszont a finneket hagyja kívül a finnugor népeket bemutató könyvéből. A körültekintő szemle, földrajzi rendhez szabva magát, a legnyugatibb lapokkal kezdődik, aztán a karjalaiakra, ezek déli szomszédaira: a vepszékre tér, onnan jön át a vótokhoz, az észtekhez, s kőt ki végül a legdélibb finnségi törzsnél: a liveknél. Ez volna a rokonsági kör közelebbi, mondjuk: belső ciklusa. Innen már a nyelvrokonsági fok szerint távolodik a külső ciklus vonala. Először a Volgához vezet (mordvinok és cseremiszek), onnan északabbra kanyarodik el (votjakok, zürjének), hogy végül átesapva Szibériába az Ob folyóhoz, obi-ugor rokonainktól már csak egy utat kelljen megtennie, de igen nagyot: hozzánk, Magyarországra.

Vajon ez az út hová viszi a kutatást? — kérdezhetjük magunktól. Eltávolítja-e reális céljától, vagy közelebb hozza-e forrásához, eredeti kiindulásához? Ez az a nagy kérdés, amely e kigyózó vonal nyomában kérdőjelként rajzolódik ki előttünk. Ehhez különös nyomatékkal esnek latba a mű utolsó fejezetei. Vajon az ugorok csak a nyelvi rokonság jogcímén foglalnak helyet ebben a leíró sorozatban? Talán a finn nyelvészek néprajzi fáradozásai indokolják, hogy a nekik távoli, nekünk közelebb nyelvrokonaink méltóképpen képviselve legyenek? És hát akkor a szamojédok, mint szintén nyelvrokonok, miért maradnak ki az összeállításból, akik felé a nyelvészeti kutatás annyi figyelmet összpontosított a legutóbbi években? — A mű elmosódó kereteinek láttára egy befejezetlen szimfónia rejtélyeit látjuk magunk előtt feltornyosulni. De jó előre igyekezzük megnyugtatóan szolgálni a könyv bevezető cikke, amelynek címe: „A finnugor népek a nyelvtörténet megvilágításában” (Suomalais-ugrilaiset kansat kielihistorian valossa).

Kétségeinket azonban ez a cikk nem igen oszlatja el, inkább állandósítja és táplálja. Ilyen mondatok olvashatók benne (kissé rövidítve): a nyelvrokonság nem jelent közeli műveltségi kapcsolatot; finnugor műveltség voltaképpen nincsen, mint ahogy indoeurópai műveltség sem létezik; a finnugor néprajz feladata nem lehet a közös műveltségi örökség megállapítása, rekonstruálása. A néprajz finnugor területre terjeszkedő kitekintéseinek a szerző szerint csak az a haszna van, hogy megismerteti a kutatást mind kezdetlegesebb, mind fejlettebb fokú állapotokkal, s ezáltal a hazai viszonyokkal

foglalkozó szemet hozzászoktatja másféle viszonyok megértéséhez és vizsgálatához (5, 7, 21—22). Figyelmen kívül hagyva azt, hogy ezekben a megállapításokban mennyi a negatív hangsúly (éppen olyan kérdésekben, amelyeket a jövő számára nyitva kellene hagynunk), a magyar olvasót már csak azért sem elégtik ki, mert — talán természet-től fogva is optimistábbak lévén — éppen a finnugor kutatások fellendülésétől várjuk horizontunk kitágulását és műveltségünk kezdeteinek alaposabb megismerését.

A magunk részéről a szerző szerencsés retorikai fogásának tartjuk, hogy a finnugor műveltség kétségbevonását az indoeurópai műveltség tagadásával emlegeti együtt. Ez az érvelés kapcsolatot létesít a két kijelentés között: mintegy matematikai egyenletbe foglalja őket. E szerint ha az egyenlet egyik tagjának az értéke megváltozik, — ha néhán mégis kiderülne, hogy vannak, akik az indoeurópai műveltség kutatását lehetségesnek tartják (amire számos példa van a múltból) —, akkor az egyenlőség révén a kijelentésnek a finnugor néprajzot illető másik fele is nyomban értékváltozáson megy át: önmagától bebizonyosodik, hogy annak az értéke sem azonos a nullával. Így aztán a „finnugor műveltség” lebecsült fogalma már csak az ily merő okoskodások révén is elérheti, hogy figyelemre méltassák.

Egyébként megjegyezni kívánjuk, hogy a szerző finnugor elvi általánosításai nem mind negatívok. Azt pl. nem tagadja, hogy a nyelvi rokonság v a l a m i k o r műveltségi kapcsolatot is jelentett. Érdekes: elfogadja U. T. SIRELIUSnak azt az álláspontját is, hogy nyelvrokonaink körében az alacsonyabb szinten élő népek viszonyai felvilágosíthatnak bennünket a fejlettebb szintű népek korábbi életéről, műveltségének előzményeiről (22). Éppen ezért hadd tegyünk hozzá ezekhez a pozitív szempontokhoz még egyet, olyat, amely a könyv bevezetésében külön nem kerül szóba, de amely a finnugor népek együttes vizsgálatát ősműveltségi kételyektől függetlenül indokolhatja. Ez az, hogy alakulásának valamely szakaszában kivétel nélkül minden finnugor nép ki volt téve szláv hatásnak, többségükhöz pedig eljutottak török hatások is. Már ebből — a kelet-európai környezettel való genetikai kapcsolat tényén kívül is — adódik annyi egyező vonatkozás, amely — ha egyebet nem, de — e népek művelődésének párhuzamos figyelembevételét javallja. Nem keveset számít az sem, hogy minél hátrább megyünk vissza a nyelvészet kalauzolásával, területileg és műveltségben is annál közelebb kell őket egymáshoz képzelnünk! Szerintünk a hipotézisek jogosultságát nem helyes lebecsülnünk a tudományban (kivált, ahol a néprajzot egy másik tudomány, a nyelvészet, megbízhatóan támogatja). A finnugor néprajz lehetőségének elvi fenntartása addig nem fenyeget veszéllyel, ameddig akad valaki, aki az egyes finnugor elméletek hitelességének esetenként gondosan utána tud járni, és véleményét sem rejti el véka alá. A finnugor néprajz kérdésében a végső döntést mindenestre a konkrét kutatások eredményeitől kell várni. Szubjektív és divatos általánosításoktól tartózkodni kell.

III.

Miután a műről általánosságban, továbbá beosztásáról és elvi állásfoglalásáról már szóltunk, forduljunk most figyelmünkkel egyes részletei és fő mondanivalói felé. Tanulmányozva a könyvet, nincs az az érzésünk, mintha a finnugor néprajz nélkülöznél a konkrét problémákat. Hogy csak néhányat említsünk: a *kota* kérdés tárgyalása (amelyről magam is írtam: NyK. LVI, 70) szinte az egész munkán át követhető, nevezetesen a lapp, a liv, a cseremis, a votják és az obi-ugor építkezés feldolgozásában. Hiábavaló lenne tagadni, hogy itt finnugor problémával van dolgunk. Általában a szerző, aki doktori értekezésével a finn néprajznak ezt a virágzó területét fogta művelés alá,³ léptenyomon kimutatja otthonosságát az építkezés vizsgálatában. Ebben a tárgykörben számottevő az a nyilatkozata a kúpsátor alakú száritócsúr (finn *keilaráhi*) problémájáról — amelyhez a finn kutatók A. O. HEIKEL óta finnugor jelentőséget fűztek —, hogy az nem oly mértékben finnugor, mint általában feltették; megvan a mordvin, a cseremis és a zürjén népen kívül egyes szomszédos török népeknél, a csuvasoknál és a baszkiroknál is (215). Ehhez annyi észrevételem van, hogy valamely jelenség megvolta finnugor népeken kívül azok szomszédságában is még nem feltétlen bizonyítéka a finnugor vonatkozás hiányának (vö. ALingu. X, 137—138, 10. §). Érdekes analógiákkal szolgál a többi között az oszloplábas csúr (finn *patsasaitta*) egyrészt a lappok és karkjalaiak, másrészt az obi-ugorok között, a sitalp, amely alá a lappok — éppúgy, mint az obi-ugorok — prémbört erősítenek, bizonyos eurázsiai csónakformák, a hátón való teherhordásnak a lappoknál, a zürjéneknél és a voguloknál egyező eszköze (finn szak kifejezéssel: *kantokehys*, kb. am. 'hát keret'), a méhészetnek az oroszországi rokonnépeknél az északi zürjének kivételével mindenütt feltalálható régi elterjedése, továbbá

³ TOIVO VUORELA: *Etelä-Pohjanmaan kansanrakennukset*. Helsinki, 1949.

a *gusli* hangszer megvolta a cseremiszeknél és votjásoknál, s ugyanakkor szomszédjaik: a volgai tatárok és a csuvasok között. Míg a viselet kutatása nyelvrokonaink műveltségében különösen az orosz meg a török kapcsolatok révén vet fel közös szempontból vizsgálálandó problémákat (pl. egyes főkötőtípusok elterjedtek a livektől és az észtektől a cseremiszekig és a zürjénekig), több régiséget őriznek egyes finnugor népek ételei és ételnevei. Az észet nyelvben túlteng a szláv hatás, de pl. a finn és a permi nyelvekben nem hiányoznak a tárgyi és nyelvi megfelelések (f. *rokka*, *mämmi*), s ezeknek a művelődéstörténeti jelentőségét bajos volna elvitatni.

VUORELA maga is, mint MANNINEN, elsősorban tárgyi etnográfiával foglalkozván elődje munkáját értékesen fejlesztette tovább azzal, hogy nemcsak a leíró, hanem az összehasonlító eredményekről is alapos és sokoldalú ismertetést adott. Műve túlynyomó részben a tárgyi műveltség körében mozog. Ebből a problémakörből ritkán és csak kivételesen lép ki, pl. akkor, mikor a votjákokról szóltaiban A. HÄMÄLÄINENNEK a lakodalmi szokásokat tárgyaló monográfiáját kivonatolja; majd pedig az obi-ugorokról adott ismertetésébe beleszővi W. STEINITZ kutatásait az osztják totemizmusról. Fő témakörei ugyanazok, mint MANNINENÉI (viselet, építkezés, táplálkozás stb.), csak hogy ő még részletesebb ismeretanyagot tömörít könyvébe. Munkáját legjobban az dicséri, hogy MANNINENHEZ sok újat adott hozzá; MANNINENT lapozgatva mindenestre VUORELA felvilágosításait is sűrűn kell használnunk.

Műve leghasznosabb, valóban eligazító részeinek azokat a lapjait tartjuk, amelyeken beszámolt az utóbbi évtizedek kutatásairól. Ilyenek: az észet F. LINNUS méhéseti, valamint RÄNK építészeti és más tanulmányai, szovjet részről V. N. CSERNYECOV és V. N. BELICER munkái, a finn T. I. ITKONEN sorozatos lapp kutatásai, úgyszintén TYINI VAHTER könyve az obi-ugor ornamentikáról. Különösen sokat köszönhet VUORELA a Svédországban élő észet GUSTAV RÄNK munkásságának, akinek észet monográfiáját meg kéziratos volt tanulmányát szinte kimerítően felhasználhatta összefoglalásához. Műve kétségkívül ezekben a fejezeteiben emelkedik a legteljesebben összehasonlító szintre. Összefoglalóan megállapítható, hogy a finnugor néprajz a szerző áttekintésében főként balti kutatók vizsgálatainak számbavételével gazdagodott; jóval kevesebb az, amit az orosz nyelvű szovjet irodalomból merített; még kevesebb, szinte sülytalan a nyugati tudomány hozzájárulása művéhez. Itt a német M. VASMER álláspontja a kihalt merja nép hovatarozandóságáról említendő meg a szintén nyelvész STEINITZ eredményein kívül.

Bár ilyen sokrétű s nem egyszer másodkézből vett forrásból dolgozott, a szerző érdemének tulajdonítható, hogy a nagy anyag felhasználása még sem történt meg egyéni állásfoglalás nélkül. Könyve tanulsággal domborítja ki legtöbb finnugor nyelvrokonnunknál a földművelés túlsúlyát a többi foglalkozási ághoz képest; hangsúlyozza is annak roppant múltját pl. az észet nép műveltségében. Fontos megállapítása (amely nyilván RÄNK véleményét visszhangozza), hogy a halászat az észteknél korántsem finnugor örökség, hanem jellege szerint az észak-európai halászműveltség része. A rénszarvas-tenyésztésről azt olvassuk, hogy a lappoknál valószínűleg ősi skandináv eredetű, az obi-ugoroknál és a zürjéneknél pedig átvétel a szamojédoktól. Antropológiai tekintetben a szerző kitart a finnek között elterjedt azon nézet mellett, hogy az obi-ugorok nem lehetnek a finnek faji rokonai, hanem biológiailag kevert fajú s a finnugor nyelvet átvett népek. Hasonló módon emlegeti a magyarság kevert fajúságát is (297). Ilyenekben könyve (úgy, mint elvi kételyeiben is) hű tükre azon elgondolásoknak, amelyek a finn nyelvészek, etnográfusok, antropológusok többségét vezérlik.

Munkájának egyenetlenségei szembetűnőbbek tudománytörténeti és magyar vonatkozásokban. Nem jár el következetesen abban, hogy némelyik rokonnépről szólva számot ad a köztük járt kutatókról (főként finnekről), másoknál azonban ezt a tájékoztatást elhagyja. Mint különös furcsaságot jegyezzük fel, hogy PAUL ARISTE észet nyelvészt intézetével együtt nem az észet fejezetben tartja nyilván, hanem a mordvinban. Sajnos, témájának szépszámú magyar vonatkozásai is kívül esnek a nagyérdemű szerző látókörén. Magyar kutatót, akit könyve szöveg-részében névről megemlít, mindössze egy van: RÆGULY. De őt is hol hozza szóba? Nem az obi-ugor fejezetben, ahová való, hanem — meglepő módon — a mordvinok ismertetése után. Rövid magyar bibliográfiájából, amellyel az egész kézikönyv zárul, sem volna szabad hiányoznia HERMAN OTTÓ Magyar Halászatának, azon munkának, amelynek a finn halászati kutatásokra is történeti jelentőségű, indító hatása volt. Nem akarjuk az ott szereplő adatokat egyenként latra vetve bírálni; legyen elég annak a megállapítása, hogy MANNINEN a maga korában korszerűbb válogatást adott. Vuorela figyelme nagyobbrészt csak azokra a munkákra terjedt ki, amelyek a finn kutatók számára ottani, finn nyelvű kiadványokban elérhetőek voltak. Kapcsolataink elhanyagolása olyan korszakra mutat, amelyben

a sokat emlegetett együttműködés a finn és a magyar tudományosság között még nem vagy csak fogyatékos mértékben valósulhatott meg.

IV.

Ezután hátra van, hogy a könyv magyar fejezetéről szóljunk, amely a 297—320. lapon olvasható. Ha összeadjuk azt a szedéstükröt, amit a benne közölt 19 kép elfoglal, akkor ez kb. 10 lapnyit von el a szövegből; tehát 14 lapnál alig terjed többre a fejtegetés szövege. Elég kevés ahhoz, hogy néprajzunk minden szempontból kielégítő ismeretét várhassuk tőle. Ezt a fejezetet VÜORELA a budapesti egyetemi néprajzi intézet egyik munkatársának segítségével állította össze, akinek műve előszavában köszönetet is mond. A tájékoztatás — a bevezető (2 lapnyi) történeti szakasz kivételével — mindamellett nem úgy sikerült, hogy megütné az egész munka tudományos színvonalát. Nehéz lenne megállapítani, mi esik az eredeti magyar szövegezés, s mi a fordítás rovására. Mi úgy vesszük a kérdéses fejezetet, amint előttünk van, mintha egy finn egyetemi hallgató készülgetne belőle vizsgára.

Kétségtől ismertetésünknek itt következő része megengedne többféle tárgyalási módot. Lehetne pl. örvendezni azon, hogy a mai viszonyok között egyáltalán megjelent róluik egy első pillanatra rokonszenvesnek és szakszerűnek tetsző néprajzi leírás. Amikor mégis a szigorú kritika mértékét alkalmazzuk vele szemben, úgy gondoljuk: közérdeket szolgálunk. Azonkívül komoly kifogásaink felsorolásán kívül elvi kérdéseket is vetve fel, konkrét hibákon szeretnők érzékeltetni, mit várunk hasonló adott körülmények között néprajzunk korszerű, külföldi megismertetőjétől.

Elsősorban is a magyar fejezet fogalmazását érezzük bágyadtnak és nem egy helyütt értelemtől üresnek. Ilyeneket olvasunk benne: „A magyar népi építkezés módjára hatottak a fátlan és kőben szegény alföldtől az erdős hegyvidéki váltakozó természeti viszonyok, az építőanyagot feltételező technika, a parasztság vagyoni állapota és végül a különböző vidékek története meg az azok teremtette műveltségi örökség” (306—7). Ugyanazon a lapon alább: „Építkezési anyagának a magyar paraszt a mindenkori természeti viszonyoknak megfelelően használt agyagot, téglát, követ, nádat, gallyakat és fát.” Majd megint: „A magyar parasztság hagyományos hajlékai vidék, életmód és a vagyoni helyzet szerint váltakoznak, a kezdetlegesektől a fejlettebbekig” (310). „A magyar népviseletben a fejlettebb formák mellett megmaradtak régies vonások” (uo.). „A díszítő motívumok ritmikusan alkalmazkodva váltakoznak a díszítés tárgya, mindenkori természete és a készítés technikája szerint” (317). A külföldi olvasó, aki ezeket megtanulta, eddig róluik semmivel sem tud többet, mint hogy nálunk „alkalmazkodás” van. Nem bőlebb ennél ez a történeti bevezetés elején álló megállapítás: „A magyarok legkorábbi története a múlt homályába vész el” (298).

Népi műveltségünk ismertetésének másik fogyatékossága a fejezet mondanivalójának ropant aránytalanságában van. Voltaképp csak a pásztorkodással foglalkozik, többi gazdálkodásunkat ily röviden intézi el: „A földművelés, amelynek régi korát tanúsítják nagyszámú kultúrszavaink, a kora középkortól kezdve a magyarság főfoglalkozása volt. E mellett régtől fogva jelentősége volt a halászatnak, a vadászatnak és a szőlőművelésnek” (303). Halászati kutatásainkról egy szó sincs. S bizony a fenti mondatok sem tartalmaznak ismereteket!

Szerintem a pásztorkodás túlzott kihangsúlyozásának van egy nagy veszélye, amit mindjárt megért az, akinek csak egy kis kultúrpolitikai érzéke van. Ki az a pásztor, aminek mi népünk említésre méltó néprajzi típusát jellemezzük? Harcias, de tengő-lengő és félig nomád életet élő, az európai kultúrába alig-alig meggyökeresedett réteg. Pontosan olyan, amilyennek bennünket ellenségeink szeretnek látni, akik szerint még azt a földet sem nagyon érdemeljük meg, amelyet Magyarországnak mondhatunk. Mit kellene mármost tennie annak, aki népünket híven és a fenti vádak elleni védekezésünkben ésszerűen akarná képviselni? Először is a valóságnak megfelelően — és nem a múlt századi szellemben: romantikusan — ábrázolni, s másodsor: törekvéseinknek megfelelően kimutatni, hogy mennyire itteniek vagyunk mi, mennyi szál köt össze szomszédainkkal, hogy a magyarság túlnyomó többsége már nem pásztoréletet él, hanem dolgozik és beilleszkedett az európai tájba, az európai népek békés közösségébe.⁴

⁴ Nem hagyhatom szó nélkül azt az észrevételemet sem, hogy a magyar szerző a nacionalizmus hibájától való félelmében egy olyan cikkben, amelynek feladata nem Magyarország, hanem a magyar nép ismertetése, szorgalmasan felsorolja a hazai csekély számú nemzetiségeket, megemlíti, hogy legnagyobb lélekszámú kisebbségünk, a németység az összlakosság 1,5%-át teszi ki, ezzel szemben megfélekedzik a nagyszámú külföldi

Ezt a szempontot domborítják ki magukról szólva a finnek; a nyugati műveltség átalakító hatását hangsúlyozzák a nyugati finn népekre. Mi pedig úgy állunk oda azok elé, akik minket nem ismernek, mint pásztorok; tetszelgünk magunknak egy csaknem kihalt néprajzi típus exotikusan torzító s az európai népek közül bennünket különül kiszakító szerepében. S tesszük ezt kényelemszeretéből és lustaságból; mert megszoktuk, hogy HERMAN OTTÓ és GYÖRFFY ISTVÁN szemével nézzük múltunkat és népünket; elszakadunk a valóságtól és néprajzi álmainkat kergetjük még a külföld számára írt dolgozatokban is.

Az előttünk levő fejezetben a pásztorélet leírására parasztházaink jellemzése, majd viseletünk és díszítőművészetünk kérdései következnek. Gazdálkodásunk szerszám-anyagából még izelítőt sem kapunk. A díszítőművészet aránytalanul aprólékos tárgyalásával aztán véget is ér az egész magyar néprajz bemutatása, amelynek utolsó lapjairól — díszítőművészetünkről szólva — a fejezet vezér-motívumaként ismét csak a magyar pásztorok a dekorációival kapcsolatos dicsőretet halljuk. Az exotikusnak, a más milyennek, a feltűnőnek ez a kultusza már nem néprajz, hanem propaganda. Nem kézikönyvbe való, hanem idegenforgalmi füzetekbe . . .

Kellő összehasonlító ismeretek lennének az ilyen ön- és népjellemzésnek egészséges ellenszerei. Összehasonlító néprajzi megállapítást azonban az egész cikkben keveset találni, s hogy azok milyenek, egy-két idézet megmutathatja: „A magyarok már a volgai bolgárok [helyesebben: bolgár-törökök] szomszédjaiként megismerkedtek a földműveléssel, miként ez a magyar nyelv bolgár [értsd: bolgár-török] jövevényszavai bizonyítják. Ilyenek például: *árpa, búza, eke, sarló, bika, dísznő, sajt, szőlő, bor*” (303). Az eredetiben a magyar szavak mellett finn értelmezésük is ki van téve. — Ez a két mondat, amint első pillanatra látni, azt a logikai botlást követi el, hogy a földművelés elsajátítását többek között állatnevekkel és állati termékek nevével (*bika, dísznő, sajt*) igyekszik igazolni.

A magyar pásztorok eredetéről és fejlődéséről egy lapon (304) három különböző kijelentést találni. „Pásztorokadásunk a történeti korban általában megfelelt a közép-európai paraszti állattartásnak.” „De a XVI. századtól kezdve különösen a török hódoltság területén nagymértékben meghonosodott (*sai jalansijaa*) egy olyanfajta pásztoréletforma, amely a keleti pásztorok műveltségére emlékeztet. Ez aztán a magyar népi műveltség különös hagyományává fejlődött.” Eddig tudjuk követni a fejtegetés gondolatmenetét. Azt értjük ki belőle, hogy a hódoltság századokban állattartásunk műveltségi szintjében visszaprimitívesedés ment végbe. Tehát a közép-európai átlag gazdagodott keleti ősibb vonásokkal, amelyek nálunk a pásztorokadásnak új jellegét, színét teremtették meg. De most következik a harmadik megállapítás, s ez felborít minden előbbi: „A magyar pásztorműveltség, amelynek részben századunkig fennmaradt, természete szerint ősi keleti nomád hagyomány folytatása.” Most már képtelenek vagyunk tisztán látni a dologban. Fennmarad a kétség, hogy hát akkor a három tényező milyen arányban van egymással: 1. közép-európai pásztorokadás, 2. késői keleti hatás és 3. eredeti ősi keleti hagyomány. Vajon a finn néprajz-szakos egyetemi hallgatók jobban el fognak-e tudni igazodni e kérdéseken, mint mi magunk?

Hasonló nehézségek kísérik a kerámiai művészetünkre vonatkozó megállapításokat. Itt két mondat vetekedik egymással. Egyik ez: „Népi díszítő kerámiánk mégis csak a XVIII. század végén vert gyökeret...” (finnül: *juontaa juurensa*, magyarul lehetne így is: onnan ered, akkor keletkezett). A másik ellenben ily ellentétesen folytatja: „... de a legújabb leletek alapján vannak rá példák már a középkorból.” (317) Az olvasó itt teljes bizonytalanságban marad afelől, hogy vajon középkori, vagy XVIII. századi eredetűnek tartjuk-e kerámiánkat.

Még folytatni lehetne, de elhagynom. Kiragadott példáim mutatják, hogy messze vagyunk általában, s — pontosabban szólva — messze van a kifogásolt fejezet magyar szerzője, K. KOVÁCS LÁSZLÓ is attól, hogy az északi országok összehasonlító kutatásaival alapos magyar néprajzi összehasonlító eredményeket állíthasson szembe. Az, hogy ebben mindnyájan érezzük fogyatékosságunkat, gondolom: mindennél jobban menti, de nem teljesen, K. KOVÁCS cikkének ilyen sikertelenségét.

magyar számarányának kimutatásáról és elhelyezkedésének ismertetéséről. A nagyobb-részt szocialista országokban élő külföldi magyarságról a közölt térkép-vázlat (299) sem ad kielégítő képet. Egyáltalán a határainkon túl élő magyarok összes száma a nyilvántartásból (297) csak kivonás útján tudható meg. Viszont ugyanott a bukovinai csángókról kár volt említést tenni; ilyenek már nincsenek. A legutóbbi háború idején tudvalevőleg hazatelepítették őket.

Egy további, negyedik kifogást is kell emelnem — s ennek fontossága nem kisebb! — a műveltségünkben észlelhető török hatás egyoldalú és céltatos túlhangsúlyozása ellen. Megállapítást nyert (vö. ALingu. X, 136, 7. § és 140, 16. §), hogy népi műveltségünk kialakulásának négy alapvető tényezője van: 1. finnugor elemek, 2. török, 3. szláv, 4. nyugati hatások. Ezek közül a 3. azért jelentős, mert közép-európai —, a 4. pedig azért, mert európai beágyazottságunkat jelenti. Egyik sem lebecsülendő, amikor itteni helyhez kötöttségünk kerül szóba. Van kultúrpolitikai gondolat mind az egyiknek, mind a másinak az emlegetésében. Természetesen egy olyan munkában, amelynek „A finnugor népek” a címe, még sokkal inkább várná az ember a finnugor szempontok érvényesítését, ha egyéb módon nem, hát legalább finnugor eredetű szókincsünk segítségével. De nem! Az előttünk levő cikk a legáltalánosabb célzással tér napirendre — viselkedésünkről és bútorainkról szólva (310, 316) — a folyton erősödő nyugati jelleg kérdése fölött, ugyancsak átsiklik a szláv hatás problémáján is azzal, hogy nagy általánosságban szóba hozza szláv jövevényszavainkat (303). A finnugor eredet és kapcsolatok kérdését viszont még csak meg sem említi. Ennek következtében a finn olvasók csak arra lesznek figyelmesek, amiben népi műveltségünk elüt az övékétől, de arra nem, amiben köztünk találkozás van. Csakhogy ők a török hatást nem fogják fel helyesen. Nem látják tisztán, hogy annak nálunk két rétege van: egy honfoglaláselőtti meg egy késői, hódoltságkori rétege. Úgy képzelik, hogy az valamiképpen annak a tájnak a sajátja, amelyben mi élünk. (Holott jelenleg a törökök ugyan jó messze vannak tőlünk!) Erről tanúskodnak a Vuorela munkájának előszavából és bevezetéséből vett következő idézetek: „A magyarok az elmúlt évezred alatt műveltségükbe színdús törökös-középeurópai alapjelleggel fogadtak be” (*turkkülais-keskieurooppalaisen pohjasäyryn* : 6. l.). „A magyarországi művelődéstörténete másfajta gazdasági élethez: Közép-Európához, a Balkánhoz és a török hatáshoz kapcsolódik” (22).

Nem térve ki a magyar fejezet illusztrációinak megválogatására, amiben a nem mindig szerencsés döntés valószínűleg szakköreinktől függetlenül történt, s mellőzve (helynevekben) egyes sajtóhibák kimutatását is, befejezésül az ilyen dolgozatokkal szemben legyen szabad még egy általános követelményt tásazstanom. Az olyan néprajzi leírások megjelenése, amilyent Vuorela könyvében olvashatunk, nemcsak a magyar nép ismeretének, jobban mondva megismertetésének, hanem egyúttal a magyar néprajz külföldi reputációjának, azaz becsületének és jó hírének is ügye. Ha szabad volt VUORELANAK lépren-nyomon finn és észk kutatókra hivatkoznia, akkor magyar szerzőkre kellett volna hivatkoznia néprajzunk magyar ismertetőjének is. Szívesen olvastuk volna a magyar népi műveltség bármily rövidre szabott leírásában HERMAN, JANKÓ, GYÖRFFY ISRVÁN nevét. Szívesen vettük volna, ha néprajzunk jelen törekvéseire is történik utalás. Hadd lássa az a külföldi, hogy nálunk is folyik kutató munka! Sajnos, a cikknek a jelenhez való kapcsolata meglehetősen halvány. Néprajzi kutatót egyet sem említ, hanem csak egy íróat idéz (314), akire senki sem gondolna itt: BAKSAY SÁNDORT! De ami mint idézet jól elfér a magyar néprajzi leírásokban, fonákul hat egy, a külföld részére írt tájékoztatásban, azt a félreértést keltve, mintha éppen BAKSAY lenne nálunk az az etnográfus, akinek olyan történeti kutatók mellett, mint pl. CASTRÉN, HEIKEL, SIRELIUS, HARVA stb. (hogy csak a finn néprajzosok egy csoportját említsem) ebben a kézikönyvben helyet kellene biztosítani. A bajok nyilván abból származtak, hogy KOVÁCS LÁSZLÓ nem tudta, milyen könyvbe ír, nem vette észre, hogy ilyen hozzáállással a magyar néprajz a külföldivel való összehasonlításban okvetlenül alul fog maradni.

Végző véleményem VUORELA könyvének magyar fejezetéről az, hogy mind irodalmi, mind tudományos szempontból elmarad értékben előzményei: ITKONEN és MANNINEN megfelelő magyar fejezetei mögött. Nem is szólva jelenünkről, a könyv magyar fejezetének szerzője néprajzunk eddigi kutatásait sem foglalta jól össze. Elmulasztotta azt, hogy egy nagyigényű feladat egyéni keckázatát tudományos bátorsággal és rátermettséggel vállalja. Hangoztattuk már és megismételjük, hogy a feladat nem volt könnyű. A vérszegény eredmény azonban az ideiglenes szükségleteket is csak átlagon aluli színvonalon elégti ki.

KOROMPAY BERTALAN

Norman Denison: The Partitive in Finnish

Suomalaisen Tiedeakatemia Toimituksia. Sarja — Ser. B Nide — Tom. 108. Helsinki, 1957. 262 l.

NORMAN DENISON a finn partitívus használatáról írt monográfiáját 1955-ben nyújtotta be doktori disszertációnak a Cambridge-i egyetemen. A kötet anyagát Finnországban gyűjtötte 1951-től 1954-ig. A partitívus kérdésével foglalkozó irodalomnak azt a részét, mely 1954 után jelent meg, csak röviden említi meg a lap alján elhelyezett jegyzetekben. Ez különösen vonatkozik arra a vitára, mely a Virittájá kötetében látott napvilágot 1954-től 1956-ig a finn részleges alannyal kapcsolatban. A forrásmunkáknak a kötet elején elhelyezett jegyzékében kapjuk a finn partitívusnak és a finnségi nyelvek partitívusának eddig legteljesebb bibliográfiáját. A partitívus funkcióit tárgyaló irodalom kívül hatalmas mennyiségű szöveget is tanulmányozott a szerző.

Az előszó, a bibliográfia és az ezt követő bevezetés után nyolc fejezetben tárgyalja a finn partitívus használatát. Az első fejezetben az adverbális syntagmában előforduló funkciókkal foglalkozik; ilyenek: a 'honnan?' kérdésre felelő helyhatározó, az okhatározó, a partitívus respectívus, a partitívus viae, a partitívus-szal kifejezett idő- és módhatározó. A második fejezetben azokkal a funkciókkal találkozunk, melyek adnominális syntagmában jelentkeznek: a hasonlító határozó, a teljesség partitívusa (p. copiae, DENISONnál: fulness), a számnevekhez kapcsolódó részelő jelző, egyéb részt vagy mennyiséget jelentő kifejezésekhez kapcsolódó részelő jelző, előjárások és névutók partitívusszal, a mértékhatározó. A harmadiktól a hatodik fejezetig a partitívus többi funkciója következik: a részleges (DENISONnál: határozatlan) alany, a tárgy, az állítmányi névszó, a partitívus absolutus. A hetedik fejezetben a partitívus számának kérdésével foglalkozik. Végül a nyolcadikban a konklúziókat összegezi.

A funkciók elnevezését általában egy kis módosítással átveszi az eddigi irodalomból, de nem mindegyiket. Nem tartja helyesnek például — a finn nyelvtanokból ismert értelemben — a „részleges tárgy” és a „teljes tárgy” elnevezést, mert ezek a nem finn olvasó számára sokszor megtévesztők. Ezért helyettük a „partitive object” és az „accusative object” (magyarul: partitívus-tárgy, accusatívus-tárgy) elnevezést használja.

Az egyes fejezetek felépítése bizonyos séma szerint történik. Először a partitívus kérdéses funkcióját mutatja be a mai finn nyelvben, a régi finn nyelvben, az olonyeci karjalaiban, a vepszében, a lúdben, a vótban, az észtnben, a lívben. A finnségi nyelvek példái után bemutatja a lapp partitívus és a mordvin ablatívus hasonló használatát. Eddig a pontig minden fejezet leíró jellegű. Ez a leíró rész majdnem kizárólag példák felsorolásából áll, a példák önmagukban beszélnek, így a vita sokszor szükségtelenné válik. Az egyes fejezetek második részében foglalkozik a kérdéses funkció kialakulásának idejével és módjával. Erre vonatkozólag idézi a kérdés legjelentősebb kutatóinak véleményét, és közli saját elgondolását is. Saját meglátásai elsősorban abból a szempontból érdekesek, hogy hogyan látja a finn mondatban legbonyolultabb kérdését egy angol, aki olyan nagy elmélyedéssel tanulmányozta a finn partitívus használatát, hogy ez egy finn származású nyelvésznek is becsületére vált volna.

A tárgy fejezetében részletesen felsorolja azokat a finn igéket, amelyeknek partitívus a vonzata (l. 143—159). Ez a hosszú, betűrendes felsorolás gyakorlati célokat szolgáló finn leíró nyelvtanban helyénvaló volna, de tudományos dolgozatban szükségtelen.

A finn példákat (különválasztva a mai és a régi finn nyelv példáit) legnagyobb-részt szövegekből idézi, de felhasználja az élő beszédből feljegyzett mondatokat is.

A többi finnségi nyelvre, valamint a lappra és a mordvinra vonatkozó példáit többnyire az irodalomban készen kapott anyagra támaszkodva idézi. A vót partitívus használatára vonatkozó példáit azonban a vót szövegekből meríti, mivel sem vót mondatban, sem a vót partitívus funkcióival foglalkozó tanulmány ezideig nem jelent meg. De a vót nyelv tanulmányozásában nem mélyedt el eléggé: a vót partitívusnak leg-érdekesebb, a finntől legjobban eltérő funkcióját, a tárgyi funkciót hiányosan tárgyalja (l. 192—193).

DENISON munkája nemcsak azért jelentős, mert a finn nyelv legbonyolultabb, még napjainkban is nyelvhelyességi vitákat kiváltó mondatnani problémáit az idegenek számára hozzáférhetőbb formában mutatja be, mint e kérdések finn kutatói, hanem elsősorban azért, mert ez a finn partitívus használatáról írt legteljesebb monográfia, az erre vonatkozó eddigi kutatás eredményeinek legterjedelmesebb összegezése.

SZABÓ LÁSZLÓ

A Keele ja Kirjanduse Instituudi Uurimused II. és V. kötet

Az Észtt Szovjet Szocialista Köztársaság Tudományos Akadémiája Nyelv- és Irodalomtudományi Intézetének új, sokat ígérő folyóirata a KKIÜ. E folyóiratnak 1956-tól 1960-ig öt kötetet jelent meg. Az első kötetet KÁLMÁN BÉLA ismertette (NyK. LXI, 119—21). Az első kötetben kívül főleg a második és az ötödik kötet tartalmaz finnugor nyelvészeti szempontból érdekes anyagot (a harmadik kötet cikkei az észtt irodalom történetével foglalkoznak, a negyedik kötet pedig egyetlen nagyobb terjedelmű dolgozat az észtt irodalmi nyelv fejlődéséről 1900-tól 1917-ig).

II.

Keelelisi küsimusi.

Eesti NSV Teaduste Akadeemia. Tallin, 1958. 260 l.

S. TANNING, Mulgi murde ja liivi keele suhetest. 105—117.

A délnyugati észtt nyelvjárásán (az úgynevezett mulgi-nyelvjárás) erősen érezhető az észtt és a nyugati észtt nyelvjárás hatása. De a sok közös vonás mellett van a délnyugati nyelvjárásnak néhány olyan sajátossága, melyek a többi észtt nyelvjárásban ismeretlenek. Ezeknek egy részét megtaláljuk a liv nyelvben. Ilyenek a liv és a délnyugati észtt szókincs egyezései (állatnevek, testrészek, betegségek neve stb.). Rámutat a szerző néhány fonetikai egyezésre is (pl. a zárhangok kettőzése *l, n, r* után). A közös szavakból és a párhuzamos hangváltozásokból arra következtet, hogy a délnyugati észtt és a lívek elődei valamikor tartósan érintkeztek egymással.

A. LAANEST, Näiteid isuri keele Heva murdest. 167—174.

A szerző 1956 nyarán tagja volt annak az expedíciónak, melyet az Észtt SzSzk Tudományos Akadémiája és a tartui egyetem közösen küldött az izsór falvakba. Ekkor jegyezte fel és vette magnetofonszalagra szövegeit Lentisi faluban a Heva folyó körzetében beszélt izsór nyelvjárásból. Ezt az eddig alig kutatott nyelvjárás Leningrád közelében beszélik, a Iomonoszovi járás következő falvaiban: Heva vagy Vepsä (oroszul: Kovasi), Murdove (or.: Murdovcsina), Lentisi (or.: Lendovcsina), Kangaspää (or.: Novoje Kalisce) és még néhány faluban a Heva folyó mentén.

A hét elég rövid szövegegység nagyrészt a közlő mindennapi életéről, élményeiről, munkájáról, környezetéről szól. Az izsór szöveggel párhuzamosan kapjuk az észtt fordítást.

B. Халлан, Материалы по истории мордовских глаголообразовательных суффиксов. 175—256.

A mordvin igeképzők történetét tárgyalja, kiindulva a következő képzőknek a feltételezett közmordvin alakjából: 1. *-ka, *-ga, *-k(â) *-k(ə), *-g(â), *-g(ə); 2. *-ta, *-ta, *-t(â), *-l(ə); 3. *-z(ə), (*-zə), -z(ə); 4. *-kšâ, *-kšə; 5. *-kad(â), *-gad(â), *-kâd(â), (*-kâd(ə)), *-gâd(â), (*-gâd(ə)), *-akad(â), *-akâd(â) stb.; 6. -ld(â), *-ld(â), (*-ld(ə)?).

A tanulmány célja a felsorolt igeképzők fejlődésének bemutatása a közmordvin korszaktól a mai nyelvállapotig.

V.

Soome-ugri keelte küsimusi.

Eesti NSV Teaduste Akadeemia. Tallin, 1960. 180 l.

P. ARISTE, Isuri keelenäiteid. 7—68.

ARISTE az izsór külön nyelvnek tartja. Megállapítja, hogy az izsór nyelv a legkevésbé kutatott finnségi nyelv. ARISTE izsór szöveggyűjteménye előtt csak néhány kis terjedelmű izsór szövegkiadvány jelent meg (PORKKA, MÄGISTE és LAANEST szövegei). Sok izsór dal megjelent a „Suomen kansan vanhat runot” c. finn népdalgyűjteményben is, de ezeknek feljegyzése a szerző szerint pontatlan. A dalok feljegyzői az izsór szöveget mind morfológiai, mind fonetikai szempontból elfinnesítették. Az izsór irodalmi nyelv, amely a harmincas években formálódott ki a soikolai nyelvjárás alapján, szintén rosszul tükrözi az élő nyelvjárások fonetikáját és morfológiáját.

E szövegeket 1956-tól 1958-ig jegyezte fel a szerző a kingiseppi járásban (Soikola fêlszigeten) és az oredezi járásban. A Soikola fêlszigeten a felnôtt lakosság általánosan használt nyelve az izsór. Az oredezi járásban már csak néhány öreg ember beszél izsórul.

A soikolai izsórv nyelvjáráson erősen érezhető a finn savakko-nyelvjárási hatása. Ezt a nyelvjárást azok a finnek beszélik, akik zömmel 1617-ben telepedtek le a kingiseppi járásban. Az oredezi nyelvjáráson nem észlelhető ugyanez a finn hatás.

A szöveggyűjtemény 58 soikolai és 9 oredezi nyelvjárási feljegyzett szövegegyeségből áll. A prózai szövegek nagyobb része az izsórvok mindennapi életét, szokásait, babonáit tükrözi a XIX. század végén és a XX. század elején. A szövegek elég jelentős része dal. E dalok megőriztek néhány olyan régi alaktani sajátosságot, melyek a mai élő beszédben már nem fordulnak elő.

Értékesek a szerző fonetikai és morfológiai megjegyzései, melyek a gyűjtemény végén találhatóak a szövegeknek megfelelő sorszámokkal ellátva.

A. LAANEST, Sisekohakäänete vormis esinevatest nimisõnalistest atribuutidest läänemeresoome keeltes. 69—87. l.

A bevezető részben a finnugor nyelvek legismertebb nyelvtanítóinak véleményét ismerteti a szerző a belső helyhatározó esetekkel kifejezett jelzõre vonatkozólag. Ezután négy pontban foglalja össze saját mondanivalóját a következő kérdésekrõl:

1. az igei eredetû jelzett szót megelőző jelzõ; 2. az igei eredetû jelzett szót követõ jelzõ; 3. a nem igei eredetû jelzett szót követõ jelzõ; 4. a nem igei eredetû jelzett szót megelőző jelzõ.

A dolgozat végén összesítve vonja le az ilyen szerkezetek kialakulására vonatkozó következtetéseit.

A bemutatott jelzõs szerkezetek leggyakoribb típusai a következők: anyagnév elativusa a jelzett szó előtt; állapotot kifejező inessivusi jelzõ a jelzett szó előtt; bármelyik belső helyhatározó esetben álló főnév mint igébõl képzett főnév jelzõje stb.

A finnugor nyelvek többségében a vizsgált jelzõs szerkezetek közül azok hasonlóan nagyon egymásra, melyekben a jelzõ a jelzett szó előtt áll. Ezek a szerkezetek nem az egyes finnugor népek irodalmi nyelvére, hanem a népnyelvre jellemzők. Feltételezi a szerző, hogy ezek a szerkezetek megvoltak már a finnugor alapnyelvben is. Ezt a finnugor nyelvek tanúbizonyságán kívül a mordvin hasonló szerkezetek is valószínűvé teszik. De azok a szerkezetek, amelyekben a jelzõ a jelzett szó után áll, és amelyek a nyelvjárási ismeretlenek, részben idegen hatásra kerültek az egyes finnugor népek irodalmi nyelvére. A jelzett szó után álló ilyen jelzõk belső fejlődés útján határozóból is alakulhattak. Elõször az állítmányhoz tartoztak, majd a szórend felcserélése vagy az állítmány elhagyása következtében jelzõi funkciót kezdtek betölteni.

E. PAJUSALU, Läänemere keelte allatiivi funktsioonid. 88—116.

A finnugor nyelvek allativusának alapjelentése helyhatározói, azt a helyet határozza meg, ahova, amelyre a cselekvés irányul. A másodlagos jelentések tömegébõl a következőket emeli ki: megjelöli az allativus a munkát, a foglalkozást, amelyre megy valaki, amelyhez hozzáfognak; azt az állapotot, amelybe kerül valaki v. valami; a cselekvés módját; a cselekvés idejét (fõleg a vepszében); a fizetés eszközet (a vepsze nyelvjárásiakban); élelényt vagy tárgyat jellemez valamilyen szempontból, vagyis viszonyt jelöl (pl. észet *agar tõõle* 'szorgalmas' ti. 'a munkára'); kifejezheti a birtoklást, valakihez vagy valamihez való tartozást.

Az allativus másodlagos funkcióinak többsége megvan minden finnugor nyelvben. Tehát e funkciók keletkezésének idejét vissza kell vinnünk a finnugor alapnyelvig. Az allativusnak csupán néhány funkciója vagy jelentésárnyalata alakult ki az egyes finnugor nyelvek különletében részint belső fejlődés útján, részint idegen hatásra.

И. Тараканов, Некоторые явления ассимиляции, элизии и вставки звуков в удмуртском языке. 117—153.

A bavlai udmurt nyelvjárási három hangtani jelenségével foglalkozik a cikk: a hasonlással, a hangkivételssel és a hangbetoldással.

A zöngesség-zöngétlenség szerinti hasonulás lehet az udmurtban előre- vagy hátraítható. A bavlai nyelvjárási a regresszív zöngétlenedés fordul elő leggyakrabban. A regresszív zöngésülés e nyelvjárási ritkább és késői fejlődés eredménye.

A palatalizáltság szerinti hasonulás többnyire hátraítható, ritkábban előreítható. Gyakori a *j* hasonulása palatalizált mássalhangzókhöz (pl. *l*-hez, *n*-hez, néha az infinitívus *z*-jéhez).

A képzés módja és helye szempontjából történõ hasonulás lehet teljes vagy részleges. Legtöbbször ez is regresszív.

A magánhangzóknak több finnugor nyelvre jellemző hasonulása, a veláris-palatális magánhangzó harmónia nincs meg az udmurtban. De az itt leírt nyelvjárási van ehhez hasonló jelenség. Két- és néha háromtagú szavakban fordul elő. A hasonulás iránya lehet regresszív (*šákái* < *sikái* 'волосатик' 127) vagy progresszív (*közõna* < *kõzõna* 'балка' uo.), és csak a tõ magánhangzóját érinti. Bár ez a hangváltozás csak a

bavlini nyelvjárásra jellemző, a szerző feltételezi, hogy valamikor megvolt a köz-udmurt nyelvben, de csak progresszív irányban (ill. regresszív irányban csak bizonyos magánhangzókra korlátozódott).

Egyes magánhangzók megváltozhatnak mássalhangzók (pl. *j*, *ś*) hatására, és fordítva, a mássalhangzók a magánhangzók hatására (pl. a két magánhangzó közötti zöngétlen mássalhangzó zöngéssé válik).

A hangbetoldás lehet pl. a szókezdő mássalhangzótorlódás elkerülésének eszköze. Az utolsó szótagban *ä* vagy *i* betoldást találunk akkor, ha zárhang vagy réshang mellé *r* vagy *l* kerülne (pl. *gâräk* 'дупло', az udmurt irodalmi nyelvben гърк 'ua.', 142), stb.

A magánhangzók kivetése függ a hangsúlytól és a beszéd gyorsaságától. A bavlini nyelvjárásban kieshet a szóvégi magánhangzó is, ha a következő szó magánhangzóval kezdődik. A mássalhangzók kiesése (pl. két magánhangzó között) sokkal ritkább, mint a magánhangzóké, és ez is összefügg a beszéd gyorsaságával.

Ф. П. Марков, О звуковом составе и фонетических явлениях прилатырского диалекта эрзянского языка, 154—176.

Az alatóri (oroszul: прилатырский, észtil: alatóri) erzä nyelvjárás hangállományának és fonetikájának tanulmányozása céljából a szerző 1957 nyarán a Mordvin ASzSzk-ba utazott. A következő falvakat látogatta meg: Nyizovka, Csukalü, Kucsenyáevo, Pikszjaszü, Gyurki, Alovo.

Ennek az alig kutatott nyelvjárásnak vokalizmusával és konsonantizmusával foglalkozik a cikk. Felsorol hat magánhangzó-fonémát, huszonhét mássalhangzó-fonémát és sok variánszt (pl. minden mássalhangzó-fonémának megvan a palatalizált variánsa). Külön pontban tárgyalja az egyes fonémákat szókezdeten, szóbelsejében és szóvégen, valamint a vokalizmus és a konsonantizmus olyan kérdéseit, mint pl. a palatoveláris harmónia, a hasonulás, a palatalizálódás, a metatézis stb.

SZABÓ LÁSZLÓ

Antal Reguly: Valtjalaismuistiinpanot. 1831. Julkaisut Sulo Haltsonen

Suomalais—Ugrilaisen Seuran Aikakauskirja 60/3, 1—62 l. 1958.

REGULY 1841 júniusában, finnországi tanulmányútja után látogatta meg a vótokat, amint szüleinek írt levele alapján feltételezhetjük. Körülbelül egy hétig volt a vótoknál. Nem tudjuk pontosan, hogy melyik faluban járt, de nyelvmestere, A n n a I v a n o v n a ruggyalai lakos volt. Ez a Ruggyala azonos a Kattila közelében levő Rudja faluval. REGULYnak itt gyűjtött vót nyelvi és népköltési anyaga 1958-ig kiadatlan volt, amikor SULO HALTSONEN publikálta és ellátta finn nyelvű előszóval. A kéziratot Budapestén őrizték a Magyar Tudományos Akadémia kéziratárájában (vö. HALTSONEN: NyK. XL, 269). A kézirat megkeresésében KOROMPAY BERTALAN segített HALTSONENNAK.

REGULY kitűnően tudott finnül, de a vót falvak meglátogatása előtt arra aligha volt alkalma, hogy alapos vót nyelvi előtanulmányokat végezzen. Ezzel magyarázható, hogy néha nem értette a feljegyzett vót szöveget. Előfordult, hogy egy-két szót elfinnesített, pl. ... *külpe* (*puhtaks* ...) (34). Másutt nem is próbálta meg a szöveg néhány szavát vótul leírni, hanem egyszerűen beépített a vót szövegbe néhány finn szót (37). Feltehető az is, hogy maga a közlő, A n n a I v a n o v n a mondta a szöveg egyes részeit finnül (amint HALTSONENTől megtudtuk, vö. NyK. LX, 272, a közlő tudott finnül). Mindezek ellenére a gyűjtemény értékes mind tartalmi, mind nyelvi szempontból.

REGULY — amint egyik megjegyzéséből kitűnik (31) — tisztában volt azzal, hogy a jamburgi (a mai kingiseppi) járásnak mely falvaiban laktak vótok, vagy ahogy a környéken nevezték és ma is nevezik őket: csúdok. Számukat körülbelül másfélezerre becsülte. A vótok létszáma (vö. HALTSONEN, NyK. LX, 270) ekkor — amint évtizedekkel később a vizsgálat kimutatta — mintegy 5000 fő volt.

Az egész anyag Haltsonen kiadásában 72 pontból áll, melyeknek legnagyobb része egy-egy dalt tartalmaz. Csupán néhány pontban nincs dal, pl. az elsőben és a másodikban, melyekben lakodalmi szokások német nyelvű leírását kapjuk teletűzdelve a lakodalommal kapcsolatos vót mondatokkal, kifejezésekkel. Tartalmi szempontból nem minden szövegység egyformán értékes. A másutt meg nem található, ritka vót dalok mellett találunk egészen igénytelen feljegyzéseket is; ilyen például a 'nevetni' jelentésű ige jelenidejű ragozása (35. l.).

REGULY vót dalainak egy része megtalálható LÖNNROT, AHLQVIST vagy mások gyűjteményeiben is, de találkozunk REGULYNál sok olyan dallal, melyet a többi gyűjtő nem közölt. A dalok legnagyobb része lakodalmi és sirató dal. A lakodalmi dalok lakodalmi szokásokhoz kapcsolódnak, pl. a fürdőből kilépő vőlegényt üdvözlő vagy a menyasszony megérkezése alkalmával énekelte dalok. Nagyrészt adott alkalomra szabott dalok a siratók is, pl. a leányoknak meghalt anyjukat sirató dala, melyet akkor énekelnek, amikor a koporsót leengedik a sírba. De a lakodalmi dal és a sirató nem kizárólagos műfaj a régi vótok népköltészetében. Találunk REGULY gyűjteményében néhány olyan dalt is, melyek egyikhez sem sorolhatók, pl. a lányok nyári dala, a lányok téli táncdala stb.

A vót szöveg ortográfiáján erősen érezhető a magyar és részben a német írás hatása (*cs = č, cz = c, gy = ě, sch = š*).

A régi és az újabb vót dalgyűjtemények egyöntetű hiányossága, hogy a dallamokat nem közlik. REGULY gyűjteményében néhány dal kottája is megtalálható (11, 40) vagy legalább a dallam egy-egy motívumának feljegyzése (38, 41).

A vót szöveggel párhuzamosan kapjuk a német fordítást úgy, ahogyan REGULY hamarjában papírra vetette, néhol hiányosan (több dal fordítása teljes egészében hiányzik), másutt a német szöveg mellé vagy helyébe egy-egy finn mondat vagy szó is beékelődik. Egyes dalok mellett a fordítás helyén szójegyzéket találunk, amely nagyobb részében német, de itt-ott finn, elvéve magyar, sőt egy helyen svéd nyelvű. E szójegyzék a párhuzamos sorban levő vót szót legtöbbször nem ismétli meg vótul, csupán a jelentést adja meg az említett nyelvek valamelyikén. A vót szöveg német fordításában és a német nyelvű megjegyzésekben vannak hibák, de a fordítás, a párhuzamos szójegyzék és a megjegyzések még ilyen rendszertelenül is könnyebbé teszi a szöveg nagyobb részének megértését. Másutt — amint HALTSONEN írja — „a gyakran előforduló javítások, betoldások és német nyelvű magyarázatok sokszor különböző fordítási lehetőségeket engednek meg” (NyK. LX, 272). HALTSONEN azt hiszi, hogy REGULY a fordítás munkáját a dalok feljegyzése közben végezte, s talán valamelyik helybeli műveltebb személy segítségével.

REGULY vót gyűjteményének több fogyatékoságára rámutattam. Mindezek ellenére gyűjtése értékes. HALTSONEN szerint (NyK. LX, 271) „REGULY előtt csak 13 vót nyelvű régi ének volt összegyűjtve. A verssorok száma alig érte el összesen a 300-at. Siratóénekeket egyáltalában nem gyűjtöttek”. Több vót népdalt REGULY gyűjtése mentett meg a tudomány számára. Nem jelentéktelen szempont az sem, hogy ez az első és 120 évig egyetlen magyar ember gyűjtötte vót szöveg. Értékes a gyűjtemény úgy is, mint a múlt századi vót nyelv sajátosságainak egyik őrzője. HALTSONEN írja REGULY-ról (NyK. LX, 274): „Vót gyűjtése szemléltetően mutatja a lángelkű magyar tehetségét és ihletettségét”.

HALTSONEN rendkívül nehéz munkára vállalkozott. Amint a kézirat egyik lapjának közölt másolata mutatja (60), REGULY kézírása nem volt mindenütt olvasható, és a sok áthúzás és közbeszúrás még nehezebbé tette a munkát. A gyűjtés anyagának rendszerezéséért és kiadásáért elismerés és köszönet illeti SULO HALTSONENT.

SZABÓ LÁSZLÓ

M. Н. Коляденков: Грамматика мордовских (эрзянского и мокшанского) языков. Часть II. Синтаксис

Саранск, 1954. Мордовское Книжное Издательство. 326 л.

M. N. KOLJAGYENKOV műve a nyelvről szóló marxista—leninista tanítás alapján megírt, modern szemléletű mordvin leíró mondatban. Az eddigi ilyen irányú kísérletek az orosz mondatant vették alapul. A mordvin nyelv tanulmányozása azonban azt mutatja, hogy e nyelv struktúrája különbözik az orosz nyelvtől. KOLJAGYENKOV munkájának célkitűzése: mordvin kategóriák szerint tárgyalni a szintaxist.

Az erzá és moksa nyelvjárás (a szerző szerint: nyelv) között számos, jelentős eltérés van a hangtan és szókészlet terén. Mondattanukban azonban nincsenek lényeges különbségek, azért a szerző együtt tárgyalja a két nyelvjárást. Bőségesen hoz példákat az irodalmi nyelvből és a népköltészetből. A gazdag, jól megválogatott példanyag feltétlenül nagy értéke a műnek.

A könyv a következő fejezetekre tagolódik: 1. A szó szerkezetek (5—64); 2. a mondat (64—92); 3. a mondat fő részei (92—206); 4. egyéb (másodrangú) mondat-

részek (206—243); 5. a mondatban előforduló, szintaktikailag azonban a mondat szerkezetétől elszigetelt szavak (243—249); 6. az összetett mondat (249—310); 7. közös finn-ugor vonások a mordvin mondatban (310—324).

I. A főnévi, melléknévi, igei és határozói szószerkezetek kifejezésének szintaktikai eszközei: a szórend, az egyeztetés, a vonzat és az ún. jelöletlen szerkezetek.

A szórend fontos szintaktikai szerepét mutatja a következő példa: E. *morj narmuh, M. moraj narmäh¹* 'énekes (tkp. éneklő) madár', de a szavak sorrendjét megfordítva: E. *narmuh morj, M. narmäh moraj* 'a madár énekel'.

Az egyeztetésnek (согласование) a mordvinban nincs jelentős szerepe. A jelző a mondatban a jelzett szó előtt áll, és azzal nem egyezik. Az egyes és többes számú első és második személyű ige mellett csak stilisztikai szempontból tesszük ki a személyes névmásokat, de ha egy mondatban több személyes névmási alany szerepel, akkor ki kell tenni a személyes névmásokat. Az ige harmadik személye nem tartalmaz névmási eredetű személyragokat (a múlt idő *-s-e* sem az!), ezért bármely szófaj lehet az alanya, s ezzel az állítmány számban és személyben egyezik.

Vonaton (управление) az alaptag és a determináns (rectum és regens) viszonyát érti a szerző. A vonzat lehet egyszerű (esetragos) vagy összetett (névutós). Előfordulhat főnév, melléknév, ige és határozószó mellett. Legtöbbször a regens jelentésétől függ a szintagma jelentése. Például: E. *utšiteleh kudo* 'a tanító háza' (birtokos jelző); E. *utšiteleh lovnoma* 'a tanító olvasása' (nomen actoris). A szerző szerint főlölleges a BUBRICHTÖL pedagógiai szempontból felvett accusativus és a névutók előtt álló „abszolút alak” bevezetése a mordvin névszói paradigma-sorba, mert egyrészt az accusativus és a genitivus közötti határ a mai mordvinban csaknem egészen elmosódott, másrészt az abszolút alaknak is csak a névutóval együtt van nyelvtani szerepe; ebben az esetben azonban már a névutó a vonzat kifejezésének eszköze.

Jelöletlen szerkezet (примыкание) azt a szintaktikai eljárást érti az író, amely — a szóösszetételhez hasonlóan — egyesíti a szavakat a nélkül, hogy külön morfológiai eszközöket vennék igénybe. Például: E. *tumo lopa* 'tölgyfalevél'. Szintaktikailag a két szó elválaszthatatlan, és így egy mondatrésznek tekintendő. Hogy valóban így van, azt a jelzős szerkezet is bizonyítja: E. *piže tumo lopa* 'zöld tölgyfalevél'. Az E. *tumo piže lopa* jelentése 'tölgyfazolevél' lenne, tehát bármely fának levele, amely tölgyfalevél színű. Így jelöletlen szerkezetet alkothat a melléknév, a névmás, a melléknévi igenév és a jelzőként álló határozószó a főnévvel, a határozószó, a főnévi igenév és a határozói igenév pedig az igével.

Az agglutináció című fejezetben egy sajátosan eredeti mordvin jelenség-ről van szó. Egy példából rögtön világos, mit ért ezen a szerző: E. *kudošonzolihék, M. kudošonzolämě* 'mi az ő házában voltunk'. A tőszó az E. *kudo, M. kud* 'ház' szó. A többi szuffixális elem: *-šo-* : inessivusrag; *-nzo-* : e. sz. 3. személyű birtokos személyrag; E. *-ti-*, M. *-ta-* (< E. *ulems, M. uläms* 'lenni') az összetett igei múlt idő kifejezői; az E. *-hék, M. -mē* elem pedig a múlt idő többes számának első személyű igei személyragja. Ez az agglutinációs szerkezet analitikusan is kifejezhető: E. *miñ sonzē kudošo ulhivhek, M. miñ soñ kutsä ulämē*. Az agglutinációtól elválasztandók azok az esetek, amelyekben egy szóval fejezzük ki a mondat alanyát, állítmányát és tárgyát, valamint a birtokos személyragos főnevet és a határozott névragozás eseteit.

2. KOLJAGYENKOVNAK a mordvin mondati sajátosságokat szem előtt tartó mondatmeghatározása a következő: «Предложение — это единица общения, представляющая собою особым образом, оформление слово или сочетание слов, выражающих относительно законченную мысль.» (63. l.)

A következő mondat-csoportokat különböztethetjük meg:

a) Vannak mondatok, amelyekben az alany nincs kitéve: az alanyt személyragos igei vagy nem-igei állítmány fejezi ki. Például: *Mutano tarka*. 'Helyet keresünk (mi)'; E. *Setej pišet, tusto kuzt, kilejē*. 'Высокие сосны, густые эли, берёзы'. Ide tartoznak még a megszólító mondatok (*Ox, teĵakaj, dirihem!* 'Ох, тятенка, кормилец (мой)') az általános alanyú és a személytelen igei állítmányú mondatok (M. *erezi azäms, što...* 'Нужно сказать, что...') is.

b) Vannak olyan mondatok is, amelyekben nem csupán az alanyt és az állítmányt, hanem a tárgyat is egy szó, a tárgyias ige fejezi ki. Például: M. *Daj teñ ramasašk*. 'Давай этот (мы его) купим'.

c) Az egész mondat egy szó: E. *tarkašonzolihék, M. vast,sonzolämē* 'mi az ő helyén voltunk'.

¹ KOLJAGYENKOV cirillbetűs példamondatait latinbetűs fonetikai átírásban idézem.

d) Az egyes mondatrészeket külön szók fejezik ki. Teljes mondat: E. *tír tširēsę mokšoh ala peņjt kerı*. 'На опушке леса мокшанский парень дрова рубит'. Kihagyásos mondat: ha az előző mondatból úgyis érthető valamelyik mondatrész.

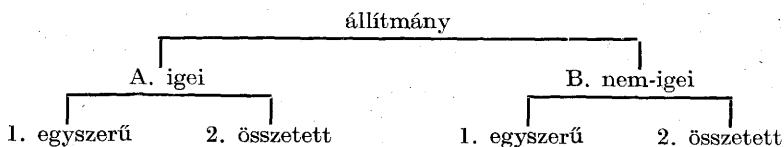
3. A mondat fő részei:

a) „Az állítmány a mordvin nyelv legfontosabb szintaktikai kategóriája.” (95. l.) Ennek igazolására nézzük meg a következő két mondatot: 1. E. *Sokšeh tšokšhe*, M. *Sokšeh ũet*. 'Őszi este (van)'; 2. E. *Sokšeh tšokšhet*, M. *Sokšeh ũeđal*. 'Őszi este volt'. Az első mondatban az állítmány állítmányi funkciójú alanyesetben álló főnév. Ezt a 2. mondat főnévi állítmánya mutatja, mely múlt idejű állítmányi szuffixumot tartalmaz.

Ezután az erzä és a moksa igei és nem-igei állítmányi szuffixumok összehasonlítása következik. Az igei harmadik személyű alakok (E. *-i*, *-i*; M. *-i*, *-i*, *-aj*) tulajdonképpen melléknévi igenevek, s mint ilyenek is használatosak. Ezért sem az igei, sem a nem-igei állítmány (ragja a jelenben: $\emptyset$) nem tartalmaz személyre mutató elemet. — A nem-igei állítmány jelen idejében (*sazoran*, *sazorat*, *sazor* 'leány vagyok, leány vagy, (ő) leány') nincs, a múlt időben azonban van világos időképzet. A múlt időben különben a fejlődés menete a következőképpen képzelhető el: *sazor ulih* < *sazorolih* 'én nővér voltam'. Az *ulems* 'lenni' ige jelen idejű alakjait aztán a jövő idő kifejezésére kezdték használni: *sazor ulan* 'nővér leszek'. A tények világosan mutatják, hogy a névszót sohasem konjugálták, ha konjugáción a szó időviszonyt kifejező ragozását értjük, hanem történetileg a névszó csak a deklináció, az ige csak a konjugáció szerint ragozódott.

Új KOLJAGYENKOVNAK a feltételes mód kialakulására vonatkozó megállapítása. E szerint a mordvinban gyakoriak az ún. páros igeik. Külön-külön mindkét igeinek van jelentése, együtt azonban új fogalmat fejeznek ki. Például: E. *sih'ems-andoms* 'megvendégelni' < *šindems* 'itadni', *andoms* 'etetni'. Az igeik felcserélhetők, anélkül, hogy a jelentés megváltoznék. Az E. *tejems*, M. *tijems* 'tenni, csinálni' igével is alkothatók ilyen páros igeik, de a 'tenni' ige itt mindig utótag, és bármely igével alkothat befejezett jelentésű összetett igt. Előfordul, hogy az igeik egyike elveszti jelentését és szuffixummá válik. Ez történt a feltételes módban is. A mai E. *kund'ň'eran*, M. *kundaň'eran* 'если я поймаю' ige kialakulása a következőképp képzelhető el: két ige, a *kundan* és a *đeran* (< *teran) páros igei összetételéből keletkezett a fenti igealak. Mindkét ige ragozható volt, mindegyiknek megvolt a saját jelentése. A *terams* ige azonban ma már csak továbbképzett alakjában [E. *teravlems* 'megpróbálni', M. *teraftäms* id., ill. M. *đet'ej* 'talán' (I. JUHÁSZ, Moksa-mordvin szójegyzék. 1961. 179. l.)] van meg. A 'megfogom-megpróbálom' igei kapcsolatból könnyen fejlődhetett feltételes jelentés.

A mordvinban az állítmány a következőképpen fejezhető ki:

Például: A. 1. E. *lovnan*, M. *luvan* 'olvasok'; E. *lovnih*, M. *luväh* 'olvastam'. — A. 2. E. *savi lovnoms*, M. *savi luväms* 'olvasni kell'; E. *karmiň lovnomo*, M. *karmaň luväma* 'elkezdtem olvasni'. — B. 1. *sazoran* 'én nővér vagyok'; E. *sazorolih*, M. *sazărälöh* 'én nővér voltam'. — B. 2. E. *sazor ulihih*, M. *sazăr uläh* 'én nővér voltam'.

Az egyszerű igei állítmány tárgyalása után az igei állítmánynak az alanyhoz való viszonyával foglalkozik a szerző. Majd az igei állítmánynak a tárgyhoz való viszonyát és ezzel kapcsolatban a tárgyas igeragozást fejti ki, összehasonlítva egymással az erzä és moksa alakokat. A tárgyas igeragozást összefoglaló tömör mondata a következő: „...сказуемое-глагол в мордовских языках в своих объектных формах является и средством выражения объекта в пределах первых двух лиц — конкретного, а в третьем лице — отвлечённого, конкретизируемого прямым дополнением, но только объекта определённого и при том условии, если сказуемое глагол обозначает законченное действие” (144).

Az összetett igei állítmány. Az E. *mon ašsan lovnomo*, M. *mon ašsan luvomä* 'olvasni akarok' (tkp. 'én gondolom az olvasást')-szerű összetett igei állítmányban a *-mo*, *-mä* képzős főnév (a *-mo*, *-mä* deverbális névszóképző) elveszti főnévi jelentését, s főnévi igenévvé válik, az *ašsan* pedig segédige-féle lesz. — Az igazi összetett igei állítmányban a segédige elveszti önállóságát és infinitívus nélkül nem használható. Ilyen egédige például a jövő időt kifejező *karman* 'страну, начну' ige. A mordvinban ugyanis

a jelen és a jövő idő alakjait egyaránt az ige praesense fejezi ki. A nyelv fejlődése során azonban szükség volt egy, a jelen időtől alakban is eltérő jövő időt kifejező igealakra. Az *ulems* segédige, amellyel ki lehetne fejezni a jövő időt, erre a célra nem volt alkalmas, mert összetett igealakokban általában nem használatos. A nyelvben volt egy 'kezdeni' jelentésű igével összetett igealak, amely magától értetődően alkalmas volt a jövő idő kifejezésére. Hogy a nyelv már mennyire infinitivusnak érzi a *-mo*, *-mä* képzős főnevet, mi sem mutatja jobban, mint az a tény, hogy a tárgyat jelentő szuffixumokat nem a *karman* segédige, hanem az infinitivus veszi fel, például: E. *karman tonavtomot*, M. *karman tonaftamat* 'elkezdlek tanítani, tanítani foglak téged'. Hasonló összetett igei szerkezetet alkotnak a 'kell, szükséges, illik' stb. jelentésű igék is.

Ebben a fejezetben tárgyalja a szerző a tagadó igéket is. A mordvin nyelv öt tagadó igéjének csupán az ige módját kifejező szerepe van, míg jelentésük egyszerűen tagadás. Funkció szempontjából tehát összetett állítmányok, de szintaktikailag csak formális elemek, az ige személyének, számának, idejének és módjának kifejezői.

A nem-igei állítmány is lehet egyszerű vagy összetett. A segédige szerepét ebben az esetben az állítmányi szuffixum tölti be. Bármely szófaj lehet nem-igei állítmány, kivéve a minőséget, célt és okot jelentő határozószók, mert ezek igei bővítmények. Ha névutós névszó az állítmány, akkor az állítmányi szuffixumokat a névutó veszi fel. Például: M. *Vaŋa aletah mar'täl*. 'Ványa az apámmal (volt)'. A nem-igei állítmánynak az alanyhoz való viszonyára egyébként ugyanazok a szabályok érvényesek, mint az igei állítmány esetében.

A nominális állítmányú mondatok vizsgálatánál felvetődik a kérdés: az alany vagy az állítmány-e ezeknek a mondatoknak a fő része? КОЛГАЧЕНКОВ felelete: a mordvin nyelvben kétségtelenül az állítmány! Hogy például a *Sokesh sem ve* 'Осенняя глубокая ночь'-típusú mondatokban a *ve* 'ночь' az állítmány, azt alaktani (a múlt időben a *ve* állítmányi szuffixumot vesz fel) és jelentéstani szempontok egyaránt mutatják. Példamondatunkban a *ve* szó valamiféle létezésre mutat, s adott esetben a figyelmet nem a tárgyra irányítja, hanem annak létezésére, arra hogy *v a n*. Ezért a *ve* szó ige-szerű jelentést vesz fel a nélkül azonban, hogy ige lenne. A főnév ugyanis ige nélkül, önmagában is létezését fejez ki. A *telet* 'зима была' szót oroszra két szóval lehet csak fordítani. De jelentése tulajdonképpen 'зима в прошлом', azaz a *telet* múlt idejű szuffixummal ellátott főnév. Más szóval az ilyen állítmányokban a mordvin az alanyt is érzékeli.

A nem-igei összetett állítmány segédigéi: *ulan* 'буду', *savan* 'прихожусь', *aran* 'стану', *eršan* 'бываю', E. *tejevan*, M. *tijevan* 'сделаюсь, стану', E. *aštan*, M. *aštšan* 'являюсь', *karman ulamē* 'стану быть'. Lehet szintetikus, és lehet analitikus. Például szolgáló mondatunkban mindkét kifejezési mód szerepel: E. *ultšev jakamodo bojkalih*, *moramodo kol ulhih*. 'На улицу ходить бойка (была я), петя мастершиа была(я)'. Az első mondat állítmánya (*bojkalih*) szintetikus, a másodiké (*kol ulhih*) analitikusan, két szóval van kifejezve. A két kifejezési mód az énekmondó (sirató asszony) tetszésétől függ, de jelen esetben a ritmus követelményeire is igazodik.

Az állítmányról szóló fejezet az állítmány kifejezésére szolgáló különleges esetek ismertetésével fejeződik be.

b) A mordvin mondat másik fő része az a l a n y. Vizsgálatát már részben az állítmányról szóló fejezetben elvégezte a szerző. Itt inkább az állítmány szempontjából vizsgált jelenségeket tekinti át újra az alany szemszögéből. — Bármely igei vagy nem-igei állítmánynak személyes névmási eredetű személyragja van az egyes és többes szám első és második személyében, úgyhogy fölösleges újra kitenni a személyes névmási alanyt (*šormadan* 'irok'; E. *jalgajano*, M. *jalgatamä* 'elvtársak vagyunk'). A harmadik személy azonban nominális alak, nincs benne személyre mutató elem, csak az alany számát mutatja, s tulajdonképpen igenév. Például: E. *palj kudo* 'горящий дом', *kudo palj* 'дом горит', *kudot palj* 'дома горят'. Abban az esetben nem kell kitenni az alanyt, amikor az a szövegösszefüggésből úgyis nyilvánvaló.

Az alany kifejezésének legfontosabb nyelvtani eszközei: 1. a három (határozatlan, határozott és birtokos személyragos) főnévragozás alanyesete; 2. határozatlan számnév a főnév ablativusával; 3. a *marjo*, *mar'tä* '-val, -vel' névutó; 4. a *-hek* raggal ellátott kettős főnév (*teiehek-avahek kudošoll*. 'И отец и мать были дома'); 5. névmások (M. *mezē Kazantš etei?* 'Mi kell Kazánynak?'; 6. főnévi igenév (M. *tonafhems proks etei* 'tanulni mindig kell'); 7. bármely főnevesített szófaj főnévi jelentésű alany esete. — A főnevesített szófajok általában a határozott ragozás alany esetében állnak. Például: E. *mihek vandis pek mazij*. 'A mi holnapunk nagyon szép.' — Az E. *moš šimemam sas* 'я пить хочу (буквально: моё питьё (моё) пришло-féle szerkezetek orosz fordításában a nyelvtani alany a питьё, míg a logikai alany a я, a személy. A szintaktikai forma

tehát az efféle mondatokban nem felel meg a logikai tartalomnak, de — mint a mordvin nyelvben egyedülálló sajátosság — él a nyelvben.

A mordvin mondatszerkesztés cselekvő jellegű. Tulajdonképpen eredeti szenvedő ige nincs is, csak a ható-igének lehet — a visszaható jelentésből következő — szenvedő jelentése. Egyébként épp a ható-igék mellett a tárgy is lehet a mondat alanya. Például: *mon mohš oršavan* 'я сам имею возможность одеться, я сам могу одеться, я сам оденусь'.

c) A tárgyat KOLJAGYENKOV a fő mondatrészek közé sorolja.² A tárgy szintaktikai helyzete a mordvinban nem egészen világos. Első látásra a tárgy szintaktikai helyzete az igei állítmány jelentésétől függ. De hogy a mordvin ige tárgy-as-e, vagy tárgyatlan, azt nem az ige jelentése dönti el, hanem az, hogy a mondatban van-e tárgy. Például az E. *ejkakšoš lovni jovks* 'a gyermek mesét olvas' és az *ejkakšoš lovni* 'a gyermek olvas' mondatokban az ige melletti főnév az első mondatban nem azért tárgy, mert az ige tárgy-as ige (hiszen a második mondat igéje ugyanaz!), hanem az ige azért tárgy-as, mert a mellette álló főnév tárgy.³ Még nagyobb mértékben függ a mondat szemantikájától, hogy az ige befejezett-e, vagy folyamatos. Az objektív ige is csak akkor lesz befejezett, ha a mondatban tárgy van. Például: E. *tejterés kodže kotšoht* 'a leány megszötte a vásznat', de: *tejterés kodaš* 'a leány szött'. A perfektív és az imperfektív igék között tehát jelentéstani szempontból nincs különbség, de az aspektus csak a mondatban válik nyilvánvalóvá, jóllehet az ige tárgy-as alakjai nyelvtani kifejezési eszközei a befejezett cselekvésnek.

Tárgyeset a mordvinban nincs. Hogy milyen esetben kerül a mondat tárgya, az nem az igei-állítmány jelentésétől függ, hanem a tárgy jelentésétől. Ha a tárgy határozatlan, akkor nominatívusban, ha határozott, akkor genitívusban van. A tulajdonnevek, egy-két kivétellel a névmások és bármely főnévként álló névszó határozottnak számítanak, ezért genitívusban állnak. Az evést, ivást stb. jelentő igék részleges tárgya ablatívusban (partitívus), teljes tárgya, ha határozatlan, nominatívusban, ha határozott, genitívusban áll. A határozott tárgy genitívus helyett inessívus-ral vagy névutóval is kifejezhető.

4. A negyedik fejezet a függő esetekben álló bővítményeket, a jelzőt, a különböző határozókat, az ún. elszigetelt szerkezeteket és az egymemű mondatrészeket, egy szóval a másodrangú mondatrészeket tárgyalja.

A függő esetekben álló bővítmények (косвенное дополнение) a tárggyal (прямое дополнение) ellentétben mindig az igétől függenek és a különböző függő esetekben vagy a főnév abszolút formájával, genitívusával és néha ablatívusával álló névutós szerkezettel állnak. A függő esetekben álló bővítmény tartozhat: 1. igéhez (E. *tšoras prikaži avañšleh* 'сын говорит матери'); 2. személytelen állítmányhoz (E. *tohet mežeň lev* 'тебе что за дело?'); 3. melléknévhez (E. *son avol šupar modado* 'он не богат землёю'); 4. főnévhez (M. *kulšš ašei őrvats* 'умерла у старика жена').

A jelző a mordvinban a jelzett szó előtt áll és nem egyezik a jelzett szóval. Az attributív szintagma kifejezésének tehát a szórend az egyetlen eszköze. Például: E. *ašo al*, M. *akšš al* 'fehér tojás', de fordítva: E. *al ašo*, M. *akšš al* 'tojásfehérje'. — A jelző lehet melléknév, különböző esetekben álló főnév, névutó, számnév, névmás, melléknévi igenév, határozószó, sőt szókapcsolat is.

A határozókat inkább példaanyag bemutatásával tárgyalja a szerző, mert kifejezésükben nincs semmi különleges, sajátos mordvin szerkezet. Elsősorban az igéhez kapcsolódnak. Kifejezhetők határozószóval, függő esetekben álló főnévvel, határozói és főnévi igenévvel is.

A mondatba közbeszúrt mondatrészek és mondatok (обособления) kezdenek az orosz nyelv hatására a mordvin mondat szerkesztésbe behatolni. Legtöbbször az *ihenna*, *ližaks meřems*, *ili* stb. szavakkal kezdődnek.

Az egymemű mondatrészek (однородные члены предложения) ugyanarra a szóra vonatkoznak, ugyanarra a kérdésre felelnek és a szót ugyanarról az oldalról magyarázzák. Az alany és az állítmány is lehet ilyen. Az egymemű tagokat kötőszók vagy enklitikumok fűzik egybe, de állhatnak kötőszó nélkül is.

² A Материалы научной сессии по вопросам мордовского языкознания. Саранск — 1955. a tárgyat (прямое дополнение) és a függő esetekben álló bővítményeket (косвенное дополнение) együtt tárgyalja a másodrangú mondatrészek között.

³ Szerintünk KOLJAGYENKOV véleménye nem fogadható el, mert az ige csak akkor tárgy-as ragozású, ha a mondatban határozott tárgy van.

5. Az ötödik fejezet azokat a szavakat tárgyalja, amelyek a mondatban fordulnak ugyan elő, de az jellemzi őket, hogy szintaktikailag teljesen elkülönülnek a mondattól. Ilyenek: a megszólítás, a közbevetett szavak és mondatok, az indulatszók és az igenlő vagy tagadó szavak a mondat elején.

6. A hatodik fejezet az összetett mondatról szól. — Az összetett mondatok a mordvin irodalmi nyelvben eléggé gyakoriak, de a beszélt nyelvben ritkák. Ez érthető, hiszen a mordvin irodalmiság és a mordvin irodalmi nyelv elég későn alakult ki. Azonban a mordvin irodalmi nyelv létrejötté előtt is megvoltak a mordvin nyelvnek a saját nyelvi eszközei az összetett mondatok kifejezésére, hiszen a mordvin folklórban (PAAASONEN, SAHMATOV, JEVSZEVJEV) elég gyakran találkozunk mellé- és alárendeléssel. Ennek magyarázata KOLJAGYENKOV szerint az, hogy az orosz nyelv hatása a mordvinra már jóval a mordvin irodalmiság előtt megkezdődött. — A mellérendelő kötőszók és az alárendelő nagy része orosz eredetű, de orosz mintára mordvin vonatkozó névmások és határozószók is használatosak kötőszóként. Az orosz hatás a mordvin nyelv csaknem minden nyelvtani kategóriájában érezhető, de legerősebben az összetett mondatfűzésben. A mellé- és alárendelő mondatok fajtáinak, a kötőszóknak és kötőszószzerű szavaknak felsorolása ismertetésünk keretében főlősleges. A szerző is megelégszik a példamondatok felsorolásával és a kötőszóknak, valamint a főmondatban levő rámutatószóknak a bemutatásával. Tekintve, hogy a szerző célja leíró mondatban írása volt és példamondatai főleg irodalmi nyelvi szövegekből valók, nem tarthatjuk hiányosságnak azt, hogy az alárendelt mondatok tárgyalásánál nem tesz említést a finnugor alárendelt mondat fősajátosságáról, az ún. participiális szerkezetekről, melyek főképp a régi szövegkiadásokban igen gyakoriak.⁴

7. A mű utolsó fejezete — mely mintegy függelékként csatlakozik a leíró mondatokhoz — a jellegzetes mordvin sajátosságokat hasonlítja össze egyes finnugor nyelvek hasonló jelenségeivel. Hivatkozik a mordvin és a jurák-szamojéd közötti hasonlóságra a névszói állítmány használatában. A szerző szerint nem kétséges, hogy a névszói állítmány használata ősi sajátosság. Abból a tényből, hogy két távoli rokonnyelvben is megvan, arra következtethetünk, hogy e jelenség már az uráli alapnyelvben is ismeretes volt.

A mordvin tárgyias igeragozással kapcsolatban is kapunk értékes észrevételeket. Utal arra, hogy tárgyias és tárgyatlan igeragozás van a mordvinon kívül a magyarban, a vogulban, a szamojédban, s mi megemlíthetjük, hogy az osztjakban is. De a jurák-szamojéd csak a tárgy számát, a magyar csak a tárgy személyét, a mordvin azonban a tárgy személyét és számát is kifejezi az első és a második személyben is.

A finnugor mondatra jellemző a szabad szórend. Általános szabály, hogy a jelző a jelzett szó előtt áll. A finnugor alapnyelvnek ugyanis jellemző sajátossága volt a szavaknak minden viszonyító elem nélküli egymáshoz kapcsolása. Ennek nyomai ma is megvannak egyes finnugor nyelvekben. Például: mdE. *tumo lopa* 'tölgyfalevél', *olgo lato* 'szénapajta', fi. *kivi-talo*, magy. *kőház*. Magától értetődik, hogy alaki eszközök hiányában a szórendnek rendkívül fontos szerepe volt. Amikor aztán lassanként kezdett kialakulni az alaki elemekkel való szókapcsolási mód (mdE. *tundoñ tsi*, M. *tundañ si* 'tavaszi nap'; fi. *kivinen talo* 'kőház' a régi *tundo tsi*, *tundä si*, illetve *kivi-talo* helyett), akkorra már a jelző helye rögzítve volt. A kétféle mód aztán párhuzamosan élt egymás mellett, s később már jelentéskülönbség is megfigyelhető a két szókapcsolási mód között (mdE. *olgo lato* 'szénapajta' és *olgoñ lato* 'szalmából készült, szalmatetes pajta'). Mikor aztán a melléknévre vagy melléknév-csoportra külön hangsúly esett, kifejlődött az ellenkező sorrend az attributív szintagmában. Például: mdE. *varmás, telke no tembe puvas ol'ed jando* 'nedves, de meleg szél fújt dél felől'.

Összefoglalva: bár a mű elején KOLJAGYENKOV azt ígéri, hogy megpróbál elszakadni az orosz nyelvtani kategóriáktól, ezt a célkitűzést — érthető módon — nem tudja maradéktalanul végrehajtani. Ennek ellenére is mondatnana értékes és hasznos munka mind a mordvin nyelvvel foglalkozók, mind a finnugor nyelvtudomány művelői számára.

ERDÉLYI ISTVÁN

⁴ Vö. KLEMM A.: A mordvin alárendelő viszony. NyK. XLV, 360.

K. E. Майтинская: Венгерский язык III

Синтаксис. Москва, 1960. АН. 365 I.*

I. K. E. MAJTYINSZKAJA magyar leíró nyelvtanának harmadik kötete nagy érdeklődésre tarthat számot a magyar nyelvészek körében, hiszen — ha szigorúan vesszük — ez az első nyomtatásban megjelent tudományos igényű magyar leíró mondat. Ez persze nem jelenti azt, hogy teljesen töretlen úton kellett járnia. Megjelentek már szép számban kisebb terjedelmű leíró nyelvtanok hivatott nyelvészek tollából, komoly elméleti alapvetéssel, még ha a nagyközönségnek szánt kézikönyveknek vagy tankönyveknek készültek is. Ezek közül többször idézi MAJTYINSZKAJA a következőket: BALASSA JÓZSEF, A magyar nyelv könyve; TEMESI—RÓNAI—VARGHA, Anyanyelvünk; BENKŐ—KÁLMÁN és SZABÓ ÁRPÁD középiskolai nyelvtanai. Az egyetemi oktatás céljaira sokszorosított formában több leíró mondatban jelent meg, közülük legfontosabb SZABÓ DÉNES jegyzete: A mai magyar nyelv II., 130 oldalas mondat. Ezekhez a kiadványokhoz MAJTYINSZKAJA nem jutott hozzá. Még sajnálatosabb azonban, hogy az utóbbi évtizedekben — főképp folyóiratainkban — megélenkülő leíró nyelvtani érdeklődést és ennek számos részleteredményét sem ismerhette meg teljes mértékben.¹

Egy leíró mondat is sokat méríthet az igen gazdag és magas színvonalú magyar történelmi mondati irodalomból. Hogy csak a legnagyobbakat említsem: SIMONYI, KLEMM, GOMBOCZ művei — többé-kevésbé kifejtett formában — átgondolt mondatelméletet és leíró mondati rendszert is nyújtanak. Ezekre MAJTYINSZKAJA is nagy mértékben támaszkodik, idézi őket, illetőleg vitatkozik velük.

Szükségessé tartottuk áttekinteni, hogy a magyar mondati irodalomból mit használt fel MAJTYINSZKAJA, semmi esetre sem azért, hogy szemére vessük hiányait (ezek elsősorban a nem kielégítő magyar könyv- és folyóiratsere következményei), hanem hogy hangsúlyozzuk művének — részben kényszerű — nagyfokú önállóságát. Óriási, részletekbe hatoló, gondos elemző és rendszerező munka fekszik MAJTYINSZKAJA kötetében, és ezenkívül még az anyaggyűjtést is egymaga végezte. A felhasznált művek túlnyomó történelmi példaanyagával ellentétben MAJTYINSZKAJA igen sok XX. századi idézetet gyűjtött össze. Móricz Zsigmond öt regénye, Gárdonyi, Krudy, Móra, Nagy Lajos, Szabó Pál egy-egy műve, Ady és József Attila költeményei mellett a mai újságnyelvet is bőven felhasználta. A múlt századból Jókai és Mikszáth regényei, Petőfi úti jegyzetei, Vörösmarty, Petőfi, Arany versei szolgáltak forrásul.

MAJTYINSZKAJA szintaxisának beosztása a következő: Rövid bevezető rész, amelyben általánosságban ismerteti a magyar leíró mondati kutatások helyzetét, meghatározza a szintaxis tárgyát, a nyelvtan más fejezeteivel való kapcsolatát, saját vizsgálati módszerét. (Egyes megállapításaira később még visszatérünk.) — Szószervezet. Itt a szószervezet fogalmának tisztázása után előbb az egyszerű, majd az összetett szószervezeteket tárgyalja szigorúan formális, elsősorban szófaji alapon. — Mondattan. A mondat meghatározásairól szóló bevezető áttekintésen kívül három nagy fejezetről áll: az egyszerű mondatok, az összetett mondatok, a szórend tárgyalásából. — Az egyes fejezeteket az alábbiakban részletesen ismertetjük.

2. A széleskörű új anyaggyűjtés és a részletekbe hatoló gondos kidolgozás mellett — sőt előtt — van MAJTYINSZKAJA könyvének egy másik fő értéke: az a nagyfokú elméleti igényesség, amely egész munkáját áthatja. Mondatelméleti felfogása nagyjából a szovjet akadémiai leíró nyelvtan és főképp VINOGRADOV kutatásai alapján áll. Ez a felfogás a mi alapvetően szemantikai beállítottságunkkal szemben sokkal erősebben formális kiindulású anélkül, hogy a jelentést figyelmen kívül hagyná. MAJTYINSZKAJA több helyen hangsúlyozza, hogy a mondati fő kategóriáit grammatikai sajátágaik alapján állapítja meg, és csak ezen belül alakítja ki szemantikai alcsoportokat. „A grammatikai kategóriák elemzésében a kutatónak a vizsgált nyelv tényeiből kell kiindulnia, nem pedig a logika vagy a pszichológia tényeiből.” (107. l.) VINOGRADOV iskolájára jellemző a kutatás alapjául szolgáló nyelvi formák és gondolati tartalmuk harmonikus egységben való felfogása. A formális ismertetőjegyek állhatatos keresése és a meghatározásokba való bevitele — úgy érezzük — sokkal megalapozottabbá, szubjektivitástól mentesebbé teszi

* Az I. kötetet IMRE SAMU ismertette: NyK. LIX, 251—8, a II. kötetet KÁROLY SÁNDOR: NyK. LXII, 379—385.

¹ Irodalmi utalásaiban főképp csak a Pais-Emlékkönyv és a MNy. L. kötetének cikkei szerepelnek, és még néhány régebbi MNy.-cikk GOMBOCZ és KLEMM tollából. Ismeri azonban az I. OK. IV. kötetében közzétett leíró nyelvtani vitát.

mind az elméleti, mind a gyakorlati megállapításokat. Ezen nem változtat az sem, hogy MAJTYINSZKAJA ezen a téren nem mindig elégti ki a saját célkitűzései által felkeltett várakozásunkat.

MAJTYINSZKAJA leíró nyelvtant ír, de — mint bevezetőjében mondja — nem zárkózik el a történetiség elemeinek felhasználásától. Ez nála azt jelenti — írja ugyanott —, hogy a szintaxis tényeit mozgásukban mutatja be: melyek fejlődnek át másba, melyek szorulnak ki a használatból és adják át helyüket új jelenségeknek. (12. l.) Ilyen például az a megjegyzése, hogy a *rózsaszín* típusú főnévi jelzőket részben melléknévi jelzők (*rózsaszínű*) váltották fel (23. l.); a *részesül valamiben-féle* szószervezetekkel kapcsolatban beszél a *-ban, -ben* rag partitívusi jelentésének elavulásáról (71. l.); megemlíti az *éjjel, délelőtt, délután* eredeti ragos-névutós voltát (72. l.); stb. Ezek a megjegyzések szervesen, szinte észrevétlenül illeszkednek bele a leíró nyelvtani anyagba. Kevésbé lényegesek a kötőszók eredetére vonatkozó utalások, ezeket különben is jegyzetben teszi meg.

MAJTYINSZKAJA nyelvtani szemlélete sok ponton eltér a miénktől. Ennek többek közt az is az oka, hogy felhasználja a szovjet nyelvészetnek mind az orosz, mind más (főképp egyes finnugor) nyelvek osztályozására vonatkozó eredményeit. Azonban nem másolja le mechanikusan az orosz nyelvtan rendszerét, hanem gondosan igyekszik átalakítani a magyar nyelv szerkezeti sajátosságai szerint. Igen tanulságosak és érdekesek azok a megjegyzései, amelyek a két nyelv strukturális különbségeire, és a nyelvtani szemléletnek ebből adódó eltéréseire hívja fel a figyelmet. Nézzünk meg néhány példát. VINOGRADOV szerint a szavak szerkezetekké kapcsolódásának sajátosságai nemcsak a szófajhoz tartozástól, hanem az egyes szavak lexikai jelentésétől is függenek. Pl. Az ige főnévvé alakítva is viszi magával vonzatát: *торговать хлебом, торговля хлебом, торговец хлебом; бороться за мир, борьба за мир, боец за мир*. A magyar nyelvben az ilyen kötöttségek átvételének sokkal kisebb mértékben van lehetősége: *kenyérrel kereskedni, kenyérrrel való kereskedés, kenyérkereskedő; harcolni a békéért, békeharc, békeharcos*. A magyar nyelv szószervezetformái tehát szorosabban függenek a szófaji tényektől és sokkal kevésbé az egyedi lexikai sajátóságoktól. (17. l.) — Egy másik különbség szintén a szószervezetek köréből: a magyar nyelvben nincs olyan éles szakadék az alanyi-állítmányi szókapcsolat (ez VINOGRADOV szerint nem szószervezet!) és egyéb, szintagmatikus szókapcsolatok között. Ennek oka pedig a tárgyas ragozás, amely az alanyi-állítmányi kapcsolat és a tárgyas szerkezet szoros összefonódását idézi elő. (17. l.) — Az ilyen példákból ismerjük fel annak a MAJTYINSZKAJA által is hangoztatott tételnek az igazságát, hogy a nyelvtani kategóriákat nyelvenként külön-külön kell megállapítani és meghatározni. Hogy milyen pontokon különbözik MAJTYINSZKAJA mondattani rendszere és terminológiája a hagyományos magyar nyelvtanétól, erre az egyes részletkérdések tárgyalása során visszatérünk.

3. A szintaxis tárgyának és a szintagma fogalmának meghatározása az első feladat minden mondattaniró számára. MAJTYINSZKAJA igen gondosan elemzi az e kérdéssel foglalkozó szovjet és magyar elméleti irodalmat. RIES és GOMBOCZ felfogásával szemben, akik a mondatot (legalábbis az alanyi-állítmányi kapcsolatot) bekebelezik a szintaxisba, VINOGRADOVhoz csatlakozik. Szószervezetnek csak az alárendelt szószervezeteket tekinti, de innen is kizárja mind az alanyi + állítmányi, mind az alanyi + valamely igenév kapcsolatot. Ezek szerinte a mellérendelt („halmazott”) mondatrészekkel együtt a mondattan sajátos kategóriái; egymással nem, csak más mondatrészekkel állnak szintagmatikus kapcsolatban. Az ige végződéseiben kifejeződő személy-, idő-, módviszonyok szintén nem, az egyes szószervezetekre, hanem a mondatra jellemzők; ugyanez érvényes az intonációra is. A szintagma „építőanyag” a mondatban, szóértéke, szófaji értéke van; éppúgy változhat (ragozódhat), mint a szó. — Az előbb elmondottakból igen értékes formai jegyek bontakoznak ki mind a szószervezet, mind a mondat számára. Viszont a szószervezet és a lexikai egységek elhatárolása — úgy látom — már pusztán szemantikai jegyek alapján történik: a szószervezet „egységes, de tagolt fogalom jelölője” (16. l.), tehát az összetett szavak és egyéb frazeológiai egységek (pl. *tűzbe menni* valakiért) ki vannak zárva belőle. Nem szószervezet egy tartalmas szó és egy segédszó kapcsolata sem (*a ház ; ház mögött* stb.). A szószervezet szintaktikai egység, nem pedig fonetikai, mint SCSEBÁNÁL (16. l.), és nyelvenként sajátos megformáltsága van.

Igen lényeges, amit MAJTYINSZKAJA a szószervezetek „külső” és „belső” formájáról (struktúrájáról) mond. A főlérendelt tag végződései (nem számítva az alárendelt tagra visszautaló jeleket, amilyen a birtokos személynag) a szószervezet külső struktúrájához tartoznak, a szószervezetnek a mondatban való elhelyezkedését, más szószervezetekkel való viszonyát jelzik (pl. a főnévi főlérendelt tagon jelentkező tárgyrag, határozóragok, az igei főlérendelt tagon jelentkező idő- és módjelek stb.). A szószervezetek osztályozásában a belső struktúrát kell figyelembe venni. Ezt első fokon a főlérendelt tag

szófaji jellege, másodfokon az alárendelt tag szófaji jellege, harmadfokon a szó szerkezet belső struktúrájára jellemző végződés (egyeztetés, ragok, névutók vagy ezek hiánya) határozza meg. A szó szerkezetek osztályozása tehát ezen a három szinten történik, csak negyedikül csatlakozik hozzájuk a szemantikai alcsoportok felvétele.

Egy ilyen alapvetően szófaji felosztás azon áll vagy bukik, hogy a szófaji csoportok kialakítása és az egyes szavaknak szófaji minősítése helyesen történik-e. MAJTYINSZKAJA a szófajokat könyve első kötetében tárgyalta, így erre nem tér vissza (l. NyK. LIX, 254—5). Szó kategóriái a szintaktikai felosztás követelményeihez kielégítőek. (Legfeljebb a határozószóknak a mi fogalmaink szerint túl tág értelmezése, viszont a névmási határozószóknak a többi határozószótól való elszakítása okoz némi zavart.) Igen lényeges a tipikus és a nem tipikus szó szerkezetek szétválasztása. Pl. a melléknév (alárendelt tag) + főnév (főrendelt tag) szerkezet körében tipikus az „egy szép regényt” vagy a „házat, nagyot” szerkezet, de nem tipikusak a következők: „a szép látása”, „törekvés a szépre”, „a szép és csúnya közötti választás”. Ugyanis ez utóbbiakban a melléknév főnevesülve van jelen, s így ezek a szókapcsolatok a főnév + főnév szó szerkezetek jellegzetes típusainak jegyeit mutatják.

MAJTYINSZKAJA szintaxisa hat fő fejezetre oszlik, a főrendelt tag szófaja szerint: főnévi, melléknévi, számnévi, névmási, határozószói, igei szó szerkezetekre. A főnévi szerkezetek (és többé-kevésbé a többik is) ugyanerre a hat alfejezetre oszlanak, most már az alárendelt tag szófaja szerint. Tekintsük át ezek közül a legterjedelmesebbet: a főnév + főnév szerkezettypust. A következő hét alcsoportot találjuk benne: 1. nem egyeztető szerkezettypusok (a *somszéd megye*); 2. esetforma nélküli birtokos személyragos szerkezettypusok (a *sors könyve*); 3. esetformás birtokos személyragos szerkezettypusok (az *ifjúságnak . . . tavasza*); 4. különböző esetű egyéb (nem birtokos személyragos) szerkezettypusok (üzemben tartás); 5. névutós szerkezettypusok (a *népek közötti színházások*; *átzállás Budapest felé*); 6. melléknévi igenévvél (*való, levő*) kapcsolt esetformás vagy névutós szerkezetek (a *konferenciára való meghívás*); 7. egyeztetéses szerkezettypusok (*Bánk Bán, a nádorispán*). — Ezek az alcsoportok szigorúan formai jegyek alapján megadják a mi ismert szintagmacsoportjainkat, bár több részre tördelve: 1. = tulajdonságjelző, 2—3. = birtokos jelző, 4—5—6. = határozói értékű jelzők, 7. = értelmező jelző. Egyes csoportokon belül még szemantikai felosztást is ad: az 1.-ben a főnévi jelzők közismert típusait sorolja fel, a 2.-ben a birtokos jelzők jelentéstípusait. — A főnévi kifejezések többi alcsoportjai is hasonló beosztásúak, bennük is igen sok aprólékos részletmegállapítást ad a szerző mind formai, mind jelentéstani szempontból.

Fontos része a szintaxisnak az igei szerkezetek tárgyalása. A főnévi alárendelt tagú igei szerkezetek a következő alcsoportokra oszlanak: 1. Esetforma és névutó nélküli szerkezettypusok (*jöjnek délután*) 2. Esetformás szerkezettypusok a) tárgyragos szerkezettypusok, némelykor tárgyragozású igével (*megütöttük a lovainkat*; *látni . . . tornyát*; *kigyót taposó*; *halgatóván a bényeieket*); b) határozóragos szerkezettypusok (*járt Attilánál*; *rányomva az üvegre*; *megbírközi a feladattal*). 3. Névutós szerkezettypusok (*viszik az ablak alatt*; *kuporogva a két asszony között*). A határozóragos és névutós szerkezetekből csak mutatóba van megemlítve néhány, sem formai, sem jelentéstani osztályozást nem ad belőlük. — A példákban is látható, hogy MAJTYINSZKAJA „ige” vagy „igei szó” („глагольное слово”) elnevezés alá foglalja az igeneveket is. Általában nem helyteleníthetjük ezt az összevonást a főrendelt tag esetében, bár itt is van lényeges formális különbség, az, hogy a határozott tárgyra utaló személyragot az igenevek nem vehetik fel. Igei alárendelt tagról beszélni azonban — legalábbis a magyar terminológia szerint — félrevezető; ragozott ige nem lehet szó szerkezet alárendelt tagja (legfeljebb melléknévesülve). Az „ige + ige” szerkezetekben MAJTYINSZKAJÁNÁL is csak a következő típusok n annak: *tud olvasni* (*olvasni tudni, olvasni tudó, olvasni tudva*); *bámulva nézett*; *leültünk vevettünkben*).²

Igen érdekes és a magyar nyelvészetben úttörő MAJTYINSZKAJA kísérlete az összetett szó szerkezetek rendszerezésére. Eddigi mondattani irodalmunk ebből a széleskörű területről csak egyes kérdésekkel foglalkozott (többszörös jelzők; az ún. kettős tárgy és kettős alany). Kétségtelen, hogy több szó szerkezet kapcsolata az egyszerűektől eltérő sajátos formai jegyekkel rendelkezhet. Vö. pl. a *-nak, -nek* használatának különböző szabályait a többszörös birtokos jelzők esetében. A többszörös jelzőkön kívül, amelyeket a mi nyelvtanaink is megemlítenek, MAJTYINSZKAJA részletesen fejtegeti az ugyanazon

² MAJTYINSZKAJA az igei szerkezetek elején igen figyelemreméltóan fejtegeti az idetartozó szerkezetek szorosabb vagy lazább kapcsolatát, a vonzatok különböző típusait, a frazeológiai egységekhez való viszonyukat.

igéhez tartozó két alárendelt szerkezettag eseteit (ige + két határozószó; ige + két főnév stb.). MAJTYINSZKAJA maga is megjegyzi, hogy nem sorolhatja fel az összetett szószerkezetek valamennyi típusát, hiszen a magyar nyelvtannak ez a fejezete nincs kidolgozva. Kétségtelen azonban, hogy aki a jövőben ezzel a kérdéssel foglalkozni fog, annak MAJTYINSZKAJA e téren való vizsgálataiból kell kiindulnia.

4. Felmerülhet a kérdés, hogy milyen lesz a szintaxis és a mondatban viszonya egy ilyen kettős tagozódású tárgyalásban. Kétségtelen, hogy a mondatannak marad elég sok anyaga, amely először itt kerül sorra: az alany és állítmány kérdései; a maguk egészében tekintett mondatok tartalmi és szerkezeti vizsgálata; a mondatrészek és a tagmondatok sorrendi problémái. Viszont a tárgy, a határozó és a jelző anyaga közös a szintaxisával. Maga MAJTYINSZKAJA is megjegyzi, hogy a másodfokú mondatrészek tárgyalása sokkal kisebb jelentőségű egy olyan nyelvtanban, amelyben szintaxis előzi meg a mondatant. De egyes sajtóságok, mint a szerkezettagok és a mondat főrészeinek sorrendi kérdései a szószerkezetek tárgyalása során nem kerülhettek szóba. (125. l.) Az egyes másodfokú mondatrészek vizsgálatakor MAJTYINSZKAJA ismét visszatér erre a kérdésre. Megjegyzi, hogy a szintaxis két aspektusa — a szószerkezeti és a mondatnani — ugyanazt az anyagot vizsgálhatja, s ez mégsem jelent ismétlést. Hiszen a szintaxis a tárgyalt szószerkezet főtagjának más mondatrészekről való függését nem veszi figyelembe, a mondatban pedig éppen erre van fő tekintettel. (156. l.) Kétségtelen, hogy MAJTYINSZKAJA megemlíti pl. a jelzett szónak mondatrész szerepét, más mondatrészekről való függését, legtöbbit azonban mégis az alárendelt taggal, a jelzővel foglalkozik. Az itt tárgyalt anyag jóformán teljesen egybeesik a szintaxis főnévi főtagú szerkezeteinek anyagával. Különbség két ponton mutatkozik. A mondatnani a jelzők osztályozási főszempontja nem a szófaji jelleg, hanem a viszonyító eszközök típusai: 1. nem egyeztető jelzők (*a legnagyobb fiúra*; *e pillanatban*); 2. a jelzett szó számképzését befolyásoló jelzők (= számnévi jelzők); 3. a jelzett szó birtokos személyragos formáját feltételező jelzők (ragtalan vagy *-nak*, *-nek* ragos birtokos jelzők); 4. egyeztető jelzők (*ezt a földet*; *nekünk magunknak*); 5. egyeztető utójelzők (= értelmezők). Most ezeken a csoportokon belül bukkanak fel futólag a különféle szófajok. A másik különbség mennyiségi: a terjedelmes, sok részlet-típust magába foglaló szintaktikai rész után itt a megfelelő szerkezeteknek igen összevont, jól áttekinthető bemutatása lehetséges, sok utalással a szintaktikai részre. — Az ismétlések elkerülése — úgy látom — inkább gyakorlatilag van jól megoldva, mint elméletileg. Némi következtelenség mutatkozik abban is, hogy a határozók jelentéstani alcsoportjait itt, a mondatnani kapjuk meg, viszont a jelzőkét már a szintaxisban bemutatata a szerző.

A tárgy és a határozók osztályozása, meghatározása, többek közt pl. a határozói értékű tárgy elhelyezése nekünk is sok gondot okoz. Érdemes tehát MAJTYINSZKAJA véleményét meghallgatni ezekről a kérdésekről. A tárgyjelleg kritériumaként három ismertetőjegyet vesz fel, két formálisat és egy jelentéstani: 1. a *-t* rag; 2. az ige tárgyias ragozása; 3. a tárgyi jelentés (a cselekvés irányul valamire vagy eredményez valamit). Nagyon sok esetben nem találjuk meg együtt mind a három ismertetőjegyet; általában megelégedhetünk kettővel is. Ha azonban már kettő hiányzik, nem beszélhetünk tárgyról, hanem határozóról. Ilyen alapon a határozók közé sorolja a következő típusokat: *vett a cukorból* (= az ún. részleges tárgy; itt csak a jelentés tárgyi, de mindkét formai jegy hiányzik); *ezen az eseten sokat gondolkodott* (csak *-t* rag van, sem tárgyias ragozás, sem tárgyi jelentés nincs). — A két formai kritérium is rejt magában bizonyos nehézségeket: a tárgyrag némelykor csak fakultatív (*engem ~ engemet*; *házam ~ házamat*); a tárgyias ragozás csak igék mellett és csak határozott tárgy esetén van meg. De a legtöbb bizonytalanságot a jelentésnek mint egyenrangú harmadik kritériumnak a felvétele okozza. MAJTYINSZKAJA igyekszik gondos elemzéssel finom különbségeket tenni azok közt a példák közt, amelyeket mi egységesen és teljes mértékben határozói jelentésűnek fogunk fel. Szerinte megvan az eredménytárgyi jelentés is mód-mértékhatározói mellékértelemmel ezekben: *kéket virít a nefelejcs*; *egyed dörrent*; megvan az iránytárgyi jelentés a hely-, illetőleg mértékhatározói mellékértelem mellett ezekben: *járom a világot, ment egy darabot*. De már hiányzik a tárgyi jelentés a következő példákban: *a legkisebbet sem fog ártani*; *mit kérdezi (azt)?* Vitásnak tartja a tárgyi besorolást ebben az esetben: *Még egy esztendő vár*. — Mindezek a kérdések még alaposabb vizsgálatot igényelnek.

A határozók fejezete a mondatnani sokkal terjedelmesebb, mint a megfelelő igei-igenévi szerkezetek bemutatása a szintaxisban. Ennek az az oka, hogy a határozók jelentéscsoportjait a mondatnani adja meg a szerző. A szintaxisban a határozók — a tárggyal együtt — az igei szerkezetek különféle szófaji természetű alcsoportjaiban helyezkedtek el, s csak annak a megemlítésére került sor, hogy ragtalanok-e, ragosak (tárgy- vagy határozóragosak) vagy névutóval ellátottak. Az egyes ragok sajátos szerepét

MAJTYINSZKAJA könyvének első kötetében már megadta, itt még az egyes ragos vagy névutós kifejezésformák felsorolásában sem törekszik teljességre. Így tehát a mondattanban a határozóknak tisztán szemantikai rendszerét kapjuk meg, futó utalásokkal arra, hogy melyek a legfontosabb ragok (névutók) az egyes jelentéscsoportok kifejezésére. — MAJTYINSZKAJA a határozót „дополнительно—обстоятельный член”-nek nevezi, amit helyesen valószínűleg „tárgyi-határozói mondatrész”-nek kellene fordítanunk, hiszen MAJTYINSZKAJA azt akarja vele kifejezni, hogy bizonyos határozóknak ugyanaz a jelentésük, mint a tárgynak (főképp az ún. képes helyhatározókra gondol itt). A mi szokásos határozórendszerünkhez viszonyítva több új csoportot vesz fel, olyanokat, amelyeket mi a raghasználat alapján besorolunk egyes főcsoportokba, bár jelentésük csak némi erőltetéssel vagy sehogyan sem illik bele a többiek közé. Persze ezeknek az „új határozófajtáknak” nehéz volna saját nevet adni, MAJTYINSZKAJA is csak többé-kevésbé nehézkesen körülírt címeken tárgyalja őket. A következő csoportokat találjuk nála: fok-, mód-, hely-, idő-, mérték-, ok-, cél-, állapot-, eredet-, eredményhatározók, „a cselekvés vagy állapot szubjektumának nem mondatalannal való kifejezése” (a tanítványtól... szeretett professzor), „a birtoklás és a hozzátartozás szubjektumának kifejezése” (mindenkinnek megvan a maga helye), „a másodfokú állítmány kifejezése” (ajándéknak tekintették), a kísérő alany vagy tárgy kifejezése (újságírókkal találkozott), a személy kifejezése, akire a cselekvés irányul (nekem megjelenik), a beszéd vagy gondolat tárgyának kifejezése (ezekről álmodott), az érzelem tárgyának kifejezése (nevet rajta), hasonlítás kifejezése, különféle tárgyi jelentések kifejezése (gondol, emlékszik valamire, rajtakapták a hazugságon stb.), átmeneti típusok (a jelző felé). — Az osztályozás első felének, a valóban határozói jelentésű csoportoknak a sorrendje erősen eltér a mi szokásos tárgyalásmódunktól, amely a történeti fejlődési sorrendre kaecingat ugyan, de leíró szempontból is megfelel, mivel a konkrétól az egyre elvontabb típusok felé halad. Némiképp önkényesnek látom a fok- és módhatározónak a helyhatározó elé helyezését, a fokhatározó elszakítását a mértékhatózótól, az ok- és célhatározóknak az állapotféle határozók elé helyezését. A csoportok második fele, az „alanyi és tárgyi jelentésű” határozók igen sok tanulással szolgálhatnak számunkra is. A csoportok és a besorolások részletes elemzése és bírálata külön cikkbe kívánkoznék.

A másodfokú mondatrészek tárgyalása, amelyről ebben a pontban szó volt, a mondattanban foglal helyet, a két fő mondatrésznek, az alanynak és az állítmánynak bemutatása után. Mégis szükségesnek tartottam, hogy ez a fejezet összefüggéséből kiemelve előbb ismertessem a szintaxis anyagával való szorosabb kapcsolata miatt.

5. MAJTYINSZKAJA mondattana terjedelemben körülbelül kétszerese szintaxisának. Ennek fele az egyszerű, fele az összetett mondatokkal foglalkozik. Rövid bevezetőjében megemlékezik a szerző a korábbi mondatmeghatározás-típusokról; helyteleníti a logikai és a pszichológiai kiindulást. RIES és VINOGRADOV felfogásában talál fontos jegyeket, amelyek alapján a mondatot a szótól és a szószerkezettől el lehet választani. VINOGRADOV szerint a mondat fő sajátága, a predikatív jelleg azonos a RIES értelmében vett valóságra vonatkoztatással, amely formailag egyszerű az állítmány mód-idő-személy jelölésében, másrészt az intonációban valósul meg. Kár, hogy MAJTYINSZKAJA végül is — bonyolultnak tartván a formális jegyeket is magában foglaló mondatdefiníciókat — a következő általánosságokban mozgó megfogalmazás mellett állapodik meg: „A mondat grammatikailag teljes beszédegység, amely viszonylagosan befejezett gondolatot és a beszélőnek a valósághoz való viszonyát fejezi ki.” (108. l.)

MAJTYINSZKAJA első helyen a mondatfajtákat tárgyalja („по цели высказывания, отражающейся в интонации”). Ezeket — mint a megnevezés is mutatja — az intonáció alapján tartja elkülöníthetőnek, bár megjegyzi, hogy nemkevésbé lényeges szerepet játszik a szörend, az állítmány alakja (módja) és a módosítószók. Az egyes mondatfajták tárgyalása során azonban nem tűnik ki, hogy a formai jegyek hogyan jellemzik és határozzák el a csoportokat egymástól. Az intonáció kétségtelenül lényeges, de — mint az akadémiai Nyelvtudományi Intézet egyik e tárgyú megbeszélésén kitént — pusztán az intonáció alapján (ennek bármely gondos fonetikai, gépi vizsgálatával) nem lehet az ismert mondatfajtákat egyértelműen elválasztani egymástól. MAJTYINSZKAJA magát az egyes intonációtípusokat a könyvének első kötetében tárgyalta, itt csak utal rájuk. Így elsikkad például az a nagyon lényeges különbség, amely a kérdő mondatok két fajtájában az intonációban is megmutatkozik. Azt hiszem, a mondatfajták osztályozását készülő akadémiai nyelvtanunk formai oldalról is jobban, sokrétűbben ragadta meg.

Fokozottabb figyelmet érdemel a mondatok szerkezeti elemzése („по составу”): a kéttagú és egytagú, a teljes, félig teljes és nem teljes mondatfajták megkülönböztetése. A teljes kéttagú mondatok körében foglalkozik a szerző részletesen az egyes mondatrészekkel. A kéttagú mondatokat az teszi kéttagúvá, hogy két főmondatrészük van: az

alany és az állítmány. MAJTYINSZKAJA meghatározása szerint az állítmány függ az alanytól, nem megfordítva. Az alany az a főmondatrész, amely nem függ más mondatrésztől. Ez a felfogás ellentétben áll GOMBOCZÉVAL és KLEMMÉVEL, de megjelent az újabb magyar kutatásokban is. — Egyes sajátos típusú szavak mondatrészt értékeknek megállapításában MAJTYINSZKAJA eltér a szokásos magyar gyakorlattól. Az alany és állítmány kérdéskörében a következőket érdemes megemlíteni. MAJTYINSZKAJA határozóragos szavak alany voltát nem ismeri el. A GOMBOCZTÓL és KLEMMTŐL bizonyos feltételek mellett alanynak tekintett *-ből* vagy *-vel* ragos főneveket határozóknak tartja, s magát az ilyen mondatot — a hasonló orosz mondat típus mintájára — inkább személytelen, tehát egytagú mondatnak venné („*Árpából* csak két edénnyel került”; „*A pénzből* futotta lakásra is”). Viszont az *-an*, *-en* végződésű számnevek alanyi szerepének lehetőségét nem tagadja (ő ezeket nem ragos formának, hanem gyűjtőszámnévnek veszi); igen gondosan elemzi, hogy mikor lehet egy *sokan*, *ketten* alakulatot határozónak és mikor alanynak tekinteni. — A melléknévi állítmányok (*szükséges*, *érdemes* stb.) melletti főnévi igenév alany voltát is vitásnak látja; az ilyen mondatokat is hajlandó lenne az alanytalanok közé sorolni, főképp akkor, ha az igenév a melléknév után áll és veleszoros intonációs egységet alkot, tehát inkább szintén az állítmányi részbe tartozónak látszik (*jó . . . megtudni*). Ervei mindenesetre meggondolkoztatók. — Az igei állítmány tárgyalása során is találkozunk néhány meglepetéssel. MAJTYINSZKAJA megkülönböztet egyszerű és összetett igei állítmányt. De az előbbi csoportjában is felbuknak jó néhány bonyolultabb kifejezőmód; nemcsak a *volná*-val, *fog*-gal stb. összetett igeragozási formák, hanem különféle — főképp az állítás megerősítésére szolgáló sajátos típusok: *futott*, *futott — meg-megbotlott — ment*, *mendegélt — nőttön nőtt — enni (nem) ettek — kapták magukat leszálltak — kell hogy legyen — kiszabadulóban van — síkra lép-féle frazeológiai kapcsolatok. Viszont az összetett állítmányok közé sorol bizonyos ragozott ige + főnévi igenévi kapcsolatokat, amelyeket „szintaktikai egységeknek” vesz (*akar, kíván, igyekezik, mer, tud, bír, talál, szokott, kezd, látszik* stb. ragozott igék főnévi igenévvél való kapcsolata). — A névszói állítmány esetében is hasonlóan szélesebb kategóriákat látunk. Itt tárgyalja a névszói-igei állítmányt is (ennek megfelelő kifejezést nem használ), s megkülönböztet a kopulával (*van, lesz*) kapcsolatos névszói állítmányok mellett „félkopulával” kapcsoltakat is; ide sorolja nemcsak a *marad* és *műlik*, hanem a *válik, látszik, számít* igéket is. Tehát a névszói állítmányban nemcsak ragtalan, hanem ez utóbbi igék mellett *-vá*, *-vé* és *-nak*, *-nek* ragos főnév is állhat szerinte. Egy külön fejezetben összetettebb típusokat is felvesz: *generális akar lenni*; *déliháznak maradni (nem) akar*; ezeket szintaktikailag nem elemzi tovább. Határozószói állítmányok veszi az *itt-et* az *itt az idő* mondatban, de a *hátra van, rosszul lesz, jobban van, nincs egyedül* kapcsolatot is, mert ezeket is a szintaktikailag tovább nem elemezhető frazeológiai kapcsolatok közé számítja. Határozói igenévi állítmány néven említi az *össze van kötve* típust.*

Ebből az osztályozási módból is kitűnik, hogy MAJTYINSZKAJA mondatelemzőmódja sokkal kevésbé analitikus, mint a miénk. Nem célom itt ezzel vitába szállni, a kérdést alaposabban meg kellene vizsgálni. Egyelőre bizonyos ellentmondást érzek abban, hogy MAJTYINSZKAJÁNAK különben olyan hangsúlyozottan formális kiindulású osztályozásmódjába így tekintélyes számú szemantikai-lexikai elem kerül bele, mint az elemzést irányító, illetve azt korlátozó tényező.

A kéttágú mondatok két fő részének, az alanynak és az állítmánynak vizsgálata után kerül sor a másodfokú mondatrészekre. Ezzel a résszel már foglalkoztunk az előző pontban, a szintaxissal való összevetés során.

A teljes kéttágú mondatok mellett beszél még MAJTYINSZKAJA „részben teljes” és „nem teljes” mondatokról is. Az előbbi csoportba olyan mondatokat helyez el, amelyeknek egyik, a tartalom teljességéhez szükséges tagja nem önálló szóval, csak valamely másik tag állományába tartozó grammatikai végződéssel van kifejezve (208. l.). Tehát itt tárgyalja az alany, a tárgy és a birtokos jelző kihagyását, ha az igeragozás vagy a birtokos személyragozás utal rájuk. — A harmadik csoport, a „nem teljes” (неполные) mondatok nevét nem volna helyes „hiányos”-nak fordítani, hiszen MAJTYINSZKAJA is megjegyzi, hogy a hiányzó tag részvétele nem is szükséges, mert a mondat tartalma teljesen érthető az összefüggésből vagy a helyzetből (210. l.). Ebben a csoportban sok egymástól eléggé különböző típust találunk együtt, úgyhogy tulajdonképpen indokolt volna a „kevésbé nem teljes” és „többé nem teljes” alcsoportok felvétele is. A kérdésekre adott egyszavas feleletek és a szépirodalom ún. önállósított mondatrészei mellett itt kapott helyet a létigét nélkülöző *kinn a ménes*-típus³ és a hiányos hasonlító mellékmondat is

³ Az *itt az idő* és a *kinn a ménes* típus közt a köznyelvi használatban, illetve nem használatban van különbség; ezért valóban indokolt lehet a kétféle elemzőmód.

(... mint a tükör). Ezekről megjegyzi MAJTYINSZKAJA, hogy nem volna helyes az orosz osztályozásmód átvételével a magyar nyelvben is „hasonlító fordulatok”-nak, vagyis mondatrészeknek tekinteni őket. (Ez a kérdés azonban részletesebb vizsgálatot igényelne.)

Különös figyelmet érdemel az egytagú mondatok tárgyalása, amelyekre — mint MAJTYINSZKAJA is megjegyzi — a magyar és finnugor nyelvészeti irodalomban kevés figyelmet fordítottak, illetőleg ezeket a típusokat is a kéttagú, legfeljebb a hiányos kéttagú mondatok között tárgyalták. MAJTYINSZKAJA hangsúlyozza, hogy állítmányról csak ott beszélhetünk, ahol alany is van. Bár az egytagú mondatok főrésze a kéttagú mondatok főrészei közül egyszer az állítmányra, egyszer az alanyra hasonlít, mégis ebben a mondattípusban egyik elnevezés sem használható. Ugyanakkor síkra száll amellett, hogy ezek nem „mondatpótlók”, hanem teljes értékű mondatok. MAJTYINSZKAJA a következő típusokat sorolja ide: a) Határozatlan személyű mondatok: *Harangoznak. Kopogtatnak.* — b) Általános személyű mondatok: *Ajándék lónak nem nézik a fogát. Nyugtával dícsérd a napot.*⁴ c) személytelen mondatok. MAJTYINSZKAJA a meteorológiai kifejezéseken (a mi „alanytalan” mondatainkon) kívül ide sorolja a *kell, lehet, sikerül, szabad, van — nincs (mít)* + főnévi igenévi kapcsolatú mondatokat (*kell tudni; erre nem volt mít mondani*), a pusztá főnévi igenévi — általános személyt kifejező — főtagú mondatokat (*hallani... a kurjantását*). d) Egy negyedik típus: a felszólító módú vezény-szavak, ha nem meghatározott egyes számú második személyhez szólnak: *Pihenj! Vigyázz!* Más formájú altípusok: *Aludni! — Föl a fejfel! — Börtönbe az ilyen gazemberekkel!* — e) További típusok: felkiáltó mondatok: *A teremtésit! — Ejnye!* — Köszönések, feleletek: *Szervusz. — Igen.* — f) Nominatív mondatoknak nevezi MAJTYINSZKAJA a főnévi főtaggal rendelkező, következő szerepű mondatokat: feliratok, címek, bemutatkozás, méltatlankodó vagy sajnálkozó felkiáltások, segítségkérés, figyelmeztetés, megszólítás (pl. *Szabadság tér — Friss víz! — A szegény nép! — Nyugalom! — Pista!* stb.). Mint már említettem, hajlik arra, hogy egytagú mondatnak vegye a következő típust: *ezt könnyű volt megérteni*; de megjegyzi, hogy jelenleg nincs elég bizonyítéka erre. Ugyanígy bírálná el a *melege van, kedve van* mondatserkesztést, mert itt a két szó szintén szoros egységet alkot, nehezen tekinthető két külön, önálló főmondatrésznek (a mi elemzésünk szerint: alany + állítmány).

MAJTYINSZKAJA az egytagú mondatok körében is megemlíkezik röviden részben teljes és nem teljes mondatokról. Az előbbi csoportba az olyan kéttagú mondatok tartoznak, amelyekben a tárgy vagy a birtokos jelző (igenevek mellett gyakran a részes-határozó) kimarad, de a tárgyas igerag vagy a birtokos személyrag utal rá: *dicsérik* (ti. *őt* vagy *őket*); *szabad két vízumot írnom?* (ti. *nekem*). A második csoportba azok a feleletek, mondattöredékek tartoznak, amelyekből hiányzik a főtag, de ha ott lenne, az egytagú típusba tartoznék: *Júniusban még később* (ti. *esteledik*).

Az összetett mondatok több mint 100 lapos bemutatása szintén sok friss példával és finom részletmegállapítással gyarapítja eddigi ismereteinket. Mégis ez az a rész, ahol a legnagyobb mértékben támaszkodhatott a szerző SIMONYI és KLEMM alapvető munkáira, s így kevés új szempontot ad a magyar nyelvtani irodalom számára. MAJTYINSZKAJA itt is hangsúlyozza a formális ismertetőjegyekből való kiindulás szükségességét, és az összetett mondatok osztályozását a kötőszókra alapítja. A kötőszókat azonban az ismert jelentéscsoportokba foglalja össze. Így bizonyos keverék-rendszer jön létre (amelyet különben SIMONYI és KLEMM műveiből jól ismerünk): a fő osztályozási szempont mégis csak a jelentéstani lesz: a mellérendelő mondatok körében a kapcsolatos, ellentétes stb. mondatok, az alárendelő mondatok körében az időt, helyet, hasonlítást stb. kifejező mondatok. Igaz, hogy az utóbb említettek előtt és után formálisan meghatározott csoportok állnak: a vonatkozó kötőszó és a *hogy* kötőszós mondatok. Egy alcsoporton belül csak a tipikus kapcsolat, időhatározó stb. kötőszóval kapcsolt mondatok kerülnek tárgyalásra (a nem tipikus kötőszóval kapcsolt vagy kötőszó nélküli mondatok nem). Egy kötőszó ismertetésében azonban futó említés történik egyéb, nem abba a jelentéscsoportba tartozó használatáról is. — Nem hiszem, hogy az összetett — s főképp az alárendelő — mondatok számára a legcélszerűbb formális osztályozás a kötőszó szerinti. A főmondat és a mellékmondat strukturális kapcsolatáról többet árul el a főmondat utalószava (ha van ilyen). Emellett semmi esetre sem tartanám szemantikai alapú osztályozásnak a mellékmondatoknak mondatrész szerepük szerinti csoportosítását. Másrészt

⁴ Egy *dicsérd* szóalak persze lehet egy kéttagú „részben teljes” mondat állítmánya is, ha egy meghatározott egyes számú második személyhez szól. Itt tehát a két mondattípus elválasztása pusztán a mondat egészének jelentése alapján történhet, s némelykor bizony cléggé szubjektív lehet.

SIMONYI-nak főnévi, melléknévi és határozói mellékmondat-felosztása is figyelmet, vagy legalábbis megemlítést érdemelt volna, hiszen a mellékmondatok ilyen szófaji hármassága pontosan megfelel a kötőszók három főtípusának (*hogy* — vonatkozó névmások — határozói névmások). — MAJTYINSZKAJA osztályozásában némiképp újra elszikkad a hasonlító, a következményes és a feltételes jelleg keresztező szempont volta, illetőleg az ilyen mondatok kettős természete (mondatrész szerep + sajátos mellékértelem), amelyet az utóbbi évek magyar nyelvtani irodalmában egyre jobban sikerült tisztázni. — Bár az eddig elmondottak alapján nem érthetünk egyet a kötőszó nélküli mondatoknak a kötőszósaktól való teljes elszakításával, mégis ebben a fejezetben igen sok meggondolkoztató szempont akad, a típusok és formai sajátosságok feltárása eredeti és kétségtelenül felhasználható. Ennek a fejezetnek lényeges megállapításait ismerjük MAJTYINSZKAJA magyar nyelvű cikkéből (NyK. LX, 113—8), ezért itt bővebben nem ismertetem őket.

6. MAJTYINSZKAJA mondattanának több fejezetéről nem emlékeztem meg: az alany és állítmány egyeztetésének, a halmazott mondatrészeknek, a szórendnek tárgyalásáról. Áttekintésem azonban így is hosszúra nyúlt. Befejezésül csak azt ismétlhetem meg, hogy MAJTYINSZKAJA szintaxisa nagy nyeresége mondattani irodalmunknak mind elméleti újdonságaival, mind gazdag anyagával. Nagyon hasznos volna, ha a kötet egyes részei magyarul is megjelennének.

BERRÁR JOLÁN

Benkő Loránd: A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában

Budapest, 1960. Akadémiai Kiadó. 548 l.

1. PAIS DEZSŐ-nek A magyar irodalmi nyelv című előadása — mint ismeretes — szintézisként jött létre: mintegy három évtizeden keresztül folytatott kutatásainak eredményeit fogta össze benne a szerző. Mégis — éppen mert főbb vonalaiban föltárta ama normatív nyelvváltozat fejlődésének útját, amely egységes s kiművelt voltánál fogva alkalmas egész írásbeliségünk hordozására — nyelvtudományunkban nem jelentett befejezést, inkább távlatokat nyitott, új kutatási lehetőségekre irányította rá a figyelmet. A munka — ha nem szervezeten is — nyomban megindult, sőt fellendült. Am a sorra születő cikkek, tanulmányok — bizonyos fokig a dolog természetéből adódóan — szinte kivétel nélkül csak egy-egy kisebb részletkérdés boncolgatására vállalkoztak (l. HEXENDORF EDIT Szemléjét: MNy. LVI, 406—14, 484—92). Olyan mű, amely egy valamely korszak, fejlődési szakasz bemutatását tűzte volna ki célul, csupán egy keletkezett, a Pais Dezső szerkesztette Nyelvünk a reformkorban című tanulmánygyűjtemény (pontosabban ennek is inkább csak DEME LÁSZLÓ-tól és TOMPA JÓZSEF-től származó darabja), de a számba jöhető anyagnak minél teljesebb, sőt a lehetőségek szerint egészen teljes feldolgozására még ez sem igen törekedett, helyett — jól megválasztott — szemelvények alapján rajzolt képet. Így tehát elmondható: amikor BENKŐ LORÁND azt választotta feladatul, hogy az irodalmi nyelvi norma alakulásának, kibontakozásának a felvilágosodás korának első szakaszára eső folyamatát egészen tüzetes vizsgálatnak veti alá, új utat tört nyelvünk, irodalmi nyelvünk kutatásában.

Azok, akik valamilyen területen új utakra térnek, céljukat elérve többnyire csak eredményeiket szokták felmutatni. Ezért érdemes kiemelni: BENKŐ szinte lépésről lépésre végigvezeti olvasóit azon az úton, amelyet maga megtett, bejárt. S ez nemcsak azt jelenti, hogy megosztja a felfedezés izgalmait és örömeit. Mivel a nyelv függőleges tagolódásának, a nyelvjárássok fölötti egységes nyelvváltozatnak a kutatása még nemigen tekinthet vissza évtizedekben számolható múltra, nézetem szerint igen nagy jelentősége van annak, hogy nyelvtudományunk fiatal ágának művelői megismerkedhetnek szerzőnk tapasztalataival, módszereivel.

2. A címűl írt kötet voltaképpen még nem a teljes mű: anyagának csupán egyik részét dolgozta fel benne a szerző (a másik részt egy ezután megírandó munkában szándékozik publikálni). Mindazáltal így, egymagában is önálló egészet alkot, sőt roppant gazdag tárát nyújtja a rendkívül sok szempontra kiterjedő módszerrel mondhatni mindenoldalúan feltárt problémáknak éppúgy, mint az ugyanilyen úton nyert kiváló megoldásoknak, eredményeknek. — A B e v e z e t é s b e n BENKŐ — miután megjelöli tanulmánya tárgyát és célját, meghatározza a feldolgozott anyag korát, jellemzi forrásanyagát, illetőleg forrásanyaga birtokba vételének technikáját — szól a f e l d o l g o z á s s z e m l é l e t é r ől, j e l l e g é r ől, annak főbb vonásait a sok rendbeli összefüggések fel-

tárására, a mozgás, fejlődés érzékeltetésére, a belső nyelvtípusok ellentéteinek, egymással folytatott harcainak fölfedezésére, a mű tárgyával összefüggő elméleti kérdéseknek megoldására való törekvésben jelölve meg. — E szemléletmód, módszer jegyében m u n k á j á b a n legelőször az általános kérdéseket tisztázza a szerző. Ennek során állást foglal a nyelv belső tagolódása, illetőleg a belső nyelvtípusok kérdésében. Azután jellemzi az irodalmi nyelv kialakulásának általános mozzanatait, előadván az írásnak a nyelv életében betöltött szerepéről, az írott és a beszélt nyelv különbségéről és egymáshoz való viszonyáról, a nyelvi eszményről, a nyelvi normáról, a nyelvi egységről, illetőleg a nemzeti nyelvről, továbbá az irodalmi nyelvről mint a nemzeti nyelv írott változatáról kialakított, vallott nézeteit, ezekből adódó, kronológiai, korszakolási kérdéseket érintő következtetéseit. Végül foglalkozik az irodalmi nyelv sajátos kérdéseivel, nevezetesen az irodalmi nyelv szerkezetével, hatókörével, belső tagolódásával, a provinciális irodalmi nyelvek problémájával, az irodalmi nyelvek a többi belső nyelvtípushoz való viszonyával, az irodalmi nyelv elemeinek fejlődésmenetével, az íróknak az irodalmi nyelv életében betöltött szerepével.

A következő fejezet az irodalmi szövegek elkészülésének külső körülményeiről szól. Arról, hogy a jelzett korszakban az irodalom művelőinek mi volt az álláspontjuk a magán- és mássalhangzók időtartamának a jelölése terén, elvben és gyakorlatban. Hogy milyen jellegűek és típusúak voltak a szerzőtől magától való vagy a szerzőtől diktált kéziratok, a szerző csináltatta vagy a szerző tudta nélkül készült másolatok, az utólagos javítások. Miként végezték munkájukat a szerzőktől megbízott kiadók s miként azok, akik a szerző halála után mások megbízásából adtak ki valamely művet. Milyen volt a hazai nyomdaipar helyzete, a nyomdák anyagi felszerelése, személyi ellátottsága. Hogyan látták el feladataikat a nyomdászok, ennek folyamánaként milyen volt a kéziratoknak és a nyomtatványoknak egymáshoz való viszonya, hogy viszonyultak egymáshoz az azonos nyomdából vagy az azonos szerzőktől származó nyomtatványok, hogy a többszöri kiadások. Mint korrigáltak a szerzők, kiadók s megbízottaik. Milyen minőségűek voltak a nyomtatványok technikai szempontból, azaz milyen jellegűek voltak a nyomtatványok nyelvi hibái, hiányosságai, milyen volt az egyes nyomdák termékeinek a minősége, mely esetekben csatoltak a nyomtatványhoz hibajegyzéket s milyet.

Egy további fejezetben képet kapunk az irodalmi nyelvi norma kiművelésének egykori elvi kérdéseiről. Megtudjuk: milyen volt a felvilágosodás nyelv művelő mozgalmának az arculata, mennyiben hatottak vagy nem hatottak a külföldi (főleg német) nyelv művelő mozgalmak a magyarra, milyen színvonalon művelték az időben nálunk a nyelvtudományt. Aztán: milyen volt a korfelfogás és a korhangulat az irodalmi nyelvi normát illetően, nemlétét hányan s kik hiányolták vagy nem hiányolták; a kortársak milyen módon, milyen irányban kívánták fejleszteni a nyelvet, miben jelölték meg a „jó magyarság” kritériumát. Miként vélekedtek a kortársak a beszélt nyelvek az irodalmi nyelvi normához való viszonyáról; milyennek látták nyelvünk táji tagozódásának akkori állapotát; mi módon (a táji nyelvváltozatok összeötvözése-összeötvöződése útján vagy egy valamelyik táji nyelvváltozat alapján) kívánták az irodalmi nyelvi normát kialakítani; miképpen értékelték a különféle táji nyelvváltozatokat. Mi volt a korfelfogás az irodalmi nyelvi hagyományok az irodalmi nyelvi normához való viszonyáról, számoltak-e az irodalmi nyelvi hagyománnyal az irodalmi nyelvi norma kialakulásában ható tényezőként, miként értékelték a régebbi írók nyelvi tevékenységét.

A következőkben a szerző bemutatja „az irodalmi nyelvi norma szilárdulásának gyakorlati színterei”-t. Ennek során ír a különféle írói társulatokról és hatásukról. Tárgyalja az íróknak és grammatikusoknak, a nyelv-tanoknak és szótárknak, a prózaiálmítának és az egységes helyesírás megteremtésére irányuló törekvéseknek a funkcióját. Vizsgálja a hírlapoknak (s mellékleteiknek), a folyóiratoknak, valamint a gyűjteményes kiadványoknak a szerepét.

Ezután — egy új fejezetben — arról olvashatunk, hogy milyen volt az írók általános magatartása az irodalmi nyelvi norma alkalmazásában; hogy milyen mértékű volt az irodalmi tudatosság és ösztönösség; milyen tudatos és spontán mozzanatok játszottak szerepet az irodalmi nyelvi norma s milyenek a provinciálmuszk alkalmazása terén; milyen magatartást tanúsítottak a szerzők a különféle nyelvi jelenségek leírásában, kiknél találunk (viszonylag) egységes, kiknél kevert vagy szakaszos váltakozású írásmódot.

Ezek után, helyesebben szólva: csak ezek után kerít sort a szerző arra, hogy végre — most már az elvi problémák, valamint a különféle szerepet játszó tényezők és tudati jelenségek ismeretében — bemutassa: milyennek mutatkozik az irodalmi

nyelvi norma az egyéni írásgyakorlat tükrében; azaz: mi jellemezte az írók egyéni írásgyakorlatát általában; milyen volt a nyugat-magyarországi, a közép-magyarországi s a kelet-magyarországi szerzők írásbelisége; mely írók képviseltek provinciális típust; kiknek az írói gyakorlatában tapasztalható fejlődés; milyen volt az irodalmi írásbeliség összképe.

Mindezeket a problémákat BENKŐ hatalmas anyaga — közel harmadfélszáz egykori írónak közel hatszáz műve — alapján vizsgálja. (A forrásmagyarról, valamint a felhasznált szakirodalomról a mű végén egy-egy jegyzék tájékoztatja az olvasót, de ezeken, valamint a hozzájuk csatlakozó névmutatón kívül még két térkép is segíti az olvasót a tájékozódásban.)

3. Úgy vélem a szerző módszerének sokoldalúságát, kiváló-ságát nem szükséges kiemelnem, hiszen az imponálóan gazdag problematika egymagában is bizonyos rá: a mélyen rejtőző kincset — még oly dús lelőhelyen is — csak akkor tudjuk elérni, ha megfelelő eszközökkel, nagy körültekintéssel fogunk fölfedésébe. — Arra, hogy BENKŐ művét mérlegre tegyem, érdemeit minden szempontból méltassam — nem vállalkozhatom. De néhány dologra — legalább ízelítőül — azért legyen szabad utalnom.

BENKŐ az általános kérdésekről szóló fejezetben elsörendűen fontos feladatának tartja, hogy az irodalmi nyelv, nemzeti nyelv kérdéskomplexumában „meghatározott, egységes szemléletet” és „szabatos terminológiát” alakítson ki. Ennek jelentőségét nem lehet eléggé hangsúlyozni, hiszen az irodalmi, illetőleg a nemzeti nyelv problémáival foglalkozó irodalomban terminológiai téren eddig bizony meglehetősen nagy volt a következetlenség, sőt zűrzavar (vö. M.Ny. LVI. 406—14, 484—92).

Ismeretes, hogy nyelvtudományi irodalmunkban az irodalmi nyelv s ezen keresztül a nemzeti nyelv kialakulása idejének a kérdését az utóbbi években többen is vitatták. BENKŐ rámutat, hogy a nagyjából három csoportba foglalható felfogások közti meglehetősen nagy eltérések egyfelől az „irodalmi nyelv” terminus más-más értelemben való használatából ered (68. l.), másfelől viszont azzal magyarázható, hogy azok is, akik irodalmi nyelven — miként ő maga — a nyelvjárások fölötti, egységes, normatív nyelvtípust, a nemzeti nyelv írott változatát értik, ennek kialakulása, fejlődése történetében vagy a belső nyelvrendszerbeli egységeseződés mozzanataira, vagy a szóban forgó belső nyelvtípus társadalmi hatókörének kérdéseire ügyelnek csak vagy legalábbis elsősorban (68—9. l.). BENKŐ — igen helyesen — azt vallja, hogy a kétféle tudományos nézőpontot nem szabad szétválasztani, mert csak akkor jutunk a vitatott kronológiai kérdés-ekben megnyugtató eredményhez, ha egyaránt tekintetbe vesszük, egymással szoros egységben szemléljük őket. „Hiszen ahhoz, hogy e belső nyelvtípus szociálisan kiterjeszkedhessen, legalábbis magyar viszonylatban nyelvrendszerbelileg egybe kellett állnia, létre kellett jönnie, azaz a szociális elterjedéssel párhuzamosan léteznie kellett; levése, létezése viszont már eleve egy bizonyos társadalmi hatókört feltételez” (69. l.). — A probléma kapcsán a továbbiakban BENKŐ azt az érdekes kérdést veti fel, hogy vajon mik az irodalmi, illetőleg a nemzeti nyelv jellegbeli és funkcióbeli létrejöttének a kritériumai. Feleletül arra az álláspontra helyezkedik, hogy „a nyelvi jelleg és a társadalmi funkció szemszögéből való együttes megítélésnek a kérdésében a nehezebben járható utat követnénk akkor, ha a magasabb szintű nyelvi egység, illetőleg az ezt képviselő nemzeti nyelvi formáció kialakulásának kritériumát a fokozatos felhalmozódásnak egy bizonyos... színvonalra való jutásában... akarnók megállapítani”; „valamivel szilárdabb fogódzókhoz juthatunk akkor, ha mindkét téren... az új irányú fejlődést lehetővé tevő, illetőleg kibontakoztató külső, társadalomtörténeti okokra, valamint az új irányú fejlődés tendenciájának a belső, nyelven belüli feltűnésére figyelünk (70. l.). Így a kérdéses „belső nyelvtípus meglétét a kialakulását létrehozó, illetőleg erősebben meglendítő tendenciák kezdetétől számíthatjuk, nem pedig későbbi fejlődésének valamely még inkább megfoghatatlan szakaszától” (70. l.). Itt hadd jegyezzem meg, hogy magam valamivel rugalmasabban fogalmaznék, pontosabban szólva inkább közvetítő megoldással próbálkoznék: egyaránt figyelembe véve BENKŐ kritériumát s a BENKŐTől elvetett (azaz a mennyiségi felhalmozódással számoló) szempontot, beszélnek „elkezdődés”-ről és „(viszonylagos) kiteljesedés”-ről. Annál inkább, mivel BENKŐ akkor, amikor felfogása jegyében a szóban forgó kronológiai vitában — korábbi állásfoglalásával összhangban — konkrétan azoknak a táborához csatlakozik, akik már a XVI. századtól számolnak irodalmi nyelv meglétével, maga is hangsúlyozza, hogy „a jelzett időszakban egy akárcsak viszonylag egységes és akárcsak potenciális értelemben is társadalmilag közös magyar nyelvi formációnak is legföljebb részlet-elemeivel szabad számolni” (71. l.); másfelől viszont kiemeli, hogy a XVIII—XIX.

század fordulója körüli időben (a másik tábor ettől kezdve számítja az irodalmi nyelv meglétét!), „nemzeti, illetőleg irodalmi nyelvünk mind a belső nyelvi normalizálódás, mind a használati kör kiterjeszkedése tekintetében igen nagy lendületet vett” (71. l.); az irodalmi nyelv elemei fejlődésmenetének jellemzése során pedig nem a XVI. századdal kezdődő időre, hanem inkább csak „az újabb fejlődési szakasz”-ra és különösen napjainkra vonatkoztatva írja, hogy „az irodalmi nyelv hangtani-helyesírási, valamint alaktani-szerkezeti elemei nemcsak megmerevült és állandósult anyaggá, hanem ugyanakkor viszonylag zárt rendszerre, körüket tovább nem szélesítő és színesítő szervezetté alakultak” (107. l.), hogy — kivételeket nem tekintve — „már sem egyes irodalmi nyelvi elemek, sem elemsorok, jelenség-rendszerek nem fogadnak be újabb változatokat” (107. l.).

A kronológiai kérdések után, azokkal kapcsolatban — mint már utaltam is rá — BENKŐ rátér a korszakolás problémáira, s az e téren fennálló helyzet vázolásán kimondja: nyelvtörténetünk korszakhatárainak a megállapításában „a nyelvi rendszer egészenek vagy éppen egyes résztípusainak egyes belső jellegű rész-jelenségeit, illetőleg azoknak változását” nem tartja lényeges kritériumnak; a korszakolásban „számottevő szerepet játszó tényezőként elsősorban a nyelvi fejlődés alapját képező társadalmi-történeti viszonyokat, illetőleg a sok tekintetben ezek függvényeként jelentkező belső nyelvtípusok közti viszonyokat, másodsorban pedig a nyelvtudományi bűvárkodásnak az egyes időszakokra vonatkozó feltételeit, lehetőségeit” tudja csak elfogadni (74. l.). Bízvást elmondható: ezzel BENKŐ nemcsak új szempontot vitt bele a korszakolás körüli vitába, hanem az egész korszakolást új alapra helyezte.

Az irodalmi nyelv sajátos problémáit taglalva BENKŐ az irodalmi nyelvnek határozottan elkülöníti „ideális” és „reális” formáját: az előbbin az írott nyelv síkján jelentkező normaelemek összességét érti, az utóbbin az irodalmi nyelv konkrét megjelenési típusát, amely normaelemek kivül még normán kívüli nyelvi jelenségeket is magában foglal. Ilyenformán ráirányítja a figyelmet arra, hogy az irodalmi nyelvi norma nem azonos az irodalmi nyelv konkrét, reális formájával, sőt ezzel párhuzamosan, ennek folyományaként a további kutatásoknak is irányt szab, az irodalmi nyelvi norma állapotának és fejlődésmenetének vizsgálatát tűzve ki feladatul (77—80. l.).

Igen jelentősnek mondható, hogy BENKŐ az irodalmi nyelven belül különválasztva szemléli és vizsgálja az ún. „formai” és „tartalmi” elemeket, az előbbieken a hangtani-alaktani-mondattani, az utóbbiakon a szókészleti-frazeológiai jelenségeket értvén. Így ugyanis módja nyílik rá, hogy a különféle belső nyelvtípusokat egymástól jól elhatárolja, hogy a különféle nyelvváltozatoknak és fejlődésmenetüknek sajátosságait megragadja s ebből adódóan az irodalmi nyelvnek (illetőleg normaelemeinek) kutatásában a helyes utat — módszerbelileg és a vizsgálandó kérdések sorrendje tekintetében egyaránt — kijelölje, mind maga, mind mások számára.

A sort, az új, meggyőző tételek, megállapítások kiemelését még sokáig folytathatnám, de ezt a keretek nem teszik lehetővé. S hát azt, hogy BENKŐ műve néhány lapnyi ismertetésben kellően nem méltatható, hatalmas nyeresége szakirodalmunknak, talán már az elmondottak is megmutatták.

RUZSICZKY ÉVA

Anyanyelvi műveltségünk. A pécsi nyelvművelő konferencia anyaga. Szerkesztette Benkő Loránd

Budapest, 1960. Akadémiai Kiadó. 349 l.

1. Mint erről több nyelvészeti, pedagógiai, politikai meg egyéb folyóirat, heti- és napilap beszámolt, 1959 októberében háromnapos nyelvművelő konferencia volt Pécsen. A tanácskozás anyaga — valamennyi előadás és hozzászólás szövege a megnyitó és a záró ülésen elhangzottakkal, valamint a csoportos megbeszélések jegyzőkönyvi kivonatával együtt — könyvalakban is megjelent. Az alábbiakban — szándékosan elszakadva a konferencián szerzett személyes élményektől és tapasztalatoktól — ezt a könyvet fogom ismertetni és méltatni, nem beszámolószzerűen, hanem lehetőleg úgy, hogy megjegyzéseimnek némi haszna is legyen.

2. Mindenekelőtt magának a nyelvművelésnek a mivoltáról szölok néhány szót.

Sokszor, sokan és sokat írtak már erről a kérdésről. Hogy most magam is előveszem, annak oka az, hogy az ismertető kötet a maga egészében a nyelvművelés céljait szolgálja, s hogy a könyv lapjain szintén többen — bár szerintem egyáltalán nem elegendően —

foglalkoznak ezzel. Amióta — és ennek idestova 10 esztendeje — mai nyelvújulásunk elvi alapjait megvetettük, amióta következetesen valljuk, hogy „A nyelvújulás célja és értelme nem lehet valami önmagában és önmagáért való purizmus: a nyelvújulás, mint maga a nyelv is, az emberért, a társadalomért van” (24)¹, azóta lényegében jó úton haladunk, de korántsem oldottunk meg minden ezzel kapcsolatos elvi problémát. Hogy az egyik legfontosabbat mindjárt ki is ragadjuk a nem vagy nem egyértelműen megoldottak közül: mi a nyelvújulás? Többek szerint alkalmazott nyelvtudomány (233; vö. még 162), mások — bár ezt így nem mondják ki — lényegében a nyelvi ismeretterjesztéssel azonosítják (54), ismét mások azt hangoztatják, hogy nyelvtudomány ugyan, de korlátai amazénál szélesebbek, hiszen nemcsak a nyelvész szakembernek, hanem „— legalább elvileg — minden csoportnak és egyéneknek lehet része a nyelvújulásban, ha számottevően törekszik arra, hogy nyelvünket az örökké változó kifejezendő tartalmakhoz alkalmazza, tudásának és ízlésének megfelelően hasznosan védje a nyelv hagyományos formáit vagy újítsa őket” (162). A magam részéről teljes egészében DEME LÁSZLÓ másutt kifejtett véleményét fogadom el (Valóság 1960. I, 80), amely szerint a nyelvújulás „Teljes értelemben véve, azaz beleértve a nyelvhasználatot normalizáló és segítő leíró nyelvtan, értelmező és egyéb szótárak készítését, a köznapi és az írói stílus vizsgálatát stb., nem más, mint *cselekvő nyelvtudomány*”, vagyis olyan tudomány, amely szemléletében materialista, módszerében dialektikus, magatartásában pedig — és ez nem kevésbé lényeges jellemvonása — pragmatikus, cselekvő, ható. Nem mondom, hogy ez a megfogalmazás okvetlenül és gyökeresen ellentmond azoknak, amelyekre fentebb utaltunk, a harmadikkal például nagyszerűen összefér, vagyis jó volna, ha többen is, sőt mindnyájan egyeztetnénk a nézeteinket ezekben a nagyon is lényeges kérdésekben, hiszen egész munkánk célja, értéke és értelme az e kérdésekre adandó válaszoktól függ, azaz e válaszokból derül ki, hogy mennyit is érünk voltaképpen. Abban, hogy a nyelvújító munka csak akkor lesz igazán hatékony, „ha a nyelvtudomány művelői fokozottabban törekednek arra, hogy kidolgozzák a nyelvtudomány, valamint a nyelvújító munka világnézeti vonatkozásait”² (17), továbbá abban, hogy ha a kommunisták „jól elsajátítják a magyar nyelvet, szép magyarsággal fejezik ki a marxizmus—leninizmus igazságait, akkor ezt a dolgozó tömegek sokkal jobban magukévé tudják tenni” (14)³, valamennyien egyetértünk, s a törekvéseink is lényegében azonosak. Ezen túlmenően azonban aligha tarthatjuk megnyugtatónak, hogy legkiválóbb nyelvújító szakembereink nézete több fontos elvi kérdésben eltér egymástól, s hogy míg egyikük szerint „Nyelvészeti szakirodalmunkban mind gyakrabban találkozunk a nyelvújulásnak olyan meghatározásával, hogy ez az alkalmazott nyelvtudomány egyik ága, azaz egészében nyelvtudomány”⁴ (162), addig a másik így ír: „még vezető nyelvész is akad, aki szerint a nyelvújulás nem több, mint alkalmazott nyelvtudomány, azaz maga nem része a stúdiumnak,⁵ csak aprópénzre váltása, továbbá felhasználása” (Valóság 1960. I, 79). Nem vitás, hogy e problémákat nem szabad véka alá rejtenuk, hanem éppen ellenkezőleg, nyíltan föl kell vetnünk. Csak így juthatunk mindenki számára megnyugtató megoldáshoz.

3. Talán paradoxonként hangzik, de az a véleményem, hogy ezt a munkát nem a benne közölt tudományos eredmények, hanem a szinte minden lapon elének bukkanó hasznos javaslatok teszik elsősorban értékesé. Nem, korántsem azért, mintha a nyelvújulást nem tartanám nagyon is fontos tudományos feladatnak, hisz már az előző számban mondottakból is kiderült, hogy a nyelvtudomány szerves, elválaszthatatlan részének, a tudomány nélkülözhetetlen gyakorlati próbájának tekintem. A tudományos eredmény azonban nem mindig (!?) rendelkezésre, felszólításra születik, márpedig egy ehhez hasonló konferencia ideje meg témaköre általában kötött. Amellett egy olyan tanácskozásnak, amilyen a háromnapos pécsi konferencia volt, nem is az ad igazi jelentőséget, hogy azon az előadók és a hozzászólók tudományos vizsgálataik újabb eredményeit közlik, hanem az, hogy a tanácskozás résztvevői ötleteikkel, elvi iránymutatásukkal vagy éppen segítő szándékú bírálatukkal közösen jelölik meg a további fejlődés legjárhatóbb

¹ A pusztá lapszám itt és a következőkben mindig a bírált munka lapszáma.

² Az eredetiben ritkítva.

³ Nem véletlen, hogy a Béke és Szocializmus 1960. évi 12. számában terjedelmes cikk jelent meg „A párt nyelve — a nép nyelve” címen, s a tanulmány „a kommunista pártmunka feladatai közé sorolja, hogy foglalkozzunk a nyelvvel” (Népszabadság 1961. jan. 15. 7).

⁴ Részben az én kiemelésem.

⁵ Én emeltem ki.

legmegfelelőbb útját. S bár a kötet értékes tudományos eredményeket is tartalmaz — gondoljunk csak BÉNKŐ LORÁND elvi síkon mozgó, magas színvonalú előadására, vagy RÁCZ ENDRÉNEK egyes nyelvhelyességi kérdéseket boncoló magvas fejtegetéseire —, mégis egészen természetes, és egyáltalán nem hiba, hogy a legjellemzőbb rá mégis az útkeresés, mind a szorosabb értelemben vett nyelvművelés, mind a műszaki nyelv tanulmányozása terén, mind pedig az anyanyelvi oktatás lehetőségeinek vagy éppen az írók nyelvi eszközeinek a vizsgálatában. A felvetett javaslatok közül, amelyek szerintem többségükben igen hasznosak, az alábbiakban hadd emlékeztessék néhányra. Nem azokra a fontos tervekre és elgondolásokra hívom itt fel a figyelmet, amelyek az előadók, elsősorban LŐRINCZE LAJOS és BENCÉDY JÓZSEF beszámolójában hangzottak el, mint pl. nyelvművelő osztály szervezése a Nyelvtudományi Intézetben, egy tüzetes nyelvhelyességi kézikönyv elkészítése, új, népszerű nyelvművelő folyóirat indítása, a középiskolai tanterv átalakítása úgy, hogy a nyelvművelés és a stilsztika kerüljön az oktatás középpontjába stb. Nem kétséges, hogy ezek a tervek és célkitűzések jelentőségükben messze felülmúlják a konferencia hozzászólói által fölvetett kisebb-nagyobb javaslatokat, de nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt sem, hogy míg e tervek már egy idő óta „a levegőben voltak”, azaz a Nyelvtudományi Intézet vezetősége, valamint a nyelvművelők egy szűkebb köre előtt már amúgy sem voltak ismeretlenek, addig a most nagyon is szemelvényesen felsorolt ötletek, tanácsok szinte teljes egészében a konferencia gyümölcsei, születtei.

A legtöbb elgondolkoztató javaslat az anyanyelvi oktatás megjavítását szolgálta s ezért mindenekelőtt ezekből emelek ki néhányat. A középiskolai tanítási órák szemléletességének a fokozása érdekében — feltéve, hogy van rá mód — csakugyan jó volna megfogadni azt a tanácsot, hogy a soron következő szépirodalmi szöveget vagy költeményt egyszer-egyszer ne a tanár olvassa fel, hanem valamelyik kiváló előadóművésznünk tolmácsolásában, magnetofon vagy lemezjátszó segítségével mutassa be a tanulóknak (125). Egy másik javaslattevővel együtt magam is merésznék, de magam is hasznosnak tartom azt a gondolatot, hogy „vigyék magukkal a tanulók a középiskolába az általános iskolai rendszeres magyar nyelvtankönyvet, ebből ismételjék át a szabályokat és példákat” (190). Ez a frissítés, az emlékeztetés a régen tanultakra még akkor sem fölösleges, ha a középiskolai tankönyv — bár más fogalmazásban és sokkal átfogóbban — felöleli a általános iskolai anyagot is. Ezzel kapcsolatban pedig mindjárt megjegyzem — még hozzá a legnagyobb örömmel —, hogy míg az ismertetett munka tanúsága szerint a pécsi konferencián csupán egy új középiskolai nyelvtankönyv tervezete került szőnyegre (210—4), addig az azóta eltelt időben napvilágot látott maga az új, s megítélesem szerint igen kitűnő nyelvtankönyv, SZEMERE GYULA és SZENDE ALADÁR munkája. Előbb jelent meg, mint az a — most bírált — kötet, amely az új nyelvtankönyv szükségességének csak a gondolataig jutott el!

Számos javaslat hangzott el az egyetemi és főiskolai anyanyelvi oktatással — mert ilyen is van, illetőleg kellene hogy legyen! — kapcsolatban. Megállapították, hogy „egyetemeinken és főiskoláinkon az elméleti és gyakorlati beszédtechnika tanítása elengedhetetlen. Nemcsak a magyar szakos hallgatónak van rá szüksége, hanem minden jövendő tanárnak is.” (50) Ajánlották, hogy az egyetemi hallgatók ismerkedjenek meg tudomány-szakjuk sajátos szókincsével, s rendszeres előadások formájában kapjanak tájékoztatást szaknyelvük problémáiról (103). Fölvetették, hogy minél több egyetemen és főiskolán be kellene vezetni a magyar nyelvhelyesség és stílus oktatását. A javaslat szerint „csak az a tanárjelölt kaphasson oklevelet, aki magyar nyelvhelyességi kollégiumot hallgatott, s belőle eredményesen vizsgázott” (114). Végül itt emlitem meg azt az ötletet, amely a középiskolákra vonatkozik ugyan, de az egyetemi oktatás szempontjából sem közömbös, hogy ti. átmenetileg, kísérletképpen próbáljuk meg néhány iskolában „szétválasztani az irodalom- és a nyelvtanítást” (173). A hozzászólásokra válaszoló BENCÉDY JÓZSEF szerint „semmiképpen sem lehet helyeselni azt a javaslatot, hogy egyes tanárok (tanárjelöltek) csak nyelvtant vagy csak irodalmat tanítsanak”, mert ilyen módon sem „az irodalom és a nyelvtanítás közti koncentrációt” nem tudjuk biztosítani, sem „a tanár egyéni fejlődését” nem segítjük elő (216). A magam részéről korántsem lennék ilyen határozott a javaslat elítélésében. Általános érvényre persze én sem mondanám ki, hogy az irodalomtörténetet és a nyelvtant az egyetemekhez hasonlóan külön kellene választanunk a középiskolában is — bár véleményem szerint a fejlődés egyszer úgyszólván ide vezet majd —, egy ilyen kísérletnek azonban semmi elvi akadályát nem látom. Nem kellő érv ellene, hogy a tanár egyéni fejlődését ezzel nem szolgáljánk kellő mértékben. Ilyen alapon egyetemi oktatóink egyéni fejlődésének mértéke ugyanúgy, sőt még jobban aggodalommal tölthetne el bennünket, hisz egyikük csak nyelvtant, nyelvtörténetet stb., másikuk viszont csak irodalomtörténetet, sőt — horribile dictu — csak magyar irodalom-

történetet ad elő. Ami pedig azt az érvet illeti, hogy a magyar nyelvtan és a magyar irodalom szorosan összetartozik, ezt bátran elismerhetjük, de hozzá kell tennünk azt is, hogy ez csupán az igazságnak egyik fele. A másik fele pedig az, hogy a nyelvtan nemcsak az irodalommal függ össze, hanem minden más tárggyal, vagyis hogy — mint ezt TOMPA JÓZSEF éppen ebben a kötetben és éppen BENCÉDYnek válaszolva megjegyezte — „az anyanyelv gyakorlati és elméleti oktatása szerves része az általános szocialista embernevelésnek, tehát nem szabad pusztán a magyar nyelv és irodalom tantárgyi távlatában foglalkoznunk vele” (164).

A további — most már nem az oktatással kapcsolatos — javaslatok közül csupán egyet-kettőt említek meg táviratstílusban. Egy jogász professzor azt ajánlotta, hogy a rendeleteket hozzáférők nézzék át nyelvi-stilisztikai szempontból (43). DUKÁTI FERENC megemlítette, hogy szükséges lenne egy olyan nyelvtankönyvre, amely példaanyagával elsősorban a műszakiakat igazítaná el a fontosabb nyelvhelyességi kérdésekben (94). A szovjetunióbeli KLARA MAJTYINSZKAJA arra mutatott rá, hogy egy-egy ilyenfajta könyvnek a szóalkotással foglalkozó részében nem árt olyan táblázatot közölni, „amely a produktív és improduktív típusok osztályozását szemléletesen feltűnteti” (158). A szerzővel együtt magam is azt hiszem, hogy ezek a táblázatok igen hasznosak lehetnek azok számára, „akik foglalkozásuknál fogva gyakran kénytelenek új szavakat alkotni” (159). ZOLNAI BÉLA a betűszavakkal való foglalkozás szükségességére hívta fel a hallgatóság figyelmét (110). Többben valamiféle műszaki terminológiai bizottságnak a megalakítását sürgették (pl. 94, 102, 109) stb. Olyan javaslat, amelynek megvalósítása nem időszerű vagy pedig nehézségekbe ütközik, található a kötetben; olyan azonban, amely nem is érdemel komolyabb figyelmet, egyetlen egy sem.

4. Nemcsak javaslatokban gazdag ez a könyv, hanem helyes — gyakran elvi jelentőségű — megállapításokban is. Csak egyet emelek ki. A Csehszlovák Tudományos Akadémia cseh nyelvtudományi intézetének egyik kutatója, KAREL HAUSENBLAS például számomra igen meggyőzőben hangzottatta, hogy a nyelvművelés felmerülő kérdéseit nem a „nyelv szellemére” való hivatkozással lehet így vagy úgy eldönteni, hanem a nyelvi érintkezés szükségleteinek a figyelembevételével (248). Rendkívül lényeges ugyancsak HAUSENBLASnak az a fejtegetése is, ahol a nyelvhelyesség kritériumait elemzi. Szavainak egy részét idézem (249): „Két fő kritériuma van; az egyik azokkal az erőkkal függ össze, melyek kényszerítik a nyelvet, hogy alkalmazkodjék a nyelvi érintkezés aktuális feladataihoz: ez a nyelvi eszközök célszerűsége, funkciószűrsége. — A második kritériumra, amely a stabilizáció erőivel függ össze, nem tudok megfelelő német szakkifejezést, csehül mi ezt mondjuk: »jazyková ustrojnost«; ez a belső szerkezeti törvényekkel, illetőleg a nyelvi szerkezet szabályaival (szinkronikus értelemben) való egyezés.

Minden más kritérium másodlagos: az esztétikai, a nyelvtisztasági (mint védekezés az idegen befolyások ellen) stb.” Bátran megmondhatjuk, hogy a magyar nyelvművelő szakemberek ezt ilyen kitisztult, határozott formában még sohasem fogalmazták meg.

5. Külön értéke a kötetnek a benne több helyütt megtalálható kemény, bíráló hang. A részletezésre itt most nincs lehetőségem, azt azonban így is megvallhatom, hogy a könyvnek azokat a lapjait, amelyeken CSÜRÖS ZOLTÁN a nyelvi, főleg a helyesírási szabályok számbeli túlméretezését, száz vagy ezer számra való gyártását kifogásolja (80—1), KOVALOVSKY A Műszaki Értelmező Szótár egyik kötetét (118—9), BENCÉDY a középiskolai oktatás módszertani szakirodalmát (153), PALKÓ ISTVÁN pedig — sokszor túlozva, de bátor szókimondással — iskolai nyelvtanoktatásunkat, sőt az egész nyelvtudományt bírálja (200—4), fokozott érdeklődéssel olvastam.

6. Olyan — főleg nem egy, hanem számos szerzőnek az előadását, hozzászólását tartalmazó — munka, amelynek minden gondolatával mindnyájan egyetérthetünk, azt hiszem, nincs. Ez sem olyan. SÖTÉR ISTVÁN (11) és ZOLNAI BÉLA (51) például az idegen szavak előtt mindig tárva-nyitva álló orosz nyelvre hivatkozva törtek lándzsát az idegen szavak használói mellett. Ez a párhuzam, amelyet LÓRINCZE is helytelennek talált (72), szerintem két szempontból is hibás. Egyrészt azért, mert szorosabb értelemben véve már a megállapításnak az orosz nyelvre vonatkozó része is túlzó, másrészt pedig azért, mert a szláv nyelvcsaládba, végső elemzésben pedig az indo-európai nyelvek közé tartozó orosz nyelvre egészen más törvényszerűségek jellemzők — vagy legalábbis lehetnek jellemzők —, mint a magyarra. Talán nem árt ezzel kapcsolatban mindjárt utalnom finn nyelvrokonaink egyik tudós képviselőjének, MATTI SADENIEMNEK a kötetben olvasható szavaira, amelyek szerint „A finn műszaki szókincs — mint a finn szókincs egészében véve is — jelentős mértékben belső keletkezésű” (97).

Természetesen nemcsak erre az egy vitatható állításra hívhatom fel itt a figyelmet, hanem még jó néhányra. MESTERHÁZI LAJOS például igen élvezetes és értékes előadásban

fejti ki írói ars poeticáját, amikor azonban azt mondja, hogy nálunk a nyelvművelő munka még ma is „úgyszólván kimerül az idegen szavak üldözésében” (245), akkor nyilvánvalóan téved. Elég csak belepillantanunk a harmincas évek meg az utolsó tíz év nyelvveltségének szakirodalmába ahhoz, hogy azonnal észrevegyük: akkor az idegen szavak elleni harc a nyelvvédő mozgalom központi kérdése volt, ma nyelvművelésünknek csupán egyik, nem is nagyon jelentős problémája; akkor némelyik túlzó purista minden újabb idegen elemet ki akart irtani a nyelvünkéből, ma számos idegen szót mi védünk meg a dolgozók régi elveken nevelődött rétegeinek támadásaitól, s nem győzzük hangsúlyozni, hogy a közkeletű és mással nem helyettesíthető idegen szavak nyelvünk fontos, értékes elemei. Ugyancsak nem tudok egyetérteni KOVALOVSKY MIKLÓSSAL sem, aki — mint már elismertem utaltam rá — kemény bírálatban részesít egy műszaki szótárt, utána azonban így ír (119): „Műszaki szakemberek viszont bizonyára találhatnak tárgyi hibákat a most megjelent Értelmező Szótár szaknyelvi anyagában. Ismét amelletől szól ez, hogy kölcsönösen szükségünk van egymás segítségére, az együttműködésre. Nem rajtunk múlt, hogy ez eddig hiányzott.” Miféle érvelés ez? — kérdezhetnénk. Eszerint abban, hogy a Műszaki Értelmező Szótár füzetei nyelvileg kifogásolhatók, nem mi vagyunk a hibások, mert nem kértük tőlünk segítséget; abban viszont, hogy esetleg a mi Értelmező Szótárunk szaknyelvi anyagában is van követni való, megint csak nem mi vagyunk a hibások, mert nem kaptunk a műszakiaktól segítséget. És ha műszaki kollégáink a visszájára fordítják ugyanezeket az érveket? Hogyan jutunk ki akkor ebből a kátyúból?

7. Nem volna sok értelme annak, hogy előszámláljam ennek a tartalmas előadás- és hozzászólásgyűjteménynek kisebb — tartalmi vagy formai — fogyatékságait, amelyekért részben a szerzőket, részben a szerkesztőket kellene elmarasztalnunk. Csak akkor járna haszonnal ez a felsorolás, ha a kötet újabb kiadásnak nézne elébe, erről azonban tudomásom szerint nincs szó. Ugyancsak mellőzöm az elírások, sajtóhibák idézését is. Ezt könnyen megtehetem, mivel általában jelentéktelen hibákról számolhatnánk csak be. Félreértést közülük csupán egyetlenegy okozhat: a 'plasztik' fogalmát megjelölő finn nyelvi főnév nem *mouvi*, mint a könyvben olvasható (100), hanem *muovi*, amely a 'formen, modellieren' jelentésű *muovata* szó származéka.

8. Apró mozaikokból összerakott bírálatomnak ezzel végére értem. Az olvasónak bizonyára feltűnt, hogy nem foglalkoztam kellően a kötet gerincét alkotó hat kitűnő, gazdag anyagot felvonultató előadással, azaz sorrendben LŐRINCZE LAJOS, CSÜRÖS ZOLTÁN, DUKÁTI FERENC, BENCÉDY JÓZSEF, BENKŐ LORÁND és MESTERHÁZI LAJOS referátumával. Meg kell vallanom, szándékosan tettem így. Ezeknek az előadásoknak a tanulságai ugyanis jelen beszámolómtól függetlenül is ismeretesek legtöbbször számára; az eddig megjelent ismertetésekben legnagyobb részét ezekről volt szó, s a konferencia határozati javaslatok között is elsősorban ezek a tanulságok kaptak helyet. Természetesen méltán. Egy-egy ilyen konferencia anyagában azonban sok kincs rejtezik, s némelyik nem is vehető észre egykönnyen. Próbát kell tennünk: a hozzászólások érdekében bolyongva, hátha sikerül olyasmit is megfigyelni, ami a tisztásról már nem látható? Ki tudja, sikerül-e? Ki tudja, sikerült-e?

GRÉTSY LÁSZLÓ

Papp László: Nyelvjárás és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorlatában

Budapest, 1961. Akadémiai Kiadó. 228 l. Nyelvtudományi Értekezések 25. sz.

Az utóbbi években a nyelvtudományi munkák sorában feltűnően megszáporodott a XVI. századot tárgyaló cikkek és monográfiák száma. Azok, akik a nyelvtudományi publikációkat elsősorban a nyelvtudomány fejlődése szempontjából nézik, igen örvendetesnek tartják ezt a tényt. Hiszen nyelvtörténetünk újabban kibontakozott vagy éppen kibontakozó mindkét ágának, a nyelvjárástörténetnek és az irodalmi nyelv történetének is sorsdöntő s ugyanakkor a korábbinál és későbbinél is jobban megfogható időszak az, melyben már világos az egységesedési tendencia, de még szinte teljes erejében észlelhető az ezzel szembenálló sokféleség állapota is; s mindez úgy, hogy mindkettőnek emlékei személyhez is helyhez köthetők általában. Nem véletlen, hogy az első két testesebb mű nemrégiben éppen e két oldaláról ragadta meg a korszakot: PAPP LÁSZLÓ „XVI. századi nyelvjárásaink tanulmányozása”, DEME LÁSZLÓ pedig „A XVI. század végi nyelvi norma kérdéséhez” címen (ugyane sorozat 19., ill. 20. számaként); s hogy azután PAPP LÁSZLÓ

ebben az újabb tanulmányában e kettőnek viszonyát vette beható vizsgálat alá. Hiszen túlzás nélkül elmondhatjuk: ez a korszak a kulcs a magyar nyelvtörténet korábbi és további fejlődésének vizsgálatához egyaránt; a korábbihoz mint relatív vég, a továbbihoz mint kiindulópont; — legalábbis akkor, ha a fejlődés képét nem elsematizálni akarjuk, hanem teljes bonyolultságában megragadni.

Bevezetőjének első kis fejezetében a szerző is rámutat a korszak és a téma fontosságára (3—4). Utána a terminológia tisztázása céljából a nemzeti nyelv rétegeinek egymáshoz való viszonyát vázolja fel (4—9), majd bizonyos részletességgel az irodalmi nyelvünk kezdeteire és fejlődésére vonatkozó újabb irodalmat összegezi és bírálja (9—24), mindkét részben felhasználva a külföldi szakirodalomból oda kívánczó részleteket is. Utána kitér a jelen munka céljára, s meghatározza a követendő módszert (24—29). Főszereplő vizsgálatának tárgya: „hogy az irodalmon kívüli írásbeliségnek a literátusoktól, illetőleg a literátus műveltségű személyektől származó XVI. századi emlékei milyenek mutatják e réteg nyelvhasználatát” (25); módszere pedig lényegében az, amelyet már idézett korábbi munkánkban mindketten alkalmaztunk: a nyelvjárás és a norma eltéréseinek és egyezéseinek számbavétele, az emléket leíró személy nyelvezetének és társadalmi helyzetének gondos mérlegelése, a vizsgálati egységeknek szigorú elkülönítése, de azután aprólékos egybevetése, s mindebből annak nyomozása, sőt legtöbb esetben eldöntése is: a társadalmi és műveltségi csoportoknak melyik rétege hogyan tükrözi, képviseli, esetleg építi azt az egységesülő nyelvi főtípust, amely e korban már bizonyos fokig norma értékkel bír; s milyen e normának nyelvi jellege, továbbá társadalmi és földrajzi hatóköre. (Ez utóbbi kérdések összefoglalása a 211—226. lapon.)

A dolgozatnak legtestesebb, s természetesen legizgalmasabb része az a részletes vizsgálódás, amelynek során először hatósági szolgálaton kívüli, azaz főurak vagy nagybirtokos nemcsak mellett szolgáló, vagy prédikatori, iskolamesteri és hasonló funkciókat betöltő hivatalos írástudók leveleit és beadványait elemzi (30—90); majd pedig a hatósági szolgálatban állókét, mégpedig városi és községi tanácsai jegyzőket (112—146), vármegyei hatósági embereket (147—196) és országos szintű hatóságok: az erdélyi fejedelmi, a királysági nádori kancelláriák, a bécsi haditanács, a budai basák deákjaiét egyaránt (197—210). Ebben a részben saját levéltári kutatásainak anyagát használja fel (maga ez a másfél évtizedes gyűjtés is hatalmas érdem!); azaz számunkra eddig teljesen ismeretlen adat-tömeget tár fel, és vallat aprólékos módszerességgel, legtöbbször iratontként külön-külön választva, de állandóan összehasonlítva őket a közös mérőeszközül szolgáló mai irodalmi nyelvvel, s ezen keresztül végeredményben egymással is.

Talán már e rövid tartalmi ismertetés is rámutat némileg: milyen főlényes biztonsággal mozog a szerző mind anyaga, mind módszere tekintetében ebben az igen fontos, de nem kevésbé bonyolult korszakban, amelyben az anyag összehordásán kívül a szempontokat, a módszereket és az eredményeket is még javarészt magamagának kellett megkeresnie vagy éppen megalkotnia. De mégis kiemelniék vizsgálati eljárásának dialektikus, mindig a tényekhez és adatokhoz simuló s a valóságban lefolyt mozgásukat rekonstruáló folyamatából néhány, inkább csak példának szánt mozzanatot.

Igen érdekes például a statisztikai módszer bevonása a vizsgálódásba, melynek segítségével egyik kezénc e és e jeléről megállapítja, hogy az első a rövid, a második a hosszú e-féle hang jele (65); vagy másutt egy kilenc ügydarabból egyetlen kéz által összemásolt sorozatról állapítja meg, hogy gyenge *i*-zése viszonylag egységes, s így aligha em a leíró, nem az eredeti fogalmazóké (183). Szellemes és meggyőző az az aprólékos „íráselektani” elemzés, amelynek során kimutatja, hogy a mássalhangzó előtti *az* és *a* névelőváltozatoknak látszólag rendszertelen váltakozása Butkay László írásában a *z* nélküli ejtés küzdelmét mutatja a *z*-s íráshagyománnyal, s akkor jelentkezik, amikor a leíró figyelme — fáradása folytán — kibagy (71—72). Rugalmas értékelése egy irat egyetlen *ö-ző* adatának az, hogy e — nyilván szándéktalan — elírás a leíró deáknak éppen a nyelvi normához való, egyébként igen szigorú ragaszkodását bizonyítja (78). Nagy körültekintésre vall a szerzőnek az a figyelmeztetése is, hogy bizonyos esetekben az iratoknak a nyelvi eszményhez való hasonlatossága nemcsak alkalmazkodás lehet a normához, hanem az anyanyelvjárásnak ehhez való hasonlatossága is (69). — S igen fontos, módszertanilag is példamutató az a jó 20 lapos fejezet — a tartalmi vázlatból az imént ezt szándékosan hagytam ki —, melyben a szerző azt vizsgálja: „Miről ismerszik meg a deák” (91—111), s megmutatja: kellő körültekintés után lehet bizonyítani akár nagával a bizonyítandóval is, azaz nem föltétlenül logikai bukfenec még egy ilyen okoskodás sem: ennek az iratnak alighanem deák a szerzője, mert igen gondos munka, s ez újabb bizonyíték emellett: milyen gondos munkát végeznek a deákok (103); illetőleg: hogy a szerző deák voltát a nyelvi normához való ragaszkodás valószínűsíti, s ez azt mutatja: főleg a deákok képviselik és terjesztik ezt a normát (95, 101, 106).

Módszerének futólagos jellemzése után eredményeiből is csak a legfontosabbakat emelném ki. Megállapítja és bizonyítja, hogy már a XVI. század közepétől jelentkezik a keleti területeken egy bizonyos, nyelvjárási szélsőségektől eléggé mertes írott nyelv, melynek legkövetkezetesebb képviselői a nagyurakat szolgáló vándor deákok (107). E norma követése a hatósági nótáriusoknál már jóval gyengébb (142), s ezek közül is kevésbé érvényesül a megyei jegyzőknél (196) és a nagyobb városok bennszülött nótáriusainál (129, 133), mint a kisebb helységek tanácsi irataiban (143). Ezt — meggyőzően — azzal magyarázza, hogy ez utóbbiak jegyzői nem helyben nevelt, s nem is állandósított deákok, hanem a főurakat szolgálókhöz állnak közelebb. Kohója a nyelvi egységesülésnek az erdélyi fejedelmi kancellária (204), s a század végére már a királyi felsőbb hatóságok is (206), bár ezek viszonylag kevés iratot bocsátanak ki magyarul. Végeredményben a megyei nótáriusoknál, a városi jegyzőknél, s ugyanígy a tollforgató uraknál is a műveltségi fok, majd lassan a kor a nyelvjárásosság megőrzésének vagy levetésének legfontosabb tényezője: a század vége felé ezeket is magával sodorja lassan — s gyakran öntudatlanul — az írott nyelvi norma terjedésének folyamata (73, 196). Az élharcosoknak a hivatásos, vándorló deákokat tartja, akik tudatosan törekszenek egy helyhez nem kötött, szélsőségeket kiküszöbölő nyelvhasználati forma kialakítására és érvényesítésére (83), amiben szerinte része lehetett még az ébredő nemzeti öntudatnak is (222). — Hogy ez egy főúri beszélt „köznyelv”-félél is összefüggene (81, 219), az azért inkább még csak feltevéis.

• Mindenesetre: e norma viszonylag kialakult jellegű (leírása: 212), s elég széles földrajzi hatókörű (220). Széles, de mégsem korlátlan, mert például az alföldön működő deákok a (budai) basák körül egy alföldiesen ő-ző írott nyelvet alakítanak ki (mely nyomaiban a vizsgált területre is eljut), s azt használják mintegy normaként (141, 208); a nyugati részeken meg egy másfajta ő-ző írott nyelv alakult ki (210); — de a háromféle írott nyelv közül éppen a vizsgált a legerősebb, s a maihoz leghasonlóbb. Hogy a nem deáki irodalom mennyire követi ezt, azt a szerző nem vizsgálhatta; ámde a kor legműveltebb, leueurópaibb s egyben legmagyarabb írója, Balassi maga is ennek hatókörébe tartozik (225). — Nem feladatomb, hogy említett munkám eredményeivel részletesen összevesssem e dolgozat megállapításait; de a futólagos összevetés arról nyugtat meg mindkettőnk: PAPP LÁSZLÓNAK jóval nagyobb anyaga sem mond lényegesen mást, mint az én szerény kísérletem, akár a norma létét, akár hordozóit, akár érvényét illetően nézzük is. De ami nálam sokszor csak feltevés vagy következtetés volt, az e dolgozat után már mind bebizonyított tény.

Magát a kitapintott írott nyelvi normát a szerző inkább kiegyenlítődéies keveredmenynek tartja, mintsem valamelyik nyelvjárás felemelkedésének (110); s még megjegyzi: ha meg nyelvjárás lenne, szerinte inkább Bihar északi, Szatmár déli részéről származik, mintsem Zemplén—Abaúj tájáról, ahogy ezt bizonyos hagyomány tartja (151). Engem következetesen azok közé sorol, akik az írott nyelvet a Zemplén—Abaúj vidéki nyelvjárásból eredeztetik (passim). Most csak néhány idézetet ellenérvül: „az elmondottak egyáltalában nem arra mutatnak, hogy a két felvázolt nyelvtípus [ti. az északkeleti nyelvjárás s az e területen járatos írott nyelvi norma] egyszerűen az egyik és a másik nyelvjárás viszonyában lenne” (A XVI. sz. végi nyelvi norma 89); „[mai köznyelvünk] lényegében ugyanazon az úton alakult ki, amelyen korábban az irodalmi nyelv is: a nyelvjárások kiegyenlítődéies keveredésével” (RefNy. 52); „[PAIS keveredmenyes eredetűnek tartja irodalmi nyelvünket, KÁLMÁN egyik nyelvjárásunk felemelkedésének.] Nem gondolnám, hogy a kétféle felfogást feltétlenül szembe kell állítanunk egymással. Az igaz, hogy a kancelláriai »köznyelv« alighanem inkább keveredmenyes eredetű, s ilyen lehet a későbbi litterátus csoportnyelv, meg a kialakuló írói nyelvhasználat is...” (uo. 50). — A nyelvjárási alapot tehát magam is régóta kiegészítő mozzanatnak, erősítő elemnek tartom, s fontosabbnak és elsőbbnek ennél a különböző nyelvjárásokból írásos célokra keletkezett középarányost, illetőleg középarányosokat.

Valamit még a megírás módjáról! A könyv érdekes, lebilincselő „detektívregény” az egyszeri olvasó számára; minden fejezete külön-külön is fordulatos, a nyomozás izgalma nemcsak meglátszik rajta, hanem óhatatlanul magával ragadja a szemlélőt is. Aki azonban az egyszeri elolvasáson túl használni is szeretné anyagát, visszakeresni benne bizonyos részeket vagy adatokat, az igen nehéz dologra vállalkozik. Visszarémlik például valakinek egy kéznek az átlagosnál jóval nyíltabb hangállománya: — s hol keresse? Elkülönített adattár nincsen, mutatók nincsenek, a tartalomjegyzék is szűkszavú, nem árulkodik a részletekről. Végig kell böngésznie a művet, hogy ráismerjen homályos emlékei alapján a szerednyei rektor írásában (85). Vagy valaki összesíteni szeretné magának a *pedig* alakjait, vagy a mássalhangzó előtti névelő *a barát ~ az barát ~ ab barát* típusú megoldásait: annak is végig kell mennie újból az egész művön. Nem tudom, nem kár-e ez, különösen egy olyan munkában, amelyik teljesen új, kiadatlan anyagot tár

fel! Mert így a tárgyalás és az adatközlés is teljesen a témára szűkített, mellékeredményt keveset hoz, s az adatok más irányú felhasználására sem ad sem segítséget, sem ösztönzést. Nem állítom, hogy az elkülönített adattár az egyetlen jó megoldás — PAPP ezt el is háritja, velem szemben (26—27) —; de akkor szükséges volna, hogy legalább részletes név- és jelenségmutatók könnyítsék meg a visszakeresést. Mert az ilyen munka legalább annyira adatközlő forrás, mint amennyire feldolgozó értekezés.

S még két apró megjegyzés. Az egyik: a kétes olvasatú írásformákról mindig megmondanám hangértéküket. Mert hiszen hihető például az, hogy a „Partha *ev*” valóban *ū*-nek olvasandó (37); de ha ugyanez a jel másutt kétes olvasatú (41), ismét másutt bizonyítást igénylően az *ū* jele (lám, nem tudom visszakeresni, hol), de olykor az *o* hangé is (96—97), akkor jobb az elsőnek idézett helyen is nemcsak közölni az adatot, hanem bizonyítani is hangértékét. — Másik megjegyzésem: az előbb idézett helyen, ahol az *eo* és *é* jel a rövid *o*, az *ew* a hosszú *o* jele (96—97), az e szabálynak ellentmondó esetek közül a *peur pathwar* (de: *péores, pères*) példában az *r* nyújtó hatására gyanakodnék, a kétszer előforduló *jeleol* alakban talán az *l* nyújtó hatásának téves túlkompenzálására, a *lewth* alakban a *lön*-félék hatására (bár vö. *weot*). — De hát ezek már apró részletek, s hogy csak ennyi van belőlük, az is inkább a dolgozat mellett szól.

Talán feltűnt, hogy ismertetésemben nem használtam a művel kapcsolatban a recenzióinkban újabbban már szinte kötelező szuperlatívuszokat. Valóban: egyszerűen csak a tényeket soroltam fel; — de itt a tények maguk a leghatásosabb szuperlatívuszok.

DEME LÁSZLÓ

Probleme de lingvistică generală. Vol. I.

Editura Academiei Republicii Populare Romîne. 1959, 172 l.

Minden jel arra mutat, hogy — az elvi kérdéseknek időről időre oly szükséges áttekintéséből és valóban elvszerű revíziójából kiindulva — világszerte az általános nyelvészeti kutatások újabb fellendülését remélhetjük. Erről tanúskodik az a tanulmánykötet is, amelyet a Román Népköztársaság Tudományos Akadémiája AL GRAUR akadémikusnak, a munkássága és budapesti látogatása révén nálunk is jól ismert, jeles román nyelvésznek szerkesztésében jelentetett meg. Főleg fiatalabb munkatársaknak széles látókörű, alapos felkészültséget mutató dolgozatait gyűjti csokorba e kötet, mely tényleg annak tekinthető, aminek szerkesztője, AL. GRAUR szánta: a marxizmus nem dogmatikus, hanem alkotó szellemű alkalmazásának a nyelvészet legkülönbözőbb területein. Persze ezek az eredmények nem máról-holnapra és nem is tervszerűtlenül születtek meg; az előszóból megtudjuk, hogy a bukaresti egyetemen, valamint az ottani Nyelvtudományi Intézetben immár négy éve folynak szakköri megbeszélések, s ezekből szűrődtek le első mutatványként a most összegyűjtött értekezések. Mindebben nyilvánvalóan sok a számkra is példaadó mozzanat, s nem kevésbé megszívlelendő a szerkesztő előszavának utolsó szakasza: „Mivel nem állíthatjuk, hogy minden kérdést vitathatatlan helyességgel oldottunk meg, egyelőre inkább csak kísérletet tettünk e kérdések megoldására; előfordulhat tehát némi ellentmondás különböző cikkeink közt. Minden szerző adalékáért személyesen felelős [én ritkítottam] és mindegyiküknek jogában áll azt a véleményt vallania, amelyet a legelfogadhatóbbnak hisz; a munkaközösség szerepe a különböző vélekedések megtárgyalására s esetleges újabb ötletek felvetésére szorítkozik” (10). Az itt közölt eredményekben nincs tehát semmi apodiktikus: maga a kollektíva serkenti további vitára és hozzászólásokra az olvasókat; nyilvánvalóan mindez csak hozzájárul a marxizmus jegyében működő román nyelvészeti iskola kialakulásához.

A kötetbe foglalt 10 értekezés nagyjából 4 témakör közt oszlik meg: fonológiai, lexikológiai és morfológiai-szintaktikai kérdéseken kívül több értékes tanulmány foglalkozik olyan nagyobb távlatú problémákkal, amelyekkel valóban az általános nyelvészet kulcskérdéseire vezetnek el. Hadd lássuk előbb a speciálisabb témákat, majd az átfogóbb jellegű dolgozatokat.

Fonológiai tanulmányként AL. IONAȘCU cikkét kell számon tartanunk: e cikk a fonéma „funkcionális azonosságát” tárgyalja (Identitatea funcțională a fonemului. 121—32). IONAȘCU fejtegetése szorosan kapcsolódik A. ISAČENKONAK néhány éve

megjelent dolgozatához,¹ amely már-már a fonéma teljes tagadásához közeledett,² valamint azokhoz a véleményekhez, amelyek a saussurei nyelvészeti felfogásnak egyoldalúan csak ellentétekre alapozott jellegét kifogásolták.³ Ionaşcu az ellentéteken kívül egy-egy fonémának pozitív jellegét, önmagával való azonosságát is hangsúlyozza: ha pl. *ţară* [ejtsd: ts-] 'ország' helyett *d'ară* hangsort ejtenék, ez persze éppen úgy különbözik a *dară* és a *zară* hangsortól, mint maga a *ţară* szó; mindazonáltal *ţară* helyett mégsem ejthető *d'ară*, tehát a szókezdő *ţ* nemcsak oppozicionális, hanem pozitív entitás. Vitatható IONAŞCU szerint a román jésített mássalhangzók jellege is: ha elfogadnók pl. a *b* + *ea/ia* hangcsoportnak E. PETROVICI akadémikus javasolta *b'a* értelmezését, nemcsak az a *bea* 'inni' és *abia* 'alig' szavak közti reális különbség mosódnék el, hanem az a tény is, hogy — legalábbis az irodalmi nyelvben — *piatră* 'kő' helyett feltűnő a *peatră* ejtés, és *meargă* 'menjen' helyett sem lehet tetszés szerint *miară*-t ejteni. IONAŞCU azonban nemcsak az *ea* és *ia* diftongus fonematikus jellegét védelmezi, hanem az *ă* és *î* magánhangzókét is, melyeket PETROVICI, mint ismeretes, hajlandó *e* és *i* variánsának értelmezni. A cikk befejező része sem érdektelen: itt a szerző többek közt azzal foglalkozik (128—9), miért külön fonéma *ę* és *ǣ* pl. a franciában, de egy fonéma az oroszban, ahol *эмо* [éto] és *эму* [éti] esetében az *e* nyílt, illetve zárt jellege kombinatorikus, vagyis az utána következő mássalhangzó kemény vagy lágy (palatalizált) voltától függ.

A gazdag lexicológiai anyagot (I. COTEANU: Contribuţii la o semasiologie sistematică. 11—34; E. SLAVE: Delimitarea argoului. 109—20; P. DIACONESCU: Omonimia şi polisemia. 133—54; I. RIZESCU: Prefixe „asemantice”. 155—66; T. POPA-TOMESCU: Fondul principal si derivarea. 167—72) lehetetlen teljes egészében áttekintenünk; hadd emeljünk ki azonban mindegyik cikkből legalább néhány gondolatot. I. COTEANU, aki immár több mint 20 éves nyelvészeti múltra tekint vissza, H. KRONASSER⁴ és K. BALDINGER⁵ újabb szintéziseinek kiegészítése céljából azt vizsgálja, vajon lehet-e a jelentésfejlődés különböző irányait valamiféle általánosabb jellegű szabályba foglalni. BRÉAL szkepticizmusával szemben COTEANU azoknak kísérleteihez csatlakozik, akik — mint DARMESTETER és ŞAINEANU — legalább óvatos bizakodással tekintettek a rendszeres jelentéstan kialakulása elé. COTEANU mindenekelőtt a szavaknak eredetileg többnyire konkrét tárgyi jelentését emeli ki: ebben az értelemben alkalmazza ismét Darmesteter példáját, amely szerint: *fluvius* — *quod fluit*,⁶ tehát a név a víz mozgására utal s nem, mondjuk, a partok jellegére (16). COTEANU további tétele az, hogy a szónak a konkrét beszédaktusban nem ún. főjelentése érvényesül, hanem mindig az a jelentése, amely a beszédhelyzet valóságának legjobban megfelel (ha *kakukkos órá*t emlegetünk, rendszerint már nem gondolunk a madárra stb. 21).⁷ Ugyancsak a valóságtól meghatározottnak tekinti a jelentés megváltozását, amennyiben a szó jelentésváltozása rendszerint vagy a megnevezett tárgy jelgeinek megváltozásán alapul (vö. *toll* stb.), vagy pedig azon, hogy a beszélőnek a jelölt fogalommal kapcsolatos állásfoglalása változott meg (l. a latin *invitare* jelentésfejlődését).⁸

Cikke befejező részében COTEANU foglalkozik a nem külső tényezőktől determinált jelentéstani mozzanatokkal is (27 kk.); ezek közül egyeseket, így a szinonimia, a homonimia és a poliszímia kérdését, külön is tárgyal PAULA DIACONESCU (133 kk.). A más tanulmányából előnyösen ismert szerzőnő különösen az azonos etimonú homonim szavakat vizsgálja; a kérdés természete következtében persze ő sem talál teljesen biztos kritériu-

¹ Hat sich die Phonologie überlebt? Zschr. f. Phon. u. allg. Sprachwiss. IX. (1956); 4. szám.

² IONAŞCU fonéma-meghatározását hadd idézzük a cikkéhez fűzött francia összefoglalás szavaival: „Le phonème existe sous la forme de ses variantes combinatoires qui se présentent, chacune à son tour, sous la forme de nombreuses variantes individuelles. Les traits caractéristiques du phonème se répètent dans chaque variante et, de cette manière, on peut dire que le rapport entre la variante et le phonème représente l'unité dialectique du particulier et du général.” (132)

³ Vö. különösen AL. GRAUR: Структурализм и марксистская лингвистика. Вopr. Яз. 1958/1, 62 kk.

⁴ Handbuch der Semasiologie. Heidelberg, 1952.

⁵ Die Semasiologie. Berlin, 1957.

⁶ La vie des mots. Paris, 1946, 40.

⁷ A szó különböző jelentései, COTEANU szerint, rendszerint nem alkotnak; e tekintetben a szerző nézetei a GRAURÉIVAL azonosak (Studii de lingvistică generală. Buc. 1955, 14).

⁸ M. BRÉAL: Essai de sémantique. Paris, 1904, 104.

mokat arra nézve, meddig terjedhet a poliszémia és hol kezdődik az új szó kiválása az egyik — s a többitől erősen különböző — jelentés alapján. Sajnos a cikkben akad néhány elírás is. Helytelen például tételként kimondani: „a nyelvben [ti. az élő nyelvhasználatban, vagyis a beszédben] egy szó jelentése csak szókapcsolatokban jelentkezik” (149). Nem igen értjük, a Bühleri „jelmez” mellől miért maradt el az ugyancsak Bühleri „mutató mező”, vagyis a beszédhelyzet, amelynek figyelembevételére pedig a beszédektust környező valóság úgyszólván kötelezi a szerzőt! A korábbi román etimológiai kutatások ellenére nem látjuk lezártnak a „két” *alcătui* ige problémáját sem (134 l.): az első *alkot* szavunk átvétele lenne, a második pedig (*a se alcătui*) az *alkudni* igéé, melynek jelen idejű alakjából (*alkuszik*) az erdélyi tájnyelvi *alcăz(u)i* is származik.⁹ A szétválasztás S. Pușcariu leleménye (vö. Dict. limbii rom. I, 102), ámde a két magyar ige egy gyökérből sarjadt (EtSz.). s a román (*a se alcătui*)ban semmi, de semmi nyoma sincs a mi *alkudni* igénk -d tövének! Nem lenne-e tehát helyesebb, TIKTINNEL együtt, csupán egy *alcătui* igével számolni, s legfeljebb azt feltételezni, hogy ennek szemantikai fejlődésébe a m. *alkudni* is belejátszott?

Rövidebben végezhetünk a többi szótani adalékkal. E. SLAVE (109 kk.) az argó fogalmát igyekszik elválasztani más nyelvi rétegektől, elsősorban pedig a bizalmas társalgási nyelvtől. A szerző szerint „az argó legfőbb vonása titkos jellege” (118): mihelyt egy argotikus kifejezés más nyelvi rétegbe kerül át, szükségyszerűen elveszti titkos jellegét. Még fontosabb a szerzőnek egy másik megállapítása: az argó-szavak azok számára, akik természetes nyelvhasználatukban élnek velük, nem expresszívek;¹⁰ helytelen tehát az argó-elemek jellemzése kizárólag az expresszivitás, a sajátos hangulati érték alapján. — Igen érdekes I. RIZESCU cikke a román nyelvnek állítólag „tartalmatlan” igei praefixumairól (155 kk.): különösen az *in-*, *im-* igekötő ingadozásai részesülnek részletesebb elemzésben (161 kk.). A román *ținți* ~ *intînți* 'talál, találkozik' alakpár azonban a nyelv két különböző korszakát tükrözi, tehát semmiképpen sem vethető egybe az olyanféle orosz szinkrón igepárokkal, mint *делать* és *сделать*. A szerző a „jel” fogalmát a románra nem tartja alkalmazhatónak; legfeljebb „jel nélküli” és „jellel ellátott” alaksort (*serie nemarcată* — *serie marcată*) vél elfogadhatónak. — Kevesbé megnyugtató T. POPA-TOMESCU adaléka a román szóképzésről (167 kk.): a szerző sajnos sem arról nem vesz tudomást, hogy *laudabil* 'dicséretére méltó' (168) nyilván a lat. *laudabilis*-nek a *lauda* ige nyomán kissé elrománosított változata s hogy *plătibil* 'fizethető' (i. h.) a fr. *payable* mintájára keletkezett, hanem még arról sem, hogy pl. *jurnalist* (i. h.) 'újságíró' nem belső román fejlemény (!), hanem a fr. *journaliste* átvétele! S vajon lenne-e a románban *pipăbil* 'tapintható, érezhető' (170), ha a fr.-ban nem volna *tangible*? Nagy a kavarodás az *-iza* képzővel alkotott igékkel kapcsolatban is (170). Nyilvánvaló hogy mindezen szavakat hasznosabb lett volna nemcsak kellő etimológiai körültekintéssel, hanem egyszersmind a szótörténeti adatok fényében vizsgálni. Ffőle dokumentáció s elsősorban az ideg-n megfelelőek pontos feltüntetése nélkül szókölcsönzés és önálló belső képzés közt lehetetlen különbséget tenni.

Az egyetlen grammatikai cikk szerzője, LUCIA WALD nagy fába vágta fejszéjét (89 kk.): a grammatikai kategóriák (nem, szám, esetrendszer, igeaspektusok és igeidők) fejlődéstörténetét próbálja felvázolni két alaprendezés segítségével: a) haladás a konkrétól az absztrakt felé; b) a rendszeresség fokozatos megszilárdulása. A szerző túl sokat markol ugyan és túl sokat merít nem a konkrét nyelvi anyag megfigyeléséből, hanem indirekt forrásokból,¹¹ mindazonáltal eredményei nagy vonásokban elfogadhatók; helyes például az élő-életlen kategória erőteljes kiemelése, hiszen bizonyos, hogy az uráli nyelvekben is ezt a kategóriát mutatja a legarchaikusabb szófajok egyike, ti. a kérdő névmás. Elfogadható az a kronológiai sor is, amelyet a szerző e nominális kategóriák, a szám és az eset közt felallít; ehhez azonban mindjárt hozzáveendő az a megszorítás, amelyet legpregnansabban a francia összefoglalás domborít ki: „les catégories grammati-

⁹ Vö. még a mővidéki *alcui* igével, amely *alkudni* (*alkuszom*, *alkuvék*) tövének átvétele. Erről l. GÁLDI: S. Klein Dict. Val.-Lat. 23.

¹⁰ A francia összefoglalás szerint: „l'argot n'est pas expressif pour ceux qui le parlent par nécessité, mais seulement pour le reste de la société. Bien au contraire, dans les milieux argotiques, un terme expressif est celui qui est propre aux gens instruits.” (119).

¹¹ Mintha túlértékelné például H. O. VELTEN ismert művét: Sur l'évolution du genre, des cas et des parties du discours (BSL. XXXIII—1932); innen meríti (i. m. 211; idézve 94, 4. jegyzet) azt a teljesen tarthatatlan állítást is, hogy a finnugor nyelvek négy pluralis-jele talán az alapnyelvben meglévő [!] névszói osztályokra utal.

cales apparaissent à différents stades de l'histoire des langues et ne passent pas toujours par les mêmes phases" (108). Az igei alakrendszerrel kapcsolatban a szerző az aspektus elsőbbségét vallja; az igeidőkkel kapcsolatban helyesen utal olyan melanéziai és más példákra (100), amelyek egyes tempusalakoknak lokális eredetét bizonyítják (*ma* távolra mutató partikula s egyszersmind a jövő idő jele is). Kissé merész általánosítást olvasunk azonban a finnugor igével kapcsolatban: eszerint itt is aspektusértékű tövek („temele aspectuale” 101) szolgáltak volna az időalakok képzésére, ami így, a megfelelő irodalom idézése nélkül, nagyon kérdésesnek tűnik.¹² Nem eléggé árnyalt az igei flexió személyragjainak tárgyalása sem: alig értjük, hogyan maradhatott ki az adaptáció különböző lehetőségeinek említése, s miért nem esik szó a σ jeles alakokról, amelyek valamely személyhez csupán a paradigmátikus összefüggés révén csatlakoznak (vö. m. *mégy* 'vadis', *megy* 'vadit'). Sokkal megszívlelendőbb az a konklúzió, amelyet, ismét a francia kivonat alapján, így foglalhatunk össze: „L'évolution d'une catégorie grammaticale a presque toujours lieu en spirale [én ritkítottam]: de la structure analytique primitive à la flexion, puis à la structure analytique abstraite; de la prédominance de l'aspect à la prédominance du temps, puis de nouveau, à la prédominance de l'aspect” (108).

A kötet a felsoroltakon kívül 3 olyan tanulmányt tartalmaz még, amely — mint már jeleztük — valóban egy-egy nyelvészeti diszciplína szűkebb határain túlmenően is nagy fontossággal bír. E három cikk: FINUTA ASAN: Necesitate și împlinire în limbă (Szükségszerűség és esetlegesség a nyelv életében, 35—44); C. OTOBICU: Note despre legile de dezvoltare a limbii (Megjegyzések a nyelvi fejlődés törvényeiről, 45—68) és P. MICLĂU: Trecerea de la limba comună a poporului la limba națională — cu aplicații la limba franceză (A népi köznyelvnek nemzeti nyelvvé válása — francia példák alapján, 69—88). Legáltalánosabb jellegűnek kétségtelenül az első tanulmányt kell tartanunk, amely a modern marxista filozófiai irodalom segítségével (vö. 39, 2. jegyzet) a nyelvi fejlődésben felismerni igyekszik azt, ami szükségzerű. A cikk bizonyító anyaga egyelőre nagyon heterogénnek látszik. Nem kifogásolható, hogy a szerző átveszi GRAUR egyes nézeteit¹³ a legősibb szók (talán helyesebben: mondatzó!) hangfestő eredetéről, azt azonban mégis csak merészség állítani, hogy pl. valamely nehéz súly felemelésekor lehetetlen volna magashangú „nyelvi gesztushoz” folyamodni (37; ellenérvet saját anyanyelvünkől is könnyű idézni, vö.: *hű, de nehéz!*). A hangfestés efféle abszolutizálása nagy veszélyekkel jár. S vajon „véletlen-e”, hogy az 'oxigén' román neve *oxigen*, de oroszul кислород (38)? Nem arról van-e inkább szó, hogy az újabb orosz szókinés bőségesen tartalmaz nyugati eredetű tükörszavakat és tükörkifejezéseket, a románok viszont szívesebben folyamodtak az egyszerű szókölcsönzéshez?¹⁴ Nehéz „szükségzerű” és „esetleges” kategóriájába foglalni a hangtörvényeket is (39—40); e kérdést sajnos nem világítja meg közelebbről C. OTOBICU dolgozata sem, bár dicsérendő tájékozottságon és a helyes észrevételek egész során alapul.¹⁵ Mindenesetre C. OTOBICU érdeme, hogy jórészt H. FREI nyomán¹⁶ pontos különbséget tesz egyszerű általános jellegű, másrészt csupán egy nyelvre (sőt annak is csak egy periódusára) vonatkozó nyelvi törvények közt. Inkább a jó és világos összefoglalás, mintsem új szempontok és új eredmények feltárása volt a célja P. MICLĂU egyébként érdekesen megírt tanulmányának, amely arra a kérdésre keres választ, mikor jelentkezik ugrás (salt) egy nyelv, különösen pedig egy irodalmi nyelv fejlődésében (77). A szerző szerint az ugrás fogalma nem jár feltétlenül „a régi

¹² Még vitathatóbb egy másik (ugyanesak szakirodalmi utalás nélkül megfogalmazott) állítás, amelyet — mindennemű félreértés elkerülése végett — érdemesnek tartunk eredetiben is idézni: „Încolucirea, în limbile fino-ugrice, a aspectului prin categoria timpului, ca și sinceritizmul cazurilor din aceleași limbi au fost atribuite influenței limbilor indo-europene” (104), vagyis „az aspektusoknak igeidőkkel történt helyettesítését, valamint az esetalakok szinkretizmusát, a finnugor nyelvekkel kapcsolatban, az indoeurópai nyelvek hatásának tulajdonították”.

¹³ Vö. AL. GRAUR: Studii de lingvistică generală. Buc. 1955, 80 kk.

¹⁴ A szókinés gyarapításának e két módozatáról mindmáig a legjobb, de Közép-Európában ritkán idézett tanulmányok egyike B. UNBEGAUN tollából származik: Le calque dans les langues slaves littéraires. Revue des Etudes Slaves, 1932.

¹⁵ Különösen nagy hatással volt rá AL. GRAUR egyik további tanulmánya: Legile interne de dezvoltare a limbii (A nyelv belső fejlődési törvényei), i. m. 91—110. Ezenkívül a cikk sok tekintetben (pl. a többszám tárgyalásával kapcsolatban: 61) interferál L. WALD fentebb elemzett tanulmányával is.

¹⁶ Lois de passage. ZrPh. LXI (1941), 557—68.

minőség alapjainak felszámolásával" (i. h.); inkább a változások feltűnő sűrűsödését jelenti bizonyos korszakban. Fontos az is, hogy egy-egy változásokban gazdag periódus kezdete és befejező szakasza közt összehasonlítást végezzünk: ennek eredményeképpen tűnik ki a nyelv abszolút értelemben vett gazdagodása és rendszerének megszilárdulása. Ugrást vél tehát a szerző felismerni az ó- és az újfrancia nyelv közt; ezt bizonyítja az ófrancia nyelv érthetőségének szembevető csökkenése a modern korszak beszélői számára. A középfrenchia viszont még nem jelent minőségileg új fejlődési fokot, csupán a minőségileg új mozzanatok felhalmozódását s párhuzamos folyamatként a régies vonások fokozatos elhalását (82). Mindezt a szerző gazdag bizonyító anyaggal teszi szemléletessé s ezért cikke, ha új részleteredményeket nem is igen hoz, jó példát szolgáltat a nyelvi fejlődés marxista szempontú korszakolására.

GÁLDI LÁSZLÓ

L. P. Зиндер: Общая фонетика

Изд. Ленинградского Университета. 1960. 365 l.

L. R. ZINDER SCSEBBA tanítványa volt, majd munkatársa lett. Könyve írásának elkezdésekor csak azt a szerény célt tűzte maga elé, hogy — amint írja — részletesen ismertesse SCSEBBA fonetikai nézeteit. Már SCSEBBA is tervbe vette egy ilyen tematikájú könyv megírását, de tervét sokoldalú elfoglaltsága miatt nem tudta megvalósítani. A könyv írása közben azonban nyilvánvalóvá vált ZINDER előtt, hogy SCSEBBA sok gondolatát tisztáznia, számos esetben módosítani is kell, mivel az újabb kutatások eredményei olyan problémákat vetettek fel, amelyeket SCSEBBA még nem láthatott. De minden ilyen kérdést SCSEBBA tanításából kiindulva igyekezett megoldani.

A munka nyolc fejezetből áll.

Az első fejezetben „Általános problémák” címen a következő kérdésekkel foglalkozik: a fonetika tárgya és helye; a fonetika módszerei; a fonéma elmélet; a beszéd folyamatnak hangokra való tagolása; a fonéma és a variáns; a fonéma realitása; a fonéma határa és a fonemasor; a fonéma-állomány; a fonéma-rendszer; az artikulációs bázis.

A szerző PAVLOVRA hivatkozva megállapítja, hogy a második jelzőrendszer fiziológiai mechanizmusa kinesztetikussá ingereken alapszik, amelyek a beszédszervektől érkeznek az agyhoz. A beszédszervek mozgása s az ennek következtében létrejött hangképzés tehát szükséges feltétele volt annak, hogy kialakuljon a második jelzőrendszer: a nyelv. Megjegyzi továbbá ZINDER, hogy fiziológiailag teljesen lehetetlen elképzelni olyan nyelvet, amely nem hangokból áll.

ZINDER helytelennek tartja azt a hagyományos felfogást, mely a nyelvben három alkotórészt különböztet meg: a hangállományt, a grammatikát és a szókincset. A hang ugyanis a létezési forma, amelyben megnyilvánul a szó és a nyelvtani forma. E szerinti helyesebb lenne, ha a hangokat a nyelv fizikai „formájának”, anyagi testének, a szókincset és a grammatikai rendszert pedig a nyelv „tartalmának” tekintnék. Éppen azért mert a hang mint a nyelv formája bizonyos értelemben elkülönül a nyelv tartalmától, önálló kutatás tárgya lehet. Ebből kiindulva természetes, hogy a fonetika különleges helyet foglal el a nyelv kutatásában. ZINDER azonban, mint a szovjet fonetikusok általában, a fonetikát és a fonológiát nem választja szét, hanem egységes tudományágnak tekinti. Eszerint a fonetikai kutatásnak két aspektusa lehet. Vizsgálhatjuk a hangokat akusztikai-fiziológiai szempontból, valamint nyelvészeti, társadalmi szemszögből. A fonetikusnak az a feladata, hogy a nyelv hangállományát mindkét aspektusában vizsgálja.

A vizsgálat módszerei attól függenek, hogy melyik szempontból érdekel minket a hang.

A beszédfolyamat akusztikailag nem tagolható beszédhangokra. Nem véletlen, hogy az akusztikusok nem tudják meghatározni a beszédhangot, és nem is tartják ezt lehetségesnek. A beszédfolyamatot csak nyelvi szempontból lehet beszédhangokra felosztani. ZINDER szerint a hangoknak a jelentéssel való potenciális kapcsolata minden nyelvben más, a nyelv hangrendszerétől függ. Ez a kapcsolat teszi szükségessé a fonéma fogalmát, amely nem más, mint a beszédfolyamat minimális, tovább nem osztható egysége. A beszédhang a fonéma létformája. A fonéma önállóságát nem úgy kell értenünk, hogy a fonéma létezhetik a szavakon kívül, hanem csak úgy, hogy egy fonémát önállóan is ki lehet ejteni, amikor az se nem szó, se nem morféma, vagyis amikor nincs sem lexikai, sem morfológiai funkciója. ZINDER következő gondolata is jellemző a szovjet

fonetikusokra (főként a moszkvai fonetikai iskolára): a szó fonetikai elemzése kétségkívül a szó morfológiai elemzésén keresztül folyik.

A fonémának nincs önálló jelentése, de potenciálisan feltétlenül összefüggésben áll a jelentéssel. A fonéma a nyelv potenciális minimális egysége; potenciális, mivel a morfémákban és a szavakban a jelentéssel kerülhet közvetlen vagy közvetett kapcsolatba. A fonéma mindig a szavak egymástól való megkülönböztetésére és jelölésére szolgál. De a fonéma nemcsak a szavakat különbözteti meg egymástól, hanem a grammatikai formákat is. Ezek szerint beszélhetünk a fonéma szömegkülönböztető és formamegkülönböztető funkciójáról.⁴ ZINDER megjegyzi, hogy már SCSEBBA hangsúlyozta a fonéma formamegkülönböztető funkcióját, de ez a gondolata feledésbe merült.

A fonéma (ha nem a beszéd folyamat tartamát vesszük, ahol minimális hangegységnek tekinthetjük) komplikált, összetett jelenség. Mint ismeretes, megkülönböztetik a fonéma releváns és irreleváns jegyeit. De ZINDER és a szovjet fonetikusok zöme nemcsak a fonéma releváns, a többi fonémától elkülönítő jegyeit tartja lényegesnek, hanem az irreleváns jegyeket is. A fonéma irreleváns jegyeinek éppen úgy, mint a relevánsoknak „szófelismertető” funkciójuk van.² ZINDERnek ez a megállapítása is nagyon lényeges. (Lásd erről részletesebben a 450. oldalon.)

A fonéma és a beszédhang — mint már említettük — nem azonos. Egy és ugyanaz a fonéma különböző fonetikai helyzetbe kerülve akusztikailag (és természetesen fiziológiailag is) változik, de mindezek ellenére nem tekintjük más fonémának az akusztikailag másképp hangzó „variáns”. A variáns lehet kötelező és fakultatív. Kötelező a variáns, ha nyelvi szociális értéke van, s kötelező az egész nyelvi közösségekben. A fakultatív variáns az egyéni eltéréseket foglalja magában. A kötelező variánsokon belül célszerű helyzeti és kombinatorikus variánsokat megkülönböztetni. Az előbbi olyan nyelvekben található, ahol a fonéma minősége a nyomatéktól függ. Példaként említhetjük az orosz magánhangzók mennyiségét, amely szoros összefüggésben áll a nyomatékkal. Ha a szótag hangsúlyos, akkor a magánhangzó meghosszabbodik. Ha a szótag hangsúlytalan, a magánhangzó rövidebb lesz, s nemcsak mennyiségben, de minőségben is megváltozhatik (redukálódhatik). (A német „Murmel-e” is ilyen jellegű.)

A kötelező variánsok változhatnak a hangkörnyezet hatására is. Magától értetődő, hogy a szomszédos hangok kölcsönösen hatnak egymásra. Például az *a* magánhangzó egy *t* után feltétlenül különbözik egy *p* után álló *a*-tól, legalábbis a szó kezdetén. Ezek a hangkörnyezet hatására létrejött variánsok ZINDER szerint kombinatorikus alternációt akotnak.

A kötelező variánsok kiejtése a beszédstílustól is függ. SCSEBBA például megkülönbözteti a „teljes” stílust (pl. a nyilvános fellépések stílusát) és a társalgási stílust. Függetlenül a beszéd emocionális tartalmától. De a fonéma-elmélet számára csak a fonéma helyzeti és kombinatorikus alternációi lényegesek. A kötelező variánsok nem egyenértékűek fonematikus szempontból. Egy fonéma variánsai közül ugyanis általában egy valamely variáns a legtipikusabb. Ez az a variáns, amely minimálisan áll a hangkörnyezettől. Gyakorlatban a fonetikában éppen ezek a fő típusok válnak a vizsgálódás tárgyává. Ezzel kapcsolatban gyakran találkozunk a szakirodalomban helytelen helyfogásokkal, amelyek szerint a fő variáns és a fonéma egy és ugyanaz, továbbá ilyen helytelen meghatározásokkal: a fonémának van jelentésmegkülönböztető funkciója, a variánsnak viszont nincs. Ez azért helytelen, mert a fonéma nem azonos a fő variánssal. A fonéma, minden variánsában megnyilvánul és azokon keresztül létezik. Más szóval: minden variáns, minden beszédhang, valamelyik fonéma képviselője, és mindegyik konkrét hang lényeges, hiszen a szó hangtestét alkotja. ZINDER itt tulajdonképpen AVANYESZOV fonéma-meghatározásával vitázik. Véleményünk szerint ZINDER meghatározása a helyes: a nyelvben nincsenek különböző kategóriájú hangok. Ha van különbség köztük, akkor csak annyiban van, hogy potenciálisan felhasználhatók jelentésmegkülönböztetésre (beleértve a grammatikai jelentést is), s ekkor különböző fonémákról van szó; ha pedig nincs köztük különbség, akkor *e g y* fonéma variánsáról vagy variánsairól beszélünk. Vagyis nincsenek a nyelvben olyan hangok, amelyek nem ennek vagy annak a fonémának konkrét megnyilvánulásai, de lehetnek hangkülönbségek, melyek egy konkrét nyelvben nem fonematikusak.

Különböző nyelvekben azonos fonetikai helyzetben levő fonéma helyzeti és kombinatorikus variánsai különböznek akusztikailag, illetőleg fiziológiailag. Ezért egy konkrét

¹ Словообразительная и формобразительная функция фонем.

² Опознавательная, словоузнавательная функция.

nyelvben a fonéma kötelező variánsainak határvonala nem a beszédszervek mechanizmusán, hanem a nyelvi hagyományon alapul.

Mint már említettük, ZINDER — éppúgy, mint a többi szovjet fonetikus — lényegesnek tartja a fonéma irreleváns jegyeit is. Ez a gondolat összefüggésben áll ZINDER egy másik megjegyzésével is: a fonéma variánsainak éppen olyan nyelvi jelentősége van, mint a fonémának. A kötelező variánsok helyes kiejtése is szociálisan meghatározott. Nem beszélve arról, hogy a kötelező variánsokban rejlik a fonémaállomány fejlődésének csírája, ezekből alakulhatnak ki később az önálló fonémák. Például felhozzuk az orosz *k—tʃ* (*k—ч*) (*neky—nečeny*) morfológiai alternációt. Az orosz nyelvben a *K—Ч* eleinte a fonetikai helyzettől függő kötelező variánsok voltak, míg a mai orosz irodalmi nyelvben váltakozásuk független a hangkörnyezettől. Nem két variánsról, hanem két önálló fonémáról van szó, melyeknek nem fonetikai, hanem morfológiai funkciójuk lett. (Ugyanilyen eredetű a német Umlaut — morfológiai szerepe a mai irodalmi német nyelvben.)

Ezzel kapcsolatban megemlíteném azt az érdekes tény, amelyre REFORMATSZKIJ professzor hívta fel figyelmemet, s amely kiválóan illusztrálja ZINDER gondolatát a fonéma variánsainak nyelvi jelentőségéről: az orosz nyelvjárások relevanciái lényegében véve megegyeznek egymással, míg a kötelező variánsok egyes nyelvjárásokban eltérnek egymástól. (az irrelevanciák) Például az *oa* kötelező variánsai hangsúlytalan szótagokban a mai irodalmi orosz nyelvben *o*, míg a nyelvjárásokban ezek a variánsok mások, s a variánsok alapján osztályozzák az orosz dialektológusok a mai orosz nyelvjárásokat,

Két feltételtől függ, hogy a variánsokat egy fonémához tartozóknak minősítjük-e, vagy sem. Az első feltétel: a hangkülönbségeket felhasználhatjuk-e a szó vagy nyelvtari forma megkülönböztetésére; a második: a fonéma szembeállítható-e más fonémákkal. Vagyis minden fonéma azáltal határozandó meg, ami megkülönbözteti, elkülöníti ugyanannak a nyelvnek a többi fonémájától. És ebben az esetben fontos a releváns és irreleváns jegyek fogalma — hangsúlyozza újból ZINDER. Mert a releváns jegyek azok, amelyek állandóak és jellemzők a fonéma összes variánsaira, míg az irreleváns jegyek csak egyes variánsokra jellemzők. Ezért a releváns jegyeket fonematikus jegyeknek is lehetne nevezni, míg az irrelevánsokat variatív jegyeknek — jegyzi meg ZINDER —, s e gondolatnak ez a világos megfogalmazása a könyv egyik erénye. Természetes, hogy a fonematikus jegyek állandósága nem fonetikai, hanem fonematikai (= fonológiai) síkon értendő. Pl. az orosz nyelvben az *a* fonéma, összehasonlítva az azonos fonetikai helyzetben levő többi orosz magánhangzóval, a legnyíltabb illabiális magánhangzó.

ZINDER, fonológiai szempontból megállapítja, hogy a hangok akusztikai-fiziológiai hasonlósága egyáltalán nem jelenti azt, hogy az ilyen hangok egy fonémához tartoznak. És fordítva: fonetikailag különböző hangok még nem okvetlenül más fonémák képviselői. A fonéma fonetikai skálája nagyon széles lehet, s egyedül csak a releváns jegyek szabják meg a határt. Ha azonban a fonéma nyelvi hangegység is, akkor egy fonéma variánsainak — akármilyen széles is a variáció akusztikai skálája — okvetlenül kell valamilyen közös fonetikai tulajdonsággal is rendelkezniük — jegyzi meg ZINDER. Ezért szükségesnek tartja a fonéma akusztikai, fizikai síkon való tanulmányozását is. A szerző szerint a beszélő igyekszik minden fonémát minden fonetikai helyzetben egyformán kiejteni. Ez az ellentét a fonéma szociális jellege és annak sokoldalú, konkrét, fizikai megnyilvánulása között.

A fonéma realitásáról szólva ZINDER megjegyzi, hogy a kérdésnek két oldalát kell figyelembe venni: először is azt, hogy a fonéma ténylegesen létezik a nyelvben mint speciális más egységektől különböző nyelvi egység, másodsor pedig azt, hogy a fonémának hangos megnyilvánulásain keresztül meg vannak a meghatározott — bár fonetikailag nagyon is bonyolult — materiális tulajdonságai. A szavaknak és a morfémáknak van anyagi „testük” és van jelentésük. A fonémának nincs jelentése, ezért különbséget köztük csak a különböző „hangzásban” lehet megtalálni. A fonémák bizonyos értelemben elkülönülnek a szavaktól éppen azért, mert számtalan sok szó felépítésében lényegében véve kevés számú fonéma vesz részt. Tehát a fonéma-állomány bizonyos értelemben autonóm jellegű a nyelvben. (ZINDER az ún. Analogiebildung számos példájával illusztrálja ezt a gondolatot.)

ZINDER hangsúlyozza, hogy különféle iskolák képviselői között, amikor valamely konkrét nyelv fonéma-állományának megállapításáról van szó, a gyakorlatban nincs nagy eltérés. Nézeteltérések — és gyakran nagyon is lényegesek —, akkor merülnek fel, amikor a szavak és a morfémák fonéma-állományának meghatározására kerül sor. Egyesek véleménye szerint a fonémák közötti határ nem állandó (nem minden esetben lehet megállapítani például, hogy *t* vagy *d* stb. hanggal van-e dolgunk, vagyis ebben az esetben felmerül a neutralizáció problémája), mások véleménye szerint a fonémák közötti határ megállapítható. ZINDER a strukturalista neutralizáció-elméletet helytelennek tartja,

mert véleménye szerint semmiféle defonologizáció nem lép fel. Hiszen világosan meg tudjuk különböztetni egymástól a neutralizáció következtében egybeesett fonémákat. A strukturalisták szerint a neutralizáció következtében nem a fonéma képviselője, hanem az archifonéma képviselője jelenik meg a szóban. Ebben a kérdésben ZINDERnek az az ellenvetése, hogy az archifonéma egy viszonynak (relációnak) a kifejezésére szolgáló terminus technikus, mivel azonban a reláció nem szubsztancia, az archifonéma nem lehet a beszéd folyamatban a szó szerves része.

A beszéd folyamat elemzése azt mutatja, hogy míg a szóformára³ jellemző egy meghatározott fonémaállomány, addig nem lehet ugyanezt elmondani a lexémáról⁴ és a morfémáról. Ugyanannak a morfémának más és más szóformában más és más fonémaállománya van. Példának felhozzuk az orosz *vod-* (víz = viz =) morféma fonémaállományát *ВОД (vod)* Gen. Pl.; *вода (va'da)* Nom. Sg; *водяной (vzd' u'noi)* stb. Ezért helyes az AVANYESZOV által bevezetett új fogalom: a fonémasor.⁵ (Ebben az esetben az *o/a/ɔ* és *t/d/d'*. A fonémasor a legrövidebb hangegység a morfémában. Csak azok a fonémák alkotnak fonémasort, amelyek részt vesznek a nyelv élő fonetikai alternációjában. Ez azt jelenti, hogy a morfológiai alternáció, ha történetileg fonetikai alternációk alapján jött létre, ma már nem az.

Az általános fonetika feladata az, hogy a nyelvész számára kidolgozza a nyelv fonematikus elemzésének általános elveit és módszereit. Az egyes nyelvek fonetikájának első és legfontosabb feladata, hogy megállapítsa a nyelv fonéma-állományát. A fonéma-állomány megállapításánál az egész szókincset kell tanulmányoznunk, beleértve a jövővényszavakat is — jegyzi meg ZINDER.

Egy nyelv fonémaállománya nemcsak egyszerű summája az egységeknek. A fonémák meghatározott relációban vannak egymással, rendszert alkotnak. Ez a rendszerjelleg abban nyilvánul meg elsősorban, hogy amíg a fonéma-árnyalatok széles skálában váltakoznak, addig a fonémák közötti viszony (reláció) állandó marad. Ez a fonémák közötti reláció egyrészt a hangok fiziológiai-akusztikai tulajdonságai szerint állapítandók meg, másrészt aszerint, hogy miképpen használja fel őket a nyelv, vagyis nyelvi „tulajdonságaik” szerint.

ZINDER bírálja TRUBETZKOJ oppozíció-elméletét, mert ezen elmélet szerint a fonémák közötti kapcsolatot, ellentétet csak a fonémák akusztikai-fiziológiai tulajdonságai alapján állapítják meg. A fonémák közötti kapcsolatot viszont szintén két aspektusban kell vizsgálni: egyrészt akusztikai-fiziológiai aspektusban, másrészt fonológiai aspektusban. Az akusztikai-fiziológiai aspektus vizsgálatában a következő kérdések merülnek fel:

1. mi köti össze vagy határolja el egymástól a fonémapárt (itt egyjelentésű és többjelentésű oppozíciót különböztet meg a szerző),⁶

2. mi köti össze vagy határolja el az adott oppozíciót a többbitől (itt tipikus és izolált oppozíciót különböztet meg ZINDER).⁷

Példák (az orosz nyelvből):

- I. a) zöngés-zöngétlen; nasalis-oralis stb.
- b) p—l (semmi közös elemet nem tartalmaznak)
p—d (zöngétlen, bilabialis-zöngés, illabialis)
- II. a) s—z (s—z, t—d, k—g stb.)
- b) c—č;
s—x (az oroszban erre az oppozícióra több példa nincs).

Ha fonológiai aspektusban vizsgáljuk a fonémák közötti relációt (vagyis azt a kérdést, hogy hogyan használja fel a nyelv ezt vagy azt a fonémát), akkor a következő kérdéseket kell megvilágítani:

³ Szóforma — словоформа — egy konkrét szó akármelyik konkrét nyelvtani alakja.

⁴ Lexema REFORMATSZKIJ meghatározása szerint egy szó valamennyi grammatikai változatának összege. Lásd tőle Введение в языкознание I. 1955. 196. lap.

⁵ Részletesebben lásd НУК. LXII, 191.

⁶ Однозначные и многозначные противопоставления. Trub. term.-jában privatív és équipollente oppositionen.

⁷ Типичные и изолированные противопоставления. Trub. term.-jában proportionale és isolierte oppos.

1. a fonémák részvétele az alternációkban,
2. az illető fonémacsoport (vagy egy fonéma) használata:
  - a) a szó elején, közepén, végén,
  - b) a hangsúllyal kapcsolatban,
  - c) más fonémák szomszédságában,
3. a fonémacsoport szerepe a szótagalkotásban és szótagolásban (szótagalkotó és nem szótagalkotó fonémák, zárt és nyitott szótagokban stb.).

Magától értetődő, hogy a fonematikus aspektus a lényegesebb a fonémák egymáshoz való relációjának megállapításában.

A fonémák relációjának megállapításában igen fontos szerepet játszanak az alternációk, különösen a helyzeti alternációk, amelyek egy adott nyelvben funkcionáló fonetikai váltakozásokon alapszanak. De a fonémarendszer megértéséhez szükségesek a hagyományos morfológiai alternációk is, mivel ezek megvilágítják a fonémák közötti viszonyt (lásd a példát a 450. lapon).

A második, „a kiejtés akusztikai és anatómiai-fiziológiai alapjai és a hangok auditív érzékelése” című fejezetben a szerző leszögezi, hogy a beszéd folyamat fizikai oldalának két aspektusát kell megkülönböztetni: a beszéd szervek működését és az akusztikai aspektust. Mind a két aspektus, annak ellenére, hogy szoros és komplikált kapcsolatban van egymással, bizonyos értelemben autonóm. A XIX. századtól napjainkig vitáznak azon, hogy a beszédhangok leírásánál melyik aspektusból kell kiindulni. ZINDER véleménye szerint az artikuláció és a hangzás olyan mértékben indukálja egymást, hogy mindkét aspektus egyformán lényeges a fonetika számára.

ZINDER a továbbiakban az akusztika alapfogalmait, a beszéd szerveket, a hallás elméletét, továbbá a beszéd és a hallás fiziológiáját ismerteti.

A harmadik és negyedik fejezetben a mássalhangzókat és a magánhangzókat írja le részletesen a szerző.

A magánhangzókat a szerző oscillogrammokkal illusztrálja. Megmutatja: mennyire komplikált az oscillogramma „olvasása”. Mint ismeretes, egy és ugyanazon magánhangzó oscillogrammja különbözni fog, ha a hangot más magasságban ejtjük. Ezért az oscillogrammák nem adnak lehetőséget arra, hogy akusztikailag hitelesen jellemezzük a magánhangzót, vagyis hogy kimutassuk a magánhangzó formánsait. ZINDER kimutatja a spektrogrammok adatainak hiányosságát. Ezek ugyanis csak olyan hangok elemzését adják meg hitelesen, amelyek tovább tartanak, mint négy-öt századmásodperc.

A szerző a magánhangzókat a hangképzéshez szükséges levegőmennyiség, a magánhangzó ernyedtsége vagy feszültsége, intenzitása, hangszíne és időtartama szerint elemzi. Ezután áttér a magánhangzók képzésének leírására és osztályozására.

Az ötödik, „A fonéma a beszéd folyamatban” című fejezet a következő alfejezetekre oszlik: a fonémák módosulása, a fonéma-módosulás vizsgálatának módszerei, a fonéma alternáció, a hangváltozás.

A nyelv egészében véve kommunikáció. Ebből következik, hogy a konkrét beszéd minimális egysége is a kommunikáció célját szolgálja, és kell, hogy valamilyen jelentés hordozója legyen. A különféle nyelvekben alig van olyan szó, amely csak egy fonémából állna, s ezért csak a legritkább esetekben fordul elő az, hogy egy-egy fonémából álló szó egyidejűleg mondat is legyen. A legtöbbször a mondat több szóból áll, a szó pedig több fonémából. Vagyis a fonémák a beszéd folyamatban egymással lineáris kapcsolatba kerülnek, s ez a fonéma természetes létezési formája. A klasszikus fonetika megkülönböztet állandó hangokat (Stellungslaute) és átmeneti hangokat. Eszerint úgy tűnik fel, hogy a beszéd folyamat bizonyos mennyiségű statikus elemből áll, amelyet az átmeneti hangok „összeragasztanak”. Fonematikus szemszögből vizsgálva az ilyen megkülönböztetés helytelen. Az átmeneti hangokat nem tekinthetjük fonémáknak, mert nem szerepelnek a statikus hangok nélkül. Nem lehet azonban csak az álló hangokat fonémának nevezni, mert így fonematikus szempontból az átmenetiekben csak lényegtelen hangokat látnánk. Ez viszont azt jelentené, hogy a fonémákon kívül a nyelvben még valamilyen más hangegységet ismerünk el. Ez pedig ellentmondana az egész fonémaelméletnek. Így tehát a statikus hangok az átmenetiekkel együtt egy komplikált és (akusztikai és fiziológiai szempontból) nem egyértelmű egységet képeznek. A kísérleti fonetika adatai azt bizonyítják, hogy a hangok „nem egyformasága”, különbsége, nemcsak a hangok egymásbaolvadásával, egymásrahatásával magyarázható. Tehát a hang akusztikailag nem egységes. Mint ismeretes, a még izoláltan ejtett hang is bizonyos mozgás eredményeként jön létre. A hangképzésben statikus állapotot felfedezni nem lehet. Az exkurzió (implosio), tartás és rekurzió (explosio) az egész hangra akusztikailag jellemző, és a hang fonetikai tulajdonságai

mind a három fázissal szoros összefüggésben vannak. A beszéd folyamatban már csak azért sem lehet a mozgás és a nyugalom állapotát szétválasztani (vagyis statikus és nem statikus hangokat megkülönböztetni), mert mindegyik hang más és más beszédszerv mozgása következtében jön létre, s így valamelyik beszédszerv működésének kezdete és vége nem okvetlenül esik egybe az illető hang hangzásának kezdetével és végével. A beszéd folyamat felosztását nem fiziológiai akusztikai tényezők szabják meg (hiszen a 448. lapon már említettük, hogy a beszédhangokat akusztikailag nem lehet meghatározni), hanem csakis nyelvek, nyelvi szempontból pedig a fonéma, mint beszédelem, oszthatatlan egység.

A fonémák kötelező árnyalatai vagy — más szóval — a fonémák módosulása a beszéd folyamatban elsősorban a szomszédos fonémák hatására jön létre azáltal, hogy a hangok artikulációjukban egymáshoz igazodnak. Így a hangok exkurziója vagy rekurziója egybeeshet vagy elmaradhat.⁸

A klasszikus fonetikában a hangok egymásra való hatását kétféleképpen tárgyalták: vagy úgy mint az asszimilációt, vagy mint az átmeneti hangok képzését. Mind a két esetben kizárólag csak az artikuláció fiziológiai feltételeit vették figyelembe.

A kötelező árnyalatok képzésének mechanizmusát mint minden más problémát a fonetikában, csak úgy vizsgálhatjuk, ha az akusztikai-fiziológiai és a fonematikus aspektusok dialektikus egységének téziséből indulunk ki. Ebben az egységben a vezetőszerepet a fonematikai aspektus játssza. Ismeretes, hogy a fiziológiai tényező csak akkor nyilvánulhat meg, ha nem kerül ellentétbe és nem zavarja meg az adott nyelvben létező fonémák közötti relációt. De emellett a fonematikai tényező is csak irányító, fékező szerepet játszik, mert a fonémák egymásra való hatásának mechanizmusa csupán fiziológiai természetű. Például ismert dolog az, hogy a francia nyelvben a nasalis magánhangzók fonematikusan szembenállanak az orális magánhangzókkal. Éppen ezért két nasalis mássalhangzó között a magánhangzó hangszíne nem lesz „nasalis”, míg ez a jelenség olyan nyelvekben, ahol a nasalis és az orális magánhangzók fonematikusan nem állanak egymással szemben, bekövetkezik. Így a francia *maman* (*mamã*) első magánhangzója orális.

ZINDER ezután részletesen tárgyalja a mássalhangzók és magánhangzók adaptációját. Új akusztikai kutatások eredményeivel illusztrálja, hogy a magánhangzók előtt a zöngétlen explosív akusztikailag alig különböznek egymástól, és az a tény, hogy mi mégis meg tudjuk különböztetni egymástól a *k, p, t* hangokat, jelentős mértékben azon múlik, hogy mindegyik után a magánhangzónak specifikus hangszíne van. Vagyis egy *ka, pa, ta* hangsorban az *a* adja meg azt az objektív tényezőt, amelynek az alapján mi meg tudjuk különböztetni egymástól a *k, t, p-t*. A mássalhangzók közötti adaptáció különböző irányban folyhat le: az artikuláció módja (a működő beszédszerv, vagy más szóval az artikuláció helye) és a hangszálak működése szerint.

A fonémák módosulása a beszéd folyamatban nemcsak a hangok egymásra való hatására jöhet létre, hanem más tényezők befolyására is. Az egyik ilyen tényező a hangsúly. A hangsúlyos szótagban előforduló hang artikulációja sokkal erőteljesebb és határozottabb, mint a hangsúlytalan szótagok hangjaié. A hangsúlytalan mássalhangzók redukeciója a beszédszervek ernyedtebb artikulációjában nyilvánul meg.

A hangok minőségét befolyásolhatja a hang helye a szóban vagy a szintagmában, továbbá az a körülmény, hogy a hang a szó abszolút kezdetén vagy végén fordul-e elő. Az utolsó esetben is ernyedtebb artikuláció következhet be, aminek éppen úgy, mint a hangsúlytalan szótagokban ejtett hangok ernyedtebb artikulációjának, néha jelentős következményei lehetnek.

A hangok módosulása összefüggésben van a beszéd tempójával is.

Mindezek a tényezők azonban nem feltétlenül szerepelnek minden nyelvben. Megállapítható, hogy a különféle nyelvekben még hasonló fonematikus feltételek mellett is másképp zajlik le a fonémák módosulása. A fiziológiai tényezőt tehát nem szabad feltétlenül megnyilvánuló biológiai tényezőnek tekinteni. Minden nyelvben a kötelező árnyalatok ejtőmódja ugyanolyan törvényszerű, mint a fonémáké. A különféle nyelvekben hasonló fonematikus tényezők különböző megnyilvánulása azzal magyarázható, hogy a nyelvek történetében a fiziológiai tényezők lényegében véve nem egyforma fonematikus tényezőkkel működtek együtt.

⁸ A szerző felhívja a figyelmet arra, hogy igazuk van azoknak a fonetikusoknak, akik az exkurzió, rekurzió stb. fogalmát elavultnak tartják. A beszéd folyamatban egy ilyen felosztás valóban helytelen lenne, de a beszédhangok képzésének mechanizmusát elemezve ezek a fogalmak hasznosak.

A fonémák egymásrahatásának vizsgálata eszközfonetikailag azt mutatja, hogy az „átmeneti” hangokat fonematikus szempontból mindig a szomszédos fonémák egyikehez kell kapcsolni. ZINDER kimogrammmokkal és oszcillogrammmokkal illusztrálja a megállapítást.

ZINDER részletesen tárgyalja a hangváltozások okát magyarázó elméleteket: a generáció, a szubsztrátum, a kényelmesség elméletet és a modern nyelvtudományban szélesben elterjedt immanens elméletet, amely szerint a hangváltozások oka a rendszer természetes változásában rejlik.

ZINDER szerint a lényeg nem azokban a tényezőkben van, amelyek többé vagy kevésbé hitelesen magyarázzák a hangváltozások okát, hanem abban, hogy a hangtani fejlődés problémája tulajdonképpen felbontható néhány, mondhatni: önálló kérdésre, amelyeket különbözőképpen lehet megoldani. A fonetikai folyamatokban négy alappozzanatot lehet különválasztani: a fonetikai változások keletkezését, terjedését, tempóját és irányát. Természetes, hogy mind a négy mozzanat szoros összefüggésben áll egymással.

ZINDER részletesen elemzi a hangváltozások különböző típusát (az evolúciót és a szubsztitúciót), majd JAKOBSON elméletét a hangváltozásról és a fonológiai mutációról. Mint ismeretes, JAKOBSON elméletében mutáción olyan hangfejlődés értendő, amely lényeges egy nyelv fonológiai rendszerének funkcionálásában. Így ZINDER is különválasztja azokat a hangváltozásokat, amelyek nem a fonéma-rendszer változását váltják ki, hanem csak a szavak fonémaállományában jelentenek változást. A nyelv hangfejlődéséről a szó szoros értelmében csak akkor lehet beszélni — írja ZINDER —, ha a változás a nyelv fonémaállományában megy végbe. (A fonémák száma nő vagy csökken.)

Lényeges ZINDERnek az a gondolata, mely szerint a fonéma-rendszer számára fontos a szavak fonéma-állományának változása is, mert megváltozhat a fonéma létezési formája: a hangkörnyezet, a fonetikai helyzet egy új alternáció feltételeit is kialakíthatja.

A hangfejlődésben két tényező működik: a társadalom fejlődése és a nyelv fejlődésének belső törvényei. Természetes, hogy a hangváltozások okainak tanulmányozásában mind a két tényezőt figyelembe kell venni. A társadalom fejlődése adja meg a hangváltozások közös feltételeit, de ezek a változások nem realizálódhatnak, ha a nyelvben nincsenek meg a változás fonetikai előzményei. Így például az összefüggés abban az esetben a legnyilvánvalóbb, ha nyelvkeresztezédestről van szó. Aligha lehetne a szubsztrátum elmélet nélkül megmagyarázni az egyes román nyelvek hangfejlődését. A hangváltozásoknak a társadalom fejlődésével való összefüggése megnyilvánul a nemzeti nyelvek kibontakozásában is. A különböző hangrendszerű nyelvjárások egymásra hatása befolyásolja elsősorban a hangváltozást. Más esetekben ez az összefüggés közvetve bontakozik ki: a szókincsen és a grammatikai rendszeren keresztül. Az ilyen közvetett összefüggés azért jöhet létre, mert a nyelv hangtestének nincs önálló jelentése, hanem a szavak és a grammatikai formák létezésének alapjául szolgál.

Fontos ZINDERnek az a gondolata, hogy a hangváltozások előfeltétele fonematikai szempontból a fonémáknak kötelező árnyalatokban való „létezésében rejlik”. Ez a fonéma „sokfajtajúsága”, sokoldalú megnyilvánulása a potenciális hangváltozások alapja.

A régi fonetikai felfogás szerint a beszédhangot csak akusztikai-fiziológiai tulajdonságai jellemzik. Egy új beszédhang létrejöttének kritériuma e felfogás szerint egy új, szűk értelemben vett, fonetikai kritérium, mely megkülönbözteti a régi hangot az újtól. De a fonémaelmélet nem fogadhatja el a hangfejlődés ilyenfajta értelmezését — írja ZINDER. A fonémák egymástól való megkülönböztetése egyáltalán nem kisebb vagy nagyobb fonetikai (akusztikai-artikulatorikus) különbségeken alapszik. A fonéma árnyalatainak fonetikai skálája nagyon széles lehet, nem beszélve arról, hogy egy és ugyanaz a fonetikai különbség egy nyelvben két fonémát jelez, míg a másik nyelvben ez a fonetikai különbség egy fonéma árnyalatán belül marad. Klasszikus példa erre az orosz *э*, amelynek nyílt és zárt változata egy fonémához tartozik (*эмо* és *эму*), ugyanakkor a nyílt és a zárt *е* a franciában két különböző fonéma. (*Pl. dé* és *dais*).

Ez azt is jelenti, hogy az akusztikai-fiziológiai különbség még nem okvetlenül jelez más fonémát. A hangfejlődés lényege elsősorban az, hanem abban, hogy szemantikailag lényegtelen hangkülönbségeknek értelemmegkülönböztető vagy formamegkülönböztető funkciójuk lesz (vagy fordítva: ezt a funkciójukat elvesztik, és akkor a fonéma-állomány száma csökken). Ebben az értelemben teljesen helytelennek bizonyul a beszédhang lassú változásáról szóló elmélet. A vizsgálatok minden nyelvben csak azt mutatják, hogy a fonéma egyidejűleg különféle árnyalatokban létezik — vallja ZINDER is. Minden ilyen árnyalat lényegében véve potenciálisan új fonéma. Azt lehet mondani, hogy a nyelvben a hangváltozások

előfeltételei állandóan megvannak. Hosszú folyamat eredménye, amíg egy fonematikailag lényegtelen hangkülönbség a nyelvben fonematikus szerephez jut. És ZINDER is azon a véleményen van, hogy ez feltétlenül összefüggésben áll a fonéma-árnyalat mennyiségbeli használatával: a szókincs fejlődése, új szavak keletkezése, a grammatikai rendszer változása — együttesen megváltoztathatja a fonéma-árnyalat használatának arányát. A fonetikai helyzet változásával viszont megváltozhat a fonémaárnyalat fonematikus „súlya”.

Érthető, hogy felvetődik az a kérdés — írja ZINDER —, hogy a fonéma-árnyalat a hangfejlődés melyik „pillanatában” kezd összefüggésbe kerülni a jelentéssel. A könyv szerzője újra hangsúlyozza, hogy a hangtestben a fonémának és a kötelező árnyalatnak egyforma szerepe van, abban az értelemben, hogy mind a kettő szükséges a szó „felismeréséhez”. Érdekes példákkal illusztrálja ZINDER azt a gondolatot, hogy mind a fonéma, mind a kötelező árnyalat egyforma mértékben közvetíti információját, és hogy a szavakban az informatív funkciót néha átveszi a fonémától az árnyalat. Például a németben az — *ichen* képző esete, ahol a *ch* (ç) kiejtése az előző *i*-től függött. Az *i* lekopásával megmaradt a *ch* (ç) fonetikai jellegzetessége, és ma már mint önálló fonéma szemben áll a *ch* (x) hanggal.

ZINDER véleménye szerint ez a fonematikus változás csak akkor válik tudatossá, amikor már előttünk két fonéma van, nem pedig két árnyalat. Ez azt jelenti, hogy mi nem a reláció keletkezését vesszük észre (a hang és a jelentés közötti relációt), hanem már a reláció létezését.

A fonetikai változások terjedése teljes mértékben szociális tényezőkkel magyarázható, éppen úgy, mint a hangváltozások tempója is. A hangváltozások iránya viszont, vagyis az, hogy milyen fonémák hogyan változnak, teljes mértékben immanens okokra vezethető vissza, ami azt jelenti, hogy fonetikai és fonematikai tényezők együttműködésétől függ.

A hatodik fejezetben „A beszédfolyamat” címen a következő kérdéseket tárgyalja: a szintaktikai fonetikát, a beszédfolyamat felosztását, a szótagokat, a hanglejtést. ZINDER megjegyzi, hogy széles körben — még nyelvész körökben is — elterjedt az a helytelen felfogás, hogy a hanglejtés szubjektív sajátosság, vagyis minden emberi hanglejtése specifikus. A hanglejtésnek azonban nyelvi funkciója van: a hanglejtés minden nyelvben sajátos. A nyelvnek legjellemzőbb fonetikai tényezője.

A beszédfolyamat fonetikai szempontból is elsősorban mondatokra oszlik, a mondatok pedig szintagmákra oszlanak. A szintagma-elmélet kidolgozása még nem kielégítő, és így a szintaktikai fonetika is elmaradott — írja ZINDER.

A szótag problémája egyike a nyelvészet legnehezebb problémáinak. A probléma abban áll, hogy a fonematikus rendszerű nyelvekben (vagyis azokban a nyelvekben, ahol a minimális szemantikai egység a beszédhang), a szótag nem áll összeköttetésben a jelentéssel, s így úgyszólván a prefonematikus, szillabikus rendszer csökevényének tekinthető. A szillabikus rendszerű nyelvek (ZINDER a kínai nyelvet véli idetartozónak), ha manapság még vannak is ilyenek, ebből a szempontból még nincsenek kellőképpen kikutatva.

A modern nyelvekben a volt szillabikus rendszer abban nyilvánul meg, hogy minden nyelvnek megvan a meghatározott és aránylag szűkkörű szótagkapcsolási lehetősége. Ez az orosz nyelv példájából is nyilvánvaló. A speciális kutatások kimutatták, hogy az orosz nyelvben körülbelül háromszáz nyílt szótag létezik, amelyek azonban oly gyakran ismétlődnek a szavakban, hogy a szótagoknak körülbelül 50%-át képezik.

A modern nyelvek adataiból nem lehet már azt a következtetést levonni, hogy a szótag a mássalhangzó és magánhangzó kapcsolata.

ZINDER részletesen elemzi a továbbiakban az ismert szótagelméleteket (az expiratorikus és a zöngelméletet), majd SCERBA szótagelméletét.

A hangsúly című alfejezetben ZINDER is a dallamot tartja a hangsúly döntő komponensének. Majd elemzi a beszédszünet nyelvi értékét és a szólamhangsúlyt.

„A hanglejtés tényezőinek együttműködése” című alfejezetben kimutatja, hogy a kommunikáció szemantikai, logikai és emocionális árnyalatainak kifejezése szorosan összefügg.

Zinder „A szóhangsúly” című alfejezetben vizsgálja és számos példával illusztrálja a dinamikus, a dallamos és a kvantitatív hangsúlyt.

A VII. és a VIII. fejezetben a grafikáról és az ortográfiáról, illetve transzkripcióról és transliterációról ír.

A könyv terjedelmes bibliográfiát is tartalmaz.

SZÁNTÓ ÉVA

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója
A kézirat nyomdába érkezett: 1961. VI. 24

Műszaki szerkesztő: Pataki Ferenc
Terjedelem: 17,1 (A/5) ív

1961.53677 — Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

TARTALOM

FOKOS DÁVID: Uráli és altaji összehasonlító szintaktikai tanulmányok.....	263
SÁMSON EDGÁR: A jelentő mód jelen idejének jelölése az osztják nyelvben.....	292
FODOR ISTVÁN: A glottochronológia érvényessége a szláv nyelvek anyaga alapján	308
MOLNÁR IMRE: A hangszín problémája és a magánhangzók skálarendje.....	357

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

RADANOVICS KÁROLY: Szófejtések.....	377
VÁSZOLYI ERIK: Széjgyezetek a zürjén személynevek és névadás kérdéséhez.....	388
CSUFOR ZOLTÁN MIHÁLY: Sajnovicsról és a Demonstratio dán nyelvű kiadásáról	402

ISMERTETÉSEK — SZEMLE

DE ROTALIER, PAULE: A finnugor nyelvek tanításának harminc éve Franciaországban	404
KOROMPAY BERTALAN: A finnek rokonai	408
SZABÓ LÁSZLÓ: Norman Denison, The Partitive in Finnish	417
SZABÓ LÁSZLÓ: A Keele ja Kirjanduse Instituudi Uurimused II. és V. kötete.....	418
SZABÓ LÁSZLÓ: Antal Reguly, Valtjalaismuistiinpanot 1831. Julkaissut Sulo Haltsonen	420
ERDÉLYI ISTVÁN: М. Н. Коляденков: Грамматика мордовских [эрзянского и мокшанского] языков Часть II. Синтаксис	421
BERRÁR JOLÁN: К. Е. Майтинская: Венгерский язык III.	427
RUZSICZKY ÉVA: Benkő Loránd, A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában	434
GRÉTSY LÁSZLÓ: Anyanyelvi műveltségünk. A pécsi nyelvművelő konferencia anyaga (Szerkesztette: Benkő Loránd).....	437
DEME LÁSZLÓ: Papp László, Nyelvjárás és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorlatában	441
GÁLDI LÁSZLÓ: Probleme de lingvistică generală. Vol. I.	444
SZÁNTÓ ÉVA: Л. Р. Зиндер: Общая фонетика	448

Ára: 16.— Ft.

Előfizetési ára egy évre: 28.— Ft

MEGJELENT AZ AKADÉMIAI KIADÓNÁL

ANYANYELVI MŰVELTSÉGÜNK

A pécsi nyelvművelő
konferencia anyaga

Szerkesztette **Benkő Loránd**
1960 — 349 oldal — 17 × 24 cm
Egészvázson-kötésben 70,— Ft

✱

DOLGOZATOK A MAGYAR IRODALMI NYELV ÉS STÍLUS TÖRTÉNETÉBŐL

Szerkesztette **Pais Dezső**
1960 — 289 oldal — 17 × 24 cm
Egészvázson-kötésben 60,— Ft

✱

A MAI MAGYAR NYELV RENDSZERE

Leíró nyelvtan

Akadémiai tanácsadó
Pais Dezső

Szerkesztette
Tompa József

I. kötet

Bevezetés — Hangtan — Szótan
1961 — 600 oldal — 17 × 24 cm
Egészvázson-kötésben 90,— Ft

A MAGYAR HELYESÍRÁS SZABÁLYAI

A tizedik, átdolgozott
és bővített kiadás
harmadik, lényegében
változatlan lenyomatának
továbbnyomása

1961 — 272 oldal — 15 × 21 cm
Egészvázson-kötésben 16,— Ft

✱

ÉDES ANYANYELVÜNK

Szerkeszti
Lőrincze Lajos

Második kiadás
1961 — 507 oldal — 15 × 21 cm
Egészvázson-kötésben 50,— Ft

✱

HELYESÍRÁSI TANÁCSADÁSI SZÓTÁR

A munkálatokat a Helyesírási Bizottság
megbízásából irányította

BENKŐ LORÁND

Szerkesztette
DEME LÁSZLÓ és FÁBIÁN PÁL
1961 — 832 oldal — 15 × 21 cm
Egészvázson-kötésben 80,— Ft

AKADÉMIAI KIADÓ
BUDAPEST

Rendelje meg kiadványainkat az Akadémiai Könyvesboltban

Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185—612